

આપણે
એક એકેએકને પ્રવાસી,
આદાનિક માણસો નજીક દિવેલી.

સુદર્શન.

મળી.
સુદર્શન માસિક ૨૬૬૭ માસિક
જો. જો. જો. જો. જો.

(ધર્મ-શુદ્ધ રાજ્ય-સાહિત્ય-ઓપનાં સખ' અને સ્વરૂપના વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — માગવત્.

તત્ત્વ-આધારક નજીક દિવેલી.

પ્રથમ ૨૬, અંક ૧]

(માસિક)

[આગસ્ટ ૧૯૧૦.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

૧ સમાધિરૂપ રોહિણીન.	૧
૨ વેદાર્થ આચના.	૨
૩ એક આદર્શ પ્રણયસ્મરણ.	૪
૪ ટીકા-તટ્ટીકા-ચર્ચાની વૃત્તિ.	૬
૫ વેદાન્ત.	૭
૬ ઇશાવાસ્તોપનિષદ.	૧૦
૭ અભ્યર્થ પ્રદીપ.	૧૭
૮ સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ.	૨૩
૯ ચોરસને જુએનો વૃત્તાન્ત.	૨૪

સુદર્શન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લિમિટેડ, મોતીલાલ સામણસે બપુ — અમદાવાદ.

આપણા આશ્રયસ્થાન
એક અભેદનાર્થે પ્રવાસી,
અભિનિષ્ઠ આશ્રિતાલ નજીઆલ દિવેદી

સુદર્શન.

મન્ત્રી
કર્મી આનંદનાથજી
લેખક. ગ્રં. ગ્રં. ગ્રં. ગ્રં. ગ્રં.

(ધર્મ-શુદ્ધ રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સખાંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધોમહિ ” — ભાગવતમ્.

તન્ત્રી — માધવજીના નજીઆલ દિવેદી.

પુસ્તક ૨૬, અંક ૧]

(માસિક)

[ઑક્ટોબર, ૧૯૧૦.]

સમાધિસ્થ સ્નેહયોગીને ।

શુભ ! સુ. ! સ્નેહના યેગી । સમાધિ પૂજના આપુંઃ
મરીબ દેવ સખે મદાઃ મદાલુ પુષ્પ ફે, બાપુ ।
શુભ ! પવનગમ્ભીરી તારી બની દેવે થયો છેવો
બિખારી છઃ મગર બપ્સે બરેલો છું દવે ચેલો ।
દીધી, ગુરુ ! ત્વે મદને દોષા દવે માગીશ હું બિશા ।
શુભ ! આજે અમર દાયે સિખૂ છું હું મહાલેક ।
પણો તુમ મામલો ગાયોઃ દોડો વેડયોઃ ગુરો । રેલોઃ
શુભ ! અવધિ ! અદા ! અવધિ ! અનન્ય છે પત્ય ત્વે જોયો ।
મદા વિકરાલ જીવનમાં ઝી તારી સમાધિ ના ।
સખે ! સ્નેહી સહુ જે ત્વે જગત જલ્પી શકે ના । ના ।
સિકન્દર કે અકબરથી મદા સજ્યો જીતાં, વાળ ।
બિનાજે મુશ્કેલી સાથે । સમધિલેખ મ્હે વાંચ્યા ।
કલાર્પી । ગાડ કેડામા અનન્ય, ગુરુ । વેલું ગાલું ।
કપડો નેત્ર જ્યાં જ્યાં જ્યાં કહેશે મૂલ કે જાન ।

તેને સુખે નિજને કરી આધારો,
વેદાર્થ સિદ્ધ રસપાન પ્રતાપ જામે.

x x x x x
x x x x x

સૈદ્ધાંત બ્યામ સચરાંચર દેવ તેને,
પાપાણ્ય ધાતુ યુરતી મહી ગોઠવ્યો તે;
એટલે નાચ ધટનાં ધટ તોડનારો,
વેદાર્થ સિદ્ધ રસ પાન પ્રતાપ જામે.

જનમી અપાર મન ધર્મ વિનાશકારી,
મિથ્યા રસે રત બની રહી રક્ત ચૂપી;
હિમા દુનુજ સમ તેહ વિદારનારો,
વેદાર્થ સિદ્ધ રસ પાન પ્રતાપ જામે.

સૌ દેશ દાઝ શૂદ્ધાઝ હણુલનારી,
માળા દાઝ મહી પ્રભુ પ્રેમ કોંડી;
પોપો તણું શીતુરતું તમ ટાલનારો,
વેદાર્થ સિદ્ધ રસ પાન પ્રતાપ જામે.

બ્રાહ્મણ બાવહીન માનવ જન્મ મોંધો,
દંબી વિચાર ગાડે બરી બાદ દલાતો;
યુભાવવે મહત પ.પ બતાવનારો,
વેદાર્થ સિદ્ધ રસ પાન પ્રતાપ જામે.

સમાદિ એટ રતિ ધર્મ પ્રકાશ હારી,
કાયિક જોમ મન પ્રાદ પ્રતાપ દહી;
જામેલ રાહુ સહના રહી જાળનારો,
વેદાર્થ સિદ્ધ રસ પાન પ્રતાપ જામે.

ના જોડે તેય શૂદ્ધજોડ કરી ચલાવે,
આચાર દીન બ્યબિચાર વિદોર છાપે;
યાતા વિનાશ નીતિધર્મ બ્યાવનારો,
વેદાર્થ સિદ્ધ રસ પાન પ્રતાપ જામે.

નિષ્પ્રેમ ધર્મ રિધંધાટલ પાંખેલાં,
યાતા અનેક દુરે પોપ સન્નિવનારો;
તેને નિયોગ નિષ્પ્રેમ કરી હેદનારો,
વેદાર્થ સિદ્ધ રસ પાન પ્રતાપ જામે.

ઝગડી ઉડશે, ને કે સત્તા પરજન્ય પામશે—
 ઉર ઉધડશે તારે, ને કે પ્રવાહ સર થશે,
 તમ દૂર ચતાં રેલો મહોટો પ્રભામય આલશે !
 હૃદય પર ના સત્તાચાસે દહાડા કાઢીની.
 પશુ પ્રણયની પૂરેપૂરી કસોટીજ આ સ્થિતિ !
 સ્મૃતિ વિસ્મૃતિની યાત્રી આછીવિના સ્થિતિ સ્વાસ્થ્યની,
 હૃદય ધડકે ઉડું કાંઈ, સ્થિતિ ચતી આ નકી ?
 ઉર ઉધડતું કાંઈ કાંઈ, તથા ન પૂર્યું એ;
 ઉર ઉધડતું પૂરેપૂરું ચહે દિલ એજ—એ !
 ઉર ઉધડતું પૂરેપૂરું નથી જ નથી હજી !
 ઉર ઉધડશે ત્યારે તો કે નવીન થશે નકી !

મરખેજ
 ૧૧:૫:૧૦.

કુજ.

॥ ટોકા-તટ્ટીકા-ચર્ચાની વૃત્તિ. ॥

જો આપણી અધ્યાત્મ વિદ્યામાં કોઈ પણ પ્રકારની વૃદ્ધિ પામવાની મરજી હોયતો આપણે આપણું પોતાનું કાર્ય કરતાં સિખવવાની તથા બીજા સોફને તેમના તેમના કાર્યમાં એકલા મચ્યા હોવાદિવાની ખાસ જરૂર છે. આપણાથી ના સમજી શકાય એવાં તેમને પણ તેમનાં કારણો, તેમને પણ તેમના વિચારની ખાસ દિશાઓ હોય છે. તેઓ તેમની ભાવનાને જીવનમાં અનુભવે છે અથવા તેના બાગીને બૂકેબૂકા કરી નાખે છે. આપણે ઉદારતા અને પરમતસહનવૃત્તિ કેળવવાની જરૂર છે. હમેશાં કોઈકને કોઈકનો કુમર દોષ શોધી કાઢવાની આપણી ગાંડી ધેડછાને દબારી દેવાની છે.

આ એક પ્રકારની ઘેલી વાસનાજ છે; આવા પ્રકારનો ટોકા-તટ્ટીકાનો, ચર્ચાનો, વિવેચનનો જુરસો વર્તમાન કાલના જીવનમાં સામાજિક ચર્ચાની રજો છે. પોતાનાજ કાર્યમાં ધ્યાન આપવાને બદલે, દરેક જણ બીજાના કાર્યમાં વચ્ચે માથું મારવા ઉભો થાય છે. દરેક જણ ધારે છે, કે બીજાઓનું કાર્ય જેવી રીતે થાય છે તેના કરતાં તે ઉત્તમ પ્રકારે કરી શકે એમ છે. રાજકીય પ્રકરણમાં, ધાર્મિક બંધનોમાં, સામાજિક જીવનમાં, સઘળે આવુંજ આપણા જીવનમાં આવે છે. દરેક તરીકે એક સરકારનું સંકેત કરતું રાજ્ય ચલાવવાનું હોય છે, તેની પ્રજાનું સારા પૈરજનો બનવાનું. રાજ્યવલનના કાર્યને સુગમ અને અસરકારક બનાવવાનું કર્તવ્ય હોય છે. આને બદલે વર્તમાનદિનોમાં લોકો સરકારને રાજ્ય શીરોતે ચલાવવું, એ સિખવવાને એટલા બધા ઉત્સુક-હોય છે કે નવો સારા પૈરજનો બનવાના

તેમના પ્રાચીન કૃત્યને બીજાની વીસરી જાય છે. માનવિઓ એટલું પણ સમજી શકતાં નથી, કે જો તેઓ માત્ર તેમનાં પોતાનાં કૃત્યો બરાબ રીતે આચરે તો જો માટે તેઓ આટલા બધા ધાંધળાયા બની જાય છે તેવા “હકો”ની સંભાળ કમંદેવતા લેશેજ.

ફિનિયાના દલિદાસની વર્તમાન ભૂમિકાએ ટીકા, ચર્ચા કરવાનો આવા પ્રકારનો જુરસો આટલો બધો સામાન્ય, આટલો બધો અધમ પ્રકારનો શી રીતે ઉભરી આવતો હશે? અન્ય અનેક દુઃખારોની પેઠે આવો ઉભરો એક સાસ અને જરૂરના શુશ્રુની હકપારની શક્તિ છે. વિકાસક્રમના માર્ગમાં આપણે પંચમભૂત-કુલના પંચમકોપ—કુલ સુધી આવી પહોંચ્યા છીએ; મારે એટલું સ્પષ્ટવાનું છે, કે આ કુલ હજુ મોડામાં મોડો વિકાસ પમેલું છે; વર્તમાનકાલે ફિનિયામાં આવા કુલનો જુરસો સર્વોચ્ચ વર્તે છે, જો આ કુલના નથી તેમને પણ આવા પ્રકારનો જુરસો ખાસ કરીને ઘણી અસર કરે છે.

દરેક કુલને પોતપોતાના ખામ પાક સિખવાના હોય છે, તેના પોતાના ખાસ શુશ્રુનો વિકાસ સાધવાનો હોય છે. કોઈ કોઈવાર મનસના નામથી વ્યવહાર છે તે પંચમ-કુલનો શુશ્રુ; સારાસાર રિવેઝ કરનાર, પદાર્થો વચ્ચેના તથાવતને લક્ષમાં લેનાર બુદ્ધિમાં તેનો સમાવેશ થાય છે. આવા શુશ્રુનો સંપૂર્ણ વિકાસ થતાં માનવિઓ આવા પ્રકારના બેદોનું ચંતિય અવસ્થાન કરી શકશે; આમ કરશે તેપણ એવા બેદોને સમજવાના ઉદ્દેશથી, તેમાંથી કંઈ એટલું છે તેનું નિરાકરણ કરવા માટેજ તેમ વર્તશે. પરંતુ વર્તમાનકાલે મોટા ભાગના લોક તેમના પોતાના દલિદાસીના આવા બેદોનું અવલોકન કરે છે, તે પણ તેમને સમજવાના ઉદ્દેશથી નહિ પરંતુ તેમના સામે થવા માટે—અનેકવાર તો તેમની સખ્તઝાટકણી કાઢી નાખી છિન્નમિત્ર કરી નાખવાના ઉદ્દેશથી હોય છે.

આવા પ્રકારનું દલિદાસીતો માત્ર અમાની અને ઉત્તરિ પાશ્ચાત્યનાં માનવિઓનું હોય છે; આવા લોક અનુદાર રૂતિથી, સ્વાત્માગિમ્મનથી ઉભરાઈ જતા હોય છે, તેમની સંપૂર્ણ ખાલી હોય છે, કે તેઓજ ખરા છે (કદાચ અમુક હદ સુધી તેઓ ખરા પણ હોય) તેટલા માટે અન્ય દરેક જાણીતી બીજાકુલ જોરોજ હોવો જોઈએ—આવો વિચાર બીજાકુલ ટકી શકતો નથી. એકલિચર કોમરેલે પોતાની કાકેન્સલને જે કહ્યું હતું તે સ્મરણ લાવવા ચોગ્ય છે, “ જાણ્યો, હું તમને કાકેન્સલા પૂજ્ય નામના કસમખાધને કહ્યું, કે તમારાથી પણ કોઈ કોઈવાર ભૂત થવાનો સંભવ છે, એટલું માનજો. ”

આપણે પણ ટીકાની, ચર્ચાની રૂતિ કેળવવાથી જરૂર છે, પરંતુ આવી ટીકા તે અન્ય માટે નહિ પરંતુ આપણી જાત માટેજ હોવી જોઈએ.

હમેશાં દરેક પક્ષના ઉભયપક્ષ હેય છે; સામાન્યરીતે એ કરતાં વધારે પણ હોય છે; ટીકા, ચર્ચાનો અર્થ અવલોકન કરવું, તપાસ કરવી એટલો સંભવે છે; તેટલા માટે જો ટીકા, બીજાકુલ સાંત્વણિવાળી અને ન્યાયપુરસ્કારના હેય તો તે નિરપેક્ષી નિવડે છે, માત્ર વિરોધ ઉપજાવી શકે છે. વિરોધી ઉપર કરવામાં આવતા યેસજા બરેલા હુમલા સમાન તે નથી, પરંતુ અમુક અભિપ્રાય, મત અથવા કાર્યની અમુક રીતિ સંબંધીતાં લાભ અને ગેર

લાભનાં કારણોનો ચાંતવૃત્તિથી દુરાગ્રહવિના વિચાર ચલાવવા સમાન છે. આપણે એક રીતે નિરાકરણ કરીએ, પરંતુ આપણે એટલું સ્વીકારવું જોઈએ, કે સમાન બુદ્ધિવાળો અન્યમાનવિ એજ પ્રશ્નના નિરાકરણની બીજીરીતિ ઉપર ભાર મૂકી શકે તથા અન્ય પ્રકારનો નિર્ણય ઉપજાવી શકે. આ પ્રમાણે નિરાકરણ કરવામાં કદાચ તે પણ આપણા જોડાણ ભલે, કાલો અને પ્રમાણિક પણ હોય.

કેટલાંબધાં યોડાં માનવિઓ આ બાબતનો સ્વીકાર કરે છે. કેટલા યોડાક ઉન્નત મુધારક વૃત્તિવાળાઓ, રક્ષકવૃત્તિવાળાઓને ખરેખર સાચાં માનવિઓ હોય એમ માની શકે છે. ગણ્યા ગાંડ્યા, ખાત્રી ભરેલા, ગરમાગરમ ઉચ્છેદક, વૃત્તિવાળાઓ, પોતે માનેલા કર્તવ્યને પ્રમાણિકપણે આચરનાર ધાર્મિક રક્ષકવૃત્તિવાળાઓને ખરેખરી રીતે પોતાના જીવીજ શુભ અનેતીવ્ર લાગણીવાળાં માનવીઓ તરીકે માની શકે છે !

જો કોઈ માનવિ આપણે કરેલા નિર્ણય કરતાં અન્ય પ્રકારના નિર્ણય ઉપર આવે તો આપણે તેની સાથે એકમત હોવાનો દોષ ઝરવાનો નથી, પરંતુ શુભ હેતુઓ માટે આપણે તેને ધન્યવાદ આપવાનો છે. ખોટી વાતને માની લેવાની તીવ્ર છતાં, દરેક બાબતમાંથી બની શકે તેટલો ખરાબમાં ખરાબ ભાવ ઉપજાવી કાઢવાની ટેવ, એ વર્તમાન છંદગીનાં અશુભ લક્ષણોમાંનું અત્યંત ખરાબ લક્ષણ છે. જ્યારે આપણને સદાય યનારાઓ માટે, જેમની પાસેથી માન અને આંતર ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થયો છે, તેવાઓ માટે આવા પ્રકારનું વલન ઘટણું કરવામાં આવે છે ત્યારે તે અધમાધમ પ્રકારનું બની જાય છે. એક મદતના શબ્દો સ્મરણમાં રાખવા જેવાછે “અમારા દુર્ગુણોમાં કૃતમિતાનો સમાવેશ થતો નથી.” આપણા કરતાં વધારે જાણનારાઓ માટે ઘેલા બનીને ટીકાં કરવા દોડી જવું, એ દમેશાં એક પ્રકારની બૂલ સમાન છે. રાહ જોવી, વિવિધ પત્રોનો વારંવાર વિચાર કરવો, બાવિમાં શું ઉપજી આવે છે, એ માટે વાટ જોવી, એ ઘણુંજ સલાહ ભરેલું છે. કાલ અને ફલની કમોટી અત્રે લગાવવા જેવી છે; “તેમનાં પરિણામ, ફલોવડે તમે તેમને યોગબી શકશો.” દરેક માનવી વિશે ઉત્તમોત્તમ વિચાર ચલાવવાનો એક નિયમ ધરી કાઢવાની આપણે જરૂર છે; આપણે આપણા પોતાના કાર્યમાં મંડ્યા રહીને, બીજાઓને તેમનું પોતાનું કાર્ય કરવામાં સ્વતંત્ર રહેવા દેવાની જરૂર છે.

“The Inner Life.”

। વેદાન્ત ।

(અનુસંધાન ગત વર્ષ-૫૨-૩૩૭ થી)

આને બા.

જીવતા સ્વરૂપ પદ્ધતિ બધા ઉચ્છેદન અર્થાત્ માયાનાં સ્વરૂપનો વિચારણીય પ્રશ્ન બિપરધિત થાય છે. માણસનાં છે, જેવાં કે, અવિદ્યા, અજ્ઞાન, પ્રકૃતિ,

જડ, મૂલાશાન ઇત્યાદિ; ગુણ પરવે નાના પ્રકારના નામોથી વ્યવહારાય છે, કિંતુ વાસ્તવે તે એકજ વસ્તુના આ સર્વે પર્યાય શબ્દો છે.

પાશ્ચાત્ય ફેટલાક તત્ત્વવિદોનું એવું માનવું છે કે બાપનિબંધમાં કે વેદાન્ત સૂત્રોમાં માયાવાદ નથી પણ શંકરે તે પોતોના ધરનો બીરોયો છે. આ વચન ફેટલા એ શે સત્ય છે તે તેના વાદોમાં નિષ્ણાત પુરોગાથી સ્હમજી શકાય એમ છે. આપણને એ પ્રશ્ન આંહી અ-
ર્યાને છે. અદ્વિતિય જે બ્રહ્મવાદ છે તે ધણો સખ્ત છે સામાન્યા બુદ્ધિથી એ ગોચર થઇ શકે એમ નથી. બુદ્ધિની પરાણએ જે પહોંચેલો હોય, અને જહેની બુદ્ધિ વૃત્તિ શુદ્ધ સા-
ત્વિક અશોધી બરપૂર હોય, નિર્મલ થયેલી હોય, તેમજ શ્રવણ અને મનનના પરિશીલનથી સ્હમતમ થયેલી હોય તેનેજ આ વાદ ગોચર થઇ શકે છે. તે સિવાયના ધતર 'જનો એમાં નિરાશ થઈ ગુંગવાઈ જાય છે, આ કારણનેજ લઈ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવિદો શંકરના સિદ્ધાન્ત તત્ત્વોમાંના માયા તત્ત્વનો બાગ નખજો માને છે, અને એવો આશ્લેષ આણે છે કે માયાના સ્વરૂપનો મધાત્મ્ય નિર્ણય શંકરે કીધો નથી. માયાના પ્રશ્ન પરવે એવોજ પ્રત્યુત્તરનો ધનિ બહુત કરે છે કે એ પૂજોજ નહિ; એ છેજ નહિ. તો પછી તેનો પ્રશ્ન શો! વા-
સ્તવે આમ સ્હમજનામાં ભૂલ છે. માયા સર્વાશે નથીજ એમ શંકર તેમ તેના માછગના અ-
નુયાયીઓએ કાઢએ પણ કહ્યું નથી. એ છે પણ એના વસ્તુસ્વરૂપનો કાઢ પણ રીતે નિર્ણય થઇ શકતો નથી અને તેથી એને અનિર્વચનીય કહી છે. અનિર્વચનીય એટલે મિથ્યા કે ક્વચિત્ નહિજ એમ માનનારાની ભૂલ છે. પણ સત્ અસત્ તેમ સદસત્ એ ત્રણે સ્વરૂપથી વિલક્ષણ માનવ બુદ્ધિથી ન સ્હમજી શકાય એ રૂપે અનિર્વચનીય છે.

સિદ્ધાન્ત પણ એવો છે કે આ પરિદસ્યમાન સમગ્ર બ્રહ્માંડનું વિશુ અધિજ્ઞાન હોવું જોઈએ. વસ્તુ માત્ર સાધિજ્ઞાન હોય છે. નિરાધિજ્ઞાન હોઈ શકે નહિ. વિશુ હોય તે સર્વ વ્યા-
પક અને નિરવયવ હોય. નૈયાયીકો વિશુપણાનું લક્ષણ એવું પરિકર્યે છે કે સર્વે નાની વ-
સ્તુઓની સાથેનો સખંધ તે વિશુ તત્ત્વ. પરંતુ વેદાન્તમાં તે લક્ષણ માન્ય નથી પણ સખ-
તીય, વિખતીય અને સ્વગત બેદથી રહિત તેમ દેય, કાળ અને વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહીત એવું લક્ષણ વિશુપણાનું માને છે, અને તેજ વારતત્વિક છે. આ લક્ષણ માનતાં એ તત્ત્વનો અર્થાત્ દેતતત્ત્વનો સિદ્ધાન્ત વાદ અનેક દુષણોથી બરપૂર થઇ જાય છે. અને તેથીજ માયાનો સર્વાશે નહિ પણ તેના સ્વરૂપપરત્વેની અગમ્યતા નિરીક્ષી નિષેધ કરવામાં આવે છે. જે માયાને તત્ત્વતઃ માનવામાં આવે અને બ્રહ્મસદસ તેની સત્ય સત્તા માનવામાં આવે તો તેનું રૂહેવાનું સ્થાન ક્યાં પરિકર્યોશું? જે બ્રહ્મમાં એતપ્રોત રૂહેલ છે એમ માનીએ તો તે સિદ્ધાન્ત હાની થઇ બ્રહ્મની સર્વવ્યાપકતા ખંણિત થશે. કારણ કે બસે બ્રહ્મમાં માયા એ-
તપ્રોત રહે પણ તેને અવકાશતો જોઈએજ. નિયમ એવો છે કે એક સમયે એક અધિજ્ઞાનમાં બેસ્વરૂપોનો પ્રવેશ હોઈ શકે નહિ. એટલે બ્યાં સર્વત્ર બ્રહ્મ તત્ત્વ હોય ત્યાં વળી માયાનું સ્વરૂપ ક્યાં પ્રવેશ પામશે, જે પામે તો અવકાશ જોઈએ, તો તે છે નહિ. જે તેમ પરિકર્યોએ તો વિશુસ્વરૂપ કાપી શકાય એમ નથી, તો મધ્યમ સ્વરૂપ કહીને માયાનું પણ તેજ સ્વરૂપ કહ્યારો. આમ બિમય ને આ પ્રમાણે કર્યોશું તો મધ્યમ બરેલા આવી બિમો રહેશે, કારણ કે મધ્યમ સ્વરૂપો હમેશાં વિનાશી હોય છે, એટલે અમુક રીતિ સંબંધતામાં થશે. આમ

॥ इशावास्योपनिषत् ॥

(અનુસંધાન ગત: વર્ષ ૫. ૩૬૮ પી.)

મૂલ—વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ યસ્તેદ્વદોમય સહ ।

અવિદ્યયા મૃત્યુંતોત્ત્વા વિદ્યયા મૃતમશ્નુતે ।

પદ—વિદ્યાં, ચ, અવિદ્યાં, ચે, યઃ, તત્, વેદ, ઉમયં, સહ ।

અવિદ્યયા, મૃત્યું, તોત્ત્વા, વિદ્યયા, અમૃતં, અશ્નુતે ॥

અન્વય—યઃ, વિદ્યાં, ચ, અવિદ્યાં, ચ, તત્, ઉમયં, સહ, વેદ ।

અવિદ્યયા, મૃત્યું, તોત્ત્વા, વિદ્યયા, અમૃતં, અશ્નુતે ॥

અર્થ.—જે વિદ્યા અને અવિદ્યા, તે બંનેને સાથે જાણે છે, તે અવિદ્યા વડે મૃત્યુને તરીને વિદ્યાવડે અમૃત પ્રાપ્ત કરે છે.

ટીકા—આ ઉપરથી વિદ્યા એટલે જ્ઞાન માર્ગ અને અવિદ્યા એટલે કર્મ માર્ગ, એમ અર્થો જે ઉપરના મંત્રની ટીકામાં કરેલા છે, તે સિદ્ધ કરે છે. અવિદ્યા અથવા કર્મ માર્ગથી મૃત્યુ ને તણાય છે અને પછી વિદ્યાથી અમૃત એટલે જન્મ મરણ દરી દરી ન થવા રૂપ મોક્ષ મેળવાય છે; તેટલા માટે એ બંનેની જરૂર બતાવી છે.

મૂલ—અંધતમઃ પ્રવિશંતિયેડસંભૂતિમુપાસતે ।

તતો ભૂષ ઇવ તે તમો યડ સંભૂત્યા રતાઃ ॥ ૧૨ ॥

પદ—અંધતમઃ, પ્રવિશંતિ, યે, અસંભૂતિમ્, ઉપાસતે ।

તતઃ, ભૂષઃ, ઇવ, તે, તમઃ, ય, ડ, સંભૂત્યાં, રતાઃ ॥

અન્વય—યે, અસંભૂતિમ્, ઉપાસતે; અંધતમઃ, પ્રવિશંતિ

યે, ડ, સંભૂત્યાં, રતાઃ; તતઃ, તે, ભૂષઃ, ઇવ, તમઃ ॥

અર્થ.—જે અવ્યાકૃતને ઉપાસે છે, (તે) અંધતમમ્માં પ્રવેશે છે; જેઓ વ્યાકૃતને વિશે પ્રીતિ કરે છે, તેઓ તેથી પણ વધારે અંધકારમાં (પ્રવેશે છે.)

ટીકા—આ મંત્ર ઉપરના નવમા મંત્ર જેવો છે. સંભૂતિ અને અસંભૂતિ ના અર્થ 'વ્યાકૃત,' અને 'અવ્યાકૃત' છે. વ્યાકૃત એટલે કાર્ય રૂપ તથા અવ્યાકૃત એટલે કારણ રૂપ છે. નિરાકાર નિર્ગુણ કારણની ભક્તિ કરનારને જેમ અંધકારમાં એટલે ક્ષયશીલ સંસારમાં રહેવાનો અને કાર્ય રૂપ સગુણની ઉપાસના કરનાર પણ તેજ મેળવવાનો. અર્થાત્ કેવળ જ્ઞાન વિના મોક્ષ મળતો નથીજ, એમ તાત્પર્ય છે.

મૂલ—અન્ય દેવાહુઃ સંભવાદન્યદાહુરસંભવાત્ ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षांसिरे ॥ ११ ॥

પદ—અન્યત્, એવ, આહુઃ, સંભવાત્; અન્યત્, આહુઃ, અસંભવાત્ ॥

इति, शुश्रुम, धीराणां, ये, नः, तत्, विचक्षांसिरे ।

અન્વય—અન્યત્, સંભવાત્, એવ, આહુઃ અન્યત્, અસંભવાત્, આહુઃ ।

इति, धीराणां, शुश्रुम; ये, नः, तत्, विचक्षांसिरे ॥

અર્થ—કેટલાક સંભવભાંયીજ કહેછે. કેટલાક અસંભવથી કહેછે; એ રીતે ધીરાનાં અમારે માટેનાં તે (વચનો) સાંભળ્યાં છે.

टीका.—આ મંત્ર ઉપરના દેશમાં મંત્ર જોવાછે. તેમાં જેમ વ્યાકૃત અવ્યાકૃતની ભક્તિ વિષે કહેલું છે, તેવીજ રીતે આમાં સંભવ અસંભવ, એટલે સત્ અસત્ વિષે કહેલું છે. કાંઈ સત્થી આસર્વ માનેછે ને કાંઈ અસત્થી માનેછે. આમ અર્થ છે.

મૂલ—સંભૂતિંચ વિનાશંચ યસ્તદ્વેદો મય સહ ।

विनाशेन मृत्युं तोत्वा संभूत्यामृतश्नुते ॥ १४ ॥

પદ—સંભૂતિં, ચ, વિનાશં; ચ, યઃ, તત્, વેદ, ઉપયંસહ ।

विनाशेन, मृत्युं, तोत्वा, संभूत्या, अमृतं, अश्नुते ॥

અન્વય—યઃ, સંભૂતિં, ચ, વિનાશં, ચ, તત્, ઉપયં, સહ, વેદ ।

विनाशेन, मृत्युं, तोत्वा, संभूत्या, अमृतं, अश्नुते ॥

અર્થ.—જે સંજ્ઞિત અને વિનાશ, એ બંનેને સાથે જાણેછે, તે વિનાશવડે મૃત્યુને તરીને અસંજ્ઞિત વડે અમૃત મેળવેછે.

टीका.—આ મંત્ર ઉપરના અગિયારમાં મંત્ર જોવાજ છે. તેમાં જેમ વિદ્યા અધ્યાના ગાન વિષે કહેલું છે, તેવીજ રીતે આમાં સંજ્ઞિત અને વિનાશ જાનેના ગાનની જરૂર બતાવી છે. આમ અકેકજ નહિ પણ બંનેનું અવિરુદ્ધ ગાન જોઈએ, એમ બોધછે.

મૂલ—हिरण्मयेन पात्रेण सत्यरूपापिहितं मुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्य धर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

પદ—હિરણ્મયેન, પાત્રેણ, સત્પરૂપ, અપિહિતં, મુખમ્ ।

तत्, त्वं, पूषन्, अपावृणु, सत्य धर्माय, दृष्टये ॥

અન્વય—હિરણ્મયેન, પાત્રેણ, સત્પરૂપ, મુખં, અપિહિતમ્ ।

तत्, पूषन्, तं, सत्यधर्माय, दृष्टये, अपावृणु ॥

અર્થ.—હિરણ્મય પાત્ર વડે-સત્યનું દાર દોકેલું (છે); તેને, હે, પૂપન, તું સત્ય ધર્મના દર્શન માટે ઉઘાડ.

ટીકા—સત્ય એટલે બ્રહ્મ, જેનું; ૩૫. પ્રત્યક્ષ આ સૂર્ય છે. તેનું મુખ હિરણ્મય પાત્રથી દેખાયું કહેલું છે. હિરણ્મય પાત્ર એટલે તેજોમય જ્યોતિ છે. અત્યંત તેજથી સૂર્યનું દર્શન થઈ શકતું નથી. બ્રહ્મનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી, માટે આ મંત્રમાં પૂષા એટલે સૂર્ય ને પ્રાર્થના કરી છે કે તું તે ઉઘાડ—ખુલ્લું કર, અમને દર્શન આપ અથવા જ્ઞાન થવાદે કે જેથી ધર્મ અમે સમજીએ. આમ અર્થ સ્પષ્ટ છે. અત્રે સૂર્યને પૂષા નામ આપેલું છે. પૂષ્ ધાતુ ઉદય વાયક હોવાથી સૂર્યનું એ નામ પડેલું છે. ભર્તૃહરિ નીતિશતક (૧૧૪) માં છે કે સદાપાંચઃ પૂષાગગન પરિમાણં કલયતિ । (નિ.ય, ગતિમાન પૂષા ગગનનું પરિમાણ જાણે છે.) વળી પૂષ્ ધાતુ પોષણ વાયક. પણ છે અને સૂર્યથી જગતમાં પ્રાણ, ગતિ આ-લે છે, માટે સૂર્ય જગતના પોષક—પ્રાણરૂપ—હોવાથી પણ એ નામ તેનું છે.

મૂલ—પૂષન્નેકર્પેયમસૂર્ય માજાપત્ય વ્યૂહ રશ્મીન્સમૂહઃ તેજઃ ।

યત્તેરૂપં કલ્યાણતમં તત્તે પશ્યામિયોઽમાવૃત્તૌ પુરુષઃ સોહમસ્મિ ॥૧૬॥

પદ—પૂપન્, એકર્પે, યમ. સૂર્ય, માજાપત્ય, વ્યૂહ, સમૂહ, તેજઃ ।

યત્, તે, રૂપં, કલ્યાણતમં, તત્, તે, પશ્યામિ, યઃ અસૌ,

પુરુષઃ, સઃ, અહં, અસ્મિ ॥

અન્વય—પૂપન્, એકર્પે, યમ, સૂર્ય, માજાપત્ય, રશ્મીન્, વ્યૂહ; તેજઃ, સમૂહ ।

યત્, તે, કલ્યાણતમં, રૂપં, તત્, તે, પશ્યામિ; યઃ, અસૌ,

પુરુષઃ, સઃ, અહં, અસ્મિ ॥

અર્થ—(હે)પૂપન, એકર્પે, યમ, સૂર્ય, પ્રાણપત્ય, તેજની રશ્મીના સમૂહને ખેંસવી નાખ; (અને) જે તારું કલ્યાણતમ ૩૫ છે, તે (હું) જ્ઞેકઃ જે આ આ પુરૂષ (છે) તે હું છું.

ટીકા—ઉપરના પદરમાં મંત્રમાં સત્વરૂપ પર બ્રહ્મજ સૂર્ય છે, એમ કહેલું છે, તે સૂર્યને આ મંત્રમાં જુદાં જુદાં નામોથી સંબોધન કરેલું છે. તેનું એક નામ પૂષા છે તેનો અર્થ પદરમાં મંત્રની ટીકામાં જતાવેલો આ મંત્રમાં ખીલું નામ એકર્પિ છે. એક અને ઋષિ, એ જે શબ્દોની સંધિવાળો આ શબ્દ છે. નિશ્કર્તમાં ઋષિ શબ્દનો અર્થ એમ છે કે યસ્ય વાક્યંસ શ્રુતિઃ (જેનું વાક્ય તે ઋષિ) વાક્ય, એટલે વેદવાક્ય વેદોત્પત્તિ સૂર્યથી છે, માટે તેજ એક મુખ્ય ઋષિ છે, માટે તેને એકર્પિ કહે છે. વેદોત્પત્તિ બ્રહ્મા, અગ્નિ, સૂર્ય, બિન્ન બિન્ન દેવોથી બિન્ન બિન્ન સ્થળે કહેલી છે, એ બેદ શુદ્ધિ અત્રે નહિ રાખવી સર્વ દેવો પરબ્રહ્મનાંજ નામ ૩૫ હોવાથી આત્મા, શુદ્ધિ, મન, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ તથા સ્થૂળ દેહાદિ

x યાગવલ્ક્ય, ૩-૩૧૩ જુલો:—

મહાચર્યદયાક્ષાંતિર્દાનં સત્યમકલ્પતા ।

અદિસાસ્તેપમાધુર્યંદમશ્ચોતિયમાઃ સ્મૃતાઃ ।

સર્વ મળા એક વ્યક્તિનાંજ એ સર્વનામે છે, તેમ સૂર્ય ને આપણે આકાશમાં જોઇએ છીએ તે સ્વલ્પ શરીર આ જગત છે, તેનુંજ મન બ્રહ્મા છે, એમ એક સૂર્ય અથવા પરબ્રહ્મન એ સર્વ છે, માટે તેમાંથીજ વેદવાક્યની ઉત્પત્તિ છે. આમ અર્થ લેવાવાથી શાસ્ત્રોનાં બિન્ન કયન ની શંકા કરવાપણું રહેતું નથીજ. સૂર્યનુંજ ત્રીજું નામ યમ છે. યમ ધાતું નિગ્રહ વાચક છે. મનને નિયમમાં લાવવા માટે વિવિધ પ્રકારનાં કર્મોને તે સૂચવે છે. શાસ્ત્રમાં આ યમ દશ કહેલા છે: બ્રહ્મચર્ય, દયા, ક્ષાંતિ, દાન, સત્ય, પ્રમાણિકતા, અદિ:સા, અસ્તેય * (ચોરીનકરવી) માધુર્ય, અને દમ અથવા વળા * અનુશંસ્ય દયા, સત્ય, અદિ:સા, ક્ષમા આનંદ, પ્રીતિ, પ્રસાદ માધુર્ય અને માર્દવ. * કેટલેક + સ્થળે પાંચ યમ કહેલા છે:—અદિ:સા, સત્યવચન, બ્રહ્મચર્ય, પ્રમાણિકતા, અસ્તેય. સર્વકર્મ સૂર્યને અધીન હોવાથી સૂર્યજ યમ, એટલે કર્મોના દેવ છે. મેઘુ નામ સૂર્ય છે પાણિનિ, ૩-૧-૧૧૪ ઉપર સિદ્ધાંત કૌમુદીમાં કહેલું છે કે સ્મરતિ માક્ષાશે સૂર્ય: । યદ્વા સુચતિ કર્માણિ. લોકં પ્રેરયતિ ॥ ૮ આકાશમાં ચાલે છે તે સૂર્ય અથવા કર્મના દેવ કર્મને લેણામાં પ્રેરે છે.) આ બંને ગુણો સૂર્યમાંજ છે પાંચમું નામ પ્રજાપત્ય છે પ્રજાપતિદેવતાંસ્વયમ્. (જેના દેવતા પ્રજાપતિ છે.) એ પણ સૂર્યજ છે. આ રીતે સંબોધન કરીને સૂર્યને પ્રાર્થના કરી છે કે તારા તેજથી અમે તને દેખી શકતા નથી, માટે એ તેજ જગ્યા આપું કર, કે કદ્યાંણુ કરનારે તારે સ્વરૂપ જોઈ શકાય આમ અર્થ છે.

મૂલ--વાયુરનિલમમૃતપથેદં મસ્પાંતં ૨ શરીરમ્ ।

ઔક્રતોસ્પર કૃત ૨ સ્પરકતો સ્પરકૃત * સ્પર ॥ ૧૭ ॥

પદ--વાયુઃ, અનિલં. અમૃતં; અય, इदं, મસ્પાંતં, શરીરમ્ ।

ઔ, ક્રતો, સ્પર, કૃતંસ્પર; ક્રતો, સ્પર, કૃતં, સ્પર ॥

અન્વય--વાયુઃ, અમૃતં, અનિલં; અય, इदं, શરીરં. મસ્પાંતં ।

ઔ, ક્રતો, સ્પર, કૃતં, સ્પર; ક્રતો, સ્પર, કૃતં, સ્પર ॥

અર્થ--વાયુ અમૃત વાયુ (બેનો), હવે આ શરીર ભસ્મ (થાઓ), । મન, (ઉ) સ્મરણકર. કર્મનું સ્મરણકર; હે મન (ઉ) સ્મરણકર. કર્મનું સ્મરણ કર.

ટીકા--હેલા બે મંત્રો મરણ સમયે બોલવાના છે. મૃત્યુ પછી આમાં હેલા ને બે વડા બાર આપેલા ગ્રન્થો છે (કર્મને સ્મરણ એવા), તે બન્ને ઉપરોગી છે. પૂર્વ કર્મોને સ્મૃતિમાં લાવવાનું કામ મનનું છે, માટે મરતી વેળા મનમાં કૃતકર્મો ને યાદ રાખીને મરાય તો આવતા જન્મમાં તેની યાદગારી રહી શકે છે. મનનું નામ આ મંત્રમાં ક્રતુ કહેલું છે,

૧ કાર્પનાથી કહે પણ સુમ રાખતું એ ચોરી

૨ અદેવ.

* અનુશંસ્ય દયા સત્યમ દિસાક્ષાંતિવર્જયં ।

પ્રીતિ: પ્રસાદો માધુર્ય માર્દવંચચમાદશ ॥

તેનો અર્થ યત્ન, બુદ્ધિ, આદિ છે. તે પરથી બુદ્ધિ વાયક અર્થ અત્ર ચોગ્ય છે. ક્રતુ શબ્દને માટે એજ અર્થના ગ્રીક અને જદ આપાઓમાં પણ શબ્દો યમસર ક્રતોસ્ અને સ્તુ છે. આ મંત્રમાં સર્વ વાતો મોક્ષની માગણી છે કે વાયુ એટલે મારો પ્રાણ અમર થાઓ, અમર એવો અનિલરૂપ, યદિ જાઓ ઉણાદિ સત્ર, ૧-૫૪ માં છે કે અનિતિ જીવતિ અનેન. મનુસ્મૃત્તિ. (જેવે છે તે અનિલ), એ પરથી અનિલ નામ વાયુ કે પ્રાણવાયક જ છે. અમર પ્રાણ તો મૂર્ચન છે, માટે 'મારો પ્રાણ અમર અનિલરૂપ-સૂર્ય-બની જાઓ' એમ અર્થ છે. બ કી બધું સ્પષ્ટ જ છે,

મૂલ--અગ્રેનય સુપથરાયે અસ્માન્વિશ્વાનિદેવવયુનાનિ વિદ્વાન્ ।

યુયોધ્યસ્મ જુહુરાણમેનો ભૂયિષ્ઠાં તેનમર્કિત્તિ વિધેમ ॥ ૧૮ ॥

પદ--અગ્રે, નય, સુપથા, રાયે, અસ્માન્, વિશ્વાનિ, દેવવયુનાનિ વિદ્વાન્ ।

યુયોધિ, અસ્મત્, જુહુરાણં, એનઃ. ભૂયિષ્ઠાં, તે, નમઃ, ઈર્કિત્તિ, વિધેમા ।

અન્વય--અગ્રે, નેય, રાયે, અસ્માન્, વિશ્વાનિ, વયુનાનિ, વિદ્વાન્ સુપથા, નય ।

અસ્મત્, જુહુરાણં, યુયોધિ, ભૂયિષ્ઠાં તે, નમઃ, ઈર્કિત્તિ વિધેમ ॥

અર્થ--(હે) અગ્નિ (હે) દેવ, રે માટે, અમને, વિશ્વોને, વયુને, જાણતો યજ્ઞ સુમાર્ગે લઈ જા; અમારું કુટિલ ગતિવાળું પાપ નષ્ટ કર, એટ (એવા) તમને નમસ્કાર (તું) વચન કરિયે છિયે.

ટીકા--છેવટના આ મંત્રમાં અગ્નિને સંબોધન કરેલું છે, કે હે અગ્નિ હે દેવ, અમને રે માટે સુમાર્ગે લઈ જા અત્ર રે શબ્દનો અર્થ સંપત્તિ કે સુખ છે. અમને એવે સારે માર્ગે લઈ જા, કે અમને સુખ મળે, તું વિશ્વોને અને વયુને જાણે છે. અત્ર વયુન શબ્દનો અર્થ જ્ઞાન છે. સર્વ વિશ્વોતું જ્ઞાન તને જ છે, માટે તું અમને સુમાર્ગે લઈ જઈ શકે તેમ છે. અમારા કુટિલ એટલે વાંકી ચુંકી—અવળે માર્ગે જનારી ગતિવાળા પાપનો નાશ કર કેમકે તું શ્રેષ્ઠ છે, શ્રેષ્ઠ હોય તેજ પાપનો નાશ કરી શકે અમે તો તને શું કરિયે ? માત્ર નમસ્કાર જ કરિયે છિયે.

આ પ્રમાણે અર્થ છે. અગ્નિજ નીચેથી જાયે સર્વ વસ્તુને લઈ જનાર છે. હાલની નવીન વિદ્યા સાપન્સથી પણ સિદ્ધ છે કે ઉચ્ચતામાં ઉપર ચઢવાનો ધર્મ છે અને શીતતામાં નીચે જવાનો ગુણ છે. આટલા મારોજ ઉપર જવાની ઇચ્છા રાખનારા આર્યોનાં સર્વ કર્મે અગ્નિમય જ છે. સૂર્યજ અગ્નિ છે એજ વિશ્વોનો પ્રાણ છે, ઇશ્વર છે, બ્રહ્મ છે અને સર્વ દેવ છે, માટે તેના સ્તવનરૂપ ઉત્તમ ઉપનિષદ છે.

(સમાપ્ત.)

(મહુગસાક્ષર) સુમનરાય શિવશંકર.

॥ કાવ્યાર્થ પ્રદીપ ॥

(અનુસંધાનગતવર્ણ-૫-૩૬૨-થી.)

કવિ આત્માનો આવિર્ભાવ સૃષ્ટિના વિષયો દ્વારાજ થવાનો છે. સામાન્ય મનુષ્યના વ્યવહારમાંજ, સામાન્ય વસ્તુના ઉપર પડતી એની દૃષ્ટિમાંજ એનો આત્મા ચિત્રિત થાય છે એટલે જગતના વિષયમાં રહીનેજ એણે પોતાની અસાધારણતા પ્રગટ કરવાની છે; પોતાના આત્માની ઉછળતી ઉર્મિઓને વહાવવાની છે. આવા કારણને લીધે મનુષ્યના સર્વ વ્યવહાર ઉપર એની દૃષ્ટિ રહે છે. સર્વ વિષય વાસનાઓ એ તપાસી વળે છે, એ વિષયો એની દૃષ્ટિમાં કાંઈક વિચિત્રતા ધારણ કરે છે અને એ વિચિત્રતાના પ્રમાણમાં એના પોતાના આવિર્ભાવનો અંશ મળે છે. આ આવિર્ભાવનો અંશ સમદૃષ્ટિમાં યજ્ઞે અંશે જળવાઈ રહે છે પરંતુ આવિર્ભાવ માટે ખોળેલું સાધન અતિ વિશાળ હોઈ તેની છાયા ધણી વિરલ પડે છે એટલે સામાન્ય વાચકની ભુદ્ધિ એને મૂઠજ મૂઠણ કરી શકતી નથી. જ્યાં આ સાધન સમદૃષ્ટિને મદદે વ્યદિમાં રચીકાય છે ત્યાં આવિર્ભાવ સંપદ્દ હોવાથી મૂઠજ/જ વાચકની દૃષ્ટિએ ચડે છે. આવાજ કારણથી વેદના કવિઓમાં આખરે જ્યેષ્ઠો શૂંગાર સૂક્ષ્માવલોકન વિના જન્મીતો નથી. આખા રામાયણમાં વર્ણવેલો શૂંગાર રામચરીતા વિલાસમાં સંપદ્દ થતા શૂંગારના જેવો મૂઠજ રચીકાયતો નથી, અને પૂર્વના કવિઓના કરતાં કશિદાસ અને ભવભૂતિનો શૂંગાર વધારે ચિત્તાકર્ષક થતો જાય છે. જેમ જેમ સમદૃષ્ટિને રથાને વ્યદિનું સાધન રચીકાયતું આવ્યું છે તેમ તેમ કવિ આત્માનો આવિર્ભાવ વધારે સ્પષ્ટ સમજાય છે. જેથી રીતે શૂંગારના અવિર્ભાવમાં રસને સંપદ્દ કરવાની એની શક્તિને લીધે વ્યદિ સ્વજન સાધન બની છે તેથીજ રીતે એ શૂંગારનો નાશ કરવામાં પણ સહાયક થઈ છે. વ્યદિમાં બાવનો આવિર્ભાવ પ્રારંભ થાય ખરો પરંતુ વ્યદિમાંજ આસક્તિનું જ્વેર પણ વધી પડે છે. વિષયનો સંજન કાંઈકે વિવક્ષણ છે. જ્યારે રસનો જમાવ ત્યાં થવાનો સંભવ છે ત્યારે વિષયાન્ધતા પણ એ વ્યદિમાંજ પ્રગટ થવાનો ભય છે. કવિનો આવિર્ભાવ અર્થત વેગવાજો ન હોય તો વખતે વ્યદિમાં લુબ્ધ થતાં ક્ષણવાર સૂત્રની દૃષ્ટિ બંધ પણ થઈ જાય છે. સૂત્રમાળ ઉપર ફરતો મણુકોજ એની આંગળીના ટેરવા ઉપર ફરી રહે છે અને એની પારદર્શકતા મહિન થતાં સૂત્રમાળ લોપ થતી જણાય છે. કેવળ વિષયાન્ધતામાં એની વૃત્તિઓ ક્ષણવાર નુલ કરી રહે છે. આ પ્રસંગે શૂંગાર પોતાનો ભાવ લગ્ન દેછે. કવિ કવિત્વનો ત્યાગ કરે છે. ઉચ્ચ આત્માના આવિર્ભાવનો પ્રવાહ સ્પષ્ટિત થાય છે. ઉચ્ચ વૃત્તિઓની ઉર્મિઓ સૂકાઈ જાય છે. ઉચ્ચ આત્મા નીચતામાં વિલીન થાય છે; વ્યદિની મહિનતાના દોષવાજો થાય છે અને કવિ અને વાચક બન્ને પોતાનું બાન બુદ્ધિને આવા મહિન આવિર્ભાવને પણ શૂંગાર માને છે. બિભર્સ શૂંગાર દેખાય છે અને વિવેકભુદ્ધિ નાશ થતાં ઉચ્ચ રસને નીચતાનો સ્પર્શ થાય છે. આ વિવેક એટલે સુધી વિસરાઈ ગયો કે કેવળ વિષયાન્ધતામાંજ વહી રહેલી અતિ નિચ ઉર્મિઓ શૂંગારમાં ગણાવા લાગી અને શૂંગારનું યથાર્થ લક્ષણ લોપ થતાં મહિન આત્મા શૂંગારી કવિ તરીકે પૂજવા લાગ્યો. જ્યાં સામાન્ય મનુષ્ય ઉપર વિષયનું પ્રાપ્ત્ય વધારે હોય ત્યાં આવા શૂંગારનો સ્વીકાર થાય એમાં આશ્ચર્ય પણ શું ? આવા

મણી માણસના સંધમાં યથાર્થ શૃંગાર કવિની કીર્તિનો કલસ વિપયાન્ધી આત્માના શિરપર ઢોળાય તો એ દયાનનક છે. કોંઈથી એને નિંદવા કરતાં અગાનતા ઉદારચત્તિવાળા શાનિને ક્ષન્તવ્ય છે. ભાષાના સાહિત્યનો પાછળના ભાગનો ઇતિહાસ કેટલેક દરજ્જે આવે જ હુઃખદ છે.

કવિના આવિર્ભાવનાં સાધન સંસારેનાંજ વિષય હોવાથી તેમાં એની ક્ષણિક આસક્તિ રહેતો તે સદોષ નથી, પરંતુ જ્યાં આસક્તિનું પ્રમાણ એટલું દૃઢ થઈ જાય કે સૂત્ર રૂપ રહેલા ઉચ્ચ આત્મિકાવનું ભાન જુલાતાં જ્યારે કેવળ વિપયાસક્તિજ ગિત્રોય ત્યારે કવિતામાં એ અક્ષન્તવ્ય થાય છે. જ્યાં સુધી શૃંગારનું સૂત્ર તેના મણકામાંથી રપટ દેખાતું રહે ત્યાં સુધી લખાણ કવિતા કહેવાય પણ જ્યાંથી વિપયાસક્તિ અત્યંત સંધટ થતાં મણકાની પારદર્શકતા બંધ થાય ત્યાંથી કવિતા બંધ થઈ જાય છે. કેટલીકવાર ઉચ્ચ કવિમાં પણ આવા પ્રમાદની છાયા જણાય છે. શૃંગારતિલક એ કાવ્ય કાલ્પિતાસને નામે ચઢ્યું છે. મને પો.ાને કાલ્પિતાસના શૃંગારના ધોરણે એને તપાસતાં એ મહાન કવિનું હોવાનો સંશય છે. કદિ હોય તો તેને કાવ્ય કહેતાં અચકાવું પરંતુ એમાં માત્ર વિપયાન્ધતાનાજ તોરપર ચઢી વૃત્તિઓ ઉછળી રહી છે. ઉચ્ચ અને પવિત્ર પ્રેમની દૃષ્ટિ વિપયની રચૂળતામાં કેવળ બંધન બની છે. એ શૃંગારનું તિલક નથી; એમાં શૃંગારનો નાચક ઉન્નૃંબજ અને નીચ આત્માનોજ આવિર્ભાવ છે. કુમારસંભવમાં કોઈક સ્થળે વિપયાસક્તિ રહેજ સંધટ થાય છે. ચત્રદૃષ્ટિ બહાર જવા તૈયારી કરે છે પરંતુ આખા કાવ્યની દૃષ્ટિ એને અક્ષન્તવ્યના આશયમાંથી ઉગારી લે છે. મહાન કવિઓ આવો પ્રમાદ કોઈક વખત કરે પરંતુ મનુષ્યની નિર્બળતામ એવા દોષ ક્ષન્તવ્ય છે છતાં જ્યાં જ્યાં આવો દોષ જણાય છે ત્યાં ઉચ્ચ હૃદય એના ઉપર છેક ઉઠારીન બની માળાનો તે મણકા માત્ર ફેરવીજ જાય છે. આવોજ પ્રમાદ વૃક્ષિંહ મેહેતામાં તથા દયારામમાં કોઈક સ્થળે દૃષ્ટિએ ચઢે છે. ઉભયની પ્રેમ ભાવનાએ ઉપજતી કાંઠેલા કૃષ્ણની રચૂળમૂર્તિમાં આસક્તિ સંધટ થાય છે અને એ વ્યક્તિને બંધે હોવાથી વિપયના દોષમાં પરિણામ પામે છે. ક્ષણવાર સૂત્ર ખરી જાય છે પરંતુ ઉભયની કૃષ્ણમૂર્તિની સ્મૃતિ યતાં એ સર્વ મલિનતામાંથી પ્રેમસૂત્રની ઝંખી નજરે પડે છે અને એમની સદોષ કવિતામાં નિદોષતાની કામાનું કારણ સમજાય છે. પ્રેમાનંદ પણ આ પ્રમાદમાં આવી જાય છે. મીરાં અને બાળ ધણે ભાગે આવા દોષથી સુક્તરહી શૃંગારમાં રમખાણુ છે.

ઉત્તમમાં ઉત્તમ શૃંગાર ભાવ કેવી રીતે નીચ ભાવની સાથે જોડાયો તે આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. કવિતાનું રસ સમજનારને જણાશે કે આત્માના વિકાસની સાથે એ શૃંગાર રસજ વિદ્વાનને વધારે પ્રિય થતો જશે અને આખરે વેદાન્તના અભેદ સિદ્ધાન્તમાં પરિણામ પામી આખા જગતમાં શાન્તિ પ્રવર્તવનાર એજ સ્વીકારશે. શૃંગાર એજ “રસરાજ” તરીકે પૂજશે. આપણા દેશમાં તો એ પૂજતોજ આવ્યો છે પરંતુ કવિતાના યથાર્થ અભ્યાસના અભાવે એના ઉપર ઉપજેલા અનાદરને ટાળતા માટે શૃંગાર ઉપર આટલું વિવેચન કરવું યોગ્ય લાગ્યું.

૮

આત્માની ઉચ્ચતાના અન્વેષણમાં જ શૃંગાર કરણ અને વીર એ ત્રણ રસ આપણે

તારવી કાઢવા તે સર્વને શાન્તિ અને આનંદ આપનાર છે એમ આપણે કહ્યું તો કવિતાનું લક્ષણ “પરમ આનંદ આપનાર લેખ” એમ કેમ ન બાંધવું એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. પરમ આનંદ આપનાર લેખ એ કવિતાનું લક્ષણ સ્વીકારવામાં અનેક દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમનો એજ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે કોને આનંદ આપનાર? આપણે હમણાંજ ભ્રમ્યું કે કેવળ વિષયમાં જીવન ગાળનારને વિષયાસક્તિમાં અત્યંત આનંદ પડશે. અત્યંત ભેદભાવ વાળી અને સ્વાર્થી બુદ્ધિને ધણા નીચ આવેશવાળી જ્ઞતિઓજ સ્વીકાર લાગશે અને તેમાંજ તેને આનંદ પડશે. વળી આ સર્વ આદિર્ભાવ સહજવને આનંદને બદલે માત્ર દુઃખજ આપશે. સહજવનું લક્ષણ આપણે આગળથીજ સ્પષ્ટ કર્યું છે. આવા આત્મદર્શનથી એનો આત્મા સંકેતાર્થ જશે અને એ અતિ ખિન્ન થશે એટલે એકની દૃષ્ટિથી જે લેખ કવિતા બનશે તે અન્યની એટલે સહજવની દૃષ્ટિથી કવિતાથી વિરુદ્ધ અત્યંત નીચ અને ખિન્નત્વ લખાણ ગણાશે. એક લેખક કેટલાકને કવિ રૂપ જણાશે તેજ ઉચ્ચ હૃદય ગતિવાળાને અકવિ જણાશે એટલે પ્રતિષ્ઠામાં ખામી આવશે. આ વિરુદ્ધ ભાવ ઉચ્ચ આત્માના આદિર્ભાવ વાળા લક્ષણમાં નહીં આવે જે કવિતાને સહજવમાં સ્વીકાર છે તેનો સામાન્ય વિષયારૂઢ પુરૂષોમાં પણ અસ્વીકાર નથી. વખતે એવાં પુરૂષ ખિન્નત્વ બાવને વધારે ચહાશે પણ ઉત્તમભાવની કવિતાથી ભેદ તો કદિ નહીંજ પામે. ઉલટું ગમે તેવો એનો સ્વભાવ હશે, તો પણ આપણે આગળ તપાસી ગયા તેમ એ કવિતામાં પણ એને શાન્તિ વળશે. ઉચ્ચ કવિતા ભ્રમ્યું, તેમાં ઉચ્ચ આત્માનું દર્શન થતાં વખતે ત્યાં ટકી નહીં રહે પણ જતાં જતાંય પાછું વાળીને ભ્રમે, એનું ચિત્ત ત્યાં આકર્ષાશે, કાંઈક સ્પષ્ટ ઉચ્ચ હૃદય વેગ અનુભવશે અને પ્રસંગ પડ્યે ચિત્ત શાન્તિમાં મૂક બની નિર્વાક બનશે. કાર્યના કરતાં કારણની સ્થિરતા વિશેષ છે કારણ કે કાર્ય જે વ્યભિચારી છે એટલે વિરિધ પરિસ્થિતિમાં વિરિધ રૂપે કાર્ય દેખાય છે માટે લક્ષણને કાર્યના ઉપર આશ્રિત કરવા કરતાં કારણનાજ ઉપર આશ્રિત કરવું એ વધારે યોગ્ય છે. વાચકના ઉપર ચતી અસરના કરતાં કવિતાના કારણ બન કવિ આત્માની સામગ્રિના ઉપર કવિતાનું લક્ષણ બાંધવું સંયોજિત છે કારણ એ વધારે સ્પષ્ટ અને સંસ્થિત રહી શકે છે. વળી આ સૂચિત લક્ષણના સ્વીકારમાં કવિતાનો આત્માજ ઉડી જવાનો ભય રહે છે. આપણા સ્વીકારેલા લક્ષણમાં વિચારના ઉપર કવિતાની કિંમત અંકાય છે. ત્યારે આ લક્ષણમાં એના વિના પણ ધણીક વખત આનંદ પ્રાપ્તિનું સ્થાન છે. માત્ર કળા એકલીજ આનંદ ઉપજવવા ધણી વખત સમર્થ થાય છે. અને કળા એકલી કદિ કવિતા નહીં કહેવાય, કવિતા અને સંગીત, ચિત્રાદિ બીજી કળામાં આજ મોટો અંતર ભેદ છે.

આપણે કહ્યું કે કવિતાની કિંમત વિચાર ઉપર અંકાય છે તો ‘ઉચ્ચ વિચાર’ તેજ કવિતાનું પ્રથમોંચ એમ લક્ષણ કેમ ન બાંધવું? “ઉચ્ચ આત્માનો આદિર્ભાવ” એવું લક્ષણ રાખવાનું શું પ્રયોજનાં ઉચ્ચ વિચાર નહીં રાખતાં ઉચ્ચ આત્માના આદિર્ભાવનો સ્વીકાર સામિપ્રાય છે. ઉચ્ચ વિચાર જે ઉચ્ચ આત્માના આદિર્ભાવનું કળ ન હોય તો તે કવિતા બનવા યોગ્ય નથી, કારણ કે ત્યારે એ વિચાર નૈસર્ગિક નથી તેથી રસહીન છે, કોઈકના વિચારનું અનુકરણ માત્ર છે, અગર કેવળ આકસ્માતિક બુદ્ધિ આંચક્ય છે. એની સ્થિતિ સતત વહેતી ઉચ્ચ આત્માની ઉર્મિમાં ન હોયથી એ સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. ઉચ્ચ આત્મા ધણા ત્રખતના સંસ્કાર અને ઉચ્ચ વિચારનું પરિપક્વ રજ છે, અને તેવા ઉચ્ચ સંસ્કાર અને વિચાર સાંખ્યા-

કાળ સુધી જીવન સૂત્રમાં એવા સંકળાઈ ગયાં છે કે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના પ્રમાદનો ભે સંભવ હોય તો નજરે આવી ગયા વિના નજર રહે. આવા લાંબા નિસર્ગ જીવનના અનુભવની અને તેથી પ્રદર્શિત કરેલા સત્યની ઉચ્ચ આત્માના આવિર્ભાવમાં દૃઢ થઈ રહે છે અને હૃદય એવી એવી અવર્ણ્ય શક્તિથી સદૃજ્જ એને પારખી પણ કાઢે છે. આ સત્ય સંસ્કારી બળ કેવળ ઉચ્ચ વિચારમાં નથી હોતું કારણ કે તે આત્માનો આવિર્ભાવ નથી, આત્માનું ત્રાભાવિક દર્શન નથી, પરંતુ ક્ષણિક શુદ્ધિ વિકાસનું; અથવા તો વિચાર શત્રુ આકરમાતિક રકુરણ છે. કાંઈક અવાજ કારણનેત્રીથી ઉચ્ચ આત્માના આવિર્ભાવવાળી કવિતામાં અથવા તેવા કવિમાં ભાગ્યેજ આપણને પરસ્પર વિરોધ અથવા વિચાર વિરુદ્ધતા જણાય છે. ત્યારે કોઈક વખત ઉચ્ચ વિચારના જ ઉપર કવિતાનું લક્ષણ સ્વીકારતા કવિની એકજ કવિતામાં અનેક પરસ્પર વિરોધ હોય અને એના કેટલાક સિદ્ધાન્તમાંજ વિચાર વિરુદ્ધતા જણાય છે. માટે જે વિચાર ઉપર કવિતાની કિંમત બંધાય છે તે વિચાર ઉચ્ચ આત્માના આવિર્ભાવનું જ કળ છે અને તેથી આપણું બાંધેલું લક્ષણ યોગ્ય છે.

ત્યારે કવિતાના લક્ષણના પૂર્વાર્ધનું વિવેચન અહીં ખૂંટી ચલું. દરેક મનુષ્યનો આત્મા સંસ્કારમાં પોતાનો આવિર્ભાવ જ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને જ્યારે ઉચ્ચ આત્મા લેખન દ્વારા આવિર્ભૂત થાય છે ત્યારે તે કવિતા રૂપે પરિણમે છે. આવા પરિણામને કવિતા કહેવાય છે. અને એજ સર્વ મનુષ્યને પરમ શાન્તિ અને આનંદ પ્રમાણનારી છે તેથી તેની પ્રતિષ્ઠા દરેક દેશમાં અતિ ઉચ્ચ છે. આત્માની ઉચ્ચતાનું પણ આપણે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું. આવિર્ભાવમાં એકજ ઉચ્ચ આત્મા હોવાથી તથા તેનો વેગ પ્રવળ હોવાથી તેનો સતત વહેણે નિસર્ગ પ્રવાહ તે રસ રૂપે આપણે જોયો અને આવો રસિક આવિર્ભાવ એ કવિતાનો આત્મા આપણે સ્વીકાર્યો.

કાવ્યનો આત્મા એ કવિ આત્માનો આવિર્ભાવ જ છે એ સિદ્ધાન્તનો શરૂઆતમાં લેધિતા બવભૂતિના વચન ઉપરાંત સાહિત્યકારના વાક્યનું પ્રમાણ આપી પૂર્વાર્ધનું અન્વેષણ બંધ કરીશું. ધ્વન્યાલોકના કતાએ કહ્યું છે કે—

કાવ્યસ્યાત્મા સ પ્વાર્થસ્તયા ચાદિક્વે: પુરા ।
કૌશ્વદંદ વિયોગોત્પ: શોક:શ્લોકત્વમાગત: ॥

કાંચ દ્વના ત્રિયોગથી ઉત્પન્ન થએલા શોકે,

માનિશદ પ્રતપ્તાં ત્વ મગમા: સાશ્વતીમમા:
યત્ કૌશ્વ મિપુનાદેકં અવપો: કામમોહિતમ્ ॥

આ શ્લોકનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આદિ કવિનો શોષ્ટીરિત આત્મા આ શ્લોક રૂપે આવિર્ભૂત થયો.

* જર્મન કવિ ગ્રેટીના સુપ્રસિદ્ધ ફોસ્ટ નામના કાવ્યમાં પણ કવિતા અને કવિના વિશે બોલતાં એ નામાંકિત કવિ નીચે પ્રમાણે બોલે છે.

"Go and elsewhere some fitter servant find ;
What I shall the poet squander then away
For thy poor purposes, himself, his mind ;
Profane the gift, which Nature, when She gave

To him, him entrusted for mankind,
—Their birthright—thy poor bidding to obey. 77
And sink into an humble trading slave ?
Whence is his power all human hearts to win

And why can nothing his proud march oppose
As through all elements the conqueror goes ?
Oh, is it not the harmony within
The music that hath for its dwelling place

His own rich soul?—the heart that can receive
Again into itself, again embrace
The world it clothed with beauty and bade live!
With unregarding hand when nature throws

Upon the spindle the dull length of thread,
That on, still on, in weary sameness flows
When all things that in unison agree,
Should join to form the happy web of Being,

Are tangled in inextricable strife;
Who can awake the blank monotony
To measured order? who upon the dead
Unthinking chaos breathe the charm of life,

* હમણાંનું હું ગ્રેટીનું ફોસ્ટ વાંચતો હતો તેમાંથી આ ભાગ વાંચતાં મને મારા લેખની સાથે એની એટલી બધી સમાનતા જણાઈ કે એક અધિક પ્રમાણ તરીકે એને મારા લેખમાં લઈ લેવાનું મને મન થયું. આ આખો ફક્ત આવી રીતે એકાએક મારી દૃષ્ટિએ ચડ્યો અને લેખ છાપાવો સહ ચર્ચ ગએલો એટલે પૂર્વાધીને એતેજ મૂકવાનું ઠીક લાગવાથી અહીં ટાંકી દીધો છે. જરા લખાણથી ટાંકવતું કારણ એટલુંજ કે ઉચ્ચતાનું જે ધોરણ મને જણાયું જે તેજ ધોરણ આ કવિએ પણ સ્વીકાર્યું જણાય છે.

પ્રશ્ન—બહુ સારું, આ સર્વ આપ કહો છો તેમજ યવા દઈએ, પરંતુ તે વડે તેને અનુરૂપ શું બહુ થવાનું છે ?

સ્વામીજી—આપણા સમાજમાં દરેક નાતના તેના તેજ પેટા વિભાગોમાં હજારો વર્ષથી લમ વ્યવહાર બંધાઈ રહેવાથી વર્તમાન કાલે કેવી રીતે એવી દશા ઉપજી આવી છે, કે એ સંસ્થા ખરેખરી રીતે પિતરાઈએ અને નજીકનાં સગાંમાં બની આવતા એક પ્રકારના લમ સંબંધ રૂપ યઈ પડી છે; આવા કારણને લીધે સમગ્ર જાતિ કેવી રીતે રૂઝા બંધારણમાં અધોપાત પામતી બન્યા છે, તેથી કરીને સર્વ પ્રકારના રોગોને, અન્ય સર્વ પ્રકારના દુરાચારોને તેમનામાં કેવો એકદમ પ્રવેશ મળી શકે છે, એ સર્વ શું તમારા લક્ષમાં આવતું નથી ? ગણી ગાંઠી વ્યક્તિઓની એક હલવાળી સંખ્યાના એક સોકડા મંડલમાં રહિતનું અભિસરણ થતું હોવાથી તે પણ ખરાબ બની ગયું છે; આથી નવાં જન્મતાં બાલકો તેમનાં માતૃપિતાઓના ચારીરિક રોગો વારસામાં લઈને જ આવતરે છે. શોહીના યોગ બરાબ વાળાં આ પ્રભાવે જન્મેલાં બાલકોના દેહો, તેમના ઉપર દુમત્રો કરવાને સદા તત્પર કોઈ પણ રોગના જંતુઓના સામે યવામાં બીજકુલ નિર્બલ નિવડે છે. માત્ર આપણા લમ વ્યવહારના વર્તુલને વિચાર બનાવવા વડે જ આપણાં બાલકોમાં આપણે એક તદ્દન નવીન, ખિન્ન પ્રકારનું રહિત દાખલ કરી શકીશું; આવા માર્ગે જ, આપણા વર્તમાન કાલના અનેક પ્રકારના રોગોમાંથી, તેમાંથી ઉપજી આવતાં અનેક શુભ ફલોમાંથી આપણે તેમનો બચાવ કરી શકીશું.

પ્રશ્ન—હું એટલું પૂછવાની રત્ન લઉં, કે બાલકમ વિશે આપનો શો અભિપ્રાય છે ?

સ્વામીજી—અંગાળાના કેળવણિકા વર્ગમાંથી ઘણી નાની વયમાં બાલકોનાં લમ કરવાનો આજ ધીમે ધીમે નાશ પામતો જાય છે. પહેલાં કરતાં હોકરીઓને હવે એક એ વર્ષ મોટી ઉમરે પરણાવવામાં આવે છે, પરંતુ આમ થાય છે તે—પૈસાની અછતને લીધે—નામરૂએ બેજે બેજે કરવામાં આવે છે. આ બાજતનું ગમે તેવું કારણ હો છતાં બાલકોની લમ વય હજુએ વધારવી જોઈએ. પરંતુ ગરીબ પિતાની સ્થિતિ કેવી કટંગી યઈ પડે છે ? બાલા ચોરીક વધારે મોટી થતામાં જ માનાથી માંડીને સગાંઓ અને પાડોશીઓની સ્ત્રીઓ તેને માટે એકાદ વર શોધી કાઢવાની જુઓ પાડવા માટે છે; તે આમ ના કરે ત્યાં સુધી તેને જંપીને બેસવા દેવામાં આવતો નથી ! તમારા ધર્મ ટોંગીઓ માટે તો જોટલું ઓછું બોલાય તેટલું વધારે સારું. આ જમાનામાં તેમનું કોઈ પણ સાંભળતું નથી છતાં તેઓ તેમની મેજેજ અમણીઓ હોવાનો દાવો કરી બેસે છે. સરકારે તો સંમતિવપનો કાપદો કરીને બાર વર્ષથી નાની છોકરી સાથે રહેનારને સખ્તની ધમકી આપીને માનવિઓને અટકાવ્યાં; તમારા ધર્મના કહેવાતા અમણીઓએ બધાએ આના સામે ખૂબ જીમ બખાળા પાડવા માંડ્યા, જાણે કે બાર તેર વર્ષની બાલકોને માતા બનાવવામાં જ ધર્મનો સમાવેશ થતો હોય તેમ, “હા, હવે આપણા ધર્મનું સત્તાનાશ વળવા બેઠું છે,” એવો બપ દર્શાવવા લાગ્યા ! આથી રાજ્ય કર્તાઓ પણ સ્વાભાવિક રીતે વિચારવા લાગ્યા, “દયા ઉપજવતી ધાર્મિકતા ! તેમનો ધર્મ તે કેવા પ્રકારનો હશે ! જોવા મેલો રાજકીય હિલચાલોના અમણીઓ મધને રાજકીય દરો માગવા લાગ્યા છે !”

પ્રશ્ન—ત્યારે તો આપના અભિપ્રાય પ્રમાણે જાડબાણા ઉભવનાં મોટી-ઉમરે લગ્ન થવાં જોઈએ !

સ્વામીજી—એમ થવું જોઈએ; પરંતુ આની સાથે સાથે જ દેશવણી આપવાની જરૂર છે, નહિ તો અનિયમિતતા અને બદ્ધતામાં પરિણામ આવશે. દેશવણીથી હું તેની આકર્ષણ વર્તમાન રૂઢિને સૂચવવા માગતો નથી, પરંતુ બાવાત્મક શિક્ષણની દિશામાં કંઈક સૂચવવા માગું છું. માત્ર પુસ્તક-શિક્ષણ, ગોખલપદીથી કંઈ પણ વળવાનું નથી. આપણે તો જે વડે ચારિત્ર ધરાય, માનસિક બલની વૃદ્ધિ થાય, શુદ્ધિનો વિકાસ થાય, પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહેવા જેવા ટટાર ચલાય એવી દેશવણીની જરૂર છે.

પ્રશ્ન—આપણે આપણા સ્ત્રી મંડલમાં અનેક પ્રકારના સુધારા કરવા જેવા છે.

સ્વામીજી—ઉપર સૂચવેલા પ્રકારની દેશવણી મળશે તો સ્ત્રીઓ પોતાના કાપડાઓ પોતાની મેળે જ ઉદ્ધરશે. બધા સમય થયાં તેમને નિર્ભયતાની, બાળાઓ ઉપર શુભામી જેવો આધાર રાખવાની દેશવણી આપવામાં આવી છે, તેથી સહજસાજ દુર્દેશ અથવા બધા આવી પડતાં રડી રડીને આંખો ફેડી નાખવાના જ કામ માટે તેઓ ઉપયોગની રહી છે. અન્ય બાજતો મેળો તેમણે શોધેનો, પીરતાનાં જુસ્સો પણ મેળવવાની જરૂર છે. વર્તમાન દિનોમાં તેમને માટે આત્મ-સંસ્કાર શિખવાની જરૂર ઉભી થઈ છે. જુઓ ઝાંસીનાં મહારાણી કેવાં બન્યા હતાં !

પ્રશ્ન—આપ જે સલાહ આપો છો તે તદ્દન એક ભિન્ન પ્રકારની દિશાની છે; મને તો બધા લાગે છે, કે એ ખામી આપણી સ્ત્રીઓને કેળવવામાં હજી પહોં સમય લાગશે.

સ્વામીજી—ગમે તેમ કરીને આપણે જોડણ અને તેટલો ઘેર પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. માત્ર આપણે તેમને જ કેળવવાની નથી પરંતુ આપણી જાતને પણ શિક્ષણ આપવાનું છે. માત્ર છોકરાં પેલા કરવાથી જ પિતા બની જવાનું નથી, સાથે સાથે જ તેને અનેક પ્રકારની જવાબદારીઓ માથે ઉઠાવવાની હોય છે. સ્ત્રી દેશવણીના આદર્શ વિગે વિચાર ચલાવીએ. આપણી હિંદુ સ્ત્રીઓ સતીત્વ એટલે શું તે સહજમાં સમજી શકે છે, કારણ કે તેમને આ ભાવના વારસામાં મળેલી હોય છે. સુરંધી પ્રથમ તો તેમનામાં રહેલી આવી ભાવનાને અન્ય સર્વ બાજતો કરતાં વિશેષ બલવાન બનાવો; આથી તેમનું ચારિત્ર બલવાન બનશે; આવા ચારિત્રના બલવડે તેમના જીવનની પરજોડી અથવા કુવારિકા રહેવાનું પસંદ કરે તો તેવી દરેક દશામાં પોતાના સતીત્વમાંથી એક તમ્બુ પણ ખસવા કરતાં પોતાની જીંદગીનો ભોગ આપતાં જરા પણ ડરશે નહિ. ગમે તેવી ભાવના હોય તો પણ પોતાની ભાવનાને ખાતર પોતાની જીંદગીનો ભોગ આપવાને સમર્થ બનવું, એમાં ધી-આછી વીરતાનો સમાવેશ થાય છે ? આપણા જમાનાના વર્તમાનકાલની જરૂરીઆતોનો અભ્યાસ કરતાં કેટલીક બાબાઓને વિરાગની ભાવનામાં કેળવવાની ઘણી જ જરૂર જણાય છે; આથી કરીને તેઓ, અતિ પ્રાચીન સમયથી જોમના અંતરમાં રોરગમાં વસતી સતીત્વની ભાવનાના બલથી પ્રેરાઈને જીંદગી બદલું કૌમારવત ધારણ કરશે. આની સાથે તેમને વિવિધ પ્રકારની વિદ્યાઓ

અને તેમને એકલાં જ નહિ પરંતુ બીજાને પણ ઉપયોગી થઈ પડે એવી બીજી ઘણી બાબતો શિખવવાની જરૂર છે; આટલું સમજ્યા પછી આવી સર્વ બાબતો તેઓ સહેલાઈથી શીખી શકશે, તે પ્રમાણે વર્તવામાં આનંદ માનશે. આપણી માતૃ ભૂમિને પોતાના કલ્યાણ માટે પોતાનાં કેટલાંક બાલકો આવા પ્રકારના શુદ્ધ, પવિત્ર જીવનવાળા બ્રહ્મચારીઓ અને બ્રહ્મચારીણીઓ બનવાની જરૂર છે.

શ્રાવ્ય—આમ થવાથી તેનું શી રીતે કલ્યાણ થશે ?

સ્વામીજી—આવીના દર્શન વડે તથા લોકનાં ચક્ષુ સમીપ પ્રગટીય ભાવના ખડી રાખવાના તેમના પ્રયત્નો વડે, ભાવના, વિચારો, કામનાઓમાં એક પ્રકારની મહાન ઉચ્ચ-પાયાલ થઈ જશે. વર્તમાન કાલે આવી બાબતોની કેવી દશા છે ? જો બાલા નવ દશ વર્ષની થઈ હોય તો માતૃપિતાને ગમે તેમ કરીને તેનું લગ્ન કરી નાખવું પડે છે ! વળી જો આવી બાલાને તેરમે વર્ષે બાલકનો જન્મ થાય તો કુટુંબમાં કેટલો બધો આનંદ માનવામાં આવે છે ! જો આવા પ્રકારના વિચારોના વલનને ઉલટાવવામાં આવે તોજ પ્રાચીન સમયની શ્રદ્ધાનો પુનઃ ઉદય થવાની કંઈક આશા રાખી શકાય છે. આપણે પૂર્વે કહી આવ્યા તેમ જોઈએ બ્રહ્મચર્ય પાળશે તેમના વિષે તો કહેવું જ શું—તેમનામાં કેટલી બધી શ્રદ્ધાનો ઉદય થયો હશે ! આ સર્વે કેવી કલ્યાણકારી શક્તિઓ બનશે !

શંકાઓ કરનાર સ્વામીજીને પ્રજ્ઞામ કરીને રજા લેવાની તૈયારીમાં હતા. સ્વામીજીએ તેમને વારંવાર આવવાનું કહ્યું. “સ્વામીજી હું જરૂર આવીશ,” એ શુદ્ધસ્યે ઉત્તર વાળ્યો. “મને ઘણો જ લાભ થયો છે, મને પહેલાં કોઈ ટેકાણેથી નહિ મળેલી એવી ઘણી નવીન બાબતો આપની પાસેથી જાણવામાં આવી છે.” જન્મવાનો સમય થયેલો હોવાથી હું મારે ઘેર ગયો.

(આગળ ચાલુ :)

॥ ગ્યોરડાનો જુનોનો વૃત્તાંત ॥

(અનુસંધાન ગત વર્ષ ૫. ૨૮૩ થી.)

ખારણું બંધ થતામાં ગ્યોરડાનોનું મસ્તક ટળી પડ્યું, તેના આનંદી મ્હેરા ઉપર શો-
કની છાયા છવાઈ રહી. ફરીથી વળી તેના નશીબમાં નાસ ભાગ કરનારી, બટકમાં
કરનારી, છંદગી લખાયલી હશે ! ક્રિશ્ચિયન ધર્મના બહેનોની ભારના પ્રદેશમાં મહાલનાર
એક માનવિ માટે શું કાઈ પ્રકારની શાન્તિ નહિજ હોય ?

ઈ. સ. ૧૫૮૩ માં જુનોએ ઉત્તર દિશા તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી; રાણી ઇલિઝાબેથની કોર્ટના
રેન્ડ એન્ડેસેડર મીશેલ ડી. કેસ્ટલનો ઉપર રાજા હેન્રીનો પત્ર લઈને તે ઇંગ્લેન્ડ ગયો; તેના
તરફથી તેને મૈત્રી ભરેલો આવકાર, ખરા હૃદયનો આદરસત્કાર મળ્યો. ઇલિઝાબેથની શુ-
વિખ્યાત દરબારમાં જુનોને સુરવીર, ઉદાર હૃદયવાળા સર. ફ્રિલિપ્-સીડનીમાં ભજતો બાવ
મળી આવ્યો; થોડા સમયમાંજ ઇટાલિયન અને ઇંગ્લીશમેન ખરાજીગદની મૈત્રીનાં નિકટનાં
બંધનોમાં બંધાયો. પોતાના પ્રીય ગિજની યુદ્ધિ અને હૃદય વિષે જુનો હમેશાં આદર અને
પૂજ્યતા પૂર્વક બોલતો; ઇલિઝાબેથ માટે તો તેને હૃદયારની માન દૃષ્ટિ હતી; તે સમયે ઉચ્ચ
ગી રહેલા સમગ્ર હૃદયભાવ અને અતિશયોક્તિપૂર્વક એ પ્રોટેસ્ટન્ટ મહાશયીનાં તેણે
લખ્યારેલાં સ્તુતિવાક્યોનોજ, પછીનાં વર્ષોમાં ધર્મ—પરિશિષ્ટ—મંડલના અધિકારીઓએ તેને
ભોંય ભેગો કર્યો ત્યારે ભયંકર પરિણામ ઉપજાવે એવી રીતે ઉપયોગ કર્યો હતો. “વીરતામાં,
ભોભામાં તેમના રાજ્યનો કોઈ પણ ઉભરાવ તેમની બરાબરનો નથી; કોઈ પણ કાયદા
શાસ્ત્રી આટલું બધું બહેલો નથી; કોઈ પણ રાજ્યકારરતાની આટલી બધી યુદ્ધિરાજો નથી
... .. પ્રચિવિ ઉપર પ્રકાશ વિસ્તારવા માટે એક ઝગઝગતા સૂર્યના જેવો તેમનો
હૃદય થયો છે તેમના રાજ્યદારી ભોભા અને દરજ્જામાં દુનિયાના કોઈ
પણ મહારાજાથી તેઓ હટે એવાં નથી. રાજ્યકાબજમાં જણાઈ આવતી નિરાકરણ યુદ્ધિ,
વિવેક, કુશલતામાં તેમની બરાબરીનો એકાદ બીજો રાજીનો જોટો શોધી કાઢવો મહા મુશ્કિ-
લ છે.” આટલી બધી સ્તુતિનાં પાત્ર બનનાર આ મહારાણિ ઇલિઝાબેથ રોમનાં નાતબદાર
મુકાબલાં દુસ્મન હતાં, ઇંગ્લેન્ડને પોષતી હુંસરીમાંથી છોડાવનાર સાપ પામેલાં પાખંડપંથીહતાં.

આ સમયે ઇલિસેન્ડ અને ઇટાલિ ધર્મવિનાની અન્ય સર્વબાબતોમાં બહેનો જેવા
હતા. ઇટાલિનું પાંડિત્ય, ઇટાલિની કલા, ઇટાલિનું ભાષાસાહિત્ય આ સર્વને ઇંગ્લેન્ડમાં
ખરા હૃદયનો આવકાર આપવામાં આવતો હતો. શેક્ષપીયરને પોતાની પ્રેરણાનો મોટો ભાગ
ઇટાલીમાંથી મળી આવ્યો; આગળ ઉપર કાવ્યપરિશિષ્ટની શોધમાં મિલ્ટને પણ એ દેશમાં
સુસાધરી કરી; ઇંગ્લિશ કોર્ટ એક ઇટાલિવાસિને પોતાના ઇટાલિ જેવીજ હતી; જુનોને આ
સ્થલે પોતાને મનમાનતિ માનવ વ્યક્તિઓ મળી આવી હતી. જો તેણે પોતાના કેટલાક
બહુજ હિમનભર્યા વિચારો જાણી રાખવામાં સંતોષ માન્યો હોત, રોમના જૂલમ અને
દોગધુતારાઓ સામે વિરોધ મચાવનાર એ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથાનુયાયી તરીકે ચલાવી લીધું

અત્રે પણ પારિસની પેઠે તેનું ભાષણગૃહ ઓતાઓથી ઉભરાઇ જવા માંડ્યું; છતાંએ તે રસ્તા-ઓમાંથી પસાર થતો ત્યારે 'માનવિ પાછાં ફરીને ગણગણતાં, "નાસ્તિક પાખંડી!" પદાર્થ વિજ્ઞાનની બાબતમાં બાધબધ કંઈ માન્ય આધાર રૂપ ગણાય નહિ એમ સાંભળીને પાદરી-ઓ પણ રસ્તામાંથી તે જતો હોય ત્યારે ઘણાજ શુરસામાં ભવાં ચડાવતા; તેમના જીવાત્માઓને નકંભાં ધસડી જનાર પાખંડી, નિંદા કરનારને એકલોજ રહેવાદેવાની તેઓ યુવાનીઆઓને સંપત્ત ભલામણ કરતા.

આખરે ઇંગ્લેન્ડ આપણા શૌર્યથી ઉભરાતા તત્ત્વવેત્તાને જરૂરપણ વધારે વાર વસવાં દેવાની બાબતમાં ઘણુંજ ગરમાગરમ બની ગયું; તેના મિત્રો મિશેલ-ડી-કેસલનો અને ફ્રીલીપ-સીડની બંનેને વિદેશમાં જવું પડ્યું હતું; તેમનું બલવાન રક્ષણ હવે વધારે વાર તેની આસપાસ રહ્યું નહતું. ધમકીઓ ઉપરા ઉપરી અને બલવાન બનવા લાગી. તોફાનનાં વાદળાં ખૂબ ઘેરાયાં; આખરે ઇ. સ. ૧૫૮૬ ના આરંભમાં જુનો ઇંગ્લેન્ડમાંથી વળી ફરીથી ક્રાન્સમાં નાસી છૂટ્યો; પારિસમાં ત્રણ દિવસ રહ્યા તે અરસામાં બ્લડિસનટાઇડ આગળ હતુએ એરિસ્ટોટલની પદાર્થ વિદ્યા વિશે તેણે સર્વ માટે ખુલ્લો વાદ વિવાદ ચલાવ્યો. આ વાદવિવાદથી પારિસમાં તેના વસવાટનો અંત આવ્યો. રાજા હેનરીની હવે તેના વધારે વર બચાવ કરવાની હિમત ચાલી નહિ, સોરબોન વાસિઓએ શિક્ષાની ધમકી આપવા માંડી; તેથીવળી જુનોને ફરીથી નાસી જવાની જરૂર પડી, હૅસેમાં આવેલા મારબર્ગ તરફ તેણે પોતાનો માર્ગ લીધો; ત્યાંની યુનિવર્સિટીમાં ઉદ્ધનિર્વાહ અને કાર્ય મળવાની તેને આશા હતી. આરંભમાં તો બધી બાબતો આશાભરી જણાઈ. એજ વર્ષના જુલાઈ માસમાં તેને ડૉક્ટરની (પેડોત) પડી આપવામાં આવી, આવા સ્વીકારથી પોતાની જાતને આધાર મળેશે માનીને તેણે તત્ત્વશાસ્ત્ર શિખવવાની પરવાનગી માગી.

માત્ર એક પ્રકારની વિધિરૂપ મનાતી આવી પરવાનગીની જુનો વાટ જોતો હતો, તેવામાં તેનો હૃદયમાર દલકો બન્યો. આખરે આ સ્થલે તે સ્વાતંત્ર્યથી ઉપદેશ આપી શકશે; પોતાના પ્રીય સત્ત્વનો આખરે અત્રે તે પ્રચાર કરી શકશે, કોઈ પણ તેમાં તેને બધ મારક થશે નહિ. પોતાનો સંદેશવાહક દ્વાયમાં રેશમી દોરી બાંધેલો કાગળનો ખીડો લઇને પાછો ફર્યો કે તૂર્તજ જુનોએ તે આનંદ અને બેદરકારીથી લઇને, હસતે હસતે રેશમીદોરી કાપી નાંખી; પરંતુ એકાએક તેનો મહેરો કેવો પડ્યોઈ જાયછે; તેનાં ચક્ષુઓ કેવાં જોડાં ઉતરી જાયછે. વિશ્વવિદ્યાધયનો અધિકારી બેદરકારીથી ઉતર આવેછે, કે માગેલી રજા આપવાની મના કરવાની તેને ફરજ પડીછે. જુનોને સામાટે શિખવવા ના દેવું એ બાબતનાં મંભિર "કારણો" છે, છતાંદિ એવા પ્રકારનું લખવામાં આવ્યું હતું. અત્યંત કોધાવેશમાં આવી જઇને આપણો અનૂતી ઇટાલિવાસિ એકદમ ઉભો થયો, રેક્ટરના મુઠ તરફ એકદમ અપાઠમાં ચાલી નીકળ્યો. તેના આગળ હાજર થઇને તેણે પેલો કાગળનો ખીડો ટેબલ ઉપર ફેંક્યો, કેવા પ્રકારનાં કારણો દર્શાવવામાં આવતાં હતાં તે વિષેનો ખુલાસો માગ્યો. "તમે મને તમારી યુનિવર્સિટીનો ડૉક્ટર બનાવ્યો છે, તમેજ મને ડૉક્ટરના શિખવવાના હકનો નિર્ગેહ કરોછો. આવી નકામી પડીને ઉપયોગ શો? તમે સામાટે મારી સાથે આવું વર્તન ચલાવો છો?"

નિરૂપણ, પાતળા ઓટવાળા રેક્ટર પીયારી—નીછડીઅસે કટુતાથી મુખ મચકીને ઉત્તર વાળ્યો; “તમારા વિચારો ડા. જુનો, નિર્દોષ નથી. સુવાનીઆઓના શિક્ષકમાં સુરક્ષિત ગણાય એવા પ્રકારના પણ નથી.”

“નિર્દોષ ? સુરક્ષિત ?” ઉચ્ચઆવેશમાં જુનો બોલી ઉઠ્યો. “પરંતુ તે સત્ય હોયતો ?” “મારા મેહેરબાન સાહેબ સત્યનું પણ દિવ્યમાપવડે માપ નિકળવું નોંધ્યો; પૃથ્વી પરના વિષેનો તમારો સિદ્ધાન્ત શાસ્ત્રોથી બીલકલ વિરૂદ્ધ પ્રકારનો છે.”

“શાસ્ત્રો માટે એટલું વધારે ખરાબ ગણાવું નોંધ્યો,” રેક્ટરની ચુસ્તાથી છવાયલી મુખાકૃતિનો દરકાર કર્યા વિના ઉતાવળીયા ઈટાલિયને ઉત્તર વાળ્યો. “અરે ઈશ્વરની નિંદાકરનાર !” તેણે આવેશમાં એકદમ ઉત્તર આપ્યો. “જ્યાં સુધી મારી પીયારી—નીછડીઅસની સત્તા આરે પાસ ચાલે છે ત્યાં સુધીતો આ શહેરમાં કોઈપણ ઈશ્વર નિંદક શિખવી સંકેત નહિ.”

“ત્યારે તો તમારી કૃત્રિમ પહોંને પાછી લ્યો !” જુનોએ કોધાવેશમાં કહ્યું. ‘કારણકે શિખવી ના શકે એવા પ્રકારનો એક શિક્ષક હું કોઈ કાલે થવા માગતો નથી. તમારી યુનિ-વર્સિટીના લીરોમાંથી માફ નામ છેકી નાંખો; તમારા પોતાના પંથના જેટલુંજ નકામું માન મારે નોંધવું નથી.”

“જે કોઈ પણ કાલે અપમાનિત ના બનવું” નોંધ્યો એવા લીરોમાંથી ત.ફે નામ છેકી નાંખવામાં જરા પણ મુશ્કેલી નથી.” નીછડીઅસે આરોપ કર્યો; “લેખના જાત અંશમાંથી છેકી નાખવામાં આજુ” છે તેમ સૂચિત પહેલાં તે છેકી નાખવામાં આવશેજ; ઈશ્વરનિંદક પાખડી એટલું યાદ રાખજે કે મને તો વિદેશી અથવા રાજ્યનો પૌરુષ હોય તો પણ પાખંડી મા? મારજર્મમાં કેદખાતું તૈયાર હોય છે, એટલું કદાચ તારે શિખવાનો વારો ના આવે.”

આથી જુનો વળી ફરીથી બટકતો બન્યો, પુરેટઅર્જમાં આશ્રય લીધો. જ્યાં “વા-જીનું સ્વાતંત્ર્ય અને બાપા સહિયનો પ્રેમ” ઉછળ્યા રહ્યાં દતાં એવા પુરેટઅર્જની યુનિ-વર્સિટીના આશરામાં જુનોને બે વર્ષ સુધી વિદ્યાભિ મળી આવી. તે કહેતો, “પુરેટઅર્જ જર્મનીના એથેન્સ ખરોબર છે. કુમારિકા સદસ્વતિ તેની માતાના સ્થાને છે. ?” સાક્ષરતા અને સ્વાતંત્ર્યના આ ઉમદા સ્થલ માટે પોતાની પાછલ તે ધન્યવાદના આભારદર્શક રાખ્દો મૂકી ગયો છે; આ જર્મનીના ચદ્દરના પવિત્રમાર્ગોમાં વર્તમાનકાલે ફરનાર દરેક જાણે આ રાખ્દો સ્મરણમાં કાતરી રાખવા નેવા છે.

“તમે માનતા નહોતા તેવા મારા ધર્મ વિષે પણ તમે મને પૂછ્યું નથી; દયાદાન અને શાંતિ, પરોપકાર અને તત્ત્વશાસ્ત્રના આગ્ર પ્રેમને ખાતરજ તમે વિચાર કર્યો છે; તમે મને બોધિતો ખરા મિત્ર, રસોદધિનો પ્રેમી બનાવી દીધો છે; તમશિમાં પ્રચલિત સિદ્ધાંતોથી વિરૂદ્ધ પ્રકારના વિચારો છટથી ચર્ચાવતાં તમે મને અટકાવ્યો નથી; નેકે તત્ત્વશાસ્ત્ર તમારામાં

અતિમહેતુ અથવા સાધન રૂપે માનવામાં આવતું નથી; જોકે તમારી શાન્તિ, ભરેલી, શુદ્ધ, મૂલસ્વરૂપ વાળી ધાર્મિકતાને લીધે તમે પ્રાચીન પદાર્થવિદ્યા અને ભૂતકાળની ગણિત વિદ્યા પેદા કરો છો. છતાંજે તમે મને નવીન વાદ સ્વીકારવાની રજા આપી છે....તમે ગુરૂસે થયા નયા; મદદ અને સેવા કરવાની ખરે જીગરની ધૃત્ય સહિત તમે ડાંપણ માનુષતા અને ઉદારતાદર્શાવી છે. વિચાર સ્વાતંત્ર્યને અટકાવવામાંથી દૂર રહીને તથા તમારી અતિથિ શત્રુકારની બાવનાને કલંકિત ના કરીને, તમે મારા જેવા મુસાફરને, વિદેશીને, હકદારને તમારા મિત્ર અને સાથી પૈરાગ્ન તરીકે આવહાર આપ્યો છે; શિક્ષણ આપવા દધને તમે તેને દારિદ્ર્યથી પોતાનો બચાવ કરી લેવાની રજા આપી છે; તમારા શહેરના આશ્રયમાં, તમારા આતિથ્યની છાયામાં ગાજેલા બે વર્ષના સમયમાં, તેના વિષે ચલાવવામાં આવતી સર્વ પ્રકારની નિંદા ભરેલી બાબતોને તમે દૂર દઢાવી દાઢી છે. ”

જ્યાં આગળ પોતે રક્ષિત, માન પામતો, પ્રેમપાત્ર બનતો હતો એવા શાંત વિશ્રામ સ્થાનનો ધુનોએ શા માટે ત્યાગ કર્યો એ કદાચ સમજી શકાતું નથી. જ્યાં આગળ કાષ્ઠ પ્રકારનું વાગ્વૃદ્ધ ના ચાલતું હોય એવા સ્થાનમાં કદાચ તેનો ઉછળતો તકરારી ગુરૂસો સુખે રહી શકતો નહિ હેય; તત્ત્વશાસ્ત્રના વાગ્યુદ્ધમાં શરીરથી વળી ઝંપલાવવાની તેની મરજી થઈ. આ સર્વ ગમે તેમ હો, તેણે ઈ. સ. ૧૫૮૮ માં લુઈસ્માર્ગ છોડ્યું. મિત્ર તરફ ગયો જ્યાં મહારાજ રૂડોશ્ચ ખીને પોતાનો દરબાર ભરતો હતો. રૂડોશ્ચ પાંડિત્યનો મિત્ર હતો એમ બજીને ધુનોએ મહારાજ આગળ કેટલાક ગણિત શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત રજૂ કર્યા; ધુનોનું ગણિત શાસ્ત્ર પણ પાખંડગતની બાવનાઓથી છવાયેલું હતું; કિશીપન ધર્માનુયાયી રાજાએ પાખંડી પંડિત તરફ એકરમી બતાવી, તેથી તે હેઠ્ઠમરડેડ તરફ ચાલી નિકળ્યો, ત્યાં આગળ તે ડચ્ચુક ઓફ બ્રન્સવીકના મોટા પુત્રનો યોગ માસ માટે શિક્ષક બન્યો; ડચ્ચુકનું ચાલુ ચર્તા તેના ઉપર કામ ચાલવાનો ભય શરીરથી ખડો થયો, પાંદરીઓના હપરિ અધિકારી બાટીયસે પોતાના દેવલમાં ખુશી રીતે તેનો બહિષ્કાર કર્યો, ત્યારથી સર્વ માનવિઓ તેને જાતિ બહારના જેવો ગણવા લાગ્યાં, આ તકરારમાં તેણે એક વર્ષ સુધી તો પોતાનું સ્થાન જળવી રાખ્યું; પછીથી તેને પોતાની છાંદગીને ભય લાગતાં, શરીરથી વળી તે અનુપયાં માનવિઓમાં ભટકવા નિકળ્યો; પોતાના પ્રીય સિદ્ધાન્તોનો તેણે હમેશાં ઉપદેશ કર્યો.

જુન ૧૫૯૦ થી ફેબ્રુઆરી ૧૫૯૧ સુધી ચોડાક માસ માટે હવે તે ફ્રેન્કફોર્ટમાં જેવામાં આવે છે; આ સ્થલે તેણે પોતાના છેલ્લા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કર્યા; જેમણે નામના હુકુમના, સંર. ફિલપ-સીડનીના એક મિત્ર કુટુંબી તરફથી તેના ગૃહજીવનની સંભાળ લેવામાં આવતી હતી. ફ્રેન્કફોર્ટમાં તેને ફરીથી છટાલીમાં જેથી જનાર એક પત્ર મળ્યો; જે ધર્મ પરિક્ષણ-મંડળના ડાયામાંથી તે નાશી ફટકો હતો તેમાંજ તે પાછો ખેંચાયો; એ મંડળ તરફથી શીકારી ફતરાઓ તે દિવસના તેનાં પગલાંની શોધ ચલાવતા હતા. એ પત્રની નીચે ગીઓવાની મોસીનીગોની સહી હતી; એમાં તેને વેનિસમાં શિક્ષક તરીકે આવવાની મા. ગણી કરવામાં આવી હતી તથા તેના સંપૂર્ણ રક્ષણની અને ખરા જીગરના આવકારની ખાત્રી આપવામાં આવી હતી. જે યુવાલ ઉમરાવે તેને પત્ર લખ્યો હતો તેનું ગૃહ તેનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થ હતું; ગત દશ વર્ષથી જેનું નામ આખા યુરપમાં ગાજી રહ્યું છે એવા સુ.

વિખ્યાત શિક્ષાગુરૂ માટે ઇટાલિની ભૂમિ ઉપર સુરક્ષિત વા'મરુદાન મળી શકે એવું છે. એવી તેણે ધર્મ પ્રતિગાથી ખાતરી આપી.

ધાર્મિકો ઉભા થઇને, દક્ષિણ, દિશામાં પડતી બારી તરફ ફરતાં છુનોના હાથમાંથી પત્ર પરી ગયો.

તેના મુખમાર્થી સંગીતાવલિની પેઠે નીકળતી નેપલસની કોમળ વાણીમાં તેણે નિઃશ્વાસ મૂક્યો, “ઇટાલિયા! ઇટાલિયા! મારાં સૌદર્યનાં પ્રેમનાં સ્વપ્નોની ભૂમિ! શું હું તારાં ફરીથી દર્શન કરી શકીશ! ઉત્તરદેશની બારે હવાના અનુભવ પછી ઇટાલિની હવાનો અનુભવ કેવો આનંદકર! કદાપિ મંપૂર્ણ ભૂમ ના જણાતા આવા આછા આછા ગંગા જેવા પછી, ઇટાલિનાં સૌદર્ય ભરપૂર નિર્મળ આકાશ જેવાનો કેટલો ખવો આનંદ!”

તેનાં અશ્રુઓનું તેજ ચમકવા લાગ્યું; તેની નાઝી ધબકવા લાગી પરંતુ-એકાએક તેનું ચરતક નમી ગયું, તેના મુખ ઉપર કટાણો ઉપગમવતી દીકરીની છનાઈ મઠ.

“ધર્મ-પરિક્ષક-મંડલ! રોમન વડના નિર્ણય પત્રામાર્થી મને ક્યા ઉમરાવનું શુદ્ધ બ આવી શકશે! આ યુવકની વિનતી ધ્યાનમાં લઇને જે હું વેનિસમાં વસુ તો મને બધ રહેશે કે મને ઉછેરનાર ઇટાલિન મારી મગધુભૂમિ બનશે. વિશેષ નહિ તો અગ્ને તો હું સુરક્ષિત છું; જેએકાદ શહર મારે માટે ગંરમાનરગ થઈ જાયછે તો ખીજું મારે માટે ખુલ્લું ટોચછે પરંતુ ત્યાં આગળ તો! હે ઇટાલિ! તારાં ગળભવનો તારાં કારાશુદોને છૂપાવી રાખેછે, તારાં સૌદર્ય પીછાનવાળાના મુખ ઉપગતા ગુરખા સમાન છે.”

આનું અનિશ્ચયતુ મુદ્દ લાંબો સમય ચાલ્યું; પરંતુ આખરે ઇટાલિ મારેની કામના, મુદ્દમાં જવાની યેવણ વિન્યવત ણતી, ઘેરગાનો છુનોએ ઇટાલિ તરફ પોતાનું મુખ ફેરવ્યું. તેણે સ્વીટઝરલેન્ડમાંથી મુસાફરી કરી, હુગીચને ટુંક મુસાફાત આપી, પત્રીથી આદેશ પવેત ઓળંગીને, નીચેના પ્રદેશમાં પોતાના પ્રેમપાત્ર, ત્યાગ કહેલા, સૂર્ય તાપથી છવાયલાં ઇટાલિનાં મેદાનો પાનખર ઝંટુના પ્રભાવને દર્શાવતાં તેના જેવામાં આવ્યો. પ્રથમ તો તેણે પોતાના પાદ પાડુઆ તરફ વાળ્યા; ઇટાલિનાં સુવિખ્યાત નામ ધરાવતી યુનિવર્સિટી વાળા પ્રમિદ્ધ શહરમાં પદાર્થ વિદ્યા વિષેના પોતાના વિચારો દર્શાવવાની, લાલચ, તેનાથી રોકી શકાઈ નહિ. તેની માહસિકતાથી તેના મિત્રો બચાકુલ બની ગયા. યુગોતથી, એસીડાલીનોએ પાડુઆમાં ફેરગેર્ગ ને લખ્યું કે, “હુનો તમારામાં વસે છે અને ઉપદેશ કરેછે, એમ સંજાણાયછે. શું આ ખરી વાતછે? જ્યાંથી તેને નાશી છૂટવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી એવા ઇટાલિમાં એ માણસ શું કરતો હશે? મને નવાઈ લાગેછે, ઇન્દ્રિયો બહેરમારી જાયછે, ગમે તેવા સારા આધારવાળા હોવાજતાં હું આવા ચપગેળા, માની શકતો નથી.”

[આંહુ.]

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે
 ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ ગયાં ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ. મણીલાલ નલુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાએના આગ્રહથી ક્રિમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે. કર્જાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. નં. ૧૬૬ પ્રથમથી ચલતા ગ્રાહકોએ એક કાડથી છુક મોકલવા માટે ખબર આપવી.

મેનેજર.

સુદર્શન એક્પ્રેસ--નડીઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકું પુકું.) બાળમોઘ દાઈપમાં સારા કાગળ ક્રિમત રૂપીઆ ૩.....૦.....૦)

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

(ક્રિમત રૂપીઆ ૦.....૬.....૦)

અમૂલ્ય ભેટો.

નીચેના પુસ્તકો કે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક પુસ્તક કે વસ્તુ રૂ. ૧૦૦ નાં રૂ. તેની કિં
કે પોસ્ટેજ કંઈ પણ લીધા વગર તરત મોકલવામાં આવે છે, પણ એક કરતા વધુ
પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારે તે વધાના દરેક પુસ્તક કે વસ્તુ બદલ અરધા અઘા.
દીકરી મોકલવી.

જ હાથરૂ—જહાવરનો અલૌકિક પ્રભાવ દેખાડનારો હાખવા દલીલો માથનો ઉત્તમ નિ :

રીંગમાગમ—દીર્ઘ તથા આરોગ્યની બલવધુ માટે સર્વોત્તમ શાસ્ત્રીય નિબંધ.

સ્વપ્નવિચાર—શુભાશુભ સ્વપ્નોનાં ફળોના નિરૂપણની ચોપડી.

સતી દ્રૌપદી—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના પત્ની સત્યબામા પ્રત્યે સતી દ્રૌપદીએ પાતિવ્રત્ય
વિશે જણાવેલા ઉત્તમ વિચારો.

ફેન્સી બુકમાકર્સ—પુસ્તકો વાંચતી વખતે તેમાં નિશાની રાખવાનું ઉત્તમ સાધન
માત્ર અંગ્રેજી જણનાં જોએજ આ બુક માર્કર્સ મંગાવવા.

માલિની—અણી બાળતોડું યાત્ર આપનારી રસીલી વાર્તા.

કામશાસ્ત્ર—ઉદરતી વયના આરામ બાળકોથી યતી જૂનોપર લક્ષ્યે રચનારો અપૂર્વ વિવેચ

સાગીત કામશાસ્ત્ર—મનપસંદ દબની અસરકારક કવિતાઓમાં ઓછુ કામશાસ્ત્ર.

બાઈગર—બીમસેન તથા અર્જુનના ગર્વનો નાશ કરવાની શ્રીકૃષ્ણની અપૂર્વ યુક્તિ.

દૈવજ્ઞાનિધા—ભવિષ્યપ્રશ્નના જવાબોનું પુસ્તક.

પુનર્લક્ષ અને પદ્યાત્માપ—એક અસરકારક નિબંધ.

આયુર્વેદ રહસ્ય—હિંદી અને અંગ્રેજી ભાષાનું વેદક ચોખાનીયુ. માત્ર નમુનોજ મફત.

ફેન્સી પોસ્ટ કાર્ડ—ઉચ્ચ જાતના ન્દરા, લીસા, સ્વશોભિત કાર્ડો.

બાવીસ રસીલી વાર્તાઓ—પદ્મી અને સગરવતી, જેવી શક્તિ તેણું કણ ફૂટકન
પણ, કથરનો અનુમલ, વાદીના ગેઝલાબમા અપાયેલો ફેસલો; એ પ્રમાણે બાવીસ
વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સિકંદર બાહ્યાલે કરેલી અમૃતની શોધ—એરિટોટલ, પ્લાટો ખીલર અને
મહેતર અલીવાસના યમલૌકિક ચોક્કસ ઈતિહાસ સહિત અણુવાનિગ રમુજ વાર્તા.

અલંકાર મહિમાળા—ઉપમા આદિ ૧૩ અલંકારોના દલાલ તથા ગમન સાધનું
સરકૂત પુસ્તક, માત્ર બી. એ. દલાલમાં અભ્યાસ કરતા સંમૃત બાળકો અભ્યાસીઓનેજ
બેટ અપાય છે.

આયુર્વેદ માર્ગાપદેશિકા—શુભ શુભ વેદક દરેકનું વર્ણન, કાં છુ તથા ઉપાયો
મર્લ સન્સ પુસ્તક, આ પુસ્તક માત્ર અભ્યાસ આદરનેજ દાપ વ. ગર્વનો અર્ધો આનો
મોકલવામાં આવે છે.

સુવાવડ—શ્રીએ તે પ્રસર રવાના નાગ્રુક અને ગંબીર મામલા વખતે ધ્યાનમાં
અવાની જરૂરની સૂચનાઓ.

વૈદ્યગત્રી મણિશકર ગે વિંદજી.

આતંકનમલ જોષવાસલય,

જલ નનગર-કાઠીઆવાડ.

સુદર્શન.

મંત્રી.
પ્રિન્સિપલ આનંદચંદ્ર આયુર્યાલિ મુખ.
જો. મે. જો. જો. જો. જો.

(કર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-ઓમના સળંગ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“તત્યંપરંધીમહિ” — માગવતમ્.

તત્રી—માધવસાલ નજીસાઈ દિવેદી.

પ્રસ્તુત ૨૬, અંક ૨]

(માસિક)

[નવેમ્બર, ૧૯૧૦.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ હમારું પ્રકરણ શુભ શુભ.....	૩૩
૨ ઓપી સંદેશ.....	૩૫
૩ ઉડી નિરાશા.....	૩૬
૪ સામાજિક દયાઓની વર્તમાન કુદિત્ત સ્થિતિ.....	૩૭
૫ મહત્ત્વ પદ્ધતિમાં ચીરા.....	૪૪
૬ સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ.....	૫૨
૭ કેલવણી વિષે કેટલાક લેખ—૧.....	૫૬
૮ ચોરહાનો જુનોનો વૃત્તાંત.....	૬૧

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે

ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

(બીજી આવૃત્તિ)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ થઈ અસ્થાવચનમાં આવી છે.

સ્વ મણીલાલ નરુભાઈ દ્રોવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કામળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે. કર્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. બુક પ્રથમથી ચલતા થાહકોએ એક કાર્ડથી છુક માફલવા માટે ખૂબર આપવી

મેનેજર.

સુદર્શન એડિસ--નડીઆદ

સિંધ્યાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નૌરીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ

(મોટાટાઈપ સારા કામળ પાકુંપુકું) બાળબોધ દાઈપમાં સારા કામળ કર્તામત રૂપીઆ ૩ .૦૦૦૦૦) (કર્તામત રૂપીઆ ૦ .૮.૦)

આવદશા.
એક અબેદમાર્ગ પ્રવાસી,
પ્રભાનિષ્ઠ આધિવાસ નલુભાઈ દ્વિવેદી

સુદર્શન.

જ્યેષ્ઠ એ. એલ. એલ. બી.
બર્ડે હિસ્ટોરિયલ રેકૉર્ડ્સની બે સ્કેલેસ
પાન-૨

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધીમહિ” — ભાગવતમ્

તાન્ત્રા—આધિવાસ નલુભાઈ દ્વિવેદી

સ્તંભ ૨૬, અંક ૨]

(માસિક)

[નવેમ્બર, ૧૯૨૦.]

હમારું ઇસ્કનૂં બુલબુલ

હમારું માનીતું બુલબુલ । હમારું મીઠું બુલબુલ ।
ઉડ્યું પદવાનગી માગી હમારું ઇસ્કનૂં બુલબુલ ।
ધરી ખવાદિય હજ કન્વા જત મકાશરીફ એ ।
બહુ જોણું મજાનું એ હમારું ઇસ્કનૂં બુલબુલ ।
હતું શા ગીતડા ગાવું કદાપે એ નથી યાકૂ ।
હમંગી । રંગીનું । રસીનું હમારું ઇસ્કનૂં બુલબુલ ।
રજા બક્ષી હમે એને । જીભ કે ઓર ત્યા નામ્યું
અને, ચાલ્યું છુટું ગાવું હમારું ઇસ્કનૂં બુલબુલ ।
ઉડ્યું બર મસ્તીમાં ખેડ્યું વુજુ કરી ન્હાયને ધોયું ।
કરી ચૂક્યું કરબલા-કાબા । હમારું ઇસ્કનૂં બુલબુલ ।
ધણી ગોત્ર, ધણું ન્હાણું નિત્યા એ પંખીના ખ્યાલે,
મગર, પાછું ન એ આંખ્યું હમારું ઇસ્કનૂં બુલબુલ ।
સુર્ય જાડી ગયો લાધી । દીધી જમશેદની ખાલી ।
ચરાખીમાં ન્હવાયું ત્યા હમારું ઇસ્કનૂં બુલબુલ ।
વતન ફરી ફર્મ ત્યા કીધું । ન જોતે જોય જોતાબ્ધ ।

શિદી ગયું એ 'હમારું' શું ? હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
 કહે છે, સુસ્તશએ કેં ગુમાવી બહુધ ખુશબો;
 પરત શરશે નહીં તેથી હમારું મરકનું બુલબુલ ।
 શારાબીમાં કહે છે એ, રૂબે ઇસા સુંસા હરદમ ।
 નરો હુબે સુતાબિક એ હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
 કહે, તરસ્યા શિસ્તિતા એ શરાબીનાં બધા તૃલસે;
 ન તેથી છોડશે પીવું હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
 મીઠાં કરશે હવે હરદમ । રહેશે તર બતર રૂબું ।
 અને મિટી તહીં બનશે હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
 કહાબું:-'તા પુકારો કેં ! સુગરે વરલ છે ખાલી' !
 નહીં પાંછું હવે લોટે હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
 હું તો ગમ ખાઈને ખેઠે: નથી બોલ્યો: નથી ચાલ્યો:
 બલે, દિલ મ્હાલ ત્યાં જતૂ હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
 મગર, કેં દોરતદારોની ઉતરતી પંખી પર ખજગી:
 મરૂં લાચારીમાં ગમરૂ હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
 કુનેહે ચાર હુસિયારી । હીધી જંગીર ખેરાવી ।
 કબજ કયું બન્દીખાનામાં હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
 મગર, શાંખી શરાબોનું । તહીં ચે શોધવું જાનું ।
 ખુમારી પીવું ને ખાનું હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
 અજબ । એ કયદ હાલતમાં નરો કરવું હવું પંખી ।
 અને જાટે બધે સુઃખી હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
 શુર નસીહત કરી ત્યારે દિવાલો કૂદોને નાહું ।
 ગયું મબરાલતૂં જટકી હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
 દૂદી ફહાડયું તલાશે એ ઘણું જંગમ કરી માથે ।
 મગર, રીસાયલું રોતું હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
 ન બોલે બોલ એ બિલકુલ । ગરીબ રોતું વહુલ-ગમ ।
 ન ખાનું પીવું હીઝરાતું હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
 શરાબી, સાંકી ને ખુશબો કરે એ વાહ ને રોતું
 ખેરાલો જીવનું--મરતું હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
 હવે, લાચાર પંખી પર સિતમ કરતાં ખુદાં નારાજ ।
 ગુઝારો તંગીમાં કરતું બિચારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
 પૂછ્યું હમદર્દીથી, ' જાણુ । કહે સુંતો ધરે રાજ ? '
 લખ્યું ' સાંકી, શરાબે ગુલ । ' હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
 જઈ મક્કા-મદીના મહેં દૂંધ્યાં ગુલ ને ઘણા ગુલઝાર ।
 મગર, કો ના પિછાને લાં હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।

છપ્યો સાકી હાથે પહોરે । જતાં ત્યાં તો બદન જલતું
રો સાપો ગણું છોડું હમાઈ ધરકનું યુલયુલ ।
હમે એ કુરખાલા-કાળા અગર મહા બધું છોડી.
રાખ્યું ઠેરબધું ત્યાં જ્યાં હમાઈ ધરકનું યુલયુલ ।
મગર, હકીકત યતી રોશન । લપાતું કે લબ્યું યુલયુલ:-
‘બેસ મિલોહ ? ફૂના-શિલ-લાહ ? લવી પાછું’ રો યુલયુલા
હજી એ દોરત ના થાતું । ગજલ હરદમ નથી ગાતું ।
મગર, વાતો શરાણીની રો કદિ ધરકનું યુલયુલ ।

વનવાસ,

૨૪: સપ્ટેમ્બર: ૧૯૦૯

સાગર.

ગોપી સંદેશ.

‘મનહર મુખડું મોવનું, ધડી ધડી જાંખી ચિત;
વિલખાઈ મનજુહરી, વિનવે શ્રી મનધીરા.’

બેઘા આવો શીવર વસ્ત્રભ બહાલથી,
મધુવનવાસી મનપતિ મુંદર વાનગે;
મનહરણી મીઠી ને મધુરી મોરલી,
મૂકી મુખડે મંબુલ કરતા ગાન જો.
પ્રાણ સંકટમાં પ્રાણજીવન અમ પ્રેમને,
ધરતાં ધાર્યું કોણ હૃદય સુખ-ધામજો;
અમ આત્માની હુબા આપે આપતાં.
અખિયા ઊણું કોણ રહ્યું હૃદય કામજો.
હવે નીચે આસપાસ અવકાશમાં,
નથી અમ સુખનું શીવર કંઈ પણ દામજો;
સુખ સિધુ અમ સુખનું સ્થાનક આપ છો,
સૌ આત્માના મધુતમ મુખના ધામ જો.
પ્રેમ પુરિત અમ જીવન રસતી વેણીઓ.
સત ચિત મંદન કુસુમિત જાકે જમાળ જો
મન તન વાગે, આપ વિરહમાં કૃષ્ણજો ।
અર્પા, આપે ગણી ગુણ હૃદયાગાર જો.
રસવિહારે રસિયા રસધન સીંચીને,
મધુતમ ચિતથી મધુતમ દેતા વાસજો;

સ્મરણુ ક્ષેત્ર તે સરી અવતાં સૌ અમો,
સ્મર શર દુઃખે સ્મરી આવો પાસ ને.
પાસ પધારી પ્રેમથી, સ્મરશર દુઃખદ ક્ષુપ;
દર કરો દર્ધ પ્રેમ એ, અમ આશા રસકૂપ.

પી. પી. જૈન હાયરફલ } કહાન અર્ધ ગાંધી.
પાયધોણી—મુ'બદ્ધિ . }

ઁડી નિરાશા.

ઁડી નિરાશ હજીની હર આ દમે છે ।
જૂનું બધું સ્મૃતિપટે રડતાં ચઢે છે ।
હોલું જ માત્ર વિધિએ અરધું દિસે છે ।
આ જીવિતાન્ત પણુ ઁટલું માત્ર રહેશે ।
ડાખ્યા સમુદ્ર । ગિરિશૃંગ સુધી મધ્યો છું ।
રેડુ ય આત્મજળ સર્વ । વૃથા મધ્યો છું ।
અદૃશ્યતા સકલ યતનની દૃશ્ય યાતી,
નિર્માણુ એ ઉક્લવા નથી કાંઈ શક્તિ ।
નિર્મિત શું સતતતા હર અશ્રુ કેરી ?
સૌન્દર્ય જોતી નવ ત્યાં મુજ અન્ધતા કે ।
ધિકારતાં હૃદયને નિજ આજ બાણું—
ઓ અન્ધ હર । તુજ દેરવ દ્રષ્ટિબિન્દુ ।
ભાવિ યતું પણુ અભાવિ ન ભાવિ યાતું,
આ વિપ્રલુપ્ધ હર લુપ્ધ શરીયો યાતું ।
માન્યું પ્રયત્ન વંશે શલ કાંઈ કાલે,
ને ભેટતી હર નિરાશ ઁડી અરેરે ।
નિર્માણુમાં વિષમ આમ જતું તણાતું ।
આનન્દ આ વિષમતાજ ગણી રહેલું ।
બાહુલ્ય અશ્રુનું અને અતિ હૃદય દહાણું,
ઁડી નિરાસય અનન્તજ આશમનું ।

૩:૬:૧૦.
કુખવાસ,
મોહાસા . }

કુજ.

સામાજીક દશાઓની વર્તમાન કુંઠિત સ્થિતિ ॥

(અનુસંધાન ગત વર્ષ-૧૯૮૨-૨૬૫ થી.)

રહામ રહામે આવી રહેલાં સમૃદ્ધિ અને હારીદય.

આવા પ્રકારે લૂટ ચલાવવાનાં બીજાં સ્વરૂપોને “ટ્રસ્ટ” અને “કાર્નર”ના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે. (અનુક્રમ પ્રકારનો વ્યાપાર એક હાથ કરી લેનાર મંડળોને આવાં નામ આપવામાં આવે છે.) મારા સમજવા મુજબ એ લોક ઘઉંનો વ્યાપાર એક હાથ કરનાર “કાર્નર” રચાવવાની હીલચાલમાં પડ્યા છે; આવા અરસામાં એક બીજા સટોરીયો લાખો ખુશ ઘઉંલાવીને મૂલ સટોરીયાને પાછો દહાવવામાં ફાવી શકે છે. આમાંનો ગમે તે સટો કરનાર છોતે તેથી કંઈ લોકને સાફ બોજવ પૂરું પડી શકતું નથી; એ ઉભયમાંનો કાણુ વધારે નફો મેળવી શકે છે. એટલેજ પ્રથમ હોય ત્યાં પછીથી “ટ્રસ્ટની” રચાવના કરવામાં આવે છે. આથી ગણ્યાં ગાંઠ્યાં માનવિઓ દહાવણની સમૃદ્ધિ એટલી કરી શકે છે, સાધારણ દશાનાં સર્વ માનવિઓનો મરો થાય છે. વર્તમાન કાલે આપણા અમેરિકન બંધુઓ આવી બાબતોથી સહજ કંટાળવા લાગ્યા છે, તેમને અટકાવવાનો કોઈક માર્ગ શોધવાની ગડમથલમાં પડ્યા છે; આવાં ટ્રસ્ટોને અટકાવનારો કો-ઓપરેટીવ અથવા પ્રકારનો કાયદો તેઓ કરાવવા માગે છે. પરંતુ ચેલેન્જની દશાએ પડેલેલી હરિદ્વાહિની રવાનાવિક પરિણામ રૂપ ટ્રસ્ટોને અટકાવી શકે એવો કયા પ્રકારનો કાયદો તમારાથી ધરી શકાવાનો છે? ગણાં રેસવાની હરિદ્વાહિની સિદ્ધાંતવાળાં તમારાં દરેક વ્યાપારી મંડળોને સોંપાવ્યા વિના આવી બાબતોનો અટકાવ કરવામાં તમારાથી શું થઈ શકે એમ છે? અત્રેજ વળી ફરીથી કુંઠિત દશાનો વિચાર કરવો પડે છે, એક માનવીના અન્ય સામે ચાલતા વિરોધ ઉપર, એકની અન્યને હાકલીને આગળ વધવાની પ્રવૃત્તિ ઉપર, પોતાના સાથીને ગમે તેમ થાઓ તેની ભેથ પણ દરકાર કર્યા વિના એક માનવિની પોતાને માટેનાં સાટાં કંડવાની જતિ ઉપર આવી સર્વ બાબતોનું બંધારણ બંધાયું છે—એટલે જોને આપણે આપણી વ્યાવહારિક સંરચનાના નામથી વ્યવહારીએ છીએ તેનો આવા પ્રકારનો બધો વ્યવહાર છે. એ આ સર્વ આગ હોય તો, તેના સાહજિક પરિણામમાં, તેમાંથી નિપજતા અનિવાર્ય ફલમાં તમે શી રીતે માયું મારી શકવાના છો !—એનો એજ સિદ્ધાંત એક સહજ આગળ વધારવામાં આવ્યો છે; એથી હૃદયમાં એટલી બધી ઉચ્છ્વાસ યથ જાય છે, કે તેમાં લોકોનો યોડે યોડે ધાણુ નિકળતો હતો ત્યારે કંઈ પણ આચકો લાગતો ન હતો, પરંતુ હજારો અને લાખોની સંખ્યામાં તેમનો ધાણુ નીકળતો જોઈને તેમાં કંપારી ફરે છે; પરંતુ જેમનો યોડે યોડે ધાણુ નીકળ્યો હતો તેમને પણ સમાનરીતે સહન કરવું પડ્યું હતું. તેમનું બાવિ પણ તેમનાં જેટલુંજ દુઃખી હતું ત્યારે તમે બધાને ડબાવી દીધા વિના વધારાની બાબતોનો શી રીતે અટકાવ કરી શકશો ? હજુ પણ બીજા કેટલાક ગૂંચવાડા બરેલા પ્રશ્નો છે, તેમના મધ્યમાં એક પ્રકારના ઝગઝગતા બાવિના એકાદ કીર્ણની ઝાંખી થાય છે, કારણ કે દુનિયાની પ્રયોગશાલાના મહા સમર્થ રાસાયણિકના વિનાશક શક્તિઓને રક્ષક શક્તિઓમાં પલટાવતા મહાન કીમીયામાં માનવિ

ઓના લોભ અને સ્વાર્થમાંથી ઉગી નીકળેલાં આવા પ્રકારનાં, દ્વંદ્વમંડલો, ખરેખરા પ્રકારનાં ઉદ્ધમનાં મંડલો બનશે, ભાવિકાલમાં માનવ સમાજને ઉપયોગી નીવડશે, એવાં ચિન્હો સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે; આ સમયે હરિદ્વારનું સ્થાન બંધુભાવે લીધું હશે, માત્ર પોતાની જાતને જ વિચાર કરી કરવાનું સ્થાન બીજાઓ માટે પણ વિચાર કરવાની વૃત્તિએ લીધું હશે આ પ્રમાણે સંકટોના મધ્યમાં પણ આવા સખવો આપણા અવલોકનમાં આવે છે.

હવે આપણે આ બાબતની અન્ય પાસાનું અવલોકન ચલાવીએ,—કહેવાતા નવીન દેશોમાં સામાજિક દશાઓ સુધારવા માટે ચલાવવામાં આવતા પ્રયત્નો વિષે વિચાર ચલાવીએ પ્રથમ આપણે આર્યદેશિયાનું દૃષ્ટાંત લઈએ. મજુર વર્ગો અત્રે જે જે માગી રહ્યા છે તે દરેક બાબત તેમને આર્યદેશીયામાં મળી રહી છે. એ દેશને મહેનતુ-માનવના સ્વર્ગ સમાન ગણવામાં આવે છે. એકવીસ વર્ષનો દરેક યુવક વોટ આપી શકે છે; આ બાબતના બંધ સ્વાતંત્ર્યનો વિચાર કરો ! એકવીસ વર્ષની દરેક યુવતિ વોટ આપી શકે છે; તમારે આથી વધારે શું જોઈએ ? ત્યાં આગળ કોઈ પ્રકારની હિલચાલ ચલાવવાની જરૂર નથી. પરંતુ કેમ બાળ્યે, પાલ્લમેન્ટના પ્રશ્નો વિષે વિચાર કરવા કરતાં યુવકો કુટુંબોલની વધારે સંભાળ રાખનારા હોય છે; યુવતિઓ પણ પોતાના વોટ કેવા પ્રકારે આપવા એ વિષેનો વિચાર કરવા કરતાં માથે પહેરવાની બોનેટો અને હેટો માટે વિશેષ સંભાળ રાખતી જણાય છે. એ બંધાને વોટ આપવાનો હક મળ્યો છે, પરંતુ તેનો કેમ કરીને સારી રીતે ઉપયોગ કરવો, એ તેમના સમજવામાં નથી; આવી બાબત સાધારણ બની જાય છે; ફક્ત આર્યદેશિયામાં જ આમ બનતું નથી. જો તમે સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ મત આપવાના હક બરાબર માનતા હોતો તમે જોને સ્વાતંત્ર્યના નામથી વ્યવહારો છો તે માટે તમારે સુખનો ભોગ આપવો પડે છે એ કદીએ તમારા લક્ષમાં આવ્યું છે? તમારો યોગ્યતા ગમે તેવી હોય તેનો કંઈ દિસાવ નથી. એ બાબત તો આવા પ્રશ્નની બીજાકુલ બદારની બાબત છે; અચોંતા પ્રશ્નો વિષે તમે કંઈ જાણતા હો વા ના હો તેનો કંઈ દિસાવ નથી, આવી બાબત જરા પણ ઉપયોગી નથી; કોઈ કાલે પણ બની શકે તેટલું તમારું ગરતક બને કાલીજ હોય તેનો કંઈ દિસાવ નથી, પોલિંગ આંદોલનમાંતો બુદ્ધિશાળી રાજ્યધારી પુરુષના, વિચારકના, બંધુજ કેળવણીના અર્થશાસ્ત્રીના અથવા ઇતિહાસવેત્તાના મતકને સમાન ગણવામાં આવે છે. આ બાબતનું બાહ્ય પ્રદેશમાંથી અવલોકન ચલાવતાં રાજ્યવ્યવહારને આવો માર્ગ આકર્ષક લાગે છે. જ્યાં આવે પ્રકાર ચાલે છે એવા આર્યદેશિયામાં આ કેવી રીતે ચાલે છે તે તપાસીએ; હજી સુધી તમને આ બાબત મળી નથી; એ મેળવવાના માર્ગમાં તમારું પ્રવાણ યદ્ય ચૂક્યું છે. એ બંધા લોકના વોટ હોય છે, એમનામાંનો ધણો મોટો ભાગ હમેશાં બને છે તેમ અજ્ઞાની હોય છે. ત્યાં આગળ વર્ગોનો રાજ્ય વ્યવહાર ચાલે છે, અત્રે પણ તેવુંજ પ્રકરણ પ્રવર્તે છે—આતું પણ કંઈ બહુ સાર હોતું નથી, માત્ર ત્યાં આગળજ તે બીજે માર્ગે આગળ તરી આવ્યું છે; અજ્ઞાની વર્ગના રાજ્યવ્યવહારનું પરિણામ, કેળવણીના વર્ગના રાજ્યવ્યવહારના પરિણામ કરતાં અત્યંત બધુંજ પ્રકારનું હોય છે. એ કેવી રીતે પ્રવર્તે છે તે હવે તપાસીએ. પ્રથમતો સાધારણ કાર્યના માર્ગમાંજ કુશલતાનો ઘટાડો થવો જાય છે; આવી કુશલતા ઉપર દેશની બધી આબાદીનો આધાર હોય છે એ લક્ષમાં રાખવા જોવું છે. સ્વતંત્ર પુરુષ બનનાર યુવક ઉમેદવારી કરવાની દરકાર વાળો રહેતો નથી, આવા યુવકને તે ખરાબ રીતે કાંમ કરે છે

એટલુંએ કહી શકાતું નથી, કારણ કે તે સ્વતંત્ર ઔદ્યોગીયન હોય છે તેથી તે આશ્ચર્યજન્ય છે; જો તમે તેને સારી રીતે કામ કરતો નથી, એમ નહિ કહો ત્યાં સુધી તે વધારે કામ કરતો નથી. પરંતુ તમારા લક્ષમાં હશે, કે તમારા રાજ્યધારી અને સમાજીક જીવનમાં ખીલકુંડા તમારા માથામાં સામે આવીને અચકાનાર પ્રકૃતિ એક અત્યંત વિચિત્ર પ્રકારની બાબત છે; તમારા ધારવા પ્રમાણે થવા જોઈએ તેમ તેના કાપકમાં ફેરફાર થઈ શકતા નથી. શિખવાની ધમ્મી વિનાના યુવકને કુશલતામાં આભીવાળા મજૂર બનવું પડે છે, આ પ્રમાણે પેદાશની ઉપયોગિતાનું પ્રમાણ વધારેને વધારે અધમ પ્રકારનું બનતું જાય છે. જો તેમને સારાં યંત્રોની જરૂર હોય છે તો તે અત્રેથી મંગાવવામાં આવે છે—ઔદ્યોગીયમાં આવાત માલે ઉપર-ઘણી બારે જકાત હોવા છતાં —કારણ કે ત્યાં આગળ કાર્ય એટલું બધું ખરાબરીતે કરવામાં આવે છે, કે યંત્રો તૈયાર કરવા છતાંએ તે બરાબર કાર્ય કરી શકતાં નથી, વર્તમાન કાલે જોવામાં આવતાં અનેક ક્ષેત્રોમાં આ એક દુલ છે, ખીલું પરિણામ એવું આવ્યું છે, કે નોકરીની અછત વધતી જાય છે. અત્રે જોવામાં આવે છે તેમ ત્યાંના માર્ગોમાં પણ લટકતાં માનવિઓ જોવામાં આવે છે. તેઓ કામ માટે બૂમ પાડી ઉઠે છે સરકાર પાસે કંઈ કામ મંગાવવામાં આવે છે, ત્યાં આગળ તેમનું માલું કેવી રીતે ગળે છે? તેમનામાંના ઘણાક પગારની અમુક રકમથી જોઈ કામ કરતા નહિ હોવાથી, તેઓ જાતે કરી શકે તેવા કામ માટે એવો વધારે પગાર આપવો પાડવતો નથી. ધારો કે એક નાનો જમીનો છે; તમારે તેના માર્ગોમાંથી જાંબરાં દૂર કરાવીને વધારાનું ઘાસ કાપવું છે. આ માળીનું કાર્ય છે. એકાદ માળી દરરોજના ૧૦ શીલ્ડિંગથી જોઈ કામ કરતો નથી, વોટની બાબતમાં આગળ વધેલા તમારા ગરીબ ધધાધારી માનવિની અમુક બધાંયલી આવક હોય છે, માર્ગો સાફ કરાવવાના દરરોજના દસ શીલ્ડિંગ તેનાથી આખી શકાતા નથી તેથી તે કામ તે જાતેજ માથે ઉઠાવે છે, બાવિના માળીને આદ્ય જવું પડે છે, માર્ગોમાં નોકરી વિનાના રજગતા બનવું પડે છે, તેને કંઈક કામ શોધી આપવા માટે સરકારનો આશ્રય શોધવો પડે છે. બેરોજગારીના પ્રશ્નની પારના પ્રદેશમાં પણ એક ઘણીજ ગંભીર પ્રકારની બાબતનો સમાવેશ થાય છે. માર્ગોમાંથી જાંબરાં સાફ કરવાના કાર્ય કરતાં દેશનું ઘણુંજ ઉત્તમ પ્રકારનું કાર્ય કરી શકે એવાં માનવિઓને જો તમે તેમના પોતાના માર્ગો જાતેજ સાફ કરવાના કાર્યમાં લગાડશો તો તમે ઉચ્ચ પ્રગતીય જીવનના આધારવાળા સમય ઉચ્ચ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પ્રતિબંધ બૂકાછો, કારણ કે માનવિ માત્ર ખોરાક ખાધેજ જીવતું નથી એટલી બાબત જેવી હમેશાં સત્ય હતી તેવીજ અત્યારે પણ છે. તમે દરેક જગ્યા પાસે પોતાનું વૈતરાનું કામ પણ કરાવવાં માગો છો, આથી તો તમને “પાછાં પમલાં બરવામાં” જણાઈ આવે છે તે કરતાં કોઈ અન્ય ઉચ્ચ પ્રકારનું સર્ગ પ્રાપ્ત થાય એમ લાગતું નથી; આવા પ્રકારનું એક સ્વર્ગ, કલાસાધર્મ અને સંગીત અને બાંધાસાહિત્યની જરૂરવાળી એક પ્રજા માટે જરૂરનું હોય તેના કરતાં માનવતા ગાંધાને વિશેષ બંધ બેસતું લાગે છે. એવી બાબતોની ઉત્પત્તિ માટે આંશિકની, તેમની સંપૂર્ણતા માટે કાલની જરૂર હોય છે; આવી સર્વે બાબતો ઉપજી આવતા પૂર્વે એ સર્વેને ફક્તવણીનો આધાર મળવાની જરૂર છે; તમારી બધી પ્રજાને ખારા પીવાં મેળવેજાદના સંખ્યાની અધમભૂમિકાએ વસવાની ફરજ પાડવી તથા પુલ્કિની પેદાશો, વિચારના ઉત્પાદક પ્રયત્નોનેવી પ્રગતીય જીવનની સમર્થ બાબતોને વિચારે પાડવી, એ અત્યંત

ખરાબ પ્રકારની વ્યવસ્થા ગણાય. આમાં અનેક પ્રકારના બધમાંના મહાન બધનો સમાવેશ થાય છે. તમારાથી ગરીબ લોકોના પાંક દાદી રાકાશે નહિ. જ્યાં સુધી એક માનવિ બૂખ્યો છે, ત્યાં સુધી તેને મેળવવાની એક બાબતતો ખોરાક હોય છે; તેજ તેની બાવના હોવી જોઈએ. પરંતુ અમાનીઓ અને બુદ્ધિસિત્તાની સાદી બાવનાઓને આધારે પ્રજાઓનાં બંધારણ બંધાવાં જોઈએ નહિ. એ કાર્ય તો બુદ્ધિનું બનવું જોઈએ; પરંતુ આવો પ્રશ્ન કેટલો વિકટ બને છે, એ વિચારો; આપણા દેશમાં પણ જ્યાં સામાજિક બાબતોમાં કેલવણી ધણી વળનદાર ગણાય છે, જો કે વોટતો તેની કંઈ દરકાર રાખતો નથી ત્યાં આ બાબત કેવી રીતે ચાલે છે તે વિચારો. એકાદ માનવિ પોતાના ધંધાનો ભોમીયો હોય પોતાના એક ખાસ ધંધા માટે જે જે જુદરનું હોય તે સંબંધી સર્વ પ્રકારની સલાહ આપી શકે એવો હોય, પરંતુ કંઈ એક પ્રજા એક ધંધાના આધારે ઘણી નથી; તે તો હજારો જાતના ધંધાવડે ધંધાવળી હોય છે, એ દરેક પરસ્પર સાથે, અન્યોન્યમાં બીજા બધા સાથે જોડાયેલા હોય છે, એમાંના એકાદ ધંધાનો અથવા એકાદ વર્ગનોજ વિચાર કરીને તમારાથી પ્રજાકીય દૃષ્ટિબિંદુથી રાજ્યકારભાર ચલાવી શકાશે નહિ; સમગ્ર ગૂંચવાયેલા બધારણ ઉપર તમારા કાયદાની કેવી અસર થાય છે, એ તમારે તપાસવાનું છે; જો આવી તપાસ ના રાખવામાં આવેતો તમે માત્ર એક ધંધાનો ઉદ્ધાર કરીને તમારી પ્રજાનો વિનાશ સાધો છો, આરંભેલીયામાં આ પ્રકારે બનતું જાય છે. નિઃસંશય કેટલાક વ્યાપારીઓને સારી રીતે પૂરું પાડવામાં આવ્યું છે, તેમને માટે સારી જોડાયેલા કરવામાં આવી છે, પરંતુ પ્રજાના બધા ભાગમાં સમાવેશ થતાં અન્ય તરફો પ્રત્યે જોદરકાર બનવામાં આવ્યું છે; તેમને માટે જીવન અસંભવિત બતાવવામાં આવ્યું છે. એકાદ ધંધાના પ્રદેશમાં પણ કોઈ કોઈવાર નવાઈ ભરેલી મૂર્ખાઈ બતાવે એવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. આપણે એક દૃષ્ટાંત લઈએ. મેથેમોર્ન એક મોટું શહેર છે, પ્રમોગોપાત ત્યાંની હવા ધણી ગરમ બની જાય છે. ત્યાંનાં વ્યાપારી મંડલોએ એવો કાયદો કર્યો છે, કે રવિવારે એકદિનમાં એક કરતાં વધારે ૧૨ દુધ આપવામાં આવશે નહિ; ગરીબ માનવિને રજાનો દિવસ પાળવાનો હોય છે, તમે તેની પાસે રવિવારે કામ કરાવીને તે દિવસે માત્ર સવારમાં દુધ આપી શકાય એમ કરાવવા માગો છો, એ ધણેજ સ્વાર્થદૃષ્ટિ ભરેલું લાગે છે. હજી ગાયો વ્યાપારીમંડલોમાં દાખલ થઈ શકી નથી, એ મોટી મુશ્કેલિતો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે; રવિવારે એકવાર દુધ આપવાનું હોય છે, એવાર આપવાનું નથી, એટલું તેમના સમજવામાં આવતું નથી. સામાજિકવ્યવસ્થાના સૌંદર્યની જરૂરપણુ દરકાર રાખ્યા વિના તેઓ બધોરે તેમજ સવારે દુધ આપવાનું કામ કર્યું જાય છે. કમનશીય દુધવાળાએ એવું દુધ વેચવું જોઈએ નહિ, કારણ કે જો તે વેચેતો તેને તેના વ્યાપારીમંડલમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવે છે, એનો અર્થ તેનો વિનાશ સાધવા સમાન થાય છે. તેથી તેને તો તે પ્રમાણે વર્તવું પડે છે; જો ત્રણ ગરમ હોય છે તો એ દુધ સવારમાં સારું રહી શકતું નથી, બોરાસીક એસીડ તેમાં ઉમેરવા છતાં તે ખેંચા દિવસની સાંજ જેવું રહેતું નથી; તેથી તે સત્કારના તાજા દુધ સાથે ખેંચી રાતનું થોડુંક વાસી દુધ મેળવે છે, એ સર્વને તાજા દુધ તરીકે વેચે છે, તમારાથી આને દુધના વાસણમાં સમજી શકાતું નથી, પરંતુ બાલક તેને દુધની શીશીમાં તરત પારખી કાઢે છે; દુધની બેંચણીના સંબંધમાં આવી અદ્ભુત જોડાયેલો કીધે ઉન્હાળામાં બાલકોનું મરણ પ્રમાણુ વધી જાય છે; પ્રજાઓનો અપરેખરો રાજ્ય કારભાર

આવી રીતે થઈ શકતો નથી; આવી ભતનાં સર્વપ્રકારનાં બંધનો શુદ્ધમાં તમારા સામે આવી વારંવાર ખડાં થાય છે, તમને એમ લાગી આવે છે, કે જીવન કાંઈ પણ પ્રકારે સ્વતંત્ર નથી. આવી બાબતો માત્ર ત્યારેજ પ્રચલિત બની શકે, કે તદ્દનુસાર વર્તનારા બધા લોક અમુક શરતોનો પુશીથી સ્વીકાર કરે; અમુક બંધાના લાભને ખાતર આવી બાબતોને નહિ માગતી, ના ઈચ્છતી પ્રજા ઉપર ઠોકી બેસાડવામાં આવે છે ત્યારે પ્રચલિત બની શકતી નથી.

હવે આપણે આથી એક પગલું આગળ વધીએ; અત્યારે જ આપણે ઓસ્ટ્રેલિયામાં જવાની જરૂર નથી. આપણે હરિશ્ચંદ્રના બાવને બદલે સહકારિતાનો ભાવ વધારવાનો છે. મોટે ભાગે આમજ થાય છે, એમ તમે કદાચ કહેશો. સહ-કારિતાની બહેનશીમાં ખરેખર ધણું કરવામાં આવ્યું છે. લેન્કેશાયર અને ચોર્લેશાયરમાં વિવિધ પામેલાં સહકારિ મંડલો ઉભરાઈ જાય છે, આમાંનાં સહકારિ ઉત્પાદક મંડલો કેટલાં છે? આવા વિચારને આચારમાં મૂકવાનાં અનેકવાર પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ હમેશાં બે કારણોને લઈને તેના બુદ્ધિભુક્ત થઈ ગયા છે; પ્રથમ તો ઉત્પાદન કરવામાં તમારે ઉત્પન્ન થતા માલ ઉપર પોતાની સ્વતંત્ર નિરંકુશ સત્તા ચલાવી શકે એવા સ્પષ્ટવક્તા, બુદ્ધિશાળી માનવિની જરૂર ઉભી થાય છે; બોરો નીખીને, કમીટીઓ દર્શાવીને, પ્રજામત મેળવીને, આવી આવી બીજી બધી માયાફાંસ કરીને તમારાથી આવું ગર્વ થઈ શકવાનું નથી, કારણ કે એવા પ્રકારની વ્યાપારી પેદાશમાં અનેકાનેક બાબતોનો વિચાર કરવાનો હોય છે; કદાચ ધણીજ ઝડપથી દેશરો શર્ષા જાય છે, એક સમયે પુરૂષ યોગ્ય અવસર સાધીને પોતાના વ્યાપારમાં ફોલે પામી શકે છે; આવા અરસમાં બહેનશીમાં મંડલો, દીલ અને વાલ્વીલાદનો અર્થ દેવાળા બરોબર થાય છે. આવી પેદાશના સંબંધમાં આવી એક મુશ્કેલી છે. આથી પણ વિશેષ ગંભીર પ્રકારનું હજુએ કંઈક બીજું છે—વિશ્વાસની ખામી, લોકા અન્યોન્યનો વિશ્વાસ રાખતા નથી; તેઓ એક બીજા માટે સંકાશીલ રહે છે. સામાજિક બક્ષા માટે પ્રમાણિકતાથી પરસ્પર મળીને કાર્ય કરવાને બદલે તેઓ અન્યોન્યમાં પોતપોતાના સ્વાર્થ માટે કાર્ય કરતા હોય એવી શંકા રાખે છે. તેથી તેઓ હમેશાં તેમના આંદોશોની બદલીઓ કરી કરે છે, કાંઈ પ્રકારનું તેમના બંધનનું એકસરખાપણું જોવામાં આવતું નથી. વિશ્વાસની ખામી, શ્રદ્ધાનો અભાવ, ખરાબ ભાવ ઉપજાવવાની ટેવ, આવા પ્રકારના દોષ વિનાશકારક છે, આવી બાબતોઓનો ત્યાગ કરીને લોકો બહુભાવની ભાવનામાં વિહરશે નહિ ત્યાં સુધી તે એવા વિનાશકારક રહેવાજ નોંધાયે. વર્તમાનકાલે લોકથી મજૂર વર્ગોના નામથી બંધનતા વર્ગમાં જામેલો એકાદ માનવિ, પોતાનાં સ્મિત અને આત્મવંદે, વસ્તુત્વ અને ઉદ્યમવંદે સમાજના હૃદય વર્ગોમાં પ્રવેશ પામે છે ત્યારે તેના કદામાં કદા વિરોધિઓ જે વર્ગોનો તેણે ત્યાગ કર્યો હોય છે તેમાંથીજ મળ્યા આવે છે. તેનાથી સમજાવું નોંધાયે તેમ જ્યારે તેના સમજવામાં આવે છે—કારણ કે તેને મહાન પ્રાકૃતિક નિયમે સામે દરીથી થતું પડે છે—દ્રાહ્યર રકવેરને માટે યોજવામાં આવતા ઉપાયો, પાલ્લિમેન્ટના કાયદાના ચાર બુણ્ણોમાં યોજવામાં આવતાં જરા પણ ઉપાયોગના રહેતા નથી, એવું તેના સમજવામાં આવે છે ત્યારે લોકો તેને ટેકરોહી, પક્ષત્યાગી, ડહ કદીને બોલાવે છે;

સામ્રાજ્યમાં હજી પણ પ્રબલ સત્તા રૂપે પ્રવર્તતા મહાન ક્રિસ્તિયન શિક્ષાચારમાં આવાં ચિહ્નો જણાઈ આવે છે. (ઉદા' અબ્યાસ ચલાવનાર દરેક અબ્યાસિને દુનિયાના દરેક મહાન ધર્મમાં આવાં ચિહ્નો વર્તમાનમાં જણાયા વિના રહેશે નહિ.) હવે માનવિઓ વાંદળાં પાર દૂર આવેલા સ્વર્ગ વિષે વાતો કરતાં નથી પરંતુ આ દુનિયામાં અત્રેજ આવી રહેલા સ્વર્ગ વિષે વાતો કરવાનો આરંભ કરવા લાગ્યાં છે; દુનિયામાં ખાત્રીથી આવવાના, માત્ર ભાવનામાંજ નહિ પરંતુ ખરેખરી રીતે ચવાના કાદરના (ખુદ) સામ્રાજ્ય વિષે તેમણે ચર્ચા ચલાવવા માંડી છે; તેમણે, અંધુભાવ, ખુદ્દિ અને પ્રેમનાં આધારવાળા શિક્ષાચાર કેલવણીનો વિચાર ચલાવવા માંડ્યો છે. આપણી નજર સમીપ વર્તમાનમાં ખુલતી દુનીયામાં જે ચવાતું છે તે આવા પ્રકારનું છે. મરણ પછી સુખી બનવામાં હવે માનવિઓ વધારે વાર સંતોષ માનતાં નથી, મરણની આ બાજુએ પણ સુખી ચવા માગે છે. “ સ્વર્ગમાં પ્રવર્તે છે તેમ પૃથ્વી-માં પણ તારીજ ઇચ્છા પ્રમાણે ચાએ. ” તમારામાંના ક્રિસ્તિયન ધર્માનુયાયીઓએ આવી પ્રાર્થના દરોજ કરે છે ને ખમ હૃદયની જ હોય અને ઉપર ઉપરની જ ના હોય તો માનવિઓ એ પ્રમાણે સુખી ચશેજ. પૃથ્વી ઉપર જ મહાન નવીન શિક્ષાચારનો ઉદય ચવનો છે, અંધુભાવનો અનુભવ મળવાનો છે, જંગલનાં જંગલી પશુઓની તંકરાડના નમુના પ્રમાણે નહિ પરંતુ કુટુંબના નમુના પ્રમાણે બાવિની પ્રભુઓનું બંધારણ બંધાવાનું છે. આપણે આવા પ્રકારના બાવિની આરા રાખીએ છીએ; આ સંવિચારના અને પહેલાંના સંવિચારના બાપણમાં મેં કાગી બાજુનું દર્શન કરાવ્યું છે તે એટલું બતાવવા માટે ? અનેક બાબતો કુદિત દશામાં, હોય ત્યાંથી આગળ ના વધી શકે એવી દશામાં આવી પડી છે, માટે દરેક તાળાની કૃત્તિ જેની પાસે છે તે દુનિયામાં આવવાની નહકમાં છે. હવેના સંવિચારોએ હું આ વિષયની અન્ય પાસા ચીતરવા માગું છું; આવી બાબતો દેવી રીતે પસાર થઈ જાય છે તે દર્શાવવા માગું છું; “ જુઓ હું સર્વે બાબતો નવીન બનાવું છું. ” એવો ઘોષ ઉચ્ચ સૃષ્ટિમાં કેવી રીતે ગાજ રહ્યો છે તથા સ્થૂલસૃષ્ટિમાં તેનો કેવો પ્રતિધ્વનિ પડે છે, એ સચવવા માગું છું.

કાલના પડદામાં ચીરા.

(અનુસંધાન ચત વર્ષ પૂજ ૨૭૫ થી.)

ચોથા જન્મ.

આપણા નાયકનો બીજો જન્મ ચાત્રાઓથી ઉભરાઈ જતા જીવનનો હતો—તેની ચાત્રાઓ એક બીલકુલ વિચિત્ર પ્રકારની જ હતી, લગભગ ચર્ધા ચતક પર્વત લંબાતી હતી, હજારો માધલ સુધી વિસ્તરતી હતી. છતાંએ તેની ચાત્રાઓનો આરંભ જીવનના મધ્ય બાગ

મુધી થયો ન હતો. જન્મોના આંકમનું લક્ષમાં લેવા યોગ્ય અનેક લક્ષણોમાંનું એક એ છે, કે સ્થૂલશુભનું ઉપરનું તેમનું લંબાણ અસાધારણ હોય છે. જન્મના જન્મો તપાસવામાં આવે છે એવા આ સર્વે લોક ઉચ્ચ વર્ગના નામથી બ્યવહારતા વર્ગના હોય છે, તેમના જીવનની સરાસરી લંબાઈ સાધારણ વર્ગના કરતાં સરવાળે વિશેષ મોટી હોય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે કામસેનની સત્તર જન્મોની યાદીમાંથી સ્થૂલશુભનું ઉપરની તેના જીવનની સરાસરી લંબાઈ ૪૮ વર્ષની મળી આવે છે; સૂર્યક્રમાન્તા વીથ જન્મોમાંથી પછે વર્ષની સરાસરી જોવામાં આવે છે; સુધન્વાના અશ્વ જન્મોમાંથી પછે વર્ષની સરાસરી પ્રાપ્ત થાય છે— આ સંખ્યાં ક્યારનીએ સાધારણ કરતાં વિશેષ લાગે છે; પરંતુ કીર્તિકુમારની સરાસરી ૭૨.૭ કરતાં ઓછી આવતી નથી !

ખરેખર અકસ્માતથી તેની હૃદયી ટુંકાયા વિના, રાજકારો તેના જમાનાનાં માન-વિશ્વો માટે ચાર દોઢી વર્ષની લાંબામાં લાંબી મુદત આપે છે તે કરતાં તે દોષક વાર જ ઓછું હોય છે; આ ઉપરાંત અસાધારણ દીને લંબાતા આવા જન્મોના અંત મુધી તે હમેશાં સંપૂર્ણ શુસ્તો જાળવતો જણાય છે. આવું તે ખાસ વ્યક્તિવિષયકલક્ષણ હશે અથવા અમુક ખાસ વર્ગનું જ ચિહ્ન હશે, એ હજી અમારે હવે શિખવાનું છે.

આપણી વાર્તાનું આ નવીન પ્રકરણ ફરીથી વળી આપણને દક્ષિણ દીર્ઘમાં લક્ષ્ય છે; આ સમયનું સ્થલ વર્તમાનમાં ન્યાં આગળ સામેમ તાતુકો આવ્યો છે તે હતું. ત્યાં આગળ કીર્તિકુમારનો પિતા વારણી એક મોઢાવાળો જમીનદાર હતો—એક પ્રકારના નાના રાજા જેવો હતો. પોતાના અધિરાજ મંગલદેવના વાવટા નીચે પોતાના આત્રિતોની એક મોટી માનવંત દુકડીની તે સરદારી સર્પ શકે એવી રિયતિમાં હતો. વારણી અતિ વારંતાવાલો અને ન્યાયી પુરૂષ હતો; તેણે પોતાનાં બાલકોને આવા બંને સદ્ગુણની ફેલવણી આપી હતી; આવા ગુણ વિનવો એક ત્રણ કુળમાં જન્મેલો માનવિ, આવા ગુણવાળા સાધારણ માનવિ કરતાં પણ અધમ પ્રકારનો છે, એ તે તેમને હસાવતો. તેમનું કુટુંબ વિચાલ હતું પરંતુ આપણે તેમાંથી બાહ્યોમાં રઘુપાલ અને યશોધરાને (પુ) અને ખદેનોમાં વરણીના અને રૂડસેન (ઝી)ને ઝોળખી શકીએ છીએ.

ઈ સં પૂર્વે ૨૦૫૭૪ માં કીર્તિકુમારનો જન્મ થયો; તે એક શુદ્ધિશાળી, મોહક નિઃસ્વાર્થી બાલક હતું; તેને પોતાની માતા છુધદેવ (ઝી) માટે અત્યંત રનેહ હતો. તેની સમગ્ર હૃદયીમાં તેમના માટેનો તેનો પ્રેમ જરા પણ ઓછો થયો નથી; પ્રથમ તેમની સલાહ લીધા વિના તેણે કોઈ પણ અંગતનું કાર્ય કર્યું નથી. આપણી વાર્તાના ઉદેશમાં કેંઈ લક્ષ્ય જેવું એવું તેની બાલ્ય અને યુવાવસ્થામાં કેંઈ બન્યું નથી. તે સમયે મોગ્ધ ગણાતું શિક્ષણ તેને આપવામાં આવ્યું હતું; વીથ વર્ષની ઉંમરે તેનું કોંતિ સાથે લગ્ન થયું આથી તેને બાર છોકરાં થયાં; લ્લાલચંદ્ર, પૂર્ણચંદ્ર, રાજસિંહ, પ્રતાપસિંહ, અમરસિંહ, રમા (પુ) તેના પુત્રો હતા; શિવાજી (ઝી) માનસિંહ (ઝી), પદ્મા, કમલા, વિમલા, અનિલા તેની પુત્રીઓ હતી. તેને એક મનોહારિમૂલમાં વાસ હતો; વિતથી ને ને મળી-સકે

તે સર્વ તેને મળ્યું હતું; પરંતુ તેની ઇચ્છા ફેનિયાદારીના જીવન કરતાં વાનપ્રસ્થાશ્રમના જીવન માટે વિશેષ હતી; મનના આવા વલનમાં તેની મા તેને ઉત્તેજીતી, છતાં છોડી જતા પ્લેલાં બાલકો, મોટાં યતા, સુધી, વાટ જોવાની, સલાહ આપતી.

કીર્તિકુમારે પોતાના જીવનમાં ત્રણ સરકરી હૂમલાઓમાં ભાગ લીધો હતો. પ્રથમ વાર તો તે પ્રણે જ નહોતો હતો અને પોતાના પિતાના સાથમાં ગયો હતો; આ સમયે તેઓ પોતાના સીપાઇઓની દુકાનીની સરદારી સધને મંગલદેવ માટે મુદ્દમાં જોડાયા હતા. આ હૂમલાના સમયે, એક પ્રસંગે ખાસ સેવા બજાવવા માટે તેમને અમુક પ્રકારનું માન મળ્યું હતું. આવા હૂમલાઓમાં ખીન્ને પ્રસંગે તેઓ એકલા જ ગયા હતા; ત્રીજો પ્રસંગે તેમના પુત્રો તેમની સાથે ગયા હતા; આ સમયે ખીલકુલ વૃદ્ધ યધ્ ગયલા મંગલદેવની નજર સમીપ લાગ્યંદ્રે વીર પુરુષને છાજતું કાર્ય કરી બતાવ્યું. આવા કાર્યના પરિણામમાં મંગલદેવે લાલચંદ્રને પોતાના અંગરક્ષકોમાં દાખલ કર્યો; આ રથલમાં પછીથી તે તેમની અનેક નાની નાની સેવાઓ બજાવી સંધ્યા.

આ વખતના હૂમલાનું કાર્ય ખત્તામ થતાં રાજાએ કીર્તિકુમારને પોતાના સમક્ષ બોલાવી મંગાવીને, લાલચંદ્રે હવે રાજ્યમાંનું પોતાના પિતાનું કાર્ય સંભાળી લેવું જોઈએ, એવી વિનંતિ કરી. કીર્તિકુમારે ઉત્તર આપ્યું, કે રાજાજીની જે જે ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે જ ચલું જોઈએ, પરંતુ હજી પોતે પોતાની જાતને આપની સેવા બજાવવાનું ચાલુ રાખવામાં સક્તિવાન માને છે. પરંતુ રાજાએ કહ્યું:—

“ના; એમ સંભવિ શકશે નહિ, કારણ કે તમે તમારે ગૃહે પાછા ફરશે. સારું તમારા સમજવામાં આવશે કે તમારે એક મોટી ખોટ બગવી પડી છે, તેના પરિણામે આ જાંદગીમાં તો તમે મારે માટે હવે વધારેવાર મુદ્દ કરી રહ્યો નહિ; તમે આ સંદેશની ફરીથી મૂલાકાત લેશે. સારું તમે એકાદ પવિત્ર પુરુષનો—યાત્રાળુનો ઝબ્બો ધારણ કર્યો હશે.”

“આ બાબત રાજાની જેવી મરજી હોય તેમ બને થાઓ,” કીર્તિકુમારે કહ્યું; “પરંતુ જીવતો અથવા મરેલો હું હમેશાં રાજાની સેવામાં દાગર રહીશ.”

“એટલું ખરું છે, કે તમે મારી સેવામાં દાગર રહેશો,” મંગલદેવે ઉત્તર આપ્યો, “તે પણ શક્ય આ સમયે જ નહિ, હજી હવે યવાના રથોમાં અનેકવાર તમારે કાર્ય, પરંતુ પડશે. છતાં એ માતા કન્યાઓ સામે લડવામાં તમારી અત્યંત મહાન સેવાનો સમાવેશ થશે નહિ; પરંતુ હજારો વર્ષ સુધી ટકે એવા એક સામ્રાજ્યની સ્થાપનામાં બાવિઝાતમાં તમારે મને સદાય યવાનું છે; એ જાવિના સામ્રાજ્યમાં તમારી પ્રતિષ્ઠાઓનાં ફલો કદાપિ જૂસાઇ જશે નહિ !” રાજાએ પછી તેને ધન્યવાદ આપીને, જવાની રજા આપી.

ગૃહે પહોંચતાં કીર્તિકુમારના જોવામાં આવ્યું કે મંગલદેવની બધિધ્વવાણી ખરી પડી હતી. રાજાએ આગળથી બાળેલી ખોટ તે તેની માતા બુધદેવનું (ઓ), મરણ હતું.

તેનાં મનથી આં એટલી મોટી દોલંગીરીનો બાજત હતો કે સાપારેણું વ્યવહારની બાંબનેમાં માથું મારવાને તે શકિતવાન રહ્યા નહિ. તેથી હવે તેનાં બાલકો બધાં મોટી ઉંમરનો બુદ્ધિ-વાળાં યપલાં હોવાથી, યતિ અથવા ચોગી થવાની લાખા સમયથી પોપેલી પોતાની ઇચ્છાને પાર પાડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેટલા માટે રાજની કોઠેમાં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાના વડિલ પુત્ર ભોલચંદ્રની ગોઠવણ કરી; જમીનદારનો પોતાનાં કંતેઓ પાર ઉતારવાને પોતાનાં બીજાં પુત્ર પૂર્ણચંદ્રને નિમ્મે.

જે કે હજુ બીસંકુલ યુવાન હોવા છતાં ભાલચંદ્ર, મંગલદેવના હાથ નીચે એક મોટા સરદાર યધ્ પડયો. એટલું જ નહિ પરંતુ એક બહુજ વિશ્વાસપાત્ર મંત્રિ નિવડયો. તે ધણે જો લોક માન્ય યધ્ પડયો; લોકનો પણ તેના ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો. સમય જતાં તે મંગલદેવના વડિલ રાજકુમાર કીર્તિચંદ્રનો દિલોગ્ન દોસ્ત બન્યો; પિતાની ગાદી ઉપર રાજકુમાર આવતાં તેણે જ લચંદ્રને મૂખ્ય મંત્રિ બનાવ્યો; આ સ્થલે તેણે અનેક વર્ષ સુધી નિમકદલાલીથી કાર્ય કર્યું. આખરે રાજ અને તેમના મૂખ્ય મંત્રિ વચ્ચે રાજ્યતંત્રના અમુક પ્રશ્ન વિષે અભિપ્રાયમાં અભિર પ્રકારનો ફેર પડ્યો. અતિ મુંઝ પ્રકૃતિવાળા ભાલચંદ્રે આવા કારણને લીધે રાજનાં આપ્તું; તેણે દૂરના એકાદ છલાકાની ગવરનરની જગ્યા માટે માગણી કરી. રાજએ અત્યંત દોલંગીરી સાથે તેની માગણી સ્વીકારી; રાજ કોઈ પણ પ્રકારે તેના કાર્યમાં માથું મારતા ના હોવાથી ભાલચંદ્ર એ છલાકાને બ્યાવહારિક રીતે સ્વતંત્ર રાજ બન્યો. સમય વીતતાં રાજનું મરણ થયું; આ પછી થોડા સમયમાં જ તેના પછી ગાદીએ આવનાર સુબાહુએ કોઈક એવો હુકમ કાઢ્યો કે જે ભાલચંદ્રને પોતાના લોકને અનુસારવાં ચોખ્ખા લાગ્યો નહિ; આવા હુકમની અવગણ કરીને તે બ્યાવહારિક રીતે પોતે બીલકુલ સ્વતંત્ર બન્યો; તેટલાં માટે તેને એક નાના જુદા રાજ્યના સ્થાપક તરીકે ગણી શકાય. ભાલચંદ્રનાં અંદ્રિકા સાથે તમ થયાં હતાં; તે બાઈ અત્યંત પ્રેમાળ પરંતુ સાહસિક પ્રકૃતિનો હૃદ ચોરિય વિનાનાં નિવડયાં; તેમને દશ છોકરાં થયાં; કામસેન, લીમ, મકરધ્વજ અને ગુલાબસિંહ તેમના પુત્રો હતાં; નરસિંહ (સી), ગુસિલા, સરસ્વતિ અને પ્રમદ તેમની પુત્રીઓ હતી.

આ અરસામાં કીર્તિકુમારનો બીજો પુત્ર પૂર્ણચંદ્ર કુટુમ્બની વિશાળ જગીરનો મણી સતોપકારક રીતે વહીવટ ચલાવતો હતો. એક મૂલામ છોકરી દેવપાલ (સી) જોડે લગ્ન કરીને તેણે સર્વને અચંબામાં મરમવ કર્યા; એ બાલાનો જુદાંત આ પ્રમાણે બની આવ્યો. મંગલદેવની સંરંધરી નીચે કીર્તિકુમાર હાલતો હતો એવા બીજા વિમદના સમયે અનેક કેદીઓને પકડીને એલામ બનાવવામાં આવ્યા હતા; આમાં એક માનવિ એવું હતું કે તેને પકડીને કેદી તરીકે લઈ જવામાં આવ્યું ત્યારે તેના ઉપર અત્યંત પ્રેમ વાળા તેની બાલાએ તેનાથી વિખૂટા પડવા માટે અત્યંત આત્મકાની કરી. પિતાના મરણ પછી આ બાલા કીર્તિકુમારના કુટુમ્બની એક મૂલામડી બની, તેના ઉપર અત્યંત પ્રેમબાવવાળો યધ્ ઉમરાઈ જતી નિમકદલાલી અને મહેનત સાથે તેની સેવા કરવા લાગી. તેનાં બાલકોની સંભાળ પણ તેણે લેવા માંડી; પૂર્ણચંદ્રે સ્વતંત્ર રીતે કુટુમ્બ બાર પોતાને માથે આવતાં તેને પોતાની બીજાં વાવવાનું સાહસિક પગલું ભર્યું આવ્યું. તેને કોઈ કાર્ય જરા પણ દોલંગીર થવાનું મારણ

મળ્યું નથી. તેમના વડિલ પુત્રનું નામ વિશ્વસેન હતું; વિધા, પાર્વતિ, મદા, અને સુભદ્રા તેમની પુત્રીઓ થઈ. . . .

માતાનાં મરણથી કીર્તિકુમારને યંધ આવેલા અનિવાર્ય શોકના સમયે, તેના એક પરમ પ્રીય મિત્રે કીર્તિકુમારના ગૃહથી દક્ષિણ દિશામાં આવેલા એક પવિત્ર મંદિરમાં પસંતા પવિત્ર પુરુષનાં દર્શન કરવા માટે યાત્રામાં તેને સાથે આવવાની સૂચના કરી. તેથી તેમણે સાથે યાત્રાએ નીકળવાની તૈયારી કરી, કીર્તિકુમારનો નાનો પુત્ર રમા (પુ) પિતાની સંભાળરાખવા માટે સાથમાં લેવાયો. મંદિરમાં જતાં જુદાજુદા પૂજ્ય મહંત (સોમદેવ) તરફથી તેમને હૃદયભાવ ભરેલો આવકાર મળ્યો; તેમની વાણીનું શ્રવણ કરીને કીર્તિકુમારને ઘણી જ શાંતિ વળી ગઈ, દિલાસો મળ્યો. તેમણે કીર્તિકુમારને મોટે ભાગે એકધૃતીપૂર્ણ રહરહેને મળતી કેટલીક સુમ ક્રીયાઓ જોવાની રજા આપી; આથી તેની સદ્ગુણવૃદ્ધિ થઈ એટલી બધી આવેશ વાળી બની કે આમાંની એકાદ ક્રીયા વિધિના સમયે તેને તેની માતાનાં દર્શન થયાં એટલું જ નહિ પરંતુ તે તેમની સાથે વાતચીત કરી શક્યો. મંદિરની મોહકતાથી, ત્યાં આગળ ચાલતી ક્રિયાઓથી, મહંતની સાધુતાથી તેના ઉપર એટલી બધી ઉડી અસર થઈ, કે દિવંદમાં આવાં ઘણાં મંદિરો છે એવું તેના જાણવામાં આવતાં તૂરત જ ત્યાં ને ત્યાં આગળ તોણે મરતા પહેલાં એ સર્વનાં દર્શન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ સમયના યોગીઓ આવા પ્રકારનું વ્રત વારંવાર લેતા જોવામાં આવે છે, પરંતુ તે પૂરું કરતા પહેલાં તેમનામાંના ઘણા ખરા મરણ શરૂ થાય છે.

કીર્તિકુમારને યોગ સમયમાં માલુમ પડી આવ્યું, કે હજી એ તેનાથી પોતાની માતા સાથે વ્યવહાર રાખી શકાય છે; આથી તેને શુષ્ક, આનંદની પ્રાપ્તિ થઈ. તેના યાત્રાએ જવાના વિચારને તે ઘણું અનુમોદન આપતો; માર્ગમાં એક મંદિરથી બીજા મંદિરે ફેરી જવાનું તેણે માથે રાખ્યું. આ પછી દાહમાં બધાં આગળ મરુડા આવ્યું છે ત્યાંના એક મહાન મંદિરમાં તે આપણી દૃષ્ટિએ અદે છે; ત્યાંના ઉપરિ મહંત શાનીદેવ હતા.

આ સ્થલ છોડ્યા પછી યોગ સમયે ગોદાવરી નદી પાસે મધ્ય દિવંદમાં આવેલા એક મંદિરમાં તે આપણી નજરે આવે છે; ત્યાં આગળ અદરપતિ તરફથી તેને ખરા હૃદયનો અભિચ્છિસત્કાર અને કૃતજ્ઞતાવર્ણન આવકાર મળ્યો.

આ પછી યોગ સમયમાં એક ગોઝગઝક પ્રમંથળની આવ્યો. કીર્તિકુમાર સાથે યાત્રામાં તેનો પુત્ર રમા (પુ) હતો એટલું રમરણમાં હતો; રમાનો, (પુ) પોતાના પિતા ઉપર ગાઢ પ્રેમ હતો, કોઈ પણ માર્ગે તેની સેવા કરવા તૈયાર હતો; તે અચ્ચે પમાડે એવી શક્તિને બક્ષિભાવ દર્શાવતો. તેના ચારિત્રની એક પાસા આવી હતી; પરંતુ બીજી પાસાથી હમેશાં તે શ્રી જાતિ સાથે મૂંઝવાણ ભરેલા સંબંધોમાં ફસાતો હતો. આ વખતની યાત્રામાં જુદા જુદા ત્રણ પ્રસંગોએ તે ગંભિર સંકટમાં સપડ્યો હતો; કીર્તિકુમારને તેમાં ભાગતા વળગતા લોકોને શાંત પાડવામાં બહુ વિદ્યબતા વેદથી પડતી. આ દરેક પ્રસંગે રમાએ (પુ) ખરેખરી વજ્ર દીક્ષાગીરી બતાવીને, અનેક પ્રકારના સોગન ખાઈને સુધરવાનું વચન આપ્યું હતું;

પરંતુ વારંવાર લાલચળ તેને. માટે હૃદયપારની બલવાન યઈ પડતી; કીર્તિકુમારે તેને વારંવાર ઘેર મોકલી દેવાની ધમકી આપી, છતાંએ આ જાળત વારંવાર બન્યાં મઈ. ચોથા અને આખરના પ્રસંગે ખાસ કરીને ધણે જ અરણ બનાવ બન્યો, ખરી વાત ચારે પાસા જણાઈ મઈ, એથી લોકનો પ્રબલ તિરસ્કાર થયો; કોઈ ટોળાની શિક્ષાના ભોગ યઈ પડતાં બચવા માટે કીર્તિકુમાર અને રમાને (૫) મધ્ય રાત્રીએ ઉતાવળા ઉતાવળા બચાવ કરી લેવાની ફરજ પડી. તેમણે એક જંગલમાં આશ્રય લીધો, ત્યાં આગળ તેમના ઉપર એક વાઘે હુમલો કર્યો. વાઘ જંગલ માં રવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં-શોકથી ઉભરાઈ જતા, પોતે કરેલા તોફાન માટે પોતાની જાતને સજ્જ રૂપકે આરખ્યાં કરનાર-રમાએ (૫) પ્રાણીનો બધાએ બાર જીલી લેવાય તેવી રીતે પોતાના પિતાના આગલા ભાગમાં પોતાની જાતે પડતું નાખ્યું. કીર્તિકુમારે પોતાની સાથે રહેલા એક હથિયાર રૂપ ડડવડે પશુ ઉપર એકદમ હુમલો કર્યો, ધીમે ધીમે તેને મારી હઠાવવામાં ફત્તેહ મેળવી; પરંતુ રમા (૫) તો ક્યાનોએ મરણ શરણ થયો હતો; તેની ઓટથી તેના પિતાને ધણું જ લાગી આવ્યું.

પછી કીર્તિકુમારે બરમા તરફ પ્રયાણ કર્યું; અંદાજરની પડોશમાં આવી પહોંચતાં, એક મંદિરમાં દર્શને ગયો, ત્યાં આગળ શુક્રદેવ મહંત હતા. અત્રેની પૂજાવિધિમાં જ્યોતિષ વિષયક ધણેક ભાગ અમારા જોવામાં આવ્યો; મંદિરની દિવાલો ઉપર પ્રાણુતત્ત્વથી પોષેલી ધાતુનાં બનાવેલાં ગૃહોનાં રૂપકો હતાં.

અહિંથી કીર્તિકુમારે આગળ ધ્યાનકોણમાં પ્રયાણ ચલાવ્યું, ધીમે ધીમે બ્રહ્મપુત્રા નદી પાસે લક્ષ્મીપુર જંગલમાં એક મંદિર પાસે આવી પહોંચ્યો. આ સ્થાન ચીનદેશના એક સાધુ પૂજારી (કુલપતિ) ના તાબામાં હતું. તેઓ મહાશુરની સીધે સીધી આગાધી પ્રેરાઈને એક નવીન ધર્મના સ્થાપના કરવા. માટે ઉત્તરમાંથી (ટીબેટ) આવ્યા. હતા. આ સાધુ પૂજારી જ આગળના જમાનામાં લેઆ-ટસે નામના મહાર તત્ત્વવેદના બન્યા. તેમણે કીર્તિકુમારને એક પ્રકારના કાળાપરચરનું બનાવેલું, ધોળા રંગના જીજ્ઞા આધુનીક ભાષાના અક્ષરો કોતરેલું એક તાલીજ બક્ષિસ કર્યું. આત્મના લેખ એટલી બધી કુશળતાથી કોતરવામાં આવ્યો હતો, કે પરચરમાંથી જ ધોળો રંગ ધારણ કરતા અમુક પ્રકારના રસાયણિક પદાર્થ વડે તે કોતરવામાં આવ્યો હોય એમ લાગતું, તેથી તે કાળા આરસમાં ધોળી નસો પડી હોય એવું જણાતું. આ તાલીજમાંથી અદ્યુત પ્રકારનાં બલવાન આદિલનો પ્રસરતાં હતાં. આ બક્ષિસ અપાવાનો હેતુ મહાશુરના સીધે સીધા તાબાની કેટલીક ઉચ્ચ અક્તિયોની અસરના રક્ષણમાં કીર્તિકુમારને ચૂકવાનો હતો. કીર્તિકુમારના વિદાય થતા પૂર્વ મહંતે તેને માટે નવાઈ મરેલું આશિર્વાચન ઉચ્ચાર્યું, અતિ દૂરના ભવિકાગ્રમાં તેને માટે ઉપયોગિતાનું એક વિશાલ સેત્ર હોવાનું અવિધ્ય બાખ્યું.

કીર્તિકુમારની યાત્રાનું હવે પછીનું મંદિર, બ્રહ્મકુંડ પાસે આવેલી બરમથી દંકાયલી એક ટકરી ઉપર આવેલા એક નાના માના વિભાગ જેવું હતું. આસરે વીસથી ત્રીસ દબાર વર્ષ પૂર્વે મહાશુરને જાતેજ આવા અનેક મંદિરોના પ્રદેશોને પવિત્ર વાતાવરણવાળા બનાવ્યા હોય એમ લાગે છે. જમ દબાર વર્ષોના ગાળા પછી ટાચેનાના એપોલોનિયસે પ્રાણુતત્ત્વથી ઉભ-

રાઈ જતાં કેન્દ્રરૂપ સ્થલોની. સ્થાપના કરી હતી તેમ લગભગ તેવીજ રીતે તે સમયે તેમણે ખીલકુલ સ્થૂલ જીવનની વિધિયો વહેજ આવાં કેટલાંક સ્થલોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

બ્રહ્મકુંડ ઊડયા પછી કીર્તિકુમારે ઉત્તર હિંદમાં સધળે ધીમે ધીમે યાત્રા કરવામાં અનેક વર્ષ ગાળ્યાં, આ સમયમાં તેને અનેક પ્રકારનાં સંકટ શોષવાં પડ્યાં; કદાચ અન્ય ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય બાબત કાઠિયાવાડમાં ગીરનાર પવેત ઉપર આવેલા એક મંદિરમાં તેના દર્શને જવા વિષેની છે; ત્યાં આગળ મહત્ વામદેવ હતા. આ સ્થલ જોડે હવે પછી થવાના જન્મમાં તે અને આદિત્યકુમાર ઘણા નિકટના જોડાયેલા છે. વર્તમાનમાં આ સ્થલે એક બલ્લ જૈન મંદિર છે, આગળ ઉપરના જન્મ નામાં તેનો એક ખંડ કીર્તિકુમારે જતે જ બંધાવ્યો હતો. અહિંયાંથી કીર્તિકુમાર આકર્ષક પ્રદેશવાળા, દરિયાકીનારે આવેલા સોમનાથના દર્શને ગયો. અત્રેનું દેવાલય વિરાજના તાબામાં હતું, ઘણી જ બલકાદાર રીતે બાંધવામાં આવ્યું હતું.

અન્ય અગત્યના મંદિરમાં પહોંચવા માટે કીર્તિકુમારને ઉત્તર તરફ પાછા ફરીને, વર્તમાનમાં અમદાવાદ છે ત્યાંથી ઊંડાંક દૂર એક લાંબા ઉગર, વસતિ વિનાના પ્રદેશમાં યઇને જવાની ફરજ પડી હતી.

આ પછી આપણે યાત્રાજી સુરત જીલ્લામાં એક પ્રકારના પેગોડા જેવા દેવાલયમાં આ પછી નજરે મળે છે. ધોળી દાઢીવાળા, આકર્ષક રીતભાતના, કદાચ ઘણા ધોડા હાથવાળા પરંતુ હલપારની બુદ્ધિવાળા, એક બલ્લ શૂદ્ર સાધુ પૂજરીના તાબામાં આ મંદિર હતું. આ સાધુ પૂજરી (પુષ્પદંતાચાર્ય) ઘણા જ આગળ ઉપરના એકાદ જન્મમાં તત્ત્વવેત્તા પ્લેટોના નામથી નામદિત થયા. આ મંદિર સાથે સંબંધ ધરાવતું અધિકારિ મંડલ યોગીઓ કરુતાં શબ્દહારીઓની પ્રકૃતિને વધારે મળતું આવતું હતું.

મુગ્ધ પછી કીર્તિકુમાર વિધ્યાપર્વતમાં આવેલા એક મંદિરમાં દર્શને ગયો; આ મંદિરનું આટલાંટિસ દેશમાંનું કોઈક નામ હતું, તે કંઈ ખાસ મહત્વનું નથી. આ મંદિરમાં એક વાતો કરતી મૂર્તિ હતી; આ કાર્યે એક બોલવાની નળીના સાધન વડે ચલાવવામાં આવતું; આવી ગોઠવણ ચલાવનારા પૂજરીઓને, તેઓ લોકોને છેતરે છે એવી જરા પણ લાંઘણી નહતી. આ પ્રમાણે બોલનારા પૂજરી ખરેખરી રીતે માનતો, કે દેવે જ તેને પ્રેરણા કરી છે. મૂર્તિના મુખ ખારશ્વે સંદેશો મોકલતાં તે માનતો. કે પોતાના શ્રોતાઓ ઉપર ઘણી જ અસર ઉપજાવી શકાય એવી રીતેજ તે માત્ર વર્તતો હતો. અત્રેના પૂજરીઓમાં કેટલાક ઘણા સારા સાધુ પુરુષો હતા, તેમાંનો એક અભિમન્યુ હતો, તેણે પ્રમુદ્ધ સાથે લમ કર્યાં હતાં.

આગળ ફરતા ફરતા ઘર તરફ આવતાં આપણા યાત્રાજીએ અનેક સ્થલોની મુલાકાત લીધી: પોતાનું મત પૂરું કરવામાં તેણે પોતાના જીવનનાં લગભગ પચાસ વર્ષ ગાળ્યાં. યાત્રાએ નીકળતા પહેલાં જે ગુફામાં તે વસતો હતો ત્યાં આગળ આખરે તેણે પોતાનો સુંકામ સંખ્યો; ત્યાં આગળ તે એકસોને નવ વર્ષ જેટલી અસાધારણ ઉંમર સુધી જીવ્યો.

ધ્યાનના સમયે તેને બુધદેવનાં (શ્રી) વારંવાર દર્શન થતાં, તેની તરફથી તેને ધણો જ ઉપદેશ અને શિક્ષા મળતો હતો; પૂર્વજન્મોની સ્મૃતિ તાણ કરવામાં, તથા તે સમયે જે જે સાધનાં હતા તેમને સ્મરણમાં લાવવામાં તેણે તેને સહાય આપી; તેથી જન્મોના આ ક્રમમાં પહેલાં જણાવેલાં અનેક પાત્રોની વિચાર-પ્રતિભાઓથી તેની શુદ્ધ વસતિવાળી બની હતી.

ચોથી વાર્તાનાં પાત્રો.

વિરાજ.

સોમદેવ.

ચનીદેવ.

અહરપતિ.

શુક્રદેવ.

મદિરોના મહતો.

મંગલદેવ.....રાજા. પત્ની-ચિદંબર (શ્રી) પુત્ર-કીર્તિવર્મા. પૌત્ર-સુભાદુ.

કીર્તિકુમાર.....વિતા-વારુણી. માતા-બુધદેવ (શ્રી) વંધુઓ-રઘુપાલ યશોધરા(પુ.)

ચ્છેનો—વરુણાસ, રૂદ્રસેન (શ્રી) પત્ની-દાંતિ. પુત્રો બાલચંદ્ર, રાજસિંહ પ્રતાપ-સિંહ, રમો (પુ.) પુત્રીઓ-શીવાણ (શ્રી), માનસિંહ (શ્રી), પદ્મા, અમલા, વિમલા, અભિકા.

બાલચંદ્ર.....પત્ની-ચંદ્રિકા. પુત્રો-કામસેન, બીમ, મહારૂપજી, શુભાશસિંહ.

પુત્રીઓ—નરસિંહ (શ્રી) સુચિલા, સરસ્વતિ, પ્રમદા.

પૂર્ણચંદ્ર.... પત્ની-દેવપાલ (શ્રી). પુત્ર-વિશ્વસેન. પુત્રી-વિદ્યા, પાર્વતિ, મુદા, સુભદ્રા.

યશવર્મા.....પછીથી લેઓ-ટૂંસે ચનાર પૂજારી.

પુષ્પદંતાચાર્ય.....આગળ ઉપર ચનાર તત્ત્વેષા પેરો.

વામદેવ.....શીરનારનો સાધુ પૂજારી-પત્ની-સકુંતલા. પુત્રો-શાંતિકુમાર-ગૌરી (પુ.)

અભિમન્યુ.....વિધ્યા પર્વતમાંના મદિરોના પૂજારી. પત્ની-પ્રમુદા પુત્રો—તિલક-કુમાર કંકડી.

(આગળ ચાલુ)

॥ સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

(૫.)

મધુર-ભાવ—પ્રેમ—નામકીર્તન—તેનો ભય—જ્ઞાનસંમિશ્ર ભક્તિ—એક
અદ્ભુત સ્વપ્ન.

(શ્રી સુરેન્દ્રનાથએનની ખાનગી ડાયરીમાંથી.) સોમવાર તા. ૨૪-૧-૧૮૮૮.)

બપોરે હું સ્વામીજી પાસે ફરીથી આવ્યો; તેમની આસપાસ એક મોટું ટાણું એકું થયેલું જેવામાં આવ્યું. મધુરભાવ અથવા ધ્વજની પતિ રૂપે ભક્તિ કરવાના માર્ગ વિશે અર્થ ચાલતી હતી. શ્રી ચૈતન્યના અનુયાયીઓમાં આવો ભક્તિભાવ માંડતો હતો. તેમના કોઈક કોઈક વારના શિષ્યો હાસ્ય ઉપભવતા હતા. તેવામાં કોઈક બોલી ઉઠ્યું, “પ્રભુનાં કાંઈ વિશે આટલી બધી હાંસી કરી શકાય એવું શું છે? શું તમે એમ ધારો છો, કે તેઓ એક મદા સાધુ પુરુષ નહતા; તેમણે જે જે કંઈ ને માનવ ભવના બન્ના માટે નથી કર્યું?”

સ્વામીજી—એ કોણ છે! મારા મહેરબાન સાહેબ ત્યારે તો શું મારે પણ તમારી સાથે હાસ્યવિનોદ બરી વાતચીત કરવી જોઈએ! તમે ગાત્ર આ બાબતમાં હાંસીને જ જોઈ શકો છો! ખરૂં કે? મારા મહેરબાન સાહેબ! આ મારા જીવનને વિષ્ણુ અને કામનાના ભાગની તેમની જવલંત બાવનાનુસાર પડવા માટે જે જીવનભરના યુદ્ધમાંથી મારે પસાર થવું પડ્યું છે, એ તમારા લક્ષમાં ઉતરી શકતું નથી; એ બાવનાનો લોકમાં સમજે પ્રચાર કરવાના મારા પ્રયાસો તમારી નજરમાં નહિ આવતા હોય! શ્રી ચૈતન્ય, એક ભીમ વેરાગ્ય-વાળા પુરુષ હતા, સ્ત્રી અને વિષય વાસનાઓ જોડે તેમને કંઈ પણ લેવા દેવા નહતી. પરંતુ, પછીના જમાનામાં તેમના શિષ્યોએ સ્ત્રીઓને તેમના પંથમાં દાખલ કરી, તેમના નામે વિવેકવિના તેમના સાયમાં બગવા માંડ્યું, બધી બાબતનો બચકર ગોટાળો વાળ્યો. બગવાન શ્રી ચૈતન્ય દેવે પોતાના જીવનના દરેક વરે પરી પારેલી પ્રેમની બાવના સંપૂર્ણ રીતે સ્વના, સ્વાર્થના ગંધવિનાની, વિષયવાસનાના દ્રોષ પણ પ્રકારના પાસવિનાની હતી. પરંતુ પછીથી થયેલા વૈષ્ણવગુરુઓએ, બગવાનના જીવનની ત્યાગભાવના ઉપર ભક્તોનું ખાસ લક્ષ દોરવાને બદલે લોકસમૂહોમાં તેમની પ્રેમભાવનાનો પ્રચાર કરવામાં, ઉપદેશ આપવામાં પોતાનો બધોએ ઉત્સાહ કર્યાવવા માંડ્યો; આનું પરિણામ એવું આવ્યું, કે સાધારણ લોક આવા પ્રકારની દિવ્યપ્રેમની ભાવનાને સમજીને બ્યવહારમાં મુકી શક્યા નહિ, દેવાભાવિક રીતેજ આવી ભાવનાને સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેનું અધમાધમ પ્રકારનું સ્વરૂપ આપવા લાગ્યા.

પ્રશ્ન—પરંતુ, સ્વામીજી તેમણે તો દરિયા નામનો સૂવેને, ચાંડોને પણ ઉપદેશ આપ્યો છે; તો પછી સાધારણ લોકસમૂહનો પણ તેમાં શા માટે ભાગ ના દે? જોઈએ?

સ્વામીજી—હું તેમના ઉપદેશ વિષે વાત કરતો નથી; પરંતુ તેમની પ્રેમની મહાન ભાવના વિષે સચવવા માશું છું;—રાધામાં પોતાના જીવનને વિસરી જઈને તેઓ દિનરાત રાધા-પ્રેમની* મહાભાવનામાં મસ્ત બન્યા રહેતા.

પ્રશ્ન—આવે પ્રેમ શા માટે સર્વના સાધારણ અનુભવની બાબત ના બની શકે ?

સ્વામીજી—આપણી પ્રજા તરફ દૃષ્ટિ કરો, આવા પ્રયત્નનું કેવું પરિણામ આપ્યું છે તે તપાસો. આવા પ્રકારના પ્રેમનો ચારે પાસા ઉપદેશ થવાથી જ સઘળી પ્રજા બાલકી બની ગઈ છે—બીઓની એક જાતિ જેની ચર્ચ ગઈ છે। બધાએ ખ્રિસ્તિયા પ્રાંત ખાણલાઓની એક પ્રકારની ભૂમિમાં પદ્મટાઈ ગયો છે; બંગાળ પ્રાંત પણ આવા રાધા-પ્રેમને ગયાં આઠસે વર્ષ થયાં સર્વ સાધારણ બનાવવા જતાં લગભગ વીરતાના સર્વ પ્રકારના બાનનો ત્યાગ કરી બેઠો છે। ભોક્ષા, આંસુ ગેરવવામાં, રડવા કકળવામાં બહુ સારી રીતે કેળવાયા છે; આ તો તેમના એક પ્રજાકીય વશન સમાન થઈ પડ્યું છે. એક પ્રજાના વિચારો અને ભાવનાઓના ખરેખરા વારસા રૂપ તેમના બાપાસાહિત્ય તરફ નજર કરો. મત ચારસો વર્ષ થયાં બંગાલીસાહિત્યનો મુગ્ધપદો શા માટે શોકના, રડવાના તેના તેજ રાગમાં ગાવામાં આવતાં હશે! આનાથી ખરેખરા વીરતાના ભાવને કિંબાળે એવી કોઈ પણ કવિતાનો જન્મ થવામાં નિષ્ફળતા મળી છે।

પ્રશ્ન—ત્યારે તો આવા પ્રેમના ખરેખરા અધિકારી કોણ ?

સ્વામીજી—જ્યાં સુધી વિષયવાસના હોય—હૃદયમાં તેનો એક ડાઘ સરખો પણ રહી ગયો હોય—ત્યાં સુધી કોઈ પ્રકારનો પ્રેમ સંભવી શકતો નથી. માત્ર મહાત્યાગની ભાવનાવાળાં માનવિઓજ, માત્ર માનવિઓમાં પણ મહા સમર્થપુરુષોજ આવા દિવ્યપ્રેમના અધિકારી હોય છે. જે પ્રેમની આવા હૃદય પ્રકારની ભાવના સાધારણ લોકસમૂહોને વ્યવહારમાં મુકવાનું કહેવામાં આવે તો તેથી માનવ હૃદયમાં પ્રબળતા ભોગવતું તેનું દુર્ન્યાયારીનું પ્રતિબિંબજ ખારોખાર કેળવાય છે; કદરૂકું કે પોતાને પત્નીતરીકે ધારીને ઇશ્વરીપ્રેમનું ધ્યાન ધરતાં, એ બધી સમય ઘણું કરીને અવ્યાસિ પોતાની પત્નીનું જ ધ્યાન ધરતો હોય છે—અત્યંત પરિણામ ખીલકુલ સ્પષ્ટ હોવાથી દર્શાવવું પડે એવું નથી.

પ્રશ્ન—ત્યારે તો પ્રેમના આવા માર્ગે એટલે પોતાને માશુક રૂપે ધારીને પોતાના પતિ અથવા આશુક રૂપે ઇશ્વરની ભક્તિ કરવાની બાબત ગૃહસ્થો માટે તો અસંભવિત ગણી શકાય ?

સ્વામીજી—આવાં ગણ્યાં ગાંઠ્યાં બાધ રૂપ દર્શાવે મળી આવે છે; સાધારણ પ્રકારના ગૃહસ્થો માટે તો એ અસંભવિત જ છે, એમાં કંઈ સંશય નથી. ખીજા બધા માર્ગો રહેવા જોઈને આવા મધુર-માર્ગ માટે આટલો બધો આશ્રય રાખવાની શી જરૂર છે ? શા માટે ખીજા ચાર માર્ગોને અનુસરીને તમારા બધા હૃદય બસ સહિત પ્રભુનાં ગાન ગાતા નથી ?

* વિશ્વના પ્રભુ રૂપે શ્રી કૃષ્ણ પ્રત્યે રાધાના જેવો દિવ્યપ્રેમ.

સર્વથી પ્રથમ હૃદયને વિસ્તરવા દો, બીજું બધુંએ અપોઆપ આવી મળશે. પરંતુ આટલું તો ખત્રીવા માન્ય, કે ત્યાં સુધી વિષયવાસના હોય ત્યાં સુધી પ્રેમનો હૃદય થઈ શકતો નથી. સર્વથી પ્રથમ વિષયવાસનાઓનો ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન થા માટે કરવામાં તદ્દિ. આવતો હોય ? તમે કહેશો, “આમ શી રીતે સંભવિ શકે ?—હું તો એક ગૃહસ્થ છું.” બીજાકુલ વિચાર વિનાની વાત એક માનવિ ગૃહસ્થ છે માટે શું એનો અર્થ એટલો જ થઈ શકે, કે તેણે અબહાર્યતા અવતાર રૂપ બનવું જોઈએ અથવા તેણે પોતાની બધીએ જીંદગી પતિપત્ની સંબંધમાં જ ગૂઝારવી જોઈએ ? સર્વ બાબતનો વિચાર કરતાં, એક માનવિ આવા મધુરભાવનો, અભ્યાસ થઈ શકવા માટે પોતાની જાતને એક ત્રી સમાન બનાવે, એ કેટલું બધું અગોચર લાગે છે !

પ્રશ્ન—આપનું કહેવું મથાર્થ છે. રોગામાં મળીને પ્રભુ નામનાં શુભમાન કરવાં (નામ કીર્તન) એ એક ઉત્તમ પ્રકારની મદદ સમાન છે, તેમ જ સાથે સાથે આનંદકારક પણ છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાંથી આવો ઉપદેશ મળી આવે છે; શ્રી ચૈતન્યદેવે પણ લોકસમૂહોને આવો જ ઉપદેશ કર્યો હતો. તાલમુદંગનો જમાવટ થતાં હૃદયમાં આનંદ એટલો બધો ઉભરાઈ જાય છે, કે જેથી તત્પ કરવાનું મન થઈ જાય છે.

સ્વામીજી—તમારૂં કથન મથાર્થ છે, પરંતુ કીર્તનમાં માત્ર નાયવાનો સમાવેશ થાય છે, એમ તમારે માનવાનું નથી. એનો અર્થ, મમે તે પ્રકારે પ્રભુનાં શુભમાન ગાવાં એટલો જ થાય છે. વૈષ્ણવોમાં પ્રવત્તો નાય અને લાગણીની દદપારની ઉરરણી, એ નિઃસંશય સારી વાત છે અત્યંત આદર્શક છે; પરંતુ આમને અનુસરવામાં પણ બપનો સમાવેશ થાય છે, તેમાંથી તમારે તમારી જાતનો જમાવ કરવાનો છે. અત્રેજ બય છે—કાર્યના પ્રત્યાપાતનાં તેનો સમાવેશ થાય છે. જેમ એક પાસા લાગણીએ અતિ ઉચ્ચ દશા સુધી એકદમ ઉરકેશઈ જાય છે, ચક્ષુઓમાંથી અશ્રુ પ્રવાહ આવે છે, નશામાં હોય તેમ મસ્તક પણ બમવા માટે છે—તેમ અન્ય પાસા સંકીર્તન બંધ થતામા તૂટ જ લાગણીઓનો આવો સમૂદ જોડે જાલદીથી ઉમે ઉછળ્યો હતો તેટલી જ ઉતાવળથી એકદમ નીચે ખેસી જાય છે. સમુદ્રમાં મોજાનું જેમ જેમ મધારે ઉમે ચડે છે તેમ તેમ તેટલા બલ સંદિત નીચે પટકાય છે. આવી દશામાં પ્રત્યાપાતના ધણ સામે પોતાની જાતનો જમાવ કરવાની બાબત અતિ વિકટ જની જાય છે; પોતામાં યોગ્ય વિવેક ના હોય તો, વિષયવાસના આદિ જેવી અધમ વાસનાઓમાં સપડવાનો સંભવ હશે થાય છે. અમેરિકામાં પણ આવીજ દશા મારા જોવામાં આવી છે. ઘણા લોક દેવાલયમાં જાય છે, ધણી બક્તિસંદિત પ્રાર્થના કરે છે, બદ જ લાગણી સાથે ગાય છે, ધર્મચુરનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળતાં આંસુ જરવા સુધી પણ આવી જાય છે; પરંતુ કેવલની બહાર આવતાં, તેમના ઉપર મહાન પ્રત્યાપાત થાય છે. તેઓ વિષયવાસનાઓને આધિન જની જાય છે.

પ્રશ્ન—સારે તો સ્વામીજી ! અમને બંધ ખેસનો આવે એવો શ્રી ચૈતન્યે ઉપદેશ આપ્યો છે. આપણે સ્વીકારવો કે જેથી અમારાથી જૂલમાં પડાય નહિ ? આ વિષે અમને મમજવો.

સ્વામીજી—હાન મિથિત ભક્તિ વડે ઇશ્વરનું આરાધન કરે. ભક્તિભાવની સાથે વિવેક ભાવને પણ કેળવે. આ ઉપરાંત થી ચૈતન્યદેવમાંથી, તેમના જેવું હૃદય, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે તેમના જેવી પ્રેમભાવના, ઇશ્વર માટેના તેમના જેવો જવલંત રાગ, આવા સર્વનું અહણ કરે; તેમના જેવી ત્યાગ ભાવનાને તમારા જીવનનો હેતુ બનાવે.

પ્રશ્ન—કર્તાએ હવે સ્વામીજીને બંને હાથ જોડીને આ પ્રમાણે પૂછ્યું:—“સ્વામીજી, હું આપની ક્ષમા ઇચ્છું છું. આપનું કહેવું યથાર્થ છે, એ હવે મારાથી સમજી રાહાય છે. આપની ચર્ચાનું વલન હું પ્રથમથી સમજી રાહ્યો નહોતો; તેથી વૈષ્ણવોના મધુર-ભાવવાળા પ્રેમની મસ્કરીમાં આપ ટીકા કરતા હશે એમ-ધારીને હું તેમાં બાંધ ગયો હતા.”

સ્વામીજી—(હસતા હસતા, ફરીથી આનંદી મનોભવ વ્યક્ત કરતા.) બહે, આટલું વિચારો; જો આપણે જરા પણ ટીકા ચર્ચા કરવી હોય તો તે ઇશ્વર અથવા ઇશ્વરી-માનવિઓ વિષે કરવી એજ ઉત્તમ છે. જો તમે મારું અપમાન કરશો તો હું ધણું કરીને તમારી સામે ગુસ્સે થઈશ; જો હું તમારું અપમાન કરું તો તમે તેનો બદલો વાગવાનો પ્રયત્ન કરશો. શું આ આમ નથી? પરંતુ ઇશ્વર અથવા ઇશ્વરી-માનવિઓ કોઈ કાલે અશુભનો બદલો અશુભ રૂપે આપશે નહિ.

સ્વામીજીના પાદમાં પ્રણામ કરીને એ ગૃહસ્થ ચાલ્યા ગયા. મેં પ્રથમ કહ્યું હતું તેમ જ્યારે જ્યારે સ્વામીજી કલકત્તામાં વસતા ત્યારે આપણું મોટું મંડલ દરરોજ એકઠું થતું. જોક્ષા પ્રભાતથી માંડીને રાતના આઠ નવ વાગતા સુધી, દિવસના દરેક કલાકે માનવિઓનાં રોજોરોળાં ઉભરાઈ જતાં, આથી સ્વાભાવિક રીતે તેમના ભોજન સમયમાં ધણી જ અવ્યવસ્થા થઈ જતી. આવા બનાવ અટકાવવાની ધણીની ઇચ્છા હોવાથી તેમણે સ્વામીજીને સખ બહામણ કરી, કે નફી કરેલા વિનાના ખીખ કલાકોમાં મળવા આવનારાઓની મુલાકાત લેવી નહિ. ખીખને સહાય થવામાં મને તેટલી તકલીફ ઉઠાવવાને હમેશાં તત્પર સ્વામીજીનું પ્રેમાળ હૃદય, લોકમાં જમત ચયક્રી ધર્મે મારેની આવી તૃપા જોઈને દયાભાવથી એટલું બહુ પીગળી ગયું હતું, કે સરીર આરોગ્ય ના હોવા છતાં, ઉપરના જેવી કોઈ પણ સચ્ચનાને તેમણે સ્વીકાર કર્યો નહિ. તેઓ માત્ર એટલો જવાબ આપતા, “તેઓ તેમના ગૃહોમાંથી આવેલે બધે લાગે ચાલી આવવાની આટલી બધી મહેનત ઉઠાવે છે, તો શું મારે, અંતે ખેસી શેવે છતાં, મારા આરોગ્યને સહજ ખલેલ પહોંચે માટે તેમની જોડે ચોડાક ચમ્પોએ ખોલવા નહિ.”

સાંજના ચાર વાગતાને આશરે વાર્તાલાપે અંત થયો; એકઠું થયેલું મંડલ વિખરાયું; ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા, અને એવા એવા વિવિધ વિષયો વિષે સ્વામીજી જેમની સાથે વાત ચલાવ્યાં જતા હતા એ ચોડાક ગૃહસ્થો ત્યાં આગળ રહ્યા. આવી વાતચીતના પ્રસંગમાં તેમણે કહ્યું:—

“ઇંગ્લેન્ડથી પાંચ ફરવાની મુસાફરીમાં મને એક અદ્ભૂત સ્વપ્ન આવ્યું. અમારી સ્ટીમર જુમધ્ય સમુદ્રમાંથી પસાર થતી હતી તેવામાં મારી નિદ્રામાં ઝપિના જેવા દેખાતા એક અતિ

૪૬ પૂજ્ય પુરુષે મારા સામે ઉભા રહીને કહ્યું:—‘તમે આવો અને અમારો ઉદ્ધાર કરો, હિંદુ-કૃષિઓના ઉપદેશો વડે ઉપજી આવેલા રોગ-શામકોના પ્રાચીન મંદિરોમાંના દુઝેક છું. અમે ઉપદેશોનાં સત્યો અને ભાષનાઓ, ક્રિકષન ધર્માનુયાયીઓ જીસે ઉપદેશોની માનીને બહાર પ્રસિદ્ધ કરે છે; અથવા ખરું કહેવરાવવા માગો તો, જીસસનું નામ ધારણ કરનારી કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ કાલે જન્મી નથી. અત્રે યોદ્ધાકામ ચલાવવામાં આવશે તો આ બાબતના આધાર ૩૫ અનેક પૂરાવાઓ પ્રકાશમાં આવશે.’

‘ક્યા સ્થલ આગળ યોદ્ધાકામ કરવાથી તમે કહો છો તે પૂરાવાઓ અને અવરોધો મળી આવશે?’ મેં પૂછ્યું. ૪૬ પુરુષે ટર્ફની પડોશમાં એક પ્રદેશ દર્શાવીને કહ્યું, “જુઓ આ સ્થલે.” આ પછી એકદમ દું જમી ઉઠ્યો, વૂર્ત જ ઉપરના તૂટક ઉપર ગયો, કેપ્ટને પૂછ્યું, “વર્તમાન ક્ષણે આપણી સ્ટીમર ક્યા પ્રદેશમાંથી પસાર થાય છે?” કેપ્ટને ઉત્તર વાળ્યો, “પરો જુઓ, ત્યાં આગળ ટર્ફ અને ક્રિટનો ટાપુ જણાય છે.”

આ માત્ર એક સ્વપ્ન જ હશે અથવા ઉપર દર્શાવેલા સ્વપ્નમાં દંઠ સત્યનો સમાવેશ થતો હશે? કોને માલુમ!

કેલવળી વિપે કેટલાક લેખ.

આપણાં બાલકોને આપણાથી અપાતી કેલવળી અનિવાર્ય રીતે આપણાં જીવન જેના એક વિભાગરૂપ છે એવા એકીકરણ વિષેની આપણી પોતાની ભાવનાનેજ દર્શાવે છે આ પ્રમાણે અમેરિકાની શાલા, બાલઅભ્યાસિઓને યાંત્રિક વિધિઓનાં મૂલતત્ત્વો કેવી રીતે શિખવવાં, એ શોધી કાઢતા મુખી, પોતાને અપૂર્ણજ માનશે. ઑસ્ટ્રેલિયાની શાલા ધણું કરીને ઐતિવાદીનો મૂળપાયો નાખવાનો પ્રયત્ન ચલાવશે. પદાર્થવિજ્ઞાનના જમાનાની શાલાઓ પદાર્થવિજ્ઞાનની ઉપયોગિતાનો સ્વીકાર કરશે; બાષાસાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરનારી શાલાઓ, મૃત-પ્રાચીનભાષાઓના અભ્યાસને તેજુંજ સ્થાન આપશે. આથી એટલું કલિત થાય છે, કે એ બિન્ન પ્રકારનાં જમાનાઓ કેલવળીની બાબતમાં કોઈપણ કાલે એકબીજાનું ખરોખર પુનરાવર્તન કરી શકશે નહિ; આનું સાદુ કારણ એટલુંજ છે, કે બિન્ન બિન્ન પ્રકારના ઐતિહાસિક જમાનાઓમાં પ્રજાઓ પોતાનાં બાલકો માટે માત્ર ખરેખરી રીતે જાણે અતિ અગત્યની હોય તેમ શિક્ષણની જુદી જુદી જાતની શાખાઓ પસંદ કરે છે; પ્રજાકીયજીવનમાં તેટલા સમય માટે આવી બાબતો બહુજ ઉપયોગી અવયવો જેવી હોવાથી આમ થાય છે.

દશાંત તરીકે અંગ્રાજીમાં શુભ સંજ્ઞાઓના વખતમાં સંકેત ભાષા પૂર્ણ બહારમાં પ્રચલિત હતી; તે સમયે સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યનું જ્ઞાન એક ગૃહસ્થના ખાસ લક્ષણરૂપ બન્યું હતું. એક લગ્નને વર્ષ પછી તેની તેજ સ્થિતિના એક ગૃહસ્થને પર્યન ભાષામાં પણ

પ્રવિણ બનવું પડતું. વર્તમાન કાલે અંગ્રેજી બાપાનું જ્ઞાન કસોટિ રૂપ બન્યું છે. આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ઝમાનાઓમાં સાધનોના ફેરફાર વડે સમાન પ્રકારની માનસિક અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા પામી શકાય છે.

હિંદનાં શિક્ષાચાર, કેલવણીના સદ્બાળ્યે, હિંદુઓ હમેશાં આવા વિધિની પાછળ વસતા મનને, કેલવણીમાં મૂખ્યત્વે કરીને અસર ઉપજાવવા જેવી બાબત રૂપે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શક્યા છે. આટલાં બધાં સંકટો હોવા છતાં આ બાબતને લીધે જ જૂતકાલમાં હિંદની બુદ્ધિને વિનાશ થતો બન્યો છે. તેની બાવિ માટેની સુરસ સહિ સલામતીનો સમાવેશ પણ આ બાબતમાં જ થાય છે. જ્યાં સુધી યુવકોના મનને એકાગ્રતામાં સીધે સીધાં કેળવવાની જાણણી-સંસ્થા પ્રવર્ત્યાં નામ છે ત્યાં સુધી તો હિંદના લોક બદલાતા ઝમાનાઓથી ઉપજી આવતા કોઈ પણ સંકટમાં વિજય મેળવવા જેટલા સમાન બલના રહેશે જ. માત્ર એક જ વાર આવા શિક્ષણ પ્રત્યે બેદરકાર બને અથવા તેનો ત્યાગ કરે, અને જાતિની શુદ્ધિ છતાં હિંદી માનવિઓનો ઉત્સાહ, સાધારણ રીતે વર્તમાન કાલના લોકની સપાટી સુધી કદાચ ગગડી પડશે, વર્તમાન સમયે તેમનાથી બની શકે એવા આત્મ પ્રકાશનના માપ અને સ્વાતંત્ર્ય પ્રમાણે તેનો ઉદ્ધવ અને અસ્ત બનશે. વર્તમાન કાલે-મેટા ભાગે બાલ બાલાઓને તેમના ધાર્મિક શિક્ષણ સાથે અમુક ખાસ પ્રકારનું માનસિક શિક્ષણ ગળવાને લીધે-હિંદુ બુદ્ધિનાં અત્યંત આગળ પડતાં લક્ષણો બલના સંચય અને શક્તિના પાલન રૂપ બન્યાં છે. આપણે જેમ જેમ દેશનો ઇતિહાસ વાંચતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ, બુદ્ધિશાળી માનવિઓ જણાઈ આવવાની આકસ્મિક રીતિથી, તેમનાં જુદાં જુદાં કર્તવ્યોના ઝગઝગાટથી આપણે અચંચ બામાં ગરકાવ બનીએ છીએ. બારમા ચતુકમાં હિંદના ભ્રમરકાર્યમાં સમાન પ્રકારની દૃઢ ખાત્રીથી શુરુતાકર્ષણની બાબતની આગાહિ કરે છે-પરંતુ સતરમાં ચતુકમાં પાશ્ચાત્ય ન્યૂટનની પેઠે-સામાજિક દશાઓને લીધે તેમનાથી તેની એટલી બધી સ્પષ્ટ બ્યાખ્યા આપવા સુધી જઈ શકાતું નથી. ઝનાનામાં પૂરી સુકેલી, એકાંતમાં ગોંધી રાખેલી સ્ત્રીઓની એક જાતિ-માંથી અકસ્માત એકાદ ચાંદખીની જેવું યુગ્મ ખાલી નીકળે છે. ગત વીસ વર્ષોના અર-સામાં સર્વમાન્ય કારકુનગીરીની બાવના પ્રચલિત હોવા છતાં આપણે દુનિયાને એવાં માન-વિઓ પૂરાં પાડ્યાં છે, કે જેમણે માનવજાતને ધર્મમાં, પદાર્થવિજ્ઞાનમાં, કલામાં સમૃદ્ધ બનાવી છે. કુમ વિનાના દારની શોધ, રાસ્ટ્રવિદ્યામાં ચલકા સુધારાઓ એ માત્ર જ્ઞાનના વિસ્તાર પામેલા પ્રયોગો સમાન છે. જ્ઞાનમાં વધારો કરી શકે એવું સામર્થ્ય હિંદે જાતે દર્શાવ્યું છે.

હિંદી મન (માનવિ)ની ઉંઘતી શક્તિની આવી બાબતો સહજ સચન રૂપ છે. સમગ્ર વક્ષની જીવતી દશા દર્શાવતાં આ સર્વ આકસ્મિક કુસુમો સમાન છે. તે સર્વથી આપણને સ્પષ્ટ રીતે સ્પષ્ટિ થાય છે, કે હિંદી લોકોએ જૂતકાલમાં જે જે કર્યું છે, તે બાવિકાલમાં હિંદી લોકો કરી શકે એવા છે. જો આ આમ હોય તો, ગમે તે સમયે ગમે તેવું ખાસ લક્ષણ અતિ અગત્યનું હોવા છતાં આપણા પિતા પ્રપિતાઓ મનના શિક્ષણ અને વિકાસને કદાપિ વિસરી ગયા નથી, એટલી સત્ય બાબતને લીધે આપણો અમર ઉત્સાહ યાદ્યો આવે છે. અમુક ખાસ વિષય સિખવાબકરતાં અથવા અમુક ખાસ શક્તિને કેળવવા કરતાં, ધ્યાનની એકાગ્રતાની કેલવણી, એજ હમેશાં સ્વાભાવી વિવેકાનંદના સાભિમાન કહેતા પ્રમાણે હિંદુ

કેલવશીનું પસંદ થયેલું અંતિમ ઉદ્દેશ રચના છે. મનનો નિરોધ અને આત્મ-પ્રેરણા સાધવાના આવા પ્રયત્નો પ્રયત્નના પ્રતિદાસમાં મહા સુરક્ષા માત્ર અકરમાત રૂપે નિકળી આવે છે.

ત્યારે તો આંતરમાનસિક વિધિના ઉદ્દેશ અને વલનના સંબંધમાં અત્રે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓને હિંદુને દંઈ પણ શિખવવાનું નથી. આને બદલે પશ્ચિમની મહત્તાનો સમાવેશ, ગમે તેવી નિશ્ચિત દિશામાં—જામે સો સ્વ-શિક્ષણના માર્ગમાં—એટલા થઈને કરવામાં આવતા મહા પ્રયત્નોની ખરી કીમત આંકવામાં સઘા-શિક્ષણ વિધિથી જણાઈ આવતા તેને થોડા સાગે એવા ખાસ આવશ્યક એકીકરણમાં આવે છે. આ પ્રમાણે સર્વ બાબતોનો વિચાર કરતાં હિંદુ વસતિના દર હજારના પ્રમાણમાં જર્મની કરતાં; બુદ્ધિશાળી માનવિઓની એક મોટી સંખ્યા ઉપજાવવામાં કદાચ સમર્થ નિવડે; પરંતુ જર્મની, જર્મન પ્રશ્નવિષે જર્મનીનાં બુદ્ધિશાળી માનવિઓને શી રીતે વિચાર કરતાં બનાવવાં, એ સારી રીતે સમજ્યું છે। એટલે એ દેશે પોતાનાં સાધારણ, લોકમાન્ય માનવિઓને એકત્રિત બનાવ્યાં છે, આવી એક થયેલી બુદ્ધિને તેણે પ્રશ્નનું નિરાકરણ સોંપ્યું છે. તેને જે પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરાવ્યું છે તેની સાથે સંસર્ગમાં આવવાથી ઉપજતા વિચારના, માનસિક ભાર અને વિરતાર વિષે, તેનો જડ સમૂહ અને કહેવા મળીએ તો તેની સત્તા વિશે પણ આપણે વિચાર ચલાવવા જેવો છે. એ પ્રશ્ન કેવા પ્રકારનો છે? ધણું કરીને તેનું વલન બહુ જ સંપૂર્ણ પ્રકારનું નથી. જરા પણ અન્યાય વિના આપણે એટલું ધારી લઇએ, કે જર્મની અને માત્ર જર્મન લોકનાં સમૃદ્ધિ અને કદાચ સંબંધી એ પ્રશ્ન છે. હિંદુથી પોતાનાં બાલકો માટે સ્વયંવાતા ત્યાગ અને મોહના જેવો આ કોઈ પણ પ્રકારે આપોરેય, કોઈ પણ પ્રકારનો સંપૂર્ણ અંતિમ ઉદ્દેશ નથી. આવો વિચાર ખાલકુલ જરાબર છે. છતાંએ એક જર્મની વાસિનાં મનબુદ્ધિને તો તેના દેશનું કલ્યાણ જ એક અપોરેય ઉદ્દેશ રૂપ લાગે છે. હિંદુને પણ સ્વલપપ્રદેશમાં, આ દુનિયામાં અન્યને માટે સ્વાર્થ ત્યાગ કરવાનો પ્રથમ અભ્યાસ કરીનેજ માનસિક પ્રદેશમાં ત્યાગની ભાવના પવિત્ર ઉડવાનો આરંભ કરવાનો છે. હિંદુને પણ કુટુંબ સંબંધી વિચાર, “અધિકારમાં થઈને પ્રભુ સમિપ લઈ જતી નિઃસંશ્ચિ” મમાન સર્વથી પ્રથમ યઈ આવવાનો સંભવ છે. જે આપણે તેને પૂછીશું તો તે કહે છે, કે તેના ઉપર આધાર રાખીને રહેનારાં, તેને સોંપવામાં આવેલા એક નિશ્ચાસ કાર્ય સમાન છે; આવા સાધન વડે તેનાથી તેનાં પોતાનાં કર્મોના અંત લાવીને ખરા વિવેકની ભૂમિએ જવાય છે. એક જર્મનવાસિને પણ પોતાના દેશ માટે શા માટે આ પ્રમાણે ના લાગવું જોઈએ? જીવનની નિઃસંશ્ચિઓમાં તેનું અંતિમ મહા કાર્ય શા માટે આ પ્રકારનું ના હોવું જોઈએ?

ધારો કે આમ છે તો પણ, તેને પોતાના સમક્ષ એક સમગ્રરૂપે પોતાના લોકના કલ્યાણકાર્ય માટેનો એક પ્રકારનો હૃદય ભક્તિભાવ રાખીને, આજીવિદા મેળવવા માટે જરૂરતો અભ્યાસ કરવા સમર્થ બનવાનું છે. આવી ભાવના રાખે તો પણ તેને પોતાને એક પ્રકારના કમાણી કરવાના જીવન માટે તૈયાર થવું પડે છે—એક હિંદુને પણ આમ જ વર્તવું પડે છે।—એમાં એટલો જ ભેદ હોય છે, કે તે સમયે તે પોતાના અભ્યાસમાં અથવા નોકરીમાં, પોતાના ઉદ્દેશના સમક્ષ બધા સદિત અથવા પોતાથી જની શકે એટલી હૃદય પ્રકારની ભાવના સદિત જોડતો નથી માત્ર દુનિયાદારીનો, ઔદિક બદલો મેળવવા માટે માનની પ્રાપ્તિ

કરવા જેવું, માનવ જીવાત્માને અધમ બનાવનારું અન્ય કંઈ પણ ભાગ્યે જ હશે. એક પ્રજા માટે પણ માનસિક જીવનને રોટલી કમાવના એક સાધન રૂપે જોવાની દ્રષ્ટિએ આવડું પડે એના જેવું અન્ય કંઈ પણ ભાગ્યે જ અધમ દ્રષ્ટિએ લઈ જનાર હશે. આપણે પ્રેમ પૂર્વક સત્ય પામવા માટે પ્રયત્ન કરીશું નહિ, તેને ગમે તેવા ભોગે પણ મેળવવા જેવું ગણીશું નહિ, આપણા પોતાના ખરા આંતર આનંદ સહિત માનસિક જીવન ગાળીશું નહિ, ત્યાં સુધી હૃદય અને ખુદ્દિ વિષેની મહાન બાબતો આપણાથી છુપાયેલી જ રહેશે. એકાદ દુનિયાદારીના હેતુથી દોરાઈને એક માનવિ કેટલે દૂર જઈ શકે; એ બાબતની ઘણી જ નિશ્ચિત હદ હોય છે. પરંતુ અન્ય પક્ષે, તેને જે જે વ્હાલાં હોય તેમના માટેનો તેના પ્રેમ, એટલી બધી ઉચ્ચ અને સત્ય ભૂમિકાનો હોય કે તે વડે જ તેને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ દ્રષ્ટાપામવાનું શરણ મળતું હોય; જે તેના અનુભવવામાં આવે કે જેમ જેમ તે વધારે મેળવતો જશે તેમ તેમ સર્વ સાઈ જનતું જશે, ગમે તો આવું તેના નિકટના કુટુંબ માટે નહિ બને તો પણ પોતાના દેશ રૂપ મનાતા વિશાલ કુટુંબ માટે બનશે, તો તેના સામાજિક ઉત્સાહ તેને પાંખો આપે એવા પ્રકારનો બનશે. આથી સ્વાતંત્ર્યમાં શક્તિ થાય છે. બંધનમાં નહિ એ એક મહા કાર્ય રૂપ બને છે, એક સંકૃષ્ટિત કાર્ય રૂપ બનતું નથી.

આ બાબતમાં હિંદને પશ્ચિમ પાસેથી કેટલુંક શીખવાનું છે. આપણે સામાજિક ઉદ્દેશને એકાદ માનવિના કુટુંબમાં જ અથવા તેની પોતાની જાતિમાં જ શા માટે સંકૃષ્ટિત બનાવવો જોઈએ? દરેક જણ અન્ય સંવતું શ્રેય ઇચ્છતા, જરૂર હોય તો બધાના બક્ષા માટે પોતાના કુટુંબનો, પોતાના ખાસ સામાજિક મંડળનો પણ ભોગ આપવાને તૈયાર બનેલા આપણ સર્વે એક સાથમાં વસિ શકીએ, એ પ્રભાણે શા માટે મધ્યબિંદુરૂપ બાવનામાં દેરફાર કરવામાં ના આવે? વીરતરની ઇચ્છા હમેશાં આત્માર્પણની એક પ્રેરણા સમાન હોય છે. મારી કષ્ટતામાં આવી શકે એવી ઉત્તમોત્તમ, પમરશ્રેષ્ઠ, સત્ય પ્રિય બાવનાનો સાક્ષાત્કાર કરવા હું પ્રયત્ન કરું છું—તે મારા પોતાના કથાણુ માટે નહિ—પરંતુ બધા લોકના કથાણુ માટે હોવો જોઈએ. આવા માર્ગે કદાચ મારો પોતાનો વિનાશ પણ થાય. આથી પ્રેરાઈને કદાચ મારે ટેલીગ્રાફ રચનનું કામ કરવા માટે નદીના પૂરમાંથી તરી પાર ઉતરવું પડે, અથવા એકાદ સાધિને બચાવવા માટે મરણના મુખમાં જ પડવાનું પડે. આ ઉભયમાંનું દરેક મરણ ચરણ કરનાર છે. શું મારા કુટુંબને, ગરીબીમાં, દારિદ્ર્યમાં રહવું રહેવા જેવું જોઈએ? આવી સંકૃષ્ટિત દૃષ્ટિને દૂર રાખો! કર્તવ્ય, ધર્મની હિંદી બાવના કેવી છે એ દુનિયાને દર્શાવવા માટે શું મારે અને તેમને ઉભયેને આનંદ સહિત મરણ શરણ થવાનું નથી? એક આખી પ્રજાનું મુખ ખુલાવીથી જગદી હિંદુ માટે શું એકાદ કુટુંબ ખુશીથી ભુખે ના મરે? વીર પુરુષની પક્ષદંડી એક પલકારામાં થાય છે, તેને તો પાસોના દૃષ્ટિ ચિત્ર કરતાં

વિશાલ દૃષ્ટિચિત્ર ધણું જ નિકટ હોય છે. એક ક્ષણમાં જ તે અનંત કાલ માટેનું કાર્ય કરે છે, કરે છે અને કૃત કાર્ય યાય છે. જર્મન પ્રજા વિષે જર્મનીની યુદ્ધિને એકાગ્ર બનાવતાં અનેક સાધારણ માનવિઓમાંથી સૂરપ એકાદ વીરનરને ઉપજાવી કાઢે છે. આ પણ અનુભવનો એક પ્રકાર છે.

હવે આપણે હિંદી પ્રજા ઉપર હિંદી માનવિઓની એકાગ્રતા વિશે વિચાર ચલાવવાનો છે. આગ થવા માટે મનને પોતાને કેળવવાની પ્રાચીન સંસ્થાનો આપણે ત્યાગ કરવાનો નથી; સંપૂર્ણ, સર્વમાન્ય બાવનાઓનું તેને બોમીયું બનાવવાનું છે; આપણે કહી આવ્યા તેમ આવી બાવનાઓ ઉપરજ, હિંદીબલ અને શિક્ષણમાં જે જે શુદ્ધ પડી આવતું છે તેનો જૂતકાલમાં આધાર બન્યો રહે છે, બાવિનો પણ તેવો જ આધાર બનવો જોઈએ. પરંતુ વર્તમાન કાલે તો આપણાં લોકમાન્ય માનવિઓનો મોટો વિભાગ, દરેક જણની આ શુલ્ક કમાવાના ઉદ્દેશ માટે શિક્ષણની વિવિધ પ્રકારની શક્તિ પ્રયુક્તિઓમાં મરણુલ બન્યો છે, તેવામાં આવી માનવિઓને ઇચ્છાપૂર્વક એકતામાં જોડવાનાં ઉત્તમ સાધનો વિષે વિચાર ચલાવવાની અમારી મરજી છે; આમ કરવાથી સાધારણ કલ્યાણ, સર્વત્ર મહત્ત્વ સાધવામાં આપણાથી સારી રીતે પહોંચી વળાશે. અમુક ખાસ કલ્યાણને રચાને સાધારણ કલ્યાણની રચાપનાની બાજતની બાવહારિકતા સૂરપમાં તો સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે; આના પરિણામ રૂપે ઉચ્ચભૂમિકાનું વ્યક્તિ સંબંધી કલ્યાણ સંધાતું જાય છે. અમુક નિશ્ચિત કામચલાં કાર્યો કરવામાં એકત્રિત અને છૂટાં બનેલાં સામાન્ય માનવિઓના વજન અને શક્તિના જેટલો, વર્તમાન કાલે સૂરપના ઇતિહાસના માર્ગનો આધાર ખાસ વ્યક્તિઓ અને જવલે મળી આવતી શક્તિઓ ઉપર નથી. લોકમાન્ય કેલવણીના સ્વરૂપ અને શુણ્ણને લીધે તે આ પ્રમાણે સ્વતંત્ર બન્યું છે તથા આવા સ્વાતંત્ર્ય માટે તૈયાર થયું છે. હિંદ અને હિંદના લોકને તેના લાભ મળવાના ઉદ્દેશથી, આવી કેલવણીનાં ઉપયોગી તત્ત્વો કેવાં હોવાં જોઈએ, એ વિચારવાનું કાર્ય આપણે હિંદીઓને માટે જ છે.

સાગિની નિવેદિતા,

ગ્યોરડાનો જુનોનો વૃત્તાંત.

(અનુસંધાન ગતઅર્થકથા.)

નિર્ભય પાખંડીની આસપાસ તૂર્તજ એક તોફાનનું વાદળ ઘેરાયું, છુનો વેનિસમાં નાસી ભરાયો; ૧૫૯૨ ના માર્ચમાં ગીઝોવાની મોસીનીગોના મેહેલમાં આપણે તેને વસતો જોઈએ છીએ. અત્રે તે આશરે એ માસ સુધી સુરક્ષિત રહ્યો; આ સમયમાં પોતાના શિષ્યને પોતે મેળવેલી વિદ્યાનો ખજાનો તે અર્પિતો હતો. પાણીના સાંકડા માર્ગોમાર્થા સરસ્તી હોડીમાં બેસીને શાંતિથી પસાર થતાં તેઓ વારંવાર, કેપરનિકસના સિદ્ધાન્ત જેવા, પદાર્થ વિદ્યાના સંબંધમાં મૌમની સત્તાના જેવા તે સમયના તકરારી પ્રશ્નોવિષે છૂટથી વાતચીત ચલાવતા. અશ્વિનાના આકાશમાં તારકાઓ ઝગઝગી રહેતા હ્યારે વારંવાર છુનો તેમના સામે તાકી રહીને, વસતિવાળી બીજી સૂર્યોનાં પોતાનાં સ્વપ્નોનાં વૃત્તાંત વડે અનંત વિશ્વમાં અશ્વપ્ત સ્વરૂપે ઊઠેચાલ્યા અનેકવિધ જીવનવિષે ચર્ચા ચલાવીને, પોતાના સાથિને આજી નાંખતો હતો. આ સમયે એટલું પણ બાજેજ તેના ધારવામાં હતું, કે મૈત્રીભાવ ભરી વાતચીતમાં છૂટથી અપાયલા તેના વિચારો, તેના શિષ્યના યુખધારા એક કુટિલ જાહૂતિવાળા પાદરીના કંઈ ઉપરે દરરોજ વારંવાર અથડાતા હતા. આગળ ઉપર આ પાદરીએ ધર્મ-પરિશ્લેષ-મંડલના એક ખંડમાં પોતાના સાથી પાદરીઓને મળીને, મરણ શાશ્વ હરી શકાય એવી રીતે છુનોને તેમના સમક્ષ શી રીતે ખુલ્લો પાડવો, એ વિશેની મસલત ચલાવી હતી.

વેનિસ ઉપર સપ્ટેમ્બર માસનો ચંદ્ર વિસ્તારથી પ્રકાશી રહ્યો હતો; મોસીનીગો મહેલનાં વિશાળ ઘોળાં પગથીઆંના નીચેના ભાગમાં છુનો આલસુની પેટે એક બાલુના કહેરાને અટેલીને ઉભો હતો; એ પગથીઆંના મૂલને નીચે આદ્રિઆટિક સમુદ્રનાં મોજાં અથડાતાં હતાં. મર યૌવનવાળો, બસ અને ઉત્સાહના મનોહારી સૌંદર્યવાળો તે ત્યાં આગળ અટેલીને ઉભો; પોતાનાં હાડાં નયનો વડે ચંદ્રપ્રકાશમાં નત્યતાં લદરીયાંને, ઝાંખા વાતાવરણમાં આવેલા ચક્રચક્રીત પૂર્ણચંદ્રને તાકીને જોઈ રહ્યો હતો. “જીવન કેટલું બધું કલ્યાણકારી છે; પ્રકૃતિ કેટલી બધી સુંદર છે;” મુખ ઉપર હવાતા આજી દારય સહિત તેણે આત્મ સંભાવણું ચલાવ્યું “હતાંએ મૂર્ખાંએ નાર્કી-અગ્નિ વિષે ચર્ચા ચલાવી રહ્યા છે, આવા શાંત અવકાશના વિસ્તારમાં, સૂર્યોની આગી અનંતતાના મધ્યમાં પોતાના બંધુઓને શ્રાપ આપી રહ્યો છે.”

મોસીનીગો મહેલ પાસે આવેલી કેનાલ ગાદઅધકારમાં હવાતા સુધી પાણીની સપાટી ઉપર ચંદ્ર કીણી તરવરી રહ્યાં હતાં. પોતાની બેદરકારીની શાંત દશામાં જે પગથીઆ આગળ છુનો ઉભો હતો તેની પાર આવેલા અધકારમાં ઉતાવળી, શુપ્તરૂપ આવીને ઉભી રહેતા સુધી એક સહેજ કરવાની હોડી કોઈના પશુ લક્ષમાં આવી નહતી.

“દેવોવિના પણ જીવન કેટલું બધું સૌંદર્યભરપુર છે,” તે બબડ્યો. “સમર્થ વિશ્વ-માન્ય માતા ! શાંત, પ્રશાંત, નો બદલાતામાં પણ બદલાતી; તારૂં સૌંદર્ય મનોહારી છે; તારો

પ્રભાવ અલૌકિક છે; તેમની કુદરેશ્વરનાઓની મારી પાસે બક્ષિત કરાવવા માટે શું તેઓ મારી પાસે નારી નિંદા કરાવશે? અંહા! સૌંદર્ય! ” અનંત વિસ્તારમાં પોતાના હાથ પસારીને તે ઉભો થયો; “ અંહા! અનહદ દિદ્! તારા જન્મ રહિત સ્વાતંત્ર્ય વિના હું શી રીતે જીવી શકું? તારા પ્રકાશીત.....વિના હું શી રીતે અસ્તિત્વમાં હોઈ શકું? ”

સાંજના મનોહારીવાતોવરણમાં મધુરઅવાજ આનંદ પૂર્વક ગાજી રહ્યો, તેના સંગીતના વિસ્તારમાં અમુક પ્રકારનો ખરખર કરતો સ્વર સંભળાયો. જુઓ પેલી ઢાંકેલી મરરી હોડી પગથીયાં આગળ આવી લાગી છે; પુરખાવાળા આકૃતિઓ તેમાંથી બહાર કુદી પડીને તેમની હાથા વડે ચંદ્રિકાને દર્શાવિત બતાવે છે. આનંદ મસ્તક ઉપર એક કાળો ઝળેલો ફેંકવામાં આવ્યો. મધુર સ્વરોનો એકતાલ, મનુષ્યના ધરેરાના જેવા તૂટતા અવાજમાં ડુબવા લાગ્યો; નાચતી લદનીઓના સ્વાતંત્ર્યને એ ચમુઓએ છેડી વારતું નેઈ લેંધું છે; અનંત નીલાકાશ તરફ હવે એ હાથ દર્શાવે બંધૂન વિના વિસ્તરવાના નથી. ગ્યોરડાનો ધ્રુનો ધર્મ પરિક્ષણ-મંડલના સપાટામાં સપડાયો છે, સ્વાતંત્ર્યના પરમોત્તમ લોર! હવે કાઈ પણ કાલે તારાં ચમુઓ, તને જન્મ આપીને મોટો કરનાર, તથા તારા જીવનમાં જાણીતા હાથા વિનાના આનંદના પ્રકાશમાં મૂર્તિમંત થયલા તારા દેશના સૌંદર્યને સ્વાતંત્ર્યથી નિહાળી શકશે નહિ.

* * * * *

જે નીચી કોટડીમાં ધ્રુનો પડ્યો છે ત્યાં અધકાર, નિર્જનતા અને ભેજતું રાત્ર્ય ચાલે છે; તેની આસપાસ એક બધંકર ટોળું વૌંટાઈ વચ્ચું છે. તે નમ દશામાં એક મોહા ઉપર પડ્યો છે, તેનાં કુટુંબ અને કાંઈ સખ રીતે બાંધી લેવામાં આવ્યાં છે, તેનું આનંદો મસ્તક પાછળ નમી પડ્યું છે; તેનાં બધાં અને જોઈ નિર્ભય છે; વીરતા બધાં અશ્વક્રીત ચમુઓ બધ રહીત છે. અધારમાં છૂપાતી પેલી આકૃતિને જુઓ, તે જ્યુગલ છે; તેને આવી દશામાં સપડાવનાર તે ગીઓવાની મોસાનીગો છે.

“ ગીઓવાની! આગળ આવો, ” અધકારમાંથી એક અવાજનો ગણગણાટ થયો.

“ તમે કજીલ કરી છે તેવી નિંદાને હવે ખુશી કરો. ”

પેલાં તારકના સમાન ઝગઝગતાં ચમુઓના પ્રદેશમાં જ્યુગલને ખેંચીને લાવવામાં આવ્યો, તેમના પ્રકાશથી તે પાછો દઈયો, જાણવા લાગ્યો; તેના જોઈ કુદરેશ્વર લાગ્યાં, પરંતુ બોલી શકાયું નહિ.

“ નહિ નહિ, એ સુવકને જવા દો! ” એક ભોંયતમાં ચતાં કટુ પદ્માઓને શરમાવતા સંપૂર્ણ મધુર બોલો પોતાના પ્રાચીન સંગીતમાં ગાજી નિહાળ્યા. “ એ સુવકને જવા દો; એ બશે માણસ છે! તેણે શું કયું છે તે પણ તેના સમજવામાં નથી. તેને માટે તેનો એકશર હું કહું છું. પોતાનાં બાલકાથી માતાને છૂંધાવનાર પદ્માનો એક ખુરો મેં ઉચાર્યો છે. ને તમે એક મુશ્કેલી વધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તો એક બાલકને પીણ કરવાની મી જરૂર? ”

“ નિંદક ! પાખડિ ! ખેંચવાનો સંચો જ તને ધર્મ શ્રદ્ધાનો પાઠ શિખવશે,” તેની પાસે ઉભેલા યુરખો ઝોદેલા મંડલનો એક સભ્ય ગુરુસામાં બોલી ઉઠ્યો; તેના તરફની નિશાની મળતાં ચક્રો ફરવા લાગ્યાં, ગરગડીઓની ચીંચીઆરી યઈ, બપંકર ખેંચતાણુમાં નક્કે દેહ-માંથી દુઃખનો પસીનો છૂટવા માંડ્યો, બવાં અને ઝોઢ અસલા દુઃખથી અમળાવા માંડ્યાં.

“ હજુએ, પાખડિ, તારૂં બોલેલું પાણું ખેંચી લે ! તે નિંદક કરેલા પ્રભુની, તે સાગ કરેલા દેવલની દયા માટે હવે પ્રાર્થના કર, સ્વધર્મ બ્રહ્મ સાધુ, તારા ગુરુને સ્વીકાર ! તારા પાખડિ સિદ્ધાંતોનો સાગ કર, હજુએ તારા ઉપર દયા કરવામાં આવશે. ”

“ મેં જેની બકિત કરી છે એવા હે સત્ય ! મને સત્ય પરાયણ જ રાખજે,” દુઃખે બેળે બેળે આસ લેતા ધોળા ઝોઢમાંથી આ શબ્દો નિકળ્યા. સુદ્ધિશાળી મસ્તકે નમી ગયું; દયાળુ કુદરતે દુઃખ ભરેલી પીડા ઉપર મૂર્છા રૂપી પડદો ઢાંક્યો.

ઘાતકીઓ ખેંચાઈને લાંબા થયલા દેહને ખેંચવાના સંચા ઉપરથી ઉચકીને, શ્રીધાની દીવાલ સાથે અથડાતાં મોખની સપાટીથી નીચે આરેલી એક અધારી કાટડીમાં નાંખી આવ્યા. હે વાયકો, સલની ખાતર આવા ભોંયરામાં ઝોરડાનો છુનો છ વર્ષ સુધી પડી રહ્યો. કોઈ પ્રકારનો સૂર્ય પ્રકાશ કોઈ કાલે તેને સ્પર્શતો નહિ; કોઈ કાલે કોઈ પશુ મિત્રનો અવાજ તેના કાતે પડતો નહિ; તેની દુઃખી દૃષ્ટિએ કોઈ પશુ પ્રકારનું હાસ્ય દેખાતું નહિ; કોઈ પશુ પુરતક વડે તેના એકાંતમાં આનંદ મળતો નહિ; તેના બહેર મારી ગયલા દુઃખી હાથને કોઈ પ્રકારનું લખવાનું સાધન પશુ પૂરું પાડવામાં આવ્યું નહતું. આવી ઘોરમાં તેને જીવતો ઠારવામાં આવ્યો હતો. વિચાર ચલાવવાની હિમત ધરનાર માનવિ પ્રત્યે ક્રિશ્ચન ધર્માનુયાયી આવી દયા દર્શાવી શકતા.

* * * * *

આઠ વર્ષ પસાર થયાં છે, છ વેનિસની ઘોરમાં અને પછીનાં બે રોમમાં છેલ્લાં બે વર્ષ વાદવિવાદમાં પસાર કરવામાં આવ્યાં, ઘણા સમયની મૂઝાયેલી છાતિમાં વાગ્યયુદ્ધથી પ્રાચીન ઝમાનાના આનંદનો ચોડાક ઉદય થયો છે. પરંતુ શું આ તેનો તે જ છુનો છે ? વેનિસના અધિકારમાં તેના ચળકતા વાળ ધોળા પડી ગયા છે; અસાધારણ સૂર્ય પ્રકાશ તેમના ઉપર પડતાં ચક્ષુઓ ઝાંખ મારી જાય છે; બલવાન અવયવો એક વૃદ્ધ પુરૂષના જેવાં નમેલાં, નબળાં પડી ગયાં છે. ક્રિશ્ચનોએ તેના જીવનને જુએ અને દુઃખે મારી હડાબ્યું છે. બર ધોવનમાં પશુ પાખડિ વૃદ્ધ બની ગયો છે.

‘ પરંતુ’ હવે આઠ વર્ષની વીરતાનો અંત નજીક આવ્યો છે. તે છેલ્લી વાર પોતાના ન્યાયાધિશે સમક્ષ ઉભો છે. એક નાસ્તિક તરીકે તેને પંથ બહાર કરવામાં આવ્યો છે; તેને હડીલો, કોઈનું ના માને એવો જથ્થાવદામાં આવ્યો છે. તેને દીવાની અમલદારેલા હવાલામાં “ રૂધિરસ્ત્રાવ કર્યા વિનાની ” સજા કરવા માટે સોંપવામાં આવ્યો છે. હલન સ્તંભના બપંકર દુઃખની પાખડિને સજા કરનાર ઢોંગનું આણું બપંકર સૂરવાડય હતું.

પછીથી છુનો ઉછળને પોતાના પાદ ઉપર હમો થયોઃ મન સંભાળવા માટે તેમણે તેને પુટણીએ પાડ્યો હતોઃ બોલતા બોલતા માધુર્ષ દિગ્ બન્યું હતું એવો સ્વ-દ્રીથી ગાછ નિકળ્યો “મારા ધારવા પ્રમાણે તમને એ સમ સંભાળવતા, એ સાબગતા મને લાગે છે તેના કરતા વધારે ભય લાગે છે” માયુ ટટાટ રાખીને, લગભગ આનંદો ચહેરે એ હાલમાંથી તે દદતા પૂર્વક અર્થી નિકળ્યો

હવે પણ પાછુ પેચી લેવાની, પોતે માનનો હોઃ તે સસનો નકાર બહુવાની, તેને આઠ દિવસની મહેરબાની આપવામાં આવી પરંતુ છુનોએ જે મમત્ર યુગ્મમાં બધે ઉપદેશ આપ્યો હતો, ભેલરામાં આઠ લાખ વર્ષ સુધી દુઃખ સહન કર્યું હતું, તે કઈ પોતાના પરમ પ્રિય સસથી બધ થવા માટે નહતું સતતની ફેણુઆરીનું પ્રભાત થયું, તેનો મરણ દિન આવી લાગ્યો મોટે ભાગે યાત્રાળુઓના અનેલા યુમ બરાડા પાડતા, ગાડા ટોળામાં થઈને તેઓ તેને કેમ્પો-ફીઓરીના ગ્રયમમાં લઈ ગાડ્યા. તેમણે તેને મધકતા રંગના પાખડિના કપડા પહેાવ્યા છે, પીશાનો, જ્વાલાઓ અને કોમોના ભયકર ચીત્રો તેના ઉપર ચીતરેલા છે, પરંતુ કઈ લૂગાથી, તે શાંતિથી આમગ વધતો જાય છે તેની જાન્યતામાં ઘટાડો થતો નથી, તેના ચતુઓ પ્રકાશ મારી ન્હા છે, તેનું કપોત શાંત છે, તે દદ અને નિમિત્ત પગવા ભરે છે ટોળામાંથી એક પાદરી આમગ ધસી આવીને તેના તરફ એક કોમ ધરે છે, પરંતુ છુનો પોતાનું માયુ પાછુ ફેરવે છે, તેનો સ્પર્શ કરતો નથી તેઓ તેને દહનસ્ત્રમ સાથે બારે છે, તેના ઓઠમાંથી એક પણ ઉચ્ચાર નિકળતો નથી, તેની આસપાસ જ્વાલાઓ ફરી વળે છે, પરંતુ તે જગ પણ યુમ પાડતો નથી, જાણે કે તેને કઈ પણ દુઃખ ના થયું હોય તેમ તે અત સુધી મ ખો શત ન્હા છે, જ્વાલાઓથી દાઢી જતા પ્હેલાનો ટોળાવી જોયનો તેના સુખનો દેખાવ હોયના જેવો શાંત મભિર હતો, હવે યુમ અને આગ્રિ તેને છાઈ લે છે, ગ્યો-ગનો છુનો હમેશ માટે અદમ્ય થાય છે

મયો ? ચરે ! ના એમ નહિ ! જ્યા સુધી માનવિઓ વીરતાને પછ શકે છે, એક પ્રેમ હૃદય પ્રત્યે પ્રેમ, પૂજ્યભાન દર્શાવી શકે છે ત્યા સુધી છુનો જીવે છે. તે મગ્ધુ શ યુ શગો, પરંતુ તેના દહનસ્ત્રમ અપગાળી, ચોગ્ય રીતે તેને મરણુ લેખ ધર્મ રે એવો, તેના સહેલ ગાછ હો છે —

એક શતકમાં ચોગ્યપ્રકારે મરણુરાશુ થઇ જાણુ, એ ભાવિનાં અનેક શતકોમાં જીવવા સમાન છે.

[સમાપ્ત.]

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલકું અર્થ મંગાવનારને શીર
મ. ન દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

※ખાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

※આ પુસ્તક પશુ મે. હાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે
મંજુર કર્યું છે કિ. રૂ. ૧-૦-૦
કોન્ટા.

શ્રીવૃત્તિમલાકર.

(નાટક)

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે કિ ૦-૮-૦

બંધાઇને તૈયાર છે

કીમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી
પ્રણિતમુલદિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી
ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
નબુભાઈ દિવેદી.

ઉત્તર રામચરિત્ર

આવૃત્તિ બીજી

કિમત રૂ. ૧-૮-

※ચરિત્ર.

આવૃત્તિ બીજી

સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ.

કિમત રૂ. ૧-૦-૦

※મે હાયરેક્ટ સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે, પ્રસિદ્ધ કરેલું છે
આ શિવાયના તેમના અન્ય તમામ પુસ્તકો સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ આવેલા
એમ. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની હાઇકોલેજી રોડ અથવા પડિત જ્યેષ્ઠાગમ મુકુન્દજી બુકમેનર
નં. ૩૪૩ જવેરખાના—મુળાઈવી મળી શકશે
એક આનાની ટીકીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીમ્પ સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદથી
મોકલવામાં આવશે

તંત્રી યોજત પુસ્તકો,

યાજ્ઞવલ્ક્ય સહિતા,

હક અને રાજ્યોગને સારી રીતે સમજવી ખરો સગલ યોગ માર્ગ દર્શાવેલો અથ
પ્રજ સહ ગુજરાતી કીમત ૦-૧૨-૦.

આપણું પુરાણો.

પુરાણો ગમ્યા હશેનાગને સગલ ઉત્તર કીમત ૦-૨-૦

સુદર્શનના પ્રહકાને આ બને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ જુદું.

શાગાલવાદ સુત્ત*

અથવા

સર્વે ધર્મેના શુદ્ધર્યોને બાંધ ન આવે તેવા બુદ્ધ ધર્મના સાદા, સરલ, નીતિમિત્તાનો
કીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગલના માટે ૦-૨-૬ ની ટીકોટાજ મોકલવી)

* આ પુસ્તક નાં જાણકવાડ સરકારના કેવલેણી ખાતા તરફથી "શાગા.
લાઇબ્રેરી ખાતે" તથા "શાગાઓમાં ઇનામ ખાતે" મંજુર થયું છે શીશુને સાફ
જાણ મુજાઇ ઇલાકાના કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાઇબ્રેરી માટે મંજુર થયું છે.

આવૃદ્ધિ.
એક અબેદમાગે પ્રવાસી,
પદ્માનિષ્ઠ આણિલાસ નહુભાર્ધ દિવેદી.

સુદર્શન.

જો.મ. જો.એમ. જો.મ. બી
જી.મ. જી.એમ. જી.એમ. જી.એમ.
જી.એમ. જી.એમ. જી.એમ. જી.એમ.

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમના સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર)

“સત્યંપરંધીમહિ” — માગધતમ

તન્ત્રી—આધવજ્ઞાસ નહુભાર્ધ દિવેદી

પુસ્તક ૨૬, અંક ૩]

(માસિક)

[ડીસેમ્બર, ૧૯૧૦,]

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

કવેતુ બીલ, શું કરવું ? .. ૬૫

વંદિતે ! .. ૬૬

આંદલો મ્હોડવા મ્હાનારને .. ૭૬

ધર્મ, પદાર્થવિજ્ઞાન અને કલ્પના ખુલ્લતાં નવીન દોરો. .. ૬૯

કવિવર બાણ .. ૭૩

કાલના પડદામાં ચીરા .. ૭૮

પંચમ વાર્તાનાં યાત્રા .. ૮૪

સ્વામીશ્રી વીવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાવાચ .. ૮૫

આત્મિક અને તામસ ત્યાગ .. ૯૧

ત્રિવિધ જ્ઞાનમુખ .. ૯૫

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે
 ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ થયેલું ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ. મણીલાલ નલુભાઈ દીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કામળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાંઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે. કર્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. ન્યૂટન પ્રથમથી ચમત્કાર બ્રાહ્મદેવે એક કાર્ડથી જુદાં મોકલવા માટે ખબર આપવી.

મેનેજર.

સુદર્શન એક્સિસ—નડીઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કામળ પાકુપુટું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કામળ
 કિંમત રૂપીઆ ૩.....૦.....૦) (કિંમત રૂપીઆ ૦.....૮.....૦)

આદ્યરસ.
એક અભેદમાર્ગ પ્રવાસી,
અહનિશ માણિલાલ નમુસાર દિવેદા.

સુદર્શન.

મુદ્રીત
જોખ. જો. જોલ. જોલ. બી.
જોખ. જો. જોલ. જોલ. બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમના સખંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધોમહિ” — માગવતમ્

તત્ત્વી—માધવલાલ, નમુસાર દિવેદી.

પુસ્તક ૨૬, અંક ૩]

(માસિક)

[ડીસેમ્બર. ૧૯૧૦.]

હવે તું વોલ, શું કરવું ?

બરીને તરંગતર લાલી, શરણે ઇશની પ્યાલી,
લઈ હાજર થઈ વહાલી, મગલ કાપી પછી લામી ।
સુમીને જામ એ ધરતાં, છૂપાં ચરમે નિગર ખૂલતાં ।
નિગર નિગરે ઝૂકી પડતાં, નૂરે બેહિસ્ત કું ભરતાં ।
મગર, મુક્તેસી આ હૈયે પૂરેપૂરી બરી પાછા
મિનઝીએ દગાબાજ કરી કરખા પતરાજ ।
અનલ મહબૂબ બે માલૂમઃ કદમ તુજની કદર જૂલી,
હિસાબે ઇશકમાં, બહાલી । મયો દાનાઈમાં ફૂલી ।
ફુનિયાનો દિવાનો હુંઃ અરેરે । અહરનો જન્મઃ
અહા । અસારાશી ઇન્કારી । ફસાયો શિલસૂરીમાં હું ।
ખસેડયું જામ તહાઈ ને વફૂરી અદે કીધી ઝાહિર ।
મગર, બદલજીનો દિલ ડર પિઝનર આજ એ, દિલખર ।
શરણે દિલ મહી શકે ખરાબી એજ । એ ખ્વારી ।
જશે ચકચૂર થાવાને અધૂરી એજ તૈયારી ।

લૂટાતી બર ખઝારે તું રમેા જોતો ઉભો રેતોઃ
 ખખીલી આંસુમાં કીધીઃ ગણ્યો જૂઠો નફો તોરો !
 હવે, મુશ્કેલને અશ્વોસ ! ન લાજિમ જિન્દગાની આ !
 ગુમાનીની ગુનેહગારી કબૂલીને ઉભો છું, હા !
 ખુદાઇ હુરનનું પ્યાલું ન લાજિમ છે મદને ધરવુંઃ
 નથી જીવવુંઃ નથી મરવુંઃ દુકૂમ તુજ તે અદા કરવું !
 ચઢું છું હું શારાખીનું હજી તુજ પ્યાલું એ પીવું !
 મગર, તુજ સ્થાકતી છે ના ! હજી આંસુથી કરગરવું !
 રડી રડીને હવે હરદમ શું આંસુમાં રૂખ્યાં રહેવું ?
 રજા દે કે મદને હક દેઃ હવે છું ખોલ, શું કરવું ?

સ્નેહસંન,

૯-૯-૦૧

}

સાગર.

—

તંદિતે !

—

(તોટક.)

“ બંધિ ક્યાં બંધિ દિવ્ય રડી વગમાં,
 રમતાં નર્પદિ ખાલ ગજો મધુરં ?
 બંધ ઉજ્જવલ માત રાં જૂથિ વિરો
 વર્સીયે હર્સીયે ન કહી રસીયે !
 વિલસે ગુમખાં રંગનાં કુમખાં
 વિદ્યો તર અંદર આલપતાં
 તંદિતે ! “ નદિ વાલ નદિ તંદિતે ! ” ૧

§ § § §

“ ગુલતાં તરતાલ તણાં, જનતી
 પરિપાત મીઠી મીઠી ખાર કીઃ
 હરિં મરિ ટાપુ લીલા, લદરી

સુરભીચીં સુધાસિત બંધાં વનની
ઉડતાં ચળકતં વિચિત્ર જહદિ
વિહગે કંઈ રંગોન રામ ચક્રી
તેહિતે ? ” “ નહિ વત્સ નહિ તેહિતે । ” ૨

§ § § §

“ અતિ દૂર પ્રદેશ પુરાતનમાં
જમ્હિરેત સુવર્ણુ વિશે ઝરણાં
રમતાં જળકે વર્ણો માણુકશાં,
છુપીં ખાણુ મેહિ ચળકતં હોર;
કંઈ મૌઝિતક ઉજવલ સામરમાં;
પ્રિય માત હું આતુર કે મુજને
તેહિતે ? ” “ નહિ વત્સ નહિ તેહિતે । ” ૩

§ § § §

“ નથી માનવ ગોચર દષ્ટિ થતી;
પડતું રૂઝું સંગીત કહ્યું નથી;
થતું દર્શન સ્વપ્ન મેહિયં નથી;
નથી શોક નિવાસ ન મૃત્યુ તેહિ
નથી લેશ જ કળ પ્રભાવ વળી;
અતિ દૂર પયોદથી ને ધમખી
તેહિતે । તેહિ વત્સ તેહિ પ્રિય તે । । । ”

પ્રવૃત્તિ વિલાસ.

સુરત.

વૈકુણ્ઠ.

ચાંદલોં ચ્હોડવા ચ્હાનારને.

(અતુલકુમાર.)

પાંદલો શું કરે, બાપુ ! નકામી તકલીફ એ ।
જવા દે । તું રહેવા દે । પાંદલો ન અપે જ્હને ।
પાંદલો કર્નારે કો દેવામાં કોતર્યો જ્હને:
પૂલ આ પાંદલાથી યાં વધે કે શું ઘટે હવે !

ચાંદલો કરનારો કો હસ્ત શાશ્વત બાલનોઃ
 અન્તરે ચાંદલો કીધો ઐર લાલ ગુલાલનો.
 ચન્દ્રિકા ! જ્યોત્સ્નિકા ! કોને તન્ત્ર આ ઉર હસ્તકઃ
 મુકાની એ યતાં બીજ બ્યર્થ સૌ રથૂલ ચન્દ્રક.
 ચાંદલો શું કરે ત્હારો ! ધડી બે ધડીનોજ એઃ
 ચાંદલો એકલા કીધો ઘટે જે સર્વદા ટકે.
 ચાંદલો કરનારી દે પ્રેમાદ્ભૂત વિભૂતિ છેઃ
 હમેશાં કાપમી ચાંદ દિવ્યાદ્ભૂત ગુલામી એ.
 પાછી, બાપુ ! લઈ જા તું રથૂલ એ કુંડુમાવટીઃ.
 રહેવા દે ! જવા દે તું ! ચાંદલો ચ્હોડવો નથી.
 વિધાત્રી ચન્દ્રિકાનો જ્યાં ઉર સૌભાગ્ય ચન્દ્રકઃ
 આવા શું લાં ખપે ત્હારા મિથ્યા કુંડુમ ચન્દ્રક !
 જરા ચિન્તા નથી ત્હારા ચકુનાપચકુનની !
 લાધી ચૂકી પડી છે જ્યા રુવાતિના મુગુદતની !
 રહેવા દો ! રહેવા દો ! ચાંદલો ન મ્હને કરોઃ
 ભગત ખાલી ચકુનોનાં કપાલો ચાંદને ભરો !
 નમસ્કાર તજો, બાપુ ! ને તું દો ખુશખબરીમાંઃ
 દિલમાં ચાંદલો આંદીઃ ને એ દિલબક્ષીમાં.

વનવાસ,

૧૭ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૯

સાગર.

ધર્મ, પદાર્થવિજ્ઞાન અને કલાનાં ખુલતાં નવીન દ્વારો ॥

(૩)

બંધુઓ: ગત સંધ્યાઓએ તમને મેં જે જે બાપણુ આપ્યાં તેમાં આપણે આપણું લક્ષ્ય જૂતકાલ તરફ દોડાવ્યું હતું અથવા આપણે વર્તમાન કાલ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં હતાં. હવે આપણે આપણી નજર ભાવિ કાલ તરફ દોડાવનાની છે; વર્તમાન કાલના આધારથી આરંભીને તથા આપણા મધ્યમાં ક્યારનીએ જણાતી કેટલીક નિશ્ચિત બાબતોને લક્ષમાં લઈને, ધર્મમાં, પદાર્થવિજ્ઞાનમાં, અને કલામાં કેવા પ્રકારનાં નવીન દ્વાર ખુલતાં જાય છે, એ વિષે આપણે વિચાર ચલાવવાનો છે. દૂર દૂરના ક્ષિતિજમાં જ્ઞાનના કેવા કેવા નવીન પ્રકારના માર્ગો આપો આપ ખુલતા જાય છે? આવી અતિમસીમાઓ, ખરેખરી રીતે આવી માર્ગોમાં બંધન રૂપ હોતી નથી, પરંતુ વર્તમાનકાલે આપણાથી ભેદી શકાય તેટલા પૂરતા બંધનને દર્શાવે છે. નવીન દ્વારો ખુલવાની આવા પ્રકારની ખાત્રી એક ખરેખરી બાબત છે, એટલું તમને દર્શાવવા માટે ચર્ચા ચલાવવાનો મારો મુખ્ય હેતુ છે; આવા પ્રકારના સ્વરે આપણી આસપાસ શ્રવણગોચર થયાં જાય છે: જાણે કે નવીનદ્વારો કથારનાંએ ઘોડાંક ખુલ્યાં બની ગયાં છે, આપણે એટલું સારી રીતે માની લઈએ, કે જેમ જેમ માનવિ સદૃશ વધારે ઉત્પત્તિ પામતો જાય છે, તેમ તેમ એ દ્વારો વધારે વધારે ખુલતાં જાય છે, તેમના દ્વારા માનવજાત વિશેષ જુદિભરેલા, વધારે સુખી ભાવિકાલમાં પસાર થાય છે. આ બાબતને સમજાય એવી રૂપરેશ કરવા માટે, માનવપ્રકૃતિ અને બંધારણનો અમુક નિશ્ચિત દૃષ્ટિબિંદુથી ઘોડીક ક્ષણે માટે મારી સાથે વિચાર ચલાવવાની તમને વિનંતિ કરું છું; દુનિયાના પ્રાચિનધર્મોમાં આવું દૃષ્ટિબિંદુ બાબદારિક રીતે સર્વમાન્ય હતું, ક્રિશ્ચિયન સાંપ્રાણ્યના વિશેષ વર્તમાન કાલના ધર્મમાં આવી બાજત કદાચ વિગતવાર સંપૂર્ણતાથી મળી આવતી નથી, છતાંએ તેનું સૂચન સમજવામાં આવે છે; આવા દૃષ્ટિબિંદુનો આપણા મધ્યમાં પુનરુદ્ધાર ચવા માંડ્યો છે, અધ્યાત્મમંડલના સાધનવડે દુનિયામાં સધળે પ્રચાર થવા લાગ્યો છે; આવું દૃષ્ટિબિંદુ કંઈ નવીન પ્રકારનું નથી પરંતુ અત્યંત પ્રાચીન છે, માનવના વધતા જતા મનનો વિચાર કરીને માત્ર તેને નવીન વસ્ત્રો ધારણ કરાવવામાં આવ્યાં છે. હવે મારે આવા દૃષ્ટિબિંદુનો ઉપર ઉપરથી ખુલાસો કરવો જોઈએ; આવા ખુલાસા વિના નવીનદ્વારો ખુલવાની વિધિ જુદિમાં ઉતરી શકશે નહિ. ટુંકમાં ને આ પ્રમાણે છે: દરેક માનવપ્રાણી મુખ્ય પ્રકારે એક ચૈતન્યમય જુદિસ્વરૂપ હોવાથી, જે જુદા જુદા પ્રકારની સૃષ્ટિઓમાં તે વસે છે તદનુસાર તે તે જગત વિભાજીને પોતાને બંધનેસતા બનાવતું જાય છે; આવા પ્રકારનું ચૈતન્યસ્વરૂપ, એક બિંદુ રૂપે અથવા દિવ્યતાના બીજરૂપે મહાત્મ સૃષ્ટિયુગમાં આરંભ કરે છે; અને જાણે કે અનાજના એક દાણાના સાપારણુ બિજકના સંબંધમાં તમારા જોવામાં આવે છે, તેમ જો એ બિજકને જૂંમમાં વાવવામાં ના આવે, એ જૂંમના રસો તેને પોષણ કર્યાં ના હોય, તેના ઉપર વર્ષો ના વરસે, તેના ઉપર સૂર્યતાપ ના પ્રકાશો તો તેના

ચાંદલો કરનારો કે હસ્ત શાશ્વત ખાલનો :
 અન્તરે ચાંદલો કીધો ઓર લાલ ગુલાલનો.
 ચન્દ્રિકા ! જ્યોત્સિકા ! કોને તન્ત્ર આ ઉર હસ્તકઃ
 સુકાતી એ યતાં ખીજ બર્ચ સૌ સ્થૂલ ચન્દ્રક.
 ચાંદલો શું કરે તારો ! ધરી એ ધરીનોજ એઃ
 ચાંદલો એકલા કીધો ઘરે ને સર્વદા ટકે.
 ચાંદલો કરનારી કે પ્રેમાદ્યુત વિભૂતિ છેઃ
 હમેશાં કાચખી ચાહ્ દિવ્યાદ્યુત શુભામી એ.
 પાછી, ખાપુ ! લઈ જા તું સ્થૂલ એ કુંકુમાવટીઃ
 રહેવા દે ! જવા દે તું ! ચાંદલો રહેલો નથી.
 વિધાત્રી ચન્દ્રિકાનો જ્યાં ઉરે સૌખ્યામ્ય ચન્દ્રકઃ
 આવા શૂં લાં ખપે તારા મિથ્યા કુંકુમ ચન્દ્રક !
 જરા ચિન્તા નથી તારા શકુનાપશકુનની !
 લાધી ચૂકી ધરી છે જ્યાં સ્વાતિના મુમુક્ષુતની !
 રહેવા દો ! રહેવા દો ! ચાંદલો ન મ્હને કરોઃ
 ભક્ત ખાલી શકુનોનાં કપાલો ચાંદલો ભરો !
 નમસ્કાર હજો, ખાપુ ! ને તું હો ખુશખબરીમાંઃ
 દિલમાં ચાંદલો આંહીઃ ને એ દિલખશીમાં.

વનવાસ,

સાગર.

૧૭ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૯

અવયવો જાણતાં જશે. આપણાં વર્તમાન 'હિન્દુ' અવયવો 'પ્રથમતો ત્રીજાં બનતાં જશે.' આવા પ્રકારની બહુજાતીયતા થયા પછી, નવીન પ્રકારનાં અવયવો આપો. આપ જાણતાં જશે, મરણની ખીણ બાણુની સૃષ્ટિને ખુલ્લી બનાવતાં અવયવો કેળવાશે. આપણા કોમનાં—દેહો આ સૃષ્ટિના હોયછે, આપણી જાનતેતુ સંસ્થા વધારે કોમલ બનતી જાયછે, આ પ્રમાણે સ્થૂલમસ્તકેશો આપણા શોધ સ્વક્રતાથી પ્રેરતીત ધવા મંડે છે. ખુલ્લતાં જતાં નવીન દારોની શોધ અંધારતા આ એક બાજેત આપણે ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે. માત્ર સ્થૂલદેહને વધારે કોમળ બનતો જાયછે એટલું નહિ પરંતુ વંધારામાં એના પછીનો દેહ પણ આપોઆપ ઘડાયાં જાયછે, ધીમે ધીમે તેની શક્તિયો વિકસતી જાયછે; મરણની ખીણ પાસા આપણે જે દેહ ધારણ કરીશું તથા જે દેહને અસારે ધારણ કરીને આપણે ઉર્મિઓના અનુભવ કરીએ છીએ, તેનો પણ વિકાસ થયાં જાયછે; કારણકે આપણે જ્યારે મરણદ્વારા પસાર થઈએ છીએ ત્યારે ખીણ સૃષ્ટિનાં આપણે વસ્ત્ર વિના જતા નથી; સ્થૂલદેહ, રૂપી આ મદવસ્ત્રનો આપણે ત્યાગ કરીએ છીએ પરંતુ તેમાં ઓળખાત થઈને રહેલો, તેમાં મિશ્રિત બનેલો, તેની સાથે એક રૂપ થઈને કામ ચલાવતો, મરણની પેલી પારની સૃષ્ટિના જડનો બનેલો દેહ અસારે વિચર્યા હોયછે; એ આગામિ દુનિયામાં આપણા સૂક્ષ્મ ઉપયોગ માટે અસારે તૈયાર થાયછે, ભાંગાગળ આપણને યવાના અનુભવો માટે તે ધીમે ધીમે ઘડાયાં જાયછે. હવે પછી હું તમને વિશેષ વિસ્તારથી સંમળવવાનો પ્રયત્ન કરીશ તેવા હવે પછી યવાનાં કુલમાં આ દેહ બહુ ઉચ્ચ પ્રકારે ઘડાયો હશે વધારે વૃદ્ધિ પામ્યો હશે, વર્તમાન કાલે સ્થૂલ દેહ છે તેમ ચૈતન્યના એક સંપૂર્ણ વાહન રૂપ બન્યો હશે; આ દેહની વૃદ્ધિ અને બંધારણ વડે આપણા સમક્ષ ધર્મમાં, પદાર્થવિજ્ઞાનમાં કલામાં નવીન દ્વારો ખુલ્લતાં જશે. [આગળ ચાલુ.]

વિદુષિ બાણ વસંત.

કવિવર વાણ.

(અનુસંધાને ગત 'વૈષ્ણવ' ઉત્તર થી.)

આપણે પ્રથમ એ ખિતાવેર્ષાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે જ્યારે અને સંભાસોનો પ્રયોગ કરવા માટે બાણ ઉત્તરદોતા નથી પરંતુ એ માટે સંભવ ઉત્તરદોતાં છે. કિંતુ એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય કે એ ઉભય પ્રકારની દોષો માટે કોઈ વ્યક્તિ ઉત્તરદોતા કેમ નહિ. જો એ બંને દોષ રૂપ છે તો કોઈ એકદે અન્ય પક્ષે અત્યંત દુર્લભ થશે અને જો કોઈ પણ લેખક એ દોષોનાં પંજામાં આવી જાય તો અવશ્ય તે નિર્દોષ ગણાશે. એક અને સંભાસ, સંસ્કૃત ભાષાની સાહિત્યના માથા ઉપર ભૂતની માફક જે દિશસથી સવાર થયા, સાહિત્ય રૂપી અંધમાને જે

કે. કોઈ પણ વ્યક્તિએ પ્રથમ ઉત્તમ અર્થ લખવો ન જોઈએ, કેમકે જો કોઈ ઉત્તમ અર્થ સમ્પાદ્ય તો લોકો એનાથી ઉતરતા પ્રકારના અર્થને પ્રસંદ કરે નહિ, અને અર્થ રચનાની પ્રક્રિયામાં મહાન વિદ્વા આવી પડે, ખરી વાત એ છે કે જેટલો અધિક શુદ્ધ સંપન્ન તથા દીર્ઘશીલ અર્થ મનુષ્યોની સામે આદર્શરૂપ થશે, તો તે એટલો જ એ વિષયમાં અધિક વલન કરશે તથા જ્યાં સુધી બની શકશે ત્યાં સુધી એની સમાનતાએ પહોંચે એવા અર્થ લખવાની કોશિસ કરશે. મનુષ્યપ્રકૃતિ પોતાના દોષોથી એટલી બધી અભિમાનથી કે જેટલો કેટલાક સજ્જનોનો ખ્યાલ છે.

ખરેખર શું શ્લેષ તથા સમાસનું બાહ્ય નિર્દેશ નથી? આ એક પ્રશ્ન છે કે જે આ સમયે મનમાં ઉત્પન્ન થયા સિવાય રહેતો નથી. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે શ્લેષ રચના સર્વ દશામાં નિર્દેશીય છે, અને સમાસનો પ્રયોગ કરવો એ ઉત્તમ તથા ઉપયોગી છે તથા કેટલાક સ્થળે તે રસને વધારનાર હોય છે. પરંતુ એ સાદ સમજવા જેવું છે કે સમાસનો અનહદ ઉપયોગ અયોગ્ય છે. સાથે એ પણ જાણવા જેવું છે કે પ્રાણી કાદખરી સમાસના અતિશય બાહ્યથી રહિત છે. આ ન્યાયે જે હદમાં કાદખરીમાં સમાસ પ્રયોગ છે, ત્યાં સુધી એ નિર્દેશીય કહી શકાય નહિ, પરંતુ જ્યારે આપણે હર્ષચરિત તથા વાસવ દત્તાત્રય દ્રષ્ટી નાખીએ છીએ ત્યારે એમાં ધણાં ગદ્યરૂપીય રચના જણાય છે, જ્યાં સમાસ કલા અતિભૂમિને પ્રાપ્ત થઈ ગય છે.

શ્લેષપ્રયોગ પ્રત્યેકસ્થાનમાં નિર્દેશીય કેમ છે? આપણે આ શ્લેષમાં કાવ્યનું લક્ષણ પ્રથમ તપાસી ગયા છીએ. જ્યાં સખ્દ, અર્થ અને રસ એકત્રિત રહે એને કાવ્ય કહેવાય છે. અથવા એમ કહીએ કે સખ્દ, અર્થ અને રસનું એકત્રણ જ કવિતા છે. જે રચનાનું અંગ એમાંથી જેને ઉત્તમ બનાવે છે તે કાવ્યને માટે ઉપયોગી છે, અને જે એમાંથી કોઈને પણ દૂરિત કરે તો તે કાવ્યને માટે હાનીકારક છે. શ્લેષ, કોઈપણ પ્રકારે સખ્દના માધુર્ય, એજ અને પ્રસાદ એ ત્રણ ગુણોને પરિપુષ્ટ થવામાં સહાય કરતા નથી. અતઃ તે કાવ્યને માટે સર્વથા ઉપયોગી નથી. ત્યારે હવે એ શ્લેષ હાનીકારક છે કે નહિ એ વિચારવાનું રહ્યું. આ સંબંધી એટલું જ કહીશું કે તે વિચાર રક્તિપર તો કંઈ નહિ ને કંઈ અધિક જોર અવશ્ય નાંખે છે, અને એ નાંખવામાં આવેલું જોર, કાવ્ય રસને વધારવામાં કોઈ પણ પ્રકારે સહાય આપતું નથી. તેથી એ કાવ્યને હાની પહોચાડનાર થાય છે. શ્લેષથી એક વધુ નુકશાન પણ થાય છે, અને તે. એકે શ્લેષના લોભથી કેટલીકવાર અસંગત તથા અનુચિત ઉપમાઓ પણ આપવી પડે છે, કવિતાનો વાસ્તવિક રસ નષ્ટ થઈ જાય છે.

હવે સમાસની વાત રહી. સમાસ પ્રયોગને પણ એજ કંસોલીથી કસીએ. સમાસોથી સર્વથા વિરૂદ્ધ તો કોઈ પણ વિધાને નહિ હોય, જો કે લાંબા સમાસો તો ધણા સજ્જનોનાં હૃદયોમાં કેટકની પેડે ખૂંચે છે. જો સર્વથા સમાસથી વિરૂદ્ધ છે એને તો અમારે કંઈ પણ કહેવાનું નથી, કેમકે તેતો પાછળ દોડે છે ની જગ્યાએ અનુચાવતિ દે કહેશે નહિ,

અને ઘેર રહેનારાને 'ગૃહવાસી' ની જગ્યાએ 'યોગદેવસતિ' કહેશે કે જેમાં કંઈક અક્ષ-
રોની માત્રા વધવા સિવાય અન્ય કંઈ સુમેળતા આદિ લાભ જણાતા નથી. લાંબા સમાસો
સંબંધી પણ એ કહેવાનું છે કે કોઇ મહાશયની કદાચ એ ખતિ હોય કે જ્યોત્ષ્ણદિર અને
કવિત્વ-એ સર્વને કહેવા માટે જ્યોત્ષ્ણદિરકવિત્વ-કહેવાની જગ્યાએ-જ્યોત્ષ્ણદિર કવિત્વ-
સદિત્વ કહેવું જોઈએ. જો કે એમાં પણ અક્ષરોની સંખ્યા વધવા-સિવાય અન્ય કોઈ
લાભ થતો જણાતો નથી. પણ હા એમાં તો સંદેહ નથી કે એ એક પ્રકારના કાવ્યના
રસને વધારનાર થાય છે. આ ઉપરાંત માત્ર એ પ્રકારના સમાસ રસા કે જોને કદંગા કહે-
વાય છે. જેમકે તત્પરુપ સમાસ પરંતુ એમાં પણ 'ગુરોઃકુલં' ની જગ્યાએ ગુરુકુલ કહે-
વામાં શું હાની છે, તે સમજાતું નથી. આવી રીતે બે અથવા ત્રણ પદોના સમાસમાં કંઈ
હાની નથી, એ સ્પષ્ટ છે. હવે આપણે લાંબા અને કદંગા-જેવા સમાસોના વિરોધીઓ
એને ઓળખાવે છે-સમાસોની ઉપયોગિતા અથવા અનુપયોગિતાપર વિચાર કરીએ તો
જણાય છે કે જો કે તે બહુ સુબોધ નહિ, પરંતુ એને દુર્બોધ કહેવા એ પણ મહાન ભૂલ
છે. આનું કારણ શું? કારણ એ છે કે દુર્બોધતા એક સાપેક્ષ શબ્દ છે. પ્રત્યેક ચીજ કોઈ
અન્યક માટે દુર્બોધ હોય છે. એક અંશ કે જો એક વિધાર્થી માટે દુર્બોધ છે તે એક પંડિ-
તને માટે સુબોધ હોઈ શકે છે. સુબોધતા અને દુર્બોધતા અધ્યેતાના જ્ઞાનપર આશ્રિત છે.
આ પ્રમાણે કોઈ પણ અંશને દુર્બોધ એ વખતે કહી શકાય કે જ્યારે તે અંશ જોને માટે
લખવામાં આવ્યો હોય એને માટે દુર્બોધ હોય. એક રીડર છુક કે જો ચોથા ધોરણમાં
શીખવવા માટે બતાવવામાં આવી હોય પરંતુ તે ચોથા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ માટે કઠિન
હોય તો તે કઠિનજ કહેવાય; જો કે તેને આઠમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ ગમે તેટલી સરલ-
તાથી વાંચી શકે. એજ પ્રકારે જો પુસ્તક આઠમા ધોરણના વિદ્યાર્થી માટે રચાયું હોય તેને
ચોથા ધોરણના વિદ્યાર્થી ન સમજી શકે તો પણ તે કદાપિ કઠિન કહી શકાય નહિ. જો તે
આઠમા ધોરણ માટે કઠિન ન હોય તો. બાણભટ્ટના સમાસ દુર્બોધ છે કે નહિ એ જણવા
માટે, આપણે એ જોવું જોઈએ કે તે કોને માટે લખવામાં આવ્યા હતા; જો સુબોધતા કે
દુર્બોધતાને જણવાને માટે, તથા કઠિન અને સરલતાની ઓળખાણને માટે એ પરિક્ષાને
સામે રાખવામાં ન આવે તો, સંસારમાં સર્વ કંઈ કઠિન તથા સર્વ કંઈ સરલ થઈ જાય.
જો બાણ આજકાલના જેવા સંસારમાં પોતાની કાઠજીરીને રચત તો તેના સમાસોને કઠિન
કહી શકાત; કેમકે આજ કાલના જમાના માટે તે નિઃસંદેહ કઠિન છે. પરંતુ આપણે જણવું
જોઈએ કે બાણે જ્યારે તે લખી હતી તે સમયને માટે તે દુર્બોધ હતી કે સુબોધ? આપ-
ણને ઇતિહાસ જ્યાં સુધી એ સર્વ વાતોને ન દર્શાવી શકે ત્યાં સુધી એ સંબંધી કંઈ પણ
નિર્ણયપર પહોંચવું એ અશક્ય છે. પરંતુ ઓછામાં ઓછા આ એક પદ્યથી તો જણાય છે
કે વિરોધ સુખમંડન અંશની રચના સુધી કે જોને આપણે દર્શાવી કે અગ્રીયારમી શતાબ્દીમાં
રચાયેલી ગણી શકીએ તો બાણને દુર્બોધ સમજવામાં આવતો નહોતો. એનો જ કતો
લખે છે કે:-

સુધન્વા 'આશરે' વિશવર્ષની અને 'કીર્તિકુમારે' અઢારવર્ષની ઉમરે 'પંહોચતાં' એ ઉભયે એક શાંતિનોમની કુમારીકોના પ્રેમાંવેશમાં ઉચ પ્રકારે રસીયા; 'તે' સમયનો 'પશ્ચિમચિનનાં' રાજા-ધિરાજ મંગલદેવની તે પૌત્રી 'હોવાથી' તેની 'નસોમાં રજીંકુટુમ્બનું' રૂંદિર વડી રહ્યું હતું. મંગલદેવની એક 'પુત્રી વંજ' (ઓ), માલતિ (પુ) સાથે 'પરણી' હતી, આપણું કુટુમ્બ જોમાં વસતું હતું તેનો તે હાકેમ હતો; લોકવાયકા ચાલતો હતી કે, તેણે તેના સાંધમાં 'અત્યંત' કષ્ટ ભરેલી 'હાંચી' ગાળા. આ સર્વ ગમે તેમ હો, તેમની 'પુત્રીઓમાંની' એકતું નામ શાંતિ હતું, તે અંતિ 'સૌદર્યવાન', 'માયાળુ' સ્વભાવની, 'છાં' અતિ 'ઉત્સાહવાળા' અને 'કંડક' હતી. અને બાહ્યો 'તેના' હસ્ત 'માટેનાં' એક ખીજની જાણુ બહાર 'રહેલા' હરિદો હતી, 'પરંતુ' સદ્ભાગ્યે સુધન્વાએ પોતાનાં બાહ્યની પ્રેમદક્ષા યોગ્ય સમયે શોધી કઢાડી, 'કીર્તિકુમારે' ખાતર તેણે પોતાની લાંગણીઓને 'કચરી' નાખવાનો એકદમ સંકલ્પ કર્યો. 'બાહ્ય'ના ઉચ્ચ કુટુમ્બને જાજતી રીતે લગ્ન કાર્ય 'પારપાડી' શકે એટલા માટે તેણે કુટુમ્બના વારસાનો 'પોતાનો' હિસ્સો 'કીર્તિકુમારને' સ્વાધીન કર્યો — અન્ય માર્ગે તેને જે જોઈતું હતું તે પૂરું પડે ત્યાં સુધી તેને જાતેતો પૈસાની કંઈ પણ દરકાર ન હતી; પરંતુ અમૂલ્ય બેઠા વડે, એથી પણ વધારામાં મહા સમૃદ્ધિથી મળતી સત્તાના ઠાઠમાઠ વડે તેના પિતાની સંમતિ ખરીદી લેવાની હતી. ધણી સમય સુધીતો કીર્તિકુમારે પોતાના બાહ્યની બહિસ સ્વીકારવા ના પાડી પરંતુ માલતિના (પુ) રક્તને લીધે વ્યવહારિક રીતે તેમ કરવાની અથવા શાંતિનું પાણિ અહણુ કરવાની હમ્મજોના ત્યાગ કરવાની ફરજ પડી. તેને તેના પાણિનો ત્યાગ કરવો પડે એ બાબત સુધન્વા કાને પણ ધરતો નહિ; આના પ્રકારનો સંબંધ કુટુમ્બને અત્યંત 'ઉ' પયોગી થઇ પડશે એમ તે ખત્રીથી કહેતો; જોકે તેનું આમ વર્તવામાં ખરેખર કારણતો એ હતું, કે જોને પોતે દુનિયામાં અન્ય કંઈ પણ કરતાં વધારે બહાલ સહિત મ્હાતો હતો એવો બાહ્ય જો આ બાબતમાં નિષ્ફલ નિવડે તો તેના હૃદયના ચૂરચૂરા થઈ જાય.

તેના હાથ માટે અન્ય પણ દાવો કરનારાઓ હતા—અતિ સમૃદ્ધિવાળો છતાં કુલિન કુટુમ્બનો નહિ એવો એક આદસિક પરંતુ નિશ્ચય ચિનાનો યુવક (પદ્માસિંહ) મુખ્ય લક્ષ્ય બેચતો હતો; તે પોતાનો દાવો આદા અવળા સર્વ પ્રકારના માર્ગે ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો; શુક્તિ પ્રયુક્તિયો ચલાવતાંયે તે એકદમ સુધન્વા સાથે અથડાઈ પડ્યો; તેને 'તેના' માટે ખરા હૃદયનો ધિક્કાર, તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. આખરે સુધન્વા અને કીર્તિકુમાર 'લગ્ન' પાર ઉતારવામાં 'સ્તેષ પામ્યા' ત્યારે પદ્માસિંહ 'કોષી' બની ગયો. 'ગુસ્સામાં' ગભરાઈને 'તે' નીંદી ગયો તેમનું વેર વાળવામાં કસમ લીધાં; પરંતુ તેમણે તો તેના પ્રત્યે માત્ર હૃદયવૃત્તિ દર્શાવી તથા તેનાથી થાય તેટલું અંશુભ કરવાનું કહેણ કહાવ્યું.

આગળ ઉપર, પોતાનાં કોષી માટે દીવગીર ચવાનો, તે માટે પાશ્વર્ય કરવાને ખરા-જગરથી તથા અનવાનો, પરિણિત યુગલને સહાય કરવાનો ડોંગ કરતો પદ્માસિંહ પાછો આવ્યો; તેણે કહ્યું, કે તેને ઉભરાઈ આવેલા ગુસ્સા બાબતે તેણે એક જ્યોતિર્લિની સંસાદ લીધી હતી; તેણે કહ્યું, કે તમારે માટે નિશ્ચિત ચંપશે એક 'મોટા' ખંજનો છે; તે તેમને માત્ર તેની સહાય વડે મળી શકે એમ છે. તેણે વળી ઉમેર્યું, કે દેશનાં દરનાં ભાગમાં એક

ખીજમાં આવેલી અસુક શુક્રમાં આ નિષિ છૂપાવવામાં આવ્યો છે, તમારી મરજી હોય તો તમને તે સ્થાને લઈ જવાને તૈયાર છું. કીર્તિકુમારે પ્રમાણિક અને : હૃદયવિનાનો હોવાથી આવી વાર્તા એકદમ માની લીધી; તેમને લગ્ન માટે પૈસાની તાણ હોવાથી તેણે આવી બાબતમાં સર્વે પ્રકારે શ્રદ્ધા રાખી; પરંતુ સુધન્વાને તો શંકા પડી તેથી તેણે તેમના સાચામાં જવાનો આગ્રહ કર્યો; તેઓ એ સ્થાનના નજીક આવી પહોંચતાં પહોંચતાં પાછળ રહેવાય એવા પ્રકારની યુક્તિ રચી—ખરેખરી રીતે તેણે રસ્તામાં થોડીવાર યાત્રા એમ કરવા માટે—આકરને લાંચ આપી, જેથી કીર્તિકુમાર અને એક ખીજ નોકરને (બલવંત) બંનેને એકલાને શુદ્ધાતરફ જવું પડ્યું.

સુધન્વાને પ્રથમતો આવા વિલંબ વિષે કંઈ પણ લાગ્યું નહિ પરંતુ ગોણ પ્રકારનાં વિધો ઉભરાઈ આવતાં તેણે અસ્વસ્થ બનવા માંડ્યું. એકાએક તેનાં ચક્ષુસમીપ એક પ્રકારની સ્વપ્ન સદિ ખડી યથા, જેમાં કીર્તિકુમાર ઉપર જંગલી પશુઓ હુમલો કરતાં જણાયાં, આ સર્વ બનાવ એક પ્રકારના અતિથોર કાવત્રા સમાન છે, એમ તેને આપોઆપ જણાઈ આવ્યું. જે કે આતો માત્ર એક પ્રકારની અંતર પ્રેરણા હતી, તેની પાસે કોઈ પ્રકારની સાબીતી ન હતી છતાંએ તેણે એકદમ પહોંચ્યાં ઉપર હેતરવાનો દોષ મૂક્યો, તેને મારી નાખવાને તૈયાર બન્યો; તે એટલા બધા આવેશમાં આવી જઈને તેને ધમકી આપવા લાગ્યો, કે ખસ પુરુષ તેના આગળ થયરી ગયો, પોતાનો ખરેખરો જૂનાઈ કબુલ કરી દીધો. સુધન્વાએ તેને બાંધીને એક નોકરના હવાલામાં સોંપ્યો, તથા તેને ખાનીથી કહેતો ગયો કે જ્યારે તે પાછો ફરશે ત્યારે કીર્તિકુમારનો એક વાળ પશુ વાંકો થયો હશે તો તેને મારી નાખતાં ચૂકશે નહિ. તેણે પોતાની સાથે ખીજ નોકરને લીધો, બંધુની શોધમાં આવી નીકળ્યો, શુક્રમાં પૈસાવાનો પ્રયત્ન કરવાના ખરેખર વખતેજ તેને પકડી પાડ્યો. પછીથી તેઓ આસપાસ ચઢને ઉપરની ટેકરી ઉપર ગયા, સની પશુઓની વાતમાં કંઈ સંસ્પાદ હશે કે કેમ, તે તપાસવા લાગ્યા, તેવામાંજ તેમાંથી બહાર નીકળતા એ વિકાલવાધ તેમની નજરે ચડ્યા. પાછા આવીને તેમણે પહોંચ્યાં હોને એક કદી તરીકે સાથે લીધો તથા તેને ગવર્નર માલતિને (૫) હવાલે સોંપ્યો; તેણે પણ તેમનો વૃત્તાંત સાંભળીને તેને દેરા નિકાલ કર્યો.

આ બધો સમય કીર્તિકુમારને સુધન્વાના :હૃદયને કાતરીખાતા અસંતુષ્ટ એમ વિશે જરા પણ શંકા આવ્યો નહોતો. સઘળા ગોઠવણો યથા ગઈ અને લગ્ન દિન ખરેખરો નક્કી કરવામાં આવ્યો ત્યારે સુધન્વા વધારે લયડી પડ્યો, એકાદા દૂરના ચહેરામાં જવલું કંઈક ખાતું કાઢ્યું. કીર્તિકુમારને આ પ્રસંગે પોતાના બંધુની ઝેરહાજરીથી, પોતાને કંઈ ના સમજી શકવાથી ધણીજ નવાઈ લાગી, કેટલુંક ધ્યાની પણ આવ્યું; લગ્ન થવા પછી જણાઈ આવ્યું કે શાંતિને પણ હૃદયમાં કારણ હતું, તેની અંતરદષ્ટિ મારફતેજ આખરે સાચ તરી આવ્યું. કીર્તિકુમાર પ્રજ્ઞાતાપથી પ્રબલેલાં લાગ્યો તથા કહેવા લાગ્યો, કે તેનાથી શાંતિ વિના પણ જીવી શકાત નહિ તેમજ આ પ્રમાણે પોતાના જુદાલા બંધુનું સ્થાન પોતેજ લેવા કરતાં પોતે પુણીથી મરણ શરણ થાત. પરંતુ સુધન્વાએ તેને દીલાસો આપતાં કહ્યું કે દેવોની મરજી વિના પોતાના બંધુના મનમાં શું છે તે, તેનાથી સમજી શકાત નહિ તેથી પોતે આપેલા

સુધન્વા આશરે વિશવર્ષની અને કીર્તિકુમારે અદારવર્ષની ઉમરે પહેલ્યતો એક શાંતિનેમીની કુમારીકાંના પ્રેમાવેશમાં ઉત્તર પ્રકારે રૂસાયા: તે સમયનો પશ્ચિમચિન ધિરાળ મંગલદેવની તે પૌત્રી હોવાથી તેની નસેમાં રાંજકુટુમ્બનું રૂંચરે વડો મંગલદેવની એક પુત્રી વળ (ઓ), માલતિ (પુ) સાથે પરણી હતી, આપણું કુટુંબ સત્તું હતું તેના તે હાકેમ હતો; લોકવાયકા ચાલતી હતી કે, તેણે તેના સાથમાં કદ બરેલી છાંદગી ગાળા. આ સેવે એમે તેમ હો; તેમની પુત્રીએમાંની એકનું નામ હતું, તે અતિ સૌદર્યવાન, માયાળુ સ્વભાવની, છતાં અતિ ઉત્સાહવાળી અને કે બને બધુઓ તેના હસ્ત માટેના એક બીજની નજી બહાર રહેલા હરિદો હતો સદ્ભાગ્યે સુધન્વાએ પોતાના બધુની પ્રેમદશાં યોગ્ય સમયે શોધી કહાડી, કીર્તિ ખાતર તેણે પોતાની લાંગણીએને કચરી નાંખવાનો એકદમ સંકલ્પ કર્યો. આછાંત્રીને કુટુંબને છાજતી રીતે લગ્ન કાર્ય પારંપારી શકે એટલાં માટે તેણે કુટુંબનાં વારસાં તાનો હિરસો કીર્તિકુમારને સ્વાધીન કર્યો — અન્ય માર્ગે તેને જે જોઈતું હતું તે ત્યાં સુધી તેને જાતેતો પૈસાની કંઈ પણ દરકાર ન હતી; પરંતુ અમ્મય બેટા વડે પણ વધારામાં મહા સમૃદ્ધિથી મળતી સત્તાના કાઠમાઠ વડે તેના પિતાની સંમતિ, લેવાની હતી. ઘણા સમય સુધીતો કીર્તિકુમારે પોતાના બધુની બક્ષિસ સ્વીકારવા પરંતુ માલતિના (પુ)વલનને લીધે વ્યાવહારિક રીતે તેમ કરવાની અથવા શાંતિ અહણુ કરવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવાની દુરજ પડી. તેને તેના પાણીનો ત્યાગ કં એ બાળત સુધન્વા કાને પણ ધરતો નહિ; આવા પ્રકારનો સંબંધ કુટુંબને આં પયોગી યદ્ય પડશે એમ તે અત્રીથી કહેતો; જોકે તેનું આમ વર્તવામાં ખરેખર એ હતું, કે જેને પોતે દુનિયામાં અન્ય કંઈ પણ કરતાં વધારે બહાલ સહિત ચલા એવો બધુ જો આ બાળતમાં નિષ્ફલ નિવડે તો તેના હૃદયના ચૂરચૂરાં ધઈ જાય.

તેના હાથ માટે અન્ય પણ દાવો કરનારાઓ હતા—અતિ સમૃદ્ધિવાળો છત્ર કુટુંબનો નહિ એવો એક સાહસિક પરંતુ નિઃશ્વ વિનાનો યુવક (પહાડસિંહ) મુ એચતો હતો; તે પોતાનો દાવો આગ્ર અવળા સર્વ પ્રકારના માર્ગે ચલાવવાનો પ્રયત્ન હતો; યુક્તિ પ્રયુક્તિયો ચલાવતાંયે તે એકદમ સુધન્વા સાથે અથગાઈ પડ્યો, તેને તે ખરા હૃદયનો ધિકાર, તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. આખરે સુધન્વા અને કીર્તિકુમારે લે ઉતારવામાં શ્વેદ પામ્યા ત્યારે પહાડસિંહ કોંઈ જાની ગયો. ગુસ્સામાં ગભરાઈને ગયો તેમનું વેર વાળવાની કસમ લીધા; પરંતુ તેમણે તો તેના પ્રત્યે માત્ર હૈર્યદિ તથા તેનાથી થાય તેટલું અંશુભ કરવાનું કહેણું કહાંચ્યું.

આગળ ઉપર, પોતાના કોંઈ માટે દીવગીર થવાનો, તે માટે પાશાંતાપ કરવા, જગરથી તૈયાર બનવાનો, પરિણિત યુગલને સહાય કરવાનો દેગ કરતો પહાડસિંહ આજ્યો; તેણે કહ્યું, કે તેને ઉભરાઈ આવેલા ગુસ્સા બાળત તેણે એક બ્યોતિર્વિન, લીધી હતી; તેણે કહ્યું, કે તમારે માટે નિર્મિત થયેલો એક મોટો બેંગનો છે, માત્ર તેની સહાય વડે મળી શકે એમ છે. તેણે વળા ઉમેર્યું, કે દેશના દરના બા

તેના ગૃહમાં નિત્ય વસવાતું. આમંત્રણ મેળવવામાં પોતાની આવી શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો હોય એમ લાગે છે. ધીમે ધીમે તેણે સંજય ઉપર ઘણોજ લાગ વગ જમાવ્યો, તેણે તેની પવિત્ર પુરુષ રૂપે એક મંદિરમાં સ્થાપના કરી. આ મંદીરમાં તેણે પોતાનું સ્થાન ધણી વર્ષ સુધી જાળવી રાખ્યું, લોકો ઉપર પોતાની તંત્રકલાનો મહાફતેહ સાથે પ્રયોગ ચલાવવા લાગ્યો. સુધન્વા અને કીર્તિકુમાર પ્રત્યેનું પોતાનું વૈર તે કદાપિ વિસરી ગયો નહોતો, ધીમે ધીમે તેણે સંજયના કાન તેમના વિરુદ્ધ બંભેરા, ધણી ખટપટ જમાવી, કારણકે શાંતિના પિતા માલતિનાં (પુ) મનમાં પણ તેમના વિરુદ્ધ અસર ઉપજાવવામાં સંજય યોડી ધણી ફતેહ મેળવી શક્યો, તેથી કુટુમ્બમાં પણ તાણાતાણના સંબંધોની ખટપટ ઉપજી આવી હતી. શંકાશીલવર્તન વાળા એક યુવાન સ્ત્રી પર્વતસિંહમાં (સ્ત્રી) પહાડ સિંહને એક ચો-અ સાધન મેળા આવ્યું; કીર્તિકુમારના વડિલ પુત્ર મદા (પુ) સાથે તે ખારમાં પડી તથા તેને આપવાની અમુક પ્રકારની ગ્રેમ—ઓપધિ મેળવી આપવા માટે પહાડસિંહની મદદ માગી. પહાડસિંહ જો તે તેના પિતા તરફથી વારસામાં મળેલા બધા પૈસા પોતાને આપી દે તો સહાય થવા કમુલ કર્યું. પછીથી તેણે મુદા (પુ) અને યુવાન સ્ત્રીનાં માદીનાં પૂતળાં બનાવ્યાં, તાંત્રિક મંત્રોચ્ચાર સહિત તેમના ઉપર પ્રાણવિનિમયનાં અનેક માર્ગન કર્યો, સુ-દાના (પુ) ચપન ગૃહમાં તેમને છૂપાવવાની સુક્તિ રચી.

તેના જાડુની યોડી ધણી અસર યઈ, તેથી મુદા (પુ) ના મનમાં યુવાનવ્યક્તિ માટે ભ્રમ ઉપજાવ્યો; આ ઉપરથી તેણે તેની સાથે લગ્ન કરીને તેની જીંદગી ખરાબ કરવાના ગપાટા મારવા માંડ્યા. પરંતુ મુદાની (પુ) જીદન છુપદેવ (સ્ત્રી) આંતરદષ્ટિ વાળી હતી. તેને અમુક પ્રકારના કાવતરાનું બાન યહું. આવી દુષ્ટ સ્ત્રી તરફ પોતાનો ભાઈ કાઈ કાલે પોતાની મેળે આકર્ષાય નહિ, એવી તેની ખાત્રી યઈ. તેણે આ બાબતની પોતાના પિતા અને કાકાને વાત કરી, આ કાવતરામાં ગમે તે પ્રકારે પહાડસિંહનો હાથ હોવાની તથા તે રંગ હોવાની પોતાની ખાત્રી ખુદી કરી. સુધન્વાને તો તેને માટે લાંબાં સમયથી શંકા હતી તે લોકને અનેક નાના પ્રકારે તેના ફસાવવાના પૂરાવા જોઈને તથા છુપદેવે (સ્ત્રી) જે કહ્યું તેના આધારે તેણે ખાત્રી બરેલી શોધ ચલાવવા માંડી; આ સર્વમાં પહાડસિંહનો હાથ તેણે થોડા સમયમાં શોધી કાઢ્યો. આવા શોધથી પહાડસિંહ એકદમ મરણની સળને પાત્ર બ-ન્યો કારણકે તેની દેહ નિકાલની સળમાં તેને મરણની સળ ખમવી હોયતોજ દેશમાં પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી હતી; આ ઉપરથી તેનો વધ કરવામાં આવ્યો.

છુપદેવની (સ્ત્રી) શીઘ્ર આંતરદષ્ટિ વડે તેનાં બધાં કાવતરાં ખુલાં પાડવામાં આવ્યાં હતાં તેથી માત્ર મુદાજ (પુ) તેની મોહજાલમાંથી છૂટ્યો બન્યો હતો એટલુંજ નહિ પરંતુ માલતિ (પુ) અને સંજયના પણ સ્તબ્ધતામાં આવ્યું, કે કેવી રીતે તેમને અવળાદોરવામાં આવ્યા હતા, તેથી હવે સંપૂર્ણ સંપન્નાવ પ્રવર્ત્યો. માલતિ (પુ) પોતાની પૂર્વની બેદરકારી અને અવિશ્વાસ માટે પશ્ચાત્તાપ કરવાને આતુર થયો હતો. તેથી યોગક વર્ષ પછી તે મદિ પડ્યો તથા તેના વૈદોએ મંદવાની આજ્ઞા ના આપી સારે પોતાના મરણ સમાચાર સહિત તેણે મંગલદેવ તરફ એક એલચી મંદલ મોકલ્યું તથા સુધન્વાને પો-તાના સ્થાનમાં સ્થાપવાની પ્રાર્થના કરી. મંગલદેવે તેમની વિનંતી ખુશીથી કમુલ કરી, સુ-

ધન્વા પ્રાન્તનો હાકેમ બન્યો. તેણે કીર્તિકુમારને સુધન્વા આપાધિરા નિમ્મે, ઇ. સ. પૂ. ૧૯૪૮૫ માં તેમનાં મરણ થતા સુધી તેમણે અત્યંત માન અને પ્રતિજ્ઞા સહિત તેમનાં મદ દિપાવ્યાં.

પદ્માસિંહને ખુલ્લો પાડવાથી સુધન્વાની સાખમાં ઘણાજ વધારો થયો, તથા તેની ચોકસ પ્રમાણિકતાએ તેને ઉચ્ચ દશામાં જળવી રાખી. આ સર્વ શોધ ખરેખરી રીતે જીને લીધે થયો હતો. તે જુધદેવે (જી) પરિચારીકા રૂપે મંદિરમાં વાંસ કચી, દિવ્યદષ્ટિ માટે તથા અમુક રોજો મટાડવાની તેની શક્તિ માટે તે અતિ ખ્યાતિ પામી.

તે આશરે વીસ વર્ષની થઈ તેવામાં, હવે બહુ જૂદ બની ગયેલા મંગલદેવે પોતાના રાજ્યમાં એક પ્રકારનો વિજયપ્રવાસ આરંભ્યો હતો; તે તેમના પ્રાન્તમાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે સુધન્વા અને કીર્તિકુમારને સાથે તેમને આવકાર આપવાની દુરજ પડી. આ પ્રભાણે મંગલદેવ અને જુધદેવનો (જી) ભેટો થયો, તેને જેતાં તેનામાં એકદમ હડી અસર થઈ આવી. તેણે તેને પોતાની દૃષ્ટિ બહાર રાખી નહિ, ધીમે ધીમે તેને મંદિર છોડીને પોતાના એક પૌત્ર ચિદંબર સાથે લગ્ન સંબંધમાં જોડાવા લલચાવી, તેથી આગળ ઉપર તે દેશની રાણી બની. પરંતુ આ બાબત તેના પિતાના મરણ પછી ઘણે સમયે બની હતી; સુધન્વા અને કીર્તિકુમાર બાલક દશામાં હતા તેવાજ જૂદ દશામાં પણ અભેદજન હતા એક લાંબા જીવનના અરસામાં તેમના વચ્ચે કોઈ પ્રકારની ગેરસમજ કોઈ વાર થઈ ન હતી, તેઓ એક બીજા વચ્ચે થોડા દિનોના અંતરે મરણ પામ્યાં, દરેકને પોતાનું જીવન અન્યના વિના અપૂર્ણ લાગતું હતું.

સુધન્વા કદાપિ પરણ્યો ન હતો તેથી કીર્તિ કુમારના પુત્ર સુદાને (પુ) ખાલી પડેલા ગવર્નર રથાને નિમવામાં આવ્યો; પોતાની યત્ની લદ્દાકુની (જી) બહુ સદાય વડે તેણે તે રથાન બહુ યશસ્વર્ક જળવ્યું.

પંચમવાર્તાનાં પાત્રો.

મંગલદેવ.....રાજધિરાજ. પુત્રી—વજ્ર (જી) પૌત્ર—ચિદંબર. પિતા—બાલચંદ્ર
માતા—બૃહસ્પતિ (જી) ધંધુ—શુદ્ધદેવ ગ્હેન—વરણતારા.

માલતિ (પુ).....પ્રાંતનો ગવર્નર.....પત્ની—વજ્ર (જી) પુત્રી—શાંતિ.

કીર્તિકુમારપિતા—તેજસિંહ; માતા—રાનચંદ્ર (જી). ધંધુઓ—સુધન્વા, કાંતિ
(પુ) ગ્હેનો—રાજપાલ (જી), પૂર્ણચંદ્ર (જી) પત્ની—શાંતિ પુત્ર—સુદા
(પુ) પુત્રી—જુધદેવ (જી)

કાંતિ (પુ).....પત્ની—તેજપાલ (જી). પુત્રો—ઉપપાલ, વારણી, કાંતિકુમાર, પુત્રીઓ
—સુલોચના, ધનુ, અનસયા.

રાજપાલ (જી).. ...પતિ—વિક્રમ. પુત્રી—બદ્રાણુ (જી), નર્મદા, મણિ પુત્રો—જયવંતસિંહ,
વિદાસવર્મા, દીપસિંહ.

પૂર્ણચંદ્ર (શ્રી)પતિ—રાજસિંહ પુત્રો—વિવેકાનંદ, ઉર્મીલા (પુ), સત્યવત, શાંતિકુ-
માર. પુત્રીઓ—હંમીર (શ્રી), દુર્ગા.

મુદા (ડી).....પત્ની—મદાયુ (શ્રી) પુત્રો—વિદ્યાનચંદ્ર, યશવંત, મુલ્લિપાલ.
પુત્રીઓ—સાવિત્રિ, તારા.

પુષ્પદેવ (શ્રી).....પતિ—ચિદંબર. પુત્રો—ચનીદેવ, વિરાજ, વિશ્વકર્મા. પુત્રીઓ—ઈ-
દિરા, અજબસિંહ (શ્રી)

સંજય.....રાજ્યદારી પુત્ર.

કીર્તિવર્મા.....અર્ગના મંદિરનો લામા.

સરસ્વતિઅર્ગનો યુવાન સાથુ

બલવંત.....કીર્તિકુમારો એક નિમકદલાલ નોકર.

પ્રમિલા (પુ).....એકદેગી મિત્ર.

પદ્માસિંહએક હરિશ્વ.

પર્વતસિંહ (શ્રી).....એક સાહસિક શ્રી.

॥ સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાતલાપ ॥

(અનુસંધાન ગતોંકયી.)

૬

સ્મરણાવશેષો—હિંદમાં દુકાસેનો પ્રશ્ન,—આત્માર્પણકરી કાર્યપરા-
યણ થનારાઓ—પૂર્વ અને પશ્ચિમ—આ તે સત્ય અથવા તમસ?—ભિશ્નુ-
કોની બનેલી એક પ્રજા—“આપવા અને લેવાની” નીતિ—સીધેસીધી
રીતે જેની જેની જે જે ખામીઓ હોય તે દર્શાવો અને જનામાં જેનામાં
જે જે સદ્ગુણ, લેવામાં આવે તેની, બીજાના આગળ સ્તુતિ કરો—દરેક
જણ વિવેકાનંદ, થઈશકે—અખંડીત બ્રહ્મચર્ય એજ શક્તિનો મહાન મેનછ
—સમાધિ અને હર્ષ.

[શ્રી પ્રીયનાથ સિંહ.]

અમારૂં ગૃહસ્વામીજીના નજીકમાંજ હતું; અમે શહેરના એકજ વિભાગનાં બાલકો
હોવાથી માટે અને અન્ય બાલકોનું તેમની સાથે વારંવાર રમવું થતું. મારા બાલ્યકા-
લથીજ અને તેમને મારે આસ આકર્ષણ હતું; મારી ખરા ઉદયની શરૂા હતી કે તે

એક મહા. પુરૂષ બનશે. તેમણે સંન્યસ્ત ગ્રંથો કહ્યું ત્યારે અમને લાગ્યું, કે આવા યુવક માટે રાખેલી ઝગઝગતી કારકીર્દીની આશાનો સર્વ પ્રકારે અંત આવ્યો છે.

તેમના અમેરીકા ગયા પછી, ચીકગોમાં મળેલી સર્વ ધર્મોની પાર્લામેન્ટમાં, અમેરિકાનાં અન્ય અનેક રાજ્યોમાં તેમણે આપેલાં વ્યાખ્યાનોના ઉત્તારા વર્તમાન પત્રોમાં વાંચીને મને લાગી આવ્યું, કે “ અગ્નિ વચ્ચમાં છૂપાઈ શકતો નથી; ” સ્વામીજીમાં છૂપાઈ રહેલા અગ્નિ હવે જ્વાલા રૂપે પ્રકટી નિકળ્યો હતો; આંટલાં બધાં વર્ષ પછી કલિકા ખીલી નિકળી હતી.

થોડા સમય પછી મારા જાણુવામાં આવ્યું, કે તેઓ હિંદમાં પાછા ફર્યા છે, મદ્રાસમાં જવલંત વ્યાખ્યાનો આપી રહ્યા છે. એ મારા વાંચવામાં આવ્યાં, હિંદુ ધર્મમાં આવાં શ્રેષ્ઠ સત્યોનો સમાવેશ થાય છે, તેમને આટલી બધી સ્પષ્ટતાથી સમજાવી શકાય છે, એ જોઈને મને ધણીજ નવાઈ લાગી. તેમનામાં કેટલી બધી અદ્ભૂત શક્તિ છે ! તેઓ તે એક માનવિ અથવા એક દેવ દર્શો ?

સ્વામીજી કલકત્તામાં આવતાં અત્યંત ઉત્સાહ પ્રવર્ધ્યો; કાશિપુરમાં ગંગાતટે આ-વેલા સિલના આરામ-જવનમાં અમે પણ તેમની પાછળ ગયા. આ પછી થોડાક દિ-વસે “ કલકત્તાના યુવકે ” આવકાર સ્વચ્છ અગ્નિનંદન પત્રના ઉત્તરમાં લોકની એક મોટી સંખ્યા સમક્ષ હાથે બાંધેને ઉજાળતું એક વ્યાખ્યાન રાજ્ય રાધાકાન્ત દેવના જ-વનમાં આપ્યું; કલકત્તા એ તેમને પ્રથમવારજ સાંભળ્યા અને નવાઈમાં ગરકાવ બન્યું; પરંતુ આવી બાજતો તો સર્વના જાણુવામાં છે.

તેમના કલકત્તા આવ્યા પછી, તેમને એકવાર એકાંતમાં મળવા માટે અમારા બાલ્યકાલની પેઠે તેમની સાથે છૂટથી વાતચીત કરવામાટે હું અત્યંત ઇચ્છુક બ-યો; પરંતુ તેમની આસપાસ હમેશાં ઇચ્છુક ચોખ્ખો એક યોગ્ય જાણુજી રહેતું, જરાયજી અટક્યાવિના વાર્તાલાપ પણ ચાલ્યાં જતો. તેથી કેટલાક દિન સુધીતો મને તેમને મળવાનો લાગ મળી શક્યો નહિ; આખરે એક દિવસે અમે ગંગાજના તટે આવેલા બાગમાં સાથે ફરવા ગયા; તેમણે તેમના યુવાવસ્થાના સાથી જોડે. જૂના સમયની પે-ઠેજ એકદમ વાતચીત કરવા માંડી; હમારી વચ્ચે થોડી ધણીવાંર વાતચીત ચાલીહશે એટલામાંતો તેમને બોલાવવાને વારંવાર માણુચો આવવાં લાગ્યાં; એ સર્વ મળવા આવેલા અનેક ગૃહસ્થો વાટ જોઈ રહ્યા વિષે જણાવતાં; આખરે તેમણે થોડાક અ-ધિરા બનીને આવી રીતે સંદેશો લાવનારને કહ્યું, કે “ હે ભાઈ, મને થોડાક આરામ લેવાધો; મારા આ બાલ્યકાલના સાથી જોડે મને થોડીક વાતચીત કરવાધો; થોડાક સમય માટે મને ખુદી હવામાં રહેવાધો. જાઓ અને જે આવ્યા હોય તેમનો આદર સહાર કરો, તેમને બેસવા કહો, તેમને તમારૂં આપો, થોડીકવાર રાહ જોવા વિનંતિ કરો. ”

અમે ફરીથી એકલા પડ્યા ત્યારે મેં સ્વામીજીને પૂછ્યું, “ ઠીક, સ્વામીજી હવેતો

તમે એક સાધુ બન્યાછો. એ તમને આવકાર આપવા માટે ફંડ કરીને પૈસા એકઠા કરવામાં આવ્યાછે; આ દેશમાં આલતા દુકાલનો વિચાર કરતાં મને લાગ્યું. કે તમે કલકત્તામાં આવતા પહેલાં, "મારા આવકાર માટે એક પાછનો પશુ ખર્ચ કરશો નહિ; એના કરતાં તો એ બધી રકમ ફેમીનરીલી ફંડમાં ભરી દેજો;" એવી મતલબનો તાર કરશો; પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે તમે આવું કંઈ કર્યું નથી; એમ કેમ?

સ્વામીજી—શા માટે, આના કરતાં મારો વિચાર એવોજ થયો કે મને પોતાનું કેન્દ્ર બનાવે એવો ખૂબ આવેશ હિંજળવાની જરૂર છે; આવા પ્રકારની કંઈ બાબતવિના લોકો શ્રી રામકૃષ્ણ તરફ શીરીતે આકર્ષાશે, શીરીતે તેમના નામ પાછળ ગાંડા થેલા બની જશે, એ તમારા લક્ષમાં આવી શકતું નથી? આજે આવકાર આપવામાં આવ્યો તે શું મારી ભત માટે હતો અથવા શું આ વડે તેમના નામની કીર્તિ પસરી નથી? જુઓ, તેમના વિષે જાણવાની લોકોના મનમાં ફેટલી બધી તૃષ્ણા જાગત થઈ છે. આ સમયથી તેઓ હવે તેમના વિષે યોડે ધોડે જાણતા જશે, આથી શું દેશના બધામાં વૃદ્ધિ નહિ બને? દેશના બધા માટે આવનારને લોકો ના પીછાને તો પછી તેમનું બહુ પશુ શી રીતે યાવ? તેઓ ખરેખરા કેવા હતા એ બ્યારે તેમના ખરાખર સમજવામાં આવશે ત્યારે પુરષો—ખરેખરા પુરષો—હત્યાન થઈ આવશે; આવા પુરષો હત્યાન થઈ આવતાં દુકાળ અને તેના જેવી અન્ય વિપત્તિઓ દેશમાંથી દૂર નસાડી મુકવામાં શીવાર લાગવાની? તેથી મારે એમ કહેવું છે, કે કલકત્તામાં થોડાક ખજાનગાઠ, હથેલ પાથલ થવી જોઈએ, મને પોતાનું કેન્દ્ર બનાવતી એક મોટી સમા મળવી જોઈએ, એવી મારી વિશેષ મરછ હતી; આવા સાધન વડે શ્રી રામકૃષ્ણના સંદેશમાં લોકને વિશેષ શ્રદ્ધા રાખવાનું મન થાય; નહિતો શકત મારે માટેજ આટલી બધી ધાંધલ કરવાની શી જરૂર હતી? મને તેમાટે શી પરવા છે? હું તમારી સાથે તમારા ગૃહ આગળ રમતો હતો તેના કરતાં અત્યારે જરા પશુ મોટા બની ગયો છું? હું પહેલાં હતો તેવો ને તેવોજ અત્યારે પણ છું. કહો, તમને મારામાં કંઈ પશુ ફેરફાર લાગે છે?

ને કે મેં કહ્યું, "ના, કંઈ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય ઘણો ફેરફાર તમારામાં જોવામાં આવતો નથી," છતાં મારા મનમાં લાગી આવ્યું, કે "તમે તો ખરેખર હવે એક દેવ જેવા બની ગયા છો."

સ્વામીજી—એ આગળ ચલાવ્યું;—"હવે આપણા દેશમાં દુકાળ હમેશની બાબત સમાન બન્યો છે, હવે તો તે આપણામાં એક પ્રકારના નાશ કારક રોગ સમાન થઈ પડ્યો છે. દુકાળનાં આવાં વારંવારનાં તુકશાન અન્ય દેશમાં તમારા જોવામાં આવે છે? ના, કારણ કે અન્ય દેશમાં ખરેખરા માનવિજ્ઞાનો વાસ છે, આપણા દેશમાં તો માનવિજ્ઞાન મૃત જડ જેવાં, બીજાંકેલ તામસપરાયણ બની ગયાં છે. શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનનો અભ્યાસ કરીને, તેમને તે જેવાં ખરેખરા હતાં તેવાં જાણીને લોકને પ્રયત્ન તો મનની સ્વાર્થ પ્રકૃતિ નો ત્યાગ કરતાં શિખવાનો, પછીથી તેમના તરફથી વારંવાર પડતા દુકાળોને અટકાવવાના ખરેખરા પ્રયત્નો કરવામાં આવશે. ધીમે ધીમે હું પણ એ દિશામાં પ્રવૃત્તિ ચલાવવાનો છું, એ તમારાં જોવામાં આવશે."

પ્રશ્ન—એતો ખહુજ સાઈ યશે. મારા ધારવા પ્રમાણે તમે આ દેશમાં અનેક વ્યાખ્યાન આપવા માગોછો, નહિતો તેમના નામનો શીરીતે પ્રચાર યશે ?

સ્વામીજી—ખીલકુલ વિચાર વિનાની વાત ! હું તેવું કંઈ પણ કરવા માગતો નથી. તેમનું નામ ખ્યાત થાય એવું કંઈ પણ કર્યો વિના રહેવા દેવામાં આબું છે ? એ દિશામાં પણ એમણે તેટલું કરવામાં આબું છે. આ દેશમાં વ્યાખ્યાનોથી કોઈ પ્રકારનું શ્રેય થઈ શકવાનું નથી. આપણા કેળવણયા દેશીએ તેમને સાંભળશે અને ખહુતો ખુશી થઈને “ખહુ સાઈ કંઈ” કહીને તાળીઓ પાડશે. એટલામાંજ સર્વનો સમાવેશ યશે. પછીથી તેઓ ધેર-જંઘને તેમણે જેને સાંભળ્યું હશે તેને આપણે કહી શકીએ. તેમ તેમના ખોરાક સાથે પચાવી કાઢશે, કઠાયલા જૂતા કાલના લોહના ટૂકડાને ટીપવાથી શો અર્થ સરે ? એથી તો તેના વધારે ટૂકડા થઈ જશે. પ્રથમ તો તેને લાલચોળ તપાવવું જોઈએ, પછીથીજ તેને ટીપીને ધડવો હોય તેવો ઘાટ ધડી શકાય છે. આપણા દેશ સમક્ષ એક ઝળઝળતું, જીવંત દર્શાત ખહું કર્યો વિના કંઈ પણ વળે એમ લાગતું નથી. થોડાક સુવકો સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને, પોતાના દેશને ખાતર પોતાનાં જીવનો અર્પણ કરે, એટલીજ આપણે જરૂર છે. પ્રથમ તો આપણે તેમનાં જીવનો ધડવાં જોઈએ પછીથીજ અસુક પ્રકારના ખરા કાર્યની વ્યાખ્યા રાખી શકાય.

પ્રશ્ન—ભલે, સ્વામીજી, પોતાનો ધર્મ સમજવાને અશક્ત આપણા દેશનાં માનવિંએ. દ્વિધિયાનિદ્રિ, મુસલમાન ધર્મ ઇલાહિ જેવા ધર્મોનો સ્વીકાર કરતાં હતાં. તેમને માટે કોઈ ઉપાય ચોજવાનો રહેવા દઈને, તમે તો અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડમાં હિંદુ ધર્મનો ઉપદેશ આપવા ચાલી નિકળ્યાછો, એ વિચારથી હમેશાં હું ગૂંચવાડામાં પડતો.

સ્વામીજી—ખરી વાત એમ છે, કે હવે બનાવો પલટાઈ ગયા છે એ તમારા લક્ષમાં આવતું નથી. શું આપણા દેશનાં માનવિંઓમાં ધર્મને ધારણ કરીને બવહારમાં મુકવાની શક્તિ રહી છે ? તેઓ અલંત સાત્વિક બની ગયાં છે, એવા પ્રકારના ગર્વનો વાસ તેમનામાં જોવામાં આવે છે. નિઃશંક એવો સમય હતા કે બ્યારે તેઓ સાત્વિક હતા પરંતુ હવે તેઓ ઘણા અધમ પ્રકારના બની ગયા છે. સત્વમાંથી પાત થતાં માનવિ એકદમ તમસમાં ગમડી પડે છે, તેમને તો આવા પ્રકારનું કંઈક થયું છે. જાતે પ્રવૃત્તિમાં ખીલકુલ ના જોડનાર, એકાદ ખંડમાં ભરાઈને માત્ર હરીનું નામ લીધાં કરનાર, પોતાની નજર આગળ ખીજ ઉપર પડતા અનહદ દુઃખ અને વિપત્તિને જોઈને શાંત અને એ દરકાર રહેનાર એક માનવિમાં શું સત્વ શુણ્ણનો સમાવેશ થાય છે, એમ તમારું ધારવું છે ? આમાં કોઈ પણ પ્રકારે સત્વનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી, તેતો માત્ર અધ તમસમાં વિટાયાં જાય છે. જે દેશના લોકો પોતાની જીખને સંતોષવા પૂરતો ખોરાક પણ મેળવી શકતા નથી તેઓ શી રીતે ધર્મનો બવહાર કરી શકવાના છે ? જે દેશના લોકોના મનમાં ભોગની વાસનાઓ જરા પણ સંતોષ પામી નથી, તેવાઓનાં મનમાં વિરામની આવનાનો ઉદય શી રીતે થઈ શકશે ? આટલા માટે સર્વથી પ્રથમતો, માનવિંઓને પૂરતું ખાવાતું, ગળાં શકે તથા જીંદગીને સહજ ભોગવી શકાય એટલા પૂરતાં ભોગ સાધનો મળી શકે એવા માર્ગ અને ચોજવાની જરૂર છે; પછીથીજ ધીમે ધીમે ખરા વૈરાગ્યનો ઉદય થશે, ધર્મને બવહારમાં મુક.

વાને યોગ્ય અને તૈયાર બનશે. ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાના લોક—તેમનામાં કેટલો બધો રુને-ચુચુ ઉભરાઈ જાય છે. દુનિયાંદારીના સર્વ પ્રકારના ભોગોથી હવે તેઓ સંતોષ પામ્યા છે. આ ઉપરાંત ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પણ, અદ્વા અને બ્લેમોથી ઉભરાઈ જતો એક ધર્મ હોવાથી, આપણાં પુરાણોના ધર્મ સાથે મળતો આવે છે. કેલવણી અને શિક્ષણના પ્રચારથી, તેમાં પણ પશ્ચિમના લોકને હવે વધારે શાંતિ મળી શકતી નથી. તેમની વર્તમાન દશાજ એવી છે, કે તેમને એક સહજ આગળ વધારતાં તેઓ સત્વ-પર્યંત પડોથી જશે; આ ઉપરાંત વળી, તમારી પાસે આવીને તમારા પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર એક પાશ્ચાત્ય ધોળા મુખ વાળા માનવિના શબ્દોમાં તમે જેટલો વિશ્વાસ રાખીને સ્વીકાર કરો છો તેટલો એક મીથિરે હાલ સન્યાસીના શબ્દોનો સ્વીકાર કરી શકશો?

પ્રિયનાથ—એમજ છે મહારાજ! બી. એન એન. ધોધનું પંથુ આવું ને આવું જ કહે છે.

સ્વામીજી—હા, જ્યારે મારા પશ્ચિમ દેશના શિષ્યે. યોગ્ય શિક્ષણ અને યતન મેળવીને આ દેશમાં મેટી સંખ્યામાં આવીને કહેશે કે, “તમે બધા શું ક’ના છો? તમે શા માટે આવેલી બધી ઝોણી અદ્વા વાળા બની ગયા છો? તમારા આચારો અને ધર્મ રીત-બાત, રીવાજ, રૂઢિઓ, નીતિ સિદ્ધાન્તો, કાંઈ પણ પ્રકારે શી રીતે ઉતરતા પ્રકારનાં છે? અમે પણ તમારા ધર્મને અતિ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો મણીએ છીએ. હારે તમારા જોવામાં આવશે, કે આપણાં વર્તનદાર અને ભોભાવણાં માનવિઓની વિશાલ સંખ્યા તેમને અવજો ધરશે. આ પ્રમાણે તેઓ આ દેશનું ધણુંજ શ્રેય કરી શકશે એવું કહ્યું પણ ના ધારશો, કે ધર્મના ઉપદેશકોનું સ્થાન લેવાને તેઓ તમારી પાસે આવશે. સ્કૂલ દશાઓના સુધારા માટેની વ્યાવહારિક વિદ્યાઓ આદિમાં નિઃસંશય તેઓ તમારા શુર બનશે, ધર્મ વિધેની દરેક બાબતમાં આપણા દેશના લોક તેમના શુર બનશે. હિંદ અને બાકીની સર્વ દુનિયાં વચ્ચેનો આવો શુર શિષ્ય બાવતો સંબંધ હમેશાં જળવાશે.

પ્રિયનાથ—સ્વામીજી, આમ શી રીતે સંભવે? તેઓ જે ધિક્કારની નજરથી આપણા તરફ જુએ છે તેનો વિચાર કરતાં એટલું સંભવિત નથી લાગતું, કે શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થી હેતુથી પ્રેરાઈ કાંઈ કાલે તેઓ આપણું બંધુ કરે.

સ્વામીજી—તેમને આપણો તિરસ્કાર કરવાનાં અનેક કારણો મળી આવે છે તેથી તેઓ તેમના તેવા પ્રકારના વર્તનને યોગ્ય કસવે છે. પ્રથમ તો આપણે એક છતાંબલી પ્રબ્લ છીએ; આ ઉપરાંત દુનિયામાં કાંઈ પણ સ્થાને આપણા જેવા બિભુકાની પ્રબ્લ નથી. અધમ વર્ણોમાં સમાવેશ યતા લોક સમૂહો, અનેક જમાનાદારા ઉચ્ચ વર્ણોના હમેશના જુલમને લીધે તથા તેમણે જે જે પગલાં ભર્યાં તેમાં તેમની સાથે તેઓ ડટકા અને લાત વિના વર્તતા નહિ હોવાને લીધે તેમનામાંથી માનુષતાનો સંપૂર્ણ નાશ થયો છે, તેઓ કષ્ટાધારી બિભુકો જેવા બની ગયા છે. જેઓ આમના કરતાં એકાદ ઉચ્ચ ભૂમિકા સુધી આગળ વધ્યા

* કલકત્તાના અત્યારે મેંરી ગયલા એક સુવિખ્યાત આરિસ્ટર, પત્રકાર અને શિક્ષણ શાસ્ત્રી.

એક ઉત્તમ ઉત્તમ પૂલોની વ્યવસ્થાત માણા અથવા શુભ છે. ઉપનિષદોમાં ઘણું સ્થળ ત્ર-
દાની મહત્તા ગાયેલી છે, પરંતુ ભક્તિનું નામ પણ ઘણું ઠેકાણે નથી; આનાથી ઉસકું;
ગીતામાં ભક્તિ વિષયે અનેક સ્થળે વિવરણ કરેલું છે; એટલુંજ નહીં પરંતુ—એમાં ભક્તિની
સ્વાભાવિક સહેરા ગગન બેઠી થઈ રહી છે.

ગીતામાં જે અનેક વાતોનું વિવેચન કરેલું છે તેમાંની કેટલીક બાબતો, ચાલો, આ-
પણે વિચાર કરીએ. ગીતાના પૂર્વના પાર્શ્વિક ગ્રંથો અને ગીતામાં ફેર શો છે? ગીતામાં
એવી શું વિશેષતા છે? વિશેષતા એટલીજ છે કે ગીતાનો અવતાર યવાની પૂર્વે ભક્તિ,
જ્ઞાન યોગ ઇત્યાદિ માર્ગના બેકે ભિન્ન ભિન્ન ઉત્તમ ભક્તો હતા, તથાપિ તેઓ આપસ
આપસમાં ઝગડો કર્યા કરતા હતા. તે દરેક પોતાનોજ માર્ગ સાચો હોવાનો દુરામલ ગણતા
હતા, તે અનેક માર્ગોનું એકીકરણ કરવાનો કોઇપણ પ્રયત્ન કરતા નહોતા.

એ મહાન કાર્ય પ્રથમ ગીતાકારેજ કયું—તે તે સમયના પ્રચલિત પંથોમાં જે ઉત્તમ
હતું તે સર્વ ચૂંટી કાઢીને તેણે ગીતામાં તે સર્વનો ઉત્તમ પ્રકારે સંમલ કર્યો; પરંતુ આ
વિશદી પંથોનું પૂર્ણ રીતે સમાધાન કરવાનું મુંઝવે કાર્ય સ્વયં શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર પણ ન કરી શ-
ક્યા, અને તેને આગણીસમી સદીમાં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસે કરી બતાવ્યું.

બીજી વિશેષતા નિષ્કામ કર્મની છે—આજ કાલ લોક તેનો અનેક પ્રકારે અર્થ કરેછે
કોઇ કોઇ કહેછે કે નિષ્કામ થવું એટલે હેતુ-ચલ્ય—જે તેનો સત્ અર્થ આ પ્રમાણે હોય
તો આ હલ્લ પણ અને દીવાલો પણ નિષ્કામ કર્મ યોગીઓનાં ઉત્તમ ઉદ્દેશજી બની જશે
વળી કેટલાક માણસો રાજા જનકનું ઉદ્દેશજી આપે છે; અને તેઓ એવી ઇચ્છા રાખેછે કે
અમારી પણ એવીજ પ્રશંસા થાય અને અમે પણ નિષ્કામ કર્મ કરવામાં એટલાજ કુશળ
ગણાઈએ, માત્ર જગતનું કાર્ય કરવાથીજ જનકને આવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઇ નહોતી; પરંતુ
આ લોકને તો માત્ર બચ્ચાં પેદા કરીનેજ જનક બનવાની ઇચ્છા થાયછે. ખરો કર્મ યોગી
પશુના જેવો નથી થતો, અથવા તે જડ અમર-ઉલટા અંતઃકરણવાળો નથી થતો, તે
તામસિક નથી થતો; કિન્તુ તે શુદ્ધ માત્વિક થાય છે. પ્રેમ અને અનુકંપાથી તેનું અંતઃકરણ
પૂર્ણ હોય છે. તેનો પ્રેમ જગદ્વ્યાપી હોય છે. તેના વિસ્તૃત પ્રેમ અને સહાનુભૂતિની કલ્પના
સાધારણ મનુષ્યોથી નથી થઈ શકતી.

ધર્મના નાના પંથનું સમાધાન અને અનાસક્ત કર્મનો ઉપદેશ એજ બે-ગીતાની મૂખ્ય
વિષયતા છે.

હવે આપણે બીજા અધ્યાયના કેટલાક શ્લોકોનો વિચાર કરીએ

॥ સંજય उवाच ॥

तं तथा कृपयाविष्टममुपूर्णकुक्षेपणम् ।

विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदन ॥ ૧ ॥

॥ શ્રી ભગવાનુવાચ ॥

કુતસ્ત્વા કદપલપિદં વિપમે સમુપસ્યિતમ્ ।

અનાર્ય જુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥૨॥

કૈવ્યં માસ્મગમઃ પાર્યં નૈતત્ત્વમ્યુપપદ્યતે ।

ધુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥૩॥

પહેલા શ્લોકમાં અર્જુનની ખરી સ્થિતિનું ચિત્ર કેટલું હૃદયંગમ અને કેટલું સુંદર ખેંચવામાં આવ્યું છે । બીજાં શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે અર્જુનને ઉપદેશ આપેલો છે. “કૈવ્યંમાસ્મગમઃ પાર્યં” ક્યાદિ શબ્દોથી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે અર્જુનને, યુદ્ધ કરવાને માટે શા માટે ઉત્તેજન આપે છે કારણ એમણે કે યુદ્ધ કરવાના સમર્થમાં અર્જુનના મનમાં જે વિચાર ઉત્પન્ન થયો હતો તે સત્વગુણ પ્રધાન નહોતો; તેની તે ઉદાસીનતા કેવળ તમોગુણના કારણે ઉત્પન્ન થઈ હતી. તે તામસ વૈરાગ્ય છે. સત્વગુણ પ્રધાન મનુષ્યનું સાચું લક્ષણ એ છે કે સંસારની સર્વ દશાઓમાં આપકાંક્ષ હોવા સંપત્કાંક્ષ હો—તેની શાન્ત વૃત્તિ એક સરખીજ કાયમ રહે છે. પરંતુ અર્જુન બપાકુલ થયો હતો; દયાથી બ્યાસ થયો હતો—યુદ્ધ કરવા સિવાય બીજા કોઈ પણ હેતુથી તે સમર્થગણમાં આવ્યો ન હોતો, એટલા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે યુદ્ધ કરવાનું તેના મનમાં હતુંજ. આપણા નિત્ય વ્યવહારમાં એવી ઘણી વાતો દેખાય છે. ઘણા મનુષ્યોને લાગે છે કે અમે સાત્ત્વિક વૃત્તિ વાળાં છીએ; પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તેમની વૃત્તિમાં તમોગુણ સિવાય કંઈ પણ મળી શકતું નથી. કેટલાંક મનુષ્યો ઉન્મત પણે રહીને પોતાને પરમહંસ માને છે કારણ તેમણે શાસ્ત્રોમાં માત્ર એટલુંજ સાંભળેલું હોય છે કે પરમહંસોની વૃત્તિ કેવળ જડભરતની મારફત અથવા દિવાના સરખી અગરતો બિલકુલ ઉદાસીન હોય છે. તેઓ કહે છે કે પરમહંસ એક પ્રકારે બચ્ચાંજ છે, પરંતુ તેમણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આ ઉપમા એકદેશીય છે પરમહંસ અને બાળક એક અને અ. બિન્ન નથી તે માત્ર ઉપર ઉપરથી જોવાથી એમ જણાય છે. તેમાંથી એક જ્ઞાનાતીત અવસ્થાનો અનુભવ હોતો રહે છે ત્યારે બીજા જ્ઞાન પ્રદેશમાં પગલું પણ ભરતો નથી. પ્રકાશ પરમાણુઓના અતિ વેગવાન અને અતિમન્દ, બે પ્રકારનાં જે પ્રકંપ થાય છે તે અમારી દૃષ્ટિમાં સમાનજ જણાય છે; પરંતુ પ્રથમ પ્રકારના પરમાણુઓમાં ઉષ્ણતાનું પ્રકર્ષત્વ રહે છે ત્યારે બીજામાં ધ્રુવું કરીને તેનો અભાવ રહે છે. સત્વ અને તમ એ બન્ને વિરોધી ગુણોની પણ એજ રિયલિ છે. એ વાત સત્ય છે કે કેટલીક વાતોમાં તેની સમાનતા દૃષ્ટિએ આવે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેમનામાં જાતીન આસ્માનનો અંતર છે. સત્વગુણની પીછાડી ઓઢીને જગતમાં સેધ કરવી તમો ગુણને ઘણી પ્રિય લાગે છે—વીરવર અર્જુનમાં આ (તમોગુણ) અનુચિત દયાના રૂપે પ્રગટ થયો હતો.

અર્જુનની દ્રષ્ટિપર આ તમોગુણનું જે પટલ આવી ગયું હતું તેને દૂર કરવાને માટે ભગવાને શું કહ્યું? હું જે ઉપદેશ સદા સર્વદા કરતો રહું છું કે કોઈ પણ પાપી મનુષ્યને

પાપી, પાપી કહીનેજ માત્ર તેનો તિરસ્કાર ન કરવો જોઈએ; કિન્તુ તેના અંતઃકરણમાં જે સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા અધિષ્ઠિત છે તેના તરફ તેનું લક્ષ્ય ખેંચવું જોઈએ. આજ ઉપદેશ શ્રીભગવાને અર્જુનને કહ્યો છે:—“નૈતત્ત્વચ્ચુપ્પચત્તે આ તને શોભતું નથી. દુઃખાતીત શુદ્ધ, સાશ્વત આત્મા તું પોતેજ છે. આત્મસ્વરૂપને ઝોળખ.

ભૂલીજવાથીજ તને એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થયેલો છે કે હું પાપી છું, સખ દુઃખથી વ્યાપ્ત છું, સારીરિક અને માનસિક વ્યથાઓથી પરિપૂર્ણ છું, “ અને અંતે તારી આ દથા થઈ ગઈ છે—આ તને શોભતું નથી. એટલાજ માટે શ્રી ભગવાન કહે છે કે “ ક્લેષ્યં માસ્મગમઃ પાર્થ ”—હે પાર્થ ! આ પ્રકારની દુર્બલતાને વશ ન થા ! જગતમાં પાપ પણ નથી અને વિપત્તિ પણ નથી; રોગ નથી, પીડા નથી, અને ને કદી જગતમાં પાપ કહે છે એવું કંઈ છે તો તે દૌર્બલ્ય છે—તાતમાં જે દિવ્ય શક્તિ નિદ્રિત છે તે જે ઉપાયે કરીને જાગૃત થાય તેનુંજ નામ પુણ્ય છે; અને જેમાં તારું મન તથા શરીર દુર્બલ થાય તેજ સાચું પાપ છે. આ ઉદાસીનતા અને ન મર્દપણું છેડી દે. બાધ્યો “ ક્લેષ્યં માસ્મગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વચ્ચુપ્પચત્તે શ્રી ભગવાનનો આ ઉપદેશ જે તમે સંસાર ભરમાં દેલાવી ચકોતો સર્વ રોગ, દુઃખ, પાપ, કેસેશ, આદિ ત્રણજ દિવસમાં આ પૃથ્વી પરથી પોતાનું મોં કાઢું કરી બાગી જશે. દુર્બલતાના વિચારનું નામ પણ નહીં રહે. આ સમયે દુર્બલતાનો પ્રવાહ આ જગતમાં વહી રહ્યો છે તેજ પ્રવાહને પાછો વાળો અને પછી જોઈ શો કે આ જગતનું કેવું રૂપાન્તર થઈ જાય છે. તમે, “ કતુંમકતુંમન્યધાકતું સમયં ” છે, ના લિખત ન થાઓ, પાપનું પ્રત્યક્ષ યુતજી કેમ ન હોય છતાં તેનો તિરસ્કાર ન કરો, તેના બાદ સ્વરૂપ તરફ ન જુઓ, પરમાત્માનું નિવાસં સ્થાન જે અંતરંગ છે તેના તરફ નંન્દ કરો; આખા જગતમાં બુદ્ધિગત ઝૂંડી જણાવો કે “ તમારામાં પાપનો અંશ પણ નથી, વિપત્તિ તમારી પાસે પણ આવી શકતી નથી, અબાધ શક્તિનો તમે ખાજનો છો, ઉડો જાગૃત થાઓ, અંતરાત્માનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરો —”

ક્લેષ્યં માસ્મગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વચ્ચુપ્પચત્તો

સુદ્રં હૃદયદોર્બલ્યં સત્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥ ૨ ॥

આ શ્લોકનો કોઈ મનુષ્ય મનન પૂર્વક અભ્યાસ કરશે તો તેને આખી ગીતાનો અભ્યાસ કરવાનું પ્રુણ પ્રાપ્ત થશે કારણકે તે એકજ શ્લોકમાં આખી ગીતાનું સ્વરૂપ બરેણ છે.

શ્રી શિવમ

મરિખ મહીલાસ કેરાવલાસ.

વિવિધ જ્ઞાનમાલા.

૧

શાસ્ત્રો અવિદ્વાનને માટે છે ?

શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાને કરી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવાથી અદ્વૈત મમ એ પ્રકારનો અધ્યાસ નિવૃત્ત થયે રાગ દ્વેષાદિક નિવૃત્ત થઈ કૃતૃત્વ, ભોક્તૃત્વ આદિની નિવૃત્તિ થાય છે. એ પ્રકારે આત્મજ્ઞાન સર્વ અનયોની નિવૃત્તિનું કારણ છે. ખરી રીતે વિચાર કરતાં જણાય છે કે આત્મા દેવ સર્વ વિકારો નહિત હોવાથી કોઈ કાર્યના કર્તા થા કરાવતા, કદી શકતા નથી, તથાપિ મૂંઢે પુરૂષો અજ્ઞાનને વશ થઈ સ્વપ્નની પેઠે પોતાના આત્મા વિષે કર્તૃત્વાદિક ધર્મનું આરોપણ કરે છે શ્રુતિ કહે છે કે, ઘ્યાયંતીચલેલાયતીચ. મતલબ કે સર્વ વિકારોથી રહિત આત્માનું બુદ્ધિ રૂપ ઉપાધિ જ્ઞાને ધ્યાન કરે ત્યારે આત્મા ધ્યાનકર્તાની પેઠે જણાય છે; અને જુદી રૂપ ઉપાધિ જ્ઞાને ધ્યાનથી અજ્ઞાનમાન થાય છે ત્યારે આત્મા ચંલાયમાનની પેઠે જણાય છે; તેથી રૂપરૂપ મમજન્ય છે કે સર્વ શાસ્ત્રો અવિદ્વાન અધિકારીને માટે છે, વિદ્વાન પુરૂષને માટે કોઈ પણ શસ્ત્ર નથી; કેમકે વિદ્વાન પુરૂષનેતો આત્મજ્ઞાને કરી અજ્ઞાન રૂપ અધ્યામ મૂલ્ય સહિત નિવૃત્ત થયેશો હોવાથી આત્મા વિષે કર્તૃત્વાદિ પશું માની શકાતું નથી.

૨

જ્ઞાનવાન પુરૂષ નાં પાપપુણ્યનું શુ થાય છે ?

જ્ઞાનવાન પુરૂષનાં ધનાદિક પદાર્થ તેમના પુત્ર અને શિષ્યાદિક લેછે, તથા તેનાં પુણ્ય કર્મો તેની સેવા કરનાર ભક્ત જન લેછે, અને તેનાં પાપ કર્મોતો તેની નિંદા કરનાર દુષ્ટ જન હરે છે. તે વિષે શ્રુતિ પણ કહે છે કે, તસ્ય પુત્રાદાય મુપયાંતિ સુદ્ધદઃ સાધુકૃત્વાં દ્વિવંતઃ પાપકૃત્વા. જ્ઞાન વાન પુરૂષનાં બાવી શરીરોની પ્રાપ્તિ કરાવનાર પુણ્ય પાપરૂપ સંચિતકર્મ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિએ કરી દગ્ધ થઈ જાય છે, અને જ્ઞાનવાન તે જે પ્રારબ્ધ કર્મ આ વર્તમાન શરીર આપ્યું છે તેનું બોધાવતન થઈ રહેવાથી તેનો ક્ષય થઈ જાય છે. તથા તે જ્ઞાનવાન વર્તમાન શરીરમાં જે પુણ્ય પાપરૂપ કર્મ હોય છે તે તેની સેવા કરનાર ભક્ત જન તથા નિંદા કરનાર દુષ્ટ જન લે છે.

(૩)

નક્ષત્રી સ્થિતિ શાથી થાય છે ?

‘અદ્વા રહિત યતુ’, કોઈની અસુખા કરવી, ચિત્તની દુષ્ટતા, મદતા, પ્રકૃતિને વશ વર્તવું’ પુંક્લ દેખને પ્રાપ્ત થવું, અને પર ધર્મને વિષે પ્રીતિ કરવી એ સર્વે દુર્માર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે.

(૪)

વૈદ્યાનર. હિરણ્યગર્ભ એને કયેર એ ત્રણે એકજ પરમાત્માની અવસ્થાવિશેષ છે ?

એકજ પરમાત્મા (ચિત્ત) સમષ્ટિ સ્થૂલશરીર તથા સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર અને તે બંનેનું કારણ માથા એ ત્રણે કરીને ઉપદિત હોય ત્યારે તે વૈદ્યાનર કહેવાય છે.

એકજ પરમાત્મા (ચિત્ત) સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર તથા તેનું કારણ માથા એ બંનેએ કરી ઉપદિત હોય ત્યારે તે હિરણ્યગર્ભ કહેવાય છે.

એકજ આત્મા (ચેતન) કેવલ એક માયાએ કરી ઉપહિત હોય ત્યારે તે ધીકર કહેવાય છે
 શકા:—વૈશ્વાનર અને હિરણ્યગર્ભને વિષે ધર્મરૂપતા સંભવતી નથી, પણ જીવરૂપતા
 સંભવે છે; કેમકે ધર્મરૂપતા અચના, પિપાસા, શોક, મોહ, જરા, મરણ ઇત્યાદિક સર્વ ધર્મોથી
 રહિત છે; અને વૈશ્વાનર તથા હિરણ્યગર્ભને તો શ્રુતિએ ક્રોધા, ભય, જન્મ, મરણ, બધ, પરિ-
 ચ્છેદ મોક્ષ, ઇત્યાદિક ધર્મોનું કથન કરેલું છે તેનું કેમ ? સમજાવનાર:-બહુ શ્રુતિ સ્મૃતિ આદિક
 માં તો વૈશ્વાનર તથા હિરણ્યગર્ભને વિષે ધર્મરૂપતા કથન કરેલી છે; અને કોઈકજ શ્રુતિમાં
 વૈશ્વાનર તથા હિરણ્યગર્ભને વિષે જન્માદિક ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. તેનો અધિકારી પુ-
 રુષને અનિત્યાદિક દોષ દૃષ્ટિ કરાવી તે હિરણ્યગર્ભાદિક પદથી વૈશ્વાનરની પ્રાપ્તિ થવા વારતે
 કથન કરેલું છે, કોઈ વૈશ્વાનર, હિરણ્યગર્ભના જીવપણા વિષે તે વચનોનું તાત્પર્ય નથી.

પ

બ્રહ્મનું અખંડ પણું કેવી રીતે ?

સમતિય, વિન્નતિય અને સ્વગત એ ત્રણ બેદ તથા ત્રિવિધ પરિચ્છેદ તથા સિ-
 હિત સ્થિતિ તે બ્રહ્મને વિષે અખંડપણું કહેવાય છે. બ્રહ્મને વિષે સમતિય બેદ ત્યારે સિ-
 હિત થાય કે જ્યારે બ્રહ્મના જેવો સમતીય કોઈ બીજો પદાય હોય, પણ બ્રહ્મના જેવો સ-
 મતિય કોઈ બીજો પદાય નથી. વખતે એમ કહો કે જ્યારે બ્રહ્મનો સમતીય છે. આમ
 કહેવું પણ સંભવતું નથી. કેમકે સત્ત્વમાસિ મહંબ્રહ્માસ્મિત્રયમાદમામ્નસ, ક્ષેત્રજ્ઞાનપિમાં
 વિદિધિ ઇત્યાદિક શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ જીવ બ્રહ્મ એ બેની અત્યંત એકતા કથન કરી છે, અને
 સમતિય પણ તે બિન્ન વસ્તુ વિષે હોય છે. અબિન્ન વસ્તુ વિષે સમતિય પણ હોતું નથી
 જેથી બ્રહ્મને વિષે સમતિય બેદ સંભવતો નથી.

(આધુ)

સ્વામ્યંદ્ર ગોવર્ધનદાસ.

૧ એક પદાર્થની તેના પોતાના વર્ગના અન્ય પદાર્થોથી ભિન્નતા તે સમતિય બેદ
 કહેવાય જેમકે વૃક્ષ વર્ગમાં આમ્રવૃક્ષ તથા કેતુનું વૃક્ષએ ઉભય વૃક્ષ વર્ગમાં આવેલાં છે તે
 પણ તેમાં ભિન્નતા છે. એક વર્ગના પદાર્થથી અન્ય વર્ગના પદાર્થની ભિન્નતા તે વિન્નતિય
 બેદ જેમકે વૃક્ષથી શીસા આદિની ભિન્નતા એક વસ્તુ વિષે પોતાના અવયવોએ કરી જે
 બેદ છે તે સ્વગત બેદ જેમ કે એક વૃક્ષ વિષે શાખા પત્ર પુષ્પ ફલ ઇત્યાદિક બેદ તે ૨
 પરિચ્છેદ ત્રણ પ્રકારના છે (૧) અત્યંતાભાવના પ્રતિયોગીપણાનું નામદેશપરિચ્છેદ જેમ
 ઘટત્વાદિક ધર્મોનો પટાદિકો વિષે અત્યંતાભાવ રહે છે. અને તે અત્યંતા ભાવનું પ્રતિયોગી
 તે ઘટત્વાદિક ધર્મ વિષે રહે છે. અને ઘટત્વાદિક ધર્મો વિષે દેશ પરિચ્છેદ (૨) પ્રાગભાવ
 તથા પ્રધ્વસા ભાવના પ્રતિયોગીપણાનું નામ કાલપરિચ્છેદ જેમ ઘડાનું પોતાની ઉત્પત્તિ
 પૂર્વ પોતાના ઉપાદાન કારણ રૂપ કપાસો વિષે પ્રાગભાવ રહે છે. તથા પોતાના નાશ પછી
 તે કપાસો વિષે પ્રધ્વસા ભાવ રહે છે તે પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વસા ભાવનું ને પ્રતિયોગીપણું
 ને ઘટ વિષે રહે છે એજ ઘટ વિષે કાલપરિચ્છેદ. (૩) અનોન્યાય ભાવના પ્રતિયોગીપણાનું
 નામ વસ્તુપરિચ્છેદ, જેમ ઘટનો પટ વિષે બેદ રહે છે, અને પટનો ઘટ વિષે બેદ રહે છે
 એ બેદ રૂપ અનોન્યાય ભાવનું પ્રતિયોગી પણ ને ઘટપટને છે એજ તે ઘટપટ વિષે વસ્તુ

૧ ત્રણ કાલ વિષે ને અભાવ દોષ તે અત્યંતા ભાવ કહેવાય જેમ વાયુ વિષે રૂપનો
 અભાવ ૨ પદાર્થોનો પરસ્પરમાં ને અભાવ તે જેમ પટપટનો પરસ્પરમાં અભાવ છે તેમ
 તેને અનોન્યાયભાવ કહે છે.

.. પી. કમીશન તથા ટપાલતંત્ર અર્થે મંગાવનારને શીર
મ ન દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

આવૃત્તિ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ચોથી-અઢાય છે)

* આ પુસ્તક મે લાયફેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
મંજૂર કર્યું છે કિ રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

શ્રીવૃત્તિમલાકર.

(નાટક

આવૃત્તિ બીજી.

કિ. ૦-૮-૦

કોમત રૂ. ૩) ત્રણ

ઉત્તર રામચરિત્ર

અવૃત્તિ બીજી

કિમત રૂ. ૧-૮-

*ચારિત્ર.

આવૃત્તિ ત્રીજી

સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ,

કિમત રૂ. ૧-૦-૦

*મે લાયફેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે, પ્રમદ કરેલું છે
આ શિવાયના તેમના અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ અથવા
એમ એમ ત્રીપાઠી એન્ડ પની કલકત્તાથી રોડ, અથવા પતિત ન્યેશારામ ગુકુન્ડજી બુક્સેનર
(નં ૩૪૩ જવેરખામ—મુંબાઈ) થી મળી શકશે

એક આનાની રીડીંગ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીઝ સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદમાં
મોકલવામાં આવશે

તંત્રી ચોલ્હત પુસ્તકો,

યાજ્ઞવલ્ક્ય સહિતા,

૮૬ અને રાજયોગને સારી રીતે મમનની ખરો સગલ યોગ માર્ગ દર્શાવતો અમ
મુલ સદ ગુજરાતી કીમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથો મેનારને સખવ ઉત્તર કીમત ૦-૨-૦

સુદર્શનના ગ્રંથોને આ જ ને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ જુદું

શામાલવાદ સુત્ર*

અથવા

મર્વે ધર્મના ગૃહસ્થોને બાક ન આવે તેવા બુદ્ધ ધર્મના સદા, સચ, નીતિસિદ્ધાંતો
કીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવત માટે ૦-૨-૬ ની ટિકિટ મોકલવી)

* આ પુસ્તક ના બાયફેક્ટર સરકારના કેપ્ટનશ્રી ખાતા ત-૬ થી આગા
લાયબ્રેરી માટે " તથા " સગાઓમાં ઇનામ ખાતે " મંજૂર થયું છે શીક્ષકોને સા-
વધા મુંબાઈ ઇલાકાના કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાયબ્રેરી માટે મંજૂર થયું છે

બી. પી. કમીશન તથા દપાલનું અર્ચ મંગલનારને શીર
મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

*બાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ચોથી-બીજી છે.)

* આ પુસ્તક મેં ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
મંજુર કર્યું છે. કિ રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

શ્રીવૃત્તિપ્રભાકર.

(નાટક)

આવૃત્તિ બીજી.

કિ ૦-૮-૦

કોમ્પટ રૂ. ૩) ત્રણ

ઉત્તર રામચરિત્ર

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી

આવૃત્તિ બીજી

કિમત રૂ. ૧-૮-

પ્રણિતમુલહિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી
બાપાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
નથુભાઈ દિવેદી. (સ્વતંત્ર દીપ્તજ્ઞસાથે)

*ચારિત્ર.

આવૃત્તિ ત્રીજી

સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ.

કિમત રૂ. ૧-૦-૦

*મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે, પ્રમદ કરેલું
આ શિવાયના તેમના અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ. અથવા
એમ. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાદેવી રોડ, અથવા પંડિત નરેશ્વરરામ મુકુન્દજી બુક્સેલર
(નં. ૩૪૩) જવેરબાગ—મુબાઈવી ગણા શકશે
એક આનાની દીકરી મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું શીરદ સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદથી
મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી ચોલત પુસ્તકો,

યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતા,

દા અને રાજ્યોગને સારી રીતે સમજાવી ખરો સરલ યોગ માર્ગ દર્શાવતો ગ્રંથ.
કુલ સદ ગુજરાતી કિમત ૦-૧૨-૦.

આપણું પુરાણો.

પુરાણો ૫૫૫ કહેનારને સખલ ઉત્તર કિમત ૦-૧-૦.

સુદર્શનના મહાકોને આ બંને ૦-૧૦-૦ મળશે દપાલ જુદાં.

શાંગાલવાદ સુત્ર*

અથવા

સર્વે ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આવે તેવા જુદા ધર્મના માદા, સંસ, નીતિમિદાનો
કિમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મળવન માટે ૦-૨-૧ ની દીકરોગ મોકલવી)

*આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ રાજકારના કેનવણી ખાતા ન્ત-ધર્મી “શાળા લાયબ્રેરી
ખાતે “તથા” શાળાઓમાં ઇનામ ખાતે” મંજુર થયું છે શીક્ષકોને સારું કમીશન મળશે.
તમા મુળાઈ જમાનાના કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાયબ્રેરી માટે મંજુર થયું છે.

સુદર્શન.

મુબંઈ.
એમ. એ. એસ. એલ. બી.
સુદર્શન આનંદચંદ્ર ખડકભાઈ મુમ

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમના સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધીમહિ” — માગવતમ.

તત્ત્વ-માધવસાહ નણભાઈ દિવેલી.

પુસ્તક ૨૬-અંક ૪]

(માસિક)

[જાનવારી, ૧૯૧૧.]

જીગરનો સફર.

હવે જન્મી નગર પર આ શિલા કાઢ ચરો, ના । ના ।
પ્રસાં એ । ધવાં છે । હરાં એ હવે । ના । ના ।
સનમ સોઢામરે ખુબીયી ખરી ખરિદી કરી લીધી ।
દુધીરી ચઢનચાલીની રહેને શી ભેટ આ લીધી ।
અંકેલું દિલ ન આ કપાલી મૂકે છે તે ત્હને હરદમ ।
રૂં છું તોય આ આશુ । અજબ છે દિલ અને આ અમ ।
ચરીઅતમાં પૂરાયેલાં ત્હને ન પિછાનરો, મહબૂબ ।
મગર, ઝાંખી રહેને, વ્હાલી । સનમ । તુજ દુસ્ત આબેદુબ ।
હવે દિલખર । હરે શાની । પરીચાની હમેશાની ।
હુકીમત ત્યાંજ છે છાની । અને છે ત્યાંજ તે ઝાંખી ।
હજારો લાખ શુલ ચખને મગર, તું છે મીનેલ શુલ ।
હવે તું દૂર તોયે રૂં ? મુખી વ્યૂં ત્હને જુલજુલ ।
અહો આપીન છે । આપીન । અહો જુલજુલ । તહો તું શુલ ।
અહો કબળે । હો એ 'બેદ' । અગર આલમની સુલેસી ।
મુખે એક છે અર્વાદ । શુલે જુલજુલ । શી હદાસી ।
સુસાદિરી આકરી પેલી । જડ્યું હોઠા । પળી રહેલી ।
પૂરી આ ઘરક દરિયાની 'પુશાની' છે સફર છેલી ।

એકસંદન,
૧૫: ૯: ૧૯૦૯ }

સાગર.

સેવિકા.

અધારી મેઘલી કાળી, રાત્રિ ઘોર મળી હતી.
ક્યારેક વીજળી તેમાં, આવી હાસ્ય કરી જતી.

ઝોદીને વાદળાં પ્રેમે, રૂઝ આકાશ હીચકે;
સૂતાં તારલા સર્વે, વર્ષાના સુખ કારણે.
રસીલા સ્વામીની સાથે, રસીલા ખેલ ખેલતી;
પ્રસ્વેદ પૂરું નારી શી, ભૂમિ પણ બીની હતી.

રસીલી ભૂમિની સાથે, રસાઈ રમમેઘથી;
હર્ષવાતો સમી દહેરે, કરતો વા ધીમી ગતિ.
ઝોદી સ્વામ સાડીના, પાલવે ભોંય વાળતાં;
પતિસંજોતસુખ પ્રેમી, નારીના સમ ચાલતાં

સૂતેલી સહિતે પ્રીતે, પખાળા પ્રેમ દાખતી;
ગાળામાં મધુકં ગાતી, નિશા પાદ ઉપાડતી.
વર્ષાથી પ્રેમ ઘેલુડાં-જતી ગાન મનઃવતાં;
કસારી તમરાં રૂઝ, સાંતિનું સુખ માણતાં.

સુભાગી દેખતી જેમ, હર્ષાતુર ચર્ષ જતાં;
વર્ષાથી વહાલ પામેલા, મોરો ક્યારેક બોલતા.
નિહાળી અન્યનાં સુખો દેખીઓ જેમ દેખથી
ક્યારેક તે મથુરાની પૂઠે લેરવ બોલતી.

ભૂત પ્રેત પિશાચોને, કુકર્મી ચોર આદિના;
આનંદતા ઉરોપ્રત્યે, ખુલ્લો મીઠાઈ દાખતા;
બદ્ધ હોય પુરમાંથી, ગૃહ સૈનિક આનના;
શોભે ઘેરે બધો બીજમ, અવાજે આવતા હતા.

એવે એક કૂવા પાસે, હતા નિઃશ્વાસ સાથમાં
“હાં નાથ ! હાં પતિ !”, એવા, સખદે દુઃખ ઉછાળતાં;
આસપાસ નમી કાંઈ, ઉપાડી વળી શોધતી;
દુર્ભાગ્યી દુખાએલી બાળા કો શરતી હતી.

પ્રરી પ્રરી. લઈ કાંઈ કૂવા કાંઈ બાંધ કરી;
“હવેના બવમાં” એવું વહી શાંત બની ગઈ.
બની શાંત મુખે કિંતુ હર ના શાંત તે યથુ;
રાત્રિની શાંતિમાં ત્હેને, નિશ્વાસો કરતા છતું.

‘બરેહું’ દુઃખ છાતીનું, કહાડવા છત્તર ચકાં;
રચાયાં વાતને આંસુ, રચાયાં અધાપિ સ્પષ્ટિમાં !
વસ્તુઓ મૂકવા કામ, આસપાસ બધે મળે;
પરંતુ વાત મૂક્યાનું, કામ જોતાં ન સાંપડે’

બરાપે હર કુમાચી, દાકશ્યુઃ દાય ના રહે;
સંભારી જ્ઞાણ જ્ઞાણને, સંભોધી સાવ તે ખરે;
મોકળું મુખ. મૂકીને, પીકા હર ચતી બધી;
આવણી: વાળી જેમ, અચોતી વરપી પડી

“રે રે નાથ-દયાસિંધુ, આવાડા કુર રો યથા ?
નિત્યની દાસ ત્યાગીઆ, એકલા પથ કાં પળ્યા ?
લીધી’તી હવેથી હાથે, નિત્યે હવે પમાડવા;
કુખાડી શોક સિંધુ તે, શાને નાથ છગીગયા !

મૂળાસિ, મધુરી, મહારી: જ્ઞાણી, પ્રાણ, રમા, પ્રિયા;
કહી ગોણી કરેલીને, રંગવી આમ કાં ગયા ?
રંગીને પ્રેમને રંગે, અંગ સુદર સૌ કરી;
નિત્ય રેવા દઈ જતાં, આવી દયા શું ના જરી.

પીયરે પીપળો મહારે, સાસરીયું સતું યથુ;
દશે દિશા મહી મહારૂં, નાથ ! કેમ નહિ રહ્યું.”
સજ્જતાં શોક બાળાને, સ્પષ્ટ શોકાતુર ચક્ર,
મેહુએ અશ્રુ સાર્યા ને રોતાં “રે ન” વધો જરી;

ધસી ત્યાં વાંજળી આવી પીપે કીર જવાળીને;
કશું ‘રે ચાન્ત યા બેની, વિધિ લેખ વિચારીને.’
બોધે છે એમ તેણીને ત્યાં, આવે એક પુવાન;
જોઈ, મુગ્ધ કુમારીકી, દોડી બરાધ વાદળે.

(આમળ માણ)

જળવદ
તા ૧૦-૩-૧૧ }

દેહાને એક ગાંધી.

વિમાર બુલબુલ.

બિચારું આંસિયું બુલબુલ ! બિમારી ઈશ્કની રોતું !
 થયું દિલ ગૂમ : ન જોતું ગમ ! ગમન બેઠો નથી જોતું !
 હો ના એ : ન એ ગાતું : ન આંસુ આંખમાં માતું !
 અરે રે ! થેકતું રોતું ! ન જોયું એ હવે જાતું !

અથે ! રોતું નથી લાજિમ અગર મુશ્કેલ મરવાનું !
 હવે, બચ્યા ! મુસાફરને મુનાસિબ ફૂલ કરવાનું !
 ગરીબી રો નહીં, બાપુ ! ખરે ! બડબડતું તું બુલબુલ !
 વિસારે ઠાં અજળ સુખ ધરમ શુભારનું ત્હેં શુલ !

તરીકતમાં તું ગાતું તે હકીકતમાં થયું આદરું
 “હજારો માસથી મોંથી મુદાગી લયલ-તુલ-કાદર”
 હતો રમઝાનનો મહિનો અને એ આંદ છબિશમે !
 બિમારીમાં બલાહ શી ભરી એ દિલ-શુભે ખુશમે !

સિકંદર ચહનસાહીમાં ન તલવારે રાક્યો લાધી—
 એ આબેહવાતીનો ! તંહી બુલબુલ મૂક્યું લાધી !
 ખડી ધૈર્ય ન છે ક્યાંહી ! જૂઠાં ચરમે બૂલે ખાલી !
 હઠાવી મુસીબત પી લે ! ન પી તો મનસખી ત્હારી !

મગર, બુલ બુલ ! શુભે મશબુલ ! ધરી બો-યાદગીરી તાજ,
 બલા ! કે બેતબાજીમાં બિમારી મા ખુમારીની !
 ન રો બિલકુલ ! હવે બુલબુલ ! ગરીબી આંસુથી રો ના !
 રવે તો ખૂનથી રોતું : અગર, આંસુ બધાં પી જા !

હકીકત છે : કહું ? ‘યારી-ચમનદાગી બલે છોડી,’
 ‘બિમારીમાં છવી લેવું રૂહે શુભ બુલબુલે જોડી.’

વનવાસ,
 ૨૪ : સપ્ટેમ્બર : ૧૯૦૯ }

સાગર.

કાવ્યાર્થ પ્રદીપ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૨ થી).

કવિતાના લક્ષણોનો ઉત્તરાર્થ તે કલાનો ભાગ છે. જગતના સર્વ વ્યવહારમાં આત્માનો આવિર્ભાવ તેા અનિવાર્ય છે. સાદું નહાડું સર્વ કાર્ય કરવામાં મનુષ્ય જાણે અજાણે પોતાના આત્માનેજ ચીતરે છે તેમજ ઉચ્ચ આત્મા પણ અનેક વિધિ અને અનિવાર્યપણે પોતાને ચિતરશેજ. મનુષ્ય સારો વા નહારો પોતાનો ભાવ બજાવ્યા વિના રહેતો નથી. આવા આવિર્ભાવને માટેજ જન્મની સાર્યકતા છે, છતાં જન્મતમાં મનુષ્યનો એક બીજા સાથે એવો ગાઢ સંબંધ છે અને એના યતનું બંધારણજ એવું છે કે એક આત્માના આવિર્ભાવની અસર બીજા ઉપર થયા વિના રહેતી નથી. જે માણસો આ સસ સમજે છે તે પોતાના આવિર્ભાવને સામિપ્રાય સમજી હમેશા પોતાના અંકુશમાં રાખે છે અને અનિવાર્ય રીતે એની જે અસર જન સમુદ્ધ ઉપર થવાતીજ છે તે અસર જો ઇચ્છવા યોગ્ય હોયતો તેને સરજ અને સુદૃઢ કરવામાં ધણાજ સહાયક થાય છે. આનો રીતે ઉચ્ચ આત્માનો જે આવિર્ભાવ કવિ પહેલે કેવળ નૈસર્ગિક છે, અનિવાર્ય છે, તેજ આવિર્ભાવની જન સમુદ્ધ ઉપર સુદૃઢ અને સરજ અસર થાય તેને માટે કવિને કળાનો આશ્રય લેવો પડે છે. ઉચ્ચ આત્માના દર્શનથી તેને જોઈ તેનાજ વિચારમાં રમખાણ રહેનાર પુરૂષનો આત્મા પણ ઉચ્ચ સંસ્કાર વાળો થવાથી તેના પ્રસાધાત રૂપે એનાજ ઉચ્ચતાનાં સ્ફુરણ થાય છે. આ નિયમે જે કવિતા એક કવિના ઉચ્ચ જીવનનું અનિવાર્ય અને નિસર્ગેદ્રજ છે તેજ વાચકને ઉચ્ચ સ્થિતિ ઉપર લાવનાર સાધન પણ બને છે. આ દૃષ્ટિએ કવિતા એકી વખતે કારણ અને કાર્ય રૂપે સાદિ-લમાં દર્શન દે છે અને એ એક ઉચ્ચ અને સળગ કારણ બની શકે માટે એમાં કળાની આવશ્યકતા સ્વીકારાઈ છે. વળી આ કળામાંજ આત્મરેખા ભેંચાયાં જાય છે. કવિતાના જીવન ભાગમાં અને આ કળાભાગમાં એટલોજ ભેદ છે કે પહેલામાં જ્યારે આવિર્ભૂત થતો મુખ્ય વિચારજ સર્વાંગે ચિત્રાય છે અને એજ આ ચિત્રનો મુખ્ય હેતુ છે ત્યારે કળામાં ચિત્રતો આત્મા એના મુખ્ય સ્વરૂપમાં જણાતો નથી પરંતુ કેવળ સાધન યોજવામાં હાથા રૂપેજ યુથાયલો રહે છે; અને આ સાધન યોજવામાં પણ એના મૂળ જીવનમૂલ કારણના સ્પર્શવાળી ઉચ્ચગામી વૃત્તિના નિયંત્રતા છે. આવી રીતે કળામાં પણ કવિતાના કેટલાક અંશભગતોજ રહે છે છતાં એ ગૌણ ભાગે રહેવાથી કળા કવિતાનું મુખ્ય અંગ બની ચકતું નથી. એ મુખ્ય અંગ નથી છતાં ઉપર જણાવ્યાં તે એ કારણને લીધે એ કવિતામાં અનિવાર્ય પણ છે.

ઉપર જણાવ્યાં તે એ કારણથી કળા એ કવિતાનો આવશ્યક ભાગ છે એ સ્વીકાર્યા પછી કલાનો પ્રકાર ભેદ તપાસી તેને સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. કલાના ભાગ ઉપર સંસ્કૃત સાદિત્વમાં ઘણું વિચાળ લખાણ છે અને ત્યાં જોની સ્પષ્ટતા સારી થયેલી છે તેના ઉપર વધારે લખવાની અહીં ઇચ્છા નથી. કવિ આવિર્ભાવ અર્થે પ્રયત્નતો વસ્તુની પસંદગી કરે છે

અને એ વસ્તુને અનેક પ્રકારે વખાલંકાર પહેરાવી તેને ચિત્તાર્પક કરી એક મનોહર સૃષ્ટિ રચી કાઢે છે. આ સર્વ સૃષ્ટિમાં એના આત્માનો સંપૂર્ણ ચિતાર જણાય છે અને મુખ્ય વસ્તુમાં એનો પ્રવાહ જોસ બેર વહી તેમાં વાચકના આત્માને ઝબોળી શાન્ત પાડે છે. આ વસ્તુની પસંદગીના ધોરણે અંગ્રેજી કવિઓમાં બે પ્રકારના કવિનો સ્વીકાર થયો છે; અને અંગ્રેજી કવિતાના અતુકરણમાં માત્ર સામ્યદષ્ટિએ ઉપજીવી કાઢેલા સ્વાતુભવરસિક (subjective) અને સર્વાતુભવરસિક (Objective) એવા કવિના બે ભેદ શુભ-રાતીમાં પણ દાખલ થયા. આ ભેદ માત્રથી આપણા લોક અટક્યા નથી. કવિતાનો અર્થ સમજ્યાવિના એટલે સુધી તેમના અતુકરણમાં આગળ વધ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે સ્વાતુ-ભવરસિક કવિ સર્વાતુભવરસિક કવિ કરતાં ઉચ્ચ પંડિતનો કવિ છે. આ મોટા વિચારે અહીંના સાહિત્યનું વલણ કેટલેક દરજ્જે ફેરવ્યું અને લખાણુ તો ઘણુંક લખાયું છતાં ખરા સાહિત્યમાં ભાગ્યેજ વધારો થયો. આ અંગ્રેજી પ્રકાર ભેદ ઉપર જરા વધારે લંબાણુથી તેની સારસારતાનો વિચાર આગળ ઉપર કરીયું, હાલતો કલાના પ્રકારનો ભેદ સ્પષ્ટ કરી, અલં-કાર શાસ્ત્ર વિગેરેનું કવિતાના વિચારમાં અપાતું સ્થાન નક્કી કરીએ.

કવિ આત્માની શુદ્ધિથી સુદૃઢ દષ્ટિએ અવલોકન કરતાં કળાવિધાન મુખ્ય ત્રણ ભાગમાં વહેંચાતું જણાશે. વસ્તુની પસંદગી, વસ્તુની આલવણી કરી વાચક આગ-ળ ધરવાનું તેના સર્વાંગે મનોહર શરીરનું બંધારણ અને એ મનોહર ચિત્ર ચિત-રનાર શૈલી અને લાપાની યોજના, દુઃકમાં વસ્તુ, પ્રતિલા અને પ્રસાદ.

આખા કાવ્યમાં વસ્તુના ઉપરજ કવિઆત્માનો આવિર્ભાવ થવાનો હોવાથી તેની પસં-દગી એ અગત્યનો ભાગ છે. એની પસંદગીમાંજ કવિનો ઘણો અંશે આવિર્ભાવ યઈ જાય છે અને એ વસ્તુ તે વસ્તુને અંગે દર્શાવેલા પ્રધાન વિચારનું એક માનસિક શરિર છે. એ શ-રીર એજ કવિનું સત્ત્વ છે અને પ્રત્યેક કવિની આ માનસિકસૃષ્ટિ કાંઇક વિલક્ષણતાવાળી હોય છે. આ વિચારને દૃષ્ટાન્ત દ્વારા વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવાશે. આપણે આગળ જોઇ ગયા કે આ દેશમાં શૃંગારની ઉચ્ચ વૃત્તિનો ચિતાર એક ધાર્યો પ્રાચીન વેદ કાલથી ચાલ્યો આવે છે પરંતુ તેજ ચિતારને તપાસી જોતાં આપણને જણાયું કે એકજ પ્રેમભાવે જુદી જુદી વસ્તુનો સ્વીકાર કરી લાં તેણે પોતાનો આવિર્ભાવ કર્યો. એકજ ઉચ્ચ પ્રેમ આવી રીતે ભિન્ન વિષયમાં સંચરતાં સ્વરૂપે એક હોવા છતાં એનું રૂપાન્તર થાય છે અને તે પ્ર-ત્યેક કવિની વ્યક્તિનું તાદૃક ચિત્ર ખડું કરે છે. એકનો એક શૃંગાર સૃષ્ટિની સમગ્રિમાં બ-જાજતાં જગતના મહાન નિયમેને દેવરૂપ આપી તેને પોતાની વસ્તુ કરી લઈ ત્યાં આવિ-ર્ભાવ પામે છે. તેજ પ્રેમ રામાયણ મહાભારતમાં વાલ્મિકિ અને વ્યાસની પ્રેમી વ્યક્તિનું ચિત્ર ચિતરે છે અને લાં આગળ રામ અને યુધિષ્ઠિર તથા કૃષ્ણને પોતાની વસ્તુ તરીકે સ્વીકારે છે. આવી રીતે એકજ રસપ્રવાહ વસ્તુની ભિન્નતાએ કવિઆત્માની વ્યક્તિને સર્વાંશ ચિતરતાં તેજ આત્માનો આવિર્ભાવ કરે છે અને વાચકને તરતજ કવિ વ્યક્તિનું આકર્ષણ થાય છે. ત્યાંથી આગળ જતાં એજ શૃંગાર કાલિદાસની શકુન્તલામાં અને ભવભૂતિના ઉત્તરરામચ રિતમાં ચિત્રાતાં આ ઉભય ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુના અવલંબને વિલાસી કાલિદાસના અને ગંભીર ભવભૂતિના આત્માનો ચિતાર ખડો કરે છે. એકજ રસ વસ્તુની પસંદગીમાં કવિ આત્માના

આવિર્ભાવમાં ફેટલા બેઠા પાડી દે છે તે આટલા દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી સ્પષ્ટ થયા વિના ભાગ્યેજ રહેશે. પ્રત્યેક કવિએ વસ્તુની પસંદગી કરવામાં કેવી રીતે પોતાના આત્માનેજ ચિત્તરે છે તેની કોને ખાતરી થયા વિના રહેશે ? શું કાલિદાસે શકુન્તલા લખી સારે એમને રામચં-
રિતનું બાન નહોતું કે ભવભૂતિએ રામ ચરિત લખ્યું ત્યારે શકુન્તલા અને એના નેવાંજ
ખીજાં અનેક મહાભારતાતર્ગત રત્નો એમની દૃષ્ટિએ ચઢ્યાં નહોતાં ? નહીં. બન્ને મહાન
સમર્થ વિદ્વાન હતા. બન્નેયને આ બંદાર ખુશા હતા. પણ કાલિદાસના પ્રેમે પોતાના આવિ-
ર્ભાવને યોગ્યજ વસ્તુ આ બંદારમાંથી ખોલી લીધી અને શકુન્તલા રમી, સારે ભવભૂતિને
ગંભીર દામ્પલ ઉપર પ્રેમ થતાં રામનું ચરિત ચિત્તાકર્ષક જણાયું. આવી રીતે ઉભય મહાન
કવિએ એજ પ્રેમભાવનો આવિર્ભાવ કરવા જુદીજ વસ્તુની પસંદગી કરી અને પસંદગીમાંજ
ઘણું અંશે એમના આત્માનો આવિર્ભાવ થતો આપણે જોયો.

આ ત્રણ વિભાગમાં પણ આપણે તથાસી નેઈશું તો જણાશે કે કળાનો વિકાસ વ-
વસ્તુથી શરૂ થઈ છેવટે ભાષામાંજ સર્વાંશે ફલિત થાય છે. કળામાં પણ આપણે જોયું તેમ
આત્મ વિકાસનો અવકાશ હોઈ નિસર્ગતા ઐશ્ય રૂપે સૂચાવલીજ રહે છે અને જેમ જેમ
આ નિસર્ગતાના અંશ આ ત્રણ વિભાગમાં ઓછા થતા જાય છે તેમ તેમ કળાની કૃત્રિમતા
તેટલા અંશે વધતી જાય છે. કળા એ નિસર્ગતાના અનુકરણમાં ચાલતી કૃત્રિમતા
છે, અને વસ્તુમાંજ કવિઆત્માનો ઘણું અંશે આવિર્ભાવ થવાનો હોવાથી કવિની ઉત્કટ
વૃત્તિઓના સ્વાભાવિક વેગનું વસ્તુની પસંદગીમાં પ્રાબલ્ય વિશેષ રહે છે. જે કે પોતાની
હૃદય વૃત્તિઓને અનુકૂળ કંઈ વસ્તુ થશે એ તપાસવામાં કવિયુદ્ધિ યુગ્માય છે પરંતુ વસ્તુનાજ
ઉપર આત્માના આવિર્ભાવની સ્થિતિ રહેતી હોવાથી આત્માનુરૂપ વસ્તુમાંજ કવિમાંજ
કવિનું આકર્ષણ થાય છે અને યુદ્ધિ અને હૃદયના વિરુદ્ધાભાસમાં કવિની યુદ્ધિ હૃદય આગળ
છેક નથી પડે છે. વસ્તુની પસંદગી એવા પ્રસંગમાં યુદ્ધિના અંકુશમાં રહ્યા છતાંય હૃદય
આત્માનો સ્વભાવજ કરી લે છે. વસ્તુની સંકળના કરી તેને સ્વરૂપ આપવાના કામનાં યુદ્ધિ
પ્રાધાન્ય લે છે પણ તેવે પ્રસંગે આત્મોર્મિનું સ્વાભાવિક અંકુશ દબાતું રહે છે. ભાષામાંતો
કળાનું પ્રાધાન્ય બહુજ વધે છે અને આત્માના આવિર્ભાવની વિરુદ્ધ ભાષા ન જાય તેટલા
પુરતુંજ હૃદયનું અસ્તિત્વ અચવા કવિતાનું નિસર્ગત્વ જણાય છે. કળાના આ ત્રણ વિભાગમાં
આવી રીતે ચઢતા ઉતરતી નિસર્ગતા અને કૃત્રિમતાની રમત રમાય છે અને આજ આજ
માંથી સહૃદય અસર કવિને ટોંગીઓના ટોળામાંથી તારવી કાઢે છે. આ પરીક્ષાનું પ્રકરણ
આગળ વિચારીશું.

અહીં આ દૃષ્ટાન્તોના વિચારની સાથે એક વસ્તુ ઉપર આપણું ધ્યાન રોકાય તેવું છે
આપણે જોયું કે કવિઆત્મા વસ્તુની સ્વભાવેજ પસંદગી કરી લે છે, તે આ વિધાન
નૈસર્ગિક હોઈ એમાં કળાના અંશ ઘણાઓછા હોય છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વસ્તુની પ-
સંદગીમાં કૃત્રિમતા કરતાં નિસર્ગતાનું પ્રાધાન્ય છે અને તેથીજ વસ્તુના અખુટ બંદારમાંથી
કવિ આત્માનુરૂપ વસ્તુનેજ ઉચકી લે છે છતાં આમાં યુદ્ધિનો અવકાશતો છેજ. આપણે
કવિતાના લક્ષણના પ્રથમમાંજ નોંધે ગયા કે કવિતામાં હૃદય આત્માનોજ આવિર્ભાવ હોય
છે. તો એ હૃદયતાને અનુકૂળ વસ્તુના કેટલાક નિયમ જાણી સકાય તેમ છે. એ ત્રણ સત્ય

છે કે કવિને આવી ઉચ્ચ વસ્તુને ખોળી કાઢવી પડતી નથી એની દૃષ્ટિ એનું ગ્રહણ કરી લે છે છતાં કેટલીક વખત પ્રમાદનો પ્રસંગ આવી જાય છે તેમજ કેટલાક અકવિ હોય કવિત્વનો ડોળ ધાલે છે. એવા પ્રસંગે વસ્તુની પશ્ચુ ઉચ્ચતાની પરીક્ષાના નિયમો સાહિત્યમાં જણાય છે. આ વસ્તુપરીક્ષામાં નાયકનાયિકાદિના ભેદ, તેમની પરીક્ષા, તેમની ઉચ્ચતા નિયતાના વિચાર અને તેમની વસ્તુ સંકલનામાં કરવામાં આવતી શુદ્ધિના ઉપર સંસ્કૃત તેમ ભાષાસાહિત્યમાં ધર્મજન લખાણ છે. આ લખાણનો બંદાર તો એટલો બધો વધી ગયો એલો જોઈએ છીએ કે કદાચ એમ પણ શંકા ચાય કે વસ્તુ પસંદગીમાં કળાનું પ્રાધાન્ય છે એમ સાહિત્યકારોનું ધારણું છે.

પ્રાચીન સાહિત્યકારોએ સ્વીકારેલી પરીક્ષાવી પદ્ધતિ તપાસતાં એમ મનન્ય છે કે એમણે વસ્તુ અને વસ્તુની ચાળવણી કરી વાચક આમળ ધારવાની ક્રિયા એ બે વિભાગ જૂદા પાડ્યાજ નથી; પરંતુ બન્નેને કળાના એકજ ભાગમાં મૂકી તેના ઉપર સામાન્ય વિચાર કર્યો છે. આમ કરતાં વસ્તુની શુદ્ધિ જેમાં કળાનું પ્રાધાન્ય છે તે એમના આખા પ્રકરણમાં ઉતરી આવ્યું. આ બન્ને વિભાગને આપણે જૂદા રાખ્યા છે તે સામિપ્રાય છે. કાવ્યનું જીવન જે આત્માનો આવિર્ભાવ તે કળામાં મુખ્ય ભાગે ક્યાં સંકળાય છે તે સ્પષ્ટ કરવાનો આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે તેથી વસ્તુ એકલીને આપણે જૂદી પાડી તે વસ્તુની પસંદગીમાંજ આત્માનો આવિર્ભાવ યદ્યપ્ય છે એમ દેખાડ્યું. પ્રાચીન સાહિત્ય કારોનું લક્ષ આ દૃષ્ટિ બિન્દુ ઉપર ખેંચાયું જણાતું નથી તેથી તેમને એ જૂદા પાડવાની જરૂર ન જણાઈ. વસ્તુની પસંદગીમાં ત્યારે સ્વભાવેજ બે વિષય ઉપર આપણે ધ્યાન આપવું પડે છે. એક તો વસ્તુની પસંદગી એવી હોવી જોઈએ કે જેના ઉપર ઉચ્ચ આવિર્ભાવનો આરોપ થઈ શકે અને તે વસ્તુ જાતે એવી પ્રસિદ્ધ હોવી જોઈએ કે વાચક અગર સાધારણ શિક્ષિત વર્ગ એનું ત્વરાથી ગ્રહણ કરી શકે. પહેલા નિયમમાં કવિતાનું જીવન જળવાય છે, કવિ આત્માની ઉચ્ચતા પ્રકટિત કરવાની સરળતા સાચવવામાં આવે છે અને તેથી કવિતાનો જે મુખ્ય શુદ્ધ વાચકમાં આનંદ અને શાન્તિ ઉત્પન્ન કરવાનો છે અને જેના ઉપર કવિની પ્રતિજ્ઞાનું ધોરણ છે તે શુદ્ધતા અધિષ્ઠાનની સ્થાપના ચાય છે. બીજા નિયમથી વાચકમાં વસ્તુ પ્રાપ્તિ આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરવાની યુક્તિ ચોજ છે. વસ્તુની પ્રસિદ્ધિથી તેની પ્રિતિ સહજ ઉત્પન્ન થએલી છે તેને કવિના ઉચ્ચગામી આત્માના સ્પર્શથી વધારે ઉત્તેજિત કરવામાં આવે છે. આના પરિણામમાં વાચક કવિની ઉચ્ચતાનો સંગી અને અનુરાગી ચાય છે. આવી રીતે જે બે અર્થ સાધવા કળાની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે તે બન્ને અર્થ આ યોજનામાં શલિત થાય છે. આ ઉભય નિયમના ઉપર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સાફ લખાણ છે અને તેથી એને વધારે લખાણથી ચર્ચવાની જરૂર નથી; સાહિત્યના એ વિષયમાં સ્વરૂપ સ્વીકારાયલા આ બે નિયમનું સ્પષ્ટી કરણ કરીને અહીંયાંજ અટકીશું.

સાહિત્યમાં આ વિષયની ચર્ચામાં નાયકનાયિકાના અનેક પ્રકારો અને તેમના શુદ્ધ દોષ ઉપર વિવેચન કર્યું છે તે ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે જ્યાં વસ્તુમાં નાયક નાયિકાનો સ્વીકાર હોય ત્યાંજ આ બે નિયમ કવિતાની કક્ષારે આવશ્યક હોઈ કવિતાની વસ્તુ માત્રને લાયક પડે છે. કેમ કે કાવ્યની વસ્તુ નાયક નાયિકા ન હોય પણ સૃષ્ટિની વિરલ

સાન્દર્ભરૂપી મનોહર રચનાજ હોય, કાષ્ઠ પંખી હોય કે પછી વખતે વનસ્પતિ સ્પષ્ટિમાંથી વસ્તુ હીંચા હોય. વખતે કવિતાની વસ્તુ કવિ પોતેજ બનતો હોય અને પોતાને સ્વાનુભવ-રસીક કવિ તરીકે વર્ણવતો હોય. આવે સર્વ પ્રસંગે આ નિયમો તો અસ્પષ્ટિત રીતે જળવાવા લેખકજે નહીંતો કવિતાની હાની યથા વિના રહેતી નથી. એક ખુરશી કે લાકડી-ને પોતાની વસ્તુ કરી લઈ લખવા બેસનાર કવિના આત્માની ઉચ્ચતા કેવી અને કેટલી સારી ચીતરી શકાય! હોં કહેણે કે ખડીઆના ઉપર કવિએ કવિતા કરી, કલમના ઉપર કવિતા રચી એવી એવી અનેક હાસ્ય જનક વસ્તુની પસંદગી કેટલાક લેખકોં યેડ યેડ જોવામાં આવેછે. વળી હાસ્યમાં કેટલાકની તો દરિયાકાંઠે એક સુંદરી દીડી એજ વસ્તુ! પછી આકાશ પાતાળ એક યાજ એવી અસંકલિત પંક્તિઓ સ્વચ્છંદે તેઓ લખી કાઢે અને તેને કવિતા કહેવડાવાનો પ્રયત્ન કરેછે. દરિયાકાંઠે સુંદરીનું શુંછે તેનું જ કહેવાનું હોય તેતો લેખક પોતે પણ ભાગ્યેજ સમજે. કેટલાકતો વસ્તુ થી છે તેજ સમજાય નહીં તેમ ક્ષણમાં એક વિચાર અને પીછળ પંક્તિમાં કાંઈક બીજો વિચાર જણાવવા પ્રયત્નો કરેછે અને કહેવાનો એવો ડોળ ધાણેછે કે સંકલના ધ્વનિથી ઉપજાવી કહાડો. ખરેખર એમના આત્માનાં ચિત્ર પણ આવાંજ અવ્યવસ્થિત હોય છે. પોતામાં હોય તેટલો અને તેવોજ સ્વભાવે કે બળાતકારે પણ દેખાવ કરી શકાય છે. જાતનું વર્તન ગમે તેનું હોય તે માથુસ સ્વાનુભવરસીક બની ન્યારે ઉચ્ચ આત્માનો આધિભાવ ચિતરવાનો પ્રયત્ન કરેછે હારે તે કેવો હાસ્યારૂપક યાચે! તેની પ્રયત્ને યોગ્યલી કલાજ તેને ફસાવેછે અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળો સુહૃદ્ય તેને તરત પકડી કહાડેછે. પક્ષાપક્ષના દોષવાળા અંધ દૃષ્ટિને વખતે હવામાં ઉડતી અનેક ભૂતાવળ જણાતી હશે પણ એવી ભૂતાવળથી નથી લેખકને લાભ કે નથી વાચકને, લેખકને તો હાનીજ છે. પોતામાં નહીં એવા ગુણને કદપી એના આગળ વધતા વિકાસ કમને તે અટકાવી દેછે.

(આગળ ચાલુ)

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.

। વિવિધ જ્ઞાનમાલા ।

(અનુસંધાન ગતાંકથી)

(૬)

બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણ છે? અસંગ નિર્વિકાર શુદ્ધ બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાનકે નિમિત્ત કારણ નથી, પણ અનિર્વચનીય માયા ઉપદિત બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન કારણ તથા નિમિત્ત કારણ છે.

(૧) આવશ્યકક્રિતિવિચિત્ર માયારૂપ ઉપાધિની પ્રધાનતાએ કરીને બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે.

(૨) જ્ઞાનચક્રિતવિચિત્ર માયાવિપદિત ચોતાના સ્વરૂપની પ્રધાનતાએ કરી બહુ જગતનું નિમિત્ત કારણ છે.

(૭)

વિધિનિષેધ કોને હોયછે ?

આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી જોતું દેહાભિમાન નિવૃત્ત થઈ ગયું છે, તેવા જ્ઞાનવાન પુરુષને શાસ્ત્રકૃત વિધિનિષેધ પ્રાપ્ત થતો નથી, પણ દેહાભિમાની અજ્ઞાની પુરુષને શાસ્ત્રકૃત વિધિ નિષેધ પ્રાપ્ત થાયછે. તાત્પર્ય કે જ્યાં સુધી અહંબલ્લાસ્મિ એ પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર નથી થયો ત્યાં સુધી વિધિ, નિષેધ, મોક્ષ એ જણે પ્રતિપાદિત શાસ્ત્ર છે; અને બહુ સાક્ષાત્કાર થયેલા જ્ઞાનવાન પુરુષ ઉપર તે વિધિ નથી ને શાસ્ત્ર પણ નથી; કેમકે દેહધન્દ્રિયાદિકો વિષે અહંમમ અભિમાનથી રહિત જ્ઞાનવાન પુરુષને પ્રમાતાપણું સંભવતું નથી. અને પ્રમાતાવિના પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ થતી નથી; જોયી જ્ઞાનવાન પુરુષને કિંચિત્ માત્ર પણ કર્તવ્ય નથી.

દેહાભિમાને ગલિતે વિજ્ઞાતે પરમાત્મનિ ।

યત્ર યત્ર મનોમાતિ તત્ર નત્ર સમાધયઃ ॥

(૮)

મનોનિમગ્ન.

અંતઃકરણને લય, વિશેષ, કપાય અને રસાસ્વાદ નામનાં વિધ્નાથી મુક્ત કરી સદૃશ્યએ ઉપદેશીલા કોઈ ધ્યેય વિષયમાં એકાગ્ર કરવું તે મનોનિમગ્ન કહેવાયછે. મનોનિમગ્નની મુક્તિ માટે અર્જુન કહે છે કે

ચંચલં હિમનઃ કૃષ્ણ મમાયિ ચલવદ દૃઢમ્ ।

તસ્યાંહં નિગ્રહં મન્યેવાયોરિવ મુદુપ્કરમ્ ॥

શ્રી બ. ગી. અ. ૬ શ્લોક ૩૪

હે કૃષ્ણ ! મન બહુ ચંચલ છે, વળી શરીર તથા ધન્દ્રિયોને દલાવી નાંખનાર છે; જનવાન અને દૃઢ છે. વાયુ ને રોકવો એ જોમ કઠીન કાર્ય છે તેમ મનને રોકવું એ પણ મરુજ કઠીન છે; એમ હું માનું છું.

જનવાન વચિત્ત પણ તેના સંજયમાં ક્યેંકે કે,

અપ્યગ્નિ પાનાન્મહતો મેરોઽન્યૂલનાદપિ ।

અપિ વહન્ય ઘ્નનાત્ સાયો વિપમશ્ચિત્ત નિગ્રહઃ ॥

સમુદ્રનું પાન કરવું દોષ, મહા મેશનું ઘનૂલન કરવું દોષ, અગ્નિનું બલણ કરવું દોષ એ સર્વથી પણ ચિત્તનો નિગ્રહ કરવો અધિક કઠિન છે. •

મનનો નિમ્મલ, ગુરુ અને શાસ્ત્રે બતાવેલી સુક્તિઓપર શ્રદ્ધા રાખી પ્રયત્ન કરનારને સાધ્ય છે અને તેથી અન્ય વિપરીત બાવનાં વાળાને તે અસાધ્ય છે. મન જેને વિષયમાં જાય ત્યાંથી ઉપરામ કરી પરમાત્મામાં લગાડવું એટલે તે ધીરે ધીરે વશ થાય છે. પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે,

અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલં ।

અભ્યાસેન તુ કૌંતયે વૈરાગ્યેણચ ગૃણતે ॥

હે મહાબાહો અર્જુન ! મન બેશક ચંચલ અને નહિ રોકી શકાય એવું છે પણ હે કુતિયુત ! હમેશ અભ્યાસ (ભાવરા) થી અને વૈરાગ્યથી (માયા સુકી દેવાથી) તે એટલે મન રોકી શકાય છે. મન કોને કહેવું ? અને તેનો નિમ્મલ કેમ બને છે તે વિષે યોગી વિષ્ણુ બાવા કહે છે કે,

આંખમાં રૂપ વિષયનું પ્રતિબિંબ પડે છે. તેની છબી આંખમાંથી ઉડાડનારા ચક્ષુ મહાયૌ (મન) ઉપર પડી આંખમાં પડે છે. પણ તે પડેલી છબી મગજમાં ઉડી જઈ અભ્યાસ થાય છે; ને સમષ્ટિ યાતાને સ્થાનકે રહેલા બાષ્પિ જવાતમાને તે જણાય છે. આ પ્રમાણે પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મહેલા પંચ વિષયોના જાણવાનેજ મન કહેવું. તે મન અતિ સંસારની નિષ્ઠા રાખનારાથી જીતી શકાતું નથી પણ જેને નિરાકાર સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું હોય, જેને મિથ્યા વિષયો જાણવાની એટલે મનની ગારજ રહી નથી એવો દૃઢ વૈરાગી થયો હોય, જે ઇન્દ્રિયોના ભોગોથી તકન કંટાળી ગયો હોય; અને આસનપર બેસી જે હમેશાં અભ્યાસ કરતો હોય તે અહંતા ધરનારા મિથ્યા એવા અજ્ઞા પ્રકૃતિ માંહેલા મનને ધરનારા જીવ પ્રકૃતિનોજ ત્યાગ કરી નિરાકાર સ્વરૂપે રહે છે. તેનું મન જે સ્વરૂપમાં પહોંચતું નથી; તેજ નિરાકાર સ્વરૂપ તે યોગાભ્યાસે કરી યજ ગયો, એટલે તેણે સદાજન મનને જીત્યું એમ થયું. મનને આધાર રહેા નહિ તેથી તે મરી ગયું. આવી રીતના અભ્યાસે કરી મન જીતી શકાય છે. સદ્ગુરુ પણ ઉપદેશ કરે છે કે, સત્તોવાચોનિવર્તેતે અપ્રાપ્ત્યમ જસાસદ્ એટલે જે દેહાણે વાણીનું જ્ઞાન તથા મનનું લક્ષ્ય પહોંચતું નથી તેજ નિરાકાર પરબ્રહ્મ છે. વેદશ્રુતિના આ ઉપદેશ સામે કેટલાક ટુંકી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો કહે છે કે, વાણી તથા મન પરબ્રહ્મમાં પહોંચતાં નથી તો સદ્ગુરુએ વાણીવડે પરબ્રહ્મનો ઉપદેશ શી રીતે કર્યો ? આનો ઉત્તર એટલોજ છે કે ગુરુ દિવ્ય ને કહે છે કે, વાણી તથા મનનું લક્ષ્ય પરબ્રહ્મમાં પહોંચતું નથી, માટે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સારૂ તેઓનો ઉપયોગ કરવો નહિ. આ પ્રકારે પરબ્રહ્મના વિરાગયુક્ત યોગાભ્યાસથી મન જીતી શકાય છે અને શાંતિ મળે છે.

ચક્ષુઆત્રાદિમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા વાક્પાણિઆદિક પંચ કર્મેન્દ્રિય આદિ દરો ઇન્દ્રિયોમાં રહેવાના ગોલક માત્રનો નિરાશ કરી દાઢી નિમ્મલ કરવો તેમ હોકરી મનનો નિમ્મલ કરી શકાય છે, એવા પ્રકારની બાંતી મૂઠ્ઠા પુરૂષ ને થાય છે; પરંતુ ઇન્દ્રિયોની પેઠે મનનો દાઢા માત્રે કરી નિમ્મલ થઈ શકતો નથી, કારણકે મનને રહેવાનું ગોલક જે લક્ષ્ય ક-

મલ છે તેનો નિરોધ થવો અશક્ય છે. માટે મનનો હઠો કરી નિમદ કરવા કરતાં કમથીજ કરવો એ ધર્મજન ઉત્તમ છે. ભગવાન શ્રી વસિષ્ઠ પણ કહે છે કે,

અપવિદ્યોપવિદ્યૈવ ચિત્તજ્ઞેન મુદુર્મુદ્ઘઃ ।
 નશક્યતે મનોજેતું વિનાયુક્તિમનિન્દિતામ્ ॥ ૧ ॥
 અંકુશેન વિનામત્તો યથા દુષ્ટમતંગજઃ ।
 અધ્યાત્મવિદ્યાભિગમઃ સાધુસંગમ એવચ ॥ ૨ ॥
 વાસનાસંપ્રરિત્યાગઃ પ્રાણસ્પન્દનિરોધનં ।
 પતાસ્તાયુક્તયઃ પુષ્ટાઃ સન્તિ ચિત્તજપેકિલ ॥ ૩ ॥
 સતીષ્વેતાસુ યુક્તિપુહ્તાનિયમપન્તિયે ।
 ચેતસ્તેદીપમૃત્મૃજ્ય વિનિઘ્નન્તિ તમોઽજ્ઞૈઃ ॥ ૪ ॥

ચિત્તનો સ્વભાવ જાણનાર પુરૂષ અમે તેટલા પ્રયત્ન કરે તો પણ ઉત્તમ યુક્તિના જ્ઞાન વિના મન જીતવું અશક્ય છે.

જેમ દુષ્ટ મહામત્ત દસ્તિ અંકુશ વિના વથ થઈ શકતો નથી, તેમ આ મન પણ વિશુદ્ધ યુક્તિયો વિના વથ થઈ શકતું નથી. તે યુક્તિઓ આર છે. ૧ અધ્યાત્મ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ ૨ મહાત્માપુરૂષનો સમાગમ ૩ વાસનાનો પરિત્યાગ ૪ પ્રાણ સંરોધન અર્થાત પ્રાણનારંધ્રનો નિરોધ (પ્રાણધામ) આ ચતુષ્ટય યુક્તિઓ ચિત્તના જળના ઉપાપરૂપ છે. આ ચારે શ્રેષ્ઠ યુક્તિઓ વિદ્યમાન છતાં પણ જે પુરૂષ હઠથી આ કમ નિમદ ન કરતાં હઠ નિમદ કરેછે, તેઓ મનરૂપ દીપકને મુકી દહને અંજનથી અંધકારને હણવાનો પ્રયત્ન કરેછે એમ સમજવું અર્થાત્ કે ને પ્રયત્ન નિષ્ફળ છે.

હવે કમે કરી મનનો નિમદ કરવાની ઉપર દર્શાવેલી ચતુષ્ટય યુક્તિઓનું સ્પષ્ટ રીતે વિવરણ કરવામાં આવેછે.

૧

અધ્યાત્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ.

અધ્યાત્મ વિદ્યાનું જ્ઞાન અર્થાત્ તેનો અપરોક્ષાનુભવ; આ દૃશ્ય પ્રપંચ વિષે નિઃસ્વા-
 ત્વપણનો અને દૃષ્ટ સાક્ષી આત્મા વિષે પરમાર્થ સત્ય રૂપતા તથા પરમાર્થ સ્વરૂપ પ્રકા-
 શતાનો બોધ કરેછે. તેવો બોધ યવાથી મન પોતાના વિષય જૂત દૃશ્ય-પદાર્થો વિષે નિઃસ્વા-
 ત્વ માની પ્રયોજનના અભાવનો નિશ્ચય કરતું યથાપ્રયોજનવાળા પરમાર્થ સત્ય પરમા-
 નંદ સ્વરૂપ દૃશ્યવિષે સ્વપ્રકાશના હેતુથી પોતાની અવિષયતાનો નિશ્ચય કરતું ઈધન રહિત
 અગ્નિની પેટે પોતાની મેલેજ જાત થઈ જાયછે. જેથી અધ્યાત્મ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ એ મનો-
 નિમદના ઉપાય રૂપ છે.

૨

મહાત્મા પુરુષનો સમાગમ.

જે પુરુષ બોધ કરેલા તત્ત્વને સમ્યક્ જાણી શકતો નથી, તેમ બોધ કરેલા તત્ત્વનું વિસ્મરણ કરી દેછે, તેવા પુરુષને મનોનિમ્મલ કરવા વાસ્તે સાધુ સમાગમજ એટલે ઉપાય છે; કેમકે મહાત્માજનો અધિકારી પુરુષને વારંવાર તત્ત્વનો બોધ કરેછે, તથા વારંવાર તત્ત્વનું સ્મરણ કરાવે છે. શ્રુતિ તેવા પુરુષોની એછતા પ્રતિષ્ઠાન કરે છેકે,

યસ્યાનુભવપર્યંતા બુદ્ધિસ્તંત્રે પ્રવર્તતે ।

તદ્દષ્ટિ ગોચરાઃ સર્વે મુચ્યંતે સર્વે કિલ્વિપૈઃ ॥

આવાર્યઃ—અહંબ્રહ્માસ્મિ એ પ્રકારના અપરોક્ષ અનુભવ પર્યંત જે પુરુષની બુદ્ધિ પ્રત્યક્ તત્ત્વ વિષે પ્રવર્તમાનછે, તેવા જ્ઞાનવાન પુરુષની દષ્ટિ ગોચર જે થાયછે તે તે સર્વ પાપ નાશિત થાય છે.

માધૂનાં દર્શનં પુણ્યં તીર્થમૂતાદિ સાધવઃ ।

કાલેન ફલતે તીર્થ સયઃ સાધુ સમાગમઃ ॥

અર્થઃ—સાધુજનોનું દર્શનજ પુણ્યરૂપ છે. કારણ કે તેઓ તીર્થરૂપ છે. તીર્થતો કાળે કરીને ફલ આપે છે; પરંતુ સતપુરુષનો સમાગમ તો તાત્કાલ ફલ આપે છે.

મહાત્મા કપીરદાસજી કહે છે કે,

એક ઘડી આધી ઘડી, આધી હનમે આધ;

સંગત કરીયે સંતકી, તો કટે કાટ અપરાધ

કલિયુગમે એક નામ હય, દુન સરૂપ હય સંત;

સાચે મનસે સેવીએ, તો મિટે કરમ અનત.

૩

વાસનાનો પરિત્યાગ.

જે પુરુષ વિધાના મદદકે કરી દુર્વાસનાવાલા હોય છે, તેનાથી સાધુ સમાગમ થઈ શકતો નથી, તેવા પુરુષને વાસનાનો પરિત્યાગજ મનોનિમ્મલના ઉપાય રૂપ છે. પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણ પશુ કહે છે કે,

વિઠાય કામાન યઃ સર્વાન્પુમાંશ્વરતિનિસ્પૃહઃ ।

નિર્મમોનિરહંકારઃ સશાન્તિમધિગચ્છતિ ॥

અર્થ:—જે પુરૂષ સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરી નિરપ્રહ મમતા રહિત અને અહં કાર રહિત યદને વિચરે છે, તે શાંતિ મેળવે છે.

૪

પ્રાણસ્પંદનો નિરોધ.

જે પુરૂષની વાસનાઓ અતિ પ્રબલ યદ જવાથી, તેનો ત્યાગ કરવા સમર્થ યદ શક્તા નથી ત્હવા પુરૂષને પ્રાણના સ્પંદનનો નિરોધજ મનના નિમ્મલનો ઉપાય છે; કેમકે પ્રાણસ્પંદ (પ્રાણાયામ) તથા વાસના એ બંને ચિત્તાનાં પ્રેરક છે, જેથી એ બંનેનો નિરોધ થવાથી ચિત્તની શાંતિ અવશ્ય થાય છે. આ સંબંધમાં મહામુનિ શ્રી વશિષ્ઠ ભગવાન પશુ વદે છે કે, ક્ષેત્રીજે ચિત્તવૃક્ષસ્ય પ્રાણસ્પંદનવાસને પ્લક્ષ્મિમશ્ચતયોઃ ક્ષીણોક્ષિપ્રંદોષિ વિનશ્યતઃ ॥ ચિત્તરૂપ વૃક્ષનાં બે ખીજ છે. ૧ પ્રાણનો સ્પંદ ૨ વાસના એ બેમાં એકનો નાશ થવાથી બંનેનો નાશ થઈ જાય છે. પ્રાણાયામદ્વાર્યાસૈર્યુક્તયાચ્છુદ્ધતયા આસનાશનયોગેનપ્રાણસ્પંદો નિરુદ્ધયતે. પ્રાણાયામના દૃઢ અભ્યાસથી તથા શુદ્ધિ બતાવેલી યુક્તિઓએ કરી તથા આસન ભોજનાદિકોના નિયમે કરી પ્રાણોના સ્પંદનો નિરોધ થાય છે. અસંગવ્યવહારિવાદ્ભવાત ઇર્ષ્યાના ૧ શરીરનાશદર્શિત્વાદ્વાસનાન પ્રવર્તતે. અસંગ બ્યવહાર રાખવાથી, પ્રપંચના ચિંતનનો પરિત્યાગ કરવાથી તથા શરીરને નાશવાન જાણવાથી અધિકારી પુરૂષની વાસના પ્રત્યક્ષ થતી નથી અર્થાત કે નિરૂપ થાય છે;

ભગવાન પંતજલીના સિદ્ધાંત પ્રમાણે પ્રાણ સ્પંદના નિરોધ માટે અભ્યાસ રૂપ ઉપાય શ્રેષ્ઠ છે. સાધુ સમાગમ તથા અધ્યાત્મ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ એ બંને અભ્યાસ અને ધેરામના ઉપપાદક હોવાથી તે બંનેને વિશે અનંત છે.

મહાત્મા કબીરજી પણ મનોનિમ્મલ માટે કહે છે કે,

મનકે હારે હારે હય મનકે જીતે જીત,
પરબ્રહ્મ પામીએ મનમે હોય પ્રતીત.
મનદીપા કરી ચૈરહી તન સાધોકિસંગ,
કહે કબીર કોરી ગજ કેસે લાગે રંગ.
એતો ગતી હય અટપટી, જટપટ લખે ન કોય,
જે મનથી ખટપટ મીટે, ચટપટ દરશન હોય.

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ પણ મનોનિમ્મલની શ્રેષ્ઠતા માટે કહે છે કે,

નાસ્તિ કુદિરયુક્તસ્ય ન ચાપ્યુક્તસ્ય ભાવના ।
ન ચાપાવયતઃ શાંતિરર્થાત્સ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥

મનોનિગ્રહ ન રાખનારની બુદ્ધિ સ્થિર થતી નથી, કેમકે તેમ ન કરવાથી ભાવના થતી નથી. ભાવના ન થવાથી શાંતિ થતી નથી અને શાંતિ ન થવાથી સુખ થતું નથી. માટે મનોનિગ્રહ તેજ ખરો યોગ છે.

૬

પરમાત્મા સર્વ જગતના ઉપાદાન કારણ કેવી રીતે ?

જે કારણથી કાર્યની ઉત્પત્તિ હોય, અને તે કાર્ય પાછું તે કારણને વિષે લપ ધામે તે કાર્યનું તે કારણ ઉપાદાન કારણ કહેવાય. જેમ જ્યેષ્ઠરૂપ કાર્ય મૃતિકાથી ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેનો લય પણ મૃતિકાને વિષેજ થાય છે. તેથી તે મૃતિકારૂપ કારણ તે જ્યેષ્ઠરૂપ કાર્યનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે. એવીજ રીતે જગત રૂપ કાર્ય પરમાત્મા રૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને પુનઃ તે જગત રૂપ કાર્યનો પરમાત્મારૂપ કારણને વિષેજ લય થાય છે, જેથી જગત રૂપ કાર્યના કારણરૂપ પરમાત્મા ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે.

૧૦

નિર્ગુણ બ્રહ્મ વિષે જાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને સંબંધ નથી.

• एकमेवाद्वितीयम् આ શ્રુતિ બ્રહ્મને એક અદ્વિતીય રૂપ કહી તેના વિષે જાતિનો નિષેધ કરે છે, કારણ કે અનેક વ્યક્તિઓ વિષે રહેનારો જે એક ધર્મ તે જાતિ કહેવાય. જેમ અનેક જીવ્યવ્યક્તિઓ વિષે રહેનાર જે એક જાત ધર્મ તે જાતિ. આવી જાતિ અદ્વિતીય બ્રહ્મ વિષે સંભવતી નથી. અને નિર્ગુણ નિષ્ક્રિય શાંતમ આ શ્રુતિ યથાર્થે બ્રહ્મ વિષે ગુણ, ક્રિયા, અને સંબંધ એ ત્રણેનો નિષેધ કહે છે. તેમાં નિર્ગુણ એ પદે કરી ગુણનો નિષેધ કરે છે. તથા નિષ્ક્રિય એ પદે કરી ક્રિયાનો નિષેધ કરે છે. તથા શાંતમ એ પદે કરી સંબંધનો નિષેધ કરે છે. અને અસંગોહ્યયં પુરુષઃ અઘાત આદેશો નૈતિનેતિ આ બંને શ્રુતિઓ તો નિર્ગુણ, બ્રહ્મને વિષે સર્વ પ્રપંચભાવનો નિષેધ કરે છે. આવા જાતિ આદિક સર્વ ધર્મોથી રહિત નિર્ગુણ બ્રહ્મ કોઈપણ શબ્દોએ કરી કયન કરી શકાતું નથી. શંકા-નિર્ગુણ બ્રહ્મ કદાચિત્ કોઈપણ શબ્દે કરી કયન કરી શકાય નહિ, તો શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતાજીમાં પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ ચેવ વસ્તુનું તમારી પાસે કયન કરે છું, તથા બ્રહ્મ સુત્રમાં શ્રી વ્યાસ ભગવાન કહે છે કે, શાસ્ત્રયોનિત્વાત્. ઉપ-નિષદ્દરૂપ વેદાંત શાસ્ત્ર એજ બ્રહ્મની યોગિ નામ સિદ્ધિનું સ્થાન છે, શાસ્ત્ર ભાવથી બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન થાય છે, માટે સર્વ શાસ્ત્ર પ્રતિપાદ્ય તે બ્રહ્મ છે, અનુમાનાદિકની બ્રહ્મની સિદ્ધિ વિષે પ્રવૃત્તિ નથી, ઇત્યાદિક વચનો અસંગત થવાનો વિરોધ પ્રાપ્ત થશે ? સંભાષણ-નિર્ગુણ બ્રહ્મને ઉપનિષદ્દરૂપ શાસ્ત્રોત્પત્તિ મુખ્યવૃત્તિએ કરી પ્રતિપાદન કરતાં નથી, પણ યથા કિંચિત્ લક્ષણાવૃત્તિએ કરી પ્રતિપાદન કરે છે, માટે તે નિર્ગુણ બ્રહ્મ વિષે શબ્દોની પ્રવૃત્તિનો નિષેધ કરનારા નસત્તન્નાસતુંચ્યતે એ વચનની સાથે જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ એ વચનનો તથા શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ એ શ્લોક વચનનો વિરોધ થતો નથી.

આત્માનાં ૫૬ હેતુ ગણિત વિશેષણો..

આત્માગુણ^૨ અંગે કરી ઉપદેશ, અનુમંતા, બર્તા, બોક્તા, મહેશ્વર, અને પરમાત્મા એમ છ પ્રકારનો કહેવાય છે.

(૧) ઉપદેશ.

યમ કરનાર શ્વેતિક તથા મજ્જમાનની પાસે રહેશે અન્ય પુરુષ પોતે યમ રૂપ કર્મનો કર્તા નથી છતાં યમ વિદ્યા વિષે કુચ્છ હોવાથી તે શ્વેતિક તથા મજ્જમાનની મગકિયા વિષે રહેલા ગુણ દોષને જોઈ શકે છે તેમ, ક્ષેત્રજ નામનો પુરુષ દેહ ઇન્દ્રિયાદિકના વ્યાપારથી રહિત વિવક્ષણુ છતાં તે દેહઇન્દ્રિયાદિકના વ્યાપારની સમીપસ્થિત યદને તે વ્યાપારને જુવે છે, પણ તે દેહઇન્દ્રિયાદિકની પેઠે કર્તા હોતો નથી ખાટે તેને ઉપદેશ કહે છે. શ્રુતિ કહે છે કે,

સપત્તત્ર કિંચિત્પદ્યત્યનન્વાગતસ્તેન મન્વત્પસંગોહ્યં પુરુષઃ

અર્થ—આત્મા જન્મત સ્વપ્ના દિક અવસ્થા વિષે જે જે પદાર્થને જુએ છે, તે પદાર્થો સાથે સંબંધ વાળો હોતો નથી, ખાટે અસંગ કહેવાય છે. અથવા દેહ, અણુ, મન, બુદ્ધિ, આત્મા એ પાંચ દેહાઓની મધ્ય વિષે બાહ્ય દેહાદિક ચારે દેહાઓની અપેક્ષા કરીને અવ્યવહિત દેહા આત્મા પુરુષને ઉપદેશ કહે છે. તે ઉપદેશ વચન વિષે રહેશે ઉપ શબ્દનો અર્થ સમીપતા થાય છે; અને તે અવ્યવધાન રૂપ સમીપતા અર્થ પ્રત્યક્ આત્મા વિષે ધટે છે; પણ અન્ય કોઈ અનાત્મપદાર્થવિશે ધટતો નથી. ખાટે આત્મા ઉપદેશ હોવાથી દેહ

૧ પુરુષને દેહ, ઇન્દ્રિય, મન આદિક ગુણોની સાથેનો સંગજ જન્મ મરણનું કારણ છે. તે ગુણ સંગ ચાર પ્રકારનો છે. (૧) જે પુરુષનો નિરેધ કરી, અને ગુણ માત્રની પ્રધાનતા વડે સંગ થાય તે પ્રથમ પ્રકારનો ગુણ સંગ છે; તેમાં દેહ, ઇન્દ્રિય મનઆદિરૂપ ગુણોના સંધાતને આત્મારૂપે જાણીતો પુરુષ બોક્તા કહેવાય છે. (જેમ આર્વાકાદિક દેહાદિકને જ આત્મા માને છે) (૨) પુરુષને અંતરબૂત કરી તે ગુણની પ્રધાનતાએ ગુણ સંગ દોષ તે બીજા પ્રકારનો ગુણ સંગ કહેવાય છે. તેને વિષે તો તે દેહ ઇન્દ્રિયાદિક રૂપ ગુણો પ્રધાન હોવાથી આત્મા વિષે વાસ્તવ કર્તૃત્વાદિ અભિમાનથી પુરુષ કર્મે ફલનો બર્તા કહેવાય છે (નૈયાયિકનું સિદ્ધાંત છે. (૩) પુરુષની તથા તે ગુણોની સમપ્રધાનતા કરીને જે ગુણ સંગ દોષ તે ત્રીજા પ્રકારનો ગુણ સંગ કહેવાય છે. તેને વિષે તો આત્માના સાથી તે ગુણોની સમ પ્રધાનતા કરી, ગુણો વિષે રહેલા બોક્તાપણાને અસંગ આત્મા વિષે, વસ્તુમાં બદ્ધતાના અંકોની પેઠે માનતો પુરુષ અનુમંતા કહેવાય છે. (જેમ સોમ્ય શાસ્ત્રવાગાનો સિદ્ધાંત છે તેમ) (૪) ગુણોની પ્રધાનતાએ કરી તથા પુરુષની પ્રધાનતાએ કરી જે ગુણ સંગ દોષ તે ચોથા પ્રકારનો ગુણ સંગ કહેવાય છે. તેને વિષે તો સર્વ પ્રકારથી ગુણોના ધર્મોનો આત્મા વિષે પ્રવેશ નહિ જોનાર ઉત્તસિન તથા સર્વ ગુણોના પ્રચારને બોધ રૂપે કરી જોનાર પુરુષ ઉપદેશ કહેવાય છે. (જેમ વેદાંતિઓનો સાદિ આત્મા છે.)

ઇન્દ્રિયાદિકથી ભિન્ન છે. જેમ યમનો ઉપદેશ પુરુષ યમના કર્તા જ્ઞાતિક યજ્ઞમાનથી ભિન્ન હોય છે તેમ.

(૨) અનુભંતા

દેહ ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ વિષે પોતે નહિપ્રવૃત્ત છતાં પણ સમીપતાએ કરી પ્રવૃત્ત હોવાની પેઠે તેને અનુકૂલ થવાથી ક્ષેત્રગ પુરુષને અનુભંતા કહે છે. અથવા પોતે પોતાનાં કાર્ય વિષે પ્રવૃત્ત દેહ ઇન્દ્રિયાદિકને કદાચિત પણ પોતાનાં કાર્ય વિષેથી નિવૃત્ત નહિ કરનાર દેહ ઇન્દ્રિયાદિકના સાક્ષી રૂપ પુરુષને અનુભંતા કહે છે. શ્રુતિ કહે છે કે,

અનુભંતા સાક્ષી ચ લપદદ્વાનુદ્વાનુભંતૈપ આત્મા ॥

આત્માદેવ અનુદદ્વા, સાક્ષી, ઉપદદ્વા તથા અનુભંતા છે. અર્થાત્ કે આત્મા, અનુભંતા હોવાથી દેહ ઇન્દ્રિયાદિકથી ભિન્ન છે. જેમ વિવાહકર્તા પુરુષથી તટરથ પુરુષ ભિન્ન હોય છે તેમ.

(૩) ભર્તા.

ચૈતન્યના આભાસે કરી યુક્ત તથા સંપાત ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિને પોતાની સત્તા તથા સ્વરણે કરીને ધારણ કરનાર તથા પોષણ કરનાર ક્ષેત્રગ આત્માને ભર્તા કહે છે. તે દેહ ઇન્દ્રિયાદિકથી ભિન્ન છે. જેમ પુત્રાદિકનું ભરણ કરનાર પિતા તે પુત્રાદિકથી ભિન્ન હોય છે તેમ.

(૪) ભોક્તા.

બુદ્ધિની સુખ દુઃખ તથા મોક્ષ વૃત્તિઓને પોતાના ચૈતન્ય સ્વરૂપે કરી પ્રકાશ કરનાર આત્મદેવ નિર્વિકાર છતાં પણ તે સુખ દુઃખાદિના ઉપલબ્ધા કહેવાય છે તે અર્થાત્ કે આત્મા બુદ્ધિઆદિથી ભિન્ન હોવાથી ભોક્તા કહેવાય છે. જેમ દેવદત્ત નામનો ભોક્તા પુરુષ અન્નાદિક ભોજ્ય પદાર્થથી ભિન્ન હોય છે તેમ.

(૫) મહેશ્વર.

મહાન હોય તેજ ઇશ્વર કહેવાય; અને તેનું નામજ મહેશ્વર તેમાં ક્ષેત્રગ નામના આત્મા પુરુષ સર્વના આત્મારૂપ હોવાથી મહાન કહેવાય છે. તથા તે સ્વતંત્ર હોવાથી ઇશ્વર કહેવાય છે. જેમ સુખક પાપાણુની સમીપ લોહું રાખવાથી તે જેમ ચેષ્ટા કરે છે; તેમ જેની સમીપતા માત્રે કરી આ બુદ્ધિ આદિક સર્વ પદાર્થો નાના પ્રકારની ચેષ્ટા કરી શકે છે તે ક્ષેત્રગ આત્મા ઇશ્વર કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે, મહતોમહીયાન્ રિશાનોમૂતમવ્યસ્ય. આત્મા દેવ આકાશાદિક મહાન પદાર્થોથી પણ અત્યંત મહાન છે. તથા ભૂત ભવિષ્ય વર્તમાન સર્વ જગતને ટ્રેરણા કરનારા ધરિાન છે. અર્થાત્ કે આત્મા મહેશ્વર રૂપ હોવાથી તે પ્રકૃતિ તથા પ્રકૃતિનાં કાર્યોથી ભિન્ન છે. જેમ મહારાજા પોતાની પ્રજાથી ભિન્ન હોય તેમ.

(૬) પરમાત્મા.

અવિદ્યાને લીધે આત્મસ્વરૂપેકરી કલ્પના કરેલા દેહ-આદિથી તે બુદ્ધિ પર્વત સર્વ જડ પદાર્થોથી જે ઉત્કૃષ્ટ હોય તે પરમ કહેવાય છે. એવા પરમ ઉપદેશત્વાદિક વિશેષણુ વિશિષ્ટ આત્માનું નામ પરમાત્મા કહેવાય છે. અર્થાત્ કે દેહ ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન આત્માને પરમાત્મા કહેવાય, પણ દેહ ઇન્દ્રિયાદિકથી ભિન્ન નહોય તેને પરમાત્મા કહેવાય નહિ.

બોક્તા, ભક્તા, અનુભક્તા, ઉપદેશ્તા એ ચારે શુણ્ણના સંગવાલા છે. એ ચારમાં ઉપદેશ્તા ઉત્તમ છે. અનુભક્તા મધ્યમ ભક્તા અધમ અને બોક્તા અધમથી પણ અધમ છે. ચૈતન્યદેવ તે શુણ્ણના સંગથીજ તે બોક્તાદિક ભાવનાને પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જે કાલ વિષે તે સર્વ શુણ્ણને પોતાને વશ કરીને ક્રીડા કરેછે; તે કાલ વિષે તે મહેશ્વર કહેવાય છે. બ્યારે સર્વ શુણ્ણનો સાગ કરેછે ત્યારે તે પરમાત્મા કહેવાય છે.

સ્વામચંદ્ર ગોવર્ધનરામ.

સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ.

(અનુસંધાન ગતીકથી.)

પ્રશ્ન ૧.—ભલે તેમ હો મહારાજ ! પરંતુ તમે તમારાં પશ્ચિમમાં અંપાતાં ભાષણોમાં આપણી લાક્ષણિક બુદ્ધિ શક્તિ અને સદ્શુણ્ણો વિષે વારંવાર છટાપૂર્વક બોલ્યા છો; 'ધર્મ માટેનો આપણો સમગ્ર હૃદયનો પ્રેમ દર્શાવવા માટે તેમાં તમે ખાત્રી લાયક પુરાવા આપ્યાં છે; હવે વળી તમે કહો છો, કે આપણે તો તમોશુણ્ણથી ભરેલા બની ગયા છીએ; વળી સાથે સાથેજ તમે અમને ઋષિઓનાં નિત્યધર્મનાં દુનિયા માટેના ઉપદેશકો રૂપે માન આપો છો ! આમ શી રીતે બની શકે ?

સ્વામિજી । —તમારા કહેવાનો સું એવો ભાવાર્થ છે, કે મારે દેશોદેશ સમાજના સમક્ષ તમારી ખાત્રીઓનું વિસ્તૃત વર્ણન આપતા ફરવું નેધએ ! આને બદલે સું મારે તેમના સમક્ષ તમને એક પ્રજા રૂપે જુદા ખાડતા લાક્ષણિક શુણ્ણોનું વર્ણન ના આપવું નેધએ ? એકાદ માનવિને તેની ખાત્રીઓ સીધે સીધી બંતાવી દેવી તથા આ વિષે તેની ખાત્રી કરી આપવા માટે આમ થાય તે 'ઝેત્રી ભાવથી કરવું', એ હમેશાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું છે પરંતુ ખીજીઓ આગળ તો તમારે તેની સદ્શુણ્ણોનાં ગાનગાવાં નેધએ. શ્રી રામકૃષ્ણ વારંવાર કહેતા કે જે તમે એકાદ દુરાચારી માનવિને, તે સદાચારી છે, એમ વારંવાર કહ્યાં કે-કેશો તો સમય જતાં તે સદાચારી બની જાય છે; આવીજ રીતે એકાદ સદાચારી માનવિને પણ જે વારંવાર દુરાચારી કહેવામાં આવે તો તે પણ સમય વીતતાં તેવો બની જાય છે પશ્ચિમમાં તો મેં લોકને તેમની ખાત્રીઓ વિષે નેધએ તેટલું પૂરતું કહ્યું છે. એટલું ધ્યાનમાં

રાખશે, કે મારા ત્યાં જવાના સમય સુધી, આપણા દેશમાંથી પ્રશ્નિમાં જનાર સર્વે એ તેમના સહચારોના વખાણનાં ગાન ગાયાં છે તથા તેમના ક્ષેત્રમાં માત્ર આપણી ખામીઓ નાંજ બચ્ચામાં ધુક્યાં છે. આના પરિણામ રૂપે તેઓ આપણને વિહારતા બન્યા છે. એમાં કોઈ પ્રકારની નવાંધ નથી. આવા કારણથી જ વર્તમાનમાં હું જેમ તમને તમારી ખામીઓ અને તેમની સારી બાબતો વિષે કહું છું તેમ તેમના સમક્ષ તમારા સહચારોનું વર્ણન ચલાવું છે, તથા તેમના દુરાચારો પણ દર્શાવી આપ્યા છે. તમે ગમે તેટલા તમસથી ઉભરાઈ જતા હો છતાંએ, પ્રાચીન ઋષિઓની પ્રકૃતિને, ગમે તેટલો થોડો હોય તો પણ થોડોક અંશ નિઃસંશય હૃદયે તમારામાં રહ્યો છે—વિશેષ નહિતો તેનું ભોધું તો રહ્યું જ છે. પ્રાંત કંઈ આપી એમ સાબીત યદ્દ જલ્દ નથી, કે કોઈએ પ્રમોંપદેશકનું કાર્ય ઉપાડી લેવાની ઉતાવળમાં પડી જવું. સર્વથી પ્રથમતો કોઈને પણ એકાંતમાં પોતાનું ધાર્મિક જીવન સંપૂર્ણ પ્રકારે ધડવાની જરૂર છે, ત્યાગ બાવનામાં સંપૂર્ણ ધડાવાનું છે, જરા પણ બંધ વિના બલ-યર્થેનું રક્ષણ કરવાનું છે. તમારામાં તમોચ્છુનો પ્રવેશ થયો છે.—તેથી શું યદ્દ મળ્યું ? એ તમસનો નાશ યદ્દ શકે એમ નથી ? જરા પણ વિશ્વં વિના આમ યદ્દ શકે એમ છે ! આવા તમોચ્છુના વિનાશાર્થે બગવાન શ્રી રામકૃષ્ણનું આપણા મધ્યમાં આવવું થયું.

મન્ત્ર—પરંતુ સ્વામીજી ! તમારા જેવા જનવાની કાંઈ વૃષ્ટિ કરી શકે !

સ્વામીજી—તમે એમ પારો છો, કે મારા મરણ પછી કોઈ પણ વધારે વિવેકાનંદો યદ્દ આવશે નહિ ! થોડાક સમય પૂર્વે મારા આગળ આવીને સંગીત જમાવનાર પેલું યુવા-નીઆઓનું ટાણું, જેનો તમે નિશાની લતમાં પડેલું હોવાથી 'તિરકાર કરો છો તથા તેમને નિરૂપયોગી યુવાનીઆઓ રૂપે ગણી કાઢો છો, તે જો પ્રભુની મરજી થાય તો તેમનામાં ના દરેક અને બધાએ એક વિવેકાનંદ સમાન બની જાય ! જે દુનિયાને જરૂર જણાશે તો વિવેકાનંદોની જરા પણ ખોટ પડશે નહિ—હજારો અને લાખો વિ-વેકાનંદો જેવા દેશે—આંખી, તેની કાને ખજર ! ખાત્રીથી માનજો, કે મારાથી યલું કાર્ય, વિવેકાનંદનું કાર્ય નથી, તેતો તેનું કાર્ય છે—પ્રભુનું પોતાનું જ કાર્ય છે ! જે એક ગવર્નેરજનરલ રીટાયર થાય તો રાજધિરાજ તરફથી અન્ય તેના સ્થાનમાં ખાત્રીથી ની-માત્ર આવશે. તમે ગમે તેટલા તમોચ્છુમાં વીંટાઈ ગયા હો છતાં એટલું ખાત્રીથી માન-જો, કે જો તમે તમારા ખરાજગરથી તેનો આશ્રય લેશો તો એ સર્વ દૂર પળાઈ જશે. બવ-રોગનો વેધ આવેલો હોવાથી અત્યારેનું પુષ્પાર્થ અવસર પ્રાપ્ત થયો છે. જો તમે તેનું નામ લખને કાર્યમાં જોડાશો તો તે જાતેજ તમારી મારરતે દરેક બાબત સિદ્ધ કરાવશે. તમો-ચ્છુ જાતેજ ઉત્તમેત્તમ પ્રકારના સત્વચ્છુમાં પલટાઈ જશે.

મન્ત્ર—બસ, આપને જે પાઝવે, તે કહે, મારાથી તો આવા વિચારો માની શકાતા નથી. આપના જેવી સત્વચ્છુ સમજાવવાની વર્તુલ જોડેલી શક્તિ, કાનામાં સંભવી શકે ?

સ્વામીજી—તમને ખજરજ નથી ! એ શક્તિ સર્વમાં સંભવી શકે. ઇશ્વરનો અનુ-ભવ પામવાના એકજ-ઉદ્દેશથી, જે કોઈ ખારે વર્ષે પર્વત અરબસિત સહસ્રયે પાળે તેનામાં આવી શક્તિનો ઉદય થાય છે. આવા પ્રકારના હૃદયપરનો મોં જાતે અબ્યાસ કર્યો છે,

તેથી જાણે કે મારા મગજ ઉપરથી એક પક્ષો દૂર થઇ ગયો છે. આવા કારણથીજ તત્ત્વ શાસ્ત્ર જેવા સદ્ગત વિષયનાં કોઈ પણ બાપણો માટે મારે વિચાર કરવાની અથવા તૈયાર થવાની જરૂર રહેતી નથી. ધારોકે કાલે પ્રભાતમાં મારે વ્યાખ્યાન આપવાનું છે; એમ થાય છે, કે હું જો જો બોલીશ તે સર્વ જાણે કે એટલાં બધાં ચિત્રા હોય એમ આજે રાત્રે મારાં ચક્ષુઓ સમક્ષ દર્શન દેશે. આવી રીતે જોવામાં આવતી સર્વે બાબતોને બીજા દિને મારા બાપણુદ્વારા મારા શબ્દોમાં ગોઠવું છું. હવે તમારાથી સમગ્રયું હશે, કે આ શક્તિ શક્ત મારા એકલાનીજ હોય એવા કોઇ પ્રકારની નથી. જે કોઇ બાર વર્ષ પર્યંત અશબલિત બ્રહ્મચર્ય પાળશે તેનામાં ખાત્રીથી આવી શક્તિનો ઉદય થશે. જો તમે આમ વર્તશો તો તમને પણ તે પ્રાપ્ત થશે. અમુક અમુક માનવિઓનેજ તે મળશે અને બીજાઓને તે નહિ મળે, એવું કંઈ આપણું શાસ્ત્રોમાં ઉપદેશાયું નથી.

પ્રશ્ન—મહારાજ, આપને યાદ હશે કે આપના સન્યાસ ધારણ કરતા પૂર્વે આપણેના ગૃહમાં બેઠા હતા, આપ અમને સમાધિનું રહસ્ય સમજાવવાનો પ્રયત્ન ચલાવતા હતા. આ કલિકાલમાં સમાધિ સંભવી શકતી નથી, એમ કહીને મેં આપના કહેવાના સત્યમાં શંકા કરી હતી ત્યારે આપે બાર મૂકીને જણાવ્યું હતું, “તમારે સમાધિ જોવી છે અથવા જાતેજ અનુભવવી છે? હું જાતે સમાધિ કરી શકું છું, હું તે તમને પણ મેળવાવી શકું છું.” આપ આટલું બોલી રહ્યા એટલામાંજ એક અણુજવા પુરુષ આવી લાગ્યા, આપણે એ વિષય વિષે વિશેષ ચર્ચા પણ ચલાવી નહિ.

સ્વામિજી—હા, તે પ્રસંગ મારા સ્મરણમાં છે.

આગળ ઉપર, મને સમાધિ કરાવવા માટે આગ્રહ કરતાં તેમણે કહ્યું, “અનેક વર્ષો થી હમેશાં બાપણો આપવાને લીધે તથા સમ્પત મહેનતને લઇને મારામાં રજ્જેશુની હલપારની વૃદ્ધિ થઇ ગઇ છે, એ તમારા લક્ષમાં હશે. તેથી એ શક્તિ હવે મારામાં જાણે કે કંઈક ગર્ભ હોય તેવી બની છે. જો હું સર્વ કાર્યોનો ત્યાગ કરીને, હિમાલયમાં જઈને, કેટલાક કાલ સુધી ધ્યાનાભ્યાસ કરું તો એ શક્તિનો મારામાં પ્રુત્ત ઉદય થઇ આવે.”

॥ નવીન યુગનો આરંભ ॥

(૧૯૧૦ ની ૨૬ મી ડીસેમ્બરે આડીઅરમાં થીઓઝોફીકલ સોસાયટીનાં પ્રમુખ મિસિસ એનિબેસ્ટે આપેલું સાર્વજનિક વ્યાખ્યાન.)

બધુઓ: તમારામાંના જોઓ અધ્યાત્મવાદીઓજો તેમને તથા અધ્યાત્મવિદ્યાની ભાવના મેળી બોમીવા અન્ય અનેકને, “નવીનયુગનો આરંભ” એટલા શબ્દોનો અર્થ ખુલાસાવિના સમજી શકાય એવો છે. બનાવેતી અમુક પરંપરા, એક અનુક્રમી સ્થાવવા માટે અમારામાં

“યુગ” શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે; ઉચ્ચ ભુવનોમાં, સદિયો, શોકોમાં બનતા બનાવોની, આપણી રક્ષણ સદિમાં બનતા બનાવો છાયાઓ સમાન હોય છે; આવા બનાવો એક બીજાને એક નિશ્ચિત ક્રમમાં અનુસરી જાય છે, અન્યોન્યમાંથી સ્વાભાવિકરીતે ઉપજી આવતા સિદ્ધાન્તોના આધારોનો સમાન હોય છે; આવા બનાવો ઇતિહાસના ક્રમમાં નાના અથવા મોટા પ્રમાણમાં ફરી ફરી બન્યાં જાય છે. વૃત્તોનો કરતાં સિદ્ધાન્તો તરફ વિશેષ લક્ષ રાખીને આપણી દુનિયાના ઇતિહાસને તપાસતાં એકક્રમ પછી બીજો ક્રમ આપણી નજરે ચડે છે, એક સ્પષ્ટ, ચોક્કસ, નિશ્ચિત, ક્રમ જોવામાં આવે છે; વધારેને વધારે વિશાલ વિસ્તાર સહિત, ઉચ્ચ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ ઉપર આવા ક્રમો વારંવાર બનતા આપણા લક્ષમાં આવે છે; આથી આવા એકાદ ક્રમને સ્પષ્ટરીતે સમજી શકાયતો બૃત્કાલના તેના સમાન બનાવો આપણાથી સમજી શકાય છે તથા તેને મળતા આવતા ભાવિકાલના ક્રમો આપણાથી બરાબર ચોક્કસાઇથી આગળથી સૂચવી શકાય છે.

આને આપણે અગ્રે આપણો પાંચીસમો વાર્ષિકાત્મક ઉજવવા એકઠાં થયાં છીએ; આ ઉત્સવ વડે દુનિયા માટે પુનરાવર્તન પામતા યુગમાં એક અગત્યની ભૂમિકાના આરંભ થયેલ થાય છે. એક યુગ: થવાના યુગમાં એક નવિન પ્રકારનો માનવી પ્રગલ્ભાવેલ, વૃદ્ધિ પામવાનો છે: તેના આગળ તરી આવતા લક્ષણ રૂપે, આપણી માનવજાતના સંવિત્તની સપ્ત ભૂમિકાઓમાંની એકનો તેનામાં સમાવેશ થશે; એ ભૂમિકાઓ આ પ્રમાણે (૧)-(૩)ક્રમથી અને ઇતિહાસમાં સ્વતઃ આધારો પામતું જીવંત તત્ત્વ, ગર્ભ સંબંધી અને જન્મની ત્રિવિધ ભૂમિકાઓ; (૪), રાગપ્રકૃતિની, કામના પ્રકૃતિ પર્વતની વૃદ્ધિ; (૫) માનસિક; (૬) શુદ્ધ બુદ્ધિ વિષયક; (૭), આધ્યાત્મિક—આત્મા સંબંધિ. આવી ભૂમિકાઓના દરેક આધારોને અમે એક મૂલ-કુલના નામથી બ્યવહારીએ છીએ, એક પૃથ્વીના જીવનમાં અમે એવા સાતનો સમાવેશ કરીએ છીએ.

આવા મહાયુગોમાંના દરેકમાં આવતા નાના યુગોના એક ક્રમમાં ઉપ-કુલોનો સમાવેશ થાય છે, આવાં પશુ દરેક મૂલ કુલમાં સાત હોય છે. આવતા મૂલ-કુલનો આરંભ આવતા મૂલ-કુલની તેનાજ નેહાથી સંખ્યાના ઉપ-કુલમાં થાય છે, આ પ્રમાણે પંચમ મૂલ-કુલનો આરંભ, ચોથા મૂલ-કુલમાંના પંચમ ઉપ-કુલમાંથી થશે; છઠ્ઠા મૂલ-કુલનો આરંભ, પંચમ મૂલ-કુલના છઠ્ઠા ઉપ-કુલમાંથી થશે. વર્તમાન કાલે આપણે છઠ્ઠાવાર ફરીથી યતા આવા એક યુગની આરંભની ભૂમિકામાં ઉભાં છીએ. પંચમ મૂલ-કુલ આરંભના છઠ્ઠા ઉપ-કુલના નાના યુગની આરંભની ભૂમિકાઓનો ક્યારેનોએ આરંભ થઈ ચૂક્યો છે, અતિ અદ્ય પીચક રૂપે છઠ્ઠા મૂલ-કુલનો કાલના ઉદયમાં જન્મ થઈ ચૂક્યો છે.

બોધિતા શુરુઓના બે વૃદ્ધ અને શ્રદ્ધાળુ શિષ્યો એથ. પી. બ્રહ્મચારી અને એથ. એસ. બ્રહ્મચારી, અત્યારે આટલા બધા વિસ્તારમાં ફેલાયેલા મંડળની સ્થાપના માટે એકઠા મન્યા ત્યારથીજ ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં છઠ્ઠા મૂલ-કુલના સુખની ગર્ભદાતાની ભૂમિકાનો આરંભ થયો છે. અત્યારથી સાત શતકો પછી, નેમાંથી છઠ્ઠા મૂલ-કુલનો ઉદય થવાનો છે એવા એક સંસ્થાનની સ્થાપનામાં તેનો જન્મ થવાનો છે; ભાવિમાં બધુભાવથી ઉમરતા

આરંભ થશે, તેના મોખરે આ મંડળ દુનિયામાં આગળ વધતું જ ચાલશે. થોડાક બ્લીકલુ સ્વ-ભાવ વાળા આપણા કેટલાક બંધુઓએ ધારી લીધું, કે આતું કયન કેટલીક રીતે અવિચારી હોવું જોઈએ; આટલા ટુંકા સમયમાં કોઈ પ્રકારનો મહો ફેરફાર થવો જોઈએ નહિ, એમ તેમનું માનવું થયું. છતાંએ ૧૯૧૦ નું વર્ષ ભાંગ્યેજા શરૂ થયું હશે એટલામાં તો આરંભાતો નવીન ઉપ-યુગનું પ્રથમ મહાન પગલું ભરવામાં આવ્યું છે, અમારા સમક્ષ ખુલતાં માર્ગની પ્રકૃતિ પણ અમારા સમજવામાં આવી છે; ઉત્પત્તિના એક નવીન નાના યુગનો આરંભ થવો જોઈએ, એવા શબ્દોની યથાર્થતા જોવામાં આવી છે.

એ સમયથી આજ સુધીમાં લગભગ એક વર્ષ પસાર થઈ ગયું છે; સર્વ પાસાથી શીઘ્ર વૃદ્ધિની, હમેશાં વધતી જતી શક્તિની ભાવનાએ સાંભળવામાં આવે છે. આરંભાતા યુગનો ખાલીથી આરંભ થઈ ચૂક્યો છે, એટલું જાણીને આપણે આજે અત્રે મળ્યાં છીએ; આધ્યાત્મિક અને રથલસ્ટિમાં ખતેમાં, દુનિયાએ એક નવીન અને ઉચ્ચપથે પગલા માર્યું છે, એ બાબતનાં ચિન્હો ઉભરાઈ જવા લાગ્યાં છે.

પ્રથમતો આપણે આધ્યાત્મિકસ્ટિવિષે વિચાર ચલાવીએ; જેમાં દુનિયાની બાબતો માત્ર જાંખી હાથાઓ સમાન છે, એવા બનાવો વિષે વિચાર કરીએ. જે કે રથલસ્ટિનાં માનવિએ એવાં સ્વપ્ન બાંધશે કે તેમની આસપાસ બનતા બનાવોજ ખરે ખરી રીતે ઉપયોગી બાબતો સમાન છે, અન્ય સર્વ બાબતો કદપતિક, સ્વપ્નસમાન, અગમ્ય છે, છતાંએ ખરૂં કહેવા માગીએ તો રથલસ્ટિના બનાવો માત્ર એવી હાથાઓ સમાન છે કે જેમના મૂલપદાર્થનો સમાવેશ અન્ય રથલમાં થાય છે; સર્વ બાબતો આધ્યાત્મિક સ્ટિમાંથી રથલસ્ટિમાં આવે છે, રથલસ્ટિમાંથી અધ્યાત્મિકસ્ટિમાં આવતી નથી, મહાન ફેરફારો ઉપરની ભૂમિકાઓમાંથી થાય છે, નીચેની ભૂમિકાએથી આરંભાતા નથી; ન્યાં અતિ-માનુષી મૂલિએ માર્ગનું નિયમન કર્યું હોય છે ત્યાં માનવસ્ટિ માત્ર લયડતાં ડગલાં બરી શકે છે.

સાર અધ્યાત્મિક સ્ટિમાં એવો કયો મહાન બનાવ બનવાનો છે, કે જેના અંતરમાં માનવસ્ટિ માટે આશિયનો સમાવેશ થાય છે ? તે એક સમર્થ ઉપદેશકના અત્રે આવવાની તૈયારી કરવા સમાન છે; દેવો અને માનવોના મહાશાશકના આપણા મધ્યમાં આવવાં સંજોગો છે. તે મહા સમર્થ અને કીર્તિવત પુરુષ કે જે સમયો સમય દુનિયાના ઉપરેશ માટે અવતાર લે છે. આધ્યાત્મિક જીવનનો એક તાજે સર નવીન પ્રકારે જમાવવા માટે, માનવસ્ટિમાં પ્રાચીન સંદેશનો નવીન સ્વરૂપમાં હૃદયોપ કરવા માટે તેમનું આવવું થાય છે. પોતાના શાસનનો સમય પાસે આવી લાગતાં દરેક ઉપ-કુલને તેમજ જોમાંથી નાની શાખાઓ વૃદ્ધિ પામે છે એવા દરેક મૂલ-કુલને પોતાની સદાય અને પ્રકાશ માટે જગતની મહાગુરુની યાચના કરવી પડે છે, તેમનો શબ્દ જીવન સમાન હોય છે, તેમનું દૃષ્ટાંત પ્રકાશ સમાન હોય છે.

આપણા પિતાપ્રપિતાઓને સદાય અને મંદ અર્પનાર, આર્યકુલના મહાન ધર્મો તરફ ભૂતકાલમાં નમ્ર ફેરવો, હમેશાં તેમની અમરધાને એક ગુરુની ગભ્ય આકૃતિ

પ્રકાશતી જ્ઞેવામાં આવેછે; તેમનું તેજ અતિમાનુષી હોય છે, તેમની દયા અનહદ હોયછે, માત્ર તેમના વિના અન્ય કોઈ પણ ના આપી શકે એવો ઉપદેશ તેઓ આપે છે, પ્રેમ પ્રેમ અને સંલના ખરા તત્ત્વને તેઓ દર્શાવે છે. પ્રાચીન હિંદુધર્મમાં શાશક વૈવધ્યત મનુના સાયોસાયમાં રહીને તેમણે વ્યાસ રૂપે કાર્ય કર્યું છે. મહાગુરુ, મહામુનિ રૂપે તેમણે હિંદનો ધર્મ બનવાને નિમંત્રણ વિખ્યાત ધર્મની સ્થાપના કરવામાં કાર્ય કર્યું છે. પછીથી તેમણે ઇરાનમાં દર્શન દેખને એવા એક ધર્મની સ્થાપના કરીકે જેના વર્તમાનમાં મળી આવતા ટૂંકડાઓ તેના થોડા સમયના જમ અગાટની માખીતી આવેછે; પ્રાચીન કીર્તિના દિનેમાં ઇરાનના સમર્થ સામ્રાજ્ય ઉપર આ ધર્મ રાજ્ય ચલાવ્યું છે; એ ધર્મ વર્તમાનદિનેમાં જૂલમનો સમય આવી લાગતાં પ્રાચીન ધર્મનું નામ જીવતું રાખીને આપણા સમયમાં નવીન જીવનમાં તેનો પુનરુદ્ધાર થવા માટે પોતાનાં બાપીનાં બાલકોને અત્રે હિંદમાં મોકલાવી દીધાં હતાં. અગ્નિના, જ્યોતિરૂપે દર્શાવાતા પ્રભુના પયગંબર ઝરથુષ્ટ્ર રૂપે ૨૬૦૦૦ વર્ષો પૂર્વે તેમનું આવતું થયું. હરમિસ રૂપે અથવા તેમના ઇજ્ઞા દેશના નામમાં ટોથ રૂપે તેમણે પોતાનો સંદેશ ઇજ્ઞાના પ્રાચીન સામ્રાજ્યમાં પ્રવર્તાવ્યો તથા એરેબીયામાં અને બુમધ્ય સમુદ્રનાં કીનારાઓ ઉપર પોતાનો સિદ્ધાન્ત ફેલાવ્યો. જ્યોતિરૂપે ઇશ્વરવિષે, ધૂમી જ્યોતિ વિષે, સ્વર્ગમાં અને માનવિમાં ઓઝીરીસ રૂપે જ્યોતિ વિષે, ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્વર્ગમાં અથવા માનવહૃદયમાં આવેલા ઇશ્વરરૂપજ્યોતિ વિષે તેઓ ઉપદેશતા હજુએ આગળ ઉપર, વર્તમાન દુનિયાને કલા અને સૌંદર્યની કેલવણી આપનાર ગ્રીસના બધા શિક્ષાચારની સ્થાપના કરવાની હતી સારે પણ તેમનું હાથમાં વીંછા જેવું વાદ્ય લઇને ગાતા ગાતા ગ્રીસ દેશમાં આવતું થયું હતું; નિત્ય શબ્દરૂપે તેમણે પ્રભુનાં ગાન ગાવા માંડ્યાં, પોતાના શિષ્યો સાથે પણ તેઓ સંગીતમય વાતચીત ચલાવતા. સંપૂર્ણ કલાની સર્વ પ્રકારની એકતાક દશાઓમાં સૌંદર્યની બાવના તેમના તરફથી પૂરી પાડવામાં આવતી, અખાઈ ગયલી સ્થિતિ ઉપર પૂર પ્રકાશમાં પ્રકાશી રહેતી.

આર્થ કુલે, ઇશ્વરનું સૂર્યરૂપે, અગ્નિરૂપે, જ્યોતિરૂપે, શબ્દરૂપે શ્રવણ કર્યું છે; જ્યાં આગળ મૂલ-કુલ આખરે ઠરી કામ પડ્યું હતું એવી જૂમિમાં પુનઃ આવતાં ફરીથી વળી તેમણે મહાગુરુ રૂપે દર્શન દીધાં. જેમને દુનિયા ગૌતમ રૂપે, ભગવાન બુદ્ધ રૂપે પીછાને છે, તેઓ એક મત્યંદેહમાં છેલી વારનાજ આવ્યા હતા; તેઓ યુવરાજ રૂપે થોગી બન્યા હતા; દુનિયાના શોકની બુમ શ્રવણે અચકાતાં, હૃદયમાં સાલતાં, દુનિયાના સર્વે પદાર્થોને તુચ્છ ગણી કાઢનાર પુરુષ તેઓજ હતા. ઉપવાસ અને તપ પડે તીવ્ર વેદનાનું અત્યંત કષ્ટ સહન કરીને, શોકનું કારણ અને શોકશમનનો ઉપાય શોધવા માટે તેઓ વનમાં જઇને ૭ વર્ષ સુધી બટક્યા. તેમનામાંની આંતરજ્યોતિ દેવો અને માનવોની સર્વે સ્થિતિમાં પ્રકાશી નીકળીને વિસ્તરતા સુધી, અતિમ પ્રકાશની રાહ જોવાનો નિશ્ચય કરીને પવિત્ર બોધિ વૃક્ષની ઊંચામાં બેસનાર તેઓજ હતા; બુદ્ધપદ પામીને ઉઠનાર, શોક યસ્ત દુનિયાને સદાય આપનાર, શુભ ધર્મના ચક્રના પ્રવર્તવનાર પણ તેઓજ હતા.

તેમણે ઉપદેશ આપ્યો અને ચાલ્યા ગયા. તેમના સમર્થ અનુગામિનાં હાથમાં, યુગો ઉપર યુગો થયાં તેના સાથમાં રહીને માર્ગમાં આગળ દધી આવનાર બધું-જવાભાના

હાયમાં તેમણે દુનિયાના ઉપદેશનું કાર્ય સોંપ્યું છે. આ યુગને સાચો સાચ રહીને, હાયો હાય મીઠાવીને કાર્ય કર્યું છે. તમારાં શાસ્ત્રોમાં તમે તેમને ઋષિ મૈત્રેયના નામથી ઓળખો, બુદ્ધધર્માનુયાયીઓ તેમને બોધિસત્ત્વ અથવા બુદ્ધમૈત્રેયનાં નામથી ઓળખે છે. વર્તમાન કાલે તેઓ વિશ્વોપદેશકનું સ્થાન ધરાવે છે, અન્ય ઉપ-કુલે પોતાને નિશ્ચિતમાર્ગે દોરી જવા માટે તેમની સહાય માગી હતી. સારે તેઓ આવા ઉચ્ચ પદમાં જણાયા હતા. પરદેશી અમલને તાબેદાર, પ્રજાઓમાં પણ કંઈ પણ હિસાબ વિનાની ગણાતી એક જૂનિમાં બે હજાર વર્ષ પૂર્વે તેમનું આવવું થયું હતું. એક શ્રદ્ધાળુ શિષ્યે તેમને માટે તૈયાર કરેલા દેહને તેમણે આશ્રય લીધો હતો; આ દેહને થોડોક સમય માનવિઓથી અલગરીતે એસીનાના મઠમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. પછીથી તેમણે દીક્ષિયનો જેમને કાંઈકેટલા નામથી વ્યવહારે છે તે રૂપે તૈયાર થયેલા દેહમાં દર્શન લીધાં; સંપૂર્ણ જીવનનાં ત્રણ વર્ષ સુધી ફરીથી વળી તેમણે જ્યોતિના સંદેશનો પ્રચાર કર્યો; તેમણે તેમના વિનાશ કર્યા, કે “જેમને માટે દુનિયા થોડી બની નહતી” એ ના, ના, તેમણે દેહને વિનાશ કર્યો, તેમનાથી ઉપદેશકનો, મહાગુરુનો વિનાશ થઈ ગયો નહિ; જેમ તેમના દેશીભાઈઓએ સંપૂર્ણ દેહને વિકૃત બનાવ્યો તેમ તેમના શિષ્યોએ, તેમના સંપૂર્ણ ઉપદેશને કલંકવાળો બનાવ્યો, પ્રેમને બદલે અત્ર તત્ર દેખનાં ઓળકે વાવતા ચાલ્યા, છતાંએ ઉપદેશનો હમેશાં પશ્ચિમમાં પશ્ચિમમાં પસરતો ચાલ્યો; પશ્ચિમમાં પંચમ ઉપ-કુલના ઉગતા બલિષ્ઠ શિક્ષારમાં ફરી વળ્યો તેના હકીકા મનને અધિન કર્યું, યુરપમાં પોતાના પૂર્વગામિની ઉપર વિજય મેળવ્યો, આખરે ટ્યૂટન અને લેટીન પ્રજાઓનું એક ક્રિશ્ચિયન સામ્રાજ્ય બન્યું, અકિતાવનું બલિષ્ઠ યદ બધાયું, જેના ઉપર હજુ હવે આત્માર્પણ રૂપી સુંદર પુષ્પ ખીલવાનું છે.

જગદ્ગુરુના વારંવાર આવી રીતે આવવાના દરેક સમયે, એક નાના યુગનો, એક ઉપ-કુલના યુગનો આરંભ સૂચવાય છે; આવા દરેક વડે માનવની આગળ ધપતી ગતિમાં નવીન પ્રેરણા પુરાણ છે; માનવ સંપૂર્ણતાના માર્ગમાં આવા દરેક વડે એક નવીન માધ્યમ-સ્થાન ઉભો કરવામાં આવે છે; આવા સર્વ માધ્યમ દર્શાવનારા પદ્યરો વર્તમાનમાં આપણી પાછળના માર્ગમાં આવી રહ્યા છે.

પોતાના પ્રાચીન માર્ગમાં આગળ ધપ્યાં જતી દુનિયાએ બે હજાર વર્ષો પસાર કર્યા છે; છતાં ઉપ-કુલના ખીલી નીકળવા માટે, મહાગુરુને પુનઃ આવવાનો સમય વળી ફરીથી પરિપક્વ થયો છે.

વર્તમાન કાલે અધ્યાત્મિક સંદેશમાં આવા પ્રકારની હીલચાલ ચાલી રહી છે; પ્રાચીન સમયની પેઢે વળી તેમના ફરીથી આવવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે; ફરીથી વળી ગુપ્ત ઋષિમંડલ પ્રજાના માર્ગને તૈયાર કરે છે. પૂર્વના સમયોમાં જેમ તેઓ આવ્યા હતા તેમ વળી ફરીથી તેઓ આવવાના છે; અદ્યત્ત સંદેશમાં ચાલતી તૈયારીઓનો ખજાનખાટ, દસ્ય જડ સંદેશમાં હદય અને બુદ્ધિને હચમચાવી રહ્યા છે. સર્વ પ્રજાઓના પ્રેમ પાત્ર ફરીથી પાસે આવે છે એવી આશામાં, આનંદથી કેટલાંક મરતક ના ઝૂકતાં હોય એવો એક પણ દેશ પશ્ચિમમાં બાએજ દેશે. ક્રિશ્ચિયન દેવલોના અનેક ઉપદેશકો, દુનિયાને નવીન જ્ઞાન પ્રકાશની જરૂર છે, એમ દર્શાવવા લાગ્યા છે; દુનિયાના ધર્મોને એક સ્થાનમાં સંગ્રહે એવા એક શ્રેષ્ઠ ધાર્મિક યુની ખોટ માટે તેઓ બાર મૂકીને જણાવવા લાગ્યા છે.

ઇંગ્લેન્ડમાંના ધાર્મિક વિચારના નેતાઓ, અકવાડીએ અકવાડીએ જે શ્રોત મંડલો સમક્ષ આપણુ આપે છે તેમને આવી ભાવનાથી કેવી રીતે ભોમીયા બનાવતા જાય છે એ મારા લક્ષમાં આવ્યું છે; આવી ભાવના માત્ર ઇંગ્લેન્ડમાંજ પસરતી જાય છે, એમ નથી; અન્ય પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ આવોને આવોજ પુકાર સાંભળવામાં આવે છે; અનેક દેશોમાં માનવિઓ આશા બંધી બન્યાં છે; અનેક દેશોમાં હૃદયો જાતે જાતે બનવા લાગ્યાં છે, આવી આશા, ઉચ્ચ સૃષ્ટિમાં સાક્ષાત્ ફેરફારોની અંતે પડતી છાયા સમાન હોવી જોઈએ; હિમાલયમાં ચાલવાનો આરંભ કરતા રથના ચક્રોના પડલા પૂર્વમાંથી ને પશ્ચિમમાંથી ઉત્તરમાંથીને દક્ષિણમાંથી શ્રવણુ જોયર થવા લાગ્યા છે. જ્યારે દુનિયાની આશા વધતી જાય છે ત્યારે એનો અર્થ ઉપરના લોકમાંથી મળેલા વચનની પરિપૂર્ણતા, એટલેજ હોવો જોઈએ. તેથી અદ્વૈતાત્મ મંડલમાંના આપણે એક મહાન આધ્યાત્મિક ગુરુના આવવાની વાટ જોઈ રહ્યા છીએ; દુનિયામાં પૂર્વે આવેલા છે તેના તેજ ગુરુ ફરી આવવાના છે તેમના પદોના કાંઈ કાંઈ વિનાશ નથી, તેમનું સ્થાન કદાપિ ખાલી રહેતું નથી, લોકોના તે એક શ્રેષ્ઠ ગુરુ છે તેમનો અજ્ઞાન સંગીતમય છે, તેમનું હૃદય પ્રેમમય છે. આપણે એમના આવવાની આશાવાળાં બન્યાંછીએ, તેમના આવવા માટે માનવના સામાજિક મનને તૈયાર બનાવવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. મેં તમને દર્શાવ્યું હતું તેમ, આગળ ધપતી હીલ-ચાલના આરંભ રૂપે જે વર્ષે દર્શાવવામાં આવ્યું હતું તથા જે વર્ષે હવે લગભગ આપણી પાછળના બૂતકાલમાં આવી રહ્યું છે, ત્યારથી પ્રથમ નિશ્ચિત પગલું બંરવામાં આવ્યું હતું, એટલું મારા જણવામાં છે.

આતું પગલું નવીન ઉપ-યુગને માટે અત્યંત અગત્યનું છે, કારણ કે તેનાથી તેનો નિશ્ચિત આરંભ સ્વયંવાય છે; લાંબા સમયથી ચાલતી તૈયારીઓ ખલાસ થઈ છે, હવે શાક્ષાત અનુભવના દિનો દારપર્વત પણ આવી લાગ્યા છે, એથી એતું આપણને સ્થન મળે છે. તે, દુનિયામાં આવી લાગવાના મહાન ફેરફારોના આરંભ સમાન છે.

આવી લાગવાના ફેરફારોની પ્રકૃતિ વિષે યોગ્ય ધણું સમજવાની તમારી મરજી હોયતો તેમના ઇચ્છાના વાહક રૂપે આવનાર, તેમના સેવક સમાન મંડલે દુનિયાને દર્શાવેલા યોગિના ઉપદેશોમાં છટ્ટી છવાઈ દર્શાવાયલી તે તમારા જોવામાં આવશે. એકતા સંપન્ન અને બહુતા-પ્રાચીન સમયના જેવો, હવે ધર્મના એક બંધુ મંડલમાં નહિ પરંતુ પ્રજાઓના વિશાલ બંધુ મંડલમાં વિસ્તરતો તેનો તેજ ઉદ્દેશ્ય છે. સર્વ પાસાથી ધર્મોની એકતાનો સંદેશ ગાજ રહ્યો છે; સર્વ ધર્મોની ઉત્પત્તિ એક મૂલમાંથી હોવી જોઈએ, સર્વ દિવ્ય યોગિના અમર વૃક્ષની શાખાઓ સમાન છે, એવી સામ્યતા હવે પસરવા લાગી છે. દુનિયાના-ધર્મોના બાલકો માટે, લડ્યાં કરતું, તકરારો કરવી, જે ખરેખર કહેવા માગીએતો જ્યારે તેમણે હવે યુવકોમાં વૃદ્ધ પામવી જોઈએ ત્યારે હજુ એ બાલકોને બાલકો જેવાજ રહેવા સમાન છે; હવે આવવાના મહાયુગના ઉપદેશમાં સ્પષ્ટ અને બલવાન રીતે આવા પ્રકારનો સંદેશ ગાજી ઉઠશે. સર્વ ધર્મો એક છે, સર્વ વિધધર્મો એકજ ઉદ્દેશ સ્થાન પ્રતિ દોરી જાય છે. ધર્મોની એકતાના પ્રતિબિંબરૂપે પ્રજાઓની બહુતા થવી જોઈએ, સ્વરૂપોની અનેકતા બાંધી શકવાનો માત્ર એકજ આધાર હોવો જોઈએ; એ આધાર તો દરેકમાં આવિર્ભાવ પામતા જીવનની એકતા સમાન છે.

ન્યારે આપણે ઇશ્વરની અંતર્યાપિકતા, દરેક માનવ અને પદાર્થમાં ઇશ્વરના અંતર્યામી પણા વિશે વિચાર ચલાવીએ છીએ ત્યારે આપણે જોને એક સૃષ્ટિના નામથી બ્યવહરીએ છીએ તેના બંધારણને બનાવતા અણુઓનો પરસ્પરાશ્રય આપણે સ્પષ્ટરૂપે દર્શાવીએ છીએ. ઇશ્વરની અંતર્યાપિકતા અને માનવની એકતા, એ બંને એકજ સત્યને દર્શાવતાં વાક્યો છે, —વિવિધ સત્ય સમાન છે, એક પ્રકાર દિવ્ય છે, અન્ય માનુષિ છે, આ યુગલ હમેશ માટે અભેદ છે.

એકતાનો ઉપદેશ, મૈત્રી ભાવનો પ્રચાર, વર્તમાન કાલે વિરુદ્ધતા ધરાવતા પંથો વચ્ચે પ્રેમ ભાવનો ઉપદેશ, એજ આ પ્રમાણે નવીન યુગનો સિદ્ધાન્ત બનશે; અને હવે આવતી મહાન શાંતિ લાવવામાં તમારે સહકારી બનવું હોયતો તમારું કાર્ય, સર્વ પ્રકારના ધાર્મિક દેવોમાંથી, સર્વ પ્રકારના ધાર્મિક વિરોધોમાંથી, સર્વપ્રકારની પંથ સંબંધિ હિંસાઈમાંથી, બીજાના ધર્મ અને આચારોના સર્વ પ્રકારના તિરસ્કારમાંથી તમારાં હૃદયો શુદ્ધ બનાવવાનું છે; માત્ર આ પ્રમાણેજ આપણે પ્રભુના માર્ગને તૈયાર બનાવી શકીશું, તેમના માર્ગને સીધો જાળવી શકીશું, માત્ર જ્યારે હિંદુ અને મુસલમાન, ખ્રિસ્તીયાથી અને કાઇ-રસ્તાનુયાથી, પારસી અને હિંદુ, જૈન અને શિખ—એકજ ખંડમાં અત્રે સાથે સાથ વસતા જીવંત ધર્મોના અનુયાયીઓ—માત્ર જ્યારે તેઓ એકતાને જાણીને તે પ્રમાણે જીવન ગાળશે, ત્યારેજ આવતા મહાશુરુને આવકાર આપવાને હિંદુ તૈયાર બનશે.

સમયો સમય આપણા હિંદુ અને મુસલમાન બંધુઓ વચ્ચે સળગી ઉઠતા, આપણી આસપાસ જોવામાં આવતા વિરોધો હોવા છતાં એકતાની ભાવના પસરતી જાયછે, થોડાક સમયમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવશે એવી એકતા વૃદ્ધિ પામતી જાયછે. ઉભય પક્ષના નેતાઓ, ઉસ્કેરવાના નહિ પરંતુ સમજાવવાના, શુરસે કરવાના નહિ પરંતુ શાંત પાડવાના પ્રયત્ન ચલાવી રહ્યાછે. વીશમા શતકમાં હજુએ ધર્મના નામે લોહી રેડવામાં આવે, એ વિચારથી દુનિયાના સર્વ સ્થલના સાંપ્રદાયો યરમાવા લાગ્યા છે; આવી લાજની સામ્રાજીક ભાવના, આવી માન્યતાનો સામ્રાજીક સ્વીકાર, એ ધાર્મિક યુદ્ધો અને કલહોને આતંકના અને ધન્યવાદના વિષયો રૂપે ગણવામાં આવતા હતા એ દિને હવે ભૂતકાલના બન્યા છે તેની નીશાનીઓ રૂપછે. હવેતો આવી બાજતો શોક અને નિંદા પાત્ર બની છે. જેમ જેમ આવી ભાવના પસરતી જશે, જેમ જેમ જડા અને મોભાય છુદિના લોકને વધારે છુદિશાળી અને વધારે આધ્યાત્મિક લોકની અસર થતી જશે, તેમ તેમ ખરી ધાર્મિક એકતાનો ધીમે આરંભ આપણા જોવામાં આવશે, ધાર્મિક તિરસ્કાર, દેવના ઝમાનાનો અંત આવશે, બંધુ ભાવના યુગનો ઉદય જોવામાં આવશે. પછીથીજ હિંદુ, માતૃ-કુલરૂપે આસ પોતાના બોધિના અગલતા સિદ્ધાંતોનો એ કે અવાજ ઉઠાવેલ કરશે, આવતા સિદ્ધ અને મહાશુરુને આવકાર આપવાને પોતાના કુટુંબને તૈયાર બનાવશે.

હવે પછી થવાના આધ્યાત્મિક ઝનાવોના અવિર્ભાવ માટે અત્રે આવા પ્રકારની તૈયારી કરવાની છે. હવે આપણે આપણી રચૂલ દુનિયા તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ તથા એક નવીન યુગ આરંભાવાનાં કેાઇ ચિન્હો મળી આવે છે કે નહિ, તે તપાસીએ.

॥ દિવેટના સિદ્ધ પુરુષો ॥

અને

પુરાણોમાં મળી આવતા મરૂ, અને દેવાપિ.

આડિઆરમાં ૧૮૮૪ માં મળેલા થીઓસોફીકલ મંડલના વાર્ષિક મેળાવડા વખતે મદ્રાસના માણ માનવંત સીટીંગરજ દીવાન બહાદુર પી. શ્રી નિવાસરાવે, ઉપરનાં નામવાળા ખંતે ઋષિઓના સંખ્યે એક લેખ વાંચ્યો હતો, તે ઘણોજ સચક ગણવામાં આવ્યો હતો. છતાંએ આ લેખ ક્રોધ ક્રોધે છાપવામાં આવ્યો નથી. ૧૯૦૫ ના મે માસમાં મેં જાણી શ્રી નિવાસરાવને આ લેખ મોકલાવવા લખ્યું, એ લેખનો મોટો ભાગ ખોવાઈ ગયો છે, એમ તેમનું ઉત્તર મળ્યું. છતાંએ તેમણે આરંભમાં જતે લખેલાં ગૂળ ટીપ્પણો મને મોકલાવી આપ્યાં; આલેખ આ ટીપ્પણોને વિસ્તારીને તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. અત્રે જે આપવામાં આવે છે તે આ ટીપ્પણોને આધારે છે.

શ્રી ભાગવત પુરાણમાં એવું બવિષ્ય કથન કરવામાં આવ્યું છે, કે શંતનુનો બ્રાતા 'દેવાપિ' અને ધક્ષિકાકુનો વંશજ મરૂ, મહા યોગના બલ વડે કલાપ નામના ગ્રામમાં નિવાસ કરેછે; કલિયુગના અંતે વાસુદેવ (પરબ્રહ્મ) ના આદેશાનુસાર તેઓ લોકના વર્ણાશ્રમ ધર્મની પૂર્વની પેઢે સ્થાપના કરશે " (૨૬-ધ-૧૨-અધ્યાય-૨-શ્લોક-૩૬-૩૭)

દેવાપિઃ શંતનોભ્રાતામરુશ્ચેક્ષ્વાકુ વંશજઃ ।

કલાપગ્રામ આસાતેમહાયોગ ચલાન્વિતૌ ॥ ૩૬ ॥

તાવિહત્યકલેરન્તે વાસુદેવાનુશિસિતૌ ।

વર્ણાશ્રમયુતં ધર્મપૂર્વત્પ્રથાયિષ્યત, ॥ ૩૭ ॥

" વિષ્ણુ પુરાણમાં આ ઉભય મહાત્માઓનાં નામ વર્ણવીને દર્શાવવામાં આવ્યું છે, કે કલાપગ્રામમાં આરે યુગોનો બધોએ સમય તેઓ પોતાનો વાસ આજી રાખશે; કૃતયુગના આરંભમાં (અન્ય રીતે કહેવા માગીએ તો કલિયુગના અંતમાં) તેઓ અત્રે પાછા ફરશે; મનુના ' ક્ષત્રિય કુલના, કુટુમ્બને ચાલતું રાખવાના બીજકે રૂપ તેઓ બનશે. " (વિષ્ણુ પુરાણ-૪-અધ્યાય-૨૪-શ્લોક-૩૭.) મત્સ્ય પુરાણમાં પણ આવું ને આવુંજ બાવિતું સૂચન મળી આવે છે. (અધ્યાય-૨૭૧, શ્લોક-૫૭)

" આવા પ્રકારનાં અવતરણો કંઈ પુરાણોમાં આકસ્મિક રીતે છૂટાં છવાયાં વેરાયલાં, સંખ્ય વિનાનાં મળી આવતાં નથી, પરંતુ આથી ઉલટી રીતે હિંદુઓનાં પવિત્ર શાસ્ત્રોમાં આ મહાન્ યોગીઓમાંના દરેકનો એક સંપૂર્ણ, વીમલધાર વૃત્તાંત મળી આવે છે. સૂર્ય અને ચંદ્ર અગત્યના આવ્ય દેવો છે, તેમનામાંથી બે મહાન્ શાખાઓમાં ક્ષત્રિય કુલની ઉત્પત્તિ થઈ કહેવાય છે. સૂર્યના પુત્ર વૈવસ્વત મનુ, તેમના પુત્ર ધક્ષિકા. ધક્ષિકાકુના અનેક વંશજો થયા, તેમાં પરબ્રહ્મના અવતારરૂપમનાતા, રામાયણ નામના વીરકાવ્યના નાયક અને યુવરાજ શ્રી રામ પદ મા થયા; રામનો પુત્ર કુશ થયો, કુશનો ૧૯ મો વંશજ સિદ્ધ થયો. આ સિદ્ધનો પુત્ર તે મરૂ. જે યોગ બલ વડે હજુએ કલાપ નામના ગ્રામમાં વસેછે,

તથા બાવિ યુગોમાં સૂર્ય વંશને વિસ્તારનાર છે. વિષ્ણુ પુરાણ-૪-અધ્યાય-૪ શ્લોક ૪૭.
તથા, શ્રી ભાગવત પુરાણ ૨૩-૪-અધ્યાય-૧૨-શ્લોક-૬

ભાગવત.....

શીઘ્રસ્તસ્ય મહઃ સુતઃ ॥ ૬ ॥

યોસાવાસ્તે યોગસિદ્ધઃ કલ્યાણામમાશ્રિતઃ ।

કલેરન્તેસૂર્યવંશંનૃપં ભાવયિતા પુનઃ ॥ ૬ ॥

પછીથી પુરાણોમાં મરુના વંશજોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે; વિખ્યાત ચંદ્રશુભ આમાંના એક યજ્ઞ ગયા એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. મરુના વર્તમાન જન્મનો આવો ઇતિહાસ છે, તેઓ તેમના પૂર્વના જન્મોમાં કૌણ અને કેવા હતા, એ હંજી સુધી મારાથી શોધી શકાયું નથી. "

" હવે બીજી શાખા વિષે:—

ચંદ્રનો પુત્ર યુદ્ધ યયો; યુદ્ધ, વૈવસ્વત મનુની પુત્રી ઈલા સાથે પરણ્યો, તેનાથી પુરુ-
રવા યયો, તેમનો ૪૧ મો વંશજ પ્રતિપ યયો. તેમને ત્રણ પુત્રો હતા, (૧) દેવાપિ, (૨)
શંતનુ, (૩) વાહિક. આમનામાંના પ્રથમ દેવાપિએ યુવાવસ્થામાંથીજ યોગીનું જીવન
સ્વીકાર્યું, તેમના નાનાભાઈ શંતનુ રાજ્ય થયા. શંતનુના પુત્ર બિષ્મ થયા તેમના વંશજો
પાંડુ અને ધૃતરાષ્ટ્ર, આ બંને પાંડવો અને કૌરવોના મહાત્મ કુલોના નાયકો હતા; તેમનાં
વૃત્તાંતોએ મહાભારતનું વસ્તુ પૂર પાડ્યું છે. "

" દેવાપિ અને શંતનુનાં નામ ઋગ્વેદમાં મળી આવે છે. (મંડલ ૧૦ સૂક્ત ૯૮—
મંત્ર ૭):—

યદ્દેવાપિઃ શન્તનવેપરોહિતો દોત્રાયંવૃતઃ કૃપયન્નદીધેત્ ।

વૈવશ્રુતંદૃષ્ટિર્નિરરાંણો વૃહસ્પતિર્વાર્ચમસ્માઅયચ્છત્ ॥ ૭ ॥

ત્યાં આગળ એમ કહેવાયું છે, કે દેવાપિએ પોતાના બાપા શંતનુ ઉપરના પ્રેમને
લીધે, બાર વર્ષ સુધી અનાટ્ટિ યજ્ઞ ત્યારે શંતનુના રાજ્યમાં પોતાના યોગ બળ વડે ઇન્દ્ર
પાસે પુષ્કલ વર્ષા કરાવી હતી. ષડિત બાળકારસાયજી યુધાસો કરે છે, કે દેવાપિ અને
શંતનુ બાપાઓ હતા તથા કૌરવ કુટુંબના હતા. વેદમાંના વૃત્તાંત પુરાણોમાંના વૃત્તાંત સાથે
મળતો આવે છે, તેમાં આટલોજ તફાવત છે, કે પુરાણો દેવાપિના વેદ વિરુદ્ધ શમ્પદો ઉચ્ચા-
રવાનો યુધાસો, યુકિતબાજ પાપંડિઓના ઉપદેશને લીધે એમ થયું હોયું જોઇએ, એવો
કરે છે; ઋગ્વેદમાંથી એટલું મળી આવે છે, કે દેવાપિના ઉપર ઉપરથી જણાઈ આવતા
પાપંડ વિચારો, પોતાના નાના બાપા શંતનુ ઉપરના પ્રેમને લીધે. પ્રવર્તાવવામાં આવતા
હતા, કે જેથી બ્રાહ્મણો તેને પોતાને રાજપદ માટે અયોગ્ય ઠરાવે તથા શંતનુ કંપદા-
પૂર્વક ગાદીએ આવે. પુરાણોમાં વળી દેવાપિને એક ક્ષત્રિય, રાજા, પ્રતિપના પુત્ર ગણવામાં
આવેછે. વેદોમાં એમ જણાવવામાં આવે છે, કે તેઓ એક બ્રાહ્મણરૂપિ અરિષ્ટેનના
પુત્ર થતા હતા. આમ હોવા છતાં એટલી વાન ખરીકે દેવાપિ પોતાના પૂર્વ જન્મમાં એક

આહાણુના પુત્ર હતા. મહાભારતના કેટલાક ઉતારાઓ વડે હું દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ તેમ તેઓ પછીથી એક ક્ષત્રિયના કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. ”

“ અહાતે છં માનસ-પુત્રો, મહર્ષિઓ કહેતાઃ—મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ અને ક્રતુઃ; મરિચિનો પુત્ર કશ્યપ, સપ્ત મુખ્ય ઋષિઓમાંનો એક હતો. (મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય-૬૫-શ્લોક. ૧૦-૧૧.)

ब्रह्मणोमानसाः पुत्राविदेताः पण्महर्षयः ।
मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १० ॥
मरीचेः कश्यपः पुत्रः * * * * * ॥

કશ્યપ, દક્ષની તેર પુત્રીઓ સાથે પરણ્યા આમાંની એકનું નામ હતું હતું. (મહાભા. આદિપર્વ. અધ્યાય-૬૫-શ્લોક-૧૧-૧૨.) તેના દારા તેમને અનેક પુત્રો ઉત્પન્ન થયા, તેમનાથી દાનવોના નામથી ઓળખાતો વર્ગ બધાએ, આમનામાંના એકનું નામ નિકુમ્બ હતું. (એજન-શ્લોક-૨૬)

निचंद्रश्चनिकुम्बश्चकुपटः कपटस्तथा ।
शरमः शलभश्चैव सूर्याचंद्रमसौतथा ।
एतेरुपातादनोर्वशे दानवाः परिकीर्तिताः ॥ २६ ॥

આ દાનવોને તેમના જેવા અન્ય વર્ગોની પેઠે રાજર્ષિઓ અથવા બ્રહ્મર્ષિઓનાં કુટુંબોમાંથી ગમે તેમાં પૃથ્વી ઉપર તેમની જાતે અવતરવાનો હક અને પસંદગી હતાં. (એજન-શ્લોક ૪૦)

ततोब्रह्मर्षिवंशेषु पार्थिवर्षिकुलेषु च ।
जज्ञिरेराजशार्दूल यथाकागं दिवौकमः ॥ ४ ॥

અતુપમેયબલ અને એટલુદ્વિશાળી નિકુમ્બ પૃથ્વી ઉપર એક મહા યુવરાજ-રૂપે જન્મ્યો હતો, પછીથી તે દેવાપિના નામથી ઓળખાયો હતો. (મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય ૬૭-શ્લોક-૨૬-૨૭)

निकुम्बस्त्रजितः संख्येमहामतिरंजायत ॥ २६ ॥
भूमौभूमिपतिश्रेष्ठो देवाधिप इति स्मृतः ।

કાશ્યપ વળી અરિષ્ટસેનના નામથી પણ જાણીતા થયા છે. (જુઓ મહાભારત શાન્તિ પર્વ અને વાયુ પુરાણ.)

“દેવાપિએ” રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો તથા મનવજાતમાં ધર્મની પુનઃસ્થાપના કરવા માટે અને, ચંદ્રવંશને નિત્ય જાળવી રાખવા માટે પોતાની સ્વતંત્ર મુશ્કેલી યોગાભ્યાસનો સ્વીકાર કર્યો. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છેઃ—એક યોગી રૂપે દેવાપિ હજીએ કલાપ નામના

આમમાં વસે છે; કલિયુગના અતે તેઓ અંદ્રવંશની અને ધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરશે.”
(ભાગવત પુરાણ રક-૫-૯-અધ્યાય-૨૨ શ્લોક-૧૭)

* * * * *

દેવાપિયોગમાસ્થાયકલાપગ્રામમાશ્રિતઃ ॥ ૧૭ ॥
સોમવંશેકલો નદેકૃતાદૌસ્થાપાયિષ્યાતિ ।

* * * * *

(વળી જુઓ વિષ્ણુ પુરાણ-૪-અધ્યાય-૨૦-શ્લોક ૩૩)

“વૈવસ્વત મનુના પુત્રના વંશજ સર્વવંશના મરુ તથા તેના નેજ વૈવસ્વત મનુની પુત્રીના વંશજ દેવાપિ તેમના વર્તમાન જન્મમાં, આ પ્રમાણે કલાપ નામના ગ્રામમાં વસતા કહેવાય છે; એ ગ્રામ વિષે ભાગવત પુરાણના ટીકાકાર કહે છે, કે ‘યોગીઓના વાસસ્થાન રૂપે આ ગ્રામ પ્રસિદ્ધ છે.’ વિષ્ણુ પુરાણના ટીકાકાર ઉમેરે છે, કે આ ગ્રામદિમાલયના સીંગાડાના પ્રદેશમાં આવેલું છે. ભાગવતમાં આ પ્રદેશને ઋષિઓના વાસસ્થાન તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે.” (રક-૫-૧૨-અધ્યાય-૯)

બંને ઋષિઓ સંબંધી આટલાં અવતરણ આપ્યા પછી, મી. શ્રીનિવાસ રાવે આ બંને અને મેડમ. બ્લાવાટસ્કીથી કહેવાતા બંને મહાત્માઓ વચ્ચે મળતી આવતી બાબતો

શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો; તેમને લાગ્યું કે આ ઉભય યુગલો અનેક બાબતોમાં સમાનજ હતાં હતાંએ તેઓ સાવધાની ભર્યા હતા; તેમણે એવી આશા દર્શાવી, કે વર્ષો વીતતાં થીઓસોફીના અંતરંગ પક્ષના અભ્યાસિઓ તરફથી આ વિષય ઉપર વિશેષ અજમાણ પાડવામાં આવશે.

“મરુતું” નામ, એચ. પી. બ્લાટસ્કી જન્મે પોતાના શુરુ રૂપે માનતાં હતાં એવા સિદ્ધ નામની સાથે મળતું આવે છે, પરંતુ જોડણીમાં સદજ ફેરફાર રહે છે. અન્ય મહાત્મા નું નામ “દેવાપિ” નામથી બીલકુલ ભિન્ન પડી આવે છે, વળી કલાપગ્રામ દિમાલયમાં આવેલું છે, એચ. પી. બીને ગ્રેનારા બંને સિદ્ધ પુરૂષોત્તર દિમાલય પારના કોઈક અગ્રાત પ્રદેશમાં વસતા કહેવાય છે.

મરુ ક્ષત્રિય હોય એમ જણાય છે. પુરાણોમાં ક્ષત્રિય કહેવાયલા દેવાપિને વેદોમાં બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મેલા દર્શવવામાં આવે છે, પરંતુ આ બાબતનો યુક્તસા એમ કરવામાં આવે છે, કે તેઓ તેમના પૂર્વ જન્મમાં બ્રાહ્મણ હતા. પુરાણોમાં કહેવાયું છે કે, મરુ અને દેવાપિ કલિયુગના અતે ધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરવાના છે, બન્ને હજી તો આપણે એ યુગના આરંભ કાલમાં છીએ.

પૌરાણિક વાર્તાઓને વાંચીને ધણીજ સંભાળ પૂર્વક વિચારવાની છે. ધણું જથ્થું એવું માનેવા લાગ્યા છે, કે પુરાણોમાંના બંને ઋષિઓ, એચ. પી. બીને ઉપદેશીને “સદાચ” કરનાર બંને સિદ્ધ પુરૂષો સાથે બરાબર મળતા આવે છે, છતાં એ બન્ને પાસે કરીને થોડો મોટો ભાગે લોગણીઓ, ઉર્મિઓનું ભરણું ભરવા લાગ્યા છે. ત્યારે મરુકેલ એવા

વિષય સંબંધી પુરાણો અને અન્ય હિન્દુ પવિત્ર શાસ્ત્રોમાં મળી આવતા બધા પુરાવા એક ઠા કરવામાં આવેતો, અતિ ઉત્તમ પ્રકારનું કાર્ય પાર પડે.

મેડમ બ્લાવાસ્કીએ એક સમયે લખ્યું હતું:—

“મારા જાણુવામાં આવ્યા છે તે ગુરુદેવો, એકાદ જગતમાં વર્ષોનાં વર્ષો સુધી જીવ રહેનારા, હિંદમાં જોવામાં આવે છે તેવા યોગીઓ નથી, તેમજ તેઓ તપ આદરતા નથી સ્વાસ્થ્ય રૂપતા નથી. માત્ર તેઓ અધ્યાત્મવિદ્યા અને ગુપ્તવિદ્યાના સિદ્ધપુરુષો છે, જેઓ સિદ્ધાંતનાં મુખ્ય વાસસ્થાન ટીબેટના એક અગ્રુક ભાગમાં આવેલાં છે; તેમના શિષ્યો હિન્દુઓમાં સઘળે વિસ્તરેલા છે; કેટલાક તદ્દન વિશુદ્ધ છે અન્ય કેટલાક યોગાધ્યાયી તેવા છે.”

આ સિદ્ધ પુરુષો વિષે ઘણાજ બૂઝ બરેલો વિચાર પ્રવર્તે છે; જો આપણે આપણા માનેલા ધોરણ મુજબ તેમના માર્ગો અને રીતિયોને, આવી બાબતોના યથાર્થ જ્ઞાન વિના ખુલાસો આપવા દોરાર્ધ જવાને બદલે, આપણે જે વિષે સંપૂર્ણ ખાતરી બરેલા નથી તે માટે કંઈ પણ કહેવામાંથી આપણે દૂર રહીએ તો આપણાથી સત્યની યથાર્થ સેવા કરી શકાય. આ સર્વ આધારો અને અવતરણોની રામ રહિત અને ચર્ચા બરેલી શોધ ચલાવવામાં આવેતો હપયોગી યથ પડશે; સંસ્કૃતમાં સારી પ્રવિણતા મેળવેલા આપણા હિન્દુ બંધુઓ આ કાર્ય ઉઠાવી લઈને આ વિષય વિષેના તેમના શ્રમનું પરિણામ પ્રસિદ્ધ કરશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. કલિકપુરાણમાંથી આ બંને ઋષિઓ વિષે ઘણું મળી આવે એવું કહેવાય છે.

મી. શ્રી નિવાસરાવતા લેખ ઉપર, દામોદર માવલંકરે લખેલી એક ટીપ્પણીમાં મને નીચે પ્રમાણે મળી આવે છે:—

“યુવરાજ દેવાપિ ગુપ્તવિદ્યામાં પોતાની નિપુણતાને લીધે, વિખ્યાત ઋષિ વિશ્વામિત્રની સાથે તેજ સમયે અને સ્થલે બ્રાહ્મણત્વ પામ્યા છે. આ ગૃહ જીવરના તેમના પ્રથમ જન્મમાં તેઓ મહર્ષિ કસ્યપના એક પુત્ર હતા. ઋષિ કસ્યપે સ્થાપેલું ગોત્ર, જેમ વર્તમાનમાં મળી આવે છે તે મુખ્યત્વે કરીને એક બૌદ્ધગોત્ર છે. આર માતૃયિં ખુદોમાંના, શાક્ય સિંહના તૂર્તજ પૂર્વેયઈ ગયલા એક આ ગોત્રમાંજ જન્મ્યા હતા, કસ્યપ તથાગતના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા. આ ગોત્રના અન્ય પુરૂષ મોટાકસ્યપ, ગૌતમપુદ્ગલા પ્રથમ શિષ્યોમાંના એક મહાઅર્હત હતા. આ છોટા નામ વાળાના બ્રાતા અને સાથી અભ્યાસિ એક બીજા કસ્યપ હતા, તેમણે પણ ગૌતમપુદ્ગલ પછી થયલા અર્હતોમાં મુખ્ય પદ દીપાવ્યું છે. હવે ગુપ્ત વિદ્યાના સર્વ અભ્યાસિઓને સારી રીતે જાણીતું છે તેમ વિશ્વામિત્ર, ખુદોમાંના અતિમ પુરૂષે શોભાવેલા સમાન પદના એક સિદ્ધ પુરૂષ હતા તથા વિશ્વામિત્રના એક સાથી દીક્ષિત તરીકે મહર્ષિ દેવાપિ પણ તેજ સમયે હોવા જોઈએ. આપણા ગુરુદેવ પોતાને શા માટે એક બૌદ્ધ કહે છે, એ બાબત ઉપર આથી થોડો ઘણો પ્રકાશ પડશે; આ સંબંધમાં બૌદ્ધ શબ્દનો, ગૌતમ પુદ્ગલ પહેરેલા વસ્ત્ર શાસ્ત્રમાંથી ઉપજાવી કાઢેલા ધાર્મિક પથ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી.”

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે

ધણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંગાણ અર્થાં ચતાવવામાં આવી છે.

સ્વ મણીલાલ નબુમાઈ દ્વીવેલી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘડાઓના ગ્રામફથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ આર રાખવામાં આવી છે. કર્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જુદું પ્રથમથી ચમત્તા શ્રાદ્ધકેએ એક કાર્ડથી છુકે મોકલવા માટે ખબર આપવી. મેનેજર.

સુદર્શન એક્સિસ—નડીઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુકું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ કિંમત રૂપીઆ ૩.....૦.....૦) (કિંમત રૂપીઆ ૦.....૮..૦)

અહીંસા રૂપીયામાં અમર નામ.

નરિયાદ આનાયાઅમના મકાનનું બાકીનું કામ શરીથી શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. આ અમના અંગે દવાખાનું, નિરાળા, ગૌસાળા, અપંગ ગૃહ, સ્ત્રીઓ મારેનું પૃથક ગૃહ વિગેરે માટે હાલમ રૂપ નવી જોરડીઓની જરૂર છે. આવી દરેક જોરડી બાધતા રૂ. ૫૦૦) ખર્ચ થાય છે તથાપી જે ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦ આપશે તે ગૃહસ્થના નામની એક જોરડી બાધી તે ઉપર આરસ પદાણુની તખી ચોટી આશ્રય હાતાનું નામ અમર કન્વામાં આવશે. હાલના મકાનમાં બુદ્ધ બુદ્ધ સેત્ર ગૃહસ્થોએ પોતાના નામની જોરડીઓ બધાવી આપેલી છે. આશ્ચ છે કે હાનરીજ ગૃહસ્થો આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા સુમ્મશ નહીં વધુ વિગત માટે લખો.

મંત્રી—હિંદુ અનાધ્યાત્મ નરિયાદ.

આવૃત્તિ,
અને અન્ય પ્રકારની,
અથવા અન્ય પ્રકારની,
અથવા અન્ય પ્રકારની,

સુદર્શન.

આવૃત્તિ,
અને અન્ય પ્રકારની,
અથવા અન્ય પ્રકારની,
અથવા અન્ય પ્રકારની,

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધોમહિ ”—માગવતમ્.

તત્ત્વ-આધારવાદ નહિમાત્ર દ્વિવેદી.

[પુસ્તક ૨૬-અંક ૧]

(માસિક)

[માર્ચ, ૧૯૧૧.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
નાયની પદરામણી. .	૧૬૧
હાથે ...૩-૪-૫ ...	૧૬૨
મિથ્યાલિખાન ...	૧૬૪
સ્વામી શ્રી આનંદાનંદનો પત્ર	૧૬૬
કર્મ—વિપાક....	૧૭૧
શુદ્ધ ધોષ....	૧૭૫
ટોકીયોનું વિશ્વવિદ્યાલય ..	૧૭૭
ધર્મ-પદાર્થ વિજ્ઞાન અને કલાના ખુલ્લતાં નવીન દારો	૧૮૪
જ્ઞાનમંદિરનો સુસાદર.	૧૮૯

સુદર્શન.

આનંદચંકર બાણાસી કુવ.
જોમ. જો. જોલ. જોલ. ખી.

મર્મી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સભ્ય અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધોમહિ ”—માગવત્

તન્ત્રી—માધવસાલ તલુબાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૬—અંક ૬]

(માસિક)

[માર્ચ, ૧૯૧૧.]

॥ નાથની પધરામણી. ॥

બહાલા નાથ ! પધારો આજ
હૃદય મંદિરમારે—બહાલા !
વિનતિ નાથ ! તમારી કંઈ છું,
કંઈ દિનથી તવ ધ્યાન પડેછું,
આશ પૂરીછે, આજ વસો યુગ દિલમારે ! બહાલા !
પ્રસન્ન થયુ આ આન્તર મહાર,
ક્યારે તનુ છે ચિત્તું મહાર,
માઠ મળ્યાછો નાથ ! હવે તજરો નદરિ— બહાલા !
હૃદયે હર્ષ અતિ ઉછળે છે
શાન્તિ અપૂર્વ અદા ! શું મળે છે
આજ રોજે આન્તર મિષ્ટપણું કરારે ! બહાલા !
ચિત સધળે વ્યાપક થું બાણું,
અહા બધાં રથનોમા બાણું,
નેહ ટળ્યા છે સર્વ, અભેદ બદને મળ્યારે ! બહાલા !
શાન્તિ કદિ આવી નહિ દોઢી,
હૃદય મધુર શું ? આવે મીઠી,
મીઠી કળુર પડે આ રૂપમાં કરે રે ! બહાલા !

ઉઠું થવાતું ગ્યોણું ચૂકી,
વાણી તણા બ્યવહારો બૂલી,
નારાયણમાં નેત્ર અનિભિય મેળબ્યાં રે । બહાલા ।

આ તન લહેતું આજ ચયુંછે,
હન્દ્રિયગણ સૌ એમ બન્યું છે
આદર ને સત્કાર્ય પછી છે બધું થયારે । બહાલા ।

આસો આસ બરુંછું સધળા,
નાથ નહીં નીકળશે પ્રબળા
રિયર દરીને રહેજો આ દિલમયિ વસીરે । બહાલા ।

ચિન્તા સધળી આજ ટળી છે,
નાથ ! લહમારી-ખૂખી મળી છે,
અન્યતણાં કલ્યાણ તણી ઇચ્છા ફળી રે । બહાલા ।

મહાકવિ-નાગર.

હાફેઝ

(૩)

કોણ પીયુ હુઝુર સંદેશો પો'આડે

મને નજરથી દૂર ના કાડે

કોણ.

હું બ્રમણમાં લુલ્યો પ્યારી તારાં પ્રેમી જનોને
મુખ ઉન્વલ ચક્ષિસમ દીલકું ક્યમ પત્યર છું દેખાડે—કોણ

પરમેશ્વરને કાજ બચાવો જૂનપણીતોથી

તેજ પ્રભા કાન્તિ મુખડાની મદદ મને પો'આડે—કોણ.

જાહોજલાલી ગાલ લાલની ફનીયાં બરમ કરે

મહેર કરે ક્યમ ના દરદીપર પ્યારી નફા છું કાડે—કોણ.

કાળી આંખની પલક છસારો ખુનપર અગર કરે

જો જો પ્યારી પ્રપંચ તને ના પચાતાપ પમાડે—કોણ.

રાત મુજરી તમામ આશમાં પ્રાતરકાળ દવા

સ્નેહી જનની ખજર લાવી મનને આનંદ પમાડે—કોણ.

અમ જીગરનું ખ્યાલું કુટ્યું રે જીગર કેરી આમથી
 મદિરા સુરાહી ગાપવિષ્ણુ ત્યમ દીલકું સજગી ગયું. ૫
 વાત' કરવે શું વળે અમ ચક્ષુ પ્રતળા ખેડી લે,
 કંયા પૂરા અહેવાનમાં દીલકું બધું સજગી ગયું. ૬
 જેથી જીગર દાઝવું હમારું દોસ્તી તે નાદર નહીં;
 જ્યાં જ્યાં વળી પાગલ બનું દીલપારકું સજગી ગયું. ૭
 શરાબ અમથી લેછલે કંયા હમારા મજ્જની;
 મદિરા તણી આતીશથી ધર તર્કનું સજગી ગયું. ૮
 મસ્તાન ગપ્પાં છોડ પી હાદેશ મદિરા એકદમ;
 ગપ્પાં મદિ મધ રાત્રીએ નર જીવનનું સજગી ગયું. ૯

દી. બી. કંચારીયાં

મિથ્યાભિમાન.

—XXX—

- સોરઠો:— દેવ વર્ગમાં આજ આનન્દોત્સવ થાય છે.
 હવે બધો સમાજ ધન્દ બનનમાં સૌ મગ્યા.
- માલિની:— સુરવર ઉર બારે હવેપી ઉછળે છે
 અસુર રાજ દરાવી સ્વામિમાને હરે છે
 નિજબળકૃતિશક્ત માની સર્વોપરિને
 દદઅભિમતિ ધારી તુચ્છકારી અદેષે
- વસંતિલકા:— મિથ્યાભિમાન વશ દેવસદુ થયા છે
 પોતા તણા વિજય તે મદિમા ગણી એ
 જુદા અદમ્ય વિલિપ્ત ભમિત થાતાં
 ના મૂળ કારણ ખરાં રદમજ ચકાતાં
- શ્લોક— શાન્ત ગંભીરતા છાઈ સભા દીપે અતિ ધણી
 એક અહૂંત દેખાવે આકર્ષી દષ્ટિ સર્વની
- સોરઠો:— અદલ પૂર્વ વિચિત્ર વક્ષ નિદાણા તે રથળે
 મર્ચ થયા વિરિમત સ્વરૂપ ન જરી કળા શકે.
- શિખરિણી:— મયા સામિમાને પ્રથમ જટ અભિ અતિ જલે
 મૂકેલું એ વણે તુણ પણ જરીના દી શકે
 વળી વાયુએ ના અતિમમથી તે ઝાગવી શકે!
 પડયા આમયે એ વિલસ જગ શક્તિ નિરખીને.

ઉપજાતિ— સ્વર્વીયે સ્વાભાવિક વ્યર્થ જાતાં
સ્વરૂપ નિર્ધાર જાતી શક્યોના
ગળ્યું અભિમાન જ્યાં મરેલું
અપૂર્વ આ અહમ્મત તો થએલું
હવે બને ઇન્દ્ર તથા પોતે
મસે જવાને અભિમાની હેયે
યયા તિરોધાન કૃપાળુ યક્ષ
વિશિષ્ટતા મનજ ચાલ્યું ઇન્દ્ર
ન વાયુ અગ્નિ જલમ એ વળે છે
સશક બાવે ઉભી ચિંતવે છે.
ઉમા પદાર્થો તહિં દેવી પોતે
દિવ્ય પ્રભાએ અતિ શોભતાં ને

સોરઠો— સતમ બાવે ઇન્દ્ર દેવીને પ્રણામી વહે
“કોણુ યક્ષએ” ઇન્દ્ર । વિજય હેતુ તમ યક્ષએ.

શિખરિણી— અરે મિથ્યા મિથ્યા સ્વર્ણકૃતિશક્તિ અભિમતિ
હસાવ્યું સ્વાત ગ્યે અસુરહજના આપ બળથી
જ્યામાનિ લીધો વિજય મહિમા સર્વ નિજમાં
ન જાણો અમાને કુદરત તથા ગૂઢ ધરના

વરાતતિલકા— વિશ્વસ્થિતિ સમવધારક ગૂઢ શક્તિ
વ્યાપી સહુ રચણ અપૂર્વ અનન્ત શક્તિ
સંયોજતી સહુ ક્રિયાકૃણ પ્રાણીનાં ને
તેનાજ ગૂઢ કંઈ હેતુથી જીત આ છે .

શ્લોક— “કરુણું ને કર્યું છે મહે” એ મિથ્યા અભિમાન છે;
કરી તે શું થકે પ્રાણી । બાજુ દરિને હાય છે .

મુંદરા.

તા. ૧-૫-૧૧

જ્ઞાનાલાલ વિ. દેવરાકર વૈદ્ય.

સ્વામીશ્રી આનન્દાનન્દનો પત્ર.

ૐ

તત્સત્

અદ્વૈતાશ્રમ આવાસતી.

આદ્યેશ્વર, દ્વિમાસય.

તા. ૪-૬-૧૯૧૧.

મહાશય !

મનુષ્ય જીવન આત્માની પ્રગતિને માટે સર્વોત્કૃષ્ટ સાધનોની વિશેષતા યુક્ત હોવાથી જોયી વધારે કિંમતી છે. એ જીવનનો સદુપયોગ દુરુપયોગ કે નિરુપયોગ સર્વાંશ આત્માના સ્વાધીન છે. સંસ્કાર તેમાં બાગીદાર ખરા; પરંતુ જીવનના માર્ગના મુખ્ય અને મુખ્ય કારણ રૂપે નહિ. પૂર્વ જન્મના સંસ્કારો મનુષ્યના વર્તમાન જીવનનાં કાર્યોનાં સર્વેશ કારણ રૂપ નથી. તેમનું અસ્તિત્વ સ્વતંત્ર દશે, પરંતુ કાર્યચક્તિ સ્વતંત્ર નથી. એ સંસ્કારોને આ જન્મના સંસ્કારો અને સાધનોની સાથે મળીનેજ કાર્ય કરવું પડે છે. તુંજરના આ જન્મના સંસ્કારો અને વિચારો પર તે પોતાની influence or માત્ર ઉપાડી શકે છે. અર્થાત્ અસંસ્કારી કિંવા પૂર્વ જન્મના ક્ષુદ્ર સંસ્કારો કિંવા અત્યંત દુષ્ટ સંસ્કાર વાળો આત્મા આ જન્મની પ્રગતિ કરી શકે છે. કોઈને નિરાશ થવાનું કારણ નથી. હું અનુભવસિદ્ધ કરી શક્યો છું કે, “નિરાશાને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ નથી. નિરાશા એટલે નિશ્ચયની નિર્બળતા અને અશક્તિ ” નિશ્ચયી અને અધ્યાત્મ અંતઃકરણના માર્ગમાં નિરાશા છેજ નહિ ”

આત્મવિકાસ—દૃષ્ટિની વિચાગતા એટલે ક્ષુદ્રત્વનો—બંધનોનો દુઃખ અને એજ મક્તિ નો માર્ગ । મોક્ષ એટલે બંધનોનો અભાવ અને બંધનજ ન્યાં નથી ત્યાં તો મોક્ષ પણ આમાં નથી । અર્થાત્ સ્વયંસિદ્ધ—મુક્ત આત્મા—ન્યાં બંધન અને મોક્ષ એ રિધતિજ દોતી તથી તે કેવલ્ય । કેવલ્ય અનંતતાનું—અગ્રાધતાનું—અમર્યોદિતપણાનું । પ્રથુ અનંત છે—અગ્રાધ છે—કલ્પનામાં આવી શકે તેના દરતાં વિશેષ છે અને હું જાણ છું તો હું એટલું અનંત હોવું જોઈએ; મારી દૃષ્ટિ અતિ વિચાગ હોવી જોઈએ; અનંત અભ્યાસનો હું અંશ નહિ. પરંતુ અનંત અભ્યાસ મારાં અંશ એટલે હું મોટું હોવું જોઈએ.

“ અહંબ્રહ્માસ્મિ ” એ કહેવું કિંવા Theoretically સમજાવેવું એ એકાદ મિનિટનું કામ છે; પરંતુ એ સાક્ષાત્કાર અનુભવનો—પ્રત્યક્ષ જાણ બનવું—અનુભવ જાની રહેવું—એના નેટલી અનંતતા—વિશુદ્ધિ મેગવથી એ તુંજરના જન્મોના જન્મો મુખી કાંઈ મારવાં પડે

એટલું વિકટકાર્ય છે. ઇશ્વરને—‘ અનિર્વચનિય પ્રેમ સ્વરૂપ ’ કહ્યો છે. એજ સત્ય પ્રેમના પ્રેમ એટલે કહી કે, સમજાવી ન શકાય; માત્ર અનુભવી શકાય એવું ક’ષ્ટક. ‘‘ જ્યાંસુધી કોઇ પણ જાતની ઇચ્છા—વાસના કે આશા વચ્ચે છે, ત્યાં સુધી એ સત્ય પ્રેમ નથી. એટલે પ્રેમના નામ નીચે આપણે આપણો સ્વાર્થ છુપાવીએ છીએ. ‘‘ હે પ્રભુ ! મહેને મોક્ષ આપ, મહેને પુત્ર આપ, મહારૂં કલ્યાણ કર. ’’ એમ કહેવું એમાં અને ઇશ્વરને ન માનનાર—નિરીશ્વરવાદી—નાસ્તિકમાં ક’ઈ ફેર નથી. બકત તો કહે છે કે ‘‘ હે ઇશ્વર ! હું તને ચાહું છું; તું અનેત છે, હું પણ તારામાં બળીજવા—‘‘ તું ’’ મય બની જવા ઇચ્છું છું; હું મહેને જુલો જવા ઇચ્છું છું; મહારે નકે કે સ્વર્ગની દરકાર નથી; બંધન કે મોક્ષને હું ઝોળખતો નથી, હું તો માત્ર તારા પ્રવાહમાં—તારી અનંતતામાં પીગળી જવા ઇચ્છું છું. ’’ સમર્થ સ્વામી રામતીર્થ ગંગાને ઉદેશીને (ગંગા ઉપર—મૂળઆગળ—દિમાલયમાં જને ‘ ગંગોત્રીનું શિખર ’ કહે છે, ત્યાં તેઓ શ્રી રહેતા હતા.) કહેતા કે:—

‘ ગંગી તૈ શું સદૃશલિહારીજલૈ, દેહ મેરા મહલી ચખજલે ’ તેરમે પડુંતો તૂટી બનજલૈ ’’

એમ એની અનંતતામાં આપણા હૃદયનો, ‘ અહંત્વ ’ નો—મમત્વનો—પરપોટો કુટી જવો જોઈએ. ગોપીઓ કૃષ્ણને એક મોટા Politician તરીકે, સમર્થ રાજા તરીકે કે ઇશ્વર તરીકે ઝોળખતી નહોતી; માત્ર પ્રેમ તરીકેજ ઝોળખતી હતી—શ્રુતિમંત પ્રેમ—પ્રેમસ્વરૂપેજ ઝોળખતી હતી. સ્વર્ગની કે નર્કની સાથે તેમને ઝોળખાણ પણ નહોતી; કારણ કે વૃંદાવન કૃષ્ણ સિવાય હેમને સમજાન હતું; વસ્ત્ર, અલંકાર અને કૃષ્ણનો દેહ એ સૌ એમને નકામું હતું; પરંતુ ફક્ત કૃષ્ણના હૃદયને પ્રેમને તેઓ કામે લાગે તોતેજ બંધાઈ હતી—તેની પાછળ ઘેલી હતી. એક ગોપીને માટે મહેં ક્યાંક વાંચ્યું હતું કે:—તેની માએ તેને ખીજાને ત્યાં (નંદને ત્યાં) સાંજે દીવો કરવા મોકલી ત્યાં કૃષ્ણને જોતાં તે જુલો ગઈ, પોતાનું ‘ અહંત્વ—પોતાની જાત—પોતાનું પ્રત્યક્ષ અસ્તિત્વ.) કહાડકા ચામડાનો હાથ દીવાપર રહીગયો, અને સળગ્યાં ક્યો. ઘણીવાર યવા છતાં ન આવવાથી માતા પાછળ આવી જુએ છે નો પોતાની પુત્રીનો હાથ દીવા ઉપર સળગે છે, અને તેને આનંદ—પ્રેમ સમાધિ ચડી ગઈ છે. ‘‘ કૃષ્ણ કૃષ્ણ મૈં કરતીથી તો મૈંહી કૃષ્ણ હો ગઈ ’’ એ એક ગોપીની ઉક્તિનું પણ એજ રહસ્ય છે. ‘‘ કૃષ્ણ અને ગોપીઓના પ્રેમને મહીન સમજનારાં—વાસના તૃપ્તિનો ગંદો સમ્બન્ધ માનનારાં પોતાનાજ નિર્મોલ્ય Standard થી જમતને Updgrade કરનારાં વિકારોના શુભામ—સુદ્ર, હૃદયી—વિશુદ્ધિનું અસ્તિત્વજ ન માનનારાં—નાસ્તિક અને કૃષ્ણ ગોપી જવા પ્રેમસ્વરૂપ—સહા—સ્વરૂપ આત્માઓના નાશોચ્ચારને, માટે પણ ના લાયક—આધિજા છે. ’’

આ પ્રેમ સ્વરૂપ—આ અનંતતા—આત્માનો આટલો દરજ્જો વિકાસ શી રીતે થઈ શકે? અને તે શા માટે કરવો? એટલાજ માટે કે એ ખરી—છેલ્લી સ્થિતિ છે; એજ સત્ય સુખ—પરમશાન્તિ, જ્યાં પછી સુખ, દુઃખ, આશા, નિરાશા, નિવૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિ ક’ઈ દેહ રહેતું નથી એજ છેલ્લી એક અનિર્વચનિય સ્થિતિ છે. ત્યાં પહોંચ્યા સિવાય તેનાં કશું અને પ્રયત્ન—પ્રવૃત્તિનો કદિ અંત આવશે નહિ. પોતાની માતા—ને જુલો ગયેલું બાળક પીછા કાઢી બીજામાં મન ધાલતી, માતાને પુનઃશોધી કહાડવા સુધી રડવા કરે છે—શોધ્યાં કરે છે—સ્વ-

રથ એસી ચકતુર્જ નથી—શાન્ત રહી ચકતુર્જ નથી; તેમ પોતાના સત્ય જ્ઞાન સ્વરૂપને જાણી અયેલો—મુદ્રતના કુપમાં પડી જઈ, બદારના મદાસાગરની અનંતતા વિસરી ગયેલો આત્મા પુનઃઅનંત બન્યા વિના ફરીથી પોતાના સત્ય સ્વરૂપને ઝોળખી શકે ત્યાં સુધી શાન્ત થઈ ચકતોજ નથી—સ્વરૂપ બની ચકતોજ નથી. એકાદ સ્ત્રી આવતાંજ પેલું બાળક જેમ તેનેજ પોતાની માતા સમજી, રડતું બંધ થઈ, આનંદથી તેની પાસે જાયછે; પરંતુ દુરતજ તેને માલુમ પડે છે કે “આતો ખરી માતા નથી, કોઈ અન્ય છે;” ત્યારે તે તેને છોડીને પુનઃ રડવા માડે છે, અને ખરી માતાને શોધી દેહાડવા શ્રદ્ધાં મારે છે; તેમ જ્ઞાનમાં પડેલો આત્મા સત્ય સુખની અને ખરી-પરમ-અક્ષર-શાન્તિની વસ્તુ (જ્ઞાન-પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ હાડકાં, ચામડાં અને સંકુચિત અને મર્યાદિત વિચાર શક્તિવાળો દેહ નહિ; પરંતુ જ્ઞાન) જગત્-સંસારની વસ્તુઓ (તૃષ્ણા, ક્રમ, ક્રોધ, લોભ ઇત્યાદિ; કે જેને જેમ જેમ તુમ કરતા જઈએ, તેમ તેમ ક્રુધા વધતી જાય.) ને સમજીને તેમાં પડે છે—તેને પકડે છે; પરંતુ દુરતજ તેને માલુમ પડે છે કે—એ વસ્તુઓ તેને ખરું સુખ આપી શકતી નથી; સુખ દુઃખ વિગેરેનાં દંદો તેની પાછળ હજી લાખાંજ છે—છૂટયાં નથી; વખતે વળી તે ખીજ જગાએ ખરું સુખ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. “જન્મ મરણના દેરા એ પ્રયત્નની નિષ્ફળતા બતાવનારાં હવાતીયાં છે; અર્થાત્ પ્રયત્ન કર્યાંયિવાય આત્માનો છૂટકોજ નથી—એ એની નૈસર્ગિક પ્રકૃતિ છે.” હવે એકજ પ્રશ્ન રહે છે, તે એકે આ સર્વ સમજતી—Theory—ફક્ત ત્રણ ચાર મિનિટજ લાગે, પરંતુ આચરું શી રીતે ?

બગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય પોતાના બાખ્ખની સરઆતમાંજ બ્યારે “બ્રહ્મસત્ત્વં જગન્મિથ્યા” કહે છે ત્યારે પૂર્વ પશુ એમ સંકા કરે છે કે—“જગત્ મિથ્યા છે, અને બ્રહ્મજ સત્ય છે; તો પછી આ બધું ખરું કેમ દેખાય છે ?” ત્યારે આચાર્ય શ્રી એટલેજ ઉત્તર આપે છે કે “તમને એ અસત્ય આભાસને સત્ય માનવાની ટેવ પડી ગઈ છે;” તેથી તમને સત્ય લાગે છે. હવે “એ બધું ખોટું છે—મિથ્યા છે.” એમ માનવાની ટેવ પાડો—એમ માન્યા કરો કે આ સર્વ મિથ્યા છે. એવી ટેવ પાડો, એટલે જીવન સમયમાં તમને બધું મિથ્યાજ ભાસશે. એમાં ચાકેલા આત્માને હામ હામ કરીને નિરાશા અને નિષ્ફળતાઓની માંદગીઓ ભોગવી ભોગવીને એટલી થદા રહેતી નથી, તેથી આખું મુશ્કેલ અતિક્ષિત-અસંભવિત જેવું લાગે છે.

જુઓ ! પ્રથમ Theory સમજી લેવી કે—“જ્ઞાન અનંત છે, અને પ્રેમસ્વરૂપ છે; હું એજ જ્ઞાનું, મારું સત્ય સ્વરૂપ છે.” હવે ધીમે ધીમે એ સમજી લીધા પછી વર્તનમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો. હું અનંતનું તો પછી જેટલું મર્યાદિત—અતવાજી—પરિણામ આજીનારું—હૃદ-હુંકું—સંકુચિત એટલું ખોટું એમ માનવાનો પ્રયત્ન કરવો; ધીમે ધીમે પ્રયત્ન કરતાં યોગજ વખતમાં બગવાન શ્રી શંકરાચાર્યના કહેવા પ્રમાણે “એ સર્વ ખોટું છે” એમ તમે પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકશો.

અધિર-પ્રેમ સ્વરૂપ છે, તે સોને ચાહે છે; એનામાં તિરસ્કારનું અસ્તિત્વજ નથી. પુણ્યવત્ત્વ અને પાપી પ્રત્યે તે સરખીજ—સમાન પ્રેમ દષ્ટિ રાખે છે; હાલું-સુખ, લગ્ન કે એકીલા જાળકની માનાતી પેડે તે પિતા પાપીઓ પ્રત્યે બધરે દવા અને પ્રેમ રાખે છે.

તેની-દયા અને પ્રેમ અનંત અને અનિર્વચનીય છે; તે પછી આપણું એ સત્ય સ્વરૂપ હોવાથી આપણું હૃદય પણ તેટલું વિશાળ થાય, આપણા હૃદયમાં એવો વિશ્વવ્યાપી-અહ્યાંડ વ્યાપી-સર્વ વ્યાપી પ્રેમ સ્થિર થાય; કોઈના પ્રત્યે અભાવ કે તિરસ્કાર રહે નહિ એવો, એવી શક્તિ ધીમે ધીમે ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરવો. નવીનચંદ્રોદયે (સંન્યાસીમાં) કહ્યું છે કે “પાપને ધિક્કારો, પરંતુ પાપી ને ધિક્કારતા ના; દુષ્ટને ધિક્કારતા ના પરંતુ દુષ્ટતાને ધિક્કારો.” એવું રહસ્ય પણ એજ છે. પ્રત્યેક પાપી ઇશ્વર છે. ઇશ્વરે પાપીઓને ‘સ્તામાં’ ડગલે-ડગલે હાથ રાખ્યા છે; તે તમને ખરાબ માર્ગ દોરવાને નહિ, પરંતુ પાપના પરિણામની ભયંકરતા બતાવી, એ માર્ગે જતા તમને અટકાવી, સત્યના માર્ગે દોરવાના શુભ આશયથીજ હાથ રાખ્યા છે. એ પાપીઓ તમને માથું અક્ષાળી મરવાતી સત્યના આપવા રાખ્યા નથી; પરંતુ સત્યનો માર્ગ બતાવનારી મશાલો રૂપે રાખ્યા છે. સ્વામીશ્રી વિવેકાનન્દ કહે છે કે:—“પ્રત્યેક પાપી ખ્રિસ્ત છે; (પવિત્રતાનો માર્ગ બતાવવામાં યોતાની જગતનો ભોગ આપનાર મહાત્મા) કારણ કે પાપ કરીને પાપનું પુતળું બની જગતને એ માર્ગે જતા અટકાવવાનો પાઠ એ લોકો જગતને આપે છે; અસત્ય માર્ગની ભયંકરતા અને તેમાં પ્રાપ્ત થતી નિષ્ફળતા સમજાવી, સત્ય માર્ગે લોકોને દોરવાનું પવિત્ર કાર્ય કરવામાં તે યોતાનો ભોગ આપે છે. પ્રભુની પ્રભુતાની દ્રષ્ટિથી જોનાર મનુષ્ય પ્રત્યેક પાપી પ્રત્યે પૂજ્ય શ્રુદ્ધિજન ધરાવે છે; તિરસ્કાર નહિજ.

આમ સૌને-સમસ્ત વિશ્વને એકજ બાથમાં પ્રેમથી આલિંગન આપવાનો પ્રયત્ન કરવો; પ્રભુની અનંતતામાં ભળી જવામાં આપણું સુદૃઢ-અહં-વિસરી જવું; એની મહાત્મ્યવસ્થામાં એની મહાન્ ઇચ્છામાં આપણી ઇચ્છા ભેળવી દેવી, એનામય બની રહેવું; સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા પૂર્વક આમ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, આપણી ઇચ્છાનું વૈયક્તિક વિશિષ્ટત્વનું અસ્તિત્વ ભૂસી નાંખી અનંતમાં અનંત બની રહેવું એજ છેલ્લી સ્થિતિ-પરમપદ-કેવલ્ય કિંવા નિર્વાણ.

તમારું વ્યક્તિત્વ વીસરી જાઓ, એનામાં ભળીને એનામય રહો. પ્રભુની અહતી વ્યવસ્થાના એ મહાન સીતારના તારમાં તમારી ઇચ્છાઓનો તાર ભેળવીધો; એના સ્વર તંત્ર કર્યા કરો, એના સ્વર સાથે તમારો સ્વર સરખાવો, અને જ્યાં સુધી એ ખેસુરો જણાય ત્યાં સુધી એની ખૂંટી તંત્ર કર્યા કરો; આખરે એ તારોમાં તમારો તાર ભળી જશે. એ ધ્વનીમાં તમારો ધ્વની ભળી જશે, અને એકજ ધ્વનિ નીકળશે. એક તાર કંપતાં સર્વ તાર કંપશે. તમારો ધ્વનિ એજ ધ્વનિ અને બધા તારનો કિંવા એમાંના કોઈ પણ તારનો ધ્વનિ એજ તમારો ધ્વનિ બની રહેશે, ધીમે ધીમે હું તાર છું એમ માનવું શુદ્ધી જઈ, હું સીતાર છું એમ તમને લાગશે અને એ તમે પ્રત્યક્ષ અનુભવશો.

એ સીતારના ધ્વનિમાં તમારો ધ્વનિ ભેળવીધો તારમાં તાર ભેળવો; એની મહાન ઇચ્છામાંજ તમારી ઇચ્છા ભેળવીધો, એના યથ જાઓ; તમારું એવું કંઈ રહેવા દેશો નહિ. તમે તુરત અનુભવશો કે તમે તેના ઓળખામાં પહોંચ્યા છો; એ આનન્દ સામાધિ અનુભવો છો; કે જે અનિર્વચનીય છે; જ્યાં સુખ દુઃખ, આશા નિરાશા, બંધન કે મોક્ષ કંઈ નથી.

ત્યાં પહોંચવામાં ધ્યેયમાં—વિશ્વ પ્રેમમાં તદુપતા; અહરસ્વરૂપ અને સાધનમાં વિશુદ્ધિ, શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયનીજ રક્ત જરૂર છે.

હું કંઈક વિચિત્ર લાગતો હોઈ તો ભલે; મતવૈચિત્ર્ય એ કુદરતનું રહસ્ય છે. વિવિધતા અસ્વાભાવિક નથી. “મુંદે મુંદે મતિર્મિષા । ભગવાન પણ એને માટે આપણને નિરાશ થવા દેતા નથી વેયયામાં પ્રપચંતે તાં તથૈવ મજામ્યહમ્ ॥” તો પછી અમુક એકજ માર્ગ સાચો અને બીજા બધા ખોટા એમ કહેવું એ કેટલું બધું અજ્ઞાન ! ! ! જોને જે માર્ગે શ્રદ્ધા હોય તેણે તે માર્ગે પ્રયત્ન કરવો અને પહોંચવું. મૂઢને અને તમને, શિક્ષિત અને અશિક્ષિતને સૌને એકજ માર્ગ પસંદ પડે—ભગવાન શંકરને અને અખંડુલ રહેમાનને એકજ ક્રાંતિ Spirit થાય એવો દુરામદ કરવો એ સૃષ્ટિના કાયદાનું અજ્ઞાન બતાવવા જેવું છે; માટે જોને જોને માર્ગે શ્રદ્ધા હોય તે માર્ગે જવું. વિશુદ્ધિ, શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયથી ગમે તે માર્ગે ચાલીને પણ એ રથે પહોંચી શકાશે ‘एकं सत्त्वं विप्राय हुषा वदन्ति ’ જે માર્ગે શ્રદ્ધા હોય તે માર્ગે ચાલ્યા જાઓ. અન્ય માર્ગને ખોટા ગણી તેમને બગાડકારે તમારા માર્ગમાં ખેંચી લાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરશોગા એવો પ્રયત્ન કદિ સફળ થશે નહિ. એ નિર્સર્ગથી વિશુદ્ધ છે—પ્રભુની મહાન વ્યવસ્થાનો વિરોધિ છે. તેમ કરવામાં તમારો કાળજોષ અને શક્તિનો નિર્લેક કાય થશે, માટે એવું કરતા ના. પોપટની માફક વેડ શાસ્ત્રો પડી જનારા અને અહર નિરપણ કરી જાણનારા શ્રદ્ધા અને વિશુદ્ધિ તથા નિશ્ચયને અભાવે “પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં” ના દુઃખોમાં ચક્રવર્તી બટક્યાં કરે છે; અને તદ્દન અભણ અને કંઈ સમજાવી શકવા કે ઉપદેશદેવાના સામર્થ્ય વિનાનો મુમુક્ષુ પણ શ્રદ્ધા વિશુદ્ધિ અને નિશ્ચયથી પરમપદ પામે છે. શાસ્ત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાનેજ એ રિયલિટીમાં પહોંચાડવાનો ઇન્કારો રાખ્યો નથી. ભગવાનશ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ તદ્દન નિરક્ષર હતા.

“પેતાના આખા ટાંગાને છોડી દઇને પણ એકાદ બૂઝા પડેલા મેંદાને જેમ બરવાડ શોધે છે, તેમ બૂઝા પડી ગયેલા આત્માને પ્રભુનો પ્રેમ શોધે છે.” એમ સ્વ. સ્નેહી કલાપીએ કહ્યું છે. ઇશ્વરનો પ્રેમ—પરમકૃપાળુ પ્રિયતમ પરમાત્માનો ખોજો આપણા માટે તૈયાર છે; અરે ! આપણને સ્વીકારવાને ઉત્સુક છે. તો પછી નિરાસાને અને અધિકારને અસ્તિત્વ હેજ ક્યાં ?

પ્રભુ સર્વને ચાહે છે, તમે સૌને ચલાવનાો પ્રયત્ન કરજો. અસ્તુ.

ૐ શાન્તિ:

શાન્તિ:

શાન્તિ: ॥

તા. ૧૦ મી જુલાઈ ૧૯૧૧.
સુબોધ સદન
વિરમગામ.

(સુબોધ—ચન્દુમળહલ.)

॥ કર્મ—વિપાક. ॥

(અનુસન્ધાન પર્વ-૨૩-૫૯ ૮૨ થી)

પ્રકૃતિ અને માયાના કેટલાક કિંચિત્ અંશે આપણે જોયા. એ બાબત સવૈશતા દર્શાવતી એ શુદ્ધિની ખામી બતાવી આપે છે. દ્વે આપણે જે જોવાનું છે, તે એજકે—આ વિશ્વની અન્દર ભ્રમણ કરતી પ્રકૃતિ અને માયાને પગલે પગલે અનુસરણ કરનારી કેટલીક ઘણી શક્તિઓ પોતાનાં તંત્ર રચ્યા કરે છે. તેમાં મુખ્યમતિ આકર્ષક શક્તિ છે. તે પોતાની અદ્ભૂત શક્તિથી આખા વિશ્વનું વહન એવા પ્રકારથી અને એવા અચૂક નિયમથી ચલાવે છે કે તે પોતાના કાર્યમાં લેણ પણ ચૂકતી નથી અને ગમે તેટલે અન્તરેથી સમાનતા શોધી કઢાડી લેખનો ગોગ કરે છે. એ ઉપરથી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાયકે અખિલ વિશ્વમાં એક મતિ ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ તે આ આકર્ષક શક્તિ છે. પ્રકૃતિ અને માયાતો રૂપો ધડે છે, પણ તેમને અનુસન્ધાન કરનાર કર્મ-વિપાકના અનુયાયી ફલાદેશ રૂપે આ શક્તિ છે. આકર્ષણ શક્તિના નામથી તે ઓળખાય છે. પ્રેમનાં સ્વરૂપો તે ધકધાંજ કરે છે. અને રજઃકણોના પ્રમાણમાં તે પોતાના મથારિયત ધર્મ બજાવ્યાં કરે છે.

જો એ શક્તિ આ વિશ્વની અન્દર પ્રવર્તમાન ન હોતતો અદાપિ પર્વન્ત જે ઘટના ચાલી આવે છે, તે કદાપિ ન પણ હોય. આપણે શુદ્ધિપૂર્વક એટલું તો કલ્પલ કરવું પડે છે કે—એ આકર્ષક શક્તિ તો અનુસન્ધિ કરાવી આપનાર છે. પણ તેના યોગને કાયમ ટકાવી રાખનાર શક્તિ કોઇ બીજાનું પ્રકારની છે, વાદ્ધક અને પોષક શક્તિઓ જે ચૈતન્યાંશ સ્વરૂપે પ્રકાશમાન થઇ શકે છે, તેઓ પેલી શક્તિને સહાયતા કરનાર છે; એ ત્રણે શક્તિઓને એકત્ર કરતાં જે ફલ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં ચૈતન્ય વિશેષ જોવામાં આવે છે. એ ચૈતન્યને લીધે આકર્ષક-શક્તિ પણ વૃદ્ધિમતિ થતી જાય છે. અને એ બધાં વિચારને દર્શાવી આપે છે. સર્વ, ચન્દ્ર, તારક, જળ, યાતુ, પૃથ્વી વગેરે જોવામાં આવતી અને જોવામાં ન આવતી ચીજો પણ એ શક્તિઓને અવલમ્બી ને રહેલી છે. ચૈતન્ય-પ્રકાશ છે, અને પ્રકાશ આકર્ષક છે. અને પુનરપિ કહીએ તો તેજ ચૈતન્ય હોમાં વધારો કરે છે, અને પોષક તત્વ પણ હમેરતું જાય છે. પ્રકૃતિ અને માયા તો હોમાં પોતાના તરફથી સ્વરૂપો અર્પણ કરે છે અને ગુણોની ભેટ કરતાં યાય છે જેમ પ્રકૃતિ એટલે ગુણ વધારે, તે પેલા ચૈતન્યાંશને આધારે છે, માટે મુખ્યમાં તો ચૈતન્ય શક્તિને માત્ર આપવું પડે છે. આકર્ષણ, શક્તિ પણ એમજ માન્યને યોગ્ય છે. તે જને શક્તિઓનો પ્રભાવ તો દરેકની શક્તિ કરતાં સમેલનમાં થવો જોઇએ હોના કરતાં ઘણો વધારે છે.

વિકર્ષણ શક્તિ પણ જોવામાં આવે છે. એ શક્તિ પણ પોતાનું કાર્ય યથા શક્તિ બજાવ્યાં કરે છે—આકર્ષણ શક્તિનું પ્રાણ્ય ગમે તેટલું હોય પણ જો વિકર્ષણશક્તિ નહોય તો પહેલી શક્તિનું કાંઈ પણ બજા શકતું નથી. ધૂમાડો અને વરાળ એનાં, કેટલાંક દશાન્તો

ત્યાં પહોંચવામાં ધ્યેયમાં—વિશ્વ પ્રેમમાં તદુપતા; બ્રહ્મસ્વરૂપ અને સાધનમાં વિશુદ્ધિ, શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયનીજ રક્ત જરૂર છે.

હું કંઈક વિચિત્ર લાગતો હોઈ તો બહે; મતવૈયિચ્છ એ કુદરતનું રહસ્ય છે. વિવિધતા અસ્વાભાવિક નથી “મુંદે મુંદે મતિર્મિત્તા । બગવાન પણ એને માટે આપણને નિરાશ થવા દેતા નથી ચેષ્ટામાં પ્રપચંતે તાં તથૈવ મજામ્યહમ્ ॥ તો પછી અમુક એકજ માર્ગ સાચો અને બીજા બધા ખોટા એમ કહેવું એ કેટલું બધું અગાન ! ! ! જેને જે માર્ગે શ્રદ્ધા હોય તેણે તે માર્ગે પ્રયત્ન કરવો અને પહોંચવું. જ્ઞાને અને તમને, શિક્ષિત અને અશિક્ષિતને સૌને એકજ માર્ગ પસંદ પડે—બગવાન શંકરને અને અખંડુલ રહેમાનને એકજ કોટ Sūtr થાય એવો દુરામંદ કરવો એ સૃષ્ટિના કામદાનું અગાન બતાવવા જેવું છે; માટે જેને જેને માર્ગે શ્રદ્ધા હોય તે માર્ગે જવું. વિશુદ્ધિ, શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયથી ગમે તે માર્ગે ચાલીને પણ એ રમણે પહોંચાં સકારો ‘एकं सत् विप्रबहुधा वदन्ति ’ જે માર્ગે શ્રદ્ધા હોય તે માર્ગે ચાલ્યા જાઓ. અન્ય માર્ગને ખોટા ગણી તેમને બળાકારે તમારા માર્ગમાં ખેંચી લાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરશોગા એવો પ્રયત્ન કદિ સફળ થશે નહિ. એ નિર્સર્ગથી વિશુદ્ધ છે—પ્રભુની મહાન વ્યવસ્થાનો વિરોધિ છે. તેમ કરવામાં તમારો કાળક્ષેપ અને શક્તિનો નિર્થક ક્ષય થશે, માટે એવું કરતા ના. પોપટની માફક વેદ શાસ્ત્રો પઢી જનારા અને બ્રહ્મ નિરૂપણ કરી બાળુનારા શ્રદ્ધા અને વિશુદ્ધિ તથા નિશ્ચયને અભાવે “પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં” નાં હાંકામાં ચક્રરમાં બટક્યાં કરે છે; અને તદન અમણ્ય અને કંઈ સમજાવી શકવા કે ઉપદેશદેવાના સામર્થ્ય વિનાનો મુમુક્ષુ પણ શ્રદ્ધા વિશુદ્ધિ અને નિશ્ચયથી પરમપદ પામે છે. શાસ્ત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાનેજ એ સ્થિતિમાં પહોંચાડવાનો ઇન્જરો રાખ્યો નથી. બગવાનશ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ તદન નિરક્ષર હતા.

“પોતાના આખા ટોળાને છોડી દઇને પણ એકાદ બૂલા પડેલા મેંદાને જેમ બરવાડ શોધે છે, તેમ બૂલા પડે ગયેલા આત્માને પ્રભુનો પ્રેમ શોધે છે.” એમ સ્વ. રત્નેહી કં-લાપીએ કહ્યું છે. ઇશ્વરનો પ્રેમ—પરમકૃપાળુ પ્રિયતમ પરમાત્માનો ખોજો આપણા માટે તૈયાર છે; અરે ! આપણને સ્વીકારવાને ઉત્સુક છે. તો પછી નિરાશાને અને અધિકારને અસ્તિત્વ છેજ સ્થા ?

પ્રભુ સર્વને ચાહે છે, તમે સૌને ચલાવાનો પ્રયત્ન કરજો. અસ્તુ.

ૐ શાન્તિ:

શાન્તિ:

શાન્તિ: ॥

તા. ૧૦ મી જુલાઈ ૧૯૧૧.
મુબોધ સદન
વિરમગામ.

(મુબોધ-ચન્દુમળલ.)

॥ કર્મ—વિપાક. ॥

(અનુસન્ધાન વર્ષ—૨૩-૫૯ ૮૨ થી)

પ્રકૃતિ અને માયાના કેટલાક કિંચિત્ અંશો આપણે જોયા. એ બાબત સર્વગતા દર્શાવતી એ બુદ્ધિની ખામી બતાવી આપે છે. હવે આપણે જે જોવાનું છે, તે એન્કે—આ વિશ્વની અન્દર ભ્રમણ કરતી પ્રકૃતિ અને માયાને પગલે પગલે અનુસરણ કરનારી કેટલીક ઘણી શક્તિઓ પોતાનાં તંત્ર રચ્યા કરે છે. તેમાં સુખ્યમાંતો આકર્ષક શક્તિ છે. તે પોતાની અદ્ભૂત શક્તિથી આખા વિશ્વનું વહન એવા પ્રકારથી અને એવા અચૂક નિયમથી ચલાવે છે કે તે પોતાના કાર્યમાં લેશ પણ ચૂકતી નથી અને ગમે તેટલે અન્તરેથી સમાનતા શોધી કઢાડી લેખને યોગ કરે છે. એ ઉપરથી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાયકે અખિલ વિશ્વમાં એક ગતિ ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ તે આ આકર્ષક શક્તિ છે. પ્રકૃતિ અને માયાનો રૂપો ઘડે છે, પણ તેમને અનુસન્ધાન કરનાર કર્મ—વિપાકના અનુવાથી ફલાદેશ રૂપે આ શક્તિ છે. આકર્ષણ શક્તિના નામથી તે ઓળખાય છે. પ્રેમનાં સ્વરૂપો તે ઘડયાંજ કરે છે. અને રજઃકણોના પ્રમાણમાં તે પોતાના યથાસ્થિત ધર્મ બળબાંજ કરે છે.

જો એ શક્તિ આ વિશ્વની અન્દર પ્રવર્તમાન ન હોત તો અધાપિ પર્યન્ત જે ઘટના ચાલી આવે છે, તે કદાપિ ન પણ હોય. આપણે બુદ્ધિપૂર્વક એટલું તો કબુલ કરવું પડે છે કે—એ આકર્ષક શક્તિ તો અનુસન્ધિ કરાવી આપનાર છે. પણ તેના યોગને કાયમ ટકાવી રાખનાર શક્તિ કોઈ બીજાંજ પ્રકારની છે, વાદ્વ્ય અને પોષક શક્તિઓ જે ચૈતન્યાંશ સ્વરૂપે પ્રકાશમાન થઈ શકે છે, તેઓ પેલી શક્તિને સહાયતા કરનાર છે; એ ત્રણે શક્તિઓને એકત્ર કરતાં જે ફલ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં ચૈતન્ય વિશેષ જોવામાં આવે છે. એ ચૈતન્યને લીધે આકર્ષકશક્તિ પણ વૃદ્ધિમતિ થતી જાય છે. અને એ બધાં વિશ્વાધારને દર્શાવી આપે છે. સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારક, જળ, વાયુ, પૃથ્વી વગેરે જોવામાં આવતી અને જોવામાં ન આવતી ચીજો પણ એ શક્તિઓને અવલમ્બી ને રહેલી છે. ચૈતન્ય-પ્રકાશ છે, અને પ્રકાશ આકર્ષક છે. અને પુનરપિ કહીએ તો તેજ ચૈતન્ય તેમાં વધારો કરે છે, અને પોષક તત્વ પણ ઉમેરવું જાય છે. પ્રકૃતિ અને માયા તો તેમાં પોતાના તરફથી સ્વરૂપો અર્પણ કરે છે અને ગુણોની ભેટ કરતાં થાય છે જેમ પ્રકૃતિ એટલે ગુણ વધારે, તે પેલા ચૈતન્યાંશને આધારે છે, મારે સુખ્યમાં તો ચૈતન્ય શક્તિને માત્ર આપવું પડે છે. આકર્ષણ શક્તિ પણ એમજ માન્યને યોગ્ય છે. તે બંને શક્તિઓનો પ્રભાવ તો દરેકની શક્તિ કરતાં સંમેલનમાં થવો જોઈએ તેના કરતાં ઘણું વધારે છે.

વિકર્ષણ શક્તિ પણ જોવામાં આવે છે. એ શક્તિ પણ પોતાનું કાર્ય યથા શક્તિ બળબાંજ કરે છે—આકર્ષણ શક્તિનું પ્રાબલ્ય ગમે તેટલું હોય. પણ જે વિકર્ષણશક્તિ નહોય તો પહેલી શક્તિનું કાંઈ પણ બળ ફાવતું નથી. ધૂમાડો અને વરાળ એનાં, કેટલાક દૃષ્ટાન્તો

આપે છે. તે અમને સર્વથા માન્ય નથી. એતો હવાના ઘટપ્રમાણમાં તેની નિરંતરની સ્થિતિ દર્શાવે છે પણ રજઃકણો જે નિરંતર હવામાં ઉડ્યાં કરે છે તેને પેલી શક્તિનો પ્રભાવ માનીએ તો માની શકાય. આ વાતમાં ગમે તેટલી સહતા હોય, તેની ના કહી શકાય નહીં પરંતુ આકર્ષણ શક્તિ જે વખતે પોતાનું કાર્ય બળવતી હોય છે, તેજ વખતે વિકર્ષણ શક્તિ પણ પોતાનું કાર્ય બળવ્યાં કરે છે. જેમકે સુવર્ણનાં પરમાણુઓ એક બીજાને આકર્ષે છે, તેમનો યોગ થવાને સાર વિભતિય પરમાણુઓ દૂર ખસવા માટે છે. જે આ પ્રમાણે ન બનતું હોત તો આ પૃથ્વીની અંદરથી એકજ જગ્યાએથી સોનાની-રૂપાની-હીરાની-માણિકની-નીલમની-અમરખની-પારદની વગેરેની ખાણો નીકળી શકત નહીં. આ બાબત જેમ સ્પષ્ટ પરમાણુઓને લાગુ પાડવામાં આવી છે, તેમજ સૂક્ષ્મ પરમાણુઓને પણ લાગુ પાડવામાં આવી શકે છે. જે એકલી આકર્ષણ શક્તિજ આ દુનિયાની અંદર હોત અને પેલી વિકર્ષણ શક્તિ જે હોત નહીં-તો આ વિશ્વની અંદરની દરેક ચીજ એક બીજાને અથડાઈ ને બાંગી બૂકો થઈ જતે અને દરેકનાં પરમાણુઓ હવાની અંદર ઉડ્યાં જ કરત અને વસ્તુઓનાં સ્વરૂપો જેવામાં આવે છે તે આવતજ નહીં. આપણે જે જે વસ્તુઓનાં સ્વરૂપો અને આકૃતિ જોઈએ છીએ, તે જ શક્તિઓને આધારે છે તારાઓ, ગ્રહો, સૂર્ય, કાંઈપણ જેવામાં આવત નહીં. પણ અરે! મનુષ્યજ પોતાના સ્વરૂપમાં હોત તો પછી બીજી વાત ના! મનુષ્યો હોત નહીં તો પછી પરમાણુ કે રજઃકણો જેવાત પણ કોનાથી ?

આટલા ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે કે આ બંને શક્તિઓ પોત પોતાના કામમાં નિરંતર મગી રહેલી છે, અને બંને શક્તિઓ સાથે મળી પોતાનું કામ બજાવે છે. બે મળીને બે કામ કરતી નથી, પણ એક કાર્ય થવામાં મદદ કરે છે એક વ્યાખ્યાન કરે છે, બીજું તેને માન આપે છે પરસ્પર વિરૂદ્ધકર્ષણ એવી એકાદશક્તિનો આકર્ષણ શક્તિની અંદરના પેટા ભાગમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. પરમાણુઓ ઉપર આ શક્તિપોનો આધાર નથી. પણ પરમાણુઓના સંઘટ્ટ ઉપર તેની ક્રિયાઓને આધાર છે એમ પણ નથી. એક પરમાણુ સમૂહ બીજા એવજ પણ વિરૂદ્ધ ગુણુ વાગા પરમાણુ સમૂહ તરફ ગતિમાન થાય છે. તેમ જોની સમીપ જવું પડે છે, તે સમૂહ વિદૂર વિદૂર પ્રયાણ કરે છે; અને અન્તરમાં તથાવત પડતો જાય છે. કેટલીક વારે પ્રથમ પરમાણુ સમૂહ સ્થીર થાય છે ત્યારે પેલો બીજો ગતિમાન હોઈ સ્થીર થતો જાય છે, અને પરાશક્તિ ગુણુનું ધ્યાન ધરતો હોય એમ જણાય છે. કેટલીકવારે પાછો વળી પ્રથમ સમૂહ તરફ ગતિમાન થાય છે. ત્યારે તે પોતાની ગતિને પાછી હડસેલે છે, અને અસહ જગ્યાએ આવી સ્થીતિ પામે છે. તત્સમયે બીજો સમૂહ પાછો ધસડાડતો આવતો હોય તેમ આવે છે પણ જગ્યાના અન્તરમાં ફેર પડતો નથી. પડે છે તો પણ વધવટ ન જણાઈ આવે એવા રૂપમાં હોય છે. અથવા બહુ નાના પ્રમાણમાં હોય છે, આમ ઘણીવાર થયા કરે છે. એમ થતાં થતાં છેવટે તેઓ એકત્વ બાવને પામે છે, અને વિરૂદ્ધ ગુણુ તિરોબૂત થઈ એકજ ગુણુ ધરાવતાં બાલૂમ પડી આવે છે. રાસાયનિક પ્રયોગોમાં આવાજ પ્રકારની શક્તિ જેવામાં આવે છે. ફક્ત બે છે આટલુંજ કે રાસાયનિક પ્રયોગમાં બંનેના ગુણુથી બિન્ન ગુણોવાળો વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે આ પ્રસંગમાં એમાંથી એકના પણ થોડા ધણા ગુણોના અંગ રદિ જાય છે. જેને પછી આપણે રાસાયનિક પ્રીતિ

એવા નામથી ઝોળખીએ છીએ. એકજ જાતનાં સંગતિય પરમાણુઓ એક એકથી થલે દૂર દૂરતાં ભ્રમતાં હોય, ત્યાંથી જ્યારે એક બીજાની નજીકમાં આવવા માડે છે ત્યારે બાંધક યોગ થયો કહેવાય છે અને એક બીજાને ગ્રિય થઈ પડેલાં પરમાણુઓ એક બીજાનાં ત્યાગ કરે છે અને તેઓ એકજ અખંડિત સ્વરૂપને પાત્ર યાપે છે અને જો સ્થિત્ય તર હેમને ન ફેરવે તો એકજ રૂપમાં રહે છે.

હવે આ પ્રસંગે જીવન એટલે શું ? એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. જીવન સ્થિતિ અને સ્થિતિઅંતરના દેખાવો પ્રત્યક્ષ છે. સ્થિતિ અને સ્થિત્યંતર એટલે જીવન પ્રવાહ છે. જ્યારથી જીવન પ્રવાહ શરૂ થાય છે ત્યારથી તે બધે યતાં મુખી આપણે ન જાણી શકીએ એવા પ્રમાણમાં અને રૂપમાં સ્થિત્યંતરો થયા કરે છે. આપણે ક્રમત સ્થિતિ જોઈ શકીએ છીએ તે પણ બાહ્ય દૃષ્ટિથી જીવન પ્રવાહની સ્થિતિનાં કારણો જુદાં છે. અને સ્થિત્યંતરનાં કારણો જુદાં છે. તે બંને ને બરાબર જુદે જુદાં કહી બતાવવાં મુશ્કેલ છે. પણ પ્રાણુતત્ત્વ અને સ્પૂલતત્ત્વનાં સ્વરૂપોને ઝોળખીએ તો તેઓ બંને ઝોળખાઈ શકે સ્પૂલતત્ત્વનાં પોશક દ્રવ્યો હવા પાણી ખોરાક મનાવવાં છે, પણ અમારી માન્યતા જુદા પ્રકારની છે. દરેક સજીવન વસ્તુસ્થિતિ અંદર જીવન વૃત્ત હોય છે તેને આવારે તેઓ પોષણ એટલે જીવન પ્રવાહ ચલાવ્યા કરે છે જે એમ નહોય હવા, પાણી, અને ખોરાક હોવા છતાં પણ કેટલાંક પ્રાણીઓના જીવન પ્રવાહ અટકી જાય છે. તે અટકી જત નહીં તેમજ વનસ્પતિને પણ સમજ લેવું મહે એક પ્રથમ વર્ગની સ્કલમાં હયામાં હયા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી પણ એવાજ પ્રત્યુત્તરો સાંભળેલા છે કે:—હવા, પાણી અને ખોરાકજ અપણને જીવતાં રાખવાને મુખ્ય છે ત્યારે એ જગ્યાએ મહેને પોતાને એવી શંકા ઉભવ થાય છે કે ત્રણે હોવા છતાં આપણે મરણ કેમ પામીએ છીએ ? અને વૃદ્ધપંજુ તથા અશક્તતા કેમ માલમ પડી આવે છે હવા પણ એની એજ છે પાણી અને ખોરાક પણ ન મદલાયાં હોય, તથાપિ ફેરાર એટલે સ્થિતિ અને સ્થિત્યંતર થયા કરે છે. જેમ વાર્ધક્ય અને પોષક તત્ત્વો હયાત છે, તેમ શોષક અને ક્ષય તત્ત્વો પણ જોવામાં આવે છે. જે કે તેઓ સ્થિતિનાં નામે છે. એકજ અતુલ મમાં આવતા પ્રવાહનાં નામે છે. અમુક સમય મુખી તેઓ પોષક અને વાર્ધક્ય અવસ્થા દર્શાવે છે. અને તે બંને પોતાની ઉત્પત્તિ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી તેઓ ઉતરતા ક્રમમાં પોતાના બાવ બળવતા જાય છે. તેનેજ આપણે શોષક અને ક્ષય એવા નામથી ઝોળખીએ છીએ. હવે એ શક્તિઓ પોતાના પ્રયોગમાં વધારો ઘટારો કરી શકે છે કે કેમ ? અને હવા પાણી તથા ખોરાકને પોતાનાં અતુલ સાધનો બનાવે છે કે નહીં ? તેમજ પોષણ અને ક્ષયમાં ઘટાડો કરે છે. કે કેમ ? અને તેમાં વધારો કેમ કરે છે, તે સમજી આપણે જાણવું એ અતિ જરૂરું યદ પડશે. આ પ્રસંગે આટલું અંતઃમદ જુવું લાગતું બાંધેલું કરવું પડે છે. પણ તેઓ આ વિશ્વના મહાન પ્રજાનું નિરાકરણ કરતાં ઉપાય યદ પડે છે. ધર્મ એટલે શું ? આપણે સ્વાભાવિક રીતેજ આટલે આંધી પહોંચીએ છીએ; ત્યારે આ નંદનો પાર રહેતો નથી. હવે ધર્મ સંજ્ઞાથી એટલે વિશ્વના ધર્મ વિષેની વાત કરવી પડશે. પ્રત્યેય બ્યક્તિના ધર્મ જો કે સ્વર્ગ અને પાત્ર પરત્વે. મિજ મિજ છે તે સધળા દર્શાવી શકાય નહીં. કારણ કે પ્રકૃતિનાં રૂપો અનન્ત છે. તેને લઈને બ્યક્તિ પરત્વે પણ અસંખ્ય અસીમ ધર્મ પરમાણુઓ હોઈ શકે આપણે તો ક્રમત વિશ્વના સામાન્ય અવલોકન તરીકે.

ધર્મના વિચારનું અનુકરણ કરવાનું છે, અને તે સંપૂર્ણપણે તો બની શકતું મુશ્કેલ છે. માત્ર દર્શન રૂપ કૃતિ જે કર્મ-વિપાકની સાથે નિકટનો સંબંધ રાખે છે. તેજ માત્ર દર્શાવવાની જ નહીં છે. ખીજા વિશેષ પરિપાકની કૃતિથી અજણપણું હોવા સાથે તે દર્શાવવા ડાળ કરવો એ બાલિયતા છે. અત્યારે આ પૃથ્વીપર ચાલતા અનેક મતમતાંતરે અને સંપ્રદાયો જણે પોતેજ ધર્મ હોય, તેમ માની બેઠેલા છે. પણ તે તમામને એકઠા કરીએ, અને તે માંનાં મળતાં આવતાં સ્વરૂપને જોડીએ, તો પણ ધર્મ શબ્દના રહસ્યમાં જે તત્ત્વ રહેલું છે. તેની બરાબરી ન કરી શકે કારણ ધર્મ તે બધા કરતાં ક્રાંતિક વધારે બાવવાયક શબ્દ છે.

પ્રકૃતિને વશ કરી તથા માયાને છતી જેમનો જીવન પ્રવાહ વિશ્વવહનના પ્રવાહ સાથે એકતા મેળવવા યોગ્ય થવા માટે છે, ત્યારેજ તેઓ ધર્મ એટલે શું ? તે કંઈક સમજી શકે છે. કહી ઉમેલો જેમ બંને તરફનું ધ્યાન રાખી શકે છે તેમ ધર્મ ઉપદેશકો એવા પ્રકારના છે, વિશ્વ વહનના નિર્ભળ તાજા અમૃત જળનો જેઓને સ્વાદ છે, તેઓતો વાણીના વ્યવહારને પણ તજી દે છે, અને વાસનાની ધણી કાળ લગીની અવૃત્તિને તૃપ્ત કરવાનો બ્યારે સમય આવીને લાગે છે, ત્યારે શા માટે વિશ્રાન્તિ ભોગવે ? અગાધ સરવર અમૃત ભરિયું અવગાહન શા ચાલ-અવગાહન કરતાં કરતાં પણ સુધાયાન થઇ જાય ત્યાંહાં વિશ્રાન્તિ કહો કેમ લેવાય ? કર્મના બન્ધ સહુ ટળી જાય.

વાસના તૃપ્ત તૃપ્તયમ્ જાય.

સુધાનાં પાન એકલાં યાય.

સમિપમાં પરિ બ્રહ્મ દરશાય.

દૃષ્ટિની પરાવૃત્તિ ક્યમ યાય ?

આદહાદમાં ગરકાવ થયેલો જીવંડો બેલે પણ શું ? અને પાહું વાળીને જીએ પણ શું ? અને પછીતો આનંદ મગ્ન મરતાન બનીને પોતે પોતાને પણ જુલો જાય અને એક ત્વ બાવનામાં બેડાધ જાય. ત્યારે કહો કે એને કર્તવ્ય સંપૂર્ણ થયું. આનું નામ મોક્ષ અને તેજ ખરો ધર્મ.

માયાના અને પ્રકૃતિના પ્રવાહમાં અસંખ્ય જીવો ઉંચા નીચા થતા વિશ્વ વહન તરફ દૃષ્ટિ કરતા એક ખીજા અજાણતા બટકાતા ઉપર નીચે થતા કુબળતા વળી બહાર ડોકાં કહાડતા કપટો ઉલટી દિશામાં વહન કરતા અને તેનેજ ખરો માર્ગ જાણતા કેટલાક નજીક માં કેટલાક પાછળ ધણો મોટો ભાગ બહુ દૂર દેખાતો એવા અનેક જાતિ વિજાતિના વર્ણ વર્ણના કર્મ ક્રિયામાં મિજ મિજ દેખાતા સ્વાર્થી, લોભી, લૂચ્યા, પાખંડી, તરકટી, વિચયી ચોર, લૂંટારા, ઠગ પાપી કૃતધ્વી, વિરૂપાકૃતિવાળા, મૂર્ખ પામેલા એવાના સમૂહના સમૂહોના તરવરાટને કહી ઉમેલા મહાન્ પુરૂષો જોતા હતા અને તેમને જીમો પાડી કહેતા હતા કે આમ આવો, પણ અરે ! ત્યાં સાંભળે પણ કાણ, પોતાની નજીકમાં આવેલા ધર્મી સુકૃતિવાન, પુણ્યશાળી જીવોને ઈશ્વાર માતૃથી બહાર ખેંચી લેવામાં આવે છે. પણ જે તે આમાંના તેથી બરા દૂર રહેલાને કહી બહાર કહાડવા ધસેતો પેલા અપૂર્ણ કૃતિવાળાઓ તેનેજ પોતાની અશક્તિને લીધેજ પાછો ખેંચી પોતાનાથી આગળ ન જવાદે અને પોતે

પણ ડગલું ન ભરે, એવું થાય. જેમ પાણીમાં જેને તરતાં પણ નથી આવડતું તેવા કોઇ દુબતા પુરૂષ (વ્યક્તિ) ને કોઇ તરીકે બહાર કઢાડવા-અચાવવા જાય તેનેજ દુબતો જેમ ગળે બાઝી પડે છે, અને તારનારને પણ ભુકાડે, અને પોતે પણ ભુકે, તારનારનું જોર હાં કામ આવતું નથી. કદાચ બહુ સમર્થ પ્રકૃતિ હોય નો એક જુદી વાત છે, આટલાજ વાસ્તે મહાત્મ કપાળ દયાનીધિ પ્રત્યક્ષ નથી અને પોતાના સર્વત્ર વહનમાં પણ અદસ્ય રહે છે.

એમ કહ્યું હોય કે એક મનશ્ચુત સ્થંભ નાંખી નાની મોટી અસંખ્ય સાંકળોની સંકળના કરી હોય કે જેથી બળવાન વ્યક્તિઓ વગર હરકતે વિશ્વવહનને કાંડે આવી ઉભા રહે. આવી જ સાંકળો રહેતું નામ ધર્મના નિયમો.

માયાને છતવા અને પ્રકૃતિને વશ કરવા જેજે ઉપાયોની યોજના અને ક્રમ ઉત્પન્ન થયાં છે, તેને આપણે ધર્મના નિયમો કહીએ છીએ. કાંડે આવેલ કે ઉમેલ પોતે જ રસ્તે ચઢને આવેલ હોય, તેજ એક રસ્તો સાચો છે અને બીજા બધા ખોટા છે, એમ તે માનતો નથી. અને પોતાના રસ્તાને બહુ દુંકાણ વાળો-સરલ છે એમપણ કહેતો નથી. શ્રીજી અનેક સુગમ પથની ઉત્પત્તિ રહેતા મનમાં ઉપજી આવે છે, અને તે દર્શાવવાને તૈયાર થઇ જાય છે. આવી રીતેજ-વેદશાસ્ત્ર-યોગશાસ્ત્ર-ધર્મશાસ્ત્ર-જ્યોતિષશાસ્ત્ર, વૈદકશાસ્ત્ર વગેરેની ઉત્પત્તિ ભણી શકાશે.

(ચાલુ)

મહાકર-નાગર,

બુદ્ધ ધોષ.

—x—

બુદ્ધદેવનો સ્થાપેલો ધર્મ વખતના વહેવા સાથે જગતમાં સર્વત્ર પ્રચાર પામ્યો છે. જે સંકળ મહાત્માઓ ઉત્તર ધર્મના પ્રચાર કાર્યમાં સહાયતા કરી ગયા છે તે સર્વમાં બુદ્ધ ધોષ અનન્યતમ છે. 'મહાવર' નામે એક સુવિપુલ પાલિ ગ્રંથમાં બુદ્ધદેવનું જીવનચરિત્ર સંક્ષેપે વર્ણિત છે.

મગધના બોધિદુમ સમીપ એક સુવકધાજાણુ વાસ કરતો હતો; તે સમગ્ર ક્લામાં સુનિપુણ હતો, અને ત્રણે વેદ સમ્પૂર્ણ રૂપે તે બણ્યો હતો. તે એકદા 'રેવત' નામે બૌદ્ધ બિંહુ સાથે તર્ક-પ્રવૃત્ત થયો, ને તેમાં પરાજીત થતાં વિજેતાનો ધર્મ તેણે ગ્રહણ કર્યો.

ઉત્તર બ્રાહ્મણોનો સ્વર 'બુદ્ધદેવ'ના જોવા જોનારની અને સુમધુર હોવાથી બૌદ્ધગણે તેને 'બુદ્ધધોષ' એ ઉપનામ આપ્યું.

બૌદ્ધધર્મથી દિક્ષિત થઇને તે 'બુદ્ધધોષ' નામથી પ્રસિદ્ધિને પામ્યાં છે.

દિક્ષા મહાશાન્તર યુદ્ધધોષે 'રાનોદય' નામે એક બૌદ્ધ ગ્રંથ પ્રણયન કર્યો. અનન્તર તેમણે 'ત્રિપિટકની ટીકા' વિરચન કરવાનો વિચાર કર્યો. એ સમયે 'રેવત' બિશુએ તેને કહ્યું 'જ'યુદ્ધિપમાં ત્રિપિટકનો મુલ ગ્રંથ માત્ર વિધમાન છે; પણ તેની વ્યાખ્યા આ દેશમાં વર્તમાન નથી. (સુવિમ્ભ મહેન્દ્ર; ઇ. પૂર્વે ૨૪૧ ના સુમારે.) સિંહલી ભાષામાં ત્રિપિટકની એ વ્યાખ્યા લખાઈ ચુકી છે, તેનું અવલંબન કરી, પાલિ ભાષામાં 'ત્રિપિટકની ટીકા' વિરચન કરો, એથી જગતનું પ્રકૃત મર્જન સાધિત થશે;

રેવત બિશુનાં પરામર્શ અનુસારે યુદ્ધધોષે સિંહલ યાત્રા કરી. એ સમયમાં (ઇ. સ. ૪૧૦ થી ૪૩૨ દરમ્યાન.) 'મહાનામ' સિંહલનો રાજા હતો. યુદ્ધ ધોષ સિંહલનાં 'અનુ-રાધપુર' નગરમાં આવેલા 'મહા વિહાર'માં રહ્યા, અને ત્યાં સ્થવિર સંઘપાલની પાસેથી ત્રિપિટકની સિંહલી વ્યાખ્યા શ્રવણ કરી. સિંહલવાસીઓએ તેમની અમાધારણ વિદ્વતાથી સંતુષ્ટ થઈ તેમને 'અત્યકથા' (અર્થકથા) નામે પુસ્તક બેટ કર્યું એ 'અત્યકથા' જ ત્રિપિટકની પાલિવ્યાખ્યા. યુદ્ધધોષે એજ અત્યકથા પાલિ ભાષાથી અનુવાદિત કરી, જ'યુદ્ધિપમાં ત્રિપિટકની મધ્યર્થ વ્યાખ્યા પ્રચાર કરી.

યુદ્ધધોષે સિંહલમાંથી જે સમસ્ત બૌદ્ધગ્રંથના ઉદ્ધાર કર્યો, બરમીઝ વા તૈલંગી અક્ષરમાં તે સકલ ગ્રંથની પ્રતિલિપિ પ્રસ્તુત થઈ. એ રૂપે ક્રમે વૃક્ષદેશમાં બૌદ્ધ ધર્મની પ્રચાર વૃદ્ધી થઈ. તદનન્તર તે મગધના 'ઉદ્દેવ' નગરમાં મોઢિદ્રુમ (પ્રથમનો) મૂલે પ્રત્યાગમન કર્યું.

બરમીઝો મહાભક્તિ સહિત યુદ્ધધોષનું નામ ઉચ્ચાર કરે છે. તેમનું કહેવું એવું છે જે, યુદ્ધધોષે સુવંજુદ્ધિપમાં આર્થાત વૃક્ષદેશનાં 'ખ્યાટન' નગરમાં જન્મ શ્રદ્ધાથી કર્યો હતો. ઇ. સ. ૪૦૦ નાં સુમારે તેમણે ત્રિપિટકનું ભાષાન્તર કરવા માટે સિંહલ ગમન કર્યું હતું. માગધી અક્ષરમાં લખેલ ત્રિપિટક તેમણે તૈલંગી (બરમીઝ) અક્ષરમાં લખ્યું છે. સિંહલમાંનું ત્રિપિટક, આનંદનમાં ૬૪૦ વર્ષ પછી (ઇ. સ. ૧૦૪૦ ના સુમારે) 'ખ્યાટન' 'પેગાન' નગરમાં લખાલ થયું.

યુદ્ધધોષના જીવનનું પૂજ્યાનુપૂજ્ય વૃતાન્ત 'યુદ્ધધોષુત્પત્તિ' નામે ગ્રંથમાં વર્ણિત છે. એ ગ્રંથ, પાલી ભાષામાં લખાયેલો છે. તેમ તે, કાષ્ઠ વૃક્ષ દેશના પંડિતે રચેલો જણાય છે. સિંહલવાસીઓના મત પ્રમાણે યુદ્ધધોષ પ્રથમ સિંહલમાં ગયા હતા અને તે પછી વૃક્ષ-દેશમાં યાત્રા કરી; પણ વૃક્ષદેશવાસીઓનો મત એ છે જે, યુદ્ધધોષે પ્રથમ વૃક્ષદેશના 'પેગુ' નગરમાં બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો કર્યો, અને તે પછી તે, સિંહલ ગયા હતા.

'વિશુદ્ધિમગ્ગ' (વિશુદ્ધિ માર્ગ) ગ્રંથની રચના સમગ્રજી મગધમાંથી સિંહલદ્વીપમાં ગમન થી, ત્યાંના સ્થવિર ગણની પાસે નિવેદન કર્યું કે, 'મહાચયમણ, જે સિંહલી અત્ય કથા બોધિ ભાષાથી અનુવાદિત કરવાનું મનમાં ધાર્યું છે. આપના તરફથી મને એક ખંડે, સિંહલી અત્યકથા બેટ કરી મારો અભિલાષ પૂર્ણ કરશો.'

તેઓએ યુદ્ધધોષની આતુરીની પરિક્ષા કરવા સાથે તેને એ શ્લોક આપી કહ્યું કે તું

પહેલાં માત્ર આ બે ગાયાની પાસિ બ્યાખ્યા સુધી લાવે તેથી અમારા મનની ખાત્રી થયે સમગ્ર (આખી) સિંહલી અતકથા તને બેટ કરિશું.

બુદ્ધોણે એ બે ગાયાનું અવશબન કરી, ત્રિપિટકની સાહાયથી સુવિપુલ વિશુદ્ધિ મગ અંથ રચ્યો. એ અંથ તે ત્યાંના સ્થવિરગણ સમક્ષ વાંચ્યો હતો. તેવામાં કાંઈ અદૃશ્ય રૂપી દેવતા ક્યાંય લઈ ગયો. તદનંતર બુદ્ધોણે ત્રીજી વખત વિશુદ્ધિમડે અંથ રચ્યો તે વખતે પણ ઉક્ત દેવતા એ અંથ લઈ ગયો. નેથી બુદ્ધોણે ત્રીજી વખત વિશુદ્ધિમડે અંથ સહેજે રચ્યો એથી પૂર્વોક્ત દેવતાએ પ્રથમના બંને વિશુદ્ધિમડે અંથ પાછા અર્પણ કર્યાં. સ્થવિરગણે તે ત્રણે અંથ સાથે લઈ વાંચી જોયા તેઓ મધ્યે કંઈ પણ પાર્થક્ય નથી તેમ કાંઈ શ્લોક, વાક્ય કે પદમાં પ્રભેદ નથી; એવું જાણતાં સ્થવિરગણ ઉચ્ચસ્વરથી જોડ્યાકે, સ્વમ્ સૈત્રેય બુદ્ધ બુદ્ધોણ રૂપમાં અવતીર્ણ થયા છે. તે પછી સ્વવીરગણની પાસેથી સિંહલી અતકથા લઈ, તેણે 'અતુરાધાપુરનાં' 'અન્યાકર વિહાર'માં અવસ્થાન પૂર્વક પાસિ અતકથા સ્વી સ્થવિર ગણે એ અતકથા જાને ત્રિપિટકનો આદ્ય પ્રમાણિક અંથ કહેવા સ્વિકાર્યું.

ટોકીયોનું વિશ્વવિદ્યાલય.

ટોકીયો જાપાનનું મુખ્ય શહેર અને રાજધાની છે. સન ૧૮૭૭ સુધી જાપાનમાં કોઈ એવું વિદ્યાલય નહોતું કે જેથી સર્વે પ્રકારની ઉચ્ચ શિક્ષા હઈ શકાય. તેજ વર્ષમાં જાપાન સરકારે મી. ડાયર નામક એક અમેરીકન પંડીતને ટોકીયોમાં કોલોકેશનનું એક વિદ્યાલય સ્થાપીત કરવા જોલાવ્યો. ડાયર સાહેબે ભિન્ન ભિન્ન વિષયોના પાઠ્યાત્મ અધ્યાપકોને જોલાવી ટોકીયોમાં એક વિદ્યાલય ઉઘાડ્યું. ૧૮૭૭ ઇસવીમાં તેને વિશ્વવિદ્યાલયનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. પ્રથમ આ વિદ્યાલય અમેરીકાની પદ્ધતિસર ચાલ્યું હતું. પરંતુ હાલ જર્મનીની પદ્ધતિને ત્યાં વીરોધ આદર થાય છે.

ટોકીયોનું વિશ્વવિદ્યાલય, શહેરથી દૂર એક હયા અને વીસ્તીર્ણ મેદાનમાં સ્થાપીત છે. આ સ્થાનને 'હંજો' કહે છે. આ વિશ્વવિદ્યાલયમાં જ નૂહી નૂહી પાઠશાળાઓ છે, તેનાં મકાન ભવ્ય; વીસ્તીર્ણ, હવાદાર અને સુરોભીત છે. વિશ્વવિદ્યાલયના અભ્યાસક્રમ માટે વર્ષના ત્રણ ભાગ કાઢેલા છે. પ્રથમ ૧૧ મી સપ્ટેમ્બરથી ૨૩ મી ડીસેમ્બર સુધી, દ્વિતીય ૮ મી જાન્યુઆરીથી ૩૧ મી માર્ચ સુધી અને તૃતીય ૮ મી એપ્રિલથી ૧૦ મી જુલાઈ સુધી છે. ભારતવર્ષમાં ધણુનો મત એમ હશે કે શિક્ષાની ઉત્કૃષ્ટતા શીની રકમથી જાણાય છે, પણ જાપાનમાં તેમ નથી. વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીને ફક્ત ૨૫ 'યેન' (૩૬ રૂપિયા) વાર્ષિક દેવા પડે છે. એ જનીયરીંગ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને કાગળ, પેનસીલ આદિ સામાન કોલેજમાંથી આપવામાં આવે છે. જોને માટે ૧૦૦ 'યેન' અત્રીક આપવા પડે છે. હિંદુસ્તાનની કોલેજોમાં કદી કદી વિદ્યાર્થીની શી માટે રૂ. ૧૦૦ થી પણ અત્રીક આપવા પડે છે.

એક બે વર્ષ મુખ્યમંત્રી એલફીન્સ્ટન કોલેજના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પાસેથી રૂ. ૧૦૪ અને કલકત્તાની પ્રેસીડેન્સી કોલેજના વિદ્યાર્થી પાસેથી રૂ. ૧૪૬ સુધી લેવામાં આવ્યા છે. ટાકીયો વિશ્વવિદ્યાલયને માટે જોટલી શિક્ષા-સામગ્રી જોઈએ તેટલી હાલમાં નથી એ વાતનો જાપાન-સરકારને ખેદ છે. સરકાર ઇચ્છે છે કે ૧૨૦૦૦૦૦ પૌંડ ખર્ચ કરી આ સંસ્થાની બધી આવશ્યકતા પૂર્ણ કરી દેવી જોઈએ.

વિશ્વવિદ્યાલયનું એક મોટું સભા-ભુવન છે. તેની આસપાસ કાનૂન, વૈદ્યક, શીશુ, સાહિત્ય, ઐતિકશાસ્ત્ર અને કૃષિશાસ્ત્રની કોલેજો છે. તે કોલેજોનું સંશ્લિષ્ટ વીવરણ નીચે મુજબ છે.

College of Law—કાનુનની પાઠશાળા.

આ પાઠશાળાના કાનૂનની પાઠશાળા વીદ્યાર્થીઓને કાનૂન કિંવા રાજનીતિ એ બેમાંથી એક વિષય લેવો પડે છે. ૪ વર્ષ અભ્યાસ ક્રીધા પછી અંતિમ પરીક્ષા થાય છે. આ પાઠશાળા તરફ વિદ્યાર્થીઓનું વીશેષ ધ્યાન રહે છે. નિયમિત વિષયોના નિબંધો લખવા, સંભાળણ કરવું અને વ્યાખ્યાન આપવું એ પણ અહીં શીખાવાય છે.

આ પાઠશાળામાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર ગમે તેટલાં વર્ષ સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી શકે છે. અભ્યાસ પૂર્ણ થઈ જાય તેણે પરીક્ષાં માટે નિવેદન કરવું જોઈએ. પાઠશાળામાં એક વર્ષ પર્વત અભ્યાસ ક્રીધા વીના વિદ્યાર્થી પ્રથમ પરીક્ષામાં બેસી શકતો નથી. ચાર વર્ષ પછી ચોથી અને અંતિમ પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી પણ વિદ્યાર્થીને એક પરીક્ષા હજી વધારે આપવી પડે છે.

આ પરીક્ષામાં નીચત વિષયોમાંથી કોઈ પણ પાંચ વિષયો પર પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે અને તેમાં પસાર થનાર વિદ્યાર્થીઓને ' હોગકુશી ' (હો=ધર્મશાસ્ત્ર. ગાકુશી=પંડીત) નામક પદવી આપવામાં આવે છે.

આ પ્રકારે પદવી મળ્યા પછી વિદ્યાર્થી વકીલાત કરી શકે છે અને ન્યાયાધિશનું પદ મેળવવા માટે અધિકારી ગણાય છે. નોકરી કરવાથી તેને તે વિભાગની બીજી બીજી પરીક્ષાઓ દેવી પડે છે. આ પાઠશાળામાં ભિન્ન ભિન્ન વિષયો શીખવવા માટે અનેક શિક્ષકો નીચત છે. નીચે આપેલા વિષયો પર સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે:—

વિષય.

વ્યાખ્યાનકારોની સંખ્યા.

૧	Constitution રાજ્યવ્યવસ્થા	૧
૨	Public Law સાર્વજનિક કાનૂનો	૧
૩	Civil Code દિવાની કાનૂનો	૪
૪	Commercial Code વ્યાપાર સંબંધી કાનૂનો	૩
૫	Code of Civil Procedure દિવાની કામ ચલાવવાના કાનૂનો	૧

૬	Code of Criminal Procedure ફોજદારી કામ ચલાવવાની કાનૂનો	૧
૭	Political economy and Finance અર્થશાસ્ત્ર અને કોશ-વ્યવસ્થા	૩
૮	Statistics અંકશાસ્ત્ર	૧
૯	Politics રાજનીતિશાસ્ત્ર	૧
૧૦	History of Politics રાજનીતિ શાસ્ત્રનો ઇતિહાસ	૧
૧૧	Administrative Law રાજ્યશાસન-નિયમ	૨
૧૨	Public International Law બિન રાષ્ટ્ર સંબંધી સાર્વજનિક કાનૂનો	૨
૧૩	Private International Law બિન રાષ્ટ્ર સંબંધી વ્યક્તિવિષયક કાનૂનો	૨
૧૪	History of Legal Institutions ધર્મશાસ્ત્ર સંસ્થાઓનો ઇતિહાસ	૧
૧૫	Comparative History of Legal Institutions બિન રાષ્ટ્રિય ધર્મ સંસ્થાઓનો તારતમ્ય સ્પષ્ટ ઇતિહાસ	૧
૧૬	Roman Law રોમન કાનૂનો	૧
૧૭	English " ઇંગ્લીશ "	૨
૧૮	French " ફ્રેન્ચ "	૧
૧૯	German " જર્મન "	૧
૨૦	Jurisprudence ધર્મશાસ્ત્રની મિમંસા.	૧

આ વિષય-માલિકાથી પાઠકો જાણી શકશે કે ભારતવર્ષ અને જાપાનની આધુનિક કાનૂન-શિક્ષામાં શું ફેર છે. ઉપલી પાઠશાળામાં પ્રત્યેક વિષય અતિવ્યાપક રીતિથી શીખવવા માટે પ્રબન્ધ કરવામાં આવ્યો છે. આથી જાપાન સરકારની ઉદારતા અને પ્રબલતંત્રતાનું સહજાં અનુમાન કરી શકશે.

College of Medicine વૈદ્યકશાસ્ત્ર શાળા.

આ પાઠશાળામાં બે શાખાઓ છે. (૧) વૈદ્યક (૨) ઔષધિ-ક્રીયા. વૈદ્યકશાળામાં અભ્યાસ કરવામાં ચાર વર્ષ લાગે છે.

Anatomical and Physiological Science. શરીરશાસ્ત્ર અને ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.

Surgical and Ophthalmological Science શસ્ત્રવિદ્યા અને નેત્રવિદ્યા.

Medical Obsterical Science વૈદક અને પ્રસવ વિદ્યા.

ઉપલી ત્રણે શાખાઓમાં પાસ થનારને ' ઈ ગ્રાડુએ ' (વૈદક-વિદ્યાર્થી) ની પદવી આપવામાં આવે છે.

આ પાઠશાળામાં એક ચિકિત્સાલય પણ જોડવામાં આવ્યું છે તથા પાંચસો રોગી સંખ્યાવાળો પ્રખંધ છે. વૈદક અને શસ્ત્રવિદ્યામાં નવિન આવિષ્કાર કરવા માટે જે સામગ્રીની અભાવ છે, તે બધી અહીં સંગ્રહ કરવામાં આવી છે. ચિકિત્સાલયમાં સર્વ પ્રકારના રોગીઓની ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે. રોગીઓને માટે અનુવરણો પણ પ્રખંધ છે. આ કારણે સીધે સર્વ પ્રકારના રોગીઓ અહીં આવે છે અને વિદ્યાર્થીઓને અંતુર્ભવ પ્રાપ્ત કરવાનો અવસર મળે છે. આ પાઠશાળામાં શસ્ત્રક્રિયા સંબંધી, વૈદક અને રસાયણશાસ્ત્ર સંબંધી, ઔષધિ અને વનસ્પતિ સંબંધી તથા આરોગ્ય વિવિધ બીજા અનેક વસ્તુઓનો મોટો સંગ્રહ છે. આ સંગ્રહ ઉત્તરોત્તર વધારવાનો પ્રખંધ કરવામાં આવે છે. અહીંથી વિદ્યાર્થીઓ ધણા પ્રશંસનીય આવિષ્કાર કીધા છે.

ઔષધિ-ક્રિયા શાખાના વિદ્યાર્થીઓને ત્રણ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરવો પડે છે. અભ્યાસ સમગ્ર થવાથી ત્રણ પ્રકારના અર્થાત્ સિખિત, પ્રયોગ-દર્શક અને મોડાની પરીક્ષા લેવાય છે.

સિખિત પરીક્ષામાં બે વિષયો પર પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે.

- ૧ Pharmaceutical Chemistry—ઔષધિ રસાયન-શાસ્ત્ર.
 - ૨ Pharmacography and Dispensing—ઔષધિ લખવા અને દેવાની રીત. પ્રયોગ પરીક્ષામાં નીચે લખેલા ચાર વીધયો પર પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે.
 - ૧ Analysis—પૃથક્કરણ.
 - ૨ Japanese Pharmacopoea—જાપાની ઔષધ ક્રીયા.
 - ૩ Forensic Chemistry—બાળ વિભાગ સંબંધી રસાયણ-શાસ્ત્ર.
 - ૪ Sanitary Chemistry—આરોગ્ય રક્ષા સંબંધી રસાયણ-શાસ્ત્ર. મોડેની પરીક્ષામાં પાંચ પ્રકારના પ્રશ્ન પુછાય છે.
 - ૧ Pharmacography—ઔષધિ-લેખન.
 - ૨ Medical Botany—ઔષધીય વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર.
 - ૩ Organic Chemistry—સેદિય રસાયણ-શાસ્ત્ર.
 - ૪ Forensic Chemistry—બાળવિભાગ સંબંધી રસાયણ-શાસ્ત્ર.
 - ૫ Sanitary Chemistry—આરોગ્યરક્ષા સંબંધી રસાયણ-શાસ્ત્ર.
- આ પરીક્ષામાં પાસ થનાર વીધાર્થીઓને ' બાકુ-ગ્રાડુએ ' (ઔષધિ પ્રક્રિયા-વિદ્યાર્થી)

ની પદવી પ્રદાન કરવામાં આવે છે. આ સાંજાંમાં મહુજ યોગે વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થાય છે. વૈદકશાસ્ત્ર પાઠશાળામાં કુલ ૨૮ વ્યાખ્યાનકાર-શીક્ષકો છે.

Engineering College શીક્ષણશાળા.

શીક્ષણશાળામાં ત્રણ શાખાઓ છે. પ્રત્યેક શાખામાં અભ્યાસક્રમ ત્રણ વર્ષે અને ત્રણ મહીનાનો છે.

- ૧ Civil Engineering—સામાન્યારવિષયક શીક્ષણ-વિદ્યા.
- ૨ Mechanical Engineering—યાંત્રિક શીક્ષણ-શાસ્ત્ર.
- ૩ Naval Architecture—નૌકા પ્રજ્ઞપન-શાસ્ત્ર.
- ૪ Technology of Arms—શસ્ત્રોત્પત્તિ કળાવિજ્ઞાન.
- ૫ Electrical Engineering—વિદ્યુતવિષયક શીક્ષણ-શાસ્ત્ર.
- ૬ Architecture—નિર્માણ શીક્ષણ.
- ૭ Applied Chemistry—સપ્રયોગ રસાયણ-શાસ્ત્ર.
- ૮ Technology of Explosives—સ્ફોટક વસ્તુ વિદ્યા.
- ૯ Mining and Metallurgy—ખનિજ શાસ્ત્ર અને ધાતુ-સોધન ક્રિયા.

આ ૯ વિષયોમાંથી કોઈ પણ એક વિષય પાસ કરનાર વિદ્યાર્થીને 'કો-ગ્રાડ્યુઈ' (શીક્ષણ-વિદ્યાર્થી) ની પદવી મળે છે. આ પાઠશાળામાં ભૌતિક શાસ્ત્ર પણ શીખવવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને અનુભવ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવા ઘણો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. સ્વદેશ કેવા પરદેશમાં, ગમે ત્યાં, ગોટાં ગોટાં કારખાનાંઓ, મકાનો અને સંસ્થાઓ છે ત્યાં અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા વિદ્યાર્થીઓને સરકારી ખર્ચથી મોકલવામાં આવે છે. આ પાઠશાળામાં ભોડાયલાં એવાં ઘણાં જૂવન છે જેમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં યંત્ર અને અસ્ત્રશસ્ત્ર આદિ રાખવામાં આવે છે. પ્રત્યેક વિભાગના જૂઠા જૂઠા અધ્યક્ષ છે. રૂઢત આવિષ્કાર કરવાવાળા પુરુષને ખૂબ ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. આ પાઠશાળામાં ભોડાયલાં સાત પંદાયે-સંમંદાલિપિ છે. જાપાનમાં આ પાઠશાળા બહુ લોકપ્રીય છે. અનેક વિદ્યાર્થીઓને આ પાઠશાળામાં પ્રવેશ મેળવી રાષ્ટ્રવાને કારણે નીરાશ થવું પડે છે. આ પાઠશાળામાં કુલ ૨૯ અધ્યાપકો છે.

College of Literature સાહિત્ય-શાળા.

આ પાઠશાળામાં પણ ૯ શાખાઓ છે અને પ્રત્યેક શાખામાં અભ્યાસક્રમ ૩ વર્ષનો છે:-

- ૧ Philosophy—તત્ત્વજ્ઞાન.
- ૨ Japanese Literature—જાપાની સાહિત્ય.
- ૩ Chinese Literature—ચીનનું સાહિત્ય.

- ૪ Japanese History—જાપાની ઇતિહાસ.
- ૫ Hisory—સામાન્ય ઇતિહાસ.
- ૬ Comparative Philosophy—અનુપેક્ષ ભાષા-વિજ્ઞાન.
- ૭ English Literature—અંગ્રેજી સાહિત્ય.
- ૮ French „ ફ્રેન્ચ „
- ૯ German „ જર્મન „

આમાંથી કોઈ પણ વિષયની પરીક્ષા પાસ કરનારને ‘વન-ગ્રાફુટી’ (સાહિત્યવિષારદ) ની પદ્વી મળે છે. આ પાઠશાળાના એક મહાધ્યાપકના સમ્પાદકત્વમાં જાપાનનો એક અતિ ઉત્તમ ઇતિહાસ લખવા માટે સામગ્રી એકત્ર કરવામાં આવે છે, હજી સુધી કુલ ૧૦૦૦૦૦ કાગળ પત્રો અને ત્રણ ભેગા થયા છે, જેમાં ૨૦૦ ધણાજ પ્રાચીન છે. આ પાઠશાળામાં સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનકાર (Expositor or Professor) કુલ ૨૧ છે—

સંસ્કૃત સાહિત્યપર વ્યાખ્યાન દેવાવાળો પણ એક અધ્યાપક છે.

College of Science ભૌતિક શાસ્ત્રશાળા.

આ પાઠશાળામાં આઠ વિષયોની શીક્ષા આપવામાં આવે છે:—

- ૧ Mathematics—ગણિત.
- ૨ Astronomy—જ્યોતિષ.
- ૩ Theoretical Physics—ઔપચિતિક પદાર્થ વિજ્ઞાન.
- ૪ Experimental Physics—સપ્રયોગ પદાર્થવિજ્ઞાન
- ૫ Zoology—પશુ વીધા
- ૬ Botany—વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર
- ૭ Chemistry—રસાયણ-શાસ્ત્ર
- ૮ Geology—ભૂરચના શાસ્ત્ર

ઉપર લખેલા વિષયો શીવાય આ શાળામાં બૂકમ્પચાસ અને મનુષ્ય ભૂતિ વર્ગીકરણ શાસ્ત્ર આદિ વિષયોની શિક્ષા આપવામાં આવે છે. શીક્ષ્ય અને ઇતિહાસ આદિ શીખવા-વાળા વિદ્યાર્થીઓને પણ વ્યાખ્યાનમાં ઉપરિચિત થવું પડે છે. ઉપર લખેલ આઠ શાખાઓમાંથી કોઈ એક શાખામાં પાસ થનાર વિદ્યાર્થીને ‘સી-ગ્રાફુટી’ (ભૌતિકશાસ્ત્ર-વિષારદ) નામક પદ્વી મળે છે. આ પાઠશાળામાં ઝાઝા વિદ્યાર્થીઓ રહેતા નથી.

આ પાઠશાળા સાથે જોડેલું એક મોટું સંગ્રહાલય છે. તેમાં નાના પ્રકારનાં પત્રો રાખેલાં, મિન મિન પ્રકારનાં પ્રાણીઓ, બુગર્બસ્ય પદાર્થ અને અનેક પ્રકારની વનસ્પતિ

લાં સુરક્ષિત છે. પાઠશાળામાં સંયુક્ત એક વેધશાળા છે જેમાંથી ફેય ભાષામાં એક પંચાગ નીકળે છે. પાઠશાળાથી એક માઈલ છેટે ૪૦ એકરના વીરતારમાં વનસ્પતિનો એક બાગ છે વૈદકશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિ શાસ્ત્ર શીખવાવાળા વિદ્યાર્થીઓ અહીંયા આવી વનસ્પતિ શાસ્ત્ર સંબંધી વિવિધ પ્રકારનો અનુભવ લે છે. બૂકમ્પના વિષયમાં મહાધ્યાપકોએ અનેક શોધ કરી છે—આ વિષયનું એક સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર બની ગયું છે, બૂકમ્પશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવા એક અનુપમ વેધશાળા બની છે, કહેવાય છે કે તેના સરખી આખી પૃથ્વીમાં કોઈ વેધશાળા નથી. આ પાઠશાળાના અધિકારમાં સમુદ્રિક જીવોનું પણ એક સંગ્રહાલય છે. તેમાં બિન બિન પ્રકારના જળચરોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, આ ભૌતિકશાસ્ત્રશાળામાં કુલ ૨૩ વ્યાખ્યાનકરો છે.

College of Agriculture કૃષિશાળા.

૧ Agricultural Chemistry—કૃષિ વિધા.

૨ Forestry—વનશાસ્ત્ર

૩ Veterinary Medicine—પશુ વૈદકશાસ્ત્ર

આ પાઠશાળામાં પાસ થનારને ‘નો-ગ્રાડુશી’ (કૃષિશાસ્ત્ર વિદ્યાર્થી) અને ‘જ્યુઇ-ગ્રાડુશી’ (પશુ વૈદક-વિદ્યાર્થી) નો પદવીઓ મળે છે. આ પાઠશાળા ટાકીયોથી દૂર છે. ખેતી માટે ૧૩૮ એકર જમીન આ પાઠશાળાને મળી છે નાના પ્રકારનાં કૃષિપત્ર, ધાન્ય અને ખીજા કૃષિ સંબંધી પદાર્થોનું હાં અપૂર્વ સંગ્રહાલય છે પશુઓને માટે એક દવાખાનું પણ છે. તેમાં સર્વને મરત દવા અપાય છે. જાપાનનાં કેટલાંક જંગલો આ પાઠશાળાના અધિકારમાં છે.

વનશાસ્ત્ર શીખવાવાળા વિદ્યાર્થીઓ અને નવો જ આવિષ્કાર કરવાવાળા અધ્યાપકોને માટે ‘ગ્રીના’ નામક જીલ્લામાં ૪૦૦૦ એકરથી પણ વધારે વિસ્તારનું એક જંગલ આ પાઠશાળાને મળ્યું છે. ‘હોકોડેટ’ નામક પ્રાન્તમાં આ પાઠશાળા માટે એક ખીજું મોટું જંગલ મળ્યું છે. તેનો વિસ્તાર ૪૫૦૦૦ એકર છે. ઉત્તમ વૈજ્ઞાનીક રીતિથી આ જંગલોનો પ્રબંધ કરવામાં આવે છે. આ જંગલમાં અનેક પ્રકારનાં જલ્દો મૂળઅવસ્થામાં સુરક્ષિત છે. આ પાઠશાળા દ્વારા કૃષિ સંબંધી એક પુસ્તક નીકળે છે. કૃષિ અને વન સંબંધી દૂતન આવિષ્કારનું પુર્વ વીવરણ આ પુસ્તકમાં પ્રકાશિત થાય છે. આ પાઠશાળામાં ૨૩ વ્યાખ્યાનકરો છે.

આ પ્રકારે ટાકીયો વિશ્વ વિદ્યાલયમાં ૧ પાઠશાળાઓ છે, આ પાઠશાળાઓમાંથી જે પદવી લઈ નીકળે છે તેને આગલા અભ્યાસને માટે વિશ્વ વિદ્યાલયના સભા-સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા મળે છે. અહીં કોઈ નિયત વિષય શીખવવામાં આવતો નથી. પોતાની ઇચ્છાનુસાર વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરે છે. સભા તરફથી વિદ્યાર્થીઓને અભ્યયનમાં સહાયતા મળે છે. પાંચ વર્ષ આ પ્રકારે સ્વતંત્ર અભ્યયન કર્યા પછી, વિદ્યાર્થી પોતપોતાના વિષયપર નિબંધ લખી સભાના વિદ્યાધિકારીઓ પાસે મોકલે છે. નિબંધની ચોખ્ખતાનો નિર્ણય થવા પછી વિદ્યાર્થીઓને ‘દોકુશી’ (સાચી) નામક પદવી મળે છે.

વિષે શ્રીધી કોઈ વાર શંકા થઈ ચક્રો નહિ, તમારી પોતાની પર્યાયતાના અનુભવમાંજ તમને પરમાત્માની પર્યાયતાનો અનુભવ થશે. કષ્ટથી પણ ના ડગાવી શકાય એવો અતિમ અનુભવ આવા પ્રકારનો હોય છે—અનેક માનવિઓને થયેલો માનવઅનુભવ આવા પ્રકારનો છે, તેને માટે આ બાબતથી દુનિયા પલટાઈ ગઈ છે. ભાવિકાલના ધર્મનું ખાલી ભરુંરથાન આવા પ્રકારનું છે; એક પર્યાય ધર્મજાળેના આધારે યોગ્ય શકાય એવો ખડક પણ આવી જાતનો છે. એક પ્રાચીન હિંદુશાસ્ત્રમાં કહેવાયું છે, પર્યાયરીતે સમજાવવામાં આન્યું છે, કે આંતરપુરુષની સાક્ષિમાંજ ધર્મરના અસ્તિત્વની એકની એક સાખીતીનો સમાવેશ થાય છે. સર્વ પ્રકારના દુઃખભાગોથી, સર્વપ્રકારના આક્ષેપોથી નિર્ભય બનીને ધર્મનો આધાર આપોઆપ આવા પાયા ઉપર બનશે. કાલ ગણનાનો કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રશ્ન આવે ડગાવી શકશે નહિ, કારણ કે દરેક માનવી આવે અનુભવ પોતાની મેળે કરી શકશે; કોઈ પણ પ્રકારની દીકા—અર્થા વડે, શાસ્ત્રોનો વિનાશ કરવાથી આવે ઊંચ બિચ કરી શકશે નહિ, કારણ કે નિત્યાત્માના અમર જીવનમાં તે હમેશાં પુનરજન્મ પામ્યાં જાય છે; કોઈ પણ પ્રકારનાં મંદિરો, નિષ્કલ નિવડવા છતાં તેને ડગાવી શકશે નહિ, કારણ કે આવે લીધેજ મંદિરો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. તેની પોતાની શોધમાં સદાય મળવા માટે આવી યોગના કરવામાં આવી છે; બાહ્ય પ્રદેશમાંથી દશાનો પણ તેને સ્પર્શ થઈ શકે એમ નથી, કારણ કે માનવના આંતર હૃદયમાં તેનો વાસ છે. આ હૃદયગુહામાં હમેશાં વધતા જતા અનુભવો, સંપૂર્ણજ્ઞાન, ઉંડી જુદી, ઉભરાઈ જતા પ્રેમનો અને વિવર્તરૂઢિત શાન્તિ તથા આનંદનો સમાવેશ થાય છે. અન્ય સર્વ બંને વિનાશ કરણ થાય પરંતુ આતો વિવર્ત રૂઢિત છે; આમાંથીજ સર્વેની ઉત્પત્તિ થયેલી હોવાથી ક્ષણિકનો વિનાશ થવાનો કંઈ દિશાબ નથી કારણ કે અનંત હૃદયવરચાન તો રહે છે.

ધર્મજાળ અગત્યનું હોવા છતાં ધર્મમાં કંઈ આટલુંજ નવીન દાર ખુદ્દ થતું નથી. એટલું કહેલું તમારા સમજામાં દશે, કે હૃદયના વિસ્તાર સાથે ધર્મજાળ નાનુક પ્રકારે પડતો દેહ વિદ્યાર પામતો જાય છે. માનવ અંતમાં વસતા દિવ્યપુરુષનો સાક્ષાત્કાર થતાં સ્થૂલ-પાદિમાં નવીન દંદિયો, નવીન શક્તિયો જાગત બનતી આપણા જીવમાં આવે છે. તમારા માંના દરેકમાં ઉચ્ચ સૃષ્ટિયો સાથે સમગ્ર ધરાવતો ધંદિયો જાગત બનવાની તમારીમાં છે જે તમે મને પૂછો કે હું આમ શા માટે કહું છું તો મારો ઉત્તર ધર્મજાળ સાદો છે; દૃષ્ટાંત તરીકે જે તમારામાંના દરેકના જણાવે તમારી મરજીમાં આવે તેમ પ્રાણવિનિમય અથવા મુહાસપાદક વિધાના નામથી જાણીતી વિધા વડે સ્થૂલ દંદિયોને સુસ્ત, શાંત બનાવે કે જેથી તમારાથી સ્થૂલ પાદો જેમ્મ શકાય નહિ, સ્થૂલ અવાજ અવજ કરી શકાય નહિ, ધંદિયો બાહ્યસૃષ્ટિમાં ધાવન કરે તેમ તમારાથી રસ, ગંધ, સ્પર્શ લઈ શકાય નહિ—તો આવી દશાઓમાં બારમાનવિએ લગભગ દરની સંખ્યામાં આવી આંતરધંદિયો સ્વતઃઆવિર્ભાવ પામી શકે છે, એક સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિના અસ્તિત્વની સાક્ષી પૂરી શકે છે. દરે ન્યારે તમારા સમજામાં આવે છે, કે આવા પ્રકારની એક કૃત્રિમ જદિ વડે એકાદ સાધારણ પુરુષ અથવા સ્ત્રીને દિવ્ય દૃષ્ટિ અથવા દિવ્ય અવજવાગાંબનાવી શકાય અથવા સાધારણ સ્થૂલ સ્પર્શથી અનુભવ ના થઈ શકે એવા પદાર્થોનો સ્પર્શ અને અનુભવ કરાવી શકાય; ન્યારે તમારા સમજામાં આવે છે, કે સ્થૂલનો નિરોધ સાધવા વડે આવી મૂલધંદિયો કાર્ય કરવા સમર્થ

બનેછે — અમુક બંધનોમાં હોવા છતાંએ કાર્ય કરી શકે છે — ત્યારે માનવી આગારે મૂલ દશામાં રહેલી ઇન્દ્રિયોને જાગૃત બનાવવાની તૈયારીમાં છે, તેઓ આપોઆપ જાગૃત બનવા માટે એકાદ કૃત્રિમ દશાની જરૂર છે, એ બાબતની એટલી સાધારણ પ્રકારની સ્પષ્ટ સાબીતી છે. પરંતુ એવી કૃત્રિમ દશામાં તેઓ સ્વતઃજાણી આવે છે એટલું ખાતરી બધું છે. ને તેમનું અસ્તિત્વ ના હોય તો તમે સ્થૂલ શરીરને ગમે તેટલું થિયલ બનાવો તેથી તેઓ સ્વતઃજાણી આવશે નહિ; તેમનું એ પ્રદેશમાં અસ્તિત્વ હોવાથીજ તેઓ કાર્યપરા-યણુ ચર્ધ શકે છે. પરંતુ સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો પ્રવૃત્તિમાં આવતાં તેમનાં બલવાળાં અદિશ્લેષોને લીધે મૂલ દશામાં રહેલી જાગૃત બનતી ઇન્દ્રિયોનાં નાશુક આંદોલનો મરણ શરણુ ચર્ધ જાય છે. આવી એકાદ સંભામાંથી એકલા કરેલા વિશાલ સમૂહમાં તમારાથી તેમનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી શકાય છે તેનું કારણ એટલુંજ છે, કે તેમની ત્યાં હાજરી છે પરંતુ માત્ર યોડો ધણોજ વિકાસ થયો છે.

હવે માત્ર આટલુંજ ખરું છે એમ નહિ — આ બાબત મેં પ્રથમ દર્શાવી છે કારણ કે હવે પદાર્થવિદ્યાએ તેનો સર્વમાન્ય બાવહારીક રીતે સ્વીકાર કર્યો છે — પરંતુ તેમને પ્રાણચિનિયમની ખીણકુલ મદદ વિના કૃત્રિમ રીતે જાગૃત બનાવી શકાય છે જ્યારે આ એક ગમે તે માનવિને એવો અનુભવ કરાવવાનો એક સ્તરો માર્ગ છે ત્યારે અન્ન સાધન માટે ચિત્તિશક્તિના એટલા બધા વિસ્તારની જરૂર છે કે જ્યારે પછી આવી ઇન્દ્રિયોની ચચાર્યતાને સંબંધિત બાબત રૂપે સ્વીકારમાં આવે છે. સામાન્યરીતે ધ્યાનના ના-મથી જે કંઈક સર્વના જાણવામાં છે તે વડે આવું પરિણામ લાવી શકાય છે; માત્ર એકતા-નતા પૂર્વક પ્રવર્તતી વિચારપરંપરા એજ ધ્યાન છે. જે કોઈ લક્ષ આપી શકે છે, જે કોઈ એકાદ વિષય ઉપર યોડા સમય માટે દૃઢતાથી મનને બટકવા દોષા વિના વિચાર ચલાવવાને સમર્થ છે, તે ધ્યાનનો આરંભ કરવાને તૈયાર થયો છે, અધિકારી બન્યો છે. ઉચ્ચ શ્રેષ્ઠ પ્રકારના એકાદ વિચારમાં શુષ્પતાન બનાવવા એવાં માનવિઓ, પ્રથમ દૃષ્ટિએ બંધે કંઈ ના કરી શકે એવાં જણાય પરંતુ ધ્યાનનો આરંભ કરવા માટે તેઓજ સર્વથી પ્રથમ વિશેષ અધિકારી બનેલાં જણાય છે; જાણે કે આવો વિચાર તેમનામાં એક આવેશ રૂપ બની જાય છે, તમારી એમ કહેવાની મરણ હોય તો તેમનામાં જૂતની પેડે બરાબ બેસે છે. આ ખરે તેઓ આવા વિચાર માટે વીર નરો ધર્મવીરો સમાન બની જાય છે. માર્ગ એમ કહેવું નથી કે આ ઉત્તમોત્તમ દશા છે ને તેવી નથી. એકાદ વિચારના આવેશમાં તજાઈ જવું, એ ઉત્તમ પ્રકારનું નથી, પરંતુ વિચારને આપણા આવેશના આધિનમાં રાખવો, એ ઉત્તમ પ્રકારનું છે — આ એક હજી ઉચ્ચ પ્રકારની ભૂમિકા છે. પરંતુ એકાદ વિચારના આ વેશમાં તજાઈ જવાની શક્તિથી એટલું તો સ્વચાલ છે, કે નમે ભાવના પ્રદેશની ઉચ્ચ ભૂમિકા તરફ ચડતા જાય છે; ગાંઠો રૂપે અંકાયલાં, સમજાવ્યા છતાં પોતાની મૂર્ખતા બરેલી ભાવનાઓમાંથી દૂર ખસવાની અનીચ્છા વાળાં અનેક શ્રી પુરુષો, દુનિયાનાં સ્વપ્ન સ્પૃહિમાં વિહરનારાં, હવાઈ કિલ્લાઓમાં વિહરનારાં, આગામિ સ્વર્ણુ સુગનાં સ્પન ખડાં કરનારા કવિઓ, પોતામાં બરાબ બેઠેલા વિચારના આવેશમાં કોઈ કોઈ વાર ખુદ્દિ વિના દુનિયા પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવનારાં શ્રી પુરુષો, આજ સર્વે મનની એકાગ્રતાની શક્તિના એવા માર્ગમાં ચાલવા લાગ્યાં છે કે તેમની ભાવનાઓ તેમને આધિન બનતાં, તેઓ ધણીજ આ-

ગળ વધવાં જોઇએ — માનવ શક્તિ ક્રમની અન્ધ ભૂમિકા પર્વત આવી લાગવાં જોઇએ. ધ્વાન વડે આવી ઇન્દ્રિયોને અપ્રાકૃતિક રીતે જમત જમાવી શકાય છે; એટલે વિચારના નિયમો જાણીને, તથા તમારી જેવી ઇચ્છા હોય તે મેળવવા પૂરતો તેમનો ઉપયોગ કરવાથી તમે ઉત્તિક્રમના પ્રાકૃતિક કાર્યોને શીઘ્ર શક્તિ વાળાં બનાવો છો. જેમ એક પશુપાલકને એક ખાસ જાતિ ઉછેરવાની હોય છે ત્યારે તેને કામ લાગે એવા પ્રકૃતિના નિયમોને તે સહાયમાં લે છે તથા તેને બાંધકારક લાગે એવા નિયમોનો લાગ કરે છે અથવા તેમને લક્ષમાં લેતો નથી, તેમ તેટલાજ અર્થે પૂરતી આવી બાબત માત્ર અપ્રાકૃતિક છે. તે સર્વ પ્રકારની વિરૂદ્ધ જતી શક્તિયોને પોતાના માર્ગમાંથી દૂર કરે છે કે જેથી જેમની તેને જરૂર છે એવી શક્તિયો છૂટથી કાર્ય કરી શકે. મનના નિયમોનું પણ આવું ને આવુંજ છે; જે ચિત્ત શક્તિનો વિસ્તાર સાધનારો માનસિક નિયમો તમારાં જાણવાંમાં હોય તો તમારામાં શ્રેષ્ઠ માનસિક શક્તિયો સાધવામાં તમે તેમનો શાસ્ત્રીય રીતે ઉપયોગ કરી શકો; તમારા સૂક્ષ્મદેહના બંધારણમાં પણ આવિ માનસિકશક્તિયોને તમે સહાયમાં લઇ શકો; આથી આવો દેહ ચિત્તિશક્તિના એક વહન રૂપ બને છે, તમારી જાણવાની ઇચ્છાને અધિન થાય છે. આવું કંઇક તમારામાં ક્યારનું એ ઉછળી રહેવા માંડ્યું છે; આથીજ તમારે મજ્જતત્ત્વ મન પીડાઓમાં પીડાવું પડે છે; પરંતુ નિયમ તમારા સમજવામાં આવતાં તમારાથી શરીરને નુકશાન વિના સૂક્ષ્મપ્રકારની મજ્જતત્ત્વસંસ્થાની શક્તિ કરી શકારો. માત્ર આવી બાબત માટે એવા પ્રકારના નિયમોની જરૂર છે કે જેમને અનેક લોક લાત લગાવે છે; આપણા ઝમાનાના વિલાસમય અને સુખ શોધતા સિદ્ધાચારમાં એક પ્રકારના રચૂલ આત્મ નિરોધની બાબત લોકપ્રીય નથી. તમારા રચૂલદેહને માત્ર એક હથિયાર સમાન બનાવવો, તમારા ઉદ્દેશને ઉત્તમ પ્રકારે પારપાડે એવું જે તમે પસંદ કરો તેજ તેને આશંગવા દેવું, તમારા હેતુને બંધ બેસતું હોય એવુંજ માત્ર તેને પીવા દેવું, તમારા સમક્ષ ખડા થયલા ઉદ્દેશને પાર પાડે તે કરતાં વધારે નહિ પરંતુ જોઇતા પ્રમાણમાંજ તેને નિદ્રા લેવા દેવી—દેહને આત્માના ઉપરિ અથવા સમાન પદવણો નહિ પરંતુ સેવક સમાન બનાવવો—આવા પ્રકારનાં સાધનો સૂક્ષ્મદેહ અને તેની સૂક્ષ્મઇન્દ્રિયોની શીઘ્ર ચાલતી શક્તિ સાથે સિદ્ધ થવાં જોઇએ. આપણામાંના ધણાએ આ પ્રમાણે વર્તે છે; પ્રકૃતિ પણ આ કાર્ય ચલાવી રહી છે, પરંતુ માનવિ પ્રકૃતિના સાચમાં રહીને કરી શકે તેટલી ઝડપથી આવું કાર્ય ચાલી શકતું નથી.

અમેરિકાના પશ્ચિમ કિનારે કેલિફોર્નિયા પ્રાંતમાં વિદ્યુતની દશાઓ અમુક ખાસ પ્રકારની છે; ત્યાં આગળ ઊકરાંને ગમતી એક એવી રમત છે, કે શેત્રંજી ઉપર દોડતા જવું તથા જતે જતે પગ ધસતા જવા. આથી તેમનામાં વિદ્યુત પ્રવાહ એટલોજ બધો પ્રબલ બની જાય છે, કે જે તમે તેમના આગળ એક ચેસના દીવાનાં નળી ધરો તો તેના ઉપર આંગળી ધરીને તેઓ સળગાવી શકે છે આવી બાબતો આ રચલમાં સારી રીતે જાણીતી છે; આવી ખાસ પ્રકારની વિદ્યુતદશામાં મજ્જતત્ત્વસંસ્થાતું જે આજુ બહુજ વધી જાય છે તેથી આવી ઇન્દ્રિયો આપણા વધારે બીનાશવાળા અને ઓછા પ્રકાશિત વિદ્યુત વાતાવરણ વાળા દેશ કરતાં ત્યાં આગળ ધણીજ સાધારણ રીતે જોવામાં આવે છે. છતાંજે આવી બાબત સર્વને સમાન બનવાની તૈયારીમાં છે; ત્યાં આગળ થોડે ઘણે બાગે પ્રાકૃતિક દશા-

આને લીધે આમ થાય છે; અન્ને વૃદ્ધિ કમની દિશામાં પ્રકૃતિના સાધમાં રહીને નિશ્ચય પૂર્વક કાર્ય કરવાની તમારી ઇચ્છા હોયંતો તેમ યેમ શકે છે.

બહે, આવી સૂક્ષ્મમન્દિગેને વિકસાવવાનું કેવા પ્રકારનું પરિણામ આવે? આથી તમને અન્ય સૃષ્ટિ આ સૃષ્ટિના વિભાગે રૂપ બની જાય છે; આને લીધે ધર્મના પ્રદેશમાં આત્મારે તમને માન્યતા અથવા શ્રદ્ધા રૂપ લાગતી અનેક બાબતો, દરેકજ અનુભવની જ્ઞાનની બાબતો સમાન બની જાય છે. પછીથી મરણની અન્ય બાબતોએ માનવવ્યક્તિની હયાતિ વિશેની ચર્ચાચલાવવાની જરૂર રહેશે નહિ. કારણ કે જેમ કેટલાક આત્મારે પણ જોઈ શકે છે તેમ તમે તમારાં મરણ પામેલાંને તમારી આસપાસ સધળે જોશો. આપણે સર્વે જે ગૃહમાં વસીએ છીએ તેમાં એક ઓરડામાંથી માત્ર બીજા ઓરડામાં જવા સમાનજ મરણ લાગશે, દિવાલો પણ પારદર્શક બની જશે, તેથી કોઈ પણ પ્રકારની ખરેખરી ભિન્નતા રહેશે નહિ. પછીથી આચાર્યો અને પૌરાણિકો માટે મરણની પેલીપારના જીવન વિષે ઉપદેશ આપવાની વધારે વાર જરૂર રહેશે નહિ. કારણ કે સમગ્ર આત્મજીવ એ જીવનનું અસ્તિત્વ જોઈ શકશે; ઇશ્વરોમાં આપણે જે કરીએછીએ તેનાં પારલોકિક જીવનનાં પરિણામો વિષે વધારે વાર ચર્ચા ચલાવવાની જરૂર રહેતી નથી કારણકે વર્તમાન કાલના દશાઓને તેમનાં ચક્ષુઓ સમીપ ખુલ્લું જણાય છે તેમ ને પરિણામો દ્વેષે આપણાં ચક્ષુઓ સમીપ ખુલ્લાં થઈ જશે; તે સમયે એમ કહેવાની વધારે વાર જરૂર રહેશે નહિ, કે મરણથી બેઠા પાડી શકાતો નથી, કારણ કે પોતાનાં પ્રેમી જનો પોતાના સાયમાંજ છે, —સ્પર્શ, દ્રશ્ય, શ્રાવ્ય દશામાં વર્તમાન છે—એવું સર્વેના અનુભવવામાં આવશે.

હવે વર્તમાન કાલે આપણા પોતાના કુલની એક હમેશાં વધતી જતી સંખ્યામાં આ બાબતો આવી દશાએ આવી લાગી છે: ઉત્તતિ કમ આગળ વધતાં આવી બાબતો સામાન્ય બની જશે. આનું પરિણામ એવું આવશે, કે ધર્મના અનેકાનેક પ્રકારના ગૌણ સિદ્ધાન્તો વિશાલ સમૂહ માટે સ્પષ્ટ, વ્યક્ત બની જશે; મરણ પછીના જીવનનો અને ત્યાં આગળ પ્રવર્તતી દશાઓ વિષેનો પ્રશ્ન આથી સ્પષ્ટ બનશે એટલુંજ નહિ પરંતુ વર્તમાન કાલે નાસ્તિકવાદ, શંકાવાદ, જડવાદપરાયણ માનવિઓ પ્રાચીન કાલના બ્હેમોરૂપે ધિક્કાર અને તિરકારની દૃષ્ટિથી હસી કાઢે છે એવા અનેક ધાર્મિક આચારો, વિધિઓ, ક્રિયાઓની ખરેખરી કીમત પણ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવશે. આચારમય જીવનરૂપ એક બાબત સંભવે છે. દરેક મહા ધર્મમાં સમાવેશ થતાં દેવાલયોમાં પ્રવર્તતાં આચારો, ક્રિયાઓ આદુનિયા અને આવતી દુનિયા વચ્ચેના એક પૂલ સમાન છે; એકલા ક્રિસ્તિયન ધર્મમાંજ આમ છે એમ નથી પરંતુ સર્વે ધર્મોમાં આનું આવુંજ હોય છે. સુધારકના ઝૂંડાથી પશ્ચિમના ક્રિસ્તિયન સામ્રાજ્યમાં આવી ઘણી બાબતોનો વિનાશ થયો છે; આવો સુધારો શુદ્ધ વિધાનો નકાર બજીતો હતો કારણ કે તેનો દુરુપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો, સમજણ વિના બ્હેમને માનવામાં આવતા હતા. (આપણા દિગ્દર્શમાં પણ પશ્ચિમના આવા પ્રકારના સુધારાની બાબતોઓમાં તથાઈ કેટલાક અંશજ સિદ્ધિતજનો આપણા ધર્મમાં પણ આવા સુધારાઓ ઉપર આવી લાગ્યું છે આપણા દેશમાંજ ઉદ્ભવેલી કેટલીક સંસ્થાઓ આવા કાર્યમાં મગી છે. સર્વે પ્રચલિત બનેલા ક્રિયાકાંડો માટેના કટાક્ષો અને આક્ષેપો આબાજતની

પ્રત્યક્ષ સામીતી છે. લોકોને છેતરવા ધર્મનો દોષ ચઢાવેલી સુધારાની સંસ્થાઓ આવા પ્રકારનું કાર્ય ચલાવી રહી છે તેથી સમાજને વિચારીને ચેતતા રહેવાની જરૂર લાગે છે. સર્વ નિષ્પક્ષપાત વિચારકોને આટલી વિચાર પરંપરામાંથી ઘણું ઘણું વિચારવાનું મળી રહેશે. આપણે અદ્વિયાં પણ આવા પૂરને રોકતી પ્રવૃત્તિઓ પણ સમજી રીતે કાર્ય કરી કહીએ, એટલું ખુશી થવા જેવું છે.—તાંત્રી.) પરંતુ આણું ગમે તે થાય છતાંએ ધાર્મિક મંસ્થાઓના આચારોમાં હજુએ એવું સામર્થ્ય રહ્યું છે, કે એ આચાર વિના તમારાથી તે મેળવી શકાય એમ નથી; આથી આધ્યાત્મિકસૃષ્ટિનો સ્વૂલસૃષ્ટિ સાથેનો ખરેખરો સંબંધ યોગ્યય છે, ઉચ્ચ જીવનના એક ખરેખરા પ્રવાહનું અવતરણ થાય છે: દેવાલયોના સામાન્ય ભક્તોને આવી બાબતો અદૃશ્ય હોય છે છતાંએ દૃશ્યનાં ચક્ષુઓને દૃશ્ય હોય છે. ધીમે ધીમે આવી ઈન્દ્રિયો સાધારણ બનતી જશે તેમ તેમ સર્વના મનમાં અત્ય પ્રાચીન આચારોની પુનઃખાત્રી થતી ચાલશે; દિવ્ય પ્રકારે ગ્રામ થયેલી આવી ધાર્મિક ક્રીયાઓમાં મહાસામર્થ્યનો, જીવંત આધ્યાત્મિક યથાર્થતાનો સમાવેશ થાય છે, એવું માનવિઓ ધરીથી પીછાનતાં થશે. આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિની ઉચ્ચ યથાર્થતાઓ પર્વત તમારા જીવાત્માનો વિકાસ સિદ્ધ થતાં તમારે આવા આચારોની જરૂર રહેતી નથી, પરંતુ આવી બાબતોને દરરોજના જીવનમાં અનુભવ કરનાર ગણ્યા ગાંડ્યાજી હોયછે; સૃષ્ટિયોનો સંયોગ કરતા પૂરોસમાન ક્રીયાકાંડના આચારો છે, તમારા અંતરાત્મામાં આવે એક માર્ગ ચોજી કાઢતા સુધી તેમનો ત્યાગ કરવો મૌખ્ય ભયો છે.

તમારાથી એકદમ સમજી શકાશે, કે આવી દિશાઓએ, નમ્રતા અને શ્રદ્ધાએ જે જે મેળવ્યું છે તે જ્ઞાનવડે સિદ્ધ કરતાં કેટલાં બધા નવીનદારો ધર્મમાં ખૂબતા ચાલશે. આવા માર્ગોએ ધર્મ પણ આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાંથી દરખરયા વિના બુદ્ધિગમ્ય તેમજ શાસ્ત્રીય બનતો ચાલશે; શુભવિદ્યા ધર્મને ખરોકરી બનાવે છે તથા તેનાં અનેક ક્રીયા અને આચારોનો બુદ્ધિગમ્ય, શાસ્ત્રીય બુદ્ધાસો આપે છે; સત્તા અને પ્રાચીન પરંપરા ઉપર આધાર રાખતા ધર્મના અનેક મિદ્ધાન્તોને શુભ વિદ્યાવડે મંપૂર્ણ ખુલાસો થઈ રહેછે આ દિશામાં વિશેષ વિચાર ચલાવવાનો મને સમય નથી. ઉચ્ચ યથાર્થતાઓ પ્રત્યે આધ્યાત્મિક વિકાસનાં તથા ધીમે ધીમે અન્ય દુનિયા માનવક્ષિતિજમાં આવતી જન્ય એવી સૂક્ષ્મઈન્દ્રિયોના વિકાસનાં, ઉભયેનાં નવીનદારો કઈ દિશાઓમાં ખૂબતાં જાયછે, એ મેં તમને દર્શાવી આપ્યુંછે.

[ચાલુ]

[વિદુષિ બાઈ વસંત.

॥ જ્ઞાનમંદિરનો મુસાફર ॥

(૧)

હજારો વર્ષો પૂર્વે એક મુસાફર, મુસાફરીથી ધણીજ કંટાળી જતો એક ઉંઘા પર્વતના શિખર તાર લઈજતા અશ્વગદા માર્ગના ઉંઘા વિભાગમાં હોયે ચડતો હતો. આ પર્વત ઉપર એક મંદિર હતું; મરજીથી અટકાવ ચતા પહોલાં હાં પહોચવાના મુસાફરે સો-ગન લીધા હતા. મુસાફરી ધણીજ લાંબી હતી, માર્ગ ધણી વિકટ હતો, એ તેના જાણવામાં હતું. તે આરી રીતે સમજતો હતો કે “જાવનાઓ” નામની પર્વતમાલામાંના આ પર્વતનો ગદાવ અત્યંત વિકટ હતો. પરંતુ તેનામાં સમર્થ રીતે આશા ધરાવનાઈ હદય હતું, તેના પાદ આત્રી બની હતા. તેનામાંથી કાલ સંજની સર્વ વિચાર દૂર પળી ગયા હતા, પરંતુ તેણે આશાકંપી લાગણીનો કદાપિ ત્યાગ કર્યો ન હતો.

તે મનમાં વિચારવ લાગ્યો, “મનેતો દુ માર્ગમાં મૂર્છાવશ બનું, શિખરે પહોચવાને અસમર્થ બનું, છતાંએ જમ્યનાવનાઓ પ્રયે દેરી જતા માર્ગમાં પગલું એટલું પણ કંઈ જોઈું નથી.”

તે કંટાળી જતો ત્યારે પોતાની જાતને આપ્રમાણે દીકાસો આપતો. તે કાષ્ટ કાલે આથી વધારે આશા ખોતો નહિ; આત્રીથી આટલું પણ થોડું ધણું પૂરતું હતું.

હવે તે મંદિરપાસે આવી પહોચ્યો હતો.

તેણે ઘંટ વગાડ્યો, એક ધોળા વાગવાળા શ્રદ્ધ પુરો દાર ઉઘાડ્યાં. તેણે મુસાફરને જોઈને શોક પૂર્વક હાસ્ય કર્યું.

“વળી હજીએ બીજો.” તે બળડ્યો, “આ સર્વનો શો અર્થ ?”

તે ને બળડ્યો તે મુસાફરે સાંભળ્યું નહિ.

“હે ધોળા વાગવાળા પુરો.” તેણે કહ્યું, “મને કહે; આપ્રમાણે આખરે હું અ-હ્યુત ગાનમંદિર પાસે આવી પહોચ્યો છું મેં માઈ બધું જીવન અત્રેની મુસાફરી કરવામાં ગાળ્યું છે. પરંતુ અહા! જાવનાઓપર્યંત ચડવાનું કાર્ય દુર્ધટ છે.”

શ્રદ્ધ પુરો મુસાફરના દરતનો સ્પર્શ કર્યો. “સાંભળ” તેણે ધીમા અવાજે કહ્યું. “આ ગાનમંદિર નથી. જાવનાઓ પર્વતોની એક માલા સમાન નથી; તેઓ તો મેદાનોના એક વિસ્તાર સમાન છે. તેમના મધ્યમાં ગાનમંદિર આવેલું છે. તું ખોટ માર્ગે આવ્યો છે, હા! કમભાગી મુસાફર !”

મુસાફરનાં ચક્ષુઓમાંનો પ્રકાશ જુગલવા લાગ્યો. તેના હૃદયમાંની આશા મરજી ચરજી ઘર્ષ. તે પણ શ્રદ્ધ, કરમાયેયો બની ગયો. તે બાર પૂર્વક પોતાના ડંડ ઉપર નમી પડ્યો. તેણે કંટાળીને પૂછ્યું, “અત્રે વિસામો લઈ ચકારો ?”

“ના.”

“આ પર્વતોની બીજી બાજુએ નીચે ઉતરવાનો કાષ્ટ માર્ગ છે ?”

“ના.”

“આ પર્વતો ને કયા નામથી બ્યવહરવામાં આવે છે ?”

“તેમનું કંઈ પણ નામ નથી.”

“અને મંદિર—તમે મંદિરનું શું નામ રાખ્યું છે ?”

“તેનું પણ કંઈ નામ નથી.”

“ ત્યારે તો હું તેને ભગ્ન-હૃદય-મંદિરનું નામ આપીશ. ” મુસાફરે કહ્યું. પછીથી તેણે ફરીને ચાલવા માંડ્યું, પરંતુ જદ્દ પુરૂષ તેની પાછળ આવ્યો. “ બધું ! ” તેણે કહ્યું. “ અત્રે આવનાર તું પ્રયત્ન નથી, પરંતુ તું કદાચ છેલ્લો આવનારનું નિવડે. મેદાનોમાં પાછો જઈ ત્યાંના વાસિઓને કહે કે યથાર્થ જ્ઞાનનું મંદિર તેમના મધ્યમાં આવેલું છે. જેની મરજી હોય તે કોઈ પણ તેમાં પ્રવેશ કરી શકશે; તેનાં દ્વાર પણ વાસવામાં આવ્યાં નથી. હમેશાં મેદાનોમાં, જીવનના, કર્મનાં, દરરોજના કર્તવ્યના મધ્યમાં આ મંદિર આવેલું છે. તત્ત્વવેત્તા તેમાં પ્રવેશ કરી શકે; પૃથ્વીકોડો પણ ત્યાં પ્રવેશી શકે. તમારા જીવનમાં તમે દરરોજ તેની પાસેથી પસાર થયા હશે; તમારાં બપોરનાં મંદિરો કરતાં જુદાં પ્રકારનું આ એક સાદું પૂજ્ય ભવન છે. ”

“ મેં તેનાં નજીકમાં બાલકોને રમતાં જોયાં છે. ” મુસાફરે કહ્યું, “ હુંએ બાલક હતો ત્યારે ત્યાં આગળ રમતો હતો. અહા ! માત્ર તે સમયે મારા સમજવામાં આવ્યું હોત તો ! બહે, યદ્ય ગયું તે યદ્ય ગયું. ”

તેણે એક મોટા પથ્થર આગળ વિસામો લીધો હોત પરંતુ જદ્દ પુરૂષે તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો.

“ વિશ્રાંતિ નાલભ્ય. ” તેણે કહ્યું, “ જે તું ત્યાં આગળ એકવાર વિશ્રાંતિ લઇશ તો તારાથી ફરીથી ઉદારો નહિ. જે તું એકવાર પણ વિશ્રાંતિ ધ્રુવે તો કેટલો બધો ચાડી ગયો છે એ તારા સમજવામાં આવશે. ”

“ આગળ જવાની મારી કોઈ પ્રકારની મરજી નથી, ” મુસાફરે કહ્યું. “ મારી મુસાફરી યદ્ય ચૂકી છે; ગમે તો તે અવળી દિશામાં હશે છતાંએ તે યદ્ય ચૂકીતો છે. ”

“ ના, અત્રે રસજવામાં સમય કાઢીશ નહિ, ” જદ્દ પુરૂષે આગ્રહી કહ્યું. “ તારાં પગલાં પાછાં ફેરવ; જે કે તું તો તારી જાતે ભગ્ન હૃદયનો ખંચો છે, છતાંએ તું ખોળાઓને તેમનાં હૃદય ભંગ કરતાં બચાવી શકશે. આ માર્ગમાં જેમને જેમને તું મળે તેમને પાછા વાળજે. જેઓ આ દિશાએ ઉપડવાની તૈયારીમાં છે તેમને તું અટકી જવાની આગ્રહ કરજે; એક એકાદિ બપોર પર્વત ઉપર યથાર્થ જ્ઞાનનું મંદિર બાંધવામાં આવે એમ ધારતું એ કેટલું બધું યેલછા બર્ણું છે, એ તેમને સમજવજે. જે કે ધૈર્ય કદિન જાણાય છે, છતાંએ તે એટલો બધો કદિન નથી, એટલું તેમને તું સમજવજે. બાવનાઓ કંઈ એક પર્વતમાત્રા સમાન નથી પરંતુ જ્યાં તેમનાં મહાન શહેરો બાંધવામાં આવ્યાં છે, જ્યાં અનાજ ઉગે છે, જ્યાં પુરૂષ અને સ્ત્રીઓ કોઈ કોઈવાર શોહમાં અને કોઈ કોઈવાર આનંદમાં મહેનત કરી રહ્યાં છે એવાં તેમનાં પોતાનાં મેદાનો સમાન છે, એટલું પણ તેમને ખાસ સમજવજે. ”

“ હું જાણ, ” મુસાફરે કહ્યું.

પછીથી તે ચાલી નીકળ્યો; પરંતુ તે જદ્દ અને કંટાળેલો બન્યો હતો. મુસાફરી લાંબી હતી આગળ પગલાં ભરવા કરતાં પાછાં પગલાં ભરવાં એ કંટાળા ભરેલું કાર્ય છે. જીવનની સમગ્ર આશા અને ઉત્સાહની સહાય છતાં ઉપર ચડવાની બાબત જેમને તેટલી વિકટ હતી; કોઈ પણ પ્રકારનાં ઉત્સાહ અને આશાની સહાય વિનાની ઉતરવાની બાબત બીલકુલ અશક્ય જેવી યદ્ય પડી.

તેથી મેદાનોમાં પહોંચતાં મુસાફર જીવી શક્યો હશે કે નહિ, એ ચંકાની વાત છે પરંતુ ગમેતો તે ત્યાં પહોંચ્યો હશે વા નહિ, છતાંએ તે ત્યાં જવાને ઉપરી ચૂક્યોતો હતો.

અનેક મુસાફરો આમ કરી ચક્રતા નથી.

(આ મથાળા નીચેના અમારા વિચારો દબેના અંકમાં આપવામાં આવશે—તત્ત્વી.)

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ જવનારને શીર.

મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

*બાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ચોથી-તૈયાર છે.)

* આ પુસ્તક મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે. કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કીન્તા.

શ્રીવૃત્તિમલાકર.

(નાટક

આવૃત્તિ બીજી.

કિ. ૦-૮-૦

કીમત રૂ. ૩) ત્રણ

ઉત્તર રામચરિત્ર

આવૃત્તિ બીજી

કિમત રૂ. ૧-૮-૦

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી

મણિતમુલહિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી

ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ

નજીભાઈ દિવેદી. (સ્વતંત્ર ટીપ્પણસાથે)

સુદર્શન ઓપ્રીસ—નડીયાદ.

કિમત રૂ. ૧-૦-૦

*મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે પ્રસંદ કરેલું છે. આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓપ્રીસ—નડીયાદ. અથવા એમ.એમ.નીપાડી એન્ડ કંપની કાલકાંદેવી રોડ, અથવા પેડિત જ્યેષ્ઠારામ મુકુન્દજી બુકસેલર (નં. ૩૪૩) જ્યેષ્ઠાગ—મુંબાઈથી મળી શકશે.

એક આનાની ટીકોટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓપ્રીસ—નડીયાદથી મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી ચેજીત પુસ્તકો,

યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતા,

હક અને રાજ્યોગને સારી રીતે સમજાવી ખરો સરલ યોગ માર્ગ દર્શાવતો ગ્રંથ. મુલ સહ ગુજરાતી કીમત ૦-૧૨-૦.

આપણા પુરાણો,

પુરાણો પંચમો દહેનારને સળલ ઉત્તર કીમત ૦-૨-૦.

સુદર્શનના મહાકાંને આ બંને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ જુદું.

શાળાલવાંદ સુત*

અથવા

સર્વ ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આવે તેવા જુદા ધર્મના સાદા, સરલ, નીતિસિદ્ધિતો કીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગલવા માટે ૦-૨-૨ ની ટીકોટજ મોકલવી.)

* આ પુસ્તક ના. માયક્લાડ રાજકારના કેલવણી ખાતા તરફથી “ શાળા લાઇબ્રેરી માટે ” તથા “ શાળાઓમાં ઇનામ ખાતે ” મંજૂર થયું છે. શીક્ષકોને સાફ કમીશન મળશે તથા મુંબાઈ ઇલાકાના કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર થયું છે.

અમુદય ભેટો.

નીચેનાં પુસ્તકો કે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારને તેની કિંમત કે પોસ્ટેજ કંઈ પણ લીધા વગર તદ્દન મફત મોકલવામાં આવે છે, પણ એક કરતાં વધારે પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારે તે વધારાના દરેક પુસ્તક કે વસ્તુ બદલ અરધા અરધા આનાની લીકીટ મોકલવી.

- અહ્યયર્થ**—અહ્યયર્થનો અલૌકિક પ્રભાવ દેખાડનારો દાખલા દલીલો સાથેનો ઉત્તમ નિબંધ.
- સ્રીસમાગમ**—દીર્ઘાણુ તથા આરોગ્યની જાલવણુ. માટે સર્વોત્તમ શાસ્ત્રીય નિબંધ.
- સ્વપ્નવિચાર**—શુભાશુભ સ્વપ્નોનાં ફળોના નિરૂપણની ચોપડી.
- સતી દ્રોપદી**—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં પત્ની સત્યભામા પ્રત્યે સતી દ્રોપદીએ પાતિમત્વ વિષે જણાવેલા ઉત્તમ વિચારો.
- ફેન્સી બુકમાર્કર્સ**—પુસ્તકો વાંચતી વખતે તેમાં નિરાતી રાખવાનું ઉત્તમ સાધન. માત્ર અંગ્રેજી જાણનારાઓએ જ આં બુક માર્કર્સ મંગાવવા.
- માલિની**—વૃણી બાળતોનું ગાન આપનારી રસીલી વાર્તા.
- કામશાસ્ત્ર**—ઉછરતી વયના અત્યંત બાળકોથી થતી બૂલોપર લક્ષ્યે ચનારો અપૂર્વ વિષય.
- સંગીત કામશાસ્ત્ર**—મનપસંદ ટબની અસરકારક કવિતાઓમાં આણું દાખવાતું.
- ખાશગર**—ભીમસેન તથા અર્જુનના ગર્વનો નાશ કરેલાની શ્રીકૃષ્ણની અપૂર્વ કૃતિ.
- દેવગુપ્તવિદ્યા**—અવિધ્યપ્રશ્નના જવાબોનું પુસ્તક.
- પુનર્લેખ અને પદ્ધતિપાપ**—એક અસરકારક નિબંધ.
- આયુર્વેદ રહસ્ય**—હિંદી અને અંગ્રેજી બાષાનું વેદ્ય ચોપાનીયું. માત્ર નમુનોજ મફત.
- ફેન્સી પોસ્ટ કાર્ડ્સ**—ઉંચી જોતનાં જાડાં, લીલાં, શુશોભિત કાર્ડો.
- બાવીસ રમીલી વાર્તાઓ**—લક્ષ્મી અને સરસ્વતી, જેવી વૃત્તિ તેનું ફળ ફૂટાનું પણ ધ્યાનનો અનુમલ, વાદીના ગેરલાભમાં અપાયેલા ફેસેલો; એ પ્રભાવે બાવીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.
- સિકંદર બાદશાહે કરેલી અમૃતની શોધ**—એરિસ્ટોટલ, પ્લાટો ખીજર અને મહેતર અલીયાસના ચમત્કારિક ચોક્કસ ઈતિહાસ સહિત જાણવાએજ રમુજ વાર્તા.
- અલકાર મહિમાળી**—ઉપમા આદિ ૬૩ અલકારોના દર્શાવે તથા સંગ્રહ સાથેનું સંસ્કૃત પુસ્તક, ગાન બી. એ. કલાસમાં અભ્યાસ કરતા સંસ્કૃત બાષાનાં અભ્યાસીઓને જ ભેટ અપાય છે.
- આયુર્વેદ મોગોપદેશિકા**—જુદાં જુદાં ત્રેસઠ દરદોનું વર્ણન, કારણ તથા પણ સરસ પુસ્તક, આ પુસ્તક માત્ર ઓમોટા આડકોનેજ ટપાલ ખર્ચેનો અરધો આનો લઈ મોકલવામાં આવે છે.
- સુવાવડ**—શ્રીઓને પ્રસવ ધવાના નાનુક અને ગંજીર મામલા વખતે ધ્યાનમાં રાખનાની જરૂરી સૂચનાઓ.

વેદ્ય શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી,

આતકનિમલ, ઓપધાલય,

જામનગર કાલીવાવાડ.

સુદર્શન.

જા. મ. જી. એલ. એલ. બી.
૧૫ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૧-૧૨

આવૃત્તિ
જોડે અગ્રેસર પ્રવાસી,
અક્ષરો નિશ્ચય નિશ્ચય દિવેદી

(જન્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ” — માગવત્.
તન્ત્રી — માધવજીવ નિશ્ચય દિવેદી.

[પ્રત્યેક ૨૬-૩૬-૭] (માસિક) [અપ્રિલ, ૧૯૧૧.]

અનુક્રમણિકા.		
વિષય.		૧૬૩
હાફિઝ....૬૭	૧૬૫
મનુષ્યની જીવન રૂતબે	૧૬૬
જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ઉદ્ધૃત	૧૬૭
માધવજીવ દાદાજીને નમન.	૧૬૮
પ્રભુવ વાદ.	૨૦૩
કર્મ-વિપાક....	૨૦૬
પૂર્વ મીમાંસા.	૨૧૧
કાલના પડદામાં ચીરો.	૨૨૧
જ્ઞાનમંદિરનો સુસાક્ષર.	૨૨૩
સ્વામી શ્રી વીવેકાનંદ સાથેનો વાતોલાપ	

અમદાવાદ — ધી સુનિર્મિત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લિમિટેડમાં — ગ્રામજીવન મામળાસે છાપ્યું.

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે

ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ ચર્ચા ચલાવવામાં આવી છે.

[સ્વ. મણીલાલ નલુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે કર્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જી. પ્રથમથી ચયલા ગ્રાહકોએ એક કાર્ડથી છુક મોકલવા માટે ખબર આપવી.

મેનેજર.

સુદર્શન એક્સિસ--નડીઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકું પુઠું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ કીંમત રૂપીઆ ૩.....૦.....૦) (કીંમત રૂપી ૦-૮-૦)

શ્રી હિન્દુ નિરાશ્રીત નન્ચ, નડીઆદ.

જોઈએ છીએ.

નડીઆદ હિન્દુ નિરાશ્રીત કુંડના લાભાર્થે બીજા માગનાર પરોપકારી સ્વયં-સેવકોલાલિક વિશ્વકો ૩. ૧૦૦) એકઠા કરી આપનારને ચાંદીનો ચાંદ અને ૫૦૦) એકઠાકરી આપનારને સોનાનો ચાંદ જાહેર સભા સમક્ષ આપવામાં આવશે. રશીદ છુકા, હેન્ડપીસો ઇ. ૫૨ પાડીશુ લખો.

શ્રી હિન્દુ નિરાશ્રીત કુંડ.
નડીઆદ—(ગુજરાત)

આવધદા.

એક અભેદમાર્ગ પ્રવાહી,
પ્રકાશિત મધુસાલ નથુભાઈ દિવેદી.

સુદર્શન.

સા. ૧૩૫૦-૫૧ સુધી
જા. ૧૩૫૦-૫૧ સુધી
જા. ૧૩૫૦-૫૧ સુધી
જા. ૧૩૫૦-૫૧ સુધી

(પર્વ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-અભિનય સંબંધ અને સ્વરૂપના વિચાર.)

“ સત્યંપરંધોમહિ ” — માગવત્તમ.

તન્ત્રી—માધવલાલ નથુભાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૬-અંક ૭]

(એપ્રિલ.)

[એપ્રિલ. ૧૯૧૨.]

હાફેસ.

(૬)

- સ્વર્ગ કેરો આમ એ એકાંત મરી દરવેશની;
પૈમવતણું છે મૂલ ખીદમતની મહી દરવેશની.— ૧
- સન્માસની થાપણુ અન્ય છે ને તજસમાતે બરી,
એ ભેદની આવી નજર મીઠી મહી દરવેશની.— ૨
- સ્વર્ગતા મહેલાતની રીઝવાન રખવાળી કરે;
ત્યાં કર નજરમાં વાટિકા એ રહેલની દરવેશની.— ૩
- જેના કિરણથી શુષ્ક મિશ્રણું જુવો સોતું બને,
કુવો અન્ય એ મિશ્રિયો મળલીસં મહી દરવેશની.— ૪
- પ્રથમ સરજ ક્યાં ધરે છે તાંબેનિજ પરતાપનો,
એ પરતાપનો સૌ તાપ છે વિશ્વતિ મહી દરવેશની.— ૫
- ઐશ્વર્ય, જેના નાશથી દિલકું ટલિયે ના બળે,
સાંભળ વગર પૂછયે કહું પૂછ બધી દરવેશની.— ૬
- ખુસરુ જરૂરીને દુવા—કીબલા તલ્લો દેનાર છે,
એનો સખખ ખીદમત રૂપી વિશ્વતિ મહી દરવેશની.— ૭

- ...તાન કેરા સદનસાદ રોષે પ્રતિમા આવી તદો,
પ્રતિબિંબ કેરા આપનો છે દાનરી દરવેશની.— ૮
- અયે તવંગર ! સા ઉપર તું આવડો મનર છે,
દોલત અને તવ જીન્દગી આશિર મદો દરવેશની.— ૯
- ઠારનો બંધાર ઉડો નવ દમ્બે બૂ મદો,
તેં પશુ કદી વાંચ્યું દો એ રીસ દતી દરવેશની.— ૧૦
- ગુલામ હું આસોરનો મુજ મરતબો દકુમત મદો,
એની સુરત સરદારની ખસલત બધી દરવેશની.— ૧૧
- હાફેજ ! અલબધર આદો રદો મુસ્તાનને મસ્તાન સો,
ખીસ્મત ઉઠાવે દોંઘધી વિશ્વિત તબી દરવેશની.— ૧૨

(૭)

- ઝાદોઢા દોંગી ! મદિતી અમ દાલની જરીયે નદો,
દકર્મા કદો તેમાં જગો પિશ્વરની જરીયે નદો.— ૧.
- રસ્તા મદોની આપતો દિતની દમેશ પંથિને,
સરીયામ રસ્તે દીલ સમજ બૂતામર્ધી જરીયે નદો. ૨.
- પ્યાદુ ચલાવી જોઉં કે અમ રમત કહ જાગુ વગે,
મસ્તાનની સમજમાં સદ સાદની જરીયે નદો.— ૩
- ચાની એ પરવાહ આ જલવાન પય યાનો ખુદ,
અમજખ ધૂપા—સકિયે નિશાસની જરીએ નદો— ૪
- બખ્તને લીસી વગા ચિત્રેલ હત છે જાની આ,
પંથિત પશુ આપે સમજ એ બેદની જરીએ નદો— ૫
- કદિએ કદો ન દિસાજના દાકેમ અમ દરબારનો,
ને પ્યાર લીલામાં નિશાની પ્યારની જરીએ નદો.— ૬
- પ્યારના સાદનારને આવો કદો કે જાઓરે,
જરુરત અદો અપ્યક્ષ કે દરજતની જરીએ નદો.— ૭
- બેડોલ કદને બદમુરત નાલાયકીના છે સખખ,
તવ ઇજતનો લેખાસ કદરપને કમી જરીએ નદો.— ૮
- અમ મજબના લોકનું છે કલ મપખાને જલું,
અન્યપંથીને ખખર એ સાદની જરીએ નદો— ૯
- ગુલામ હું સુરસદ તલો જોની કૃપા છે નિત્યની,
ગરન—ઝાદેદ રોખની કદિ છે કદિ જરીએ નદો.— ૧૦
- હાફેજતો બેસે ન પદપર ઉચ્ચ કિસ્મતથી કદિ,
મસ્તાનને દરકાર વેમય જાનની જરીએ નદો.— ૧૧

દી. બી. કંથાસીઆ.

મનુષ્યની જીવન રત્નઓ.

(વચન તિલક છંદ.)

પ્રત્યેક વર્ષ તંજો ચાર રત્ન પિછાણો;
માનુષ માનસ તણી અવધિ પ્રમાણો;
લીલા રૂડી વિવિધ સર્વ રતે વખાણો;
કુમેલ છે અજાણ થું જન-જીવ-તાણો;

આનંદની લહરી આલહકાવ બ્યારે;
ચૈતન્ય-આશ ચમકે પ્રયણ-પ્રસારે,
સંકલ્પ શીઘ્ર જગસુંદરતા નિહાળે,
હારે કુલે મન પ્રમત્ત વસંત કાલે;

કુલે ! દિવે ! હલમલે ! વિહરંત ડાલે !
ખેલે ! રસે રસિકરાસ અનંત-ખેલે !
ચાહે, ધરે મનન ભાવન પૂર્વ-ગામી !
ગ્રીષ્મે શીતુ ઊર રમરે સ્વર સૌખ્ય પામી;

કાલાન્તરે કુજન યૌવનસાથ વામે,
પાખી ખીડી ઘરદમાં જીવ ચાંતિ પામે,
ચેખે રૂડી રસિક જાત જતાં અનેરી,
પંખી જુએ ગગન પામર અશુ ખેરી;

સૌન્દર્ય-કાંતિ તનનાં સપળાં વિરાખ્યાં;
અંગો બધાં વિરૂપ ચે જડબાવ પામ્યાં;
દુષારકાલ તન બોધુ જતાનાં સાધ્યાં;
યાત્રા થઈ પુરો અને જીવ પંથ ચાલ્યાં;

પાપાત્મને વિષમ ડંખ કુકર્મે દેશે !
પ્રાણો પવિત્ર પરમાત્મ પૂજું લેશે !
કર્મોત્તરો અદલ ન્યાય નહીં ચુકારો !
ધુણ્યાત્મતો પરમ આશ વિષે સમારો !

નેપીઅન પ્રેમ

મુંબઈ તા. ૧૦-૫-૧૧

} "હરીલાલ" કૃપાશંકર મેહતા;

જતા પહેલાં પ્રિયે ! હેલું !

જતા પહેલાં પ્રિયે ! હેલું તને રહેવા કંઈ ધારે,
 કહું કે ના કહું હેલું તને કંઈ કે ન એ જાણું !
 કહું કે કે તને હોશે મીઠું તીજુ અને મોઢું,
 છતાં આજે કંઈ છેલ્લું કહું કે ના કહું જુલું ?
 તને કે કે સુણવામાં અને કે કે પડવામાં,
 સિતમગર નિત્ય થાવામાં દિલે ફિચી હતી આશા !
 તને ખેચી જતાં ઉચે, ઉચે ખેચાઈ હું જાતો,
 અને ક્રમમાં પડી આજે સફલતા મળતી જોતો !
 કમે અશુ અને શાન્તિ અને આનન્દ લાધ્યાં છે,
 હવે એ સર્વને અન્તે નહું કે આજ આવે છે !
 ઉરે તારા જતા પહેલાં નવી કે ભૂમિ જન્મે છે,
 તને ચે કે નહું થાશે ઉરે એમાં ન રાંધા છે !
 પ્રિયે ! આજ તને છેલ્લું ન જાણું કે કહું હું શું,
 છતાં હમ્મણું, તને કંઈ જતા પહેલાં કહું છેલ્લું !
 જતા પહેલાં પ્રિયે ! હેયું પૂરું ખુલ્લું કરી લેજે,
 બધી આશા બધી ઇચ્છા હવે ખુલ્લી કરી દેજે !
 અરે આજે વધારે કે નથી અવકાશ રહેવાનો,
 મહેને તો તું જતા પહેલાં મમે દેવા હૃદયભાવો !
 અહીંથી તું જતા પહેલાં ન જાણું શું કહી દેવું,
 અરે ! તારા જતા પહેલાં ન જાણું શું કરી લેવું !
 ન માલુમ કંઈયે એ છે ! ચતી બેચેની પૂરી છે !
 જતા પહેલાં થવું કે કે ! ન જાણું શું થવાનું છે !
 જતા પહેલાં હવે છેલ્લે હૃદયનું દે જરી ખાણું,
 પ્રિયે ! દેજે, પ્રિયે ! લેજે ! કહી દેજે રહેવાનું !
 તને આશા-સફલતાની યજ્ઞે પ્રાપ્તિ પૂરી, હમ્મણું,
 જતા પહેલાં પ્રિયે તારા પ્રભુને એજ ચાચું છું !
 અને છેલ્લે, જતા પહેલાં અહીંથી એજ નિર્માણે,
 યજ્ઞે ભેરા કરી નહેશે જલકતા હવેને રાણે !
 ધરી આશા સુમંગલ સુમંગલ બાંધીને કાળે
 વિરહ રહેવા મુખિ ! તારો ચલ તૈયાર હું આજે !
 છતાં, તારા જતા પહેલાં હૃદય પ્રવતું રવી પડવું,
 મગર તારા જતા પહેલાં ન માલુમ શું કરી લેવું !

। માન્યવર દાદામાઈને નમન. ।

(ગરબી)

+ + + +

જાતિ બેઠ તજીને જાતિ સર્વતું,
 એય વાંછતાં આની એય અંખાપજે;
 રાજે પ્રજાનાં ઉભય દિતકર નેમથી,
 દેશભક્તિની છાંપી સુંદર છાપજે.
 ઝડપિપણું વંદીએ ઝડપિ આપતું ?
 મ નીવિભવને લક્ષ્મી કરી સાલવે,
 રાગી છતાં એ રાગ ન રાખી કાંચજે;
 ત્રીય કોટિ બંધુને બંધુભાવથી,
 ચાલાં સાલાં સંમન્યાં ઇદ સ્હાપજે;
 સાધુપણું વંદીએ સાધુ આપતું
 દેશ ભક્તિએ સાચી ભક્તિ સર્વમાં,
 મોક્ષદાથીની ઈહ-લોક પરસ્તોક જો;
 જાણી જાણ્યું સિદ્ધ કર્યું તે આપને,
 આત્મા સાથે સરીર નમાવે રોકજો.
 નમન સ્વીકારો પિતા એ તમ ગ્રેમથી !!

“મજાવિહારી”

॥ પ્રણવવાદ.* ॥

યોગેસોશીકલ સોસાઈટીની વિરૂદ્ધ સંપ્રતિ વિવિધ સ્થળોએથી જે જે પ્રહારો અને આક્ષેપો કરવામાં આવે છે, અને તેવા પ્રહારો તથા આક્ષેપોએ તે સોસાઈટીના સિદ્ધાન્તો, આદર્શ અને વર્તનથી અચાન જન સમૂહમાં જે અંતઃક્રોધ કરી મુક્યો છે, તેવા સમયમાં તે મંડળનો બચાવ કરવો, તે જ સરળ નથી, તેમ; આવશ્યક હોય એમ પણ જણાતું નથી. હવે જેને ચક્ષુઓ આપી છે, તે સ્વતઃ જોઈ શકાય; જેઓને અવગેદિરિયાં આપી છે

* સુનિવર્ત્ય ગાર્ગ્યાયણ પ્રણીત પ્રણવવાદનું ઇંગ્રેજી ભાષાન્તર, તથા વિભાગમાં; ભાષાન્તર કર્તા શ્રીમાન આયુ ભગવાનરાસ; પ્રસિદ્ધ કરનાર યોગેસોશીકલ સોસાઈટી, બનારસ. પ્રત્યેક વિભાગનું મૂલ્ય રૂ ૪-૬-૦

અંચનું તેઓએ મને નામ કહેલ નથી, તોપણ તે અંચના વિષયમાંથી મારી સંક્રાંતિનું સમ્યક્ પ્રકારે નિવારણ થઈ શક્યું છે.

સાર પછી મહેશ્વર પ્રણીત વ્યાકરણ જેનાં ૨૪૦૦૦ સૂત્રો છે, અને જેની ઉપર ૬૨૦૦૦ શ્લોકોનું તારદીપ બાખ્ય છે, તે અંચ તેઓએ મને લખાવવા માંગ્યો. ઈ. સ. ૧૮૯૪ નું વર્ષ સમાપ્ત થતાં સુધીમાં મેં તે અંચના માત્ર ૧૦૦૦ સૂત્રો લખી લીધાં. પરંતુ તે દરમ્યાન પાણિનિ પ્રણીત મૂળ શિક્ષા અંચ, જેનાં સૂત્રો ૧૦૦ છે, અને જેની ઉપર આઠ શ્લોકો આપ્યો છે, તે મૂળ અંચ અને આઠ બાબેમાંથી ઉત્તમ ઉત્તમ ભાગો તેઓએ જે રીતે મને લખાવ્યા, તે મેં લખી લીધા.

સારપછી યોગ દિવસો ને માટે તેઓ પોતાને ગામ જવાનું નિમિત્ત કરી મારે ધેરથી ગયા, અને ઈ. સ. ૧૮૯૫ ના જાન્યુઆરી માસના છેવટના ભાગમાં ફરીથી પોતાની મેળે પાછા પધાર્યાં. આ પ્રસંગે તેઓની સાથે થયેલી વાતચીતથી જાણવામાં આવ્યું કે—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અને ઉદ્ધવના સંવાદરૂપે નાર્ણવ* નામનો ૫૦૦ શ્લોકોનો એક અંચ છે તે અંચમાં લખ્યું છે કે કલિયુગના આરંભથી અંતસુધી કેટલાક મહાત્માઓ હિમાલયમાં રહીને મનુષ્યોના વિકાસ માટે પ્રયત્ન કર્યા કરશે. તેઓની પાસેથી આ અંચ પણ લખી લેવામાં આવ્યો છેવટે ભગવદ્ગીતા વિશે મર્યાદા થતાં, તેઓએ કહ્યું કે—તે અંચ ઉપર સાંપ્રત કાળમાં અંકસાચાર્યના નામથી જે બાખ્ય પ્રચલિત છે, તે મૂળઅંકસાચાર્ય પ્રણીત નથી. મૂળઅંકસાચાર્ય કૃત બાખ્ય તેથી ઘણુંજ શુદ્ધ પ્રકારનું અને અપ્રસિદ્ધ છે. ભગવદ્ગીતા ઉપર તે સિવાય ગેબિલ કાપિનું ૩૦૦૦૦ શ્લોકોનું એક વિશાળ બાખ્ય છે, એમ તેઓએ કહેવાથી, તે બાખ્ય પણ તેઓ પાસેથી ઈ. સ. ૧૮૯૭ ની આખર સુધીમાં લખી લેવામાં આવ્યું. પરંતુ તે ત્રણ વર્ષો દરમ્યાન નીચે પ્રમાણે અંચો ઉતારી લેવામાં આવ્યા.

નામ શ્લોક સંખ્યા ક્રવારપમાં છે

વિષય

૧ વ્યર્ણવ સંહિતા. ૧૪૦૦૦ શ્રીકૃષ્ણ અને રુદ્રિમણીના સંવાદરૂપે.. સ્વર્ગ અને પૃથ્વી લોક સંબંધી.

૨ સામ્યાન કોષ. ૮૦૦૦ વ્યાસ પ્રણીત.

૩ મૂલવૈદિક નિરૂક્ત સમાખ્ય.

ઈ. સ. ૧૮૯૬ ના ડીસેમ્બર માસમાં પંડિત ધનરાજ મિશ્ર કાશીમાં બાલિય ચીયો-મોશીકલ કન્વેનશનમાં પધાર્યા હતા. તે સમયે મેં થીયોસોફીસ્ટ નામના પત્રના ઈ. સ.

* નન્નર્ણવ=નાર્ણવ=નિષેધનો. સમુદ્ર. જીવ અને જગત્ જડ અને ચૈતન્ય ત્રણે ત્રણ પ્રકારનો સંબંધ રહેલો છે; જેમકે જીવ જગત્ નથી અને જગત્ જીવ ના, તેમજ જડ ચૈતન્ય નથી અને ચૈતન્ય જડ નથી; તે સંબંધને ન અથવા નિષેધક સંબંધ કહેલ છે. તે વિષયનું જેમાં વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, તે નાર્ણવ માસિક અંચ છે.

૧૮૯૬-૯૭ ના અંકોમાં વ્યાકરણશાસ્ત્ર વિશે કેટલાક લેખો લખ્યા છે, તે તેઓની જ પ્રેરણાથી લખવામાં આવ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૯૭ ની આખરે તેઓ થોડા દિવસોને માટે રજા લઇને હકુના રાજને ઘેર રહ્યા હતા. તે સમયમાં તેઓએ તે રાજને પણ ચંદ્રમતિ પ્રણિત ઘર્ષણવાદ નામનો ૮૦૦૦ શ્લોકોનો ગ્રંથ લખાવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૯૮ અને ૯૯ માં તેઓ કોષ કોષ પ્રસંગે મને મળવાને મારે ઘેર આવતા હતા, પરંતુ તે વર્ષોમાં તેઓની સાથે કંઈપણ ઉપયુક્ત કાર્ય થઈ શક્યું નથી. ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં તેઓ મારી સાથે શ્રીભક્તવ્રતમાં માત્ર એક માસ પર્યંત રહ્યા હતા; તે અરસામાં મૂળચંદ્રાચાર્ય પ્રણીત ગીતાભાષ્ય તેઓએ મને લખાવ્યું હતું. ત્યાર પછી તેજ વર્ષમાં તેઓ કાશીમાં ભગવાનદાસને ઘેર જઈને તેઓને પ્રજુવવાદ નામનો ગ્રંથ લખાવ્યો. ઈ. સ. ૧૯૦૨ ના ફેબ્રુઆરી માસ સુધીમાં જાણસર, જેનાં મૂળ સત્તે ૧૦૦૦૦ છે, અને જેની ઉપર બાહ્યપણુ પ્રણીત ૮૦૦૦૦ શ્લોકોનું ભાષ્ય છે, તે ગ્રંથનો કેટલોક ભાગ તેઓની પાસેથી લખી લેવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી તેઓ મારું ઘર છોડીને પધાર્યાં છે, ત્યારથી ફરીથી તેઓનાં મને દર્શન થયાં નથી. ”

પરમેશ્વરીદાસ આ અદ્ભુત માણસની કથા સમાપ્ત કરતાં કહે છે કે— આઠ વર્ષના લાંબા સમય સુધી તેઓ મારી સાથે રહેલા છતાં, હું તેઓનું કંઈપણ રહસ્ય જાણી શક્યો નથી. તેઓએ પોતાને વિશે જે કંઈ કહેલું છે; હજારો પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથો જેનાં નામોથી પણ અખિલ જગત્ અજાન છે,—તે વિશે તેઓ તરફથી જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે; તે સધળા ગ્રંથો નહિ, તોપણ તે સધળા ગ્રંથોમાંથી ઓછામાં ઓછા વીસલાખ શ્લોકો તેઓની સ્મરણ શક્તિમાં છે, એમ ન્યારે તેઓ તરફથી જાણવામાં આવ્યું છે; (જેમાંના ૬૦૦૦૦ શ્લોકો ગે' પોતે અને ૧૬૦૦૦ શ્લોકો ભગવાનદાસે પ્રત્યક્ષ ઉતારી લીધા છે;) તદુપરાંત જે ગ્રંથભંડારમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ઉપર બાવન ભાષ્યોનો, ચાર મૂળવેદોનો, અશ્વત્થામ પુરાણોનો, ગેમિલકૃત રહસ્ય દસંક ભાષ્ય સહિત મહાભારતનો, મૂળ ખરા છએ દર્શનોનો, અથવા વાસ્તવિકરીતે કહીએ તો વિજ્ઞાન અને દર્શનશાસ્ત્રની સઘળા સંબંધિત શાખાનો સમાવેશ થાય છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે; વળી તે સધળા ગ્રંથો નેપાળ, તેરાઈ અને તેની આસપાસના પંડિતોની પાસે બાજુ પડ્યા છે, એમ આપણને ખાતરીથી કહેવામાં આવે છે;—એ સમગ્ર સત્ય હોય અથવા તેમાંના દશાંશ પણ સત્ય હોય, તો ખરે ખરે આ મનુષ્ય તે મનુષ્ય નહિ પણ મનુષ્યાકૃતિમાં કોષ અદ્ભુત સત્ત્વજ હતું, એવી સદજ પ્રતીતિ થાય છે. ”

પ્રજુવવાદની પ્રાપ્તિ માટે શ્રીમાન્ ભગવાનદાસે જે જતાંત પ્રગટ કરેલ છે, તે પણ અત્યંત વિસ્મયકારક છે. શ્રીમાન્ ભગવાનદાસ કાશીપુરીના નિવાસી હોઈને ત્યાંના એક પ્રતિષ્ઠાવાન્ શૂદ્રસ્ય છે. ધીરેસોરીકલ મંડળમાં તેઓ અમ બાગ લે છે; અને સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજના તેઓ સંકેટરી છે. તેઓના રચેલા હૃદયવૃત્તિશાસ્ત્ર (Science of emotions) સુક્તિ શાસ્ત્ર (Science of peace), મનુસ્મૃતિ કથિત સમાજ તત્ત્વ અને રાજધર્મ તત્ત્વ વગેરે ગ્રંથો વિદ્વાનોમાં પણ બહુ માર્મ્ય થઈ પડ્યા છે. ઈ. સ. ૧૮૯૬-૯૭ માં ન્યારે તેઓ બારાણસીમાં સરકારી નોકર તરીકે રહેતા હતા, ત્યારે પરમેશ્વરીદાસને ત્યાં આ અદ્ભુત

પુરુષનો તેઓને સમાગમ થયો હતો. ઇ. સ. ૧૯૦૦ ના ઓગસ્ટની ૩૦ મી તારીખથી તે ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના જાન્યુઆરી માસની ૧૯ મી તારીખ સુધી એટલે લગભગ માસ ૪ અને દિવસ ૨૦ સુધી પંડિત ધનરાજ મિશ્ર કાશીપુરીમાં તેઓની સાથે દુર્ગાકુંડ નામના સ્થળમાં રહ્યા હતા. તે અરસામાં ૧૬૦૦૦ શ્લોકોનો પ્રણવવાદ નામનો ગ્રંથ તેઓએ તેમજ અશ્વહા-બાદની સંસ્કૃત કોલેજના પ્રોફેસર પંડિત ગંગનાથ ઝા, એમ. એ- અને રણુવીર સંસ્કૃત. પાઠશાળાના ચાચી પંડિત અબાદમજીએ તેઓ પાસેથી લખી લીધો હતો. પંડિત ધનરાજ પોતે પોતાને વિશે તે સમયાન્તરમાં જે જગત કહ્યું હતું, તે ઉપરથી જણાય છે કે:—

સંયુક્ત પ્રાંતના જસ્તિ પ્રગણામાં બદ્દાર કલ્યાણ નામના ગામમાં આ અદ્ભૂત પુરુષનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૩ માં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ નેપાળમિશ્ર અને કાકાનું નામ પતિરાજમિશ્ર, તથા પિતામહનું નામ હરએવિન્દમિશ્ર હતું. ચંદ્રિકમિશ્ર નામનો તેઓનો વડિલ બાપા સોળ વર્ષની વયમાંજ પંચત્વને પામેલ હતો. અડી વર્ષની વયે શીતળાના ઉપદ્રવથી તેઓએ પોતાના ચક્રુરત્નો ગુમાવ્યાં હતાં.

બાલ્યવસ્થાથીજ આ અદ્ભૂત પુરુષની સ્મરણ શક્તિ અદ્ભૂત જણાઈ હતી. પોતાના પિતા જેઓ પરપરાથી વૈયાકરણશાસ્ત્રી હતા, અને જેઓની પાસે અનેક પોગ્ય સિદ્ધિઓ વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા, તેઓની પાસેથી તેઓ ખંચ વર્ષની ઉંમર થયા પછી નિત્ય ૧૦૦૦ શ્લોકો જિજ્ઞાસે કરતા હતા. પરંતુ પોતાના પિતાની પાસેના જ્ઞાનભંડારથી ધનરાજમિશ્રને સંતોષ થયો નહિ. એક સમયે કોઈ સંન્યાસીના આકર્ષક સમાગમથી તેમજ તેઓની અત્યંત અનુકંષાથી તેઓને અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોનો બંદાર રાખનારા પંડિતોનો સમાગમ થયો. જુદે જુદે સ્થળે દસ વર્ષ સુધી તે ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને તેઓ લાખો શ્લોકો પોતાની સ્મરણ શક્તિમાં સમાવવાને સમર્થ થયા હતા.

પ્રણવવાદની પ્રાપ્તિ માટે ધનરાજનો ભગવાનદાસની સાથે જે સમાગમ થયો હતો, તે જાણે કેંઈ ઇશ્વરી સંકેતથી જ થયો હોય નહિ, તેમ જણાય છે પાશ્ચાત્ય અને આપણાં દર્શન શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી તેઓએ ઇશ્વર અને જગતનું સ્વરૂપ તથા તે ઉભયના સંબંધમાં કેંઈ પ્રચલિત વેદાન્ત સિદ્ધાન્તો કરતાં વિલક્ષણ સિદ્ધાન્ત ઉપજાવ્યો હતો. તત્ત્વમમિ, અહંબ્રહ્માસ્મિ આદિ વેદાન્તનાં જે ચાર મહા વાક્યો છે, તેમાં જીવ અને આત્માનું ઐક્ય દર્શાવી તેઓના સ્વરૂપોનું દર્શન કરાવવાનો યત્ન કરાવવામાં આવ્યો છે. પરંતુ શ્રીમાન ભગવાનદાસના અંતઃકરણનું તે વાક્યોથી સંબંધાન થયું નહિ. તેઓએ પ્રથમરણ્ય અને સમગ્રીકરણના આધારે આત્મા અને અનાત્મા નો સંબંધ દર્શાવવાને માટે અહમેતન્નાસ્મિ એવું સૂત્ર ઉપજાવી કાઢ્યું હતું; આજ પ્રક્રિયાનો વિસ્તાર તેઓએ હૃદયશક્તિ શાસ્ત્ર Science of Emotions અને સુકૃતિશાસ્ત્ર (Science of Peace) માં કરેલ છે. ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં ભગવાનદાસનો ધનરાજમિશ્ર સાથે પ્રથમ સમાગમ થયો ત્યારે તે સમયેજ તેઓએ પોતાની પ્રક્રિયાં જેવું કેંઈ પણ પ્રાચીન અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત ગ્રંથમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ જ કે શી રીતે, તેવો પ્રશ્ન ક્યો તેના પ્રત્યુત્તરમાં ધનરાજ મિશ્રે પ્રણવવાદમંથી કેટલાંક વાક્યો ઉચ્ચાર્યા, જેમાં અહમેતન્નાસ્મિ એ આપું સૂત્ર અક્ષરશઃ આવી જવું હતું. તે ઉપરથી તેઓએ કાશીપુરીમાં તેઓને નિમન્ત્રણ કરી ઉપર કલા પ્રમાણે ગ્રંથ તેઓ પાસેથી લખી લીધો હતો.

(આગળ ચાલુ.)

માનસાકર પિતાંબરદાસ મેહેતા.

કર્મ વિપાક

(અનુસંધાન બતાવેલીઃ)

આ જે નિયમો બાંધનારા તહેમનો ડાળો હાથ વિશ્વવદન તરફ હોય છે અથવા તો તેનાં વખાણુ કરતો હોય તેમ જેવામાં આવે છે, તથા જમણો હાથ નિયમો દર્શાવવામાં રાકાયલો જેવામાં આવે છે, અને મુખાર્વિંદ તો ડાણુ જમણું કર્યાજ કરે છે, આજ પ્રમાણે ધણુ મહાત્માનું કોસ જેવામાં આવે છે. શંકર ભગવાનની મૂર્તિ આજ પ્રમાણે છે. બુદ્ધ મહાત્મા પણ એવોજ બાવ દર્શાવે છે. વ્યાસાદિક પરમ ભગવદીની સન્મૂર્તિઓ તદ્દમે જોશોતો આવાજ બાવની ઉદ્ભાવક છે. જે જે ધર્મોચાર્યો યથા યથા તેમને વિશ્વવદન માવનાં દર્શન થયેલાં જાણુવાં. અવગાહન અધુરાં કે બાકી સમજનાં આપણે અલ્પજ સર્વેએ એવા દિશાદર્શકને જ અવલમ્બીને રહેલા તેમનેજ રસરૂપ જાણી તેમના જ ચરણમાં માથું નમાવતા ઉભેલા છીએ. અને એટલાજ માટે દહેવામાં આચું છે કે અગર સંસાર સમુદ્ર મધ્યે નિમલ્લોડમેચાર્જ કિમસ્તિ? હવે આનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજી રાકાય છે. મનોબળ-પ્રાણબળ અને આત્મબળ જેઓને સત્યસ્વરૂપમાં વૃદ્ધિ પામતાં આગળ ચાલે છે, તેઓ અલ્પ પ્રવાસમાં પણ શરણુને શોધી કઢાડે છે, અને તહેમને દર્શાવેલા માર્ગે ગતિ કરી તેમને અમુસરે છે. આવી રીતે ઉદ્ધાર કરવાનો મહાગંધાર પ્રવલ તે મોક્ષ કાર છે. મન પ્રાણ અને આત્માનાં બળ અસત્ય સ્વરૂપમાં પણ વૃદ્ધિ પામતાં જેવામાં આવે છે, અને ઉલટી દિશામાં પણ તેઓ વધી શકે છે. તેનાં પરિણામો બહુ ખરાબ આવે છે એ આપણે આગળ ઉપર જોઈશું, અને તેહું સંગતિ જળના એક બાગ તરીકે વર્ણન કરીશું. પણ હાલ પ્રથમતો મનોબળ શી રીતે વૃદ્ધિ પામી શકે તેજ માત્ર જોઈશું સત્પ્રવાણી સદ્વર્તન અને સક્રિયાના નિરંતર સેવનથી મનોબળ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. શરીરના સંવર્દનની સાથે જો કે એ બળ વધતું જાય છે. એ બળ વધતું જાય છે, એ વાત સાચી છે, પરંતુ અભ્યાસથી જો બળ વધે તેની તુલ્ય તો તે ન આવે અને શરીર વૃદ્ધિની સાથે વૃદ્ધિ પામતા મનોબળને ઉલટી દિશામાં વદન કરવાનો માર્ગ ન મળે તેને માટે સતત પ્રયત્નની આવશ્યકતા છે. તે એજ કે સત્ય વાણીનું અનુશીલ કરવું. પ્રથમ જે બાબત અગત્યની છે, તે આજ છે. સત્ય વાણીની પાછળ સદ્વર્તન, અને સત્ ક્રિયા વિના પ્રણસે અથવા અલ્પ પ્રયાતને ચાલ્યાં આવે છે. તે ત્રિપુટીના યોગથી મનોબળ વૃદ્ધિપામી પ્રાણબલ વધારવાને તત્પર થઈ જાય છે. શમદર્શાદિને નિયમો મતલબ કે દકયોગ અને દાનયોગની જે કમલેણીપદપરા તે આ મનોબલની સાથે પ્રાણ બળને વધારનારી છે, અને પ્રાણ બળની વૃદ્ધિ સિવાય અપાર સંસાર સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળવાનાં શંકાં મારવાં તે મિથ્યા છે. બુદ્ધિબળ પણ ત્યાં મુઠી કાંઈ કામમાં આવતું નથી અને બુદ્ધિ પણ શુદ્ધયતી નથી. બુદ્ધિની શુદ્ધિ વિના આત્મબળ વધે નહીં એ નિર્વિવાદ છે, અને આત્મબળ સિવાય એકલા પ્રાણબળથી કાંઈ કાર્ય સિદ્ધિ બધી. માટે આત્મબળ વધવા માટે સતત પ્રયત્ન કરવો. એ ઉદ્ધારક છે, એમ સમજવું. હવે તમે ધર્મ શ-

બ્રહ્મનો બાવાર્ય બરાબર સમજી શકશીએ, જે ક્રિયાઓથી મન-પ્રાણ અને આત્માનાં બધાં વધી પોતાના-સ્વ અને પારકાના-પરના ઉદ્ધાર કરી શકાય તેવું નામ ધર્મ-વિશ્વ વહનમાં આવી મળવું અને મેળવતાં જવું તેવું નામ પણ ધર્મ. આત્મોન્નતિ કરનાર જે સરલપંથ અતિ વિશાળ હોવા છતાં પણ ચર્ચયક્ષુને અગમ્ય છે, તે સુગમ્ય કરવાના તમામ પ્રયત્નો પણ ધર્મ કહેવાય છે અને આ વિશ્વમાન્ય ધર્મ એવો સહેજ છે કે જે રસ્તો હાથ આવી જાય, તો પછી આગળ વધવું બહુ મુશ્કેલ નથી. મન એક સ્થૂળ પદાર્થ છે, અને તે સ્થૂળ દેહની સાથે વૃદ્ધિ પામતું હોય એવું પણ જોઈ શકાય છે. આમજ સર્વદા હોય એવો એક ચોક્કસ નિષ્કમ નથી. ધણી સ્થૂળ દેહ વાળાઓનાં મન અતિ નિર્બળ પણ હોય છે. તેથી ઉલટા પ્રકારનું ધણી નિર્બળ દેહો વાળાઓનાં મન અતિ સ્થૂળ પણ હોય છે તો પણ એટલું કહી શકાયકે ભૌતિક પદાર્થથી એટલે પાર્થિવ પદાર્થથી સ્થૂળ દેહ જેમ વૃદ્ધિ પામતો જાય છે, અને જેમ પાર્થિવ પદાર્થો હદ ઉપરાંત સેવન કરવાથી સ્થૂળ દેહને ક્ષીણ કરી કાઢે છે, તેમ તે મનને પણ ક્ષીણ કરી નાંખે છે- ધણી પ્રસંગોમાં દેહ ક્ષીણ થવા છતાં પણ મન ક્ષીણ થતું નથી.

મન એક સ્થૂળ પદાર્થ છે, તો પણ તે સત્તાઆબ્યાસથી અને ઉચ્ચ સંસ્કારોથી દ્રવ્ય રૂપ-રસરૂપ થતું હોય એમ પણ વખતો વખત જોવામાં આવે છે. હૃદયની લાગણીઓ સમય પરત્વે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવે છે. એમ ઉંચા સંસ્કારોથી અને ઉચ્ચ ક્રિયા અને જ્ઞાનથી પેલા વિશ્વ વહનના દ્રવી ભૂત-રસરૂપ સાથે એકતા પામવાની તત્પરતા જોવામાં આવે છે, આ પ્રમાણે મન એક પ્રવાહી પદાર્થ પણ છે. અને સૂક્ષ્મદેહની સાથે તે સૂક્ષ્મ રૂપે પણ રહે છે. સૂક્ષ્મ દેહની જે વાસના તેજ આ મન છે. પ્રવાહી રૂપે મન એક પારદ સમાન છે. પારદ જેમ અપકવ અવસ્થામાં અતિ નુકસાન કરનાર છે તેમ અપકવ મન પણ બહુ નુકસાનકારક છે. જેમ પારદ સ્થીરતા ધારણ કરતો નથી, તેમ મન પણ સ્થીરતા ધારણ કરતું નથી-પારદ પકવ થવો અતિ હુલેટ છે તેમ મન પકવ થવું અતિ વિકટ છે. વસ્તુસ્થિતિપરત્વે પારદ જેમ આકાર ભેદ પામે છે, તેમ મન પણ વસ્તુ વસ્તુ પરત્વે જુદા જુદા આકાર ધારણ કરે છે. પારદ જેમ ચેત છે, તેમ મન પણ ઉજવળ છે, પારદ જેમ સ્થામ વસ્તુઓના ચર તજે કાર્યન-કાયલાનાં પડો વચ્ચે એકઠો થવાથી તેની ઉજવળતાને ઉપરનાં પડો ઢાંચી નાંખે છે, તેમ મનને પણ આજુ બાજુની ઉપાધિઓ સ્થામતાનું રૂપ ગ્રહણ કરાવે છે-પારદને શાંતિ-શીતળતાથી ધનસ્થિતિ ધારણ કરાવવી જેમ વિયમ છે-તેમ મનને શાંતિથી સુષ્ક કરવું અતિ મુશ્કેલ છે. પારદ ભરમ ચપા પછી જેમ અનેક વ્યાધિઓ હરે છે, તેમ મન ભરમીભૂત સ્થિતિ પછી અનેક સંકેટો હરે છે. પારદને જેમ ભરમી લાગવાથી પોતાને વીંટાયલા દેહને જેમ ઉછળી ઉછળી પાડી પાડીને નરમ કરી નાંખે છે તેમ આવા પારદ સમાન મનને આનંદ શુદ્ધામાં સ્થીર રાખી શકાય. સ્થામ છાયા ખસેડી ઉજવળ બનાવાય, અને આનંદથી ધન પણ કરી શકાય.

ચલુ એટલે દૃષ્ટિ વડે મન બહારની વસ્તુઓને લીધે વિસ્તૃત થતું જાય છે. ભૌતિક પદાર્થ વિજ્ઞાનની જૃદ્ધિ વડે તે મોહિત થતું જાય છે. વિસ્તારનાં સરક્યોમાંથી

અને મોહની પ્રવૃત્તિમાંથી મનને પાણું સડેલી સકાય અને નિવૃત્ત કરી શકાય. તેને માટે સદ્વિદ્યા ઉપાર્જન-ક્રિયાની કુચલતા અને આત્મા પરમાત્મા સંબંધી જ્ઞાસા. હોવાં જોઈએ અને આવી રીતિથી મનને રથીર કરવા તથા તેનું બલ વધારવા ધ્યાનની જરૂરિયાત છે. ત્યાર પછી તે પ્રાણબળોની સાથે વધતું ચાલે છે.

હવે પ્રાણબળો કેમ વધે છે તે બજવું જરૂર છે. તેની પશુ શરીરવૃદ્ધિની સાથે વૃદ્ધિ હોઈ શકે એ નિર્વિવાદ છે, તે પશુ તેની ખાસ ક્રિયાઓથી કેળવીને વૃદ્ધિ કરવાથી શરીર ક્ષીણ થવા છતાં પણ પ્રાણબલ વૃદ્ધિ પામેલું રહી શકે છે. જેમ અમણ માણસોની ને બણીગણી હુંડી-યાર ચર્મ કેળવાયલા માણસની શક્તિ કાંઈ સરખી હોઈ શકે ? એ પ્રમાણે ખાસ ક્રિયાઓથી પ્રાણબળો પણ વધારી શકાય છે. પાર્થિવ પદાર્થોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં સૂક્ષ્મદેહનાં પોષક તત્ત્વો પ્રાણ બળની વૃદ્ધિમાં બહુ ઉપયોગનાં નથી પણ ભતજતનાં મેવા ફળફળાદી તથા કંદમૂળ ખડકાઓ દૂધ એ જરૂરનાં છે. જે કલાક રાત્રીના બાદી હોય ત્યાંથી પચારીમાંથી ઉગાં થતું સૌન્દર્ય ક્રિયા સમેટી પ્રાણાયામની ક્રિયા સાધવા તૈયાર થવું. આરબમાં જે કલાકથી વધારે અભ્યાસ કરવો નહીં. કારણ કે તેમ કરવાથી શયદો મેળવવા જતાં ઉચ્છૃં નુકસાન થાય છે. પ્રાણાયામ એ પ્રાણોની કેળવણી છે. જેમ બાળકને એક સામટી કેળવણીથી આગળ વધવાનું મન થતું નથી તેમ આ જગ્યાએ પણ સમજવું. આપણે આગળ શ્વાસોશ્વાસનું હાસ્ય કયું હતું, પણ આ રથે તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો છે. “ હું શ્વાસોશ્વાસનું કામ કહું છું ” એ આ પ્રાણાયામના સંબંધમાં ઉચ્ચાર્યું હતું. અને તેથી તે કહેવું નિરર્થક ન હતું. પ્રાણબળ પ્રથમ હતું તેના કરતાં પણ નરમ પડેલું જણાય તો પણ અભ્યાસથી આગળ જતાં પ્રાણબળ પાણું વૃદ્ધિ પામતું બળ છે. મેહેનતથી જેમ શરીર કસાય છે, તેમ આ પ્રાણોપલ્લ કસાતા બળ છે, અને શરીરની પેડે બળવાન થાય છે. રાત્રીએ પણ યોગ સમય સુધી પ્રાણાયામની જરૂર છે કોઈ પ્રકારની સહિષ્ણુ વિના પ્રાણ બળ વૃદ્ધિ પામે નહીં. કેવળ પ્રાણાયામની સાથે કોઈ એવા અશરોયો બનેલા શબ્દોનાં ભાવના વ્યંજક વાક્યોના સિદ્ધાંત સિવાય જોઈએ તેવું જાણ આવતું નથી. હવે આને માટે શું ગોઠવણ છે તે ચાલો જોઈએ. આપણે જે પૃથ્વી ઉપર વસીએ છીએ, તે એક સૃષ્ટિનો એક અમૂક અંશ છે, તે સૃષ્ટિનું પ્રાણવહન સર્વ છે. અને સર્વદારાએ ચંદ્ર-નક્ષત્રગણ-તારા ગ્રહો-વાયુ-અને અમૂક પાર્થિવ પદાર્થો છે. પાર્થિવ પદાર્થોમાં જલમુખ્ય છે. આખી સજીવન સૃષ્ટિને પોષક તત્ત્વો આ પ્રમાણે સર્વમાંથી મળે છે, અને મળ્યા કરે, તો પણ તે મેળવવાના ઉપાયથી જે મળી શકે તેની તુલ્ય ન આવે. સવારનું ધ્યાન નિવૃત્તિને પ્રુટિ આપનારું છે, અને રહજનું ધ્યાન પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિમાં લઈ જનારું છે, આ બંને વૃત્તિ સાધવા યોગ્ય છે. સવારનાં સૂર્યાદય પહેલાંના સાન્ત-શુદ્ધ કિરણો પ્રાણને વધારે પ્રુટિ આપે છે, તેટલાં રહજનાં સૂર્યાસ્ત પછીનાં કિરણો એટલી પ્રુટિ આપતાં નથી. કારણકે-પહેલાનાં કિરણો ભર-તોમાં ભરતી કરનારાં થઈ પડે છે અને પછીનાં એટલાં કિરણો એવાં નથી. જે કે ગૃહતાર-કાર્તિક નક્ષત્ર વગેરે તેનાં પોષક દ્રવ્યો છે, તે સૂર્યના પ્રમાણ નેટલું કામ કરતાં નથી. સૂક્ષ્મના વ્યાયામને વિશ્રાન્તિની પણ જરૂર છે. સવારમાં કાંઈ તેવું હોતું નથી. પ્રાચિન કાળના અગ્નિ મુનિઓ અને તપસ્વીઓએ જે સંધ્યાદિ પ્રયોગો અને ગાયત્ર્યાદિક જપવિધિઓ પ્રાણ

બળ વધારવાને સ્થાપિત કર્યો છે, તે અનેક રીતિએ પ્રયત્ન પાત્ર છે. તે બહુ તત્વનીવાત છે. તો પણ એટલું તો કહી શકાય કે દરેક વ્યક્તિને તે એક સરખું ઉપયોગી થઈ પડે છે, એ સંભવિત નથી. જ્યે પાણી એ જીવને પ્રવાહને ટકાવી રાખનાર ગણાય છે, તેજ પાણી જીવને હુબાડીને મારી પણ નાખે છે. હવે જે સાધન છે, અને તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ થાય છે, તે જોવું જોઈએ.

રોકયોમ અને હઠયોગ વિષે આંખજી આંગળે કહી ગયાં છીએ તે બંને પ્રાણ બળ વધારવાની ક્રિયાના સમધારક છે, રેન્ડયોગે વિશાળતાને શૂંદ્રણ કરે છે પણ બહુ બળવત્તર નથી. સાધારણ રીતે તે પોતાના પથને ખરલ કરીને વૃદ્ધિ પમાડે છે, હઠયોગ સંકુચિત હૃદય વાળો હોઈ ગમે તેવા વિષય પથને ઉલ્લંઘવા તૈયાર થઈ જાય છે, અને ઉલ્લંઘી પ્રાણબળ વધારતો આગળ ચાલે છે. પહેલો નિર્ભય છે, ત્યારે બીજો કદાચિત બયવાળો પણ સંભવિ શકે છે. “અહો તપસી જોજ્યો ન જવાય તપસી.” હઠયોગ વાળાનું અંતઃકરણ છેવટમાં બહુ કુમળું અને દ્રવીભૂત થઈ જાય છે. ત્હેને લીધે તેઓ આવી દશામાં ઉતરી પડે છે, એવું પણ જોવામાં આવે છે. હઠયોગ વાળાઓ પ્રયત્નથી પોતાના કાર્યપથમાં વિઘ્નકારક દ્રવ્યો તરફ તિરકાર વૃત્તિવાળા હોય છે, પણ જ્યારે તેઓનાં હૃદય છેવટના ભાગમાં તેવાં રહેતાં નથી, ત્યારે પેલા તિરકાર પદાર્થો પોતાનું જેટલું હોય તેટલું બળ વાપરવા ચૂકતા નથી.

(આગળ ચાલુ.)

મહાકંઠનાગર.

॥ પૂર્વ મીમાંસા. ॥

ભારતીયજનોના મુખ્ય પુરુષાર્થને પ્રતિપાદન કરનાર વેદશાસ્ત્ર છે. તેમાં કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન, કિંવા ધર્મ તથા બ્રહ્મનો ઉપદેશ છે. તેમાં કર્મ અથવા ધર્મ, શ્રાવ-રમાંત્રે બેદથી બે પ્રકારનાં છે. શ્રાવ કર્મના પ્રકાર તથા તેમાં પ્રમાણ અને પ્રમાણભાસ વિગેરે તથા વેદના અર્થ યથાવત્ જણાવવા સારૂ નૈમિત્તિ મુનીએ પૂર્વમીમાંસા શાસ્ત્ર રચ્યું છે. તે પ્રચલિત કાલમાં હુમપ્રાય હોવાથી, આ શાસ્ત્રનું રહસ્ય જણાવીએ છીએ.

આ શાસ્ત્રમાં, બાર અધ્યાય, સાઠપાદમાં નવસોઆર અધિકરણ અને છવીસો મુખાલીય સૂત્ર છે. તેમાં પ્રથમાધ્યાયના ચારપાદ છે, ત્યાં પ્રથમ પાદમાં વિધિનું પ્રમાણ, દ્વીતીય પાદમાં અર્થવાદ અને મંત્રનું, તૃતીયપાદમાં સ્મૃતિ તથા શિશ્યારણું અને ચતુર્થપાદમાં નામધેયનું પ્રમાણ વર્ણન કર્યું છે. દ્વીતિયાધ્યાયમાં ચારપાદ છે. તેમાં પ્રથમ પાદમાં આખ્યા તંત્ર (ક્રિયાપદ)નું અપૂર્વનું બોધક છે, અપૂર્વને લીધે કર્મનો ભેદ; દ્વીતિયપાદમાં ધાતુભેદ પુનરુક્તિ આદિથી કર્મનો ભેદ, તૃતીય પાદમાં રચન્તગદિ નામક સામના કર્મ ભેદમાં પ્રમાણ્યનો અપવાદ, ચતુર્થ પાદમાં નિત્યકર્મ તથા કામ્ય કર્મના પ્રયોગનો ભેદ વર્ણવેલ છે. તૃતીયા

ધ્યાયમાં આઠ પાઠ છે, તેમાં પ્રથમપાઠમાં શેષત્વને જ્ઞાપનાર શ્રુતિ, લિંગ, વાચ્ય, પ્રકરણ સ્થાન સામાખ્યાઓના મધ્યમાં શ્રુતિનો વિચાર, દ્વીતીયપાઠમાં લિંગનો, તૃતીયપાઠમાં વાક્ય પ્રકરણ સ્થાન સામાખ્યાનો વિચાર છે; ચતુર્થ પાઠમાં નીચીત, ઉપવિત વીગેરે પદોનો અર્થવાદત્વ, વિધિત્વ આદિ નિશ્ચય કરવાનું કારણ શ્રુતિ લિંગાદિનો પરસ્પર વિરોધ જણાવ્યો છે, પંચમ પાઠમાં પ્રતિપત્તિકર્મ, છઠ્ઠાપાઠમાં અનારબ્ધાધીત, સપ્તમપાઠમાં બહુ પ્રધાનનો ઉપકારક પ્રયાગ્વદિ અને આઠમા પાઠમાં યાજ્ઞમાન મન્ત્રોનો વિચાર છે.

ચતુર્થ અધ્યાયના ચાર પાઠ છે, તેમાં પ્રથમ પાઠમાં પ્રધાન શ્રુત આમિક્ષા એટલે દધ્યાનયનનો સંબંધ દાખવા માળી પ્રધાનશ્રુત વસ્તુનો પ્રધાનની સાથે સંબંધ; દ્વીતીયપાઠમાં અપ્રધાન વત્સાપાકરણનું શાખા ભેદમાં સંબંધત્વને લીધે અપ્રધાનની સાથે સંબંધત્વ; તૃતીયપાઠમાં જુદુપરણમયીવાદિથી પાપરહિતપણા રૂપ શ્લશ્રુતિના વિચાર અને ચતુર્થ પાઠમાં શાન્તસુચન મક્ષત શ્રુતની (પાસારમવાની) ગૌણતાનો વિચાર કર્યો છે.

પંચમ અધ્યાયના ચારપાઠ છે તેમાં પ્રથમપાઠમાં શ્રુતિ અર્થ પાઠ વિગેરેથી કર્મના કર્મનું નિરૂપણ દ્વીતીયપાઠમાં કર્મ વિશેનું નિરૂપણ, તૃતીયપાઠમાં કર્મ શુદ્ધિ અને શુદ્ધિનો અભાવ, અને ચતુર્થપાઠમાં કર્મનો નિયમ કરનાર શ્રુતિ, અર્થ, પાઠ, સ્થાન, મુખ્ય અને પ્રવૃત્તિ આ છ પ્રમાણના પ્રબલદુર્બલત્વનો વિચાર કર્યો છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયના આઠ પાઠ છે, તેમાં પ્રથમ પાઠમાં કર્મના અધિકારી અને અનધિકારિનું નિરૂપણ છે, દ્વીતીયપાઠમાં સત્ત્વ નામનો યત્ન કરનારને ફલ વીગેરે અધિકારિ ધર્મોનું નિરૂપણ, તૃતીય પાઠમાં દ્રવ્યનું પ્રતિનિધિત્વ વીગેરેનું નિરૂપણ, ચતુર્થ પાઠમાં પદાર્થ (ક્રિયા) લોપનું નિરૂપણ, પંચમ પાઠમાં અકાલમાં કર્મ કરવાથી પ્રાપ્તિ વિધાન વિગેરેનું નિરૂપણ, ષષ્ઠપાઠમાં સત્રયાગમાં શ્રાદ્ધશ્રુતેજ અધિકારનું નિરૂપણ, સપ્તમપાઠમાં પિતા, મહાશ્મિ આદિકનું દાન નહિ કરવાનો વિચાર અને અષ્ટમપાઠમાં લૌકિક અગ્નિમાંજ ઉપનયન, રથપતિષ્ઠિ કર્તવ્યતાનું નિરૂપણ છે.

સપ્તમ અધ્યાયના ચાર પાઠ છે, તેના પ્રથમ પાઠમાં પ્રત્યક્ષ વચનાતિદેશ, દ્વીતીય પાઠમાં ગાનાતિદેશત્વ, તૃતીયપાઠમાં અગ્નિદોષાતિદેશ અને ચતુર્થપાઠમાં દ્રવ્યાદિ લિંગાતિદેશનું વર્ણન કર્યું છે.

નવમ અધ્યાયના ચારપાઠ છે, તેમાં પ્રથમ પાઠમાં ઉપોદ્ધાતપૂર્વક ઉઠ વિચારનો પ્રારંભ, દ્વીતીય પાઠમાં સામનું ઉઠ, તૃતીય પાઠમાં મન્ત્રોનું ઉઠ, ચતુર્થ પાઠમાં મન્ત્રના ઉઠ સંબંધી કેટલાક વિચારો નિરૂપણ કર્યા છે.

દશમ અધ્યાયના આઠપાઠ છે, તેમાં પ્રથમ પાઠમાં બાધના હેતુ દ્વારસોપ, દ્વીતીય પાઠમાં દ્વારસોપના વિસ્તારપૂર્વક ઉદાહરણોનો ઉપન્યાસ, તૃતીયપાઠમાં બાધનું કારણકાર્યકત્વ, ચતુર્થપાઠમાં સમુચ્ચય વિચાર, પંચમ પાઠમાં પ્રસંગ સિદ્ધ મહાદિ (પાત્રાદિ) વિચાર, છઠ્ઠાપાઠમાં બાધપ્રસંગ સિદ્ધ સામ વિચાર, સપ્તમપાઠમાં પ્રેક્ષીણ વિચાર અને અષ્ટમપાઠમાં પર્યુદાસ અને નમ્ય વિચાર છે.

એકાદશ અધ્યાયના આર પાદ છે, તેમાં પ્રથમ પાદમાં તંત્રના ઉપોદયાતનું વર્ણન, દ્વીતિય પાદમાં તંત્ર અને આવાપનું કથન, તૃતિય પાદમાં તંત્રનું વિસ્તારથી ઉદાહરણ સંહિત કથન અને ચતુર્થ પાદમાં આવાપનું વિસ્તારથી વર્ણન છે.

બારમા અધ્યાયના આર પાદ છે. તેમાં પ્રથમ પાદમાં પશુધર્મો, પશુપુરોગણનાં પ્રસંગ વર્ણન વિગેરે છે, દ્વીતિય પાદમાં સવનીય પશુમાં ત્રિકલ્પ વીગેરેનો વિચાર, તૃતિય પાદમાં વચા અને વસ્ત્રના સમુચ્ચયાદિ કથન, ચતુર્થ પાદમાં ઐન્દ્ર બાર્હસ્પત્યાદિકોનું વિકલ્પ સમુચ્ચયાદી ચર્ચિત છે. એવી રીતે આઠપાદોના વિષય જાણવાથી બાર અધ્યાયના વિષયો પણ ક્રમથી પ્રમાણ, ભેદ, શેષત્વ, ફલત્વ, પ્રયુક્તિ, ક્રમ, અધિકાર, સામાન્યથી અતિદેશ, વિશેષથી અતિદેશ ઉદ્ધ, બાધ, તંત્ર, પ્રસંગનામા વિષયો છે, એ સ્પષ્ટ છે.

એવી રીતે અધીકરણોના વિષય તત્ત્વધિકરણોના વિષયો તે તે અધિકરણના વ્યાખ્યાનમાં સ્પષ્ટ થશે. એવી રીતે વિષયનું સ્વરૂપ વર્ણન કરનાર જૈમિનીએ સર્વ વેદના અર્થનો યથાર્થ વિચાર કર્યો છે. તે આ ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ થશે. દરે સર્વ શાસ્ત્રના આરંભનો નિયમ કરનાર પ્રથમ અધિકરણ છે, તેનું સ્વરૂપ વર્ણવીએ:—

૧ અધિકરણ-૧ ।

સૂત્ર-અથાતો ધર્મ જિજ્ઞાસા ॥ ૧-૧-૧.

અતઃ યતો વેદો અર્થવાન તતો અપવેદાધ્યયનનાનન્તરં ધર્માયિજિજ્ઞાસા ધર્મજિજ્ઞાસાકર્તવ્યા । ધર્મશ્ચ વક્ષ્યમાણલક્ષણઃ અન્નાધિકરણેચોદનાલક્ષણો ધર્મસ્ત્યારભ્યઅન્વાહાર્યે ચદર્શનાદિત્યન્તં સૂત્રજાતેવિષયઃ । શાસ્ત્રમારભ્યમનારભ્યં વૈતિવિષયઃ વેદમધીત્યસ્નાયાદિતિ વચનવલાદધ્યયનસ્નાનાન્તરાલ્લવાર્તે કર્માન્તરાસંભવાદપ્રામાણ્યમિતિપૂર્વપક્ષઃ । સ્વાધ્યાયોધ્યેતવ્યઈતિ વિધેર્દૃષ્ટાર્યરૂપાર્થ જ્ઞાનસ્ય સિદ્ધેર્વેદમધીત્યેત્યન્તરાલ્લવાર્તે વિચારાત્મકશાસ્ત્રારંભ નિષેધામાવાચ્ચારંબળો-યમિતિસિદ્ધાન્તઃ । વાચ્યવાચકાદયશ્ચ સંગતયઈતિવિષયાદિ પંચકાત્મકાધિકરણેનશાસ્ત્રારંભઃ ફલવાનિતિભાવઃ ॥

આ શાસ્ત્રના ખીજા સૂત્રથી છેલ્લા સૂત્ર સુધી જેટલાં સૂત્રો છે, તે આ અધિકરણનો વિષય છે, એટલે આ શાસ્ત્ર આરંભણીય છે કે નહિ, એ સંશયના કારણભૂત શાસ્ત્રારંભ ભૂત વિષય આ અધિકરણમાં વર્ણવ્યો છે. વિષય, સંશય, પૂર્વપક્ષ, સિદ્ધાન્ત અને સંગતિ એ પાંચે જે સૂત્ર સંદર્ભમાં હોય છે તેનું નામ અધિકરણ છે. તેમાં વિષય દર્શાવ્યો છે. આ શાસ્ત્રનો આરંભ કરવો કે નહિ એ સંશય છે. વેદનું અધ્યયન કરીને સમાવર્તન કરવું જોઈએ, આ વાક્યમાં મીમાંસાશાસ્ત્રના આરંભમાં પ્રમાણ્યતાનો ભંગ હોવાથી, સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ, આ વિધિના અક્ષર મહત્ત્વ રૂપ અધ્યયનથી અદૃષ્ટ ફલને પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી મીમાંસા શાસ્ત્ર આરંભણીય નથી, એવો પૂર્વપક્ષ છે. તેમ છતાં અક્ષર મહત્ત્વ માત્રથી વેદાધ્યયન વિધિની સાર્યકતા ના હોવાથી, જેમ આરંભાદિનું અધ્યયન અર્થ જ્ઞાન રૂપ -

દૃષ્ટ ફલવાન છે, તેમ વેદશાસ્ત્રી પણ અર્થ જ્ઞાન રૂપ દૃષ્ટ ફલવાન હોવાથી, દૃષ્ટ ફલની અપ્રાપ્તિમાં કષ્ટપના કરવા યોગ્ય અદૃષ્ટ ફલની કષ્ટપના અર્થજ્ઞાન રૂપ દૃષ્ટ ફલના અસ્તિત્વમાં અસંભવિત હોવાથી, અને વેદાધ્યયન કરીને સમાવર્તન કરો, આ વાક્યમાં મીમાંસાશાસ્ત્રને આરંભમાં નિષેધ ના હોવાથી, આ શાસ્ત્રઆરંભણીય છે, એવો સિદ્ધાન્ત છે. વાચ્ય, વાચક સાધ્ય, સાધન વીગેરે સંગતિ યથાયોગ્ય જાણી લેવી. એવી રીતે પ્રથમાધિકરણની સિદ્ધિ છે.

યદપિ હીતિય સૂત્રથી, સમસ્તશાસ્ત્ર આ અધિકરણનો વિષય હોવાથી, આ આધિકરણ મીમાંસાશાસ્ત્રથી બહાર છે, એવી શંકા યદ્ય શક્ય છે; તથાપિ જેમ સ્વાધ્યાય વિધિ સમસ્ત વેદાધ્યયનને તથા પોતાને પણ સાધક છે તેમ આ અધિકરણ પણ પોતાનું તથા ખીજા અધિકરણનું સાધક છે, માટે આ અધિકરણ આ શાસ્ત્રથી બહાર નથી.

આ અધિકરણનો અર્થ પ્રમાણરો એવો કરે છે, કે અધ્યયન વિધિ નામની વિધિ, આઠ વર્ષના બ્રાહ્મણને ઉપનયન કરાવવું જોઈએ, તેને અધ્યાપન કરાવવું જોઈએ, તે વિધિથી સિદ્ધ હોવાથી નિતાંતવાદ છે; માટે અધ્યાપનવિધિથી સિદ્ધ આ મીમાંસાશાસ્ત્ર, વિધિ સિદ્ધ નથી વા વિધિ સિદ્ધ છે, એ શંકાય છે; ત્રિપય પ્રયોજનના અભાવને લીધે વિધિથી અસિદ્ધ મીમાંસાશાસ્ત્ર આરંભણીય નથી, એવો પૂર્વપક્ષ છે. વિચારશાસ્ત્ર રૂપ વિષય હોવાથી, તેનું નિર્ણય રૂપ પ્રયોજન હોવાથી અધ્યાપન વિધિ પ્રયુક્ત અધ્યયન દ્વારા જાણવામાં આવતા અર્થના વિચાર્યત્વને લીધે વિચારશાસ્ત્રનું વિધિસિદ્ધત્વ છે, એ સિદ્ધાન્ત છે. સંગતિતો બદ અને પ્રમાણર ખતેના મતમાં તુલ્ય છે.

મુત્યાર્થ એ છે કે, જે કારણથી વેદ અર્થવાળા છે તે કારણથી વેદાધ્યયન કર્યા પછી, ધર્મ જાણવા માટે જરૂરના કરવા જોઈએ. ૧-૧-૧

(સૂત્રમ્) ચોદનાલક્ષણોઽર્થો ધર્મઃ ॥ ૧-૧-૨ ॥ ॥ અધિ-૨ ॥

ચોદનાલક્ષણઃ વિધિવાક્યવિહિતઃ અર્થઃ યાગાદિઃ ધર્મોભવતિ । ચોદનાશબ્દોત્ત્રવેદમાત્રાપલ્લકઃ । ધર્મશબ્દશ્ચ ધર્મસ્યેવંચ ધર્મોચાગાદિર ધર્મોઽર્થિસાદિસ્તજ્ઞાનપૂર્વોત્ત્રવેદેનજ્ઞાતવ્યશ્ચિત્તિ । અત્રિત્તિજ્ઞાસ્યોધર્મો વિષયઃ સંશયપૂર્વપક્ષસિદ્ધાન્તાસ્તુયથાસંભવમુત્ત્રેયાઃ । - સંગતિશ્ચોત્યાપ્યોત્યાપકમાત્ર ઇતિ ॥

વિધિવાક્યથી જાણવામાં આવતા જે અર્થ, યાગાદિ તે ધર્મ—અર્થાત વિધિ વાક્યથી ઉપલક્ષિત સર્વવેદથી યાગાદિરૂપ ધર્મ જાણાય છે. અર્થા ધર્મથી અધર્મ હિસાદિત્વ ઓછા છે, આ અધિકરણનો વિષય ધર્મ છે. સંશય આમ છે, કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો અવિષય ધર્મ છે કે નહિ. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જેનું જ્ઞાન ચલુ નથી એવો ધર્મ વેદવાક્યથી પણ જાણી શકાશે નહિ—આ પૂર્વપક્ષ છે. સિદ્ધાન્ત એમ છે, કે જેમ પ્રપિતામહાદિકાનાં નામ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનાં અવિષય હોવા છતાં શબ્દ પ્રમાણથી જાણી શકાય છે તેમ ધર્મ પણ શબ્દ પ્રમાણથી જાણી શકાય છે. એટલા માટે વેદ વાક્યથી જાણવા યોગ્ય ધર્મ છે. આ અધિકરણનો પૂર્વઅધિકરણ સાથે ઉત્થાપ્યઉત્થાપકભાવસંબધ છે. ભાવ એમ છે, કે

એકાદશ અધ્યાયનાં ચાર પાદ છે, તેમાં પ્રથમ પાદમાં તંત્રના ઉપોદ્યાતનું વર્ણન, દ્વિતીય પાદમાં તંત્ર અને આવાપનું કથન, તૃતીય પાદમાં તંત્રનું વિસ્તારથી ઉદાહરણ સંહિત કથન અને ચતુર્થ પાદમાં આવાપનું વિસ્તારથી વર્ણન છે.

બારમા અધ્યાયના ચારપાદ છે. તેમાં પ્રથમપાદમાં પશુધર્મો, પશુપુરોહિતના પ્રસંગ વર્ણન વિગેરે છે, દ્વિતીય પાદમાં સવનીય પશુમાં ત્રિકલ્પ વીગેરેનો વિચાર, તૃતીય પાદમાં વશ અને વશના સમુચ્ચયાદિ કથન, ચતુર્થ પાદમાં એન્દ્ર બાહરસ્પત્યાદિકાનું વિકલ્પ સમુચ્ચયાદી અર્થિત છે. એવી રીતે આઠપાદોના વિષય જાણવાથી બાર અધ્યાયના વિષયો પણ ક્રમથી પ્રમાણ, ભેદ, સેવત્વ, કૃત્વર્થ, પ્રયુક્તિ, ક્રમ, અધિકાર, સામાન્યથી અતિદેશ, વિશેષથી અતિદેશ ઉહ, બાધ, તંત્ર, પ્રસંગનામા વિષયો છે, એ સ્પષ્ટ છે.

એવી રીતે અધીકરણોના વિષય તત્ત્વધિકરણોના વિષયો તે તે અધિકરણના વ્યાખ્યાનમાં સ્પષ્ટ થશે. એવી રીતે વિષયનું સ્વરૂપ વર્ણન કરનાર જૈમિનીએ સર્વ વેદના અર્થનો યથાર્થ વિચાર કર્યો છે. તે આ ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ થશે. દવે સર્વ શાસ્ત્રના આરંભનો નિયમ કરનાર પ્રથમ અધિકરણ છે, તેનું સ્વરૂપ વર્ણવીએ:—

। અધિકરણ-૧ ।

સૂત્ર-અથાતોધર્મ જિજ્ઞાસા ॥ ૧-૧-૧.

અતઃ યતોવેદોઅર્થવાન્ તત્તોઅથવેદાધ્યયનનન્તરં ધર્માયિજિજ્ઞાસા ધર્મજિજ્ઞાસાકર્તવ્યા । ધર્મશ્ચવક્ષ્યમાણલક્ષણઃ અત્રાધિકરણેચોદનાલક્ષણો ધર્મસ્ત્યારભ્યઅન્વાહાર્યે ચદર્શનાદિત્યન્તં સૂત્રજાતેવિષયઃ । શાસ્ત્રમારભ્યમનારભ્યં વેતિવિષયઃ, વેદમધીત્યસ્નાયાદિતિ વચનવલાદધ્યયનસ્નાનાન્તરાલવાર્તે કર્માન્તરાસંભવાદપ્રામાણ્યમિતિપૂર્વપક્ષઃ । સ્વાધ્યાયોધ્યેતવ્યઈતિ વિધેર્દૃષ્ટાર્યરૂપાર્થ જ્ઞાનસ્ય સિદ્ધેર્વેદમધીત્યેત્યગ્રાન્તરાલવાર્તે વિચારાત્મકશાસ્ત્રારંભ નિષેધામાવાચ્ચારંમનો-યમિતિસિદ્ધાન્તઃ । વાચ્યવાચકાદયશ્ચ સંગતપઈતિવિષયાદિ. પંચકાત્મકાધિકરણેનશાસ્ત્રારંભઃ ફલવાનિતિમાવઃ ॥

આ શાસ્ત્રના બીજા સૂત્રથી છેલ્લા સૂત્ર સુધી જેટલાં સૂત્રો છે, તે આ અધિકરણનો વિષય છે, એટલે આ શાસ્ત્ર આરંભણીય છે કે નહિ, એ શંકાના કારણજૂત શાસ્ત્રારંભ ભૂત વિષય આ અધિકરણમાં વર્ણવ્યો છે. વિષય, શંકા, પૂર્વપક્ષ, સિદ્ધાન્ત અને સંગતિ એ પાંચે જે સૂત્ર સંદર્ભમાં હોય છે તેનું નામ અધિકરણ છે. તેમાં વિષય દર્શાવ્યો છે. આ શાસ્ત્રનો આરંભ કરવો કે નહિ એ સંશય છે. વેદનું અધ્યયન કરીને સમાવર્તન કરવું જોઈએ, આ વાક્યમાં મીમાંસાશાસ્ત્રના આરંભમાં પ્રમાણુતાનો ભંગ હોવાથી, સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ, આ વિધિના અક્ષર ગ્રહણ રૂપ અધ્યયનથી અદૃષ્ટ ફલને પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી મીમાંસા શાસ્ત્ર આરંભણીય નથી, એવો પૂર્વપક્ષ છે. તેમ છતાં અક્ષર ગ્રહણ માત્રથી વેદાધ્યયન વિધિની સાર્યકતા ના હોવાથી, જોમ ભારતાદિનું અધ્યયન અર્થ જ્ઞાન રૂપ

દટ ફલવાન છે, તેમ વેદરાશી પણ અર્થ જ્ઞાન રૂપ દટ ફલવાન હોવાથી, દટ ફલની અ-
પ્રાપ્તિમાં કલ્પના કરવા યોગ્ય અંદટ ફલની કલ્પના અર્થજ્ઞાન રૂપ દટ ફલના અસ્તિત્વમાં
અસંભવિત હોવાથી, અને વેદાધ્યયન કરીને સમાવર્તન કરી, આ વાક્યમાં મીમાંસાશાસ્ત્રનો
આરંભમાં નિષેધ ના હોવાથી, આ શાસ્ત્રઆરંભણીય છે, એવો સિદ્ધાન્ત છે. વાચ્ય, વાચક
સાધ્ય, સાધન વીગેરે સંગતિ યથાયોગ્ય જાણી લેવી. એવી રીતે પ્રથમાધિકરણની સિદ્ધિ છે.

યદપિ ક્ષીતિય સત્ત્વી, સમસ્તશાસ્ત્ર આ અધિકરણનો વિષય હોવાથી, આ આધિકરણ
મીમાંસાશાસ્ત્રથી બહાર છે, એવી શંકા યદ્ય શકે છે; તથાપિ જેમ સ્વાધ્યાય વિધિ સમ-
સ્ત વેદાધ્યયનને તથા પોતાને પણ સાધક છે તેમ આ અધિકરણ પણ પોતાનું તથા ખીજા
અધિકરણોનું સાધક છે, માટે આ અધિકરણ આ શાસ્ત્રથી બહાર નથી.

આ અધિકરણનો અર્થ પ્રાપ્તકરો એવો કરે છે, કે અધ્યયન વિધિ નામની વિધિ,
આઠ વર્ષના બ્રાહ્મણને ઉપનયન કરાવવું જોઈએ, તેને અધ્યાપન કરાવવું જોઈએ, તે વિધિથી
સિદ્ધ હોવાથી નિતાંતવાદ છે; માટે અધ્યાપનવિધિથી સિદ્ધ આ મીમાંસાશાસ્ત્ર, વિધિ સિદ્ધ
નથી વા વિધિ સિદ્ધ છે, એ શંકાય છે; ત્રિપય પ્રયોજનના અભાવને લીધે વિધિથી અસિદ્ધ
મીમાંસાશાસ્ત્ર આરંભણીય નથી, એવો પૂર્વપક્ષ છે. વિચારશાસ્ત્ર રૂપ વિષય હોવાથી, તેનું
નિર્ણય રૂપ પ્રયોજન હોવાથી અધ્યાપન વિધિ પ્રયુક્ત અધ્યયન દ્વારા જાણવામાં આવતા
અર્થના વિચારત્વને લીધે વિચારશાસ્ત્રનું વિધિસિદ્ધત્વ છે, એ સિદ્ધાન્ત છે. સંગતિતો બટ
અને પ્રમાદર જાનેના મતમાં તૂટ્ય છે.

સૂત્રાર્થ એ છે કે, જે કારણથી વેદ અર્થવાળા છે તે કારણથી વેદાધ્યયન
કર્યા પછી, ધર્મ જાણવા માટે અજ્ઞાસા કરવી જોઈએ. ૧-૧-૨

(સૂત્રમ્) ચોદનાલક્ષણોઽર્થો ધર્મઃ ॥ ૧-૧-૨ ॥ ॥ અધિ-૨ ॥

ચોદનાલક્ષણઃ ત્રિવિધાઽવ્યવિહિતઃ અર્થઃ યાગાદિઃ ધર્મોભવતિ । ચોદના-
શબ્દોઽવેદમાત્રાપલક્ષકઃ । ધર્મશબ્દશ્ચ ધર્મસ્યેવંચ ધર્મોયાગાદિર ધર્મોર્હિસાદિ-
સ્તજ્ઞન્યાપૂર્વોવાવેદેજ્ઞાતવ્યઽતિ । અત્રત્રિહ્યાસ્યોધર્મો વિષયઃ સંશયપૂર્વપક્ષસિ-
દ્ધાન્તાસ્તુપયાસંપન્નમુત્તેયાઃ । સંગતિશ્ચોત્યાપ્યોત્યાપકમાત્ર ઇતિ ॥

વિધિવાક્યથી જાણવામાં આવતા જે અર્થ, યાગાદિ તે ધર્મ—અર્થાત વિધિ વાક્યથી
ઉપલક્ષિત સર્વવેદથી યાગાદિરૂપ ધર્મ જાણાય છે. અહીં ધર્મથી અધર્મ હિંસાદિત્વ ગ્રાહ્ય
છે, આ અધિકરણનો વિષય ધર્મ છે. સંશય આત્ર છે, કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો અવિષય
ધર્મ છે કે નહિ. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જેનું જ્ઞાન થતું નથી એવો ધર્મ વેદવાક્યથી પણ
જાણાવી શકાશે નહિ—આ પૂર્વપક્ષ છે. સિદ્ધાન્ત એમ છે, કે જેમ પ્રથિતામહાદિકાનાં
નામ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનાં અવિષય હોવા છતાં શબ્દ પ્રમાણથી જાણી શકાય છે તેમ ધર્મ પણ
શબ્દ પ્રમાણથી જાણી શકાય છે. એટલા માટે વેદ વાક્યથી જાણવા યોગ્ય ધર્મ છે. આ
અધિકરણનો પૂર્વઅધિકરણ સાથે ઉત્થાપ્યઉત્થાપકભાવસંબંધ છે. આવ એમ છે, કે

લક્ષણ અને પ્રમાણથી સર્વ વસ્તુની સિદ્ધિ છે. આટલે વેદપ્રમાણથી તથા અર્થવાન છતાં ચોદનાથી જાણવામાં આવતી વસ્તુઓ ધર્મ છે, એવું ધર્મનું લક્ષણ હોવાથી ધર્મની સિદ્ધિ છે.

આ અધિકરણનો અર્થ પ્રામાણ્ય એવો કરે છે કે, પૂર્વસૂત્રમાં વેદાર્થ જાણવા જોઈએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી ત્યાં વેદાર્થ મંત્રાર્થવાદથી જાણવામાં આવતાં સિદ્ધ વસ્તુ છે કિંવા વિધિવાક્ય સિદ્ધ અપૂર્વ વેદાર્થ છે, એવો સંશય થવાથી. મંત્ર અને અર્થવાદમાં પ્રમાણાતરથી સિદ્ધ ને વસ્તુ તેજ વેદાર્થ છે. એ પૂર્વપક્ષ છે. ગામાનય । ઇત્યાદિ વાક્યમાં જોમ કાર્ય રૂપ અર્થ છે તેમ વેદાર્થ પણ કાર્ય રૂપ છે તેથી વેદાર્થ જીગ્રસા છે એ સિદ્ધાંત છે અંદાજી ઉત્તર મંત્રની સંગતિ ને ઉત્પાદ્યઉત્પાદક બાવાદિ છે તે ત્યાં ત્યાં જાણી લેવી. —૧-૧-૨.

મૂ. — તસ્ય નિમિત્તપરીણિઃ ॥ ૧-૧-૩ । અધિ-૦-૩ ॥

તસ્ય (ધર્મસ્ય) નિમિત્તપરીણિઃ પ્રમાણપરિણાક્રિયતે ॥

ધર્મ નિમિત્ત કહીયે પ્રમાણ, તેની પરિક્ષા કરીએ છીએ. આ સૂત્રમાં વિષય ધર્મ સંગ્રહી પ્રમાણ છે, અને ધર્મ સંબંધી પ્રમાણ છે, કે નહિ એ સંશય છે. લોકમાં અસિદ્ધ વસ્તુનું પ્રમાણ ના હોય — એ પૂર્વપક્ષ છે. લોકમાં અસિદ્ધ વસ્તુનું પણ શબ્દથી જ્ઞાન થઈ શકે છે. જોમ લોકમાં અપ્રસિદ્ધ વધ્યાપુત્ર શબ્દથી જાણાય છે તેમ ધર્મને પણ શબ્દ જાણાવે છે, એ સિદ્ધાંત છે. સંગતિ પૂર્વવત્ છે. હવે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી અસિદ્ધ ધર્મમાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણની અપ્રવૃત્તિ દર્શાવવા વસ્તુ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણનું લક્ષણ કહીએ છીએ. ૧-૧-૩.

મૂત્રપ । — સત્સમયોગે પુરુષસ્યન્દ્રિયાણાં બુદ્ધિજન્મતત્પ્રત્યક્ષમનિમિત્તં વિચમાનોપલભ્યાત્ ॥ ૧-૧-૪ । અધિ-૦-૪ ॥

પુરુષસ્યન્દ્રિયાણાં સત્સમયોગે (ધાવપદાર્થેનસંબંધે પ્રાપ્તેસતિ) યત્બુદ્ધિજન્મતત્પ્રત્યક્ષમ્ । અનિમિત્તંચ । (અનુમાનાદિ રહિતંચ) કુતઃ વિચમાનોપલભ્યાત્ । (ધમાવસ્યપદાર્થાન્તરં સ્વરૂપત્વાત્ ધાવસ્યૈવપ્રત્યક્ષમ્ ॥)

પ્રાણોઓની હન્દ્રિયનો (એ ત્રાદિ) ધાવપદાર્થ — ઘટપટાદિકોની સાથે — મંબંધ યાથ ત્યારે અનુમાનાદિ પ્રમાણથી બિન્ન ને જ્ઞાન યાથ છે તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે. કારણ કે વિચમાન પદાર્થનો અનુભવ થઈ શકે છે; વારને અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ. અર્થાપત્તિ, અનુપલબ્ધિ, સ્મૃતિ, ભ્રમ, પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નથી, અર્થાત એક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે — એક પરોક્ષ જ્ઞાન છે. તેમાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન યથાર્થ તથા ભ્રમરૂપ બેદથી બે પ્રકારનું છે. તેમાં એકવાર જાતવસ્તુનો કાલાંતરમાં બાધ યાથ છે તેને ભ્રમ જ્ઞાન કહે છે; બાધ થતો નથી તેવા જ્ઞાનને યથાર્થ જ્ઞાન કહે છે અને પરોક્ષજ્ઞાનના અનુભવમાં કારણ, અનુમાન, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અનુપલબ્ધિ, એ પ્રમાણ હોય છે; સંશય, સંભાવના, સ્મૃતિ વીગેરે જ્ઞાન લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ તે સર્વ ધર્મમાં પ્રમાણ નથી. આ સૂત્રમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વીગેરે વિષય છે, તેમાં સંશય પૂર્વપક્ષ, સિદ્ધાન્ત, સંગતિ, પૂર્વાધિકરણ દુષ્ય રોપ છે. — ૧-૧-૪.

હવે ધર્મમાં પ્રમાણ જાણાવવાને વાસ્તે લૌકીક પ્રમાણથી જીહા વેદપ્રમાણત્વ તથા લૌકીક શબ્દના બેદદારા વેદનું સ્વતઃ પ્રામાણ્ય કહે છે. (અપૂર્ણ)

સ્વામી શાન્ત્યાનંદ સરસ્વતિઃ

॥કાલના પડદામાં ચીરા.॥

(અનુસંધાન ૫૯-૧૫૧-થી.)

આવાં અશુભ અપ્પેના ખરેખરા વિષયની માહિતી મેળવવી સહેલી નથી; પરંતુ તેમનામાં કુશલ્લીપમાં પ્રચલિત વામમાર્ગના કેટલાક ધોર સંગીહિતસેવાનું પ્રતિબિંબ જણાઇ આવતું હતું; મધ્ય કાલમાં પ્રચલિત મનાતા કાઠોનીઓના ઉત્સવને મળતા પ્રકારનું આ કંઈક હતું. વર્તમાનમાં માનવ જીવત બીજકુલ જેની પારના પ્રદેશમાં વર્તે છે એવી શુભિકાના પાપની કોષ્ઠક વિચિત્ર પ્રકારની મૂર્તિની મરતક ફેરવી નાખે એવી બિભત્સ પૂજમાં આવેલા સમાવેશ થાય છે. તેના બંકેતો અન્ય કેટલોક જાનતો ઉપરાંત અમુક પ્રકારના ક્વાથ અથવા લેપના ઉપયોગ વડે મરજી પ્રમાણે પશુના સ્વરૂપે ધારણ કરવાને તથા આવા પલટાપલ્લા સ્થૂમ દેહોને અધ્ધર રાખવાને સંસ્કૃત્ય બને છે. આનીચ્છાપૂર્વક આવા અપવિત્ર દેખાવાને અવલોકતા કીર્તિકુમાર હમેશા પોતાને એક સહચરીના સાથમાં જિતો—હમેશા તેની તેજ સહચરી જેવામાં આવતી તે મારી રીતે જળજીતો હતો કે એ સહચારિણીના પ્રેમને લીધેજ આવા દુઃખચારી માર્ગમાં તે દોરાયો હતો; તેના મોહપાશે જ તેને તેમાં તાણી લીધો હતો, તેમાં આનંદ સેતો ખતાબ્યો હતો આવતા જયના મધ્યમાં તેની ખાતરી હતી, કે તેને આમ દોરવામાં તેનો કોઈ પ્રકારનો અશુભ હેતુ ન હોતો; તેનો પણ તેને માટે પ્રેમ હોવાથી જોઈશે સમય જેમાથી તેને સુખ પ્રાપ્તિ થતી હતી તેમાં તેને ભાગીઓ બનાવતી હતી. ખરેખરી રીતે તો તેને દુઃખમાં દોરવા કરતાં તે જીતેજ મરવાનું વધારે પસંદ કરત; માત્ર તેના અજ્ઞાનને લીધે તેનામાં ભરાઈ બેઠેલા મલિનસત્ત્વોએ તેનો એક પ્રલોભન રૂપે ઉપયોગ કર્યો હતો. આવાં ના પસંદ કરવા યોગ્ય સ્વપ્ને યુવકને કાઢ કાઢ વાગળ આવતાં, આપણી પાર્શ્વમાં વારંવાર દેખા દેતા એક પાત્ર સાથે ચોડાક વર્ષ પછી આમનો નિકટનો સંબંધ જણાઇ આવવાથીજ તેમનું અત્રે આટલું લંબાણથી વર્ણન અપવામાં આવ્યું છે

કીર્તિકુમારના જન્મના ચોડાક વર્ષ પૂર્વે માર્ગેલિયાને અમુકનાયક મંગલદેવના રાજ્યમાં આશ્રય શોધતો આવ્યો હતો. આ નાયકએક રાજ્ય કરતાં સમ્દારનો નાનો બધુ હતો જેણે તેની પ્રજાની લોકપ્રીતિ મૂભાવી હતી, સ્પષ્ટ રીતે આમ અથોઅ પ્રકારે થયું ન હતું) આથી ઉલટુ નાનો બંધુ સર્વમાન્ય પ્રેમપાત્ર બન્યો હતો; આ યુવકની બીલકુલ જાણ બહાર, મોટાબધુને રાજગાદીથી શ્રદ્ધ કરીને તેને તેના સ્થાનમાં સ્થાપવા માટે એક કાવતુ યોજાતું હતું. આ બાબતને શોધી કાઢીને દુષ્ટાવી દેવામાં આવી, પરંતુ યુવાન બધુ આ બાબતમાં સલાહકાર નથી એવું વડિલ બધુને મમજાવી ના શકવાથી તેને પોતાના જીવના જોખમે નાશી છૂટવું પડ્યું હતું; આ પ્રમાણે તે મંગલદેવના આશ્રયશોધને આવ્યો હતો. તે અને તેની સાથે નાશી આવેલા બીજા બે ત્રણ મિત્રો નિઃપદવકારી અને આર્યજાતિના ખરેખરા માનનીય મળ્યો જેવા જણાયા; તેથી તેઓ ત્યાજ દરી હામ પડયા, વિશેષ પૂછ પરછ વિના તેમનો સ્વીકાર, પણ કરવામાં આવ્યો.

તેમણે તેમની સાથે પોતાના જાલજાયાં સ્ત્રીઓને આણી દાતા નેથી તેઓ મૂખ્ય

પરંતુ સ્વાલચંદ્ર મુસાફરીની જંગલમાં અને કાર્યના બારમાં એટલા બધા ગૂંચવણ મળ્યા હતા કે આ અવસરે તેઓ વિચાર સંસ્કારો ગ્રહણ કરવાની દશામાં હતા નહિ; સદ્-બાગ્યે એક નજીકની ખીણમાં એક નાના કાફલાને સંભાળતા કીર્તિકુમાર, પોતાની માતા અતિચિંતાતુર દશામાં છે, એવા પ્રકારની લાગણીનું ગ્રહણ કરી શક્યા, પોતાના વિચારને બલસહિત તેની દિશામાં દોરતાં તેના મનમાંની સર્વ બાબત તેઓ એક સ્વપ્ન સમાન ઉઠેલી શક્યા; તેમણે એકદમ પોતાનો માર્ગ બદલ્યો, પોતાની ટાળીને એક અશક્ય જેવી ડુંગરી ઉપરથી તથા વચ્ચે આવતી કેટલીક પર્વતમાલાઓમાં ચપ્પને આગળ દોરી, દુશ્મનોના છૂપારથલમાં સપડાતાં બચાવી લેવાના અણીના સમયે તે પોતાના બંધુને જઈ મળ્યા, નહિ તો ડુંગરીના જંગલોની વ્યવસ્થા એટલી બધી ઉત્તમ પ્રકારે યોજવામાં આવી હતી કે, તેની ટાળીનો સંપૂર્ણ નાશ નહીં થઈ શક્યો હતો. પરંતુ કીર્તિકુમાર તરફથી મળેલી ચેતવણીને લીધે આર્યો હવે જંગલવાસિઓ ઉપર ઉલટા દુશ્મનો કરવાને શક્તિવાન બન્યા; ધારી લીધેલી સલામતીમાં તેઓ તપાસ રાખના હતા તેવામાં તેઓ ઉપરથી તેમના ઉપર તૂટી પડ્યા જેથી તેમને મોટા ભાગે વિનાશ સાથે નસાડી મૂકવામાં આવ્યા; સમગ્ર જાતિ માટે પર્વતોમાંથી ઓખો માર્ગ ખુલ્લો થયો.

આ પછી થોડા સમયમાં જ મંગલદેવને લાગી આવ્યું, કે કીર્તિકુમારનું લગ્ન કરી નાખ્યું એ સારી વાત છે. આ બાબતમાં આપણા યુવકને કોઈ ખાસ પ્રકારની ઇચ્છા ન હતી, પરંતુ પોતાના પિતાની મરજીને અનુસરવાને તે તદ્દન તૈયાર હતો, તેથી તેણે પોતાની માતાની સલાહ માગી; તેણે પોતાને યોગ્ય લાગતી અનેક યુવાન બાલાઓ વિષે સૂચના આપી, આખરે કીર્તિકુમારે કાત્યાયનીને પસંદ કરી, તે તેને માટે એક યોગ્ય પત્ની નીવડી, પરંતુ તે થોડી ઘણી ઇર્ષ્યાળુ તથા અધિકાર દર્શાવનારી હતી. તેને સાત બાળકો થયાં, ન-વીનચંદ્ર (સ્ત્રી), વશ્ણુ તારા (સ્ત્રી), અને શીવાજી (સ્ત્રી) તેમની પુત્રીઓ હતી; પ્રમદા (પુ), માનસિંહ, અખિકા (પુ), અને હાંતિ તેમના પુત્રો હતા. વશ્ણુ તારાનું (પુ) આગળ ઉપર મહિપાલ (સ્ત્રી) સાથે લગ્ન થયું, તેમનું એક બાલક પૂર્ણચંદ્ર (સ્ત્રી) હતું, તે કીર્તિકુમારની હમેશની એક માનીતી પૌત્રી રૂપે નિવડ્યું, તેને પછી તેના ઉપર ખાસ અનુરાગ હતો.

ડુંગરી પ્રદેશમાં ચપ્પન પશ્ચિમ દિશામાં મુસાફરી કરતાં અનેક વર્ષ વીત્યાં, કોઈ કોઈ વાર તો આ જાતિને બારે સંકેત શોધવાં પડ્યાં, પરંતુ સમગ્ર રીતે વિચારતાં તેઓ શ્રેષ્ઠ પ્રકારે આગળ વધ્યા. માર્ગની વિટંબણાઓને લક્ષમાં લેતાં નવાઈ બરેલી રાતે તેમનામાંનાં ઘણાં જ થોડાં માનવિઓનો વિનાશ થયો હતો. આખરે હિન્દનાં વિશાલ મેદાનોમાં પહોંચતાં તેમની પ્રગતિ ઘણી જ સ્તર થઈ પડી આ મેદાનોમાં તેમનો પ્રથમ પ્રવેશ પોદિપર (વિરાજ) નામના મહારાજના રાજ્યમાં થતો હોવાથી ખાસ કરીને આમ બન્યું; મહારાજ તેમનો અને તેમના કાર્યનો વિચાર કરીને તેમને અત્યંત આદરસત્કાર સહિત આવકાર આપ્યો, તેમના આગળના માર્ગમાં જે જે તેમની સત્તામાં હોય તે દરેક સહાય તેમને આપી; પ્રથમ તો તેણે એક નહિના કીનારે શ્વેદ્રુપ ભૂમિનો એક ટૂકડો તેમને જુદો

કાઠી આપ્યો, તેમાં વાવવાનું ખીઆનું પણ તેમને પુર પાડવામાં આવ્યું, તેથી તેઓ તેના આતિથ્યનું સુખ ભોગવતાં ત્યાં આગળ એક વર્ષ સુધી ઊવણી નાખીને રહ્યા એટલુંજ નહિ પરંતુ આખરે તેઓ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા ત્યારે તેમની સાથે લેવાય એવો અનાજનો ઘણો જથ્થો એકઠો થયો. ગયાં ત્રીસ વર્ષની અટક્યા વિનાની મુસારરીથી કંટાળી ગયેલા તેમનામાંના કેટલાકે આવી મિત્ર સત્તાના રાજ્યમાં હમેશનો નિવાસ કર્યો, પરંતુ મોટા વિભાગે તો આગળ વધવાનોજ નિશ્ચય કર્યો.

છટા પડવાના સમયે મહારાજ પોદિપરે મંગલદેવને કુશહીપના શાસ્ત્રનો એક અંથ તથા અદ્ભુત શક્તિવાળું એક તાવિજ આપ્યું. અદ્ભુત પ્રકારે ઝગઝગતા 'સ્ફટિકની ધનાઢૂતિનું આ તાવિજ ખનેલું હતું, તેના કેન્દ્રમાં આકર્ષક સ્તરણું પ્રભાનું એક બિન્દુ આવેલું હતું. તેમણે વળી પોતાના સંબંધવાળા અનેક મિત્ર રાજાઓ તરફ એલચીઓ મોકલીને આર્થ શોધાના આવવા વિષે કહેવડગણ્યું તથા તેમને સારી રીતે આવકાર આપવાની સૂચના કરી. આ પ્રમાણે તેમને માટે માર્ગ હવે વધારે સત્તર યાદ પડ્યો, હમેશાં મુસાફરી કર્યાં કરવાનો કંટાળો પણ ઘણો જ ઓછો થઇ ગયો. ઉત્તર દિશામાં સધળે તાવિજ સારી પેઠે જાળીતું હતું, જેમણે જેમણે તે જોયું તે સર્વેએ તેના ધારકને પૂજ્ય બાવ દર્શાવવા લાગ્યા. એમ માનવામાં આવતું કે તેનો ધારક સદબાગી અને અજીત બનતો, પરંતુ વિરાજે તે મંગલદેવને આપ્યું ત્યારે તેમણે ગર્વ સહિત કહ્યું હતું:—

“ હવે મારે એની વધારે વાર જરૂર નથી, કારણ કે હું તેના વિના પણ અજીત છું, મારી તલવાર વડે જ હું માફ ભાગ્ય ધડી કાઢું છું. ”

પોદિપર પાસે જે બાગીચે ધારવાળી, બધા માણિક્ય બેસાડેલી સોનાની મુકવાળી એક મોટી તલવાર હતી; આ તલવારમાં જડુધ શુભો દેવાની લોકવાયકા ચાલતી તેથી જેની પાસે તે હોય તેને કાઢ કાઢે કાઢ પ્રકારનો ભય લાગતો નહિ તેમજ તેને યુદ્ધમાં ઇજા થઇ શકતી નહિ. મોટે ભાગે જેમ અજ્ઞાતો દીવાના ગૂલામે ઉપર હુકમ ચલાવતો તેમ તે પણ અમુક જૂતો અથવા પિસાચો પાસે સેવા કરાવી શકતો હતો. શુભેચ્છાની વિશેષ સાબીતી રૂપે તથા તેમના વચ્ચેના સંબંધને દૃઢ કરવા માટે મહારાજ પોદિપરે પોતાની પુત્રી બૃહસ્પતિના પતિરૂપે તેના પુત્ર સુમિત્રા (પુ) ની મંગલદેવ પાસે માગણી કરી; મંગલદેવે પણ આ માગણી આનંદથી કબુલ કરી. પૂર્વે બૃહસ્પતિનું (સ્ત્રી) આર્થ ટોળાના એક ઉપનાયક સુખવર્મા સાથે લગ્ન થયું હતું; પરંતુ જંગલીઓ સાથેના એક યુદ્ધમાં સુખવર્માનું મૃત્યુ થયું હતું. આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે, કે ત્યાં આગળ એ સમયે એક વિધવાના પુનર્લેગ વિષે કાઢ પ્રકારના બૂલબરેલા વિચાર પ્રવર્તતા નહિ.

એક અથવા બીજા કારણ માટે વર્ષોના બેઠવા સાથે મંગલદેવના મોટા ટોળામાંથી માનવિઓનાં નાનાં ટોળાં અત્ર ત્ર જ્યાં પડતાં ગયાં, તેના માર્ગક્રમમાં થોડે થોડે દૂર નિવાસ કરીને રહ્યાં થોડાંક ચલકોના અરસામાં આવાં નાનાં સંસ્થાનો બલવાન જાતિઓનાં

વૃદ્ધિ પામ્યા, તેમણે આસપાસના લોકને તાજે કંઈ, પોતપોતાને માટે મોટાં રાજ્યોની રચના કરી. તેઓ હમેશાં ઉદ્ધત અને ક્ષમા વિનાનાં બન્યાં હતાં, તેમના વારંવાર હૂમલા કરવાની ટેવથી તેઓ એટલો બધો કંટાળો આપનારા નિવડ્યા હતા, કે આશરે એક હજાર વર્ષ પછી કુશ દ્વીપમાંથી આવેલાં ગ્રજ્યો તેમના સામે એકસંપમાં જોડાયાં, સર્વથાનાં દરવાજાવાળા દિવ્ય મહારાજની કેટલીક સહાયથી તેમણે આખરે તેમને હરાવ્યા ધણીજ ખુવારી સાથે તેમને દ્વીપકલ્પની દક્ષિણ દિશામાં હાડી કાઢવામાં આવ્યા, જ્યાં આગળ તે સમયે મંગલદેવના વંશજો રાજ્ય ચલાવતા હતા અને તેમને આશ્રય મળ્યો તથા તેમનો આદર સહિત સત્કાર થયો; કાલના ક્રમણુ સાથે તેઓ એ વસતિના સમૂહમાં બળી ગયા. દક્ષિણ દેશના ઉચ્ચ વર્ગો, હિંદી સૂર્યમાં ધણા સમય સુધી ખુશ રહેવાથી થોડા ધણા કાળાશ પડતા બની ગયા છે, છતાંએ વર્તમાનકાલના લોકના જોટલાજ તેઓ આર્ય છે; માત્ર છૂટા છવાયા પ્રમાણમાંજ તેઓ કુશદ્વીપનાં ઉચ્ચ કુટુંબો સાથે મિશ્રિત બન્યા હતા.

આવી રીતે સંખ્યા ઓછી થવા છતાં હજુએ મંગલદેવના અનુયાયીની સંખ્યામાં બાજ્યે જ કોઈ પ્રકારનો ઘટાડો થયો હતો, કારણ કે તેમના લોકમાં જન્મનું પ્રમાણ મરણ કરતાં ઘણું જ વધારે હતું. આવા બટકતા જીવન વિના અન્ય પ્રકારના જીવનનો કીર્તિકુમારને અનુભવ ન હતો, એમ કહીએ તો પણ આલે, આવી દશામાંજ તેનાં બાલકો પણ જન્મીને મોટાં થયાં હતાં; સૂર્ય પ્રકાશવાળી ભૂમિઓમાંની તેમની યાત્રામાં તેઓ આનંદ લેતા હતા. હવે થોડા ધણા વૃદ્ધ બનેલા મંગલદેવે પોતાના ટોળાના ત્રણ વિભાગ પાડ્યા અને પોતાના ત્રણ પુત્રો વારણી સ્થાલચંદ્ર અને કીર્તિકુમારના હવાલામાં સોંપ્યા, તેથી તે વિગતે બાબતની સર્વ પ્રકારની ખટપટથી છૂટા બન્યા; તેમણે માત્ર ઉપર ઉપરની દેખરેખ રાખવા માંડી. તેમની પત્ની યુધદેવની પણ બુદ્ધિ માટે એટલી બધી ખ્યાતિ થઈ હતી, કે ખાસ ગૂચવણોના સમયે બધા લોક તેની સલાહ લેવા આવના; તેના ત્રણ પુત્રો તેની આંતરદૃષ્ટિમાં ધણીજ વિશ્વાસ રાખતા.

હિંદના દક્ષિણ ભાગમાં આગળ વધ્યાંજવાની પોતાની સચનાને લીધે મહારાજ પોદિબરે મંગલદેવને કહ્યું હતું કે, પોતાના રાજ્ય કરતાં કદમાં બીજા નંધરના રાજ્યવાળા રાજા હુયરંદ (કોઈ કોઈ વાર લાહિરિના નામથી જાણીતા) માટે મારા એક સંબંધી રૂપે હું તમને બલામણુ કરું છું. ખરેખર કહેવા માગીએ તો આ સમયે આ બંને રાજ્યો પોતપોતામાં હિંદના મોટા ભાગ ઉપર રાજ્ય ચલાવતા હતા. એક ઉત્તરમાં અને બીજો દક્ષિણમાં રાજ્ય ચલાવતો હતો; નાનાં રાજ્યોના એક પટાવડે એ રાજ્યો જુદાં પડતાં હતાં, સરખામણીમાં એ કંઈ પણ હિસાબ વિનાનાં હતાં.

રાજા હુયરંદની (આપણે તેમને રાની દેવના નામથી ઓળખીએ છીએ) એક વિચિત્ર પ્રકારની દશા હતી; જો કે તે દેશનો સ્વતંત્ર અને બીન તકરારી રાજા હતો, તેના લશ્કરનો સંચાર અને ન્યાયના ચૂકાદા આપનાર હતો; છતાંએ તેની પાછળ તેના કરતાં પણ એક મહાન સત્તા આવેલી હતી—એક પ્રકારના ધાર્મિક રાજા રૂપ મુખ્ય મહંતની — એ અકિત કોઈ કાલે લોકની દૃષ્ટિએ ચડતી નહિ, છતાંએ તેને અત્યંત બયપ્રદ માનવામાં

આવતી હતી. આસપાસ ઉંચી ઉંચી દીવાલો વાળા એક વિશાલ બાગના મધ્યમાં એક બપકાદાર બવનમાં તદ્દન એકાંતમાં બીજીબધી દુનિયાથી અલગ રીતે તેનો વાસ હતો. આ પદ્ધતિ સ્વીકાર કર્યા પછી બાગની દીવાલોની બહાર તે કોઈ કાલે આવ્યો ન હોતો, તેના અતેવાસિઓને પણ તેની બહાર જવાની પરવાનગી ન હતી. બહારની દુનિયા સાથે તે માત્ર પોતાના પ્રતિનિધિ રૂપ ઉપમહંત દ્વારાજ વ્યવહાર ચલાવતો; જે તેને કોઈ જોઈ શકતું તો તે આ ઉપ-મહંતજ તેવા માનવામાં આવતા, કારણ કે જ્યારે તેમની બાગમાં દરવાની મરજી થતી ત્યારે દરેક જણને માર્ગમાંથી દૂર રહેવાની આજ્ઞા કરવામાં આવતી. આવા સર્વ પ્રકારના એકાંતવાસનું એટલુંજ કારણ હતું, કે તેને મહાશુરના પ્રતિનિધિ રૂપે માનવામાં આવતો હતો; એમ ધારવામાં આવતું, કે સાધારણ લોક સાથેના સર્વ પ્રકારના સંસર્ગમાંથી તેને બાલકુલ અલગ રાખવામાં ના આવે તો ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી આવતા સંદેશો સંપૂર્ણ રીતે વહન કરવા જેટલું તેનાથી પવિત્ર અને શાંત રહી શકાય નહિ.

રાજા અને તેના અદૃશ્ય મુખ્ય મહંત વચ્ચેના મંબંધ, પ્રાચીન સમયમાં જાપાનમાં રોગાન અને મિકાડો વચ્ચેના સંબંધને લમબમ મળતો આવતો હોય એવું જણાય છે; રાજા મહંતની સલાહ વિના જરા પણ અગત્યનું કોઈ પણ કાર્ય કરતો નહિ આ વખતે મુખ્ય મહંતનું નામ ખ્યારું હતું. તેઓ અતિ બલવાન અને બુદ્ધિમાન પુરૂષ હતા—આ પણને સૂર્યના નામથી જાણિતા મહાપુરૂષ કે જેમની જીંદગી કીર્તિકુમારે ત્રણ દશર વર્ષ પૂર્વે અર્ધમાં પોતાના જીવનના ભોગે બચાવી હતી.

મહારાજ પોદિખરે મોકલેલ એલચી મંદલે રાજા હુયરંદ પાસે આવીને મંગલદેવ અને તેમના ટોળાની તૂર્તમાં આવવા રિષેની વાતો કની ત્યારે હુયરંદે પોતે કેવા પ્રકારે વર્તવું એ વિષે એકદમ સૂર્યદેવની સલાહ લેવામાં આવી. મુખ્ય મહંતે એવો ઉત્તર કહ્યો, કે આવા દેશાંતરગમનની આજ્ઞા દેવોએ કરી છે, આવનારી જાતિ એક સમર્થ પ્રજાના આગામી સૂચન રૂપ છે, જેમાંથી દુનિયાના અનેક મહાન ઉપદેશકો ઉપજી આવશે. તેમને સર્વ પ્રકારના માન સહિત આવકાર આપવાની, બધાં મુખ્ય મુખ્ય નગરો પાસે તેમને બુખિના હુકમો આપવાની રાજાને સલાહ આપવામાં આવી; આથી જેમની મરજી હોય તે દેશમાં સધળે પસરીને નિવાસ કરી શકે. પરંતુ જેમની મરજી એક જિલ્લ જાતિ રૂપે વસવાની હોય તેમને માટે નીલગીરી પર્વતોની તળેટીમાં નિર્જન પ્રાન્ત જુદો પાડી આપવાનો હતો કે જ્યાં તેઓ ત્યાં આગળ તેમના પિતાપ્રપિતાઓના રીવાજ પ્રમાણે વસી શકે,

મંગલદેવના આવવાનાં અનેક વર્ષો પૂર્વે આવી દેવી વાણિ કહેવામાં આવી હતી; તેથી જ્યારે તે ત્યાં આગળ આવ્યા ત્યારે દરેક જાણત તેમને માટે તૈયાર બનેલી જોવામાં આવી રાજા હુયરંદે પોતાના પુત્ર રંભાને રાજ્યને સીમાન્તે તેને લેવા માટે મોકલ્યો; તે રાજાની પાસે આવી લાગતાં, લોકના બપકાદાર રસાલાના મોખરે તેને મળવાને તે જાતેજ બહાર આવી પહોંચ્યો, તેનો અત્યંત આદર સહિત સત્કાર કર્યો; મંગલદેવે સૂચવવામાં આવતી સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા એકદમ કબુલ કરી; આખરે તેની બટકામણીના અંત આવ્યો તથા તેની મોટી જવાબદારી પાર પડી બેઠને તેણે આગ્રાર માન્યો. નવાઈ મરેલી રીતે હુંક

મમયમાંજ મુખ્ય મહત્તની આગાઓ અનુસાર બધું કરવામાં આવ્યું. આવા મહાન દક્ષિણાત્મ ગ્રન્થની વસતિના એક સ્વીકાર્યલા વિભાગ રૂપે આર્ય લોકોએ સલાહ આપી વાસ કર્યો.

તેમના આવતા પૂર્વે સૂર્યદેવે તેમના વિષે એક વિચિત્ર પ્રકારનો હુકમ બહાર પાડ્યો હતો; તેમને કેવી રીતે આવકાર કરવો તથા “ઉત્તરના લાંબા નાકવાળા વિદેશીઓ” સાથે કેવી રીતે વર્તવું, એ વિષે તેમાં પોતાની પ્રજાને સમજાવવામાં આવ્યું હતું. સાધુપુત્રની ના ૫૬ માટે તેઓ પ્રકૃતિથીજ યોગ્ય હોવાનું તેણે ખાસ વર્ણન આપ્યું હતું તથા એવી આજ્ઞા કરી હતી, કે બનતા સુધી સાધુપુત્રનીઓની ખાલી પડતી જગાઓ તેમનામાંના શીખાઉઓથીજ પૂરાવી જોઈએ, આવી જગ્યાઓ પણ તેમનામાં બનતા સુધી વંશપરંપરાની હોવી જોઈએ.

તેમનામાંના જેમની મરજી પોતાના લોકમાં બળી જવાની હોય તેમને તેમ વર્તવાની છૂટ હતી તથા તેમને યુદ્ધ સંબંધી અથવા વ્યાપારીકાઓમાં જોડાવું હતું; પરંતુ જેઓ સાધુ પુત્રનીનું કાર્ય ઉપાડી લેવાની ઈચ્છા વાળા હતા તેમને બીજા બધાઓથી એક અલગ વર્ગ રૂપે વસવાતી દરેક સગવડ કરી આપવાની હતી; બીજાઓ તરફથી મળતી બક્ષિસો વડે આમતું પોષણ થવાનું હતું પરંતુ તેમને કાંઈ પણ પ્રકારની જાતિદી મિશ્કત એકઠી કરવાની ન હતી.

ઉપમહત્ત કે જેમના દારા આવી બધી આગાઓ બહારની દુનિયામાં પ્રવર્તવામાં આવી હતી તે આ સમયે બહુ વૃદ્ધ યશ્ન મયો હતો; આપણે તેમને ચિદંબરના નામથી ઓળખીએ; પાકી ઉમરને લીધે તેણે પોતાના અધિકારનાં બારે કર્તવ્યોમાંથી પોતાને છૂટા કરવાની પ્રાર્થના કરી ત્યારે સૂર્યદેવે પ્રજાને એક દર્શાત બેસાડવા રૂપે મંગલદેવને તેમના એક પુત્રને ખાલી પડેલી જગ્યાએ નીમવા માટે મોકલ્યો આપવાની માગણી કરી. આવી માગણીથી મંગલદેવે પોતાની જાતને અત્યંત માન મળેલું માન્યું તથા પોતાની જાતને અને પોતાનું જ જોય તે સર્વને તે દેવોના સંદેશવાહકની આગમાં ગણે છે, એમ તેમણે કહાવ્યું; પરંતુ હવે તે જાતે ધણો વૃદ્ધ યશ્ન ગંધશો હોવાથી તથા દુનિયાદારીની બાબતોમાંથી તેની અલગ થવાની મરજી થવાથી, જે તેના વડિલ પુત્ર ભાલ્યદ્રને તેની પોતાની બાબતો સંભાળી લઇને સુખી પદની પરંપરા અને ખ્યાતિને જાળવવા દેવામાં આવે, અને જે સૂર્યદેવ પોતાના કુટુંબને જે અદ્ભૂત માન આપતો હતા તે કીર્તિકુમારને લેવા દેવાની રજા આપવામાં આવે તો તેમ ધણું જ પસંદ આવે. (એટલું કહી લેવું જોઈએ, કે વર્ણુતાંરાએ (પુ) ક્યારનું યોગીનું જીવન મહણું કર્યું હતું, નીલગીરીની એક ગુફામાં વાસ કર્યો હતો; આ વિષય વિષે તેને પૂછવામાં આવે તો તેણે સાધારણ દુનિયામાં પાછા આવવાની દહતી સહિત ના પાડી.)

સૂર્યદેવે, મંગલદેવે સૂર્યવેલી ગોઠવેલું આનંદ સહિત સ્વીકારવાની કૃપા કરી, તેથી કીર્તિકુમાર એકદમ રાજ્યમાંની ખરેખરી સત્તાના બાબદુનિયાના પ્રતિનિધિની નવાઇ ભરેલી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો — એ જાણ્ય બંધિતનાં જાતોજાત દર્શન કરનાર એ એકલોજ યુરૂપ હતો; આવી રીતે તેમની સાથેના સર્વ પ્રકારના બંધનદારના, રાજ્ય હુકમરદના જાતના સંદે-

શાઓના બ્યવહારના સાધનરૂપ તે બુન્ધો; પ્રથમ તો તેને જવાબદારીના ગાંભિર્યથી સદગ્ર ભારે પડ્યું, પરંતુ તેના કાર્યના ક્રમથી તે બોખીયો થતો ગયો તથા સૂર્યદેવને સારી રીતે પીછાનતો થયો ત્યારે તેને પોતાના પદનાં કંતૈભ્યો સહેલથી યથ શક્તિએ એમ લાગ્યું. મુખ્ય મુશ્કેલિ પસંદગી કરવા બાબતની હતી—તેના સમક્ષ દરરોજ આવતા કુંડીબંધ પ્રશ્નોમાંથી સૂર્યદેવને પૂછવા જેવા કેટલા હતા તથા તેવા કેટલા નહતા, એ નિશ્ચય કરવા વિષેની હતી. જે તેમના આગળ રજુ કરવા જેવા ન હતા તેમતો તેને ભતોજ કેસેલો આપવાનો હતો; પરંતુ સૂર્યદેવનાં નિરાકરણોના અવલોકન વડે તેની બુદ્ધિ ઘણી ખીલી નીકળી તથા સમતોલ ન્યાય અને તીવ્રબુદ્ધિ માટે તેની ઘણી ખ્યાતિ થઈ.

ખરેખરી ન્યાયની અદાલતો અલબત્ત તેનાં તાબામાં ન હતી, જોકે ત્યાં આગળ પશુ તેની સલાહનું ચાલું વજન પડતું; પરંતુ સંકટમાં સપડાવેલા ઘણા લોક કાપદાથી ન્યાય મેળવવાને બદલે સાધુ પૂજારીઓની સલાહ લેતા તથા અંતે મુખ્ય મહંત અથવા તેમના પ્રતિનિધિને નિર્ણય એકવાર આપવામાં આવતો ત્યાં તે માટે કોઇવાર શંકા કરવામાં આવતી નહિ. આવી જવાબદારી ભતે જ કીર્તિકુમાર માટે એક પ્રકારની ઉદાર ફેલવણી રૂપ નિવડી, સૂર્યદેવ સાથેના હમેશનો નિકટનો સંબંધ પશુ તેને ઘણો સહાયકારક થયો. આ સર્વની પછવાડે હમેશાં મહાગુરુનું નિયમન ચાલતું હતું, પરંતુ આ માત્ર સૂર્યદેવને જ સ્વયંવામાં આવતું હતું, હમેશાં સ્વપ્નમાં અથવા ધ્યાનમાં આમ થતું પરંતુ કોઈ કોઇવાર તો સીધી સીધા સંબંધાય એવા અવાજ વડે આવી સૂચના આપવામાં આવતી. એક પ્રસંગે કીર્તિકુમારને આવી રીતે મહાગુરુ તરફથી માયા પ્રસંશાના યોગ્ય શબ્દો સાંભળવાનો હક મળ્યો હતો; આથી તેને તેના મહેનત બરેલા કાર્યમાં ઉત્તેજન મળ્યું તથા તેનામાં નવું પ્રોત્સાહન આવ્યું. યોગનાએશી વર્ષની ઉમરે મરણ થતા સુધી લગભગ ત્રીશ વર્ષ સુધી તેણે આ જવાબદારી બરેલું પદધારણ કર્યું; આ બધા સમયમાં સૂર્યદેવ સદગ્ર મોટા યપલા જણાયા.

કીર્તિકુમાર આશરે સાઠ વર્ષનો થયો ત્યારે તેની માતાનું મૃત્યુ થયું, આથી તેને જાત્યંત શોક થયો; સૂર્યદેવે તેને આગેલા દિવસા અને સદાય વિના આ બાબત ખરેખર અસહજ થઈ પડત. આ પછી યોગજ સમયમાં તેની પાત્રી કાત્યાયની માતાની પાછળ ગઈ; તેના જીવનનાં છેલ્લાં સત્તર વર્ષમાં તેની બ્દાલી પોત્રી મૃદબ્યવસ્થા ચલાવતી હતી પુરુષદ્રવે (સી) તેના ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો, બીજા કોઈપણ કરતાં તેજ તેને સારી રીતે સમજી શકતી હતી. મંગલદેવના મરણ પછી એ જાતિના મુખીપદમાં લાલચદ્ર આવ્યો પરંતુ આ પદ યોગજ સમયમાં માત્ર નામનું જન્યું, કારણ કે આર્યોએ જે પ્રજાતા મધ્યમાં વાસ કર્યો હતો, તેના એક વિભાગ રૂપ બનીને તેઓ ઠરી શમ પડ્યા, જો-કે સાધુ પૂજારીની જાતિ કોઈ કાલે તેમની સ્થાને પરસ્પર કન્યાવ્યવહાર રાખતી નહિ. આગળ ઉપર રંબા (પુ.) સંતાન વિના મરણ પામવાથી લોકોએ એકમતે લાલચદ્રને ખાલી રાજ્યાસન ઉપર આવવાની વિનંતિ કરી; આ પ્રમાણે દક્ષિણ દિશમાં એક આર્યવંશ દૃઢ રીતે સ્થાપિત બન્યો. સાધારણ રીતે કાળા કોકેસવાસિઓરૂપે ગણ્યતા દક્ષિણના બધાએ બાહ્યો આપણે જે જાતિનું આગમન વર્ણબુંદ છે તેમાંથીજ નિઃસંશય રીતે ઉતરી આવેલા છે, જે કે ઉચ્ચ જૂમીમાં લાંબા સમયના વાસને લીધે તેમના પૂર્વજો કરતાં તેઓ વધારે કળાશ વાળા બન્યા છે.

છઠ્ઠી વાર્તાનાં પાત્રો.

મહાગુરુ.....અદૃશ્ય સહાયક.

મનુ.....મંગલદેવને સ્વપ્નમાં દર્શન દે છે.

સોમદેવ.....મંગલદેવના ધાર્મિક ગુરુ.

સૂર્યદેવ.....સુખ્ય મહંત બ્યારી.

ચિદંબર.....ઉપ-મહંત.

વિરાજ.....રાજા પોદિબર. પુત્ર—સુમિત્રા.

શનીદેવ.....રાજાદુરંદ (કોઈ કોઈ વાર લાહિરીના નામથી વ્યવહારતાં.)

પુત્ર રંભા

સુખ્યર્મી.....ઉપ નાયક.

કાર્તિકુમાર.....પિતા-મંગલદેવ માતા-સુધદેવ. ઘડિલવંતુઓ-વારણી

બાલચંદ્ર. મોટીચ્છેન—બૃહસ્પતિ. નાનીચ્છેન—રઘુપાલ પત્ની—કાત્યાયની. પુત્રો

પ્રમદા, માનસિંહ, અબિકા, દાંતિ. પુત્રીઓ—નવીનચંદ્ર, વરુણતારા, શીવાહ.

બાલચંદ્ર.....પત્ની-નરસિંહ. પુત્રો-વિશ્વસેન, વિદ્યા મદા. પુત્રીઓ-શારદા, સુમદ્રા

બૃહસ્પતિ (સ્ત્રી).....પ્રથમપતિ-સુખ્યર્મી. બીજાપતિ-સુમિત્રા.

રઘુપાલ (સ્ત્રી).....પતિ—પાર્વતિ. પુત્ર યશોધરા.

પ્રમદા (પુ).....પત્ની શારદા. પુત્ર—કમલા.

વરુણ તારા.....પતિ મહિપાલ પુત્રી-પૃથ્વીચંદ્ર. પુત્રો ઉત્તમ, કાર્તવર્મા.

વિશ્વસેન.....પત્ની-વિમલા. પુત્રો-સુભાદુ, શુશિકા, કુબેર. પુત્રી-શકંતલા.

વિદ્યાપત્ની-રાજસિંહ. પુત્ર-શાંતિકુમાર

સુમદ્રા.....પતિ—ગુલાબસિંહ.

પૃથ્વીચંદ્ર.....પતિ—કમલા પુત્રીઓ પદ્મા, દેવપાલ

રમણી.....મગિલિયાનો નાયક પત્ની-પ્રમુદા. પુત્રી-રંભા

રંભા.....પતિ—ગૌરી

તિલકકુમાર.....વિરોધિ પક્ષનો નાયક.

॥ જ્ઞાન મંદિરનો મુસાફર. ॥

(૨)

હિંદુઓમાં મોક્ષ મેળવવાના માર્ગરૂપ યોગનાં સુખ્ય એ દર્શનો છે,—રાજયોગ અને હઠ યોગ. યોગ શબ્દ યુજ્ય એટલે જોડું એ ધાતુ ઉપરથી થયો છે. તેના વડે મનનો પરમાત્મા સાથે સંયોગ થઇ શકે છે. પૂર્ણ પદ્મ પ્રભુને પામવા માટે યોગ રૂપ સાધન છે. રાજયોગ અથવા બધાએ રાજ્યો પશુ અનુભવ કરી શકે એવા ખરેખરા યોગના સંબંધમાં રાજ્યો વા યુક્તિઓ હોય, સર્વથી અનુભવ થઇ શકે એવો છે. આ યોગમાં મનો નિરોધને એક અગત્યના વિભાગ રૂપ ગણવામાં આવે છે, આવા માર્ગે પગલા માનવિને દુનિયામાં વસવાતું હોય છે. સામાન્ય બધા માટે તેને તેનાં કર્તવ્યો કરવાનાં હેતુ છે, તેના પોતાના સ્વાર્થને ઉચ્ચ હેતુને અધિન બનાવવાનો હોય છે પરમાત્મામાં મનની એકાગ્રતા વડે, એ એકનેજ પોતાના સર્વ પ્રકારના સ્વાર્થ અધિન બનાવવા વડે, દેહ ગમે તો યંત્ર વત દુનિયાના વ્યવહારમાં ગૂંથાયેલો હોય છતાંએ અબ્યાસિ પોતાના મનોમયદોષ દ્વારા દમેશાં એ ઉચ્ચશ્રેણીમાંજ વિહરતો હોય છે.

હઠયોગ અથવા જેમાં મનને હઠ વડે, બહારકારે અધિન કરવામાં આવે છે એ યોગના અનુયાયીઓનો એવો આગ્રહ છે. કે મનનો સીધો સીધો નિરોધનો માત્ર ગણ્યાં ગાંધ્યાં માનવિઓજ કરી શકે. મનોનિરોધમાં આવતાં વિધોની શોધ ચલાવતાં તેમને દેહ પશુ એવા એક વિધન રૂપ જણાયો. તેથી તેમણે દેહને કબજે કરીને તે દ્વારા મનને કબજે કરવાનાં સર્વ પ્રકારનાં સાધનોની ચોજના કરી. આવા ઉદ્દેશથી તેઓ અરણ્યોના એકાંતમાં બસવા લાગ્યા, હાથે કરીને ઉભાં કરેલાં દુઃખની પરંપરાદ્વારા દેહને કષ્ટ દેવાની હઠપર્વત પહોચ્યા. વ્યાસ ઋષિના સમયમાં આવા પ્રકારની કષ્ટપરંપરા હઠપારની વધી ગઇ હતી; પૂર્વે ખંને ભિન્ન માર્ગોએ જતાં આવાં યોગદર્શનોનાં વિરોધ ચમાવતાકેટલાક સિદ્ધાંતો તેમણે ભગવદ્ગીતામાં ઉચ્ચાર્યા છે મહર્ષિ હઠયોગીઓની એટલી વાત સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું કરે છે. કે લખ્યો માનવિઓમાં ભાગ્યેજ એકાદ જણ મનનો મનવડે નિરોધ સાધી શકે છે. તેટલા માટે અધ્યાત્મિક દિશામાં કાપં કરતા સામાન્ય લોક સમૂહ માટે કેટલાક નિર્બુધ યવા જ નેપથ્યે પરંતુ અરણ્યમાં એકાંતમાં બસાઇ બેસવાની તથા અત્યંત સંકટકારક કસોટીઓ દ્વારા દેહને કષ્ટ આપવાની હઠયોગના અનુયાયીઓની ત્રિધિનેતેઓ તિરસ્કારી કાઢે છે. આ ઉભય માર્ગના અનુયાયીઓને તેઓ દુનિયામાં રહીને શ્વથી પ્રેરાયા વિના તેમનાં કર્મ કરવાની સલાહ આપે છે. તેઓ સર્વને માટે દરાવેલા સમયોયે નિષ્પલ યયા વિના અબ્યાસ કરવાનો ધ્યાનનો એક પ્રકારનો વિધિ સૂચવે છે. મનને પશુ દેહના જેટલીજ દરાવેલા સમયે, ચૂક્યા વિના કસરત આપવાની જરૂર છે. માત્ર ધારવા પ્રમાણે ઉપરની વાર્તા વ્યાસના ઉપર પ્રમાણેના સિદ્ધાંતોનું સૂચન કરે છે. એક મુસાફર ખરા ગાનતા મંદિરની શોધમાં નિકળ્યો છે. એ મંદિર તે તેનું હૃદયજ છે, જેમાં તે તેના નિર્દોષી બાલ્ય કાલથી રમતો હતો, હજુ સુધી દુનિયાદારીની વાસનાઓથી (આમનો પછીથી ઉદ્ભવ થાય છે) કલુષિત બન્યા વિનાની આ.

પણી આંતર પ્રેરણાઓનો ઉદ્ભવ પણ અત્રેથીજ થાય છે, એટલું સમજ્યા વિના તેણે ધાર્યું કે એકાદ પર્વતના ઉચ્ચ શિખરે ઉપર આત્માનો વાસ હોવો જોઈએ, તેથી તેણે આખરે માત્ર નિરાશ બનવા માટેજ અગમ્ય ઉચ્છ્રાંચે ચઢવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. ઉચ્ચ ઉદ્દેશને અધિન પોતાનો સ્વાર્થ બનાવીને તથા ફલની કોમ્પ્રોમીસની અભિલાષા વિના દુનિયામાં આવી પડેલાં કર્તવ્યો કરવાથી તે આંતર પ્રદેશમાં વસતા ઇશ્વરને શોધી શકત; પરંતુ હઠયોગના અનુયાયીની પેઠે તેણે નકામું જ માની લીધું, કે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે કસોટીઓની પરંપરાની જરૂર હોવી જોઈએ. અંતઃકરણના અધિપતિ રૂપ ઘોળાવાળા ચાલવાળા જુદા પુરુષે જે મંદિરમાંથી પૂછ્યું તે વિદ્યાભવનના નામથી અથવા બુદ્ધિના બંડોળના સ્થાન રૂપ ગણી શકાય એ મંદિરના પૂજ્ય પુરુષ તેનું નામ આપતા નથી એ ઉપરથી પોતાના નિરાસાદ બનેલા મન અનુસાર યાત્રાળુ કહે છે કે એ ભાગ્યવ્ય હોયેનું મંદિર છે. અધ્યાત્મ વિદ્યાના ત્રીજા ભુવનમાં પ્રથમ અધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો અનુભવ થઈ શકે છે. યોગની પરિભાષામાં કહીએતો, દેહનાં બંધનોમાંથી છૂટા થવા માટે તેનાં જીવાં જીવાં કેન્દ્રોમાંથી જીવાત્માને પસાર થવું પડે છે એવું ભગ્ન હોયે અથવા વિદ્યાનું મંદિર તે મસ્તક છે; ખરા જ્ઞાનનું મંદિર તો દરેકના પરમાત્માના વાસસ્થાનરૂપ હૃદય છે.

મુસાફરને પાછા ફરવાનો જે આગ્રહ જુદા પુરુષ કરે છે તેથી એ બાબતો સ્વચાલ છે. આધ્યાત્મિક મુસાફરે સતત કર્મપરાયણ રહેવાની ટેવ પાડવી જોઈએ; એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અટકાવ થશે તો તેનો પ્રત્યાધાત થયા વિના રહેશે નહિ. બીજું, જે મુસાફર એક દમ પાછો ફરીને, એ દિશામાં મુસાફરી કરનારાઓ એકલાનેજ નહિ પરંતુ આવી મુસાફરી માટે તૈયાર થનારાઓને પણ સમજાવશે, કે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો સમાવેશ માત્ર બુદ્ધિનાં (મસ્તક) વિદ્યાસમાં અથવા દુનિયામાંથી અલગ થઈ જવામાં થતો નથી, પરંતુ માત્ર હૃદયોના મંદિરમાં અને તે પણ દુનિયામાંજ સમાવેશ થાય છે તો દુનિયાની એક ઉત્તમ પ્રકારનું દૃષ્ટાંત પુર-પાડવામાં આવશે, તેનાં સંકટોનો મોટો ભાગ જોઈએ થઈ જશે તેના પ્રયત્નોના અંતરગત આવો નિરાશા પણ તેના પરિણામ વિનાની ન હતી, કારણ કે એક પગલું ભરવામાં આવ્યું હતું.

ઉપરની વાર્તામાં સમાવેશ થતું એક તત્ત્વ શીખીવજની વાર્તામાં જણાઈ આવે છે. આત્મજ્ઞાનની શોધમાં એક રાજાએ અરણ્યના એકાંતમાં જઈને પોતાનો ઉદ્દેશ પારપાડવા માટે દેહની કટ્ટપરંપરા સહન કરવામાંડી. એક ઉચ્ચભૂમિકાના તત્ત્વજ્ઞાનીએ તેમને જણાવ્યું કે રાજા તમારો સન્યાસ યથાર્થ નથી. આ સંબંધી રાજા ગભરાયો ને મુનીને કહ્યું કે મેં તો રાજ્ય, સ્ત્રી અને બીજા સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે. મુનીએ પોતાનું કથન ચાલુ રાખ્યું તે ઉપરથી રાજાએ જે અરણ્યમાં હતો તે માટેના પ્રેમનો પણ ત્યાગ કર્યો. મુનીએ હજુએ પોતાનું કહેવાનું ચાલુ રાખ્યું તે ઉપરથી તેણે પોતાનો બાકીને; સામાન અગ્નિને સ્વરૂપ કર્યો હજુ પણ મુનીને તેનું તેજ કહેવાની હઠ કરતા જોઈને રાજાએ પર્વત ઉપર ચઢીને પોતાના દેહને નીચે ગળાડાવવા માંડ્યો કે તેથી ખરો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ મુનીએ તેને આવા કાંઈમાંથી અટકાવ્યો અને સમજાવ્યું કે દેહતા, વિત્તના અથવા દુનિયાની સમૃદ્ધિના ત્યાગમાં ખરો સન્યાસનો સમાવેશ થતો નથી. તેનો ખરો સમાવેશનો મનના ત્યાગમાંજ થાય છે.

॥ સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ સાયેનો વાર્તાલાપ. ॥

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬૦ થી.)

(૮)

સંગીતની કલા અને વિદ્યા—પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય.

(શ્રી પ્રીયનાથસિંહ.)

બેલુરમાં નીલાંબર સુકરજીના આરામ-બંધનમાં મઠમાં ૧૮૯૮ ના જુલાઈ માસની એક રાત્રીનો સમય હતો. પોતાના સર્વ શિષ્યો સહિત સ્વામીજી ધ્યાન અસ્ત બન્યા હતા; તેની સમાપ્તિ થતાં બહાર આવીને તેઓ એક જોરડીમાં બેઠા. બહુજ સમ વર્ષાદ પડવાથી થડો પવન વાવાને લીધે તેમણે બારણું બંધ કરીને તાનપૂરા નામના વદ્ય સાથે ગાવાનો આરંભ કર્યો. સંગીત પૂર્ણ થતાં સંગીત વિષે લંબાણુથી ચર્ચા ચાલી. સ્વામી શીવાનંદે તેમને પૂછ્યું, “પાશ્ચાત્ય સંગીત કોના જેવું છે?”

સ્વામાજી—અહા! તે પછી ખરું હોય છે; તેમાં અત્રે હજુ મળી આવતી નથી તેવી એક તાલની સંપૂર્ણતા મળી આવે છે. માત્ર આપણા બીન કેળવાયલા શ્રવણને પ્રીય લાગતું નથી તેથી આપણે તેને પસંદ કરતા નથી. એ ગર્વવાળો આપણને માત્ર શીયાળવાંની પેઠે રડતા લાગે છે. પ્રથમતો મારો સંસ્કાર પછી આવેલો હતો, પરંતુ તેમનું સંગીત ધ્યાન પૂર્વક શ્રવણ કરતાં તથા તેના સૂક્ષ્મપ્રકારે અભ્યાસ કરતાં મને તે વધારેને વધારે સમજાવા લાગ્યું, આખરે હું નવાઈમાં મરડાવ બન્યો. એકાદ ઉત્તમ પ્રકારના ચિત્રને અવલોકતાં તેમાં ખરા સૌંદર્યનો સમાવેશ ક્યાં થાય છે, એ આયણાથી સમજી શકાતું નથી વળી અમુક હદ સુધી અક્ષિ પછી કેળવાયલી ના હોય તો, રંગનાં મિશ્રણો અને છાયાઓની સૂક્ષ્મ ખુબીઓ, કલાના કાર્યની ખરી અંદરની ખુબી આયણાથી સમજી શકાતી નથી. આપણા ખરા સંગીતનો સમાવેશ કીર્તનો અને દ્રુવપદમાં થાય છે, મુસલમાન પદ્ધતિનું અનુકરણ થવાથી બાકીનું બગડી ગયું છે. હું તમારું એમ ધારતું છે, કે ટીપ્પાના ટૂંકા અને માલ વિનાના રાગ તીણા સ્વરે ગાવા તથા કૂદકે ને બૂરકે એક રાગમાંથી બીજા રાગમાં વીજળીના વેગે દોડાદોડી કરવી, એમાંજ સંગીત સ્ટિની ઉત્તમ બાબતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે? એમ નથી; દરેક માપમાં પ્રત્યેક સૂત્રને સંપૂર્ણ રીતે લલકારવામાં ના આવે તો સંગીતની સર્વ પ્રકારની વિદ્યાનો નાશ થાય છે. ચિત્રકલાની બાબતમાં પ્રકૃતિની સાથે સંસર્ગમાં રહેવાથી તમે તેને જેટલી કલાવાળી બનાવવી હોય તેટલી બનાવી શકો છો; આમ કરવામાં કાંઈ પછી નુકસાન નથી, આનું પરિણામ પછી શુભ વિના અન્ય નહિ આવે. આ પ્રમાણે સંગીતમાં પણ વિદ્યાને અનુસરીને તમારે જેટલુંકોણ જતાવવું હોય તેટલું જતાવો શકો અને તે શ્રવણને પછી આનંદકર નિવડશે. માત્ર હિંદમાં આખા પછીજ મુસલમાનોએ ભિન્ન ભિન્ન રાગ અને રાગણીઓ ઉપાડી લીધી પરંતુ તેમણે ટીપ્પાના ખ્યાલો ઉપર તેમના પોતાના રંગની એટલી બધી છાપ લગાવી છે, કે સંગીતમાંની સર્વ વિદ્યા કહીને વિનાશ થયો છે.

પ્રશ્ન—એમ કેમ મદીરાજ? ટીપ્પાના ખ્યાલ સાંભળવા કોને પસંદ પડતા નથી?

સ્વામીજી—તમરાંનો અવાજ પણ કેટલાકને બહુસારે લાગે છે. સંતાલ લોકો પણ પોતાના સંગીતને સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ માને છે. તમે એટલું ના સમજતા હો એમ લાગે છે કે, ત્યારે આટલી બધી ઉતાવળથી એક-રાગમાં ખીન્ને રાગ ધુસી જાય છે ત્યારે સંગીતમાંથી સર્વ પ્રકારની મીઠાશ દૂર પળે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ઉલટું એનાથી બેતાલ, એસુ ઉપજ આવે છે. સપ્તસ્વરનાં મિશ્રણો અને ઉપમિશ્રણોમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં રાગરાગિણીઓને સમાવેશ થતો નથી ? જો કોઈ ટપ્પામાં એકાદ આખા રાગને કલંકિત બનાવીને એકાદ નવીન રાગ ઉપજાવે, આ સર્વ ઉપરાંત ખૂબ મહેનતથી સ્વરને ઉંચામાં ઉંચો ચઢાવવામાં આવે તો તેનો મૂલ રાગ શી રીતે સચવાઈ રહેવાનો હતો ? અસર ઉપજાવવા માટે હલકા અને ટુંકા રાગનો આટલો બધો હલપારનો ઉપયોગ કરવાથી સંગીતની કાંવ્ય કલાનો સંપૂર્ણ વિનાશ થાય છે. ગીતથી જીવીયાર સામાનામાં ઉપજાવવાનો હોય તે લક્ષમાં ગખીને ગાવાની બાબત ટપ્પાઓનો પ્રચાર થતાં આપણા દેશમાંથી સંપૂર્ણ રીતે અદૃશ્ય થવા લાગી નાટ્ય શાલાઓમાં સુધારો થતાં હવે આ પ્રમાણે યોડી ગણી ઉદ્ધાર પામતી જણાય છે; પરંતુ અન્યપાસા રાગ અને રાગિણીઓ માટેનો મવં પ્રકારનો પ્રેમ વધારે ને વધારે વિનાશ થતો જાય છે. દ્રુવપદ્ ગાવા બજારવાની કલામાં જેઓ ઉરતાદ મનાય છે તેમના મત પ્રમાણે ટપ્પા સાંભળવા ઘણાજ દુઃખકર લાગે છે. પરંતુ આપણા સંગીતમાં અજાણની તાલ સુર પ્રમાણે ઉંચે નીચે ચઢવાની બાબત ઉત્તમ પ્રકારની છે. કેન્દ્ર લોકો પ્રથમજ આ બાબત શોધીને કીમત કરવા લાગ્યા છે, તેમના સંગીતમાં તેને ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા છે. તેમણે આ પ્રમાણે કરવા પછી સમગ્ર યુરપે હવે તેનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે.

પ્રશ્ન—મહારાજ ! તેમનું સંગીત મૂખ્યત્વે કરીને લગાયક પ્રકારનું લાગે છે, ત્યારે આપણામાંથી એ તત્ત્વ ખીલકુલ દૂર થયેલું લાગે છે.

સ્વામીજી—અરે, ના, આપણામાં પણ ને છે. લગાયક સ્તરમાં તાલની ધણી જરૂર પડે છે. આપણામાં સમતાલની દીલગીરી બરી જોઈ છે, તેથી આપણામાં તે વિશેષ જણાઈ આવતું નથી. આપણું સંગીત સારી રીતે, નિશ્ચિત પ્રકારે સુધરતું હતું, પરંતુ મુસલમાનો આવી લાગતાં તેઓ તેને એવા પ્રકારે પોતાનું બનાવી બેઠા કે સંગીતનું જૂઠું આગળ વધી શક્યું નહિ. પાશ્ચાત્યોનું સંગીત ઘણું વધી ગયું છે. તેમના સંગીતમાં કોમલતા તેમજ વીરતાનો ભાવ જણાઈ આવે છે, તે જેમ હોયું જોઈએ તેમજ છે. પરંતુ આપણું તૂંબડાનું બનેલું પ્રાચીન સંગીતવાદ જરા પણ વધારે સુધરવા પામ્યું નથી.

પ્રશ્ન—કયા રાગ અને રાગિણીઓનો સ્વર લગાયક પ્રકારનો છે ?

સ્વામીજી—જો દરેક રાગને મમતાલ જોઈવવામાં આવે અને વાદોને તે પ્રમાણે મીલાવવામાં આવે તો તે રજુગીતના પ્રકારનો બની શકે છે. કેટલીક રાગિણીઓનું પણ આમ થઈ શકે છે.

વાળુનો સમય ચવાથી વાર્તાલાપ બંધ થયો બોજત પછી, રાત્રી ગાજવાને કલકત્તેથી મહામાં આવેલા અતિથિઓની સુવાની જોઈવણી વીણે સ્વામીજીએ તપામ કરી; પછી પોતે પણ અવનિદ્રામાં ગયા.

(આગળ ચાલુ.)

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચે ગવનનારને સ્વીર.

મ ન દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

*બાલ વિલાસ.

(બાવૃત્તિ ચોથી-તૈયાર છે.)

* આ પુસ્તક મે ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે. કિ રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

શ્રીવૃત્તિપ્રભાકર.

(નાટક

આવૃત્તિ બીજી.

કિ ૦-૮-૦

૦ કોમત રૂ. ૩) તથા

ઉત્તર રામચરિત્ર

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી

આવૃત્તિ બીજી

કિમત રૂ. ૧-૮-

પ્રણિતમુલહિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી

ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ

*ચારિત્ર.

નલુભાઈ દિવેદી. (સ્વતંત્ર દીપ્તસાધ)

આવૃત્તિ ત્રીજી

સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ.

કિમત રૂ. ૧-૦-૦-૦

*મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે, પ્રસન્ન કરેલું છે

આ સિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ. અથવા એમ.એમ.ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાદેવી રોડ, અથવા પંડિત જ્યેષ્ઠરામ મુન્દરાજી બુક્સેલર (નં. ૩૪૩ જવેરબાગ—મુંબાઈ) મળી શકશે

એક આનાની દીકરી મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું સ્વીર સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદથી મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી ચોજીત પુસ્તકો,

યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતા,

હક અને રાજચોખતે સારી રીતે સમજવી ખરો સગલ ચોખ માટે દર્શાવેલો અથ પુસ્તક ગુજરાતી કીમત ૦-૧૨-૦.

આપણો પુરાણો.

પુરાણો ૪૫૫ કહેનારને સગલ ઉત્તર કીમત ૦-૨-૦.

સુદર્શનના મહાકોને આ ખર્ચે ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ મુદ્ર

શાંગાલવાદ સુત્ર*

અથવા

સર્વે ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આવે તેના બુદ્ધ ધર્મના સાદા, સરલ, નીતિસિદ્ધિતો

કીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મળાવવા માટે ૦-૨-૬ ખી ટીકટોન મોકલવી)

*આ પુસ્તક ના આયકવાડ સરકારના કેલવણી ખાતા તરફથી “શાળા લાઇબ્રેરી ખાતે “તથા” શાળાઓમાં ઇનામ ખાતે ” મંજૂર થયું છે સીક્ષમને સાઈ કમીશન મળશે. તથા મુંબાઈ ઇલાકાના કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર થયું છે

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે

ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ ગયાં. ચત્રાવવામાં આવી છે.

ફવ. મહાભારત નબુશાધ દ્વીવેલી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ થી ૨-૦-૦ રાખવામાં આવી છે. કર્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. બુલ્ડ પ્રથમથી થયેલા ધાતુકોએ એક કાર્ડથી બુક બાંધવા માટે ખબર આપવી. મેનેજર.

સુદર્શન ઓફિસ--નડીઆદ

સિંધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાંદુંપુદું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ કિંમત રૂપીયા ૨-૦-૦ (કિંમત રૂપી ૦-૮-૦)

અંદોસો રૂપીયામાં અમર નામ.

નડિયાદ આનાયાશ્રમેના મહાનતું બાકીનું કામ શરીરો રાત્ર કરવામાં આવ્યું છે. આ શ્રમના અંગે દવાખાતું, નિરાળ, ગોશાળા, અપમ ગૃહ, સ્ત્રીઓ માટેનું પૃથક ગૃહ વિગે માટે હાલમ ૨૫ નવી ઓરડીઓની જરૂર છે, આવી દરેક ઓરડી બાંધતાં રૂ. ૫૦૦ થાય છે તથાપી જે ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦ આપશે તે ગૃહસ્થના નામની એક એક બાંધી તે ઉપર આરસ પહોળાની તપ્તી મોટી આગવ દાતાનું નામ અમર કરવામાં આવે. આ અંદાજમાં બુદ્ધા બુદ્ધા સોળ ગૃહસ્થોએ પોતાના નામની ઓરડીઓ બાંધવી જોઈ છે કે દાનશીલ ગૃહસ્થો આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા ચુકશે નહીં. એ. સ. મેજા.

અનો—હિ

આધાર.
એક અભેદમાર્ગ પ્રવાસી,
અસનિષ્ઠ માણસાલ નશુભાઈ દિવેદી.

સુદરનિ.

ગોદેસર અખતરકેર અણુભાઈ મુખ.
જોમ. જો. જોલ. જોલ. બી.
ગેબી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમના સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં વીમહિ” — માગવતય

તન્ત્રી—માધવજીલ નશુભાઈ દિવેદી.

પુસ્તક ૨૬-અંક ૫]

(માસિક)

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૧.]

હાઈઝ.

(૧)

લાવણી.

ભરી દે પાસો મુજને ધાર—૨
સુરજને વાદળ ઢોકે ને પ્રકાશિત બનું સદવાર. ૧
અરે દે પાસો મુજને ધાર—૨
આકાશોથી શુભ લાભાપર ઝરે બરસની ધાર. ૨
દમેશાં પી પી મહિરા ધાર—૨
બગીચેથી વંદે પ્રભાતની જો સ્વર્ભાઈ દવા બહાર. ૩
લાવ સુરેખ મહિરા ધાર—૨
મણી જડેઈ તખ્ત જમાવે શુભાખ-ખામ મોઝાર. ૪
અમારાં હાથમાં છે દીવ ધાર—૨
નમક કીધું તવ લાલ દોહથી તેજ ખરા હકાર. ૫
ખોલ જલદી દરવાજા ધાર—૨
ચાને બંધ કીધાં રૂંધી આ મધમાતાનાં હાર. ૬

બહાલા શુભને.

અરે ! ગમખવાર શુભાલા ! ગરીબી ગુઝરી, બહાલા !
 હમારી દોસ્તદારીમાં શુભાવી લાલી છે. પ્યારા !
 અરેરે ! જઈના દે દે પીઠાતું તું બિમારીમાં !
 અરેરે ! શુભ ! સમન છોડી હમારે હસ્ત લાધ્યું કાં ?
 સફેદી દેખીને દાઝે ગિગર તહારી જવાનીમાં !
 અરે ! અફસોસ ! પારીમાં પડ્યું તું પાપમાલીમાં !
 હવું શુભજરમાં ખીલતું : અગર નદીએ હતું સમતું :
 અહા ! ખુશખો અજમ ધરતું : મગજ દિલ તરખતર કરતું !
 મગર, મુશ્કેલ આ હાથે તહને મુશ્કેલીમાં મૂક્યું !
 ગુઝારી લે તું, શુભાલા ! બધું એ કીસ્મતે કીધું !
 હમારા લોકના એવા ખુશ આ હાથ જૂદમી છે :
 બદન-કોવત ટકાવાને નથી હક : દરશુઝર કરી લે !
 મગર, જઈ બદન બહાલા ! ન કરજે ગમ તું, શુભાલા !
 અહીં તુજ દમ બદમ યાદી થતી તાજ, અહો બહાલા !
 બદનની નાજુકાઇમાં ખુદા છૂટયો નથી, બહાલા !
 ખુદાઈ યાદી, ખુશખોમાં : તહીં ખુલખુલ ઝૂક્યું, બહાલા !
 રહમ કર બેહવાઇવર ! રિસ્કિતો તું ખુદાઇ, શુભ !
 હમેશાં ઇશકનાં એવાં બધાં નાદાન છે અલખલ !

સ્નેહસંદન,

તા. ૧૩-૫-૧૯૦૫.

સાગર.

॥ નવીન યુગનો આરંભ ॥

(અનુસંધાન ગતોકથી.)

વળી તમારામાંના જેઓ અધ્યાત્મવાદીઓ છે, તે એક પછી એક ચતા હીપોની ભાવનાથી ભોભીયા હોવા લેખ્યે; આવેા દરેક દ્વીપ પોતાના ક્રમમાં એકાદ કુલના વાસસ્થાન રૂપ બને છે, તેને પ્રચાર પામવાના એક કેન્દ્રરૂપ બને છે, એક પ્રકારના વિશ્વવ્યાપક શિક્ષાચારના મુખ્ય સ્થલ રૂપ બને છે. તમારામાંના જેઓ હિંદુઓ છે, તેઓ પણ આવી ભાવનાથી સારી રીતે ભોભીયા હોવા લેખ્યે, કારણ કે તમારાં પુરાણોમાં દ્વીપ પછી દ્વીપ ચલાતું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તેમનાં જે જે નામ યદ્ય ગયાં છે તથા હવે પછી ચવાનાં છે તે સર્વ તેમાં આપવામાં આવ્યાં છે. સર્વથી પ્રથમ સંપૂર્ણ જુદી પામેલા ત્રીજા માનવકુલના ઉત્પત્તિ સ્થાન રૂપ પશ્ચિમમાં લેમુરીયાના નામથી જણાવેલા અને પુરાણોમાં શાકભલિના નામથી વ્યવહારતો દ્વીપ ઘણા સમયથી વિનાશ કરણ થયો છે; વર્તમાનમાં જ્યાં આગળ પાસિફિક સમુદ્ર ગળતા કરી રહ્યા છે, ત્યાં આગળ તેની મહાન નદીઓ, મેદાનો, જંગલો આવેલાં હોવાં લેખ્યે, એવું દર્શાવતાં માત્ર તેનાં બાગ્યાં વૃક્ષો અવશેષો રહ્યાં છે. પશ્ચિમમાં આટલાંદિસના નામથી અને પુરાણોમાં કુશના નામથી વ્યવહારતો દ્વીપ લેમુરીયાના પછી થયો, તેમાં ચોથા કુલના સમય અને બબ્બેશિશાયરનો ઉદય થયો, તેનો દક્ષિણ હસ્ત ઈશ્વર ઉપર અને હિંદ ઉપર પણ આવી રહ્યો હતો, તેનો વામ હસ્ત મેક્સિકો અને પેરુ સુધી પસરતો હતો; આનો પણ વિનાશ થયો, જ્યાં આગળ એક સમયે સ્વર્ણના હરવાળા વાણું ચઢેર પૂરદામમાં ગાજી રહ્યું હતું ત્યાં આગળ વર્તમાનમાં અશાંત આટલાંદિક સમુદ્રનાં મોજાં ઉછળી રહ્યાં છે. પુરાણોનો કૌંચ અને વર્તમાનકાલનો ઓશિયા-યૂરૂપ દ્વીપ પંચમ-કુલનું વાસસ્થાન બન્યો છે, દુનિયાનો રાજ્યદંડ તેના હસ્તમાં છે. જ્યારે તેના પૂર્વગામિઓ મરણુ ચાણુ ચપલાના ભેગા ગણાઈ ચૂક્યા છે ત્યારે તે હમેશ માટે ટકી રહેશે ? પુરાણો આપણને જણાવે છે “ ના ”; શુદ્ધ લેખો પણ આપણને સચવે છે: “ ના. ” વર્તમાન કાલે પાશ્ચાત્ય પદાર્થવિજ્ઞાન, યોગક શીક્ષા પડી ગયલા અને ધૂજતા મૂખ વડે, આપણી દુનિયા ઉપર શું ચલા બેઠું છે, એવું પૂછવા લાગ્યું છે; પુરાણોમાં નવીન દ્વીપને શાકદ્વીપના નામથી વ્યવહારવામાં આવ્યો છે; શુદ્ધ લેખોમાંથી આપણને મળ્યા આવે છે, કે જ્યાં આગળ વર્તમાનમાં પાસિફિક મહાસાગર વિસ્તરી રહ્યો છે, જ્યાં આગળ એક સમયે લેમુરીયાદ્વીપ વિસ્તરી રહ્યો હતો ત્યાં આગળ હમ્પા-કુલના નિવાસસ્થાન રૂપે એ દ્વીપનો ઉદય થવાનો છે. મહાન અને વિશાલ વિસ્તારમાં વિસ્તરતા વિનાશ, જ્વાલા મુખીની જ્વાલાઓ, પર્વતો, ભરતિનાં સમર્થ મોજાં, ઉત્તર અમેરિકાના ટૂંકડે ટૂંકડા કરી નાખશે, તે જ્યાં મોજાં નીચે ડુબી જશે; જેમ અગ્નિવડે લેમુરિયા દ્વીપનો વિનાશ થયો હતો તેમ શાકદ્વીપ અગ્નિથી જળીને ઉપર તરી આવશે, એક નવીન કુલને વાસસ્થાન પૂરું પાડશે.

ભાવિમાં આગળ ધપતા આવા દૃષ્ટિપતમાં આપણા સાહિત્યના અભ્યાસિ માટે કંઈ

પણ નવાઈ બરેલું નથી; પરંતુ નવાઈ બરેલું એટલું છે, કે પાશ્ચાત્ય પદાર્થ વિજ્ઞાને આપણી દુનિયા પ્રત્યે વહ દૃષ્ટિથી જોવાનો આરંભ કર્યો છે; માનવ જાતિનો વિનાશ કરે એવું, દુનિયાના પડ ઉપરથી તેનું નામ નિશાન દૂર કરનાર કોઈ બંધકર ધર્તિ કંપનું સંકટ આવી લાગવાની તૈયારી થતી હશે કે કેમ, એમ તે પૂછવા લાગ્યું છે. જે પદાર્થ વિજ્ઞાનના જાણવામાં અધ્યાત્મવિદ્યાનું સાહિત્ય વધારે આવેતો આવા મહાન સંકટનો પરિણામથી તેને આટલું બધું બડકવાનું રહેશે નહિ. પૂર્વે થયેલાં આવાં મહા સંકટોમાંથી માનવ જાત બચી આવી છે, જે કે તેનાં લાખ્ખો કરોડો બાલકો ભરતિનાં મોટાં મોજાંઓ નીચે ગરકાવ બની જશે, તૂટીગયલા વિશાલ ઉપસાગરોનાં વિશાલ મૂખમાં હોંમાઈ જશે, છતાંએ તે આ સંકટમાંથી બચી જશે.

પદાર્થવિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટેના બ્રીટિશ એસોસીએશન નામના આયતં વિચારશીલ અને માનવંત મંડલની છેલ્લી સભામાં—આ મંડલ ખરેખર થીઓસોફીકલ મંડલના જેવું “ વકોક્તિઓ અને સ્વપ્ન સૃષ્ટિઓ ખડી કરનારાનું ” બનેલું નથી—પાસિફિકમાં ઉપર આવતા એક નવીન દ્વીપના આ પ્રશ્ન વિષે તથા એ બંધકર ઉચલપાચલમાં માનવજાતને ભોગવવાનાં ફૂલો વિષે આવેલો રસ બરો વાદ વિવાદ તમારા જોવામાં આવશે. એમ લાગે છે, કે નવીન દ્વીપ આપોઆપ જણાવાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે; બેંગોરલોફ બેટા અદ્ભૂત ઉતાવળથી ઉપર નીકળી આવ્યા છે, એક શિખરો સમુદ્રની સપાટીથી ૧૦૦૦ ફૂટ ઉંચે વધ્યું છે. વીશ માસમાં “ પાસિફિકના અગ્નિ-વર્તુલમાં ” ઝોલામાં ઝોલા ૧૦૭૧ ધર્તિકંપ થયા છે; ક્યારનીએ નવીન દ્વીપના વિસ્તારની ગણતરીઓ થવા માંડી છે. આવા એટ નેટલા જલદીથી ઉપરતરી આવ્યા છે તેજ પ્રમાણમાં જે આ દ્વીપ ઉપર આવશે તે આખી દુનિયા ઉપર ફરી વળે એવું એક મોટું ભરતિનું મોજું ચઢી આવશે. પરંતુ તમારે આવા સંકટની ધારતી રાખવાની નથી કારણ કે આવી ઉપર તરી આવવાની આખત ધણા ઝોલા સમયમાં બનવાની નથી, તેમજ આ સંકટ આખિં દુનિયામાં વ્યાપક નથી. પદાર્થ વૈજ્ઞાનિકોને ધારતી ઉપજનવતું મહાન ભરતિનું મોજું મોટાં મોટાં ધાસનાં ગંગલો ઉપર ફરીવળતા પૂર્વે, પર્વતોનાં શિખરોની પાર ફરી વળતા પૂર્વે અમેરિકાની હદમાં હજુએ જીવન વિકાસનાં અનેક રાતકો બાકી છે. એટલું ખરું છે, કે એકાદ મહાસંકટ આવવાનું છે, છતાંએ માનવજાત તેમાંથી બચી ને જીવતી રહેશેજ. જ્વાલામુખીનાં અગ્નિસાયે ધોર યુદ્ધમાં અથડાતાં ઉછળતાં મોજાંઓના બંધકર ખળભળાટના મધ્યમાં, ઉચલી પડતા ખડકોના કાકાઓ અને સાંભ સામે અથડાતાં વાદળોના ધડાકાઓના મધ્યમાં, જૂતા દ્વીપના ટૂકડે ટુકડા થઈ જશે, ધીમે ધીમે નવીન દ્વીપ ઉપર આવતો જશે. છઠ્ઠા આવતા કુલજેવા એક નવીન અને મહાન કુલના વાસરયાન રૂપ બનવા માટે તે ઉપર આવશે; એ કુલ દુનિયામાં એક પ્રકારના બંધુબાવબરેલા શિશુઆરની સ્થાપના કરશે.

પૌરાણિક વાર્તાઓએ અને તિરસ્કારપાત્ર બનેલાં એચ. પી. બ્લાવાટસ્કીએ અત્યાર સુધી પોતાનાજ કરી લીધેલા એક પ્રશ્ન વિષે, એકદા થયેલા પદાર્થ વૈજ્ઞાનિકોનું એક મંડલ ચર્ચા ચલાવે, એશું આ જમાનાનું એક ચિન્હ નથી? ખરેખર માનવિજ્ઞા જે તેની વાતોને મૌખ્ય બરેલી માનતાં હતાં, તે બુદ્ધિશાળીની બુદ્ધિ કરતાં પણ વધારે બુદ્ધિ બરી મનાવા લાગી છે,

ત્યારે તો આવા પ્રકારના મહાસંકટવડે મહાયુગનું સૂચન થશે, જેમાં એક હજાર વર્ષો માત્ર રાત્રિમાં ના એક પ્રહર સમાન છે; એ અરસામાંના યુગનું ભ્રમણ આરંભાવું જોઈએ, છઠ્ઠા ઉપ-કુલનો જન્મ થવો જોઈએ; છઠ્ઠા કુલના પધારણની તૈયારી માટે આ ઉપ-કુલ વિકાસ પામવું જોઈએ. એક નવીન ઉપ-કુલ આવવાની નીશાનીઓ અમેરિકામાં મ્પારનીએ જણાવા લાગી છે; જેઓ શાની તપાસ કરવી, એ જાણે છે તેમને આવી નીશાનીઓ નજરે આવવા લાગી છે; આવાં માનવિજ્ઞાન અન્યના લક્ષ્ય બહાર જાય એવી આરંભની ભૂમિકાઓને સમજી શક્યાં છે. આવા થવાના ફેર ફારો પ્રત્યે હું મારાં ચક્રુઓ વિશાલતાથી ખુલાં રાખું છું, તેથી સમયે સમય થતી છૂટી બાબતોને તેમના ખરા સંબંધોમાં સમજી શકાય છે તથા આ પ્રમાણે અર્થ સૂચક બની જાય છે.

અમેરિકાનાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના એક આગળ પડતા નર-વંશ-વિદ્યા-વાદીના છેલ્લા રી-પોર્ટમાં એવું લખવામાં આવ્યું છે, કે અમેરિકામાં એક નવીન પ્રકારનો નમુનો વૃદ્ધિ પામતો જાય છે; આ નમુનાનાં યોગ્ય ઘણાં લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે—માથાનો આકાર, અવ-યવોના આકારનું વર્ણન વીગેરે આપવામાં આવ્યાં છે—એક ઘણોજ સુંદર નમુનો. ખરેખરી રીતે કહેવા માગીએ તો એ રાજ્યોમાં ફરતા અવલોકનની ટેવ વાળા મુસાફરને આટલી બાબત લક્ષમાં લેવા જેવી છે; સાધારણ રીતે લાંબા લાંબા ગાળા પછી જો તે અમેરિકાની મુલાકાત લેતા રહેશે તો આવા નમુનાની શીઘ્ર વૃદ્ધિ પણ તેમના અવલોકનમાં આવશે. શુદ્ધ, સ્પષ્ટ અવયવો, ચોરસ જડખું, વિશાલ બાલ, એક છુદ્ધિરાલી માનવિની મુખાકૃતિ, આંટલાં વાનાં જો તમે ઝીણો નજરે જોશો તો અમેરિકાના કાષ્ઠ પણ જાહેર સ્થલ-માં તમારાથી જોયા વિના બાગ્યેજ રહેવાશે. આવાં બાલ્યમિહો જોતાં ઉડો આનંદ થાય છે; પદાર્થવિજ્ઞાન સર્વ રીતે અજુગજુપણે થવાના ફેરફારોના પૂરાવા પૂરા પાડે છે, સામાજિક મનને તૈયાર બનાવે છે, એ જોઈને પણ ઉપરના જેવીજ લાગણી યદ્ય આવે છે. જ્યારે પદાર્થવિજ્ઞાન ઉપદેશવામાં છે ત્યારેજ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ એ ઉપદેશને શ્રવણે ધરી શકે છે, તેનાં વૃત્તાંતો ગમે તેવાં અદ્ભુત પ્રકારનાં હોય તો પણ તે પ્રત્યે માન ભર્યું ધ્યાન આપવામાં આવે છે. હવે જ્યારે બ્રિટિશ એસોસીએશને ખુશી રીતે જાહેર કર્યું છે, કે એક નવો દ્વીપ ઉપર આવવાની તૈયારીમાં છે, ત્યારે એચ. પી. પ્લાવાટસ્કીનાં થવાના દ્વીપ વિષેનાં જાણિ સૂચનો ઘણાજ આનંદપૂર્વક તથા વિશેષ ખુલ્લા મનથી વાચવામાં આવશે. અમેરિકામાં થવાના નવીન કુલવિષેનાં તેગનાં કથનો, હવે અમેરિકાનાં રૂવંશવિદ્યા-ખાતામાંથી એ કુલની શરૂઆતની નીશાનીઓ રૂપ બાબતો એકઠી કરીને પ્રસિદ્ધમાં મુકવામાં આવતી હોવાથી ખરા પંડિતાં, જેવામાં આવશે.

શરૂ થતા યુગ વિષેની, મૂલ-કુલના બાવિ નિવાસસ્થાન વિષેની, ઉપ-કુલનો આરંભ થવાવિષેની દુનિયામાં મળી આવતી નીશાનીઓનો આપણે આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરી શકીએ; સાધારણ જોનારને છૂટી છત્તાઈ અને અર્થ-શૂન્ય લાગતી આવી કેટલીક યથાર્થ બાબતોનું, સારી રીતે જણાયલી વિચારોને ચોળાયલી, આપણી નજર આગળ આરંભાવાની એક હીલચાલના નાનાનાના વિભાગો રૂપે આપણે અવલોકન કરી શકીએ.

આ સંબંધમાં ઉપજી આવતી, આપણને અત્યંત ઉપયોગની બીજી કેટલીક બાબતો

પણુ વિચારવાની છે. પરમશુદ્ધતા આવવાની મહાન આધ્યાત્મિક ઉપયોગિતા વિષે મેં તમને સચ્ચન આપ્યું છે; તેમના સમર્થ સંદેશનો આરંભ થવાનો સ્વલ્પ સ્પષ્ટિમાં મળી આવતાં ચિન્હો વિષે પણુ મેં સચ્ચના કરી છે; જેમાં છઠ્ઠા ઉપ-કુલના વિચારનું વહન થશે એવા નમુનાનો આકાર ઘડવા માટે ખાસ કરીને તેમનું આવવું થાય છે, છતાંજે તેમનો સંદેશ એક વિશ્વવ્યાપક સંદેશ સમાન છે, તેની દુનિયાના સર્વે લોક ઉપર અસર થશે. તેમના ઉપદેશનો માત્ર ખરેખરો વિજયતો છઠ્ઠા મૂલ-કુલમાં થશે, જેમાં તેઓ છુદ્ધપદ પામવાના છે; એ કુલને જીવતા રહેવાની કેલવણી તેમના સમર્થ અનુયાયીના દયાળુ હસ્તે અપાશે. પ્રસાવાન અને આધ્યાત્મિક કુલના સમર્થ, બહુતાલવા શિષ્યાચારમાં તેમના ખરેખરા સા-આત્મની સ્થાપના થશે.

પરંતુ આ કુલ પોતાના દ્વીપમાં વસવા આવવાના ધણુ લાંબા સમય પૂર્વે, તેનાં માન-વિદ્યોનો ગાંધાં મારનારા, હવાઈ કીલ્લામાં વિહરનારા એક મંડલ કરતાં કંઈક વિશેષ રૂપે સ્વીકાર થવાનાં અનેક વર્ષો પૂર્વે, એક આગળથી જોવાયલા અંત તરફ લઇ જતા અનેક મહાન ફેરફારો થશે; સરખામણીમાં નજીકના જ ભાવિમાં નાના યુગમાં આવા અંત તરફ જવાનું છે. આવતાં સતકોમાં એ નાના યુગમાં, દુનિયાના નાટકમાં ખીજ મહાન ફેરફારો થવાના છે; નાના યુગને માટે આપણે સતકોથી વિચાર ચલાવીએ તો મોટા યુગ માટે આપણે હજારો, લાખોથી વિચાર ચલાવવો જોઈએ. પંચમમૂલ-કુલ, સમર્થ આર્ય સમુદાય હજુ પોતાના શિરોબિંદુએ પહોંચ્યા નથી, જોકે તે જલદીથી તે તરફ વધતો જાય છે. આ પંચમકુલને હજુ ઉંચે ચઢવાનું છે, હજુ દુનિયાના રાજ્યડંડને ધારણ કરીને અમલ ચલાવવાનો છે, સામ્રાજ્ય સૂચક મૂકટ ધારણ કરીને દુનિયાનું શાસન કરવાનું છે. કારણ કે દરેક કુલને પોતાનો મધ્યાક્ષી કાળ હોય છે, તેમજ તેનો જન્મ અને અવસાન કાલ હોય છે; વર્તમાનકાલે પંચમ કુલ આ દશાએ આવવાની તૈયારીમાં છે, તેને રાજ્યાસન ઊપર બેસવા શક્તિવાન બનાવે એવી દશાઓ ઘડાતી જોવામાં આવે છે. અન્ય સર્વ કરતાં એ પ્રજાઓ આ કુલના સૂચક રૂપ ગણી શકાય. અમેરિકા અને જર્મનીને પણુ તેના પૂર્ણ વિભાગો રૂપ ગણવા જોઈએ. વર્તમાનમાં હિંદમાં વસતા કુલનાં મૂળીયાં સમાન તેઓ છે, પ્રાચીન દિનેમાં મધ્ય એશિયામાં તેમનો વાસ હતો, ત્યાં તેમણે પોતાનાં બાલકોને પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશમાં વસવા, જીતવા, કેળવવા, રાજ્ય કરવા મોકલ્યાં હતાં. મધ્ય એશિયાના જન્મસ્થાનમાંથી તેઓ આગળ વધ્યાં,—ખીજું, ત્રીજું, ચોથું, પંચમ ઉપ-કુલ, તેઓ દુનિયામાં પસંચાં; કુલના મૂલ-સમુદાયે આખરે જન્મ ભૂમિનો ત્યાગ કરીને હિંદના લોકને ઘડવા માટે હિંદને કબજે કર્યું. આ સમુદાયમાંનાં સમર્થ બાલકો પશ્ચિમમાં વિસ્તરવા લાગ્યાં, ધજીત અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી, પર્સિયામાં ૨૮૦૦૦ વર્ષ પર્વત પહોંચતા એક શિષ્ટાચારની સ્થાપના કરી, ગ્રીસનાં કલા અને સાહિત્યને જન્મ આપ્યો, રોમના પ્રત્યક્ષતાક રાજ્યને ઘડ્યું, આયેન્સના અનુગામિ રૂપે ક્રાન્સને કેળવ્યું, આટલાંટિકની પાર બેક્ષિકો અને પેરુ સુધી વિસ્તરતા રોમના રાજ્યની સ્થાપના કરી, એક વિશ્વસામ્રાજ્યને પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેમાં તે નિષ્ફલ નિવડ્યું, હજુએ તેઓ ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં આગળને આગળ ને આગળ ધાવા, રકેન્ડીનેવીયા, ડેન્માર્ક અને જર્મનીનાં બધારણ બાંધ્યાં, ખીટનને મહત્તામાં વધાર્યું; આટલાંટિકની પાર અમેરિકામાં કુદકો મારીને તેમણે પશ્ચિમના સમર્થ બાસતપ્રાક

રાજ્યની તથા કેનેડાના ખ્રિસ્તીયતાની સ્થાપના કરી; દક્ષિણ સુમુદ્રની પાર કુદી જઇને પ્રાચીન લેમૂરીયાના એક દૂકાં ૩૫ ઓસ્ટ્રેલિયામાં તેમણે વાસ કર્યો, સંસ્થાનો વસાવ્યાં. તથા તેમણે ન્યૂઝીલેન્ડને કેળવ્યું, છતતું છતતું છતતવા માટે આર્ય કુલ આ પ્રમાણે એટલે સુધી વિસ્તર્યું છે, હવે એ દિન પાસે આવતો જાય છે કે જ્યારે મૂલ પશ્ચિમમાં મૂલ ધારી બેઠેલી યાખા પોતાના સામાન્ય જીવનને ઓળખવા લાગી છે. તેમના મૂલ ઓશિયાના વાસસ્થાનમાંથી જ્યાં પડ્યાં ત્યારથી માંડીને અત્યારે દિવસમાં માતા અને પુત્ર એકઠાં મળ્યાં છે. આ પ્રાચીન ભૂમિમાં તેઓ પરસ્પરને સહાય થવા માટે એકઠાં થયાં છે—અહા! શ્રેષ્ઠ દેવો તે પારપોડા પૂર્વે યથ ગયલાં સર્વને માથે ટપી જાય એવું એક આર્ય વિશ્વસામ્રાજ્ય સ્થાપવા માટે તેમનું મિશન થયું છે, કુટુંબની અતિયુવાન શાખા પોતાના કુટુંબના પ્રદેશમાં ફરીથી રાપવા માટે શુદ્ધ તરફ જ વળી છે; તે બહવાન અને હિસાદી, અંતર પ્રેરણામાં શ્રેષ્ઠ, રાજ્ય કરવાને સમર્થ છે. જુઓ દિવસોની કેવી રીતે તેના વેશવલા લોકો, પછા સમયથી જુદા પડી ગયલા પ્રાન્તો આવી સામ્રાજ્ય બાવનાના બહામાં એક પ્રજા રૂપે એકઠા થતા જાય છે. જીવન અને હિસાદથી ઉજરાઈ જતા, હવેના કાર્યમાં આવસ્થક એકત્રિત હિંદ (યુનાઇટેડ ઇન્ડિયા) ઉપગ્રાવવાની આતુરતાવાળા યુવાન વર્ગનું અવલોકન કરો. વળી એ પશુ તપાસો કે પશ્ચિમમાં માતૃભૂમિ માટેની પ્રેમની લાગણી કેવી રીતે વધતી જાય છે; હિંદ, શુદ્ધમાં એક બાગીયા ૩૫ બનવો જોઈએ, પ્રેમ પાત્ર અને વિશ્વાસુ બાગીયા ૩૫ બનવો જોઈએ, એક ગૃહામ ૩૫ નહિ, એવી લાગણી ત્યાં પસરતી જોવામાં આવે છે. આપણા વર્તમાન મહારાજાઓ પોતાના વિખ્યાત ગીરહોલમાં આપેલા બાપજીમાં પ્રેમનો સુર લલકાર્યો તે દિનથી માંડીને, હિંદનું રાજ્ય સહાનુભૂતિથી ચાલવું જોઈએ, એમ તેમણે કહ્યું ત્યારથી માંડીને—એ દિનથી આગળ ઉપરના સમયમાં અત્રે વલન અને રીતબાતમાં ફેર પડતો જાય છે. જુઓ બંને લોકના નેતાઓમાં સમજવા માટેનો કેટલો બધો પ્રયત્ન પ્રવર્તે રહ્યો છે, બંને પ્રજાને સાથે જોડવાની કેવી મહેનત કરવામાં આવે છે; વળી એ પશુ જુઓ કેવી રીતે ગીરહોલમાં બાપજી આપનાર રાજપુરુષ, હિંદુઓની પાંડવોની રાજધાનીમાં, સુસહમાનોની મુગલોની રાજધાનીમાં દીલ્લીમાં અભિષિક્ત થવા માટે અત્રે આવવાના છે, કે જેથી પ્રાચીન સામ્રાજ્યના શહરમાં તેમના પવિત્ર મસ્તક ઉપર પવિત્ર તૈલ અને રાજ્ય મૂકેટ ધારણ કરી શકાય; ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદમાં અભિષિક્ત થયેલા તેઓ ઉમયના વારસ છે, કારણ કે એક ત્ર બનેલા ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદમાંજ હવે ચવાના વિશ્વસામ્રાજ્યના કેન્દ્રનો સમાવેશ થાય છે. શું તમને એમ લાગે છે, કે આવી બાળતોનો કંઈ પશુ અર્થ નથી, તેમનાથી કંઈ પશુ ચલવાનું નથી ? હું તમને કહ્યું કે તેમનાથી આવવાના દિનેનું, નજીકમાં આવી લાગેલા બાવિનું સ્થાન બની રહે છે. ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદ સામ્રાજ્ય હવા રહેશે, સાથમાંજ આગળ વધશે—અથવા તેઓ સાથમાંજ નીચા જળડશે. જો તેઓ આગળ વધશે તો તેમણે હાથો હાથ મિલાવીનેજ આગળ વધવું જોઈએ; સામ્રાજ્યની એકતાના ચિન્હરૂપ દિવિધ—અભિષિક્ત થયેલા રાજધિરાજને તેમણે તેમનાં હૃદય અને જીવનના શાયક ૩૫ સ્વીકારવા જોઈએ; તેઓ તેમની આશાઓના ખખડા ૩૫ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ દુનિયાના આશ્રય સ્થાન અને રક્ષક ૩૫ બનશે. તેઓ જ જો સાથમાં રહેને કરી શકે, તેમનાં હૃદય એક રૂપે ધડકતાં હોય અને તેઓ જ કરી શકે તે તેમનાથી જુદા પ્રાચીન બની શકવાનું નથી.

જ્યારે બાદશાહી દીલ્લીના રાજા માર્ગોમાંથી પૂર બાદશાહી દમામમાં એક રાજધાની રાજને તેમનાં રાજિસાથે ફરીથી પસાર થતા જોવામાં આવશે; જ્યારે મહાન નવીન હીલ ચાલનાં પરિણામ જણાવા માંડશે, જ્યારે રાજકીય પક્ષાપક્ષીનાં કારણોને લીધે નહિ પરંતુ સાબીત થયેલી સહાનુભૂતિ અને રાજ્યદારી કુશલતા માટે વાઇસરાયો પસંદ કરવામાં આવશે; જ્યારે એમ સમજવામાં આવશે, કે અંગ્રેજો અને હિંદીઓ વચ્ચેના સર્વ સંબંધોમાં પરસ્પર માન જળવાવું જોઈએ; અહા ! ત્યારે તમારું સ્વપ્ન દુનિયા ઉપર ખરૂં ના પડે એટલી બધી હદ પારની તમે કલ્પના બાંધી નહિ કહેવાય. પ્રકૃતિમાં આટલા બધા બિંબ પરંતુ ઉત્પત્તિમાં એક એવા આ ઉભય લોકના એકઠા થવામાં—આ બંને જુદા પડી ગયા હતા કે જ્યાં તેઓ જુદાં જુદાં શિક્ષણ લઈને તેઓ અન્યોન્યને વધારે અસરકારક રીતે સહાય કરી શકે,—એક ગૃહનાં વિશાલતાથી બિંબ પડી ગયલાં આવાં બંને બાલકોનાં એકત્રિત થવામાં, આવા પ્રકારના જોડાણમાં ઈંગ્લેન્ડ અને હિન્દનીજ નહીં પરંતુ સમગ્ર દુનિયાની આશાનો સમાસ છે. કારણ કે આવું મહાસામ્રાજ્ય દુનિયામાં વિશાલતાથી શાંતિ પસારી શકશે. જ્યાં બંને એકત્ર બનેલા આર્થ લોક, હિંદી અને ટ્યૂટાનિક, મોણીયામાં બરાબ રહેવાની આરા કરશે ત્યાં તલવારને બહાર ખેંચવાની કોની હિંમત ચાલશે ? જ્યાં તેઓ એકતાનો હૃદયોપ કરશે ત્યાં વિગ્રહ કરવાની કોની હિંમત ચાલશે ? જ્યાં તેઓ સુસેહનીં ઘોષણા કરીને દુનિયાના બાવિના રક્ષકો રૂપે હાથોહાથ મિલાવીને ઉભા રહેશે ત્યાં આગળ યુદ્ધ શબ્દનો ઉચ્ચાર સરખો પણ કોણ કરી શકશે ?

નાના આરંભાત્મા યુગમાં આપણા સમીપ આવું આવું થવાનું છે. આવી રીતે એકઠા થવાની બાબત, મહાગુરુ સંભવિત બનાવશે એવી બાબતોમાંની એક બનશે; તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં જે જે અતિ શ્રેષ્ઠ હશે તેનું પોતામાં જોડાણ કરશે; તેઓ પોતાની સંપૂર્ણ વ્યક્તિમાં પૌર્વાત્ય ધર્મમાં જે જે અતિ અધ્યાત્મિક છે તે સર્વનો સંગ્રહ કરશે, તેમજ તેમાં પાશ્ચાત્ય ધુલિમાં જે જે લક્ષ્ય ખેંચે એવું છે તેનો સમાવેશ થશે. મૂર્તિમત જ્ઞાનરૂપ, પ્રેમના અવતાર રૂપ તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં પુષ્પરૂપ માનવિઓને સમાન રીતે પોતાની આસપાસ એકઠાં કરશે તથા દર્શાવી આપશે કે બંધુભાવ અને સ્વાતંત્ર્ય એ કંઈ આમડી-નારંગની, મુખની આકૃતિની, વાણીના વ્યવહાર વિધિની બાબત નથી પરંતુ આપણે સર્વ જોતા જાણીઆઓ સમગ્ર હીએ એવા એક જીવંત અનુભવમાં બંધુભાવનો સમાવેશ છે, એક સત્યની સેવા કે જે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય રૂપ છે, તેમાં સ્વાતંત્ર્યનો સમાવેશ થાય છે.

આરંભાત્મા યુગની આવી પ્રકૃતિ છે; હવે ક્ષિતિજને અરણ્ય બનાવતા દિનનો આવો ઉદય થવાનો છે. એ એક એવો દિન આવશે કે જ્યારે દુનિયા વધારે આનંદિત બનશે. એ દિનથી શોકાતુરને તેમનાં રૂદન બંધ પાડવાની આરા આપવામાં આવશે; એ દિનથી પૈસાદાર વર્ગને ગરીબોને સહાય કરવાની આરા આપવામાં આવશે, બ્રાહ્મણ નરનાયથી અધમવર્ણના બાલકને રસ્તામાંથી ઉપાડી લેશે; એ એક એવો દિન આવશે કે જ્યારે દેહો ઉપર આધાર રાખતા વિરોધોનો વિનાશ થશે, માનવમાં વસતા અંતર પુરુષમાંથી ધર્મર-મય પ્રેમ પ્રકાશી નીકળશે.

ઉદય થવાનાં ચિન્હો આપણાથી જોઈ શકાય છે; આરંભાવાનો યુગ આપણી આસ પાસ આવી લાગ્યો છે; પરંતુ શિરો બિંદુની કીર્તિનો ખ્યાલ કાણ આપી શકશે, મધ્યાહ્ન ના ભપકાનું કાણ વર્ણન કરી શકશે ? માત્ર અમેતો એટલું જાણીએ છીએ, કે જ્યાં જ્યાં પ્રતા અને ખોલિ હોય છે ત્યાં જ જ શુભ હોય છે તે સર્વ અનુસરી આવે છે; જ્યારે પૂર્વ અને પશ્ચિમ એકત્રિત બનશે ત્યારે માનવનો સંપૂર્ણ નમુનો દુનિયા ઉપર અવતરશે.

કવિવર વાણ.

અનુભવાનં ૧૪-૭૮ થી

આ લેખમાં પ્રથમ એક સ્થાનમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે બ્રાહ્મભટ્ટ કૃત હૃદયચરિત અને કાદમ્બરી એ બંને ગ્રંથોમાં કોઈ વિશેષ રસનો પરિપક્વ નથી. છતાં પણ એને નીરસ કહી શકાય નહિ. અત્ર આ કથન સમઘી કંઈ વિશેષ વિવેચન કરીશું. એ વાત ખુન.કહી શું કે બ્રાણે પોતાનાં ગ્રંથોમાં કોઈ પણ રચણે, વાચકોની સમક્ષ, શૃંગારદી રસોમાંથી પૃથક વિસ્તાર ઉપરિચિત કર્યો નથી. જ્યાં કંઈ રસ વર્ણન પ્રસંગે પણ આવી ગયો છે, એને બ્રાણે રસનો પરિપાક કરવાનો પણ યત્ન કંઈ છે ત્યાં એના પ્રસિદ્ધ દોષ 'વિસ્તારે' રસને વારત વિક રૂપમાં પ્રકટ થવા દીધો નથી. અન્ય સ્થાનોમાં એણે ભવભૂતિની માફક રસને અતિ-ભૂમીપર પહોંચાડી હૃદયને માટે તે અનુભવનીય કરી નાખ્યો છે. એને એટલો ગહન તથા લાંબો કરી મૂક્યો છે કે જ્યાં તે માનવ પ્રકૃતિની પર જઈ પહોંચે; આથી તે મનુષ્યો દ્વારા અનુભૂત થઈ શકતો નથી. વિસ્તારથી રસને છૂપાઈ જવું પડ્યું છે એના દ્રશ્ય-અર્થ, કાદમ્બરીમાં પુણ્ડરીકના મરણ પશ્ચાત્ મહાથેતાએ કરેલો વિલાપ જોવા યોગ્ય છે. મહાથેતાનો વિલાપ શું છે ? જાણે એ એક મહાન વ્યાખ્યાન છે. મહાથેતા કહે છે

“હા અમ્બ ! હા તાત ! હા સંરુપઃ ! હા નાપ ! જીવિત નિવન્ધન ! આ-
ચક્ષુ....આર્તીસ્મિ । મક્તાસ્મિ । અનુરક્તાસ્મિ । અનાયાસ્મિ । અનુરક્તાસ્મિ ।
અનન્યશરણાસ્મિ ।”

આવી રીતે વિસ્તૃત યતાં યતાં એ વિલાપ કાદમ્બરીનાં બસેથી કંઈક ઓછાં પૂરોમાં સમાપ્ત થયો છે. શોક તથા દુઃખની અવસ્થામાં એક અપ્રતિબદ્ધ દીર્ઘ વ્યાખ્યાન અધ્યેતાના મનમાં કરણ રસને ઉત્પન્ન કરવામાં સહાયક થઈ શકતું નથી.

કંઈક રચણામાં રસ એટલા માટે છૂપાઈ ગયો છે કેમકે એને અતિભૂમિ પર પહોં-
ચાડી એક પ્રકારે અનુભવનીય કરી દીધો છે. પુણ્ડરીકનું અર્ધ દિવસનું મૃત્યુ—શૃંગાર અ-
થવા કરણ રસનો બાવ મનમાં ઉદિત કરવાની જગ્યાએ એનાથી ધૂણા કિંબદુના મનમાં

ખીમત્સ રસનો સંચાર યદ્ય જાય છે. ખરેખર આવા પ્રકારની અસર બાણુને પણ અભિ-
પ્રત્ય નહોતી. આવીજ રીતે જે કે દિગ્વિજયાર્થે પ્રસ્તુત સેનાના વર્ણનમાં કવિ વિરસનો
સંચાર કરવા માગે છે, તથાપિ હાથી ઘોડા વિગેરેનાં વર્ણન ચિત્તને પોતાની તરફ ખેંચી
જાય છે, અને રસ એક પ્રકારે પૃથ્વભૂમિમાં જઈ પડે છે.

પરંતુ શું રસ એ રસ બેદોમાંજ સમાપ્ત થાય છે કે જે બેદ આપણા અન્યકારોએ
પાડ્યા છે? શું શ્રંગાર, વીર, કરુણ, હાસ્ય, રોદ્ર, ખીમત્સ, બ્યાનક, શાન્ત તથા વત્સલ
એ રસો સિવાય અન્ય કોઈ રસ યદ્ય શકતા નથી? રસનાં લક્ષણ શું છે તે જોઈએ.

કાવ્યેષ્વધીયમાનેષુ ચિન્મયાત્મમયાત્મકઃ ।

આસ્વાદ્યતામિવાયાતિ યઃ સમોક્તોરસોબુધૈઃ ॥

કાવ્યોના અધીયમાન યવાધી એક જે વિભાવ અનુભવ તથા સંચારિ ભાવરૂપ થતાં
આસ્વાદિત થાય છે એ રસ કહેવાય છે. આ આપણા પ્રાચિન પંડિતોનું લક્ષણ છે. પરંતુ
વસ્તુતઃ આ વાક્ય રસનું લક્ષણ જતાં શકતું નથી. સાહિત્ય દર્પણકારે રસના લક્ષણમાં
કેવી ઉપલક્ષનીય ક્ષીડા કરી છે તે જોઈએ. ‘ન રસ ભાવ રૂપ છે ન અભાવ રૂપ, ન એ
નિત્ય છે ન કારણોત્પાદ’ ક્ત્યાદિ વિરૂદ્ધ સ્થાપનાઓ કરીને અંતે એ વેદાન્તિયોની બગલમાં
ધૂસી જાય છે અને કહે છે કે હવે અમારી જગાએ વેદાન્તીવીર પોતાનો દંડ ઉગામીને
રસની અનિલતા માનનારાઓપર પ્રહાર કરશે. મહારી સમગ્ર પ્રમાણે આ રાખ્દસાસ્ત્રના
અથવા સાહિત્ય તન્ત્રના પક્ષપતિયોને માટે લગ્નગુરુસ્થાન છે કે એ પોતાના રસનું વ્યાખ્યા-
ન કરવાને માટે અન્યના મુખ સામું તાકી રહે. પરંતુ વસ્તુતઃ વાત એ છે કે બળદળ અ-
દ્ય છે ખીલીતો કંઈ પણ દેવ નથી. રસનું લક્ષણ કરવું એ મહા કઠિન કાર્ય છે. એટલું
કઠિન છે કે સંધિ અને વિગ્રહની શુક્તિ પ્રયુક્તિને તપાસી નાખનાર વિશ્વનાથકવિ પણ એની
જાળમાંથી નીકળી શક્યા નથી.

મમ્મટ અને વિશ્વનાથ જેવા સાહિત્યાચાર્ય જેને અવર્ણનીય કહી ગયા, એના લક્ષણને
ન કરીએ? જાણવું એ મહા કઠિન કાર્ય છે. છતાં પણ આપણે એ વિષય પર થોડો સમય કેમ
વિચાર ન કરીએ? આપણે તેમ કરીશું—સંભવે, કે કંઈક સાર પરિણામ નીકળી શકે. આપણે
કાવ્યોને સરસ અને નીરસ કહી શકીએ છીએ એથી પ્રતીત થાય છે કે આપણે રસને સમગ્રી શક્તિએ
છીએ આથી એને અજેય કહેવો એ યોગ્ય નથી. એ વાતમાં પણ સંદેહ નથી કે રસ એ
રાખ્દ તથા અર્થથી ભિન્ન અથવા એનીજ સદૃશ હોય છે—કેમકે આપણે ‘સરસ વાક્ય’ તથા
‘નીરસ વાક્ય’ નું જ્ઞાન કરી શકીએ છીએ—હવે વિચારીએ કે આપણે કયા વાક્ય ને સરસ
તથા કયાને નીરસ નામથી જાળખાવીએ છીએ. જે વાક્યને આપણે સરસ કહીએ છીએ એને
આપણે પસંદ કરીએ છીએ તે આપણા મનને એક પ્રકારનો આનંદ કિંવા પરિતોષ
પ્રદાન કરે છે—અને આપણે એવાં વાક્યો વાચવા માટે પણ ઉત્સુક થઈએ છીએ. વાક્ય
અવજન્ય માનસિક પરિતોષ સિવાય કંઈ નથી. કાલિદાસ આજ ભાવને મનમાં
રાખી કહે છે:—

‘આપરિતોષાદ્વિદુષાં નસાણુ મન્યે પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્,
‘બલવદપિશિષિતનામાત્યન્યપ્રત્યયં ચેતઃ’

અર્થાત્ જ્યાં સંધી એક ત્રયથી વિદ્વાનોનો પરિતોષ ન થાય, વિદ્વાન લોકે જ્યાં સંધી એક કાવ્યના રસને ધારણ ન કરે, ત્યાં સંધી એને નિપુણતાની કૃતિ કહી શકાય નહિ. જ્યારે મનુષ્યને પરિતોષ થાય છે, ત્યારે તે વળી અધિક પરિતોષની અભિલાષા કરે છે— પરિતોષનું સાધન એને જણાય છે—એ જોઈ શકે છે કે આ કવિની કૃતિએ મને પરિતોષ આપ્યો છે, અને એ એનેજ પરિતોષનું સાધન સમગ્રી એમાંજ મગ્ન થઈ જાય છે.

હવે એ વાત વિચારવાની રહી કે આ રસ અથવા પરિતોષનાં કારણ શું છે? જ્યારે મનુષ્ય કોઈ ઘટના કે કોઈ વસ્તુને, એવા ચમ્પદોથી એવા સારા રસ્તાથી વર્ણિત અથવા કથિત અનુભવ કરેછે, કે જેથી નતો એને શ્રમ થાય કે ન ચિત્ત ક્ષુભિત થઈ જાય, ત્યારે એને રસનો અનુભવ થાય છે. વાક્યાગત વાત આજ ગમે તેવી હોય—કાવ્યનો અપકંવ માલ આજ ગમે તેવો હોય—પરંતુ જો એ વાતોને મનોવેદક સ્પષ્ટતા, મથાર્થતા અને ઉજ્જ્વલતાથી વર્ણિત કરેલી હોય, જો એ અપકંવ માલ સુદૃશ્ય, સુંદર તથા અનુકૂલ સ્વરતમાં આજીસો હોય તો તે મનમાં રસ અથવા પરિતોષ ઉત્પન્ન કરે છે. એના વર્ણવેલા આકં કે નવ (રસ) માર્ગથી અન્ય પણ માર્ગ હોઈ શકે છે—પરંતુ પરિતોષ અથવા રસ એકજ પ્રકારના થાય છે—એની ઉત્પત્તિનાં સાધન અને માર્ગ ભિન્ન ભિન્ન થઈ શકે છે. એના માર્ગ અને સાધન શૃંગારાદિ છે, પરંતુ એ નવથીજ સમાપ્ત થઈ શકતા નથી, આપણા મનના સમસ્ત ભાવ, જેટલી શ્રેણીઓમાં વિભક્ત કરી શકાય છે—રસનાં સાધન પણ એટલાજ પ્રકારનાં હોઈ શકે છે, કેમકે એ સર્વ ભાવ, વિશેષ પ્રકારના ચમ્પદોદ્ધારા પ્રકટિત કરવાથી રસનાં ઉત્પાદક થઈ શકે છે.

શું આપણે આપણા સર્વ ભાવ એ નવ ભાગમાં વિભક્ત કરી શકીશું? કદાપિ નહિ. આદર, ઈર્ષ્યા તથા વૃથા ગર્વ કે અનાતમગતા આદિ ભાવ એવા છે કે જેને કદાપિ પણ ભાવ શ્રેણીથી દૂર કરી શકાય નહિ. આ સર્વ પરિણામેને દ્રષ્ટી સમીપ રાખીશું તો એ કહેવું કઠિન નહિ ગણાય કે બાણીની કાદમ્બરીમાં, કેટલાંક વિશેષ સ્થાનોને છોડી દેતાં, અન્ય સર્વસ્થલે કંઈક એવો શુભ વિદ્યમાન છે કે જેથી એને વાયતાં વાયકના મનમાં મહાભારે પરિતોષ ઉત્પન્ન થાય છે. દ્રશ્યન્ત તરીકે રાજ તારાપીડનું વર્ણન કરતાં બાણી કહેછે કે—

‘યેન ચાનેકરત્નાશુપલ્લવિતે વ્યાલમ્બિમુક્તાફલજાલકે, દિગ્ગમેનેવ કલ્પ-
તરાવાક્રાન્તે સિંહાસને, ધ્રોણ શિલીમુલવ્યતિકરકમ્પિતાલતા ઇવ નેમુરાયા-
મિન્યઃ સર્વદિશઃ । યસ્મૈવમન્યે સુરપતિરપિસ્પૃહપાશ્ચકાર । યસ્માદ્ધવલીકૃત
ધ્રુવનતલઃ સકલલોકહૃદયાનન્દકારી ક્રૌંચાદિવ હંસનિવહોનિર્જગામ ગુણ-
ગણઃ ॥ इत्यादि

“ આરુદ્ધચાસ્ય કૃતયયોચિતસકલરાજસમ્માનસ્પમુદ્દર્ન સ્થિત્વાદિ-
દાસી સુદેવ ભેદ
નદાસી સુદેવ ભેદ

ગ્વિજય પ્રયાણશંસી પ્રલયઘનઘટાઘોષઘર્ધરધ્વનિરુદ્ધોરિવ મન્દરપાતૈઃ, પાતાલ
કુસિરિવ મહાવરાહઘોળાભિઘાતૈઃ કનકકોળૈરભિહન્યમાનઃ પ્રસ્થાનદુન્દુભિરા-
મન્યરંદધ્વાન ॥ .

આવા પ્રકારે આદિથી અંત સુધી અનેક મનોહર વાક્યો મળી શકે છે કે જે વાચ-
કના મનમાં રસને ઉત્પન્ન કર્યા વગર રહેતાં નથી. પરંતુ વિચારણીયવાત એ છે કે આપરિ-
તોષતું કારણ શું છે? બાણુની કવિતાનું તત્વ, એનું મહત્ત્વ તથા કવિત્વનું ખીજ એક વસ્તુ
માં છે અને તે એજ કે એ કદિ પણ ઉન્નવલતાના સંઘાતને છોડતા નથી. એના સર્વ
અંગોને જોતાં આપણને એમાંથી એવું એક પણ સ્થળ નહિ જડી આવે કે જેમાં તે
આમ્યતામાં ફસાયો હોય, એતો સદા અતિશેષ સંસારમાં વિહાર કરેછે, સદા કાળ તે પો-
તાના જ્ઞાન અનુભવ અને મહત્ત્વનો આશ્રય રાખે છે. એ જે દ્રાષ્ટ્ર ચીજનું વર્ણન કરે છે
એના અંગ પ્રત્યંગનું, ઉત્તમતા તથા ઉન્નવલતાની સાથે સંપૂર્ણ વર્ણન કરે છે. એ કદિપણ
સુંસરકૃત તથા સુકૌશલ યુક્ત શબ્દોનું, અસમાન્ય તથા Classical ઉપમાઓ અને
દ્રશ્યંતોનું, વિસ્તાર યુક્ત આંશિક વર્ણનો તથા સંઘટ્ટનોનું અને અન્તતઃ મનને વાંધી નાંખે
એવા મનુષ્ય પ્રકૃતિના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતા સહ ઉપદેશોનો સાથ છોડતો નથી. આ ઉન્નવલ
વિકાસ માનવો એજ બાણુના આદર તથા સંભ્રમનો હેતુ છે.

જો બાણુનું પ્રતિલોભ જોવું હોય તો દુર્ગી તથા મુખન્ધુપર દ્રષ્ટી નાખવી જોઈએ.
આમ કરતાં જણાશે કે એમનામાં બાણુના શુણ્ણ નથી. કેટલીક જગાએતો દૃઢી એવો તો
કિલ્લ તથા આમ્ય યદ જન્ય છે કે વાચકને દશકુમારચરિતનું પુસ્તક કંટાળી બંધ કરવા
તત્પર થવું પડેછે. દ્રશ્યંતને માટે નિમ્નલિખિત પંક્તિઓ વાંચો.

‘તસ્યરાજ્ઞઃ પરમવિધેયાઃ ધર્મપાલપન્નોદ્ભવાસિતવર્મનામધેયા ધીરાધિપનાવ-
ધીરિતવિવુધાચાર્ય વિચાર્યકાર્ય સાહિત્યાકુલામાત્વાત્મી યોઽધૂવન્નેપાંમિત-
વર્મણઃ સુમતિસત્યવર્માણૌ ધર્મપાલસ્ય સુમન્ત્ર સુમિત્રકામપાલઃ પન્નોદ્ભવસ્યાસુ
શ્રુતરલોદ્ભવાવિતતનયાઃ સમભૂવન્ ।

આવી રીતે દૃઢી પ્રાયઃ આખા અંગમાં જરાપણ ઉન્નવલતાની છાયા દર્શાવી શકતો
નથી. કંઠાસિકસનું તો દંઠપણ સ્મરણ કે સચ્ચ દશકુમાર ચરિતમાં જણાતું નથી.

મુખન્ધુની વાસવદત્તા કાદમ્બરીની છાયા નીચે રચાવતી પ્રતીત થાયછે. પરંતુ એણે
(મુખન્ધુ) અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ ગુરના પારને પામીશકતો નથી. એણે ગુરના
સર્વ દોષ તો સહ લીધા છે અને એ દોષોનો વધાશક્તિ વિકાસ પણ કર્યો છે, પરંતુ
શુણ્ણ એક પણ લેવાયો નથી. વૃથાવિસ્તાર તથા શ્લેષબાહુલ્યમાં મુખન્ધુએ બાણુનું અનુ-
કરણ કરવાનો પૂરેપૂરો ચલ કર્યો, પરંતુ બાણુના પરિતોષકારી ગુણોમાંથી એકને પણ
ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો.

કાદમ્બરીમાંથી આધ્યાત્મિક પદ્ધતિ જોવી હોયતો ચન્દ્રાપીડને વૈશમ્પાયને કરેલો ઉપદેશ અને મહાશ્વેતાને ચન્દ્રાપીડે કરેલો ઉપદેશ વાચવો. આ સ્થળે નિઃશંકપણે, કહી શકાય કે બાણે આ બંને અવસરોપર પોતાની બાબને અસાધારણ રીતે શ્લેષ રહિત અને સમયોપયોગી બનાવી છે. બંનેનાં યોગ્ય ઉદાહરણ અત્ર આપીશું; વૈશમ્પાયન ચન્દ્રાપીડના ઉપદેશની અન્તમાં નિગમન કરતાં કહે છે—

‘તદૈવમ્પ્રાયાતિકુટિલકપ્લેષ્ટાસદસદારુણે . રાજ્યતન્ત્રેઽસ્મિન્ મહામોહ-
કારિણિ ચ યૌવને કુમાર ! તથા પ્રયતેયાઃ યથાનોપહસ્યસે જનૈઃ, ન નિન્દ્યસે
સાધુભિઃ નાધીક્રિયસે ગુરુભિઃ,....નાસ્વાયસે ભૂજનૈઃ....ન પ્રલોભ્યસે વનિતા-
ભિઃ....ન નર્ત્યમેમદેન, નાવકુલ્યસે રાગેણ, નાપ્રહિયસે સુલેન । કામંભવાન્ પ્ર-
કૃત્યૈવ ધારઃ, પિત્રાચસપારોપિત મંસ્કારઃ, તરલહૃદયમપતિબદ્ધઞ્ચ’ મદ્યન્તિ
ધનાનિ તથાપિ મયદ્ગુણ સંતોષોમામેકં મુક્તરી કૃતવાન્ । इदमेवचपुनः पुनर-
भिधीयसे । इत्यादि ॥

ઉપરોક્ત અવતરણમાં વાણીનો પ્રભાવશાલી પ્રવાહ, વાક્યોની સ્થાનીય પદ્ધતિના અને શબ્દોનો ઉચિત પૂર્વાપર સમાવેશ, એ ત્રણ વાતો સ્પષ્ટ પણે પ્રતીત થાયછે. વળી એ સા-
ચેજ એક યુવાનને માટે જે જે અંતરાયો છે એનું કવિએ ઉત્તમ પ્રકારની સ્વભાવગતતાના
આશ્રયથી સ્પષ્ટ તથા શ્રેય અને ચિંતાકર્ષક ભાષામાં ઔપધિ સહિત વર્ણન કર્યું છે. આ
દ્રષ્ટાન્તથી બાણુભટ્ટનો પોતાની યુવાવસ્થાનો અનુભવ બહુ સારો ટપકે છે. એ મનુષ્ય કે
જેને કદિ સંસારિક ખટપટો અને અધમતાઓનો અનુભવ નથી થયો અને જેને સ્વધર્મ-
ક્ષેત્રો તથા દેવોથી વર્તવાનો અવસર નથી મળ્યો. તે કદિ કવિ યદિ શકતો નથી. કવિનામાં
જેમ પ્રતિભા તથા મનોવિકાસની જરૂર છે તેમ સ્વયં અનુભવ તથા ગંભીર અને તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટીની
પણ આવશ્યકતા છે. આ સાધન સિવાય જે કવિ બનવાનો શોખ રાખે, તે શબ્દકોષ કાવ્ય
કે દુયર્થક કાવ્ય બંને લખી નાંખે પરંતુ ચક્રાન્તલા, ઉતરરામચરિત અને કાદમ્બરી લ-
ખ્યું એ એનું કાવ્ય નથી. કારણ કે તે મનુષ્ય પ્રકૃતિના આન્તરિક ભાવનો સૂક્ષ્મ વિચ્છેદ
કરવામાં સર્વથા અશક્ત હોવાથી, કદાપિપણ વાસ્તવિક કવિતા કરી શકે નહિ. ઇશ્વરની કૃ-
પાથી બાણુભટ્ટ એ એવા કુપમંડૂક કવિયોગમાંનો નહોતો. એની કૃતિયોથી જણાય છે કે
એને સંસાર અને મનુષ્ય પ્રકૃતિનું બહુઅંશે અંતર્ગત હતું. એનું બાહ્ય તથા યૌવનચરિત પણ
આ વાતની સાક્ષી છે. એણે માત્ર અનેક પ્રકારના મિત્રો તથા ખુશામદીયા ટટુઓના સંગ-
નાં ફલ ચાખ્યાં નહોતાં પણ અનેક રાજકુલો તથા ગુરુકુલોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પણ એને સારી
રીતે થયું હતું. એ સ્વયં જુવાનીના નવનવા રંગ તથા ‘ઓત્સુકયોતુ’ ફલ ચાખી ચૂક્યો
હતો આથીજ વૈશમ્પાયનદ્વારા ચન્દ્રાપીડને ઉપદેશ કરવો એ એને માટે કહિન કાવ્ય નહોતું.

બાણુભટ્ટના ધાર્મિક વિચાર પણ ઉચ્ચ પ્રકારના હતા. કાદમ્બરીમાં કોઈ પણ સ્થળે એણે
હલકા પ્રકારના ધાર્મિક વિચારો દર્શાવ્યા નથી. આજ બાણુ મનુષ્યના કોઈ પણ ભાગનું
વર્ણન કરતો હોય, એને જન-હૃદય અન્ધકારમય ભાગની ઉપર અધિક ધ્યાન દેવા

માટે દોષથી દૂષિત કરવામાં આવે કિન્તુ એમાં સંદેહ નથી કે જ્યાં તે પોતાની આધ્યાત્મિક સંમતિ આપે છે ત્યાં શુદ્ધ તથા ઉચ્ચ હોય છે. બાણના સમયમાં સતી યવાનો રીવાજ પ્રચલિત હતો એ એના અંધ પરથી જણાય છે. હર્ષની માતાનું અગ્નિમાં બળી મરવું, અને એની બેને પોતે બળીમરવાનો ચલ કરવો એ એનું. ઉદાહરણ છે, પરન્તુ બાણ પોતે એ પ્રયાથી સર્વથા વિરૂદ્ધ હતો. એ પોતાની સંમતિ, અંદાપીડ ના મદામ્નેના પ્રતિના ઉપદેશમાં આ પ્રમાણે પ્રકટ કરે છે—

‘યદેતદનુમરણનામ તદતિ નિષ્ફલમ્ । અવિદ્વજ્જનાચારેત एष मार्गः ।
 पौरुर्मस्त्वक्तितमिदं यदुपरते पितरिभ्रातरि सुहृदिभर्तारि वा प्राणाः परित्यज्य-
 न्ते । स्वमञ्चेन्नजहतिन परित्याज्याः । अत्राहिविचार्यमाणे स्वार्थ एव माण-
 परित्यागोयमस्तस्य शोकवेदना मतीकारत्वादात्मनः । उपरतस्य न क्वापि मयो-
 जन मावहति । अन्यामेवस्वकर्मफलपाकोपचितामसाववशोनीयते भूमिम् ।
असावप्पात्मघातिनः केवलमेनसायुज्यते’ इत्यादि.

ઉપરોક્ત અવતરણમાં કવિએ કેવી સરસ યુક્તિથી સતી પ્રધાનું ખંડન કર્યું છે. કંવિ પૂછે છે કે સતી યવાથી શે લાભ છે? વિચુકતોનો તો સંગ ધર્મ રાકતો નથી કેમકે બંને કર્મોનુસાર જુદી જુદી યોનિયોને પ્રાપ્ત થશે, આમાં કંઈ પરોપકાર પણ નથી. કેમકે જો આત્મઘાત ખરા દિલથી કરવામાં આવે તો પણ એનો ઉદ્દેશ પોતાના માનસિક શોકને સહન ન કરી શકવાથી, એનાથી છૂટવાનોજ છે. હા! જો પ્રથમ મરનારને આ આત્મઘાતથી કોઈ દ્રઢ મળતું હોય તો તે એજ હોઈ રહે કે એને પણ એ આત્મઘાતજન્ય પાપનું કંઈ ખરાબ ફળ મળતું હોય—

ઉપર ઉતારેલા બંને ઉપદેશમય સંદર્ભ, એક પ્રકારે બાણની સર્વ કૃતિયોમાં પદ સૌન્દર્ય, બાવ ગાંભીર્ય અને મધુરતાને માટે એજ્જતર માનવા યોગ્ય છે.

સાર

આ લેખની દીર્ઘતા માટે વાચકો પાસે ક્ષમા માગી આ સંદર્ભનો તાત્પર્યાર્થ કદીશું તો તે અયોગ્ય નહિ ગણાય. સર્વથા પ્રથમ આ લેખમાં એ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે બાણ-ચંપદાર્ય પ્રધાન કવિ છે, એની કવિતામાં જે ગુણ છે તે ચંપદાર્ય સંગ્રામી છે—રસ સંગ્રામી ગુણ બાણમાં બહુ અસ્પષ્ટ છે. અન્યવાત કે જે આ લેખમાં કહેવાની હતી તે એ હતી કે સમાસના પ્રયોગ સર્વથા અનુચિત નથી—કિન્તુ જ્યાં સમાસ અત્યંત દીર્ઘ કે અત્યંત વધુ હોય ત્યાંજ તેને અનુચિત કહી શકાય છે. બાણના સમાસોમાં દીર્ઘતા કે વધુતાના શ્લેષ વિદ્યમાન નથી અને તેથી તેને સમાસ પ્રયોગ માટે ગદિત કહી શકાય નહિ. શ્લેષોને તો આ લેખમાં સર્વથા અપ્રાપ્ય કદીને દોષ કહ્યો છે અને બાણના જોગસ્વિતાદિ અનેક શુભેત્તું વર્ણન કર્યું છે.

કુલચંદ બાણજી શાહ. (અનુવાદક.)

॥ કાલના પદ્ધતિમાં ચીર ॥

(અનુસંધાન પદ્ય ૮૫ થી)

છટ્ટો જન્મ.

મહાન આર્યકુલનું જન્મ સ્થાન મધ્યએશિયાના સમુદ્રના કીનારાએ ઉપર આવેલું હતું; વર્તમાનમાં જ્યાં આગળ ગોખીનું રણ આવેલું છે, એ વિસ્તારમાં તે વિસ્તરતું હતું; આટલાંટીક સમુદ્રનાં મોઝાં નીચે સુડેનીસ એટને ગરકાવ કરી દેતા પ્રવલકાત સુધી આ સ્થલ હતું. આ કુલના મહાન સ્થાપક મનુવૈવસ્વતે મધ્ય અરબરતાનના પહાડી પ્રદેશમાં નિષ્કલ પ્રયાત્ન કર્યો પછી આ સ્થલે પોતાનું સંસ્થાન વસાવ્યું હતું; ઘણા સમય સુધી પોપણ આપવા પછી અનેક ફેરફારોના અન્તે આ કુલ મહાન અને સમર્થ બન્યું. તેના અસ્તિત્વના જમાનાઓમાં અનેકવાર મનુએ એ વિશાલ ખંડના અનેક ભાગોમાં આ કુલનાં મોટાં ટોળે ટોળાં ઉપ-કુલો વસાવવા માટે મોકલ્યાં હતાં; હવે આપણે આ જ સમયનું લખવાનું છે તે સમયે આ પૌરુષવાળા પ્રજા પોતાના વાસસ્થાન કરતાં વધારે વધી જવા લાગી હતી. તેના ઇતિહાસમાં તેનું શાસન કરવા માટે મનુએ અનેકવાર જન્મ લીધેલો જણાય છે પરંતુ કીર્તિકુમારના જન્મ સમયે (ઇ.સ. પૂર્વે. ૧૮૮૮) અનેક શતકથયાં તેમણે પોતાના લોકના મધ્યમાં સ્થૂલ દર્શન દીધાં નહતાં, તેથી તેમના હેતુઓ યથાર્થ રીતે કેવા હશે, એ વિષે મતભિન્નતા થવાનો સમય આવી લાગ્યો હતો.

હવે નવીન કુલ નિશ્ચિત રીતે સ્થાપિત થયેલું હોવાથી તથા આવો નમુનો હવે નાશ થવાની કોઈ પ્રકારની જાતિ નાહોવાથી, અન્યકુલો સાથે ભેળાવા વિષેની મનુની સંપત્તિમાં સંપત્તિ આજ્ઞાઓ હવે વધારે વાર વ્યવહારમાં મુકવાને યોગ્યથી હોય એમ લાગતું નથી, એવા પ્રકારની દલીલ ચલાવનારો એક વિભાગ તેમનામાંથી ઉપજી આવ્યો હતો. આના પરિણામ રૂપે તાર્તારકુલોના કેટલાક રાજાઓ સાથે રાજ્યદારી હેતુઓથી દોરાઈને અસુક કુલોએ પરસ્પરમાં કન્યાવ્યવહારની છૂટ લીધી. પણાજી ધર્મચૂસ્ત લોકોએ આવા કાર્યને એક પ્રકારે પાપ બધું ગણી કાઢ્યું. એથી એટલી બધી રસાક્સી થઈક સમય વીતતાં વધારે ઉદારમત ધરાવનારાઓને એક જિજ્ઞાસુ જાતિ રૂપે છટ્ટા થઈ જતું પડ્યું; 'આ જાતિ પણ સમયના ક્રમમાં એક વિશાલ રાજ્યમાં વિસ્તાર પામી; આ લોકોએ પણ ઘણા યોગ્ય સમયમાં જ અન્યજાતિઓ સાથે કન્યાવ્યવહારના વિચારનો ત્યાગ કરેલો જણાય છે, તેથી વ્યાવહારિક રીતે આ ઉભય જાતિઓમાં ન્યુનાતાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ જણાઈ આવતો નહતો પરંતુ આથી ધાર્મિક વિભાગ પડ્યા હતા તેમાં જરા પણ સુધારો થઈ શક્યો નહિ, આને ખદેસે આવા પ્રકારનો ભેદ સમયના ઓઢવા સાથે વધતો જતો જણાય છે. એક વાર પરસ્પર કન્યાવ્યવહારમાં પડેલી આ જાતિને, આર્ય લોકોની એક મોટી સંખ્યા બધ સમાન ગણતી

તથા તેની સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ રાખવા જમ્જતી નહિ તેમનામાં જમ્જાઈ આવતાં ભાષાની ભિન્નતાના સ્વીકાર અથવા વૃદ્ધિને લીધે આવેલો ભેદ હજુએ વધારે વધતો ગયો. ઝંઝાટા બંધ વૃદ્ધિ પામતા પ્રાચીનતાના આદરવાળા આર્યોએ અનેક વિચ્છેદના અંતે તેમના મૂલ પ્રદેશને કળજ કરીને, તેમને આખરે રણમાં હાંકી મુક્યા તે સમય પહેલાં અનેક ચતકો સુધી આ લોકને એક શત્રુ પ્રગટ્યે ગણવામાં આવતા હતા.

ગોખી સમુદ્રના કીનારાઓની આસપાસની ખેડવા જેવી ભૂમિનો વિસ્તાર ધણો થોડો હતો; પંચમ મૂલ-કુલના, મધ્યસ્થ પ્રાચીનતાપરાયણ મહારાજ્યે એ ભૂમિના સર્વ ઉત્તમ વિભાગો પોતાને કળજે કર્યા હતા. તેટલા માટે આ ભિન્ન પહેલી જાતિને ધણાજ થોડા પસંદ કરવા જેવા ભૂમિના વિભાગોથી સંતોષ માનવો પડ્યો હતો; મૂખ્યત્વે કરીને તેમણે ઉત્તરમાં આવેલી ટેકરીઓની ખીણોમાં વાસ કર્યો. મધ્યસ્થિતકુલ એટલું બધું ઝડપથી વધતું જતું હતું કે તે આવી સ્વતંત્ર જાતિઓ ઉપર વારંવાર હુમલો કરીને તેમની ખીણોને પોતાના પ્રદેશોમાં જોડી દેવાનો પ્રયત્ન ચલાવતું હતું. પ્રાચીનતા માટે આદરવાળા લોકો એટલા બધા નવાઈ ભરેલા પ્રકારે ધર્મબંધ તથા અસહનવૃત્તિવાળા બની ગયા હતા, કે તેમનાથી ભિન્નપડી આવતા આવા અન્ય લોકો સાથે તેઓ શાંતિથી ભેગાઈ શકતા નહિ; પરંતુ તેઓ તેમને નિકંદન કાઢવા યોગ્ય રાક્ષસો જેવા લાગવા માંડ્યા, તેથી મોટે ભાગે કોઈ પણ પ્રકારે છૂટછાટ મુકીને સલાહ યદ્ય શકે એમ નહતું.

આ પાછા હતા જતા કુલમાં સમાવેશ ગતી જાતિઓમાંની એક જાતિના રાજ આ સમયે મંગલદેવ હતા. તેમને પ્રાચીનતાપરાયણ લોકના દમલાઓથી બહુ સમયથી ઘણું દુઃખ થઈ આવતું; તેમણે અત્યાર સુધીતો આમના સામે ટકી રહેવાની બાજુ રચી હતી, પરંતુ તેમની ખાતરી હતી કે તેમનાથી આમ વારંવાર યદ્ય શકશે નહિ. કારણ કે તેમનો જાતિ સમૂહ વિશાલ અને સારી વ્યવસ્થા વાળો હોવા છતાં, મધ્યસ્થિત કુલનાં ટાળે ટાળાંની સંખ્યા સાથે સરખાવતાં માત્ર એક મુઠ્ઠીબર જેટલોજ હતો. જો તેઓ તેમની સાથે હમેશાં યુદ્ધમાં જોડાયલા ના રહેતા તેમની જાતિનો થોડાક સમયમાંજ અંત આવે; આવા અનિવાર્ય અંતને, દૈવ નિશ્ચય પૂર્વક સામે થવા છતાં પણ માત્ર અલ્પ કાલ માટેજ નિવારી શકાય, એવી તેમની ખાતરી યદ્ય. આ બાબતવિષેના તેમના ગૂંચવાડામાં તેઓ વારંવાર પોતાના ધાર્મિક ગુરુ ચોમદેવની સલાહ લેતા; તેઓ હમેશાં તેમને યુદ્ધ વિરૂદ્ધ સખ્ત સલાહ આપતા હતા પરંતુ તેમના લોકના અસ્તિત્વને જાળવી રાખવા વિષે કંઈ પણ કહેવામાં આવતું નહિ.

આવા પ્રકારનું સંકટ હમેશાં વધારે તીવ્ર બનતું જતું, આવા પ્રકારનો ભય વધારે બપંકર બન્યો; આખરે અનેક પ્રાર્થનાઓ અને વિનંતિઓના અંતે, મંગલદેવને તેમના દર્મ નો માર્ગ નિશ્ચિત કરતું એક સ્વપ્ન આવ્યું. પ્રાચીનતા માટે આદરવાળા લોક અને તે માટે અત્યાદરવાળા મજાતા લોક, ઉભયે મનુનદ સ્મરણને સમાન રીતે પંદનીય ગણતા હતા, સર્વે તેમને માત્ર દિવ્યમાન આપના તેથી તેમણે મંગલદેવને સ્વપ્નમાં દર્શન દેધને તેનાં મંદિરો વિષે જેસલાહ આપી ને તેમણે ખુલાસા રૂપે ધણી ખુશીથી સ્વીકારી લીધી.

મનુષ્યે તેમને કહ્યું, કે તમે જે સંકટમાં સપડાયા છો તે કાષ્ટ વ્યાકર્મિક શક્તિઓના કાર્યના પરિણામ રૂપ નથી, પરંતુ પોતાની હીલચાલના એક ભાગ રૂપે ધણી સમય પૂર્વેથી આ પ્રમાણે ખાસ ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. તેમણે પોતાની ઇચ્છા જાહેર કરી, કે આ કાર્ય માટે તેમણે ખાસ પસંદ કરેલા મંગલદેવે ઇતિહાસમાં મોટામાં મોટા વિદેશગમનના અગ્રભાગના નાયક બનવું જોઈએ; પારમાર્થિક તેમજ ઔદિક વૃદ્ધિ પામી શકાય એવી, અનુપમેય, શ્લદ્રુપતાવાળી, તેમને માટે તેવાર: કુરેલી અમુક પવિત્ર જૂમિમાં પહોંચતા સુધી તેમણે પોતાની જાતિને લઇને અનેક વર્ષ સુધી પશ્ચિમમાં ને દક્ષિણમાં મુસાફરી કર્યાં કરવી જોઈએ; આરથશે તેમણે નિવાસ કરીને અત્યંત વૃદ્ધિ પામવી જોઈએ. જે જે સર્વ જાતિઓ અને કુલોના સંસર્ગમાં તે આવે તેમની સાથે બલાઈ અને માયાથી વર્તવાનો, માત્ર ખરે ખરી રૂઝ પડે ત્યારેજ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાનો તેમણે તેને બાર મૂકીને આદેશ કર્યો હતો. તેમને આવી આશાબરી જૂમિમાં પ્રવેશ કરીને ઠેક તેના અંત પર્વત આગળ વધવાનું હતું તેના ઉપર આટલું બધું સખ્ત ડબાણ ચલાવતી પ્રાચીનતાપરાયણ સામ્રાજ્યની જાતિઓ તેના ચાલી જવાથી આનંદી બનીને, તેની જૂમિને કબજે લેવામાં ગર્વ માનશે, એવી તેમને અગમચેતી આપવામાં આવી, પરંતુ અવિધ્યમાં તેમને પણ અત્યારે તમે જે મુસાફરીએ નિકળો છો તેજ માગે નિકળવાની ફરજ પડશે, એ લોકને મુસાફરીના અંતે માલૂમ પડશે કે તમારા લોક જમીનના સારા ભાગના માલીક બન્યા છે, ત્યારે તમને હઠાવી કાઢવાના તેમના પ્રયત્નો નિષ્ફલ નિવડશે. વળી તેમને આ ઉપરાંત સૂચવવામાં આવ્યું કે ભાવિના જન્મેમાં આવાં વિદેશગમનોને નિયમવામાં તેમને જાતે કંઈ એછા ભાગ ભજવવાનો નથી, આવા સર્વ પ્રકારના વિકટ કાર્યના બદલામાં તમને અને તમારી પત્ની બુધદેવ (સી) ને અવિધ્યમાં આથી પણ વધારે મહાન કાર્ય—મનુષ્યે જાતે કર્યું છે તેવા પ્રકારનું કાર્ય કરવાનો હક પ્રાપ્ત થવાનો છે. આવા ભાવિ કથનમાં તેમના પુત્રો ભાલચંદ્ર અને કીર્તિકુમારવિશે ખાસ સૂચના આપવામાં આવી હતી; હજુએ આ માર્ગનાભાનિકાલમાં આવા પ્રકારનું કાર્ય તેમની રાહ જોઈ રહ્યું છે, એમ ખાસ દર્શાવવામાં આવ્યું હતું.

આવા સ્વપ્ન વડે મંગલદેવ એકદમ પોતાના ગૂચવાડાઓમાંથી બહાર આવી શક્યા; તેમને સોંપાયેલા મહાકાર્ય માટે તેમનામાં આવેશ ઉભરાવા લાગ્યો. તેમણે પોતાનાં બધા લોકોની એક મોટી સભા મેળવી, તેમણે જે જોયું અને સાંભળ્યું હતું તે તેના આગળ કહી બતાવ્યું, તેમણે જે પ્રમાણે વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તે પણ જણાવ્યો; તેમણે આ કથન એટલી બધી ખાતરી બરી બાપમાં ચલાવ્યું, કે બધીએ જાતિ તેમના મત સાથે મળતી થઈ, તેમનો ઉત્સાહ તેમાં પસરી ગયો. અતિ સહેલાઈથી લઈ શકાય એવા આશરમાં ખોરાકના મોટા કોઠારો એકઠા કરવાની તથા બજવાન અને ઉત્તમ પ્રકારનાં પક્ષીઓ અને ઘોડાને સાથે લેવાની તેમણે એ લોકને સલાહ આપી. પોતાને ઉપડવાના શુભ દિવસ માટે તેમણે પોતાના જ્યોતિષિઓની સલાહ લીધી. આ ઉપડવાના યોગક સમય પહેલાંજ પોતાના પ્રાચીનતાપરાયણ શત્રુઓના પ્રદેશ ઉપર એક વિજયવંત દુમલો લઈ જવાની યોજના તેમણે શોજી હાટી ને પાર પાડી; આથી તેમને ખાલમિલકતનો એક મોટો ભાગ પ્રાપ્ત થયો, તે તેમને ઉપયોગી થઈ પડ્યો; વેરમાં સભો દુમલો કરવામાં આવે તે પહેલાં તો તેમણે

પોતાના લોકને માર્ગમાંથી સુઃશિત લઈ જઈને, તેમની મુસાફરીમાં દૂર પહોંચતાં કર્યા. તેમની પ્રજામાં એક મોટા પક્ષ હતો કે જે આવા પરદેશ ગમનને એક જંગલી યુક્તિ રૂપ માનતો, મંગલદેવના સ્વપ્ને એક બમણા સમાન ગણી કાઢતો. આ વિરોધિ પક્ષના નાયક તિલક કુમાર હતા; જે નાયકને તેઓ ઉત્તરનાર અને અવળે માર્ગે દોરનાર અમુક અશુભ અથવા પિશાચ સત્તાથી દોરાયેલો માનતા હતા તેને અનુસરવાની તેમનું હૃદય તેમને રળ આપી શકશે નહિ, એમ તેમણે જાહેર કર્યું; વળી તેમણે ઉમેર્યું, કે આથી પ્રેરાઈનેજ તેણે આલું ઘેલછા ભરેલું સાહસ ઉઠાવ્યું છે, જેઓ તેને અનુસરવા જેટલી ખૂખીઈ ભરેલા છે તેમના સંપૂર્ણ વિનાશમાં તેનો અંત આવશે. આવી નિંદાભરી વાણીનો મંગલદેવે ઉત્તર વાળ્યો, કે કોઈ પણ માણસને તેમની સાથે આવવાનો જવાબદાર કરવામાં આવશે નહિ, કારણ કે તેમને તો વફાદાર અને પરસ્પરસહાયકો વિનાના અન્ય કોઈની જરૂર નહતી, તેથી તિલકકુમારના પક્ષની સરખામણીમાં માત્ર નાની સંખ્યાજ આલું હાથપાતનું પગલું ભરવાને તૈયાર બની; તેમના ઘણા ખરા મિત્રોએ તેમને પોતાના નિશ્ચયનો ફરીથી વિચાર ચલાવવા આગ્રહ કર્યો. છતાંએ તેઓ હડીલા રહ્યા, તેમણે જાહેર કર્યું, કે તેમના પક્ષનુંજ ટાણું મનુની આગ્રાઓ પ્રમાણે વર્તનાર ખરેખરા લોક હતા, કારણ કે તેમણે તેમને જ્યાં વસાવ્યા હતા ત્યાંજ તેઓ વસતા હતા, ઘેલછાભરેલાં સ્વપ્નો અને ઢોંગી ગપાટાઓથી દોરાઈને અમે અમારા સ્પષ્ટ કર્તવ્યમાંથી દૂરથવાની ના પાડીએ છીએ.

મંગલદેવે તેમના માટે વધારે વખત ગૂમાવ્યો નહિ, પરંતુ તેમને તેમણે જણાવી દીધું, કે તમારે તમારી મરજીમાં આવે તેમ વિનાશશરણ થવું. આખરે તિલકકુમારે ત્યાંજ વાસ કર્યો, આવી પડેલી દશાની ઉત્તમ પ્રકારે વ્યવસ્થા કરવામાં તેમની યુદ્ધિનો અમુક પ્રભાવ થયું જણાઈ આવ્યો. પ્રથમ કહેવાયું તેમ મંગલદેવે પ્રાચીનતા પરાયણ લોકના ઉપર એક દ્રમલો સહ જવાની વ્યવસ્થા કરી હતી, સ્વાભાવિક રીતેજ તેમના રાજ્યએ આવા સાહસિક પર્વતવાસિઓ સાંમે થવા માટે હિમત સહિત બહાર ધસી શક્યા, પર્વત પ્રદેશના રાજ્યમાં આવેલા અને હરિષ્ પક્ષોમાંના એકના ઉપરી તરીકે તેમણે પોતાની જાતને જાહેર કરી, તેથી જે તેમની અને તેમના લોકની સાથે સારી રીતે વર્તવામાં આવે તો તેમણે પોતાની સહાય આપવા જણાવ્યું. તેમણે દર્શાવ્યું, કે પોતાની જાતિનાં માનવિઓ ઘણા સમય પૂર્વે કુશદ્વાપવાસિઓ સાથે પરસ્પર કન્યાવ્યવહાર કરવામાં ખોટા માર્ગે ચાલ્યા હતા એવી તેમની ખાત્રી હોવાથી, તેમની પ્રાચીનતાપરાયણ સામ્રાજ્ય સાથે જોડાવાની ઘણા સમયથી ઇચ્છા હતી. પરંતુ તે પ્રમાણે વર્તતાં તેમને મંગલદેવે અટકાવી રાખ્યા હતા. પોતાના પરદેશગમનમાં મંગલદેવે લીધેલા માર્ગનું તેમણે વર્ણન આપ્યું તથા હુમલો લાવનારાઓ ટેકરીઓની આરપાર ટુંકા માર્ગે લઈને, તેમને પકડી પાડીને, તેમને તથા તેમના સાથને કેવીરીતે કદાચ હરાવી શકે, એ જતાવવલું તેમણે માથે લીધું. પ્રાચીનપક્ષના નાયકે આમની સહાયની માગણી કયુલ કરવાની બાબત ઉત્તમ વિચારીને તેમના આવા પ્રપંચના બદલામાં તેમના અનુયાયીઓની જંગમી બચાવવાનું વચન આપ્યું. મંગલદેવના મધ્યમાં જઈ પહોંચવાના પ્રયત્નમાં તિલકકુમારના નિયમન પ્રમાણે આ દ્રમલાએ પર્વતોમાં આગળ ઝંપલાવ્યું. ઉંચી સપાટીના પ્રદેશોથી નહિ ટેવાયલા તથા તૈયારી વિનાના તેમના સાથીઓને ઘણું સહન કરવું પડ્યું,

આખરે અનેક સંકટો સહન કરીને તેઓ મંગલદેવ સાથે ભેટા કરવામાં ફતેહ પામ્યા સારે તેમનો ઘણો કચ્ચર ઘણુ કાઢીને હરાવવામાં આવ્યા. છતાં એ નાવક બચી જવા પામ્યા, તેમણે તિલક-કુમાર અને તેમના સાથીઓને એકદમ મરણ શરણુ કર્યા.

પોતાને મળેલી સલાહ પ્રમાણે મંગલદેવે બધાં સુધી અને સાંસુધી યુદ્ધ કરવાથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બ્યારે તેઓ કોઈ બ્યવસ્થિત રાજ્યના સમીપ આવી પહોંચતા સારે હમેશાં તેઓ એક દૃતમેડલને તેના રાજકર્તા પાસે એવું જાહેર કરવાને મોકલતા કે એક દિવ્યઆગ્નિસાર તે અને તેમના લોક સલાહશાંતિથી આવે છે, તેમને મળેલા હુકમો પાર પાડવા માટે તેમને શાંતિથી માર્ગમાં આગળ વધવા દેવા, એટલીજ તેમની ધૃત્ય છે. અનેકવારને આવી રીતે માર્ગવામાં આવતી પરવાનગી એકદમ આપવામાં આવતી; ઘણી વારતો જે દેશોમાંથી તેઓ પસાર થતા હતા સાંતા વાસીઓ તેમનો આદરપૂર્વક સત્કાર કરીને, અનની બક્ષીસો આપીને તેમને માર્ગે આગળ ચલાવતા. કોઈ કોઈ વાર એકદરાજ તેમની મોટી સંખ્યા જાણીને ગમરાઈ જતો, પોતાની હદમાંથી પસાર થવાની પરવાનગી આપતો નહિ, આમ થતું સારે મંગલદેવ પોતાના માર્ગની સીધી લીટીમાંથી ખસીને, એકાદ વધારે મૈત્રીભાવવાળા રાજાની શોધ ચલાવતા. જે ત્રણ વારતો તેમના ઉપર લૂટારા જતિઓએ જંગલી હમસા કર્યો હતો, પરંતુ તેમના બલવાન શરીરવાળા પર્વતવાસીઓને તેમને મારી હાલવામાં કંઈ પણ વધારે વિષ્ણુ લાગી નહિ.

આવી દશાંઓમાં કીર્તિકુમારનું આરંભ જીવન અસ્થિર અને સાહસિક પ્રકારનું હતું. તેના પિતાએ પરદેશ નિકળવાનો નિશ્ચય કર્યો સારે તે આચરે શયર્પનેા હતો; તેથી તેમની ઉમર એવી હતી કે બ્યારે તે વારંવાર થતા ફેશ્શરને અને તેમાં સમાવેશ થતા સાહસને સંપૂર્ણ રીતે ભોગવી શકે. જલ્દી કે તેમના ચરિત્રમાં જે પાસાં હોય એમ હતું, એક બાલિશતા બધું, આવા સર્વ પ્રકારના હિસાહ અને વિવિધિતા માટે શોખીન હતું, અન્ય કાલ્પનિક, રહસ્યમય હતું. તેમને પોતાનાં બને માતપિતા માટે પરમ પ્રેમ હતો પરંતુ તેમણે પ્રથમ મનોદશા સાથે ખાસ કરીને પોતાના પિતાને અને બીજી સાથે પોતાની માતાને સંબંધ રાખ્યો હોય એમ જણાય છે. કેટલાક દિવસ તેઓ કાદલાને મોખરે પોતાના પિતા સાથે થેડો ચલાવતા જણાય છે અથવા અચુક પ્રકારના આરકર્ષ માટે ધણુ આગળ ધસતા જણાય છે, તેઓ ઉત્સાહી, ઉદ્યોગી, રમુજબુવન ઉપર ધણેજ વાસ કરતા જણાય છે. અન્ય કેટલાક દિવસોએ તેઓ પોતાની માતા સાથે પાછલા ભાગમાં રહેતા, કોઈક ભારવાદિ જનાવરની પીઠ ઉપર આવેલા એકાદ ટાપલામાં ટૂંટીયાં વાળીને બેસતા તેઓ જોવામાં આવે છે; આ સમયે તેઓ તેમનાં સ્વપ્નમાજ પૂરાયલા રહેતા, જે દેશમાંથી તેઓ પસાર થતા હતા તે પ્રત્યે જરા પણ લક્ષ આપતા નહિ.

આવા પ્રકારની પાછલી દશામાં, તેઓ વર્તમાન કાલમાં નહિ પરંતુ જુતકાલમાં વસતા હોય એવા જણાતા હતા કારણ કે વારંવાર તેમને અદ્ભુત પ્રકારનાં આબેહુમ સ્વપ્નો આવતાં હતાં, જે કે તેમને ખબર નહોતી છતાં એ તેઓ વારંવાર જુતકાલના જન્મો વિષે ખાવતા હતાં. આ સર્વને તેઓ એટલા બધાં ખાનગી અને ખવિન ગણુતા હતા કે તેમના

વિષે તેઓ પોતાની માતા સાથે પણ ભાગ્યેજ વાત કરતા, ખીજા કોઈ સાથે પણ તેઓ આ વિષે કોઈ કાલે બોલતા નહિ. આ સ્વપ્નો બહુ વિવિધ પ્રકારનાં હતાં, તેમાંનાં કેટલાંક તો આપણે તપાસી ચૂક્યા છીએ. તે જાણીએ. સાથે સંબંધ ધરાવતાં હતાં, પરંતુ ખીજાં કેટલાંક એવાં હતાં કે જે વિષે વર્તમાનમાં આપણે કંઈ જાણતા નથી. આમાંના અનેક દેખાવોમાં તેમનાં પિતામાતા જણાતાં, ગમે તે કુલ અથવા જાતિના ગમે તે વેશમાં ધૂપા-યજ્ઞો હોવાં હતાં તેઓ હંમેશાં તેમને ઓળખી કાઢતા. કોઈ-કોઈ વાર જવદેજ જણાઈ આવતો વિશ્વાસ તેનામાં ઉભરાઈ આવતો ત્યારે તે આવાં સ્વપ્નોનું વર્ણન પોતાની માતા આગળ ચલાવતા, તેમને નવાઈ ભરેલી રીતે રસીક અને જીવંત બનાવતા. તે તેમને પોતાનાં ચિત્ર-વૃત્તાંતો કહેતા, તે વારંવાર કહેતા: “માતા આ વાર્તામાં તમે મંદીરમાં એક પૂજારી હતાં” અથવા “આ વાર્તામાં અંત્યારની પેઠેજ તમે મારી માતા છો,” અથવા વળી “આ વૃત્તાંતમાં તમે મારા નાના બાલક રૂપે જ્યાં છો, હું તમને મારા હાથમાં ફેરવું છું.”

જ્યારે જ્યારે તે આવી બાબતો કહેતો ત્યારે તેની માતાને તે સ્વપ્નમાંની આકૃતિ સાથે પોતાની જાત એક રૂપ લાગતી, જાણે કે તેનાવડે તેની સ્મૃતિ જાગ્રત બનતી. હવે તેને યાદ આવ્યું, કે જ્યારે તે બાલક હતી ત્યારે તેને પણ આવાંજ સ્મરણો આવતાં હતાં, તેની ઉમરના વધવા સાથે તેના મનમાંથી એ સર્વ અદૃશ્ય ઘટ્ટ ગયાં; પોતે જે જોતી હતી તેજ પોતાનો પુત્ર જુવે છે, એમ તેની ખાત્રી થઈ. તેનાં ઘણાંજ આકર્ષક સ્વપ્નો-માંના એકમાં-જે તેને સર્વ કરતાં ઘણુંજ પસંદ પડતું હતું—તેનાં માતા અથવા પિતા બે-માંનું કોઈ પણ જણાવું નહિ પરંતુ તેણે પોતાની જાતને, તીવ્રપ્રેમ અને દૃઢતા વાળી દુનિયાની આશ્ચર્ય ગણાતા એક બાલકને બચાવવા માટે સળગતી જ્વાલાઓ અને શુંગળાવતા ધૂંધ્રમાંથી દોડતી એક યુવાન બાલા રૂપે જોયું—ત્રણ દહાસ વર્ષ પૂર્વે બરમામાં થયેલા એક જન્મના સ્મરણ રૂપે આ હતું. તેને અન્ય કેટલાંક પણ સ્મરણો થઈ આવ્યાં હતાં તેમાં તેના માતૃપિતાનો કોઈ પ્રકારનો ભાગ નહતો, આમાંનાં કેટલાંક ઘણાંજ ના ઈચ્છવા યોગ્ય છે.

વારંવાર જણાતો એવો એક વિચિત્ર પ્રકારનો સ્વપ્નસમૂહ વામમાર્ગની કેટલીક તાંત્રિકવિધિઓ દર્શાવતો હોય એમ લાગતું; આવાં સ્વપ્નો સ્પષ્ટ રીતે ઘણા દૂરના સ્મૃત-કાલના સંબંધ વાળાં હતાં. તેઓ અવર્ણ્ય પ્રકારે જડાઈ હતાં, છતાંએ આવેશ ઉપજાવે એવાં હતાં, તેમનાથી અવાચ્ય ભય અને કંટાળાની એક પ્રકારની લાગણી ઉત્કેરણ આવતી, તે પણ કોણ જાણે કેવા પ્રકારે એક જાતની જંગલી ષેલજા સાથે મિશ્રિત બની જતી આવાં સ્વપ્નોની આસપાસ કંઈક અપવિત્રતા અથવા અશુભનો સ્પષ્ટ ભાવ પ્રવર્તતો હતો એવું કંઈક કે જે માટે કીર્તિકુમારની વર્તમાન પ્રકૃતિ ભય અને તિરસ્કારથી ધ્રુજી ઉઠતી; છતાંએ તેને એટલું સંપૂર્ણ બાન હતું. કે ઘણા દૂરના ભૂતકાલમાં એક એવો મમય હોયો જોયું કે જ્યારે તેને આથી કુદ આનંદ મળ્યો જોયું,—તે સમયે જ્યે તે અત્યારે ખીલકુલ ધિક્કારતો હતો તેમાં ગમે. તેમ કરીને આનંદ લેતો હતો. તેને આવાં સ્વપ્નો માટે ખીલકુલ તિરસ્કાર હતો, છતાંએ તેઓ પ્રસંગે પ્રસંગે આવતાં, જ્યાં એક સમય આરંભાતું કે તેમને તેમાં પોતાનો ભાગ પૂરું. બજાવવાની ફરજ પડતી. આ વિષે તે પોતાની માતા આ-

મળ કોઈ કાલે બોલી શક્યા નથી, જોકે આમના પછી તે શિથિલ બની જતા, તે તેમના લક્ષમાં આવ્યું હતું, કારણ કે તેમાંથી તે ખુબ પરસેવાની દશામાં અને માનતંતુઓ ખીલ ક્લ શિથિલ બની ગયેલા હતા. તે માત્ર એટલું જ કહેતા કે તેમનાં સ્વપ્ન ભયંકર હતી, તેમનાથી તેનું વર્ણન થઈ શકતું નહતું.

[આહ.]

જગત નેષ્ટ-નહિત્-કરવાની કળા. ।

(એક અધ્યાત્મપર વાર્તા.)

“ કોઈને આ જગત નષ્ટ કરવાની ઇચ્છા હોય તો ? ”

“ અરે. તે વિના નિર્વાહજ શી રીતે ચાલી શકે ? ”

રાત્રીના બાર વાગ્યા હતા, બાં ત્યાં શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. એવા સમયે રાત્રે, લોક ચર્ચા સાંભળવા માટે લાંબો રાત્ર બહાર નિકળ્યો હતો, તેને એક ધરમાંથી ઉપરનાં વામો કંઈ ગોચર થયા. એટલે તે એકદમ ત્યાં ઉભો રહ્યો, પછી તેને નીચે પ્રમાણે સંવાદ શ્રવણ થયો. ।

“ પરંતુ, સમય જગત એકદમ નષ્ટ કરવું એ કંઈ નાનું કાર્ય નથી. ”

“ ખરું, પણ મુખની ઇચ્છા હોય તો અવરય તે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ”

રાત્રનો કોઈ અનિવાર્ય યજ્ઞ પડ્યો; આ ધર કોઈ અધોરી મનુષ્યનું હોતું જોઈએ એવો તેણે તર્ક કર્યો અને લાગણીજ અપડી વગાડી કે તરતજ પચીસ ત્રીસ સિપાઈ દોડી આવ્યા—“અમારો કોઈ અત્યાચારી અથવા દિવસી મનુષ્યો મસલત કરતા હોય એમ જણાય છે, ” એમ કહી તેમને તે ધરની આસપાસ એકદમ ઘેરો ઘાલવાની આજ્ઞા રાત્રએ કરી અને તે હુકમનો અમલ થતાંજ રાત્રએ પોતે આગળ યજ્ઞને તેના દરવાજા પર યાપ મારી.

એક બે સિપાઈ મોટથી બોલ્યા “ એ દરવાજો ખોલો. ” અંદરથી જવાબ મળ્યો “અમારો દરવાજો સદા સર્વદા ખુલ્લોજ છે પ્રકટ કુતરાં વગેરે અંદર ન આવે તેટલા માટેજ તે ખાલી વાસી મૂકેલો છે. ”

રાત્ર બોલ્યો “ ત્યારે તે ઉઘડતો કેમ નથી ? ”

“ તો તે તમારી દષ્ટીનોજ દોષ છે. ”

રાત્રએ એકદમ ધુસે યજ્ઞ દરવાજા પર લાત મારી, એટલે દરવાજો એકદમ ઉઘડી ગયો—રાત્ર અને સિપાઈ ધરની અંદર દાખલ થયા. અંદર એક તેજસ્વી શુચિર્નુત ધાલણ

આગળ પોથી ઉઘાડી રાખીને એક આસનપર બેઠેલા હતા, તેની સામે બે તરફ શિષ્યો બેઠેલા હતા. એક જીણું સરખો દીવો મંદ મંદ પ્રકાશ આપી રહ્યો હતો, પાસેના પ્યારથુના ઉમરામાં તેની અી બેઠી હતી—એક હાથમાં તે સર્વને સિપાઈઓએ ઘેરી લીધાં—

એકજણ નમ્રતાથી બોલ્યો “ મહારાજ ! આતો કોઈ બિહુકતું ધર દેખાય છે. ”

રાજા બોલ્યો “ શું કપાળ ! બિહુકતું છે ? તેમની તો જગતને નષ્ટ કરવાની વાતો ચાલી રહી હતી. ”

“ ધન્ય છે તારાં સ્નાન સંધ્યા પાઠ પૂજા અને કથા પુરાણ ! આ મહામાયા ને કેમ દૂર બેસાડી મૂકી છે ? તેને કેમ નથી બોલાવતા કથા સાંભળવા ? ”

બાઈ બોલી “ અમે ઉમરામાં રહીનેજ આખા જગતનો કારભાર ચલાવીએ છીએ. ”

બ્રામણે ટોળમાં પૂછ્યું “ સાંભળ્યું કે રાજા ? ”

રાજા મીઠાઈને બોલ્યો “ લગાવો બે ફટકા આ ચોરને, વળી ‘સાંભળ્યું’ કે’ પૂછેછે. ”

બાઈ દમ બરાવતી બોલી “ ખબરદાર ! બે હાથ લગાવ્યો તો”. રાજાએ સીપાઈને કહ્યું “આ યોગમાયાનું તમે શા માટે સાંભળોછે ” શિષ્ય બોલ્યો “રાજા જીવ વધારે લાંબી ન કરે છેવટે આ યોગમાયાના આગણ તારે નાક ધસતું પડશે તે યાદ રાખ. ”

તે ગૃહસ્થ બોલ્યો “રાજા ! માયા વડેજ તું રાજા થયો છે માયાની શક્તિ જોવાનો યત્ન ન કરે ! બિખારી થવાનો પ્રસંગ તારે પોતાને હાથે ન આણું”

“ હું તો બિખારી ચપ્પશ ત્યારે ચપ્પશ પણ તનેજ પ્રથમ બિખની ચરખી ચઢી ગઈ છે તે ઉતારવા દે” રાજા આગળબોલ્યો “બોલ, જગત નષ્ટ કરવાનો ખેત તમે કરતા હતા કે નહિ ? ”

તે ગૃહસ્થની બાઈ અને શિષ્યો મારેથી હસવા લાગ્યા.

બાઈ બોલી “ હવે તમારી ! એટલા મારેજ આ બધી ધામધુમ કે ? ”

શિષ્ય બોલ્યો. “તો સઘળાં મનુષ્યો ખીન્નું શું કરે છે ? ”

રાજા આશ્ચર્ય ચકિત થઈને બોલ્યો શું સઘળાં “શું સઘળાં મનુષ્યો જગત નષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ? ”

સિપાઈ બોલ્યા “ એમ હોય પણ ખરું ! હાલ એવા માયાના શરેલા માણસોનાં નામની ખબર છે કે ? ”

બ્રામણે પૂછ્યું “ખીજનાં નામ મારે શા માટે કહેવાં જોઈએ, તમેજ આવી મધ્ય રાત્રીએ શા માટે ભૂતની માફક બટકવા નિબ્યા છો, તે કહેાને ?

“ શું શું ? અમે એટલા મારેજ શરેલા નીકળ્યાછીએ ? ”

ખામ બોલી “ હારતો ! ખીનું શું ? ”

“ રાજ ! એટલા માટેજ, સમજ્યા કે ? ” સાહજુ બોલ્યો “ મિથ્યા સમમાં પડતો નહિ સાંભળ ! તું લોક ગયાં જોવાને માટે જવા નિકળ્યો છે ને ? ”

રાજ બોલ્યો “ તેથી શું ? લોકગયાં સાંભળવાથી જગત નષ્ટ થાય છે ? ”

“ તે થાય કે નથાય, પણ તું ખાત તે નષ્ટ કરવા માટેજ લોકગયાં સાંભળવાનો પ્રયત્ન છે એવો તારાજ ! કહે, લોકગયાં સામાટે સાંભળવો જોઈએ ? જો કંઈ દેશે ક્રુરકો હોયતો તેનો વખતસર પ્રતિકાર કરી શંકાય અને લોકને અને તને પોતાને સુખશાંતિમાં રહેવાનું મજા એટલાજ માટે ને ? ”

“ એટલે, સુખપ્રાપ્તિ માટે તમજીજ કરવી તેજ જગત નષ્ટ કરવું કે શું ? ”

“ હજી શંકા રહે છે કે કેમ ? જગત નષ્ટ કર્યાશિવાય સુખની પ્રાપ્તિ અશક્યજ છે—જગતના પ્રત્યેક જીવ જે સમયે જે પ્રમાણમાં સુખ ભોગવે છે તે સમયે તે પ્રમાણમાં તેઓએ જગતને નષ્ટ કરેલું હોય છે — ”

શિપાઈ અને ખીન લોકો બોલ્યા “ આ શું કહે છે, કાણ જાણે ? ”

રાજ ગભરાઈને સ્તબ્ધ થઈને ઉભો રહ્યો.

“ રાજ, બરાબર સાંભળ, હું સઘળું સમજાવું છું. લોકની વાત રહેવાદે. તું તારા પૂરતોજ પ્રથમ વિચાર કર. તું તારે માટેજ લક્ષ્યવધિ રૂપિયાનો કાયમનો ખર્ચ રાખે છે તે શા માટે ? બોલ, તારી પાસે ગાવા બળવવાનું ચાલતું હોય છે, અપ્સરા નૃત્ય કરતી હોય છે, તે સમયે શું તને જગતનું જ્ઞાન રહે છે ? ”

“ જ્ઞાન કેમ નથી રહેતું ? મારી સમક્ષ સાક્ષાત જગત રહે છે ને — ”

“ ઉપભોગનાં સાધન તેટલીજ જગતની વ્યાપ્તિ, સમજ્યો કે ? ”

“ નહિ, પણ તેમાં જગત નષ્ટ કર્યાં થાય છે ? તે તે પ્રસંગ પૂરતું તેટલું જગત તો દષ્ટી સમક્ષ રાખતું પડે છે ને ? ”

“ હા, પણ તારા પુરતા તે જગતના વિભાગમાં તું જ્યારે—લીન થઈ જાય છે ત્યારે બાકીના જગતને તું નષ્ટ નથી કરતો શું ? ”

“ છી : ! સમગ્ર જગત નષ્ટ થાય તો તેના વિભાગ પણ મજા કે શું ? ”

“ નહિ ! પણ એવા જે વિભાગ માટે તારું મન હમેશાં લોભાતું હોય તે વિભાગની પણ તને નિદ્રા આવ્યા પછી કંઈ કિંમત રહે છે શું ? ”

રાજનાં ચક્ષુ ઉઘડી ગયાં. તે આદરતાથી તેના તરફ જોવા લાગ્યો.

“ રાજ ! બોલતો કેમ નથી ? કહે, રાજ તને હવે આવવા પછી પ્રલક્ષ તારી રાણીનું પણ કંઈ પણ મહત્ત્વ તને જણાય છે ? અથવા તેને નિદ્રા આવ્યાબાદ તે તારી પણ કંઈ

પર્વા કરે છે શું ? અને તને બ્યારે ગાદ નિશ્ચ આપે છે સારે, જગતનું રહું, પણ તને તારૂં પોતાનું પણ બાન રહેછે શું ? ”

“ નહિ હું મારી જાતને, મારાં સ્ત્રી પુત્રાદિને, સંબંધને અને જગતને પણ નિસરી નહિહું. ”

“ બોલ, અસારે પણ સર્વ મનુષ્યોએ જગતને નષ્ટ કરેહું છે કે નહિ ? ”

“ આતો ઉઘની વાત યદ્ય પણ જન્યતાવસ્થામાં પણ દેવનું ધ્યાન કરંતી વખતે તું જગતના સઘળા પદાર્થો પરથી દૃષ્ટી વાળીને અશુ બંધ કરે છે તે શા માટે ? ”

“ ચારે દિશાએ જગતમાં પ્રસરેલા મારા ધ્યાનને એક સ્થળે એકત્ર કરવા માટેજ. ”

“ આજ રીતે દેશકાલ મર્યાદિત અલ્પસુખનો એક વિષય આખા જગતના એક વિભાગપર લાવી મૂકવા માટે જે જન્યતાવસ્થામાં પણ તારે સમગ્ર જગત નષ્ટ કરવું પડેછે તે પછી આ એકેક મર્યાદિત સુખ ભોગવતાં ભોગવતાં બ્યારે તું કંટાળશે અને સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા ત્રિશલાખાદિત સુખની તને ઈચ્છા યશે અને તે પ્રાપ્ત કરવાની ખટખટમાં પડશે તારે છેવટે તારે શું કરવું પડશે ? ”

“ આ મર્યાદિત વિભાગ પણ નષ્ટ કરી નાંખવો પડશે. ”

“ એટલે શું કરવું પડશે તે સ્પષ્ટ કહે. ”

“ સમગ્ર જગત નષ્ટ કરવું પડશે । સમજ્યો । સમજ્યો । પણ જે છેવટે મેળવવાનું તે મેળવવા માટે હું આજજ તૈયાર છું—ચાલો આપજ મારા ગુરુ, અને આપની પત્ની એજ મારી જગદંબા, અને આ શિષ્યો તેજ મારા ગુરુ બંધુ, હવે હું અહીંયાંજ રહીશ મને અગમ આપો. ”

સાથે આવેલાં મનુષ્યો બોલવા લાગ્યાં “ અરે । અરે । આણે તો પૂર્વે કલા પ્રમાણે ખરેખર મહારાજને પણ પોતાના સરખાજ જનાવી દીધા. । ”

તેમણે રાજાને ઘણી રીતે સમજાવ્યો । પણ રાજાએ તેમનું કંઈપણ સાંભળ્યું નહિ—પછી રાજાએ તે તત્ત્વવેત્તાની તેની પત્નીની અને શિષ્યોની તેમના પ્રત્યે અપદીત વચન ઉચારેલાં તે બદલ પગે પડીને માફી માગી. પોતાની ગાદીપર પોતાના પુત્રને બેસાડવાનું કહીને સાથેની મંડળીને રાજાએ પાછી વાળી અને પોતે ત્યાંજ રહ્યો થોડાજ દિવસમાં તે તત્ત્વવેત્તાના સહવાસથી તેને જગત નષ્ટ કરવાની કળા પ્રાપ્ત થઇ અને તે અખંડ અદ્વાનંદનો પૂર્ણ અનુભવ કરવા લાગ્યો અને કૃતાર્થ થયો—इति शिवम्.

રીચીરોડ—અમદાવાદ ૩

પરિખ. મણિલાલ કેશવલાલ.

॥ હિંદુ શાસ્ત્રાનુસાર ભગવાન મૈત્રેય ॥

યુદ્ધધર્મની પરિભાષા પ્રમાણે, ‘ધ એન્જીગવર્ડે’ નામના ગ્રંથમાં મિસિસ બેસન્ટ દર્શાવે છે, કે “બોધિસત્વ” — શબ્દ — જોનો અર્થ બોધિમય અથવા જેનું સત્ત્વ બોધિમય છે, એમ થાય છે, — દુનિયાના ઇતિહાસમાં બિન બિન સમયે બોધિનો ઉપદેશ આપીને દુનિયાને દોરવાને જન્મ લેનાર ગુરુ વડે પારણ થતા પદના ગિર્ણ રૂપ છે. ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધે, એન બુદ્ધ થતા પૂર્વે બોધિસત્ત્વનું પદ પારણ કરીને બિન બિન ઉપ-કુચોને દોરવા માટે દુનિયામાં જન્મ લીધો હતો; જૂનમ્ પ્રમુદના કીનારાઓ ઉપર વસતે ઈરાનીયન અને કેલ્ટિક જાતિઓમાં હુરમિસ, ઝરથુષ્ટ્ર અને આરશિયસના જીવ જીવ દેહોમાં જન્મ પારણ કર્યો હતો; જ્યારે તેઓ બુદ્ધપદ સુધીની ઉચ્ચદશાએ આવ્યા ત્યારે એક અન્ય ગદાગતિનું તેમના પદમાં અનુમરણ થયું — એ વ્યક્તિને બૌદ્ધધર્મમાં મૈત્રેય બોધિ-સત્ત્વના નામથી વ્યવહારમાં આવે છે. મિસિસબેસન્ટના કથન પ્રમાણે તેઓજ હસસના દેહમાં ક્રાઇસ્ટ રૂપે ક્રિષ્ટિયન ધર્મની સ્થાપના માટે અવતર્યા હતા. કેટલાક પ્રાચીન ઇસ્રાઈલ ક્રિષ્ટિયન લેખકોના આધારે પોતાના કથનને બજવાન બનાવીને તેમણે હમ્મસ અને ક્રાઇસ્ટ વચ્ચે એક પ્રકારનો ભેદ ઉપજાવી કાઢ્યો છે; તેઓ કહે છે કે, હપ્મસ એક પવિત્ર અને શુદ્ધ શિષ્ય હતા, ક્રાઇસ્ટના ત્રણ ત્રીના અધિકાર સુધી બેપ્ટિઝમની ક્રિયાના સમયે ભગવાન મૈત્રેય અવતરીને તેમના દેહમાં પ્રગટ થયા.

બુદ્ધ અને ક્રાઇસ્ટના ધર્મોને રહેવા દધને હવે આપણે હિંદુ ધર્મે તરફ નજર કરીએ તેઓ કાણ હતા, તેમનું કાર્ય કેવા પ્રકારનું હતું, એ વિષે મળી આવતી કોણ પ્રકારની ની-શાનીઓ શોધી કાઢવાને પ્રયત્નપરાયણ થઈએ. મારી નજર પહોંચતા સુધીમાં એવા ત્રણ ગ્રંથો છે કે જેમાં ભગવાન મૈત્રેયનું નામ લાવવામાં આવ્યું છે. જે અન્ય અભ્યાસિઓ આ વિષય વિષે મળ્યા આવે એવી અન્ય સાળાંતિઓ એકઠી કરશે તો તે ઉત્તમ પ્રકારનું નિવડશે. પ્રથમ વિષ્ણુપુરાણ નજરે આવે છે. આ આખુંજે પુરાણ ઋષિ પરાશરે એક મૈત્રેય નામ-નાને સંભળાવ્યું છે. તેઓ શુદ્ધ શિષ્યના સંબંધમાં જણાવે છે; પ્રથમ ચરણે જણાવે છે અન્ય શિષ્ય રૂપે દેખાદે છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ આદિ વિષે, તેમજ અન્ય કેટલીક બાબતો વિષે મૈત્રેય તરફથી પ્રશ્ન થતાં, ઋષિ પરાશર પોતાને જે રીતે જાન મળ્યું હતું તે વિધિ દર્શાવે છે ઋષિ વિશ્વામિત્રની પ્રેરણાથી પોતાના પિતા શક્તિને રાક્ષસોએ મારી નાખવાથી, પુત્રે એક એવો યજ્ઞ કર્યો કે જેમાં અનેક રાક્ષસોને બાળાને ભરમ કરવામાં આવ્યા; જ્યાં યજ્ઞ થતો હતો ત્યાં આગળ શક્તિના પિતા વસિષ્ઠ આવીને નીચેના શબ્દોમાં પોતાના પૌત્રને આવા કાર્યનો સાગ કરવાનું સમજાવી શક્યા. “કોષ, એ મૂર્ખાઓની કામના સમાન છે. તારા પિતાના મૃત્યુ માટે કર્મ જવાબદાર છે.” યજ્ઞનો અટકાવ થયા પછી રાક્ષસોના ઉત્પાદક ઋષિ પુલ-સ્ત્યે, ઋષિપરાશરને આ પ્રમાણે આશિર્વાદ આપ્યો. “તું પુરાણ અને સંદ્રિતાનો કર્તા બનશે, પછીથી તને દેવો વિષેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. અને હે પુત્ર ! મારી કૃપા વડે વર્તમાન અને જૂનકાલ વિષે તારી શુદ્ધિ સ્પષ્ટ અને અપ્રતિહત બનશે.” પછી તેના પિતામહ

પૂજ્ય વસિષ્ઠે કહ્યું, “તને જે પુલસ્ત્યે કહ્યું છે તે તેમજ થવું જોઈએ.” પોતાની વારી આવતાં ઋષિ પરાશર પોતાના શિષ્ય મૈત્રેયને વિષ્ણુપુરાણ સંભળાવી રહ્યા પછી તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. “વસિષ્ઠની આશિષ વડે હું આ પુરાણનો ભોમિયો બન્યો છું; હું મૈત્રેય ! મેં તે તને શ્રદ્ધાપૂર્વક સંભળાવ્યું છે; કલિયુગના અંતે હું તેને સમિકને શિષ્યવળે.”

જેમને મૈત્રેય, પુરાણનું શ્રવણ કરાવવાના છે એવા આ સામિક કોણ છે, એ વિષે કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ જો આપણે મહાભારત તરફ નજર કરીએ તો એક સમિક નામના ઋષિ મળી આવે છે, રાજ પરિક્ષિતે તેમને પૂછેલા કેટલાક પ્રશ્નનો ઉત્તર તેમના તરફથી ના મળતાં તેમની ગળામાં એક મૃતસર્પ નાખવામાં આવ્યો હતો; આવા કાર્ય માટે તેમના પુત્ર કૃંગીએ રાજાને સર્પદંથી મરણ પામવાનો શ્રાપ આપ્યો હતો— આ શ્રાપ પછીથી પરિપૂર્ણ થયો હતો.

આ ઉપરાંત આપણા જોવામાં આવે છે, કે ભાવિના બોધિસત્ત્વ, શિષ્ય પદમાંથી ગુરુ પદમાં આવ્યા છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં વિદુરના ગુરુપદે મૈત્રેયનાં દર્શન થાય છે. વિદુરને દુર્યોધન તરફથી ખુદી સજામાં તેના અશુભ મર્ગોનો ત્યાગ કરવાની સલાહ આપવા માટે ધણું જ આપમાન થયા પછી તેઓ સદગા હિંદુસ્તાનમાં બધે પવિત્ર સ્થલોની સુસાધરી કરીને યમુના તટ ઉપર પાછા ફર્યા ત્યાં આગળ ઉદ્ભવ પાસેથી લગભગ બધાંએ કુટુમ્બીઓના વિનાશ વિષે તેમના સંભળવામાં આવ્યું. મનમાં અત્યંત ક્ષુભિત થવા છતાં જ્ઞાન વડે તેને નિરોધ કરીને તેમણે ઉદ્ધવ પાસે આભયનત્રી દીક્ષા માટે વિનંતિ કરી, આ બાબતમાં ઉદ્ભવે ઉત્તર વાળ્યો: “આભયનના ઉપદેશ માટે તમારે યોગી મૈત્રેયની ભક્તિ કરવી જોઈએ. કારણ કે આ મત્સ્ય ભૂમિમાંથી ચાલ્યા જવાની લેવારીના સમયે દેવે (કૃષ્ણ) જાતેજ મારા સમક્ષ તેમને આ ઉપદેશ આપ્યો હતો.” આ ઉપરથી “અનામ્બાદિત બુદ્ધિવાળા” મૈત્રેયની શોધમાં વિદુર ચાલી નિકળ્યા, તેમને હરિદ્વારમાં શોધી કાઢ્યા, જ્યાં આગળ શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા અને ચોથા રકઘમાં સમાવેશ થતા ઉપદેશો આપવામાં આવ્યા.

અત્રે જો બાબતો લક્ષમાં લેવા જેવી છે. મૈત્રેયને માત્ર વિદુરના ગુરુ પદમાં ચઢાવવામાં આવ્યા છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેમને એક મુનીનું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. શ્રીમદ્ભાગવત પ્રમાણે વિદુર શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્તોમાંના એક છે, જેમને અગ્નીઆરમ્ભ રકઘમાં સમાવેશ પામતા સર્વે ઉપદેશો શ્રીકૃષ્ણે આપ્યા હતા. તેમણે વિદુરને જણાવ્યું, કે મારી હાજરીમાં જ શ્રીકૃષ્ણે જાતે મૈત્રેયને ઉપદેશ આપ્યો હતો. કદાચ આ સમય હતો કે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે તેમને ભગવાન ગૌતમબુદ્ધના સ્થાનમાં ગુરુપદ માટે નિયત કર્યા હતા; જો કે ઋષિ પરાશરે તેમને કલિયુગના અંતે પુરાણોના એક ગુરુ બનવાની આશિષ આપી હતી. વળી તેઓ એક ઋષિ તરીકે મહાભારતમાં મળી આવે છે. વનપર્વના આરણ્યક પર્વનો અધ્યાય ૧૦ શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસના હેલા શબ્દોથી આ પ્રમાણે આરંભાય છે. “હે રાજા પાંડવ બધું જોને મળીને પૂજ્ય ઋષિ મૈત્રેય આપણને ભગવાની ઇચ્છાથી અત્રે આવે છે. હે રાજાની એ મહર્ષિ આ કુલના કલ્યાણ માટે તારા પુત્રને ઉપદેશ આપશે. હે દૈત્યવ્ય ! તેમના તરફથી જે જે સલાહ મળે તે પ્રમાણે નિઃશંક રીતે અનુવર્તન થવું જોઈએ, કારણકે

તેમના તરફથી જેની જેની ભક્તિમય યત્ને તે નહિ કરવામાં આવેતો એ ઋષિ કોષમાં આવી જમને તારા પુત્રને શ્રાપ આપશે. ” વ્યાસના મન પછી, ઋષિ મૈત્રેય આવી પહોંચીને પોતાની યાત્રાનું વર્ણન કરે છે, દુર્યોધનને તેના દુરાચારી માર્ગમાંથી પાછો વળે છે પરંતુ “દુર્યોધને પોતાની દાષીની સુલક જેવી જવાબો ઉપર પ્રદાર કરવા માંડ્યા, પોતાના પગ વડે હસતે હસતે જમીન ખોતરવામાંથી. દુરાચારી અધમાત્મા એક યજ્ઞ પશુ બોધ્યા નહિ, પરંતુ પોતાનું મનનક નયું નમાવી રાખ્યું. હે રાજા ! આ પ્રમાણે દુર્યોધનને સૂય-ક્રોધી ભૂમિ ખોતરીને અપમાન કરતો જોઈને મૈત્રેય કંઠાર બન્યા. પછી મૈત્રેય મુનિ પુંગવે કર્મના ભાવિષ્યતા જનીને, કોષના વહન માર્ગ યજ્ઞને દુર્યોધનને શિક્ષા કરવાનું મનમાં ધાર્યું, પછીથી વિવ્રુત જેવાં યજ્ઞો કરીને મૈત્રેયે પાંચો લકષને ધૃતરાષ્ટ્રના દુષ્ટાત્મા પુત્રને આ પ્રમાણે કહીને શ્રાપ દીધો: “મારું અપમાન કરીને, તું મારી સજ્જાદ પ્રમાણે વર્તવાની ના પાડે તો હોવાથી તારી આવી ઉદ્ધતાધનાં ફોં તું જગદીયો આપશે. તે આચરેલાં કૃષ્ણોમાંથી ઉભરી તીકગતા મહાયુદ્ધમાં તારી પેઢી જવાને સમય બીમ પોતાની ગત્તા ધા વડે ભાગશે. ” આ પ્રમાણે શ્રાપ આપીને મૈત્રેય એટલું કહીને ચાલ્યા ગયા, કે જે સજ્જાદ કરવામાં આવશે તો શ્રાપનું કંઈ પણ પરિણામ થશે નહિ.

અત્રે ભગવાન મૈત્રેય એક ઋષિ રૂપે જણાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ એક અધિકારી રૂપે જણાય છે. જો કે મૈત્રેયતા અવતા પહેલાંથી કૃષ્ણ દ્વેષાપન વ્યાસ ધૃતરાષ્ટ્રના દરબારમાં હાજર હતા છતાંએ તેમણે દુર્યોધનને શ્રાપ આપવાનું કાર્ય અન્યને માથે નાખ્યું હતું જે કે તેમણે દુર્યોધનને અગમચેતી આપી હતી અને પછી ચાલ્યા ગયા હતા. દરેક અધિકારીને પોતાનું કર્તવ્ય કરવાનું હોય છે; વ્યાસજીનું ઉચ્ચપદ હોવા છતાં તેઓ મૈત્રેયના કાર્યમાં વચ્ચે આવતા નથી. દિંદુશાસ્ત્રીમાં ભગવાન મૈત્રેય વિષે આવા પુરાવાઓ મળી આવે છે.

ધીઓશોદ્ધ વિષેનાં લખાણોમાં રાજા અને ગુરુ બનેલા અધિકાર દર્શાવવા માટે બે ધર્મીમાંના બે શબ્દો વાપરવામાં આવે છે. મનુ શબ્દ રાજાના પદને દર્શાવવા વપરાય છે; દિંદુ ધર્મનો શબ્દ છે; બોદોનો બોધિસત્ત્વ શબ્દ ગુરુને માટે યોજવામાં આવે છે. ‘દિંદુશ-’ યોમાં ગુરુને માટે કયો શબ્દ વાપરવામાં આવે છે, એ આપણે તપાસીએ. બધાં પુરાણોમાં જ્યારે જ્યારે એકાદ મંવંતરનું વર્ણન આપવામાં આવે છે ત્યારે તેમાં આ પ્રમાણે અધિકારીઓવિષે દર્શાવવામાં આવે છે. (૧) મનુ, (૨) તેમના પુત્રો, (૩) દેવો, (૪) દેવરાજ, (૫) સમઋષિઓ, તેમનાં વિવિધ કાર્યોનું વર્ણન કરતાં વિષ્ણુપુરાણ ત્રોત્તરકથમાં અધ્યાય બીજામાં કહ્યું છે. “દરેક યતુર્યુગના અને વેદોત્તરિત યાય છે; સમ મનુ કાયદા ઘડનાર બને છે, મનવંતરના સમયમાં વિવિધ વર્ગોના દેવોને યજ્ઞો મળે છે. મનુઓના વંશમાં જેઓ જન્મ્યાહોય છે તેઓ તેદ્વા સમય માટે પૃથિવિના અધિપો સમાન બને છે. દરેક મંવંતરમાં, મનુ, સમ ઋષિઓ, દેવોનાત્મજ, અને મનુના પુત્રો દુનિયાનું શાસન ચલાવે છે. ” વગી શ્રીમદ્ભગવતના સ્વરૂપ આઠ અધ્યાય ૧૪ માં કહેવાયું છે. “એકાદ સિદ્ધનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને-દરેક યુગમાં દરિ માનના ઉપદેશ આપે છે; ઋષિના સ્વરૂપમાં કર્મ સંબંધી ઉપદેશો આપે છે, યદ્ ભગવાનના સ્વરૂપમાં (હતાત્રેય અને અન્યનીપેર) પોતાનો ઉપદેશ આપે છે.”

દરેક કૃતયુગમાં ચતા ઋષિઓના આવા કાર્યને દરેક હાપરયુગમાં દર્શન દેતા બ્યાનો ના કાર્યસંધે મૂંચતી તાખવાની જરૂર નથી. સામર્થ્ય અને શક્તિમાં માનવજાતને પ્રકૃતી જતી જોઇને, વેદોના અનેક શાખાઓમાં વિભાગ કરવા માટે માનવજાતના બહા પારતે બ્યાસોનો અવતાર થાય છે. વર્તમાન વૈવસ્વતમન્વંતરમાં છકોતેરમાંથી અઠ્ઠાવીસ મહાયુગો અથવા યુગચતુષ્ઠી પસાર થયા છે, તેથી અઠ્ઠાવીસ બ્યાસ થઈ ગયા છે. અઠ્ઠાવીસમા અથવા વર્તમાન બ્યાસ કૃષ્ણ દેવાયનના પિતા પરાશર છત્રીશમા બ્યાસ હતા. આવાં નામે વિષે વિચાર ચક્રાવર્તો તેમનામાંથી અને આવતા સાવર્ણ્ય મન્વંતરના કેટલાક ઋષિઓનાં નામ પણ મળી આવે છે. હિંદુ ધર્મમાં વેદો મધ્યમ જ્ઞાનના મંથરૂપ હોવાથી, ઋષિઓને આવા જ્ઞાનના પુનર્જીવન આપનારા માનવામાં આવતા હોવાથી મારા ધારવા પ્રમાણે જો કે ઋષિ સમૂહ બધા જીવનમુકતો માટે વ.પરવામાં આવે છે, છતાંજે તે બાહ્યોના બોધિસત્ત્વ સમૂહ સાથે મળતો આવતો હોય જોમ લાગે છે. ઉપરના વિચારોથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે, કે ઋષિઓના દૃષ્ટિબિંદુથી સર્વ ધર્મો એક છે. ગમે તે રામય તેમને માનવ જાત માટે કાર્ય કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તેઓ આ અગ્રવા પેલા દેવમાં અવતરે છે. આપણા જેવા સાધારણ પ્રકારના મર્ત્યોને બાહ્ય દેહોનો, જો કે આપણે તેમનો વસ્ત્રો રૂપે ઉપદેશ આપીએ અથવા વિચારીએ છીએ છતાંજે ધર્મોના હિચાન હોય છે. તેથીજ અનેક ધર્મોમાં ભગવાન મૈત્રેય વિષે સાંભળવામાં આવે છે, દરેક ધર્મોનુભાવી તેમની પોતાના ગચીને ભક્તિ કરે છે, તેમને પોતાના હોવાનો દાવો કરે છે.

હુનિયામાં છઠ્ઠા નવીન ઉપ-કુલનો જન્મ થવા માટે પ્રભુના પુનરાગમનનો જનપ્રવાહ સર્વ દિશાઓમાંથી સંભળાવા લાગ્યો છે. આકાશમાં કેન્દ્રની રશ્મિઓમાં શૂદ્રયોગ થવાથી આપણી આ હુનિયામાં એક મહાત્મ પવિત્ર પ્રાપ્તો જરૂરી જન્મ થવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. એકલું થીઓસોફિકલ મંડલજ ચોક્કસ સમયમાં તેમનું આગમન થવાનો ઉદ્દેશ કરે છે, એમ નથી. પરંતુ છતાંજે સંન્યાસિયો આ સત્ય બાળનને અત્યંત દર્શાવતા હિંદમાં યાત્રા કરતાં રહે છે. ટ્યુટોનિક અથવા પંચમ ઉપ-કુલના અગ્રણી રૂપે તેમજે આપેલા વચનને પારપાડવા માટે હુનિયામાં પુનઃ આવવાનો શું પ્રયત્નો કરે નથી? તેમના પૂજ્ય પાદના પડયા જેમ બને તેમ નજીકના ભાવિમાં શ્રવણગોચર થાઓ, જેથી હુનિયામાં સંકરોના હુઃખનો અંત આવો, સ્વર્ણ-કૃતયુગનો પુનઃ ઉદય થાઓ.

કે. નારાયણ સ્વામિ અચર.

*

*

*

*

એક મધ્યમ બાળત રૂપે દિવ્ય તેમજ માનુષિ અવતારો તત્ત્વવેદાઓને તેમજ પદાર્થ વિદ્યાવાદોએ, ગૂઢ સિદ્ધાંતોના સ્વીકાર થઈને હુનિયાના ધર્મ રૂપ બનતો મુખી એક ગૂઢ બાળત સમાનજ રહેવા જોઈએ. તૈયાર ના બનેલા એક સમાજને આવો સિદ્ધાંત કંદાચ કોઈ કાલે સંપૂર્ણ રીતે સમંજાવવામાં આવશે નહિ. — સીક્રેટ હોમીન — વો — ૩ — પૃ — ૩૬૨.

એકાદ વ્યક્તિને એક યુદ્ધ થતા પૂર્વે એક બોધિસત્ત્વ થવાની જરૂર છે; એક બોધિસત્ત્વ રૂપે વૃદ્ધિ પામતા પૂર્વે તેને એક બ્યાની-યુદ્ધ બનવું જરૂર છે. પોતાના પિતા પ્રત્યેના અને ત્યાંથી એક પરમતત્ત્વના માર્ગ રૂપ બોધિસત્ત્વ હોય છે. (ડીસેન્ટ્રોફ યુદ્ધ-૫-૧૭ આર્થ-સંગ્રહમાંથી) હુંજ માર્ગ : ય અને જીવનમય : વ્યવસ્થા : નવિ મ નિમિત્ત : ની સ્વર્ણ-સંગ્રહમાંથી.

નથી. (સંતોને ૧૪ ૬)..... ગુપ્ત તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યસિઓ નાગેરીનના ઝગિમાં
ગોતામાં બુદ્ધના પોતાના આવેશ સહિત ભોવિસત્ત્વનાં દર્શન કરે છે — સીક્રેટડોગ્ટ્રિન-ટો-
૩-૫-૩૮૩.

આનંદે પોતાનાં અણુ ખાગીને પૂછપપૂછવને પૂછ્યું: “તમારા જવા પછી અમને
કાણું ઉપદેશ આપશે?”

પૂજ્ય પ્રશ્નએ ઉત્તર વાળ્યો: “દુનિયામાં આવનાર હું પ્રથમજ બુદ્ધ નથી, તેમજ હું
છેદનો થવાનો નથી. યથાવસરે દુનિયામાં અન્ય બુદ્ધનો ઉદય થશે; તેઓ એક પૂજ્ય પુર-
પૂર, પરમગાનમય, ચારિત્રમાં બે. પ્રિમય, પવિત્ર, વિષ્ણુના જ્ઞાનવાળા, માનવોના અનુપમેવ
નાયક, દેવો અને મર્ત્યોના એક ગુરુ સમાન બનશે. તેઓ તમને મેં ઉપદેશ્યાં છે તેનાં તેજ
નિત્ય સત્યોનું દર્શન કરાવશે. તેઓ તેમના ધર્મોના ઉપદેશ આપશે, જે બાવ અને શબ્દમાં
આરંભમાં મધ્યમાં અને અંતમાં વિજયવંત બનશે. હું વર્તમાનમાં દર્શાવું છું તેવોજ બધીરીને
પૂર્ણ અને શુદ્ધ ધાર્મિક જીવનનો તેઓ ઉદ્યોગ કરશે. તેમના શિષ્યોની સંખ્યા અસંખ્ય
બનશે; મારા શિષ્યોની સંખ્યા પરિમેય છે.”

આનંદે કહ્યું: “અમે તેમને શી રીતે ઓળખી શકીશું?”

પૂજ્ય પ્રશ્નએ ઉત્તર વાળ્યો. “તેઓ નૈરેવના નામથી જાણીતા થશે, એનો અર્થ
“જેમનું નામ મૈત્રી બાવ બધું છે,” એટલોજ થાય છે.”

॥ સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ. ॥

(અનુસંધાન મતાંકથી.)

(૭)

સ્મરણાવવેશો—માણ્યાયામ—વિચારસંકલન.

પૂર્વજન્મોની સ્મૃતિ.

(શ્રી પ્રીયનાથસિંહ.)

સ્વામીજીનાં દર્શને જવાની ઇચ્છાથી એક દિને હું મારાં ગૃહમાંથી બહાર આવતો
હતા તેવામાં મને મારા બે મિત્રો મળ્યા, તેમણે મારી સાથે આવવાની ઇચ્છા જણાવી,
કારણ કે તેમને પણ સ્વામીજીને પ્રાણ્યાયામ વિષે કંઈક પૂછવાનું હતું. અર્પણ ત્રણે કંઈપણ
લીધા વિના એકાદ મંદિરમાં અથવા સન્યાસીનાં દર્શને જવું જોઈએ નહિ એમ મારા સાંમ-
જવામાં આવેલું હોવાથી અમે અમારી સાથે ચોટાંક ફલ અને મીઠાઈ લઈ ગયા; જઈને
તેમના આગળ અર્પણ કર્યું. સ્વામીજીએ તેમને પોતાના હાથમાં લઈને પોતાના માથા ઉપર
ધર્માં, અમે તેમને પ્રણામ કરીએ તે પહેલાં તો તેમણે અમને નમસ્કાર કર્યા. મારી સાથેના
બે મિત્રોમાં એક તેમનો સહાધ્યાયિ હશે; સ્વામીજીએ તેને એકદમ ઓળખી ઠાંચો તથા

તેના આરોગ્ય વિષે પૂછપરછ ચલાવી. પછી તેમણે અમને તેમની નજીકમાં બેસાડ્યા. બીજા ઘણાએ પણ તેમનાં દર્શન શ્રવણ અર્થે ત્યાં આવ્યા હતા. ગૃહસ્થોમાંના કોઈકે પૂછેલા કેટલાક પ્રશ્નોના ઉત્તર વાળ્યા પછી સ્વામીજીએ વાર્તાવારના પ્રવાહમાં પ્રાણાયામ વિષે બોલવા માંડ્યું. સર્વથી પ્રથમતો તેમણે વર્તમાન પદાર્થવિજ્ઞાન દ્વારા મનમાંથી જડતી ઉત્પત્તિ સમજાવીને, પછીથી પ્રાણાયામ વિષે સમજાવવા લાગ્યા. આ પહેલાં અમે ત્રણે જણે તેમનો રાજયોગ, નામનો ગ્રંથ સંભાળ પૂર્વક વાંચ્યો હતો. પરંતુ મને લાગ્યું કે અમે એ દિને તેમની પાસેથી પ્રાણાયામ વિશે જેટલું સાંભળ્યું તેના પ્રમાણમાં તેમણે પુસ્તકમાં ઘણા થોડાજ જ્ઞાનનો સમાવેશ કર્યો છે. મારી એટલી પણ ખાત્રી થઈ કે તેમના તરફથી જે જે કહેવામાં આવતું તે માત્ર પુસ્તકમાંનું પાંડિત્ય ન હતું, કારણ કે જાતે સત્યનો અનુભવ કર્યા વિના પદાર્થવિજ્ઞાની મદદથી પણ ધર્મના ગૂઢવાડા બધાં પ્રશ્નોનો આટલો બધો સ્પષ્ટતાથી, ઉત્તમ પ્રકારે કાણુ ખુલાસો કરી શકે ?

તેમની પ્રાણાયામ વિષેની ચર્ચા બપોરના સાઠત્રણ વાગ્યાથી માંજના સાડાંસાત સુધી ચાલી. આ સમ્રા વેરાયા પછી અમે પાછા આવ્યા હારે મારા સાથીઓએ મને પૂછ્યું, કે તેમના મનમાં ગૂંચવાતા હતા તેજ પ્રશ્નો સ્વામીજી શી રીતે જાણી શક્યા, કદાચ તેમના આવા પ્રશ્નો પૂછવાની ઇચ્છા મેં તેમને જણાવી હશે કે નહિ.

આ પ્રસંગના થોડા દિન પછી બાગળકારમાં આવેલાં મંદૂરમ પ્રીયનાથ મુકરજીના ગૃહમાં હું સ્વામીજીને મળ્યો. ત્યાં આગળ સ્વામી બહાનંદ, સ્વામી યોગાનંદ, મી. જી સી ઘોષ, અનુલકા બાપુ અને બીજા એક બે મિત્રો હતા મેં પૂછ્યું :—હીક સ્વામીજી, તે દિવસે તમને મળવા આવેલા બે ગૃહસ્થોને, તમારા આ દેશમાં આવવાના થોડાક સમય પૂર્વે તમારૂં રાજયોગનું પુસ્તક વાંચવાથી તેમના મનમાં ઉપજી આવેલા પ્રાણાયામ વિષેના કેટલાક પ્રશ્નો આપને પૂછવાની મરજી હતી; તે સમયે તેમણે મને તેમની આવી ઇચ્છા દર્શાવી હતી પરંતુ તે દિવસેતો એ પ્રશ્નો વિષે તેમના તરફથી તમને કંઈ પણ પૂછવામાં આવે તે પહેલાંજ તમે જાતેજ તેમની શંકાઓ ઉઠાવીને ખુલાસો આપવા લાગ્યા. તેમને આથી ઘણીજ નવાઈ લાગી; મેં તમને તેમની શંકાઓ પ્રથમથી જણાવી હશે કે નહિ એ વિષે તેઓ મારી પાસે તપાસ કરવા લાગ્યા. ”

સ્વામીજી—“પશ્ચિમમાં પણ આવા પ્રસંગો વારંવાર બનવાથી, લોકો વારંવાર મને પૂછતા, કે અમારા મનમાં થતી શંકાઓ તમે શી રીતે જાણી શકો છો ? ” આવું જ્ઞાન મને એટલું ખરું વારંવાર ચતું નથી, પરંતુ શી રાજકૃષ્ણના સંબંધમાં લો આવું જ્ઞાન લગભગ હમેશીં હાજર હતું. ” આ સંબંધે અનુલકા બાપુએ તેમને પૂછ્યું :—“તમે તમારા ‘રાજયોગમાં’ લખ્યું છે, કે એક વ્યક્તિ પોતાના પૂર્વ જન્મો વિશે સર્વ બાબતો જાણી શકે; તમે જાતે આવી સર્વ બાબતો જાણો છો ? ”

સ્વામીજી—“હા, હું જાણું છું. ”

અનુલકાવાંચુ—તમે જે જાણતા હો તે કહેવામાં કંઈ બાધ છે ?

સ્વામીજી—હું એ જાણતો જાણી શકું છું—હું તેમના વિષે ખાત્રીથી જાણું છું—પરંતુ વિગતવાર કંઈ પણ ના કહેવાતું પસંદ કરું છું.

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ ગણવાયે તે સીર.

મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

*બાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ચોથી-તૈયાર છે.)

હું આ પુસ્તક મેં હાથરેકાર લાહેમે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે. કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

(નાટક

આવૃત્તિ બીજી.

કિ. ૦-૮-૦

સંપ્રભાકર.

કૌંભત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી

પ્રણિત મુલહિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી

ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ

નજીભાઈ દિવેદી. (સ્વતંત્ર દીપકસંચય)

સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ,

*મે. હાથરેકાર લાહેમે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે, પ્રસિદ્ધ કરેલું છે

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ. અથવા

એમ. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાદેરી રોડ, અથવા પંડિત જ્યેષ્ઠરામ મુકુન્દજી મુકુન્દસર

(નં. ૩૪૩ જવેરખાતે—મુળાઈવી મળી શકશે)

એક આનાની દીકોટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદથી

મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી ચોળન પુસ્તકો,

અનુવર્ત્ય મંજૂર,

હું અને રાજયોગને સારી રીતે સમજતી ખરો સરખ યોગ માર્ગ દર્શાવતો અથ.

સુખ સહ ગુજરાતી કીમત ૦-૧૨-૮.

આપણાં પુણ્યો,

પુણ્યો જ્યાં હહેનારને સખલ ઉત્તર કીમત ૦-૨-૦.

સુદર્શનના મહાકોને આ ખર્ચે ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ જુદું.

શાગાલનાદ મુત્ત*

અથવા

સર્વે ધર્મનાં મુદરચોને બાધ ન આવે તેવા જુદા ધર્મના સાદા, સરલ, નીતિસિદ્ધાંતો

કીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મગાવવ માટે ૦-૨-૬ ની દીકોટ મોકલવી)

*આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ સરકારના દેવલણી ખાતા તરફથી “શાળા લાયબ્રેરી

ખાતે “તથા” શાળાઓમાં ઇનામ ખાતે” મંજૂર થયું છે શીક્ષાને સાદું કમીશન મળશે.

તથા મુબાઈ ઇલાકાના દેવલણી ખાતા તરફથી પણ લાયબ્રેરી માટે મંજૂર થયું છે.

અમુદ્ય ભેટો.

નીચેનાં પુસ્તકો કે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારને તેની કિંમત કે પોસ્ટેજ કંઈ પણ લીધા વગર તદ્દન મફત મોકલવામાં આવે છે, પણ એક કરતાં વધારે પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારે તે વધારાના દરેક પુસ્તક કે વસ્તુ બદલ અરધા અરધા આનાનો દીપટ મોકલવી.

બ્રહ્મચર્ય—બ્રહ્મચર્યનો અધૈકિક પ્રભાવ દેખાડનારો દાખલા દલીલો સાથેનો ઉત્તમ નિબંધ.
સ્ત્રીસમાગમ - દીર્ઘાયુ તથા આરોગ્યની જલ્દવણ માટે સર્વોત્તમ શાસ્ત્રીય નિબંધ.
સ્વપ્નવિચાર - શુભાશુભ સ્વપ્નોનાં ફોનો નિરૂણની ચોપડી.
સતી દ્રોપદી—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં પત્ની સત્યભામા પ્રત્યે સતી દ્રોપદાંત પ્રકારે વિષે જણાવેલા ઉત્તમ વિચારો.

ફેન્સી બુકમાર્ક્સ—પુસ્તકો વાંચતી વખતે તેમાં નિશાની રાખવાનું ઉત્તમ સાધન માત્ર અંગ્રેજી જાણનારાઓએ જ આ બુક માર્ક્સ મંગાવવા.

માલિની—પણી બાબતોનું જ્ઞાન આપનારી રસીલી વાર્તા.

કામશાસ્ત્ર—ઉછરતી વયના અજ્ઞાન બાળકોથી થતી ભૂલોપર લક્ષ્યે ચનારો અપૂર્વ વિષય.

રાગીત કામશાસ્ત્ર—મનપસંદ દળની અસરકારક કવિતાઓમાં આપું કામશાસ્ત્ર.

બાણગર—બીમસેન તથા અર્જુનના ગર્વનો નાશ કરવાની શ્રીકૃષ્ણની અપૂર્વ યુક્તિ.

દેવસૂત્રિયા—અવિધ્યપ્રશ્નના જવાબોનું પુસ્તક.

પુનર્લક્ષ અને પશ્ચાત્તાપ—એક અસરકારક નિબંધ.

આયુર્વેદ રહસ્ય—હિંદી અને અંગ્રેજી બાબાનું વેદ્ય ચોપાનીયું. માત્ર નમુનો જ મફત.

ફેન્સી પોસ્ટ કાર્ડ—ઉંચી જાતનાં જાં, લીસાં, અશોભિત કાર્ડો.

જાવીસ રસીલી વાર્તાઓ—કદમી અને સરસ્વતી, જેવી વૃત્તિ તેવું ફળ કૃત્તન-પણું ધ્વજનો અનુબદ્ધ, વાદીના ગેરલાભમાં અગાધેલા ફેસજો; એ પ્રમાણે જાવીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સિકંદર બાદશાહે કરેલી અમૃતની શોધ—એરિસ્ટોટલ, પ્લાન ખીજર અને મહેતર અલીબાસના યમરશરિક ચોક્કસ ઇતિહાસ સહિત જાણવાજોગ રમુજ વાર્તા.

અલંકાર મહિમાળા—ઉપમા આદિ ૬૩ અલંકારોના દર્શાંત તથા સમજ સાથનું સંસ્કૃત પુસ્તક, માત્ર બી. એ. કક્કામનાં અભ્યાસ કરતા સંસ્કૃત બાપાના અભ્યાસીઓને જ ભેટ આપાય છે.

આયુર્વેદ માર્ગાપદેશિકા—શુદ્ધ વૃદ્ધ ત્રેસક દરેકનું વર્ધન, કારણ તથા ધણું સરસ પુસ્તક, આ પુસ્તક માત્ર અમારા માડકોને જ દપાલ ખર્ચેનો અરધો આનો લાભ મોકલવામાં આવે છે.

શુવાવડ—જીઓને પ્રસવ થવાના નાચુક અને ગંભીર મામલા વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂરી સૂચનાઓ.

વેદ શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી,

આતંકનિગ્રહ ઓપરશલય,

જામનગર કાલીવાવાડ.

સુદર્શન.

આવૃત્તિ
એક અભેદભાગ પ્રવાસી,
અસાધ્ય અશ્વિલાલ નભાઈ દિવેદી.

મળી
જી. અ. નં. ૨૬૩૩૭
જી. અ. નં. ૨૬૩૩૭
જી. અ. નં. ૨૬૩૩૭
જી. અ. નં. ૨૬૩૩૭

(૧મું-પૃથ્વ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — ભાગવતમ્

વત્રી—માધવલાલ નભાઈ દિવેદી.

[કુતક ૨૬-અક ૮]

(ભાસિક.)

[મે. ૧૯૧૧.]

અનુક્રમણિકા.

સખીને.	૨૧૫
સખેએકાન્તનો વેસો.	૨૧૬
ઉનાળામાં એકસાંચે.	૨૧૬
લુકમાનજી આઠ્યા.	૨૨૭
માયાવાદ.	૨૨૮
કાવ્યાર્થપ્રદીપ.	૨૩૩
પ્રણવવાદ.	૨૩૭
જંગલ ક્યાં બાય છે.	૨૪૭
કર્મવિપાક.	૨૫૦
સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ.	૨૫૫

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે

ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ ગયાં ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ. મણીલાલ નભુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કામળ હિપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ આપવામાં આવી છે. કર્તાની છળી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જુદું.

મેનેજર.

સુદર્શન એક્સિસ—નડીઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કામળ પાકુંપુઠું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કામળ

(કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડ; નડીઆદ.

જોઈએ છીએ.

નડીઆદ હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડના લાભાર્થે બીજા માગનાર પરાપકારી સ્વયંસેવકોભાવિકભિક્ષુકો. રૂ. ૧૦૦) એકલા કરી આપનારને ચાંદીનો ચાંદ અને ૫૦૦) એકલાકરી આપનારને સોનાનો ચાંદ જાહેર સભા સમક્ષ આપવામાં આવશે. રસીદ જુદા, હેન્ડબીસો ધ. પુર પાડીશું. લખો.

શ્રી હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડ.

નડીઆદ—(શુભસત.)

લવાજમ.

સુદર્શન પત્રનું લવાજમ અગાઉથી લેવાનો રવાજ છે, પણ ઘણા માલકોનું લવાજમ નહીં રહેલું છે. તે આ વિનંતિથી લવાજમના રૂપીઆ નજર મોકલી આપવા એહેરખાની કરશે.

વ્યવસ્થાપક.

ਅੰਤਰਿ.

ਮੈਂ. ਆਮ-ਦੇਸ਼-ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਖੁਸ਼
ਅੰਗ. ਮੇ. ਅੰਗ. ਅੰਗ. ਆ.

३३

“ सत्यंपरंघीमहि ”—मागवतम्.

તન્ત્રી—માધવસાહે નમુનાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૬-અંક ૮]

(भासिक.)

[મે. ૧૯૧૧.]

सखीने.

CLUB

ધુધટપટ ખોલો : સખીરી મોરી ।

ધુંધટપટ ખોલો !, સખીરી મોરી !

દરસ લિયે' તરસત, સ્પષ્ટિ ! સ્પષ્ટિયાં;

પ્રણયખચન બાલો ! સંખીરી ચારી ! ૦

બાંસી બજાવત બાલ અમર પ્રભુ;

સૂર સુની સુની ડાલો ! સખીરી મોરી ! ૦

सागर 'स्नेहके' 'वीथमे' 'साया';

‘ਭੁਲੰਤ’ ਦਿਵ-ਛੀ-ਫੁਲੇ । ਸਾਜੀਰੀ-ਮੋਰੀ । ੦

सायं अनाथ के स्नेह विलूति ।

ધારક-અનલે હક બોલો ! સખીરી મોરી ! ૦

• ધૂંધટપંટ 'ખોલો' સખીરી મોરી !

ધંધટપેટ' ખોલો! સખીરી મોરી' । વં

૦
કાર્યસ ગુજરાતી સ
તરફથી સપ્રેમ છે

स्टीमर 'हार्वेन्ड,'
वेरावण अन्दर, आरणीसमुद्र.

၇၇: ၆၅. ၇၆၇၀

सागर,

સરખે એકાન્તનો વાસો !

સખે ! નિર્ભયલો આવે હવે એકાન્તનો વાસો
પરીક્ષણ સખતનો દાવો ! પ્રણયનો એ વિષમદાવો !

હૃદયક્ષેમે હૃદયઅથુ અને આવે રીખાવાનું,
નહી રહેવાનું એ મોધું અને છે હૃદય કે દ્વારું !
વિયોગે ગૂરવામાં કે હૃદય પ્રાપ્તિ અનેરી છે,
પહે વેગે હૃદયભાવો કસોટી ધરકની એ છે !

સખે એકાન્તનો વાસો ! બધે એકાન્તનો હોગે !
અને રહેતાં અને રેતાં પ્રણયરુદ્ધિ હરે થાગે !
મળ્યું છે તે ન ઓછું છે, હવે તેનું પરીક્ષણ છે.
પ્રણયમાં આ રીખાવાની મળ મોંધી ન રહેલી છે;

સખે ! રહેતાં અને રેતાં અને ગાતાં પ્રણયગાનો,
વિયોગે યોગી થઇ રહેયું અમે એકાન્તનો વાસો,
જપી જપી રનેહના મન્ત્રો, સ્મરી સહવાસના યોગોઃ
દિનો ગણતાં વીતાડીયું, સખે ! એકાન્તનો વાસો !

સરખેજ., ૨૪-૨-૧૧ ;

દ્વિજ.

ઉનાઢામાં એક સાંજે.

(અંદાકાન્તા.)

ઉનાળાનો સૂરજ તપસો પશ્ચિમે આપ્યો છે,
તેને હેતે હૃદયિ હૃદયી અંજલિયો સમર્પે;
ધીમે ધીમે અનિલ સહરી આવતી તે અદીઠી,
પંપણે છે શ્રમિત મગજે; શાન્તિ મોંધી જમાવે. ૧

ને હૃદયે તે સુનિલ નભમાં પર્ષીકુ કાંઠે ઉડે,
પ્લેયો જળવાંડડપ જડો જ્યાં પ્રેમી બદાલાં વંસેલાં;
આખે વિષે સુખ પ્રભવતું દિવ્ય માધુર્ય આપ્યું,
તેમાં નદતાં સરસ હૃદયો તત્ત્વમાં લીન થાય. ૨

આવે કાળે દિવસ તપ્યો હું સર્વ જન્મગ છોડી,
આવી ખેડો મુદિત મનથી આ સિલા કાળા માર્ગે ;

હું સંભારું સ્વજન દૂરનો માતને વાત, પ્લેદની
ખન્ધુ, બદાલી, પ્રિયતમ સખાઃ અન્ય વિચાર ના'વે. ૩

બોળી માતા । પ્રિયમુખઃપિતા પ્રીત વિચાર વાળા ।
મારું હૈયું તમ ચરણમાં પૂજ્યતાથી ઢળે છેઃ
ડાહી બહેની સુશીલ નમણી, લાડકા બાઈ મારે,
મારા કણે મૃદુ વચનથી હાલતો ના ભરે છે. ૪

દેવિ । તારું વંદન હંસતું, કીકોંઓ ભભૂ કાળી,
આંખો સામે તરતર બની ભાવ જૂતા જગાયે;
તુને છોડી દૂર બહુ સખિ । દૂર હું આંહિ આઘ્યો,
તોયે તારા સદય હૃદયે દોષ ફેરો વરથો ના. ૫

ને મિત્રો જે યુગ જીવનના શાન્ત આરામસ્થાન,
ના આંહિ છે દુઃખ, મહિં દુઃખી દિલ આશાસવાને;
એવી રીતે દૂર સ્વજનથી એકલોને અનુપયો,
દોરાઈ હું જગત પતિ બ્યાં ન્યાયથી દોરી જતો. ૬

ભા.૬.

લુકમાનજી આઘ્યા.

વગર તેડ્યા અહીં ક્યાંથી, અહો । લુકમાનજી આઘ્યા ।
બલે । શૂલા પડ્યા, ખાવા । મગર થી આ મજા લાઘ્યા ।
છગન કોણે ક્યું ? કોણે લખ્યો. દાવો તખીબીનો ?
અરે । અહીં કોણુ હાજર છે ? હકીમજીને સલામી-દો ।

અરે । એ । નાંખી દો નસ્તર । સીસા સૌ ફોડી ફેંકી દો ।
છરાની દારૂની પ્યાલો હકીમજીને ભરીને દો ।
તખીબજીના બદનમાં જે જલદ પીયો ભરી રેડો ।
જનાબે આલી હજરતને નવેસર ઝિન્દગાની દો ।

અરે । દિલદાર એ યારો । શહર શિરાઝમાં ચાલો ।
બલા મિજમાનને ગરદન ઉપર ઉચકી ઉઠાવી લો ।
શરાબીના ઊંઝા હોળે હકીમજીને ડુબાડી દો ।
મજા મહેમાનદારીની દિવાનાની અખાડી દો ।

દિવાના છરકના પૂરા, અરે । ગૂંચદિલ બનાવી દો ।
હકીમી યા તખીબીની હવે તરફી પતાવી દો ।
ખિમોરે છરકનાં બિસ્તર તખીબજીને શૂલાલી દો ।
અગર, આ છરકને હરિયે શરાબીમાં સુવાડી દો ।

સુ. ચન્દનદોષ, મઠાને મસ્તાન ।

૨. મે, ૧૯૧૦

સાગર;

માયાવાદ.

(અનુસંધાન ગત વર્ષના અંક ૧૦-૫૪ ૩૦૨ થી)

—X—

તે (ઉપાદાન) શક્તિ શા માટે માયા અથવા અવિદ્યા કહેવાય છે ?

સ્વ. સારે શા માટે શંકરાચાર્યે તે માયાશક્તિ અથવા પ્રાણશક્તિ અથવા અવ્યક્ત શક્તિને સ્વરચિત વેદાન્ત બાધ્ય (૧-૪-૩) માં અવિદ્યાત્મિકા અને માયામયી કહેલ છે ? તેમાં કંઈ વિશેષ આશય રહેલો છે. તે આશય ઉપર જ શંકરાચાર્યેના મઘ્વેતવાદ આધાર રાખે છે. તે માટે અમે તે વિષયમાં પણ શંકરાચાર્યના અભિપ્રાયનું સંક્ષેપથી અવલોકન કરવા ઇચ્છીએ છીએ. ગીતા (૧૨-૩) ના બાધ્યમાં શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે—“તે અવ્યક્ત અથવા પ્રકૃતિ શક્તિ અવિદ્યાકામનાદિક અનેક દોષોની ખાણ હોવાથી, માયા કહેવાય છે.” તે શક્તિજી જીવની જીવિ અને ઇન્દ્રિયોરૂપે પરિણામ પામે છે, તેથી અગ્નાતથી આચ્છન્ન થઈ જાય છે, અને તે શક્તિના પ્રભાવથીજ વિષયકામનામાં ધસ-ડાઈ જઈ સન્માર્ગ ભટ થાય છે. અવિદ્યા અથવા માયાના પ્રભાવથી જીવની બ્રહ્મદષ્ટિ હંદાઈ જાય છે. તે અવ્યક્ત શક્તિજી તે સવળા અનર્થોનું કારણ છે. કારણ કે કમવિકાસના નિયમને અધીન થઈને તેજ અવ્યક્ત શક્તિ જીવના શરીર રૂપે અને ઇન્દ્રિયાદિ રૂપે પ્રકટ થાય છે. તેજ કારણથી જીવ તે સવળી ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણના સંસ્કારોને વશ થઈને શ્રમણામાં પડે છે. શી રીતે અવિદ્યા જીવને શ્રમણામાં નાંખી દે છે ?

અવિદ્યાથી ઠંકાઈ ગયેલ જીવને બે પ્રકારનો ભ્રમ થાય છે.

જીવ જ્યાં સુધી અવિદ્યાથી આગ્રત હોય અથવા માયાથી મુગ્ધ હોય ત્યાં સુધી તેને બે પ્રકારનો ભ્રમ થાય છે.

૧ પ્રથમ ભ્રમ.

પરી રીતે બ્રહ્મગાનીની દૃષ્ટિમાં, જગતના ઉપાદાન કારણ અવ્યક્તશક્તિ તેમજ તે અવ્યક્ત શક્તિના વિકાસરૂપ જગત—એ બન્નેથી બ્રહ્મ સ્વતંત્ર હોય છે. પરંતુ તે સિ-

૮૩ અક્ષરભ્રામરૂપધીજોપાધિ લક્ષિત સ્વરૂપાત્...મવ્યાકૃતાલ્પમ-ક્ષરં...તસ્માદક્ષરાત્પરઃ નિરુપાધિકઃ પુરુષઃ ॥ મુંડકોપનિષદ્ (૨-૧-૨) ઉપર શાંકર બાધ્ય. “ અક્ષર એટલે અવ્યાકૃત; તે અક્ષરનું સ્વરૂપ નામરૂપ યુક્ત પદાર્થોના બીજ રૂપ ઉપાધિવાળું છે. પુરૂષ તે અક્ષરથી પર અને ઉપાધિ રહિત છે. ” અવ્યક્તાત્પુરુષઃ પરઃ ॥ કુંડકોપનિષદ્ (૧-૩-૧૧) ના આ વચનોનું બાધ્ય કરતાં શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે—મવ્યક્ત સર્વસ્ય ધીજમૂતં...તસ્માદવ્યક્તાત્પરઃ પુરુષઃ ॥ “ સર્વ જગતનું બીજ અવ્યક્ત છે. પુરૂષ તે અવ્યક્તથી પણ પર છે. ” વેદાન્ત (૨-૧-૧૪) ના બાધ્યમાં કહ્યું છે કે—તાદ્ર્યાં (નામરૂપાદ્ર્યાં) પરં ર્દેશ્વરઃ ॥ “ હવેર તે નામ રૂપથી પર છે. ” [આ રથે નામ રૂપને માયાશક્તિ અથવા પ્રકૃતિ કહેલ છે.] આત્મ ચૈતન્ય જગતથી સ્વતંત્ર છે, એવું તો વેદાન્તમાં અનેક સ્થળોએ કહેવામાં આવેલ છે. વેદાન્ત (૧-૩-૧૫) ના બાધ્યમાં શરીરાત્ સમુત્પાય સ્વેનરૂપેનામિનિષ્પદ્યતે ॥ “ તે આત્મા શરીર-માંથી નિઃસરીને પોતાના સ્વરૂપમાં મળી જાય છે. ”

વાયના સધળા અંગાની જીવો અવિદ્યાના બળથી તે વાત કેવળ ભૂલી જ નાંચ છે. જહાની સ્વતંત્રતાને ભૂલી જવાથી અંગાની જીવો એમ જ ધારે છે કે—જહા અને શક્તિમાં તેમ જ જહા અને જગતમાં કંઈ ભેદજ નથી. આ જમને વેદાન્તમાં અવિદ્યેક અથવા દે-હાત્મવુદ્ધિ કહેલ છે.

૨ દ્વિતીય જમ.

જગત્તુ ઉપાદાન કારણ અવ્યક્ત શક્તિ નિર્વિશેષ જહા સત્તાથી એક વિશેષ અવરથા અથવા રૂપાન્તર માત્ર છે. તેથી જહાગાનીની દૃષ્ટિમાં, વાસ્તવિક રીતે તે અવ્યક્ત શક્તિ અણુમાત્ર પણ સ્વતંત્ર હોતી નથી જ જહાસત્તાથીજ તે શક્તિની સત્તા હોઈ શકે છે. તે પ્રમાણે કાર્ય રૂપ જગતના સધળા પદાર્થો પણ જહાગાનીની દૃષ્ટિમાં, પ્રકૃતપક્ષે તે ઉપાદાન શક્તિથી કંઈ માત્ર પણ સ્વતંત્ર નથી. તે સધળા પદાર્થો ઉપાદાન કારણ અથવા શક્તિની એક વિશેષ અવરથા અથવા રૂપાન્તર માત્ર છે. તે માટે તે શક્તિની સત્તામાં જ તે સધળા પદાર્થોની સત્તા રહેલી છે. છતાં અવિદ્યાના બળથી અંગાનીઓ તે સધળું ભૂલી જાય છે. તેવી ભૂલ થવાથી, તેઓ એમ જ ધારે છે કે—જગત્તુ ઉપાદાન કારણ જ અવ્યક્ત શક્તિ છે, તે એક સ્વતંત્ર તેમ જ સ્વસત્તાવાન પદાર્થ છે; અને તેજ પ્રમાણે તેમાંથી પરિણામ પામેલા સધળા પદાર્થો પણ એક બીજાથી સ્વતંત્ર અને સ્વસત્તાવાન (Independent and Unrelated) પદાર્થો છે.

અવિદ્યાના પ્રભાવથી, માયાના પ્રતાપથી, જીવને એ પ્રમાણે બે પ્રકારનો જમ થાય છે. અવિદ્યાને વશ થઇને જીવ એ પ્રકારના જમમાં પડે છે, એમ કહીને શંકરાચાર્ય અવ્યક્ત શક્તિને અવિદ્યાત્મિકા, માયામયી વગેરે કહેલ છે. તે વિશે વિસ્તારથી હવે પછી વિવેચન કરવામાં આવશે. એ સધળા તત્ત્વનું નિરીક્ષણ નહિ થવાથી, અનેક પ્રતિપક્ષીઓએ શંકરાચાર્યને પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ અથવા માયાવાદી વગેરે વિશેષણોથી વિભૂષિત કરેલ છે.

૮૪ નહિ આત્મનોડ્યદનાત્મમૂર્તે તત્ L.....અતો નામરૂપે સર્વોપર્યે દ્રહા-નેવાત્મવતી.....इति ते तदात्मके उच्येते ॥ તેતિરીમ બાળ્ય, ૨-૧-૨. “ તે સર્વ જગત આત્માથી અન્ય કંઈ અનાત્મા રૂપ નથી.....તેથી સર્વ અવસ્થામાં રહેલ નામ રૂપ જહાની સત્તાથી જ સત્તાવાન હોય છે. એ પ્રમાણે તેઓ આત્મરૂપ કહેવાય છે. ”

જહ પ્રપચ્ચસ્વાગન્તુકતયા સ્વતઃ સત્તામાવાત્ ॥ ઉપરેશ સાહચ્રી. “ જહ જગત આગન્તુક હોવાથી તેને પોતાની સત્તા નથી. ” ચિદાત્માતિરેકેણ વસ્તુ ન સં-ભવતિ ॥ ઉપરેશ સાહચ્રી. “ ચિદાત્મા સિવાય કોઈ પણ વસ્તુને સંભવ નથી. ”

૮૫ ન તુ વસ્તુ વૃત્તત્વેન વિકારો નામ કશ્ચિદસ્તિ । નામ ઘેય માત્રં હોત-દનૂતં મુક્તિકેલ્યવ સત્યમ્ ॥ શારીરક બાળ્ય, ૨-૧-૧૪. “ હરકોઈ વસ્તુને પરમાર્થ દૃષ્ટિથી જોતાં તેમાં કંઈ વિકાર નથી. પરંતુ તેમાં જ કંઈ વિકાર રૂપ આભાસ દેખાય છે, તે નામ માત્ર છે: જેમકે ઘટ રૂપ વિકાર તો નામ માત્ર છે, પરંતુ ખરી રીતે જોતાં માટી એજ તેમાં સત્ય છે. ” ન કારણાત્કાર્ય પૃથગસ્તિ ॥ રત્ન પ્રભા, ૧-૧-૮. “ કારણથી કાર્ય પૃથક નથી. ”

શાંકરભાષ્યમાં માયાશક્તિનો અંગીકાર કરવામાં આવેલ છે.

મ. માયાશક્તિ, પ્રાણશક્તિ અથવા અવ્યક્ત. શક્તિ કોને કહે છે, તે વિશે સંસેપમાં કહેવામાં આવ્યું છે. હવે અમે શાંકરભાષ્યમાંથી કેટલાંક વચનોનું અવતરણ કરીને દર્શાવ્યું કે—શંકરાચાર્યે તે શક્તિનો આગન્તુક શક્તિરૂપે જ સ્વીકાર કરેલો છે.

વેદાન્ત સાર્થ.

૧ વેદાન્ત દર્શનના (૧-૪-૩) સૂત્રના ભાષ્યમાં શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે, “ આ જગત્ પ્રકટ થયા પહેલાં અપ્રકટ રૂપે બ્રહ્મમાં રહેલું હતું. જગત્ની તે અપ્રકટ અવસ્થાને તેની ધીજશક્તિ રૂપે ઓળખાવવામાં આવે છે. તે બીજશક્તિ બ્રહ્મમાં રહેલી છે, એમ અવશ્ય સ્વીકારવું પડે છે : કેમકે તે (આગન્તુક, પરિણામ પામવાને તત્પર) શક્તિનો સ્વીકાર ન કરીએ તો નિર્વિશેષ બ્રહ્મથી જગત્ની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ શકે ? પરંતુ અમે શક્તિ ન હોય તો તે પદાર્થની પ્રવૃત્તિ થવી સંભવતી નથી. તેટલા માટે બ્રહ્મમાં (આગન્તુક) શક્તિનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. અમારા મતમાં અને સાંખ્યાદિકોના મતમાં એટલો જ ભેદ છે કે—અમે તે શક્તિ બ્રહ્મથી સ્વતંત્ર છે, એમ કહેતા નથી. અમે તો સ્પષ્ટ કહીએ છીએ કે, બ્રહ્મની સત્તામાં જ તે શક્તિની સત્તા રહેલી છે; તેને પોતાને લેશ માત્ર પણ સ્વતંત્ર સત્તા નથી. ”

૨ વેદાન્ત દર્શનના (૧-૪-૯) સૂત્રના ભાષ્યમાં શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે—

“ જગત્ના નામરૂપયુક્ત પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા પહેલાં જ તેની (જગત્ની) અવ્યક્ત (અપ્રકટ) અવસ્થા હતી, તે શક્તિ કહેવાય છે. તે શક્તિને દૈવીશક્તિ પણ કહે છે. દૈવી કહેવાનું કારણ એ જ છે કે—તે (શક્તિ) બ્રહ્મથી સ્વતંત્ર નથી, તેજ શક્તિ વિકૃત થઈને સ્થૂલાકારે તેજ, જળ અને અન્નરૂપે થાય છે. તેજ કારણથી શક્તિને ત્રિરૂપા કહેવામાં આવેલ છે. ” આ સ્થળે શંકરાચાર્યે તે શક્તિને તેજ, જળ, અન્નાદિ જડ વર્ગની બીજ શક્તિ રૂપે સ્પષ્ટપણે નિર્દિષ્ટ કરેલ છે.

૮૧ જગદિદમનાભિવ્યક્તનામરૂપં પ્રાગવસ્યમવ્યક્ત શબ્દાહમજ્યુપગમ્યતે ।
.....જગત્પ્રાગવસ્યાર્યા...ધીજ શક્ત્યવસ્યમવ્યક્તશબ્દયોગ્યં દર્શયતિ ।
અર્થવતી હિસા । નદિ તથા વિના પરમેશ્વરસ્ય સૃષ્ટૃત્વ સિદ્ધયતિ । શક્તિ
રહિતસ્ય તસ્ય પ્રવૃત્ત્યનુપપત્તેઃ ।...પરમેશ્વરાધીના તુ દયમસ્મામિઃ પ્રાગવસ્યા
જગતોઽજ્યુપગમ્યતે, ન સ્વતંત્રા ॥

“ જ્યાં સુધી નામ રૂપ વડે આ જગત્ પ્રકટ થયું નથી, ત્યાં સુધી તેની પૂર્વાવસ્થા અવ્યક્ત કહેવાવાને જ યોગ્ય હોય છે. તે સમયે તે બીજશક્તિની અવસ્થામાં રહેલ છે. જગત્ પ્રકટ થયું નથી, ત્યાં સુધી તેની પૂર્વાવસ્થા અવ્યક્ત કહેવાવાને જ યોગ્ય હોય છે. તે સમયે તે બીજ શક્તિની અવસ્થામાં રહેલ છે. જગત્ની પૂર્વાવસ્થાને બીજ શક્તિ કહેવાનું કારણ એ છે કે—તે શક્તિ વિના પરમેશ્વરનું ઐશ્વર્ય સિદ્ધ થતું નથી. ઇશ્વરમાં શક્તિ ન હોય તો તેનાથી સૃષ્ટિ થઈ શકે નહિ. જગત્ની આ પૂર્વાવસ્થા ઇશ્વરને અધીન છે, પણ સ્વતંત્ર નથી, એમ અમે કહીએ છીએ. ”

૪ પેદાન્ત દર્શનના (૧-૨-૧૨) સર્વેના આધ્યમાં શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે—“ જગત્ત્વાં ને કંઠ વિકારો દેખાય છે, તે સધળા વિકારોથી ભિન્ન (સધળા વિકારોનું ખીજ), નામરૂપયુક્ત પદાર્થોની એક ખીજશક્તિ છે. તેને અક્ષર, અવ્યાકૃત અથવા મૂતસૂક્ષ્મ વગેરે નામોથી ઓળખાવવામાં આવેલ છે. તે શક્તિ હ્રસ્વરની/આશ્રિત અને હિપાધિ ગણાય છે. સિદ્ધાન્તને મૂતસૂક્ષ્મ કહેવાનું કારણ એ છે કે, તે પ્રકટ થયેલ જડ પદાર્થોનું સૂક્ષ્મ ખીજ છે.”

૬૩ લાખ્ય.

૪ કડોપનિપદ (૩-૧૧) ના આધ્યમાં શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે—“ અવ્યક્તજ જગત્ત્વાં પ્રકટ થયેલ કાર્યરૂપ જડ પદાર્થોનું અને કારણ રૂપ હ્રિદ્રિવાદિનું સમશ્ચિ સ્વરૂપ અવ્યક્ત છે; અર્થાત્ તે અવ્યક્ત ખીજ પરિણામ પામીને જગત્ત્વાં નેટલા કાર્યરૂપ અને કરણ રૂપ પદાર્થો છે, તે પદાર્થો રૂપે તે અવ્યક્ત પ્રકટ થાય છે. તે અવ્યક્ત ખીજને અવ્યક્ત, અવ્યાકૃત, આકાશ પ્રભૃતિ શબ્દોથી ઓળખાવવામાં આવેલ છે. વટવૃક્ષના ખીજમાં જેમ વટવૃક્ષની શક્તિ ઓતપ્રોત રહેલો છે, તેમ આ અવ્યક્ત પણ પ્રમાત્મ ચૈતન્ય માં

૮૮ સૈવ દૈવીશક્તિરવ્યાકૃતનામરૂપવોઃ પ્રાગવસ્થા ।...તસ્યાશ્ચ સ્વવિકાર વિનયેણ પ્રૈરુપ્યેણ પ્રૈરુપ્ય મુક્તમ્ ॥...તેજોવન્નાનાં પ્રૈરુપ્યેણ ત્રિરૂપા અજા પ્રતિપચ્ચું શક્યતે ॥ ” નામ રૂપો ન્યાં સુધી પરિણત થયાં નથી, ત્યાં સુધી નામ રૂપોની પૂર્વાવસ્થા રૂપે તે દૈવી શક્તિ રહે છે. તેમાં ત્રણ પ્રકારનો વિકાર થાય છે, તેથી તે ત્રિરૂપા કહેવાય છે. તેજ, અપ્ અને અન-એ તેના ત્રણ વિકારો છે. તે ત્રિરૂપા અજા (અજાન્યા) છે, એમ સિદ્ધ કરી શકાય છે. ”

૮૯ સંહિની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં અક્ષરશક્તિજ એક આગનુક અવસ્થાન્તર અથવા રૂપાન્તર રૂપે હોય છે, એમ માનવું મડે છે. તે શક્તિ આગનુક-હોવાથી અક્ષરથી સ્વતંત્ર હોય છે. તેટલાજ માટે તેને અક્ષરનો ઉપાધિ કહેલ છે. તે શક્તિ પરિણામ પામીને તેમાંથી મનુષ્ય દેહ ઉત્પન્ન થાય છે; તે સમયે ત્રિરૂપે અક્ષરજ હવે કહેવાય છે. અક્ષરજાવસ્થામાં આવી પડવાથી તે શક્તિ હિપાધિ રૂપ મુણ્ય છે.

૯૦ મક્ષરમઘ્યાકૃતં નામરૂપ ધીજ શક્તિરૂપં મૂતસૂક્ષ્મ રૂપવાચ્યં તસ્યૈવોપાધિ મૂતમ્ । ચદિ પ્રવાનમપિ કલ્પ્યમાનં.....અવ્યાકૃતાદિ શબ્દવાચ્ય (=અસ્વતંત્ર મૂતસૂક્ષ્મ) પરિકલ્પ્યતે, કલ્પ્યતામ્ ॥ “અક્ષર, અવ્યાકૃત/ નામ રૂપ રૂપ ખીજ શક્તિ અથવા મૂત સૂક્ષ્મ—એ સર્વ એક જ શબ્દનો પર્ચયો છે. તે હ્રસ્વરને આશ્રય રહેલ છે, અને તેના ઉપાધિ રૂપ છે. જે પ્રવાનની કલ્પના કરવી હોય તો અવ્યાકૃતાદિ નામ ધારણ કરનાર (=અસ્વતંત્ર મૂતસૂક્ષ્મ) ને પુરુષીયા પ્રવાન કહો, તેમાં કંઈ અડચણ નથી.”

ઓતપ્રોત ભાવે (એકાકાર રૂપે) રહેલ છે. ”૪૧ આ સ્થળે ટીકાકાર આનંદગિરિજીએ આપણને કહી દીધું છે કે—“ પ્રલયકાળમાં જગતના કાર્ય રૂપ અને કરણ રૂપ સંવળાપદા-યો શક્તિરૂપે રહે છે. શક્તિ નિત્ય છે, તેનો નાશ થતો નથી; તેથી શક્તિનો સ્વીકાર અવશ્ય કરવો પડે છે. તે શક્તિના સમષ્ટિ સ્વરૂપને માયાતત્ત્વ કહે છે. ૪૨ સાંખ્યની પ્રકૃતિ ની પેઠે બ્રહ્મથી સ્વતંત્રરૂપે આ અવ્યક્ત શક્તિનો અંમે સ્વીકાર કરતા નથી. જેમ વટવૃક્ષના ખીજમાં ભાવિ વૃક્ષની શક્તિ રહેલ છે, તેમજ તે શક્તિને લીધે ખીજ અને શક્તિ જુદાં જુદાં છે, એમ કહી શકાતું નથી, તેમ બ્રહ્મમાં તે અવ્યક્ત શક્તિનો સ્વીકાર કરવાથી બ્રહ્મના અદ્વિતીયપણાને કંઈ હાનિ થતી નથી. તે અવ્યક્તજ જગતનું કારણ છે, એમ કહેવાય છે. ” (આગળ ચાલુ.)

માનશંકર પિતાંબરદાસ મેહુતા.

૯૧ અવ્યક્તં સર્વસ્ય જગતો વીજમૂતં સર્વં કાર્યકરણશક્તિ સમાહાર રૂપં, અવ્યક્તાવ્યાકૃતાકાશાદિ શબ્દવાચ્યં પરમાત્મનિ ઓતપ્રોતભાવેન સ-માયેતમ્ । ઘટકાણિ કાયામિવ ઘટવોજ શક્તિઃ ॥ “ અખિલ જગતનાં ખીજ રૂપ અવ્યક્ત સંવળાં કાર્યો અને કરણોની શક્તિઓના સમાહાર (Summation) રૂપે છે; તે અવ્યક્ત, અવ્યાકૃત, આકાશાદિ નામોથી વ્યવહારાય છે, તે અવ્યક્ત શક્તિ પરમાત્મામાં ઓતપ્રોત થઇને તેનો આશ્રય કરીને રહેલ છે. જેમ વડની પ્રત્યેક કશ્ચિકામાં વડના ઝાડની ખીજ શક્તિ રહી છે તેમ. ”

કાર્ય શક્તિઃ=કાર્યલક્ષણાઃ શરીરાકારેણ પરિણતા આકાશાદયઃ ॥

“ કાર્ય શક્તિ=કારણનો વિકાર થઇને શરીર રૂપે પરિણામ પામે છે તે; જેમકે—

આકાશાદિ; અર્થાત્ શરીર અને અવયવો. ”

“ કરણ શક્તિ=અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયો. ”

કરણશક્તિઃ=કરણલક્ષણાનિ ઇન્દ્રિયાણિ ॥

૯૨ ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ એક જ શક્તિનાં જુદાં જુદાં રૂપો છે, એ તત્ત્વ પાશ્ર્વત્ય પંડિતોએ યોગ કળ પેહેલાં જ શોધી કાઢ્યું છે. આપણા ભરતખંડમાં તે પ્રાચીનકાળથી તે તત્ત્વનું ગાન હતું. વેદાન્ત દર્શન (૧-૩-૩) માં શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે—ન ચ અનેકા-કાશઃ શક્તયઃ શક્યાઃ કલ્પયેતુમ્ ॥

“ શક્તિઓ જુદી જુદી છે, એમ કદિ પણ માનવાનું નથી. ” અર્થાત્ સમગ્રી શક્તિ એનું મૂળ એકજ શક્તિ છે.

કાવ્યાર્થ પ્રદીપ

(અનુસંધાન પાને ૧૦૫ થી.)

કળાનો બીજો ભાગ તે વસ્તુની સંકલનામાં કરવામાં આવતી શુચવણી છે. (Development of the Subject) આ ભાગમાં કળાનું પ્રાધાન્ય છે અને અહીં કવિત્વના ઉપરાંત કવિની અસાધારણ બુદ્ધિ ચમત્કૃતિનું દર્શન થાય છે. સુવર્ણના ઉપર સુંદર ઘાટ આ શુચવણીમાં ઘડાય છે. સુવર્ણ વિના ઘાટ મને તેવો સારો હોય તો પણ નહીંમો છે પણ જો સુવર્ણ હોય તો સારો ઘાટ આશ્ચર્યને વધારે ઝોલાવે છે તેમ કવિતાનું જીવન ઉચ્ચ આ વિભાવવાળું હોય છતાં વસ્તુની શુચવણી જો ઉંચા પ્રમાણની હોય તો તે વધારે ચિંતાકર્ષક બની જનસમુદ્ધ ઉપર વધારે સારો છાપ બેસાડે છે; કવિની આ કુશળતા ભરી પ્રતાને પ્રતિભા કહે છે.

પ્રજ્ઞાનવનવોન્મેષશાલોનીપ્રતિભામતા (રુદ્રઃ) પ્રત્યુત્પન્નમતિત્વં પ્રતિભા (અમરુ)

કલાના આ વિભાગમાં દૃષ્ટાન્ત તરીકે આપણે કાલિદાસ અને ભવજૂતિ ને લઈશું. કવિત્વ ઉભય કવિમાં અત્યંત ઉંચા પ્રકારનું છે એ નિર્વિવાદ છે. બન્ને કવિનો આત્મા ધણીજ ઉચ્ચ કોટીનો છે છતાં કાલિદાસ ભવજૂતિ કરતાં વધારે મોટા અને પ્રતિષ્ઠિત ગણાયો તેનું કારણ તેની કળામાં હતું. ભવજૂતિની કળા કાલિદાસની કળા જેટલી ઉંચા પ્રકારની નહોતી તેથી ભવજૂતિનું કવિત્વ કોઈ રીતે હલકું થયું નથી પરંતુ શક્તિશાળી અને ઉત્તરરામ ચરિતમાંથી આપણે પ્રથમ શક્તિશાળી વાંચવા શરૂ કરીશું. રામચંદ્રના દામ્પત્યભાવનું વિશેષ આકર્ષણ દૂર કરતાં દરેક સંસ્કૃત વાચકનો આ સાધારણ અનુભવ છે. વસ્તુ લીધા પછી તેને ખીલવવાની કળામાં કાલિદાસ કેવળ અસાધારણ શક્તિ વાળો કવિ હતો. કાળીદાસની વસ્તુ જ્યારે વિજયની પેઠે જનવલ્લભાન અને સંપૂર્ણ જોસમાં વાચકની બુદ્ધિમાં ખડી થાય છે ત્યારે ભવજૂતિની વસ્તુ ધીમે ધીમે એક પછી એક રેખા ખેંચતાં પોતાનું ચિત્ર ખડુ કરે છે. કાળીદાસની કળાનો પ્રભાવ એવો છે કે એના આત્માનું આખું પ્રતિબિંબ એકદમ એવા છાપ પાડી જાય છે કે વસ્તુનું સર્વોચ્ચ દર્શન કરતાં કરતાં આખી વસ્તુને પ્રથમ પડેલો ચિતાર આખી સૂત્રિના આકારમાં નજર આગળ તરવરતો જ રહે છે ત્યારે ભવજૂતિની કળાની રહેજ શિથિલતામાં વસ્તુનું જેટલું ચિત્ર ખેંચાયું તેટલું જ આપણે જોઈએ છીએ અને આનંદ પામીએ છીએ. આખું ચિત્ર ખેંચાઈ રહ્યા પછી કાલિદાસ અને ભવજૂતિનાં બન્ને ચિત્રો સરખો આનંદ ઉપજાવે છે એ કવિત્વની સમાનતા સૂચવે છે. વસ્તુને શુચવણીમાં ચિતરી વાચકની બુદ્ધિમાં ઉતારવાની આ કળાના ભાગ્યેજ નિયમ બાંધી શકાય તેમ છે કારણ કે વ્યક્તિ પરત્વે આ કળા જૂનાં જૂનાં રૂપ ધારણ કરે છે, અને આ બુદ્ધિ ચમત્કૃતિ એ ઈશ્વરદત્ત શક્તિ છે. જાણી આખું ચિત્ર ખડુ થયા પછી કવિત્વની હાની થવાનો ઝોઝો સંભવ રહેવાથી સુવર્ણ ઉપર ઘડવામાં આવતો ઘાટ પ્રત્યેક વ્યક્તિનેજ સંપૂર્ણ આવે છે. પરંતુ અનેક પ્રસંગો વચ્ચે યદનિ ચિત્ર ઉજી કરવાનું છે તેથી આત્માનો સંપૂર્ણ

આવિર્ભાવ કરવા માટે આ સર્વ પ્રસંગોનું સાધન. કવિને યોગ્યતાનું હોવાથી કવિતાની ઉચ્ચ સ્થિતિ જળવાઈ રહેવા પ્રસંગને અનુસરી પાઠવાનાં નિયમો બાંધી શકાય. આ નિયમો આપણા સાદિત્ય શાસ્ત્રમાં ઘણી બારીકાઈથી નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. અનેક પ્રસંગોમાં યદને પોતાના ઉચ્ચ જીવનની છાપ બેસાડતો જતો નાયક એની ઉચ્ચતા સચવાઈ રહે તેમ શિષ્ટાચારથી દોરાયો જાય છે અને આવી પ્રસંગો દ્વારા સંસાર બંધનમાં ઉચ્ચ જીવનને પાત્ર દ્વારા કૃતિમાં ઉતરવાનું સ્થળે સ્થળે કવિ સંચય કરે છે અને પોતે ઉત્તરી પશુ બતાવે છે. વ્યવહારમાં આવા ઉચ્ચ જીવનને પ્રતિકૂળસ્થાન કદાપી તેમાંથી કવિ આત્મા પોતાનો માર્ગ કેટલી સરળતાથી કરી શકે છે તેનો બોધ આપે છે: સે'સારની વિચિત્ર રૂપમાં મુ'ચાયલી ઘટમાં જના ઉપર દૃષ્ટિ રાખી વસ્તુનો ઘાટ ઘડતો કવિ નાયકને અનેકધા ભિન્ન અને વિરૂદ્ધ પ્રકૃતિવાળાં પાત્રની સાથે સંબંધમાં જોડે છે અને તેવાં પાત્રના વર્ણનમાં જ તેમની અંધમતીને એની અપૂર્વ કળાવિધાનની શક્તિ એવા સ્વરૂપમાં ચીતરે છે કે નીચ માણસને પણ ધર્મ વ્યવહારને પ્રતિકૂળ ચોષ્ટા ઉપર તિરસ્કાર ઉપજે છે, ઉચ્ચ આચારના ઉપર એની અભિરૂચી ઉત્પન્ન થાય છે અને આવા પ્રસંગમાં જે ઉચ્ચાવિર્ભાવનાં અંકુર એના હૃદયમાં કુટે છે તેનો આદર્શ થએલો નાયક એવા યોગ્ય સ્થાનનેજ વાચકની નજરે યડતાં તરતજ તેને નમી પડે છે, તેને પૂજે છે અને આવી પૂજનથી પવિત્ર થએલા તેના હૃદયમાં કવિ આત્માના આવિર્ભાવનું પ્રતિબિંબ ખડુ થાય છે. બહારથી બુદ્ધિએ ઉપજાવેલી એની સૃષ્ટિ હૃદયમાં ઉતરે છે અને આવા કેટલાક પ્રયોગ પછી વાચકના હૃદયમાં ઉચ્ચ આવિર્ભાવની વિસ્તરેલી સૃષ્ટિ તેજ તેનું જીવન સામર્થ્ય બને છે. આવી રીતે કવિ વસ્તુની સંકળના કરવાની કળાનો ઉપયોગ કરી પોતાના આવિર્ભાવને યથેચ્છ રૂપ વાળું કરે છે અને તે સર્વ પ્રયત્ન નિર્ભૂજ જાય તેને માટે મુખ્ય વસ્તુના ઉદ્દેશની વિરૂદ્ધ કોઈ એવા પ્રસંગો ન યોજાય તેને માટે કેટલાક નિયમો બંધાયા છે આ સર્વ નિયમોનું બંધારણ કોષ્ટક આવાજ સિદ્ધાન્તનાં ઉપર રચાયું છે. સિદ્ધાન્તનું જ આટલું સ્પષ્ટીકરણ કરી નિયમની વિશેષતામાં ઉતરવું અહીં યોગ્ય નથી.

ત્રણ મુખ્ય રસનું પ્રથમ આપણે વર્ણન કરી ગયા ત્યાં આગળ કહેલું છે કે બાકીના સર્વરસ કવિત્વના પોષક નહીં છતાં તેમને કળા વિધાનમાં પોતાના ઉપયોગમાં લઈ કેટલીક વાર કવિ મુખ્ય ત્રણ રસના પોષક બનાવે છે. આ રસોને હમણાં જણાવ્યા તેવી રીતે મુખ્ય વસ્તુની સાથે સંબંધમાં આણેલી અનેક વિરૂદ્ધ પ્રકૃતિના પ્રસંગોમાં યોજે છે અને અહીં એવા રસની યોજના તે મુખ્ય રસની પોષક બનવા સમર્થ થાય છે તેનું કારણ પણ ત્યાં જણાવ્યું છે આ સ્થળે એક વાતનું સ્મરન કરવા જેવું છે. પ્રત્યેક દેશની કવિતાની વિશેષતાને માટે આગળ આપણે વિચારી ગયા કે કવિતા એ કવિઆત્માનો આવિર્ભાવ હોઈ પ્રત્યેક દેશમાં આત્મોદ્ઘાટનના યોરણેજ કવિત્વનું સ્વરૂપ થાય છે; પણ એ સર્વદેશમાં ઉચ્ચ આત્માના આવિર્ભાવવાળા કવિત્વના આ પ્રમાણનો તો સ્વીકાર છે. ઉચ્ચતાનાં અંશ પુરતોજ તેની કવિતામાં તદ્દાવત રહેવાથી શૃંગાર, કંઈક અને વીરનું પ્રાધાન્ય પ્રત્યેક દેશમાં ફરતું રહેતું જોવામાં આવે છે: કળાનાં વિભાગમાં તો પ્રત્યેક દેશની ભિન્નતા આથી પશું વિશેષ રહે છે અને તે એટલી બધી કે વર્ષાંતે કવિત્વનો મુખ્ય શુભ્રના લક્ષણની સામાન્યતાને આપણે જોઈ તે ધણીક વર્ષાંત દૃષ્ટિ બહાર જતી રહે છે. આ ભિન્નતાનાં કારણ સ્પષ્ટ છે: કવિત્વનું બં-

ધારણ નિર્માણ છે. મનુષ્યના અત્મ વિલાસના ઉપરજ એ ધારણ અંકામણ હોવાથી સર્વજ્ઞ એમાં સમાનતા સમવાવાનો સંભવ છે. આત્માની ઉચ્ચતાનો સ્વીકાર ગમે તે દેશમાં પણ સરખોજ થવાનો અને તેથી કવિતાના જીવન સંજ્ઞા ધારણેજ ભિન્નતા રહે. ભિન્નતા માત્ર વિકાસના અંશના પ્રમાણમાંજ. વસ્તુતઃ સમાનતા કળાએ કૃત્રિમતાનો ભાગ છે અને કૃત્રિમતા બાહ્ય સંસ્કારના ઉપર આધાર રાખે છે. અમુક સંસારની યોગ્યાયોગ્યતાનું ધારણ દેશકળાનું સાર રહેવાથી કળાના ભાગનાં ભિન્નતા અને ઘણી વખત વિરુદ્ધતા પણ જણાય છે. પ્રત્યેક દેશના પ્રસંગો સરખા રહેતા નથી. કેળવણીની સ્થિતિ પણ સરખી હોતી નથી. જીવનના પ્રવાહ પણ સરખા હોતા નથી. હવા પાણીના ફેરને લીધે મનની કેટલીક ચંચળ વૃત્તિઓમાં પણ ભિન્નતા રહે છે, અને આર્થિક સંપત્તિના ઉપર પણ વિલાસનું ધારણ પ્રત્યેક દેશમાં ફરતું જાય છે. લાંબા વખતના પરિચયના પ્રમાણમાં પણ પ્રત્યેક દેશની સાધારણ વૃત્તિઓમાં ભિન્નતા જણાય છે. આવાં અનેક કારણોને લીધે જે ભાગમાં કળાના અંશ વિશેષ છે તે ભાગમાં અત્યંત ભિન્નતા દેખાય છે. મુખ્યત્વે કરીને કળાના આપણા છેલ્લા બે ભાગમાં પ્રત્યેક દેશની કવિતાને ધણાજ જૂદા રૂપમાં જોઈશું. વસ્તુની સંકળના કરવાની કળા, ભાષા અને શૈલીને પીપ્પલવાની કળા એ સર્વમાં ભિન્નતા સ્વભાવેજ રહે અને એક દેશની આ કળાને બીજા દેશમાં એકદમ અનુકરણથી તાણી લાવવાનો પ્રયત્ન કેવળ હાસ્યજનક અને નિરર્થક નીવડે તે પણ સ્વાભાવિક છે. તેમજ એક દેશમાં ત્યારે સંસારનાં સ્વરૂપ અત્યંત ફરતાં જાય ત્યારે કળાવિધાન પણ એટલા પ્રમાણમાં બદલાતું જાય એ અનિવાર્ય છે.

કળાના આ વિભાગમાં તર્ક શક્તિની ઘણી આવશ્યકતા છે. વસ્તુની પસંદગી કર્યા પછી તેમાંથી આપણું ચિત્ર ઉઠા કરવામાં કવિની અનેક શક્તિયો કામે લાગે છે તેમાં તર્ક (Imagination) મુખ્ય ભાગ લે છે. એકી વખતે કવિને પોતાની વસ્તુ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી વાચકની સમક્ષ કેવા રૂપમાં તેને, મુકવી એ વિચારવાને એની અંતર યત્ન પ્રથમજ પોતાની મનોમય સૃષ્ટિમાં સર્વ વ્યવહાર ખડો કરી જીવે છે એ ચોખ્ખો અને સ્પષ્ટ વ્યવહાર એને સંતોષ કારક થાય ત્યારેજ તેનું ચિત્ર પણ સ્પષ્ટ અને ચિત્તાર્થક રીતે લખાણમાં દોરી શકાય છે. જ્યાં કવિની મનોસૃષ્ટિ માંજ વસ્તુ અસંકલિત અને અવ્યવસ્થિત હોય ત્યાં એ અવ્યવસ્થા એના લખાણમાં પણ ચિત્રિત થાય છે. લખાણમાં જે દોષ હોય છે તે ઘણી વખત કેટલાક માણસ બાણ ઉપર દોળવળો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ વસ્તુના દોષ એના પોતાના વિચારમાંજ છે. કવિ નહીં છતાં કવિની સૃષ્ટિ રચવાનો દાવો કરનાર લેખકો આજ દોષને પાત્ર છે અને જે વસ્તુસ્થિતિ તેઓ પોતે જોઈ શકતા નથી તે વાચકની નજરે તરતજ ચડે છે. વખતે આવા દોષ દંકવાને મથન કરતા એવા લેખકો એમ પણ કરવાને હિંમત કરે છે કે એમના તર્ક હાલના જમાનાના લોકના કરતાં બહુજ આગળ વધેલા છે અને તેથી વાચક તેમાંનું મહત્ત્વ કરી શકતા નથી. આ દલીલ તદ્દન ખોટી છે; ચોખ્ખો વિચાર સાધારણ કેળવણવા માણસની યુક્તિમાં ઉતર્યા વિના રહેતોજ નથી વાચક અને લેખકના આત્મના વિકાસ ક્રમમાં અંતરને લીધે કદી તેમું હૃદય તેનો સ્વીકાર ન કરે પરંતુ યુદ્ધિને તે આજ યશોજ. આપણે ઘણી વખત જોઈએ છીએ કે કેટલાક માણસો વિવાદમાં દલીલોની સ્પષ્ટતાને લીધે નિર્વાક અને પરાજય પામી ઉભા રહે છે. પરંતુ વિવાદનાં રૂળ રૂપ સિદ્ધાન્તને સ્વીકારવા ના પાડે છે, કારણ કે તે રૂળ તેમનું હૃદય

સ્વીકારી શકતું નથી. બુદ્ધિ અને હૃદયની આવી વિરૂદ્ધ સ્થિતિ ધણી વખત અનુભવમાં આવી છે. કેવળ અવ્યવસ્થિત અને ગોટાળા વાળા ઉત્કૃંષ્ટ અને ગાંડા ઉન્માદે ચઢેલા તર્કના ઘોડાને બુદ્ધિની લગામ ચઢાવી નહીં શકે તો તે વાચકનો દોષ નથી. આ તર્કનું કળાના આ ભાગમાં એટલું જોર છે કે કેટલાક તો કવિતાના લક્ષણની કેવળ તર્કમાં જ સમાપ્તિ કરે છે. ખરી રીતે જોતાં તર્કતો કવિતાના કળાવિમનમાં એક સાધન જ છે.

વળી આ કળાવિધાનમાં કેવી વસ્તુ સંકળનાને સ્વચ્છંદે યોજે છે, અને તેમ કરવાની તેને જરૂર પણ છે તેથી કેટલાક અમાત લોક કવિને જૂઠા જ કહી તેમની મદા પવિત્ર અને બોધદાયક સૃષ્ટિના તરફ કેવળ દુર્લક્ષ રહે છે. કવિતાનું ખરૂં રહસ્ય, સંમંજસાર આવો દોષ કવિ કે કવિતા ઉપર મૂકી શકે જ નહીં એક વખત અમુક વસ્તુની ખોટી દૃષ્ટિ બંધાઈ એટલે પછી પોતે વિચારમાં અરખલિત છે એમ માનનાર દુરાગ્રહીઓની જ આવી દલીલ છે.

કળાના ચિત્ર વિભાગ ઉપર આવતાં આપણે શૈલી અને ભાષાનો વિચાર કરવાનો છે. શૈલીને અંગ્રેજીમાં સ્ટાઇલ (Style) કહે છે અને ધણું કરીને પ્રત્યેક વ્યક્તિની સંવિશેષતાનો રંગ શૈલીમાં લાગે છે અને ગમે તેવા અનુકરણમાં પણ શૈલી લેખકની પોતાની છાંટ આવી જાય છે. કવિતામાં કળાના આ ભાગને પ્રસાદ એવું નામ આપવામાં આવે છે અને એ પ્રસાદનું સાહિત્યમાં આ પ્રભાણે વર્ણન છે. શુષ્કેન્દ્રનામિયત્ત સ્વચ્છન્નલયત્ત સહસૈય યઃ વ્યામોલ્યન્યત્ત પ્રસાદો સૌ સર્વેન્ન મિદિત્તિસ્થિતિઃ । કાવ્ય પ્રકાશઃ । ધ્રુતમાત્રા વાક્યાર્યં કરતલ વદ્દમિવ નિવેદયંતી ઘટના પ્રસાદસ્ય । રસ-ગંગાચર । સૂક્ષ્મ લાકડામાં પ્રસરતા અગ્નિની પેડે અને સ્વચ્છ જગતી પેડે સહસાંજ ખીજમાં પ્રવેશ કરી સર્વેન્ન શ્રી વળે છે તે પ્રસાદ. વાચકનામાં કવિનું વાંચ્ય સૂક્ષ્મ લાકડામાં પ્રકટાતા અગ્નિની પેડે ત્વરિત વેગવાળું અને સ્વચ્છ જગતના જેવું પવિત્ર અને શિતળ ભાવ પ્રસારતું હોવું જોઈએ અને આવી શક્તિવાળી વાંચ્ય રચના તેજ કવિની કુશળતા છે, એ કવિ શૈલીનો પ્રભાવ છે. સાંભળતાં વાતજ વાંચ્યનો અર્થ હચેળામાં મુકેલા બદર ફળની પેડે સ્પષ્ટ કરો દેખાડનારી ઘટના તે પ્રસાદ. આ પ્રસાદનું માધુર્ય અને અર્થની સરળતા ધણી જ મોહક હોય છે અને કવિની કૃતિમાં તે વાચકને બદ્ધ લક્ષ કરે છે. ઉચ્ચ ભાવનું ન્યારે પ્રસાદ વાળી વાણીમાં આલેખન થાય છે ત્યારે તે કવિ જગતમાં પ્રતિજ્ઞાને પામે છે. કળામાં પ્રસાદ વધારે અગત્યનો ભાગ છે, અને તે જોડે ધણા અભ્યાસ અને વાચનથી કેટલેક અંશે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે છતાં એનું ખરૂં સામર્થ્ય તો કવિમાં નિસર્ગજ રહે છે. મેળવેલી કુશળતા સ્વાભાવિક પ્રસાદના જેવી મધુર હોઈ શકતી નથી. વાલ્મિકિ, કાલિદાસનો પ્રસાદ સંસ્કૃતના અભ્યાસકને સુપ્રસિદ્ધ છે.

આ પ્રસાદમાં વ્યાકરણાદિ સર્વ નિયમને અનુસરી સરળતાથી અર્થની ઉત્પત્તિ કરવાની છે. કવિનો કૃતિ ભાષાના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી શકતી નથી, તેમ કરતાં અર્થની ઉત્પત્તિ નહીં થતાં ઉગ્રટો વિચારનો ગોટાળો જ રહે છે અને તેથી પ્રસાદને નામે પ્રમાદનો જ જાણવાય છે. કેટલાક ગુજરાતી લેખકમાં આવો પ્રમાદ આજ કાલ ધણો વધી પડ્યો છે. સર્વ નિયમનાં બંધન તોડી ઉત્કૃંષ્ટ લખાણ લખવામાં જ મ્હોટાઈ મતાવા લાગી છે ।

તેમાં કવિત્વનો તો સંભવ નથી જ અને કળાની પણ મોટી હાની થાય છે. બન્ને રીતે એવા સર્વ નિયમનો અનાદર કરતા લખાણને કવિતા કહેવરાવવાનો હક નથી. તે કવિતા રૂપે કદિ લેખાશે પણ નહીં. । નિયતિ નિયમ વિરાહિતા । તે બાપાને અંગે નહીં પણ પ્રતિભાને અંગે ચોક્કસ વાક્ય છે. વસ્તુની સંકળનામાં કવિ સાધારણ સંસારના જ નિયમની શૃંખલામાં બંધાય રહેવા યોગ્ય નથી. નવી સૃષ્ટિની રચના એ કવિનું પ્રધાન કાર્ય છે તેથી નવી સૃષ્ટિની રચનામાં જૂની સૃષ્ટિના નિયમમાંથી વખતે બહાર જવું પડે તેવે પ્રસંગે નિયમ વિરૂદ્ધ કવિની કૃતિ થાય તો તે દોષિત નથી. પણ એ નવી સૃષ્ટિ સમજાવવાનાં જે બાપાનાં સાધન તે સર્વ લોકને પરિચિત અને નિમગ્નિત હોવાંજ જોઈએ, નહીં તો જે ઉદ્દેશ અર્થે બાપાને યોગવાની છે તે ઉદ્દેશની જ એમાં અવગણના થાય છે એટલે બાપાને અંગે સર્વ નિયમ અને સર્વમાન્ય રૂઢીનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ. । નિયતિ નિયમ વિરાહિતા । એ સૂત્રનો અર્થ જે બાપાને જ અંગે સ્વીકારવામાં આવે તો પછી એજ સાહિત્યકાર તદ્દેવોઈ શબ્દાર્થો એ વાક્યથી નિયમાનુસાર શબ્દ અને અર્થના ગુણ દોષની જે વ્યવસ્થા કરી છે તે વિચાર શૂન્ય બનવા જેવી છે. આપણે આગળ વિચારો ગયા કે વસ્તુ અને તેની સંકળનાના નિયમ બાંધી શકાય તેમ નથી. એ કાર્ય કવિની બુદ્ધિ ચમત્કૃતિનું હોઈ વ્યક્તિ પરત્વે બિજાતાવાળું છે અને તેને મર્યાદામાં રાખવું એ કવિતાનીજ અવગણના કરવા જેવું છે.

અમુક કાલ્ય પ્રસાદવાળું છે એમ આપણે કહીએ છીએ ત્યારે બાપાની મધુરતાનો પણ આપણા વિચારમાં સમાવેશ થઈ જાય છે અને તેટલા પુરું પ્રસાદમાં શૈલી અને બાપાનું સંમિશ્રણ છે. આટલું મિશ્રણ બાદ કરીએ તો બાપાનો જુદો જ વિચાર કરી શકાય તેમ છે. બાપાના આ ભાગ ઉપર આપણું અલંકાર શાસ્ત્ર રચાયું છે. (આગળ ચાલુ.)

મગનભાઈ અતુરભાઈ પટેલ.

પ્રબુવવાદ.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

મગવાનદાસની અનેક પૃષ્ઠાઓના પ્રત્યુત્તરમાં તેઓએ 'જળ્યાબ્ધ' હતું કે- આધુનિક કાળમાં જે સંસ્કૃત ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે, તે સિવાય વેદ, પુરાણ, ત્રિશનશાસ્ત્ર, દર્શનશાસ્ત્રો અનેક વિષયોના પ્રાચીન ઋષિઓ અને દેવોના રચેલા સુબૃહત ગ્રંથો અપ્રસિદ્ધ પણ સરયુનદીના તીરે રહેનારા પડીતોના ધરમાં પડ્યા છે. જ્યારે તેઓને સંપૂર્ણગાન પ્રકાશક સંકળ શાસ્ત્રોની યાદી લખાવવાનો આમંત્ર કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેઓએ ગોમિત્ત ઋષી પ્રણીત શાસ્ત્રાનુસંગ નામના ગ્રંથમાંથી નીચે લખ્યા પ્રમાણે ગ્રંથોની યાદી ઉતારાવી હતી.

૧. રાબ્દ શાસ્ત્ર.

નામ
૧ બાકરજી-સુત
" બાધ્ય

કર્તા
મહેશ્વર
નારદ

શ્લોક સંખ્યા.
૧૦૦૦૦૦

૨ કોશ-નિરૂક્ત-સૂત્ર	ગણેશ	૫૫૦૦૦
" બ્રાહ્મ	શૈવ	
૩ છંદઃ-છંદાર્થુવ	વિષ્ણુ	૧૭૨૦૦૦
૪ જ્યોતિષ-બૃહદ્વાંકપદ્ધતિ	સૂર્ય	૧૦૦૦૦૦
૫ શિક્ષા-સૂત્ર	મહેશ્વર	૮૦૦૦૦
" બ્રાહ્મ	નારદ	
૬ કલ્પ-વ્યવસ્થાનુબેદ	દેવી	૨૪૮૦૦૦
		<hr/>
		૭૬૫૦૦૦

૧ દર્શન શાસ્ત્ર.

૧ વેદાન્ત-પ્રાહ્લિક્ષપદીપ	બ્રહ્મા	૪૩૬૦૦૦
૨ સાંખ્ય-અનુભવ	મરિચિ	૩૦૮૦૦૦
૩ ન્યાય-પ્રમાન્તરિક્ષ	સ્વયંભૂ	૨૧૫૦૦૦
૪ મીમાંસા-અર્થપ્રકાશ	અગિરા	૨૦૫૦૦૦
૫ વૈશેષિક-દર્શનુભવ	કતુ	૨૭૫૦૦૦
૬ યોગ-પ્રત્યાગ્જિતાર્થુવ	અમન	૧૫૦૦૦૦
		<hr/>
		૧૫૮૫૦૦૦

૩ સ્મૃતિ.

૧ મનુસ્મૃતિ.....	૨૪૦૦૦
------------------	-------

૪ વેદ.

૧ ઋક્સંહિતા.....	૪૩૨૦૦૦	ઋચાઓ
૨૮ બ્રહ્મણ્યો.....	૭૫૦૦૦	શ્લોક
૪૨ ઉપનિષદો.....	૨૦૦૦૦૦	"
૨ યજુઃસંહિતા.....	૨૫૦૦૦૦	ઋચાઓ
૨૨ બ્રહ્મણ્યો.....	૧૦૦૦૦૦	શ્લોક
૧૦ ઉપનિષદો.....	૧૦૫૦૦૦	"
૩ સામસંહિતા.....	૬૦૦૦૦૦	ઋચાઓ
૨૧ બ્રહ્મણ્યો.....	૧૫૦૦૦૦	શ્લોક
૮૦ ઉપનિષદો.....	૨૦૦૦૦૦	"
૪ અપર્વ સંહિતા.....	૩૦૦૦૦૦	ઋચાઓ
૧૧ બ્રાહ્મણ્યો.....	૮૦૦૦૦	શ્લોક
૫૨ ઉપનિષદો.....	૧૦૦૦૦૦	"

૫ ઉપવેદ.

૧ આયુર્વેદ—અકાનુવેદ	સનક	૩૯૨૦૦૦
૨ ધનુર્વેદ—પ્રવેશાન્ત્રપ્રકાશ	પ્રચેતા	૬૬૦૦૦૦
૩ ઝીન્ધવૈવેદ—સ્વરોનું વર્ણન	નારદ	૧૩૬૦૦૦
૪ કારણ્યોપવેદ—સિદ્ધાન્તોપન્યસ્ત	અશ્વનીકુમાર	૪૩૨૦૦૦
૫ કામસાસ્ત્ર—દેહિતનુભાવ	પુલસ્ત્ય	૧૫૦૦૦૦
		૧૪૧૦૦૦૦
		૬૩૮૦૦૦૦

ઉપર્યુક્ત પ્રકારનાં પુસ્તકો પૈકી કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો હજી પણ કેટલાંક પડિતો પાસે પ્રત્યક્ષ છે, એમ પડિત ધનરાજે કહેવાયી પ્રસંગોપાત્ત શ્રીમાન્ બગવાનદાસે તેનો નોંધ કરી રાખ્યો છે. તેવાં કુલ પુસ્તકો ૭૨ છે. ગુજરાતી પાઠકોના કૌતુહલની શાન્તિ માટે, તે સકળ યાદી આ રચણે પ્રગટ કરવાનું ઉચિત જણાય છે.

પુસ્તકોનાં નામ	શ્લોક સંખ્યા	ક્યા પડિત પાસે છે	રચણ.
૧ માહેશ્વર સૂત્ર—૦૫૧૨૭	૨૪૦૦૦	પડિત ગૌરીશંકર તારાપુર પ્રગણે	છપરા
૨ નારદીય બ્રાહ્મ્ય „	૬૨૦૦૦	„	„
૩ વૈશેષિક સૂત્ર, ૭ પ્રકરણ		„	„
૪ „ „ બ્રાહ્મ્ય, છાટયાવન કૃત.		„	„
૫ „ „ પ્રસારત પાદકૃત.		„	„
૬ „ „ વૃત્તિ, બારહત્ત કૃત.		„	„
૭ શિવબ્યાસરણ.		„	„
૮ શિવશિક્ષા.		„	„
૯ હંદસાસ્ત્ર, ગણેયકૃત.		„	„
૧૦ જ્યોતિષ, સર્વકૃત		„	„
૧૧ કલ્પ, શકિતકૃત.		„	„
૧૨ નિરૂક્ત, શેષકૃત.		„	„
૧૩ અથયદ્રાહ્મ્ય—સંસ્કૃત સાહિત્યનો: ઇતિહાસ;			
જોત્સિલ કૃત.		„	„
૧૪ યોગોપદેશ અથવા યોગોદય, બાર્ગવકૃત.		„	„
૧૫ ન્યાય સાસ્ત્ર.		પડિત હરિદત્તચાઓ. બટવલ બઝાર, નેપાળ.	
૧૬ અષ્ટાદશ પુરાણો અથવા મહાવિષ્ણુનાં			
અષ્ટાદશ ઇરણો.		પડિત બલદેવ ગિરિનાદત્ત. બરૌલી, ગોરખપુર	

વાર્ધસ, ગુજરાતી સભા
તરફથી સંપ્રેમ ભેટ

૧૭ „ ટીકા, ગોબિલકૃત	,		
૧૮ મહાભારત	,		„
૧૯ „ ટીકા, ગોબિલ કૃત		„	„
૨૦ કાવ્યશાસ્ત્ર		પંડિત મનોહરદાસશુક્લ.	કનકપુર. અસ્તિ.
૨૧ સાંખ્યસૂત્ર, કપિલકૃત, ૭૦૦૦		„	„
૨૨ રત્નાતુદેશિની, રામાયણ ઉપર ટીકા, વિશ્વામિત્ર કૃત.		„	„
૨૩ પતંગજલિકૃત મહાભાષ્ય.		પંડિત ચંડીદાસ. શિશ્વા,	અસ્તિ.
૨૪ નિત્યાર્ણવ.		„	„
૨૫ ક્રિયાતુવાદ, પ્રકરણ ૪ ૧૪૦૦૦ ગાલવ કૃત.		„	„
૨૬ આચાર ભાષ્ય, ભગવદ્ગીતા ઉપર		પંડિત યમુનાપ્રસાદ.	બંસી, અસ્તિ
૨૭ બુદ્ધકૃત ભગવદ્ગીતા ઉપર ભાષ્ય		„	„
૨૮ ગોબિલકૃત „ „		„	„
૨૯ સંગીતપ્રભા. ૨૭૦૦૦		„	„
૩૦ ન્યાયસૂત્રવૃત્તિ, ભારદ્વાજકૃત, પંડિત ગયાદાસ કાલધર પ્રસાદ—ગોરખપુર.			
૩૧ પતંગજલિકૃત મહાભાષ્ય.		„	„
૩૨ વેદો		„	„
૩૩ „ ભાષ્ય, પ્રન્દ્ર કૃત,		„	„
૩૪ „ રહસ્ય, અક્ષા કૃત.		„	„
૩૫ „ ભાષ્ય, બાહ્યયણ.		„	„
૩૬ સાંખ્ય પ્રવચન કારિકા, ૨૦૦૦૦૦		„	„
૩૭ „ „		પંડિત મધુર દાસ	„
૩૮ „ „		અસ્તિના રાજ	અસ્તિ
૩૯ અક્ષસૂત્ર ઉપર બૌદ્ધાયન વૃત્તિ.		„	„
૪૦ „ „		પંડિત ગોરીશંકર.	રામનગ્રા, હપરા,
૪૧ અક્ષસૂત્ર ભાષ્ય, બાહ્યયણ કૃત, ૮૦૦૦૦		„	„
૪૨ ગીતા ચંદ્રિકા, વાસુદેવકૃત, ૩૦૦૦		„	„
૪૩ બાણપ્રદીપ, દ્રોણાચાર્યકૃત, ૨૫૦૦૦		„	„
૪૪ સિદ્ધાન્ત ચંદ્રિકા, મહાભારત ટીકા, વાસુદેવ કૃત, ૪૦૦૦૦૦૦		„	„

૪૫ શિષ્યપંચાશ્રમ.	પડિત જગદીય ચરણુ. નોતન્વા, નેપાલ
૪૬ પ્રજ્ઞવવાદ ગામ્યાણુ કૃત, ૧૬૦૦૦	" "
૪૭ યોગવાસિષ્ઠ, ૬૬૦૦૦ (દાસમાં પ્રસિદ્ધ યોગવાસિષ્ઠમાં ૩૨૦૦૦ શ્લોકો છે.)	" "
૪૮ યોગદર્પણુ, ગામ્યાણુ કૃત, ૪૦૦૦	પડિત રામપ્રતાપ. સૌનારા, અસ્તિ.
૪૯ યોગરત્નાકર, યુક્તસ્થ કૃત, ૮૦૦૦	" "
૫૦ શાસ્ત્રાનુભવ, ગોમિશ કૃત, ૬૦૦૦	" "
૫૧ ઇતિહાસ યોગિક, શૈનકકૃત, ૮૦૦૦	" "
૫૨ ઇતિહાસ સમુચ્ચય, વિશ્વામિત્ર, ૧૪૦૦૦	" "
૫૩ વિધિરત્નાકર, શિવકૃત, ૨૦૦૦૦	" "
૫૪ ઇતિહાસોદય, કદંબકૃત, ૧૬૦૦૦	" "
૫૫ પ્રકૃતિખંડ શ્રીકૃષ્ણ કૃત, ૧૨૦૦૦	" "
૫૬ ધર્મરત્નાકર, અવતાર વિશે નારદ અને શ્રીકૃષ્ણનો સંવાદ, ૭૦૦૦	" "
કેટલાક પ્રયો.	પડિત મનોહરદત્ત. શ્યામપુર પટણા, નેપાળ.
૫૭ વર્ણુવાદ, ચંદ્રમતિ કૃત. ૮૦૦૦	લાલચરન સેનસિંહ અસૌના રાજા } અસ્તિ.
૫૮ માહેશ્વરપંચાકરણુ ઉપર માહેશ્વર ભાષ્ય, ૮૦૦૦૦૦	" "
મીમાંસાનાં કેટલાંક પુરવઠા.	પડિત શિવ મંગલ. રૂપપુર, અસ્તિ.
૫૯ પ્રજ્ઞવાર્ણુવ, ૨૦૦૦૦૦	પડિત ચંડિદત્ત. ગોરખપુર.
૬૦ પ્રજ્ઞવવાદ.	પડિત મનુદેવ પરમેશ્વરદત્ત, હરદોઈ, ગોરખપુર.
૬૧ કાવ્યામૃત, જમદગ્નિકૃત, ૧૦૦૦૦	પડિત મનોહરદત્ત ચાકરીપી, જુવા, ગોરખપુર.
૬૨ કાવ્યસિન્ધુ, વાસુદેવ કૃત, ૭૫૦૦૦	" "
૬૩ કાવ્ય દર્પણુ, " ૩૦૦૦૦	" "
૬૪ " " ૫૦૦૦	" "
૬૫ ભાવસિદ્ધાન્ત ગર્ગકૃત, ૩૨૦૦૦ (ખગોળ શાસ્ત્ર)	પડિત રમાનાથ. દોલપુર, સુલતાનપુર.
૬૬ અર્થપ્રદેશ (ધર્મશાસ્ત્ર) કરમપકૃત.	" "
૬૭ ચેત્ર વાસિષ્ઠ.	પડિતથી હર્ષે રકનાખોર. ગોરખપુર.
૬૮ પ્રજ્ઞવવાદ.	પડિત ગિરિજાદત્ત. બરોલી, ગોરખપુર.
૬૯ પાતાલ વિજય કાવ્ય, પાણિનિકૃત,	પડિત વૈકુંઠનાથ કાલીચરણુ. કલેશ્વર, ગોરખપુર.
૭૦ દર્શનોદય, ગોમિશકૃત. ૧૦૦૦૦	પડિત કુંજભિહારી. બલહાર કલ્યાણુ અસ્તિ.
૭૧ અઘાસત્ર (૧૦૦૦૦) બહોણુયભાષ્ય સહિત (૮૦૦૦૦)	" "
૭૨ ન્યાયસત્ર, હપકરણુ.	" "
(શ્રીમાન બગવાનદાસે આ પુસ્તક ધનરાજ પાસેથી લખી લીધું છે.)	

૧ હાપરયુગ	= ૮૧૪૦૦૦ વર્ષો.
૧ કલિયુગ	= ૪૩૨૦૦૦ વર્ષો.
<hr/>	
૧ ચતુર્યુગ	= ૪૨૭૭૦૦૦ વર્ષો.
૧૦૦૦ ચતુર્યુગ	= ૧ વિયુગ.
૧૦૦૦ વિયુગ	= ૧ મહાયુગ.
૧૦૦૦ મહાયુગ	= ૧ કલ્પ.
૭ કલ્પ	= ૧ મહાકલ્પ.
૧૪ મહાકલ્પ	= ૧ ચક્ર.
૧૪ ચક્ર	= ૧ નિધ.
૧૪ નિધ	= ૧ મનુ.
૨ મનુ	= ૧ મન્વન્તર.
૧૪ મનુ અથવા ૭ મન્વન્તર }	= ૧ મહામન્વન્તર.
૭ મહામન્વન્તર	= ૧ નિસા.
૭ નિસા	= ૧ આર્ધ્ય.
૭ આર્ધ્ય	= ૧ દેવ.
૭ દેવ	= ૧ વિનિહિત ચક્ર.

મહાવિષ્ણુ ચક્ર.

૭ શ્લોકો સહિત સર્પ	= ૧ જલ્પાંડ જે અગાધ પ્રદેશમાં રહ્યા કરે છે.
તેના નિયંતા અને અધિજાતા	હંશ્વર કહેવાય છે.
૭ જલ્પાંડ	= ૧ જગત્ જેના નિયંતા અને કર્તા હારિ કહેવાય છે.
૧૦૦૦ જગત્	= ૧ વિશ્વ, જેના નિયંતા અને કર્તા શિવ કહેવાય છે.
૧૦૦૦ વિશ્વ	= ૧ મહાવિશ્વ, જેના નિયંતા અને કર્તા પરમેશ્વર કહેવાય છે.
બે સંખ મહાવિશ્વો	= ૧ લોક, " " " "
એક મહાસંખ લોકો	= ૧ મહાલોક, જેના નિયંતા અને કર્તા મહેશ્વર કહેવાય છે.
૧૦૦૦ ૫૪ મહાલોકો	= ૧ સંસાર, જેના નિયંતા અને કર્તા મહાવિષ્ણુ કહેવાય છે.

વસ સુધી સુદર રહે છે. આવી નીચી વસ્તુને નીચીનીને જોવાની જગ્યાસા આગકથી દૂર પર્વત સર્વે પ્રાણીઓમાં દેખાય છે આંજ તે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર—

મનુષ્યના મનની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે તે ઘણું ખડૂં પોતાને પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં અસંતુષ્ટ રહે છે. તેને અનેક પ્રકારની જરૂરીયાતો હોય છે. તેમાંની ઘણી ખરી દેહ સંબંધી હોય છે. પ્રાણી વર્ગનાં ઘણાંને આ વાત લાગુ પડે છે, પ્રાણીઓને ઘણી વખત જગતની કોઈ ચોક્કસ સ્થિતિનું એક સરખું ધ્યાન લાગે છે. જેમકે—માંકડાંને પોતાને પૂછી ન હોયતો સારૂ, પોતે માણસના જેવાં હોય તો કેવું સાડું ? જેમ જેમ જરૂરીયાતો વધતી જાય છે તેમ તેમ પૂરુંપણે નહિ તો પણ કેટલેક અંશે તે સમજતો થાય છે. માંકડાની પૂછડી નાની થતે થતે આખરે પૂછડા વગરનાં માંકડાં પણ જગતમાં ઉત્પન્ન થયેલાં દેખાય છે.

એક સમય એવો હતો કે હિંદુસ્થાનનાં મનુષ્યો હિંદુસ્થાનનેજ જગત સમજતાં હતાં તે પછી તેની મર્યાદા વધતાં વધતાં આજ એવો કાળ પ્રાપ્ત થયો છે કે એકાદ નાનું બાળક તે કંપનાને દસી કાદશે. એક સમય એવો પણ આવશે કે જગતમાં એવા સેકડો ખંડો મળી આવશે. હવે આપણે શોધ કરવાનો માર્ગ જ નથી એટલે સુધી જ્યારે પૃથ્વીના શોધની મર્યાદા પહોંચે ત્યારે પણ મનુષ્યની જરૂરીયાતો પૂરી પડનાર નથીજ; તે ખીજા પણ જુદા જુદા પ્રકારના શોધ કરતી રહેશેજ; સોનાના લોભથી અગર વ્યાપારને બહાને પણ કોષ્ટ પ્રકારે તે પોતાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખશેજ, મતલબ દિનપ્રતિદિન તેની જરૂરીયાતો વધતીજ રહેવાની. પ્રાણીની ઉમરની વૃદ્ધિના પ્રમાણમાં નહીં પણ તેના શુભા પ્રમાણમાં તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. ક્રાંતિ—એ જગતનો નૈસર્ગિક ગુણજ છે. ક્રાંતિનો વિચાર સર્વ પ્રાણીના મનમાં સર્વદા ધોળાયાં કરે છે; અને તેનું કંઈને કંઈ પરિણામ આવે છે જ એમ ઉત્ક્રાંતિ-વાદ અને પરિણામ વાદ કહે છે.

આપણી જરૂરીયાતો દેહ સંબંધી છે—આ દરમિયાન જગતના બહારની છે—કંપના શક્તિની મર્યાદા જ્યાં સુધી પહોંચી છે અને પહોંચશે તેની પણ પેલી બાજુની છે. તે કદી પણ પૂરું થનાર નથી. હું એક વખતે એક સાહેબને ઘેર ગયો હતો, ત્યાં એક નાનું બાળકનું રમકડું મેં જોયું, તે રમકડું એક વેંતભર નળી હતી ! પણ તેમાં કેવી મગ્ન હતી ! તેમાં રેડિયમ ભરેલું હતું, તે નાચતું હતું; તેના કુવારા એક સરખા ઉપર આવતા હતા. તે સાહેબ ચામ્પાસ હતો; તેને મેં પૂછ્યું ‘આ કુવારા ક્યારે બંધ રહેશે ?’ તે બોલ્યો ‘બંધ રહેશે પણ ક્યારે તે કાણ જાણે.’ થોભશે કે નહિ એ પણ કાણ કહી શકે ? પચીસ વર્ષ ! હું કદી શકતો નથી. એટલે તે લાંબો-વચ્ચત ચાલુ રહેશે. જેમ આ જરૂરીયાતોના સંબંધી તેમજ મનુષ્ય આ પૃથ્વી પરની વસ્તુઓનો વિચાર કરતાં કરતાં, પોતાનો વિચાર કરવા માટે છે એટલે તેને અહંભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તેના આત્મા અને પરનું જ્ઞાન થવા લાગે છે એટલે નીતિનો પ્રશ્ન તેના આગળ ઉભો થાય છે. નીતિ ખરેખરી રીતે જોતાં તો આત્મ વિષયક નહીં પણ પરવિષયક છે. એમ કરતાં કરતાં આખરે તેના વિચારમં પર આવી પહોંચે છે.

આ ચાર માર્ગ પર રહીને, કોઇ અદસ્યવસ્તુ તરફ, કોઈ અદસ્યતત્વ તરફ, કોઇ અસ્યેય શક્તિ તરફ પોતે જાય છે, ત્યાં પોતે ક્યારે પહોચશે કે નહીં તે હું કહી શકતો નથી, પણ તે દિશામાં પ્રયાણ કરે છે એવો નક્કી.

ધર્મ વિષયક કલ્પના પ્રત્યેક મનુષ્યની શુદ્ધ શુદ્ધ હોય છે, કોઇ દેવને માનીને દેવજો બાંધીને, કોઈ સાધુ સંતોનાં દેવજ કલ્પીને, કોઈ પ્રાર્થના મંદિરો સ્થાપીને ઉપાસનાની વૃદ્ધિ કરે છે. પણ જો કોઈ પ્રશ્ન કરે કે—‘તમારું દેવજ ક્યાં છે ? તો હું એને નહીં કહું કે ત્યાં બજારમાં ચાર બિંતોથી વીંટાયેલું છે તે માફ દેવજ છે; પણ હું કહીશકે મારા દેવજને દિશા રૂડી દિવાલો છે, ઉપર આકાશ રૂપી છત છે, નીચે જમીનનો ગાદીઓ છે. એવું માફ વિશ્વરૂપ દેવજ છે મારા ધર્મને નામ નથી. ચારે બાજુએ દેખાતું જગત અને તેની પાર પણ કલ્પનાસૃષ્ટિ એ સર્વની પાર જે કંઈ છે તે મારા ધર્મનો પાયો છે.

એક કાળ એવો હતો કે તે સમયે એક ધર્મના લોક બીજા ધ ના લોક સાથે સ્પર્શ પણ કરતા નહિ. પાશ્વળી એક કાળ એવો આવ્યો કે તેમને માત્ર રોટી વ્યવહારમાં સામેલ કરતા નહિ. હાલ જમાનો એવો આવ્યો છે કે એક ધર્મના નિશાન નીચે સર્વ લોક એકત્ર થાય, તેમના વિરોધનાં મૂળ નષ્ટ થાય, તે માટે પ્રયત્ન ચાલુ થયા છે પરિસ્થિતિજન્ય એકમ કરે છે, અનાયાસે જે પ્રયત્ન ચાલે છે તે સફળ થવાનું જોઈએ. આ અપ્રસ્તુત છે એમ જાણી જો કોઇ તેનાથી વિરુદ્ધ જાય તો તેનું કાંઈ વળવાનું નથી, એટલુંજ નહિ પણ આગમી ચાકી જતી હોય તેને ચોખ્ખી પાછી વાળવાને માટે ખેંચનાર મનુષ્ય જેમ તેની મતિની દિશામાં ખેંચાઈ જાય છે તેવીજ તે માણસની સ્થિતિ થશે. હાલની પરિસ્થિતિ પરથી જો તે કોઈ પણ કેન્દ્ર તરફ ખેંચાતો હોય તો માત્ર એકધનાજ કેન્દ્ર તરફ; પ્રેમ તરફ તેનામાં પ્રેમ ધર્મજ દાંખડ થયો એમ જણાય છે. જમતમાં અદસ્ય તત્વ જેવું જે કાંઈ છે તેને કોઈ ઇશ્વર, કોઈ આત્મા, કોઈ તેજ, કોઈ શક્તિ વગેરે વગેરે નામ આપે છે. ગમે તેમ હોય, પણ હું તેને પ્રેમનું નામ આપું છું. ‘વિતાસિલોકસ્ય ચરાચરસ્ય આપ કિંચા પ્રેમ. આ વિષયનો વિચાર તેજ ધર્મ વિચાર—આ સમયે સ્વાર્થ નહીં પણ સદ્-શુભની આવશ્યકતા છે.

ઈશ્વરે બિન્ન બિન્ન દેશને બિન્ન બિન્ન પ્રકારની બક્ષીસ આપેલી છે. કોઈ દેશ પદાર્થવિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં વચ્ચે પ્રતિની શોધ કરી રહ્યો છે.—કોઈ અધ્યાત્મિક માનસશાસ્ત્રમાં પારંગત થયેલો છે, કોઈ નીતિ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ છે, પણ ધર્મના ખરાશિખરે પહોચેલો દેશ જો કોઈ પણ હોય તો મારો પ્રિય હિંદુસ્થાન ! બાઈબિલ, કુરાન, આદિ ધર્મશાસ્ત્રો અનેક છે, પણ હિંદુ-સ્થાનનાં પુરાણ મનુષ્યોને જેટલાં તદ્દિવન કરે છે તેટલાં અન્ય કોઈ શાસ્ત્રો કરતાં નથી. કારણ તેમાં ઉચ્ચ પ્રકારના વિચાર છે, અલંકાર છે, અને પ્રેમના પાથ છે.

હિંદુસ્થાનનો કોઈ મનુષ્ય ધ્રુવ તરફ જોઈ રહેતાં વિચાર કરે છે કે આ ધ્રુવ અહિંજ હશે છે, કદિ પણ હાલતો નથી, તે સ્થિર છે; પણ માફ અવિત માત્ર અચળ છે. તે તે પર કલ્પના કરે છે. પણ લાંબા કરી, હાથ જોડી એસી રહેનાર અવિચારી મનુષ્ય ધ્રુવની સુનીતિને બૂઝા જાય છે અને પોતાની લાલસાઓમાંજ માત્ર ફસાય છે. કલ્પનાની આ કુદી મળ ! આ કોને આનંદ ના આપે ? હિંદુસ્થાનને નૈસર્ગિક ઇશ્વરી બક્ષિસ એવી મળેલી

છે કે તેણે ધર્મના મૂખ્ય માર્ગ પર રહેવું અને બીજાના ધર્મગુરુ થવું. ધર્મવિષયક કામના હિંદુસ્થાન કેટલું બધું આગળ છે ?

પરિસ્થિતિ એક વાત કરવા જેવી જણાય છે, તે ગમે ત્યારે પણ પોતાનું કાર્ય કરેલા હવે જો કોઈ મનુષ્ય પોતાના વડીલોનો ધર્મ ગણીને પ્રેમધર્મને અનુકૂળ નહીં થાય કે તેને બુલનું કૃણ મળ્યા સિવાય રહેશે નહિ. જો કંઈ થાય છે તે અશુભ નથી જ—મનુષ્ય જે કરે છે એ સારાને માર્ગ—એવો આગળ પૂર્વજોનો એક સિદ્ધાંત છે. કેટલાક શાસ્ત્રમાં અનેક ઉદાહરણો મળી શકે છે. હિંદુસ્થાન જ જગતને દ્વારનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલું. હિંદુસ્થાન ધર્મના માર્ગ પર ઉભું છે, પાછળના લોકોને આવવાને તે તૈયાર છે, સર્વ એક જ દિશામાં ગતિ કરે છે, તેઓ સર્વે આવીને હિંદુસ્થાન મળશે. એક વાત ત્યારે મોક્ષના દરવાજા ઉઘાડવાનું કામ માત્ર મારા પ્રિય હિંદુસ્થાનના જ હાથમાં રહેશે અને તે પણ તે કાર્ય ઘણી ખુશીથી કરશે—

इतिशिवम्

સંચીશિવ
અમદાવાદ.

}

પરિખ માણીલાલ કેશવલાલ.

કર્મ વિપાક.

નથી. કદાચ ત્હમે કહેશો કે-શું ત્યારે સર્પ-વ્યાધાદિકની અવગણના ન કરતાં ત્હને સાર કરવે શું વ્યાજખી છે તો એટલુંજ કહેવાતું કે એક શુદ્ધ સત્વતા પ્રજા આગળ તેઓ નફા થઈ જાય છે, અને પોતાની સ્થિતિનું ખર્ચ બાન જૂઠી જમને પરાધિનતા ભોગવતાં હોય એવાં જણાય છે. ત્યારે નિશ્ચય થાય છે, કે શુદ્ધ સત્વતા તત્વનું આવી મળવું એ પ્રાણજળને પ્રદિદાયક છે. સત્વમય પ્રકૃતિ જ્યવન્ત નીરડે છે. આમ પ્રાણજળોને વધરવા અને સત્વમય પ્રકૃતિ થવા સાર ઉપવાસ ગત્તાદિ સુખ્યમાં મનાયલાં છે. પુરુષને સંયોદિ વૃત્તો અને સ્ત્રીઓને અંકાદિ-વૃત્તો નિર્માણ થયાં છે, તો પણ પ્રકૃતિને અનુસાર ઉભયનું સંમિલન પણ હોઈ શકે છે. અવસ્થાનું પ્રમાણ પણ જોવું જોઈએ છીએ. પણ એ અવસ્થા કોઈને વહેલી આવે કે મોડી ત્હની કાંઈ પરવા ધરવા જેવું નથી. જેમ પુરુષને દાદી મૂછનું ઉગવું અમુક અવસ્થામાં આવ્યા વિના સંભવે નહીં. સ્ત્રીઓને ઋતુમાં આવવાની પણ અવસ્થા છે. તેમ વૃત્તો ઉપવાસાદિક નિયમો અમૂક અવસ્થાવિના ફલદાયી નથી, એમ જોએ જોઈએ છે, તેઓ ખરેખરાં ચતુર છે. અવસ્થાનું અને ક્રિયાનું બરાબર પ્રમાણ જોઈએ તેવા યોગમાં આવી મળે ત્યારેજ કાર્યનિદિ થવા મંભવ છે. અર્થે સ્વપરેજ પ્રાણજળો વિશ્વવદન તરફ વહેવાને સમર્થ થઈ શકે છે. એક જન કર્યુ અથવા એકજ ઉપવાસથી કાર્ય થતું નથી. એતો અનુક્રમે એણે પરમપરા હોતી જોઈએ. દરેક વૃત્ત અને ઉપવાસનાં જુદાં જુદાં વિધાન-અને ફલો છે, પ્રતિસંવત્સર એ વિધાન અતે ફલોનાં અનુમન્ધાન થતાં ઉવટે દરેકનાં અખંડ અવિનાશી સ્વરૂપો યોગ્ય સર્વે તેને દિવ્ય બનાવે છે; આકૃતિમાં તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે ત્યારે ત્હને આપણે પુણ્યશાળી. ધર્મી છવ કહીએ છીએ; અને આવી ક્રિયા કરવા છતાં આકૃતિ દિવ્ય હોતી અથવા થાતી નથી તો સમજવું કે કૃતિ પાપમય છે. સુખાકૃતિ ઉપર જે જાતના જમા ઉધાર ના લેખો લખાય છે, તે પ્રમાણે ત્હનાં સ્વરૂપો બિન બિન થતાં જાય છે, એ વાત આપણે આગળ કહી ગયા છીએ, આકૃતિ દિવ્ય કરનારી જે કૃતિઓ ત્હનું નામ પુન્ય અને આકૃતિને જાંખી કરનારી જે જે કૃતિઓ તેતે પાપ; પુણ્ય અને પાપની આપ્રમાણે વ્યાખ્યા સમજી શકાય છે. પુણ્યથી ધર્મ અને ધર્મથી પુણ્ય તેમજ અધર્મથી પાપ અને પાપથી અધર્મ આમ મનુષ્યોમાં બેલવાનો રિવાજ અનાદિ (ધણા લાંબા વખત) થી ચાર્યો આવે છે. આ જગ્યાએ ભવ્ય એ શબ્દથી તદન જુદાજ અર્થનો દિવ્ય શબ્દ સમજવાનો છે જે પ્રાણ જળોની વૃદ્ધિ કરે છે તે દિવ્યતા છે સ્થુલની વૃદ્ધિ તે ભવ્યતા છે. શરીર ફર હોય તો પણ પ્રાણજળો વિશેષ હોય છે. પ્રાણજળોની વૃદ્ધિ માટે સુખ્યમાં તો વિશ્વમાન્ય એકાદથી છે. વહેલું ઉઠવું અને ચીતળ જળનાં સ્નાન તથા ભોવિપયાની એ દેહને કઠણ કરનારાં તથા પ્રાણજળ વધારનારાં ગણાયાં છે. તો પણ. આ વિશ્વમાન્ય એકાદશીની રચના જરા સમજવી જોઈએ.

“વ્રતરાજ”માં એકાદશીનાં ગમે તે મહાત્મ્ય-વ્રત અને શ્લો લખ્યાં હોય ત્હની સાથે આપણે કાંઈ સંબંધ નથી. વૈવેકશાસ્ત્ર ધર્મશાસ્ત્રની સાથે તથા જ્યોતિર્શાસ્ત્ર ધર્મ સંબંધા સદ્મયોની સાથે કેવી રીતે એકત્વતા ધારણ કરે છે, તે સમજતાં ત્હમે આશ્ચર્ય મરકાવ થશો.

પંદર પંદર દિવસે એક ઉપવાસ કરવે, એમ વૈવેક અને ધર્મશાસ્ત્ર બંને કરમાન કરે છે અને તેથી અપકવની પકવતા થઈ ચરીરની અંદાની શુદ્ધિની સાથે વૃદ્ધિ કરવા તત્પર હોઈ પ્રાણજળોને પણ વધારે છે. બીજી કોઈ તિથિ મહણ ન કરી, પરન્તુ એકાદશીનું

જાં ખાસ કારણ હોય એમ જણાય છે. ચંદ્ર અને તેની કળાઓ સૂર્યથી વૃદ્ધિ પામે છે. એટલે સૂર્યનાં કિરણો ચંદ્ર દ્વારાએ, આવિશ્વનું પોષણ કરે છે અને તે બહુજ શાંતિની સાથે. સૂર્યની એક કળા. ગ્રહણ કરે તેને પ્રથમ તિથિ ઠરાવીએ. બે કળાઓ ગ્રહણ કરે તેને બીજી તિથિ કહીએ. એ પ્રમાણે પંદર દિવસ સુધી એક એક કળા વધતી જાય છે, હવે વિશ્વ વહનની સાથે સામ્ય થવાને જે રાજયોગનો મધ્યમ રસ્તો છે, તે ગૃહણ કરીએ. ચંદ્રની પ્રથમ કળા અદૃશ્ય રહે છે, માટે બીજે દિવસથી બે કળા ત્રીજા દિવસની ત્રણકળા એમ દશ દિવસ સુધીની દશ કળાઓનો કુદ્દલ એકન્દર સરવાળો ચોપન થાય છે. ચોપન એક માળાનો મધ્યસ્થ છે. વચ્ચે એકાદશી સ્થિત છે હવે દ્વાદશીની બાર પછી તેર, ત્યાર પછી ચૌદ અને છેવટ પંદર. બધો કુલ સરવાળો ગણો જોઈએ શું થાય છે. ચોપન કે વધારે ? એક બાબુએ ચોપન — બીજી બાબુએ ચોપન — માળાના એકસોને આઠ મણકા — મધ્યમાં સર્વો પરિ એકાદશી મેરૂ સમજવો. માળાના એકસો આઠ મણકાનું સ્મરણ કરો. તે શું બતાવી આપે છે તે ચંદ્રની ફરેક દિવસની કળાનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે. આ ઉપરથી માળાથી જાણવું. અને એકાદશીના વૃત્તનું વિશ્વમાં કેટલું માન્ય હોયું જોઈએ; અને સ્થુલ પદાર્થથી પણ અજ્ઞાત માયાવી માનવીઓ આવા વિશ્વના રહસ્યવાદને શું સમજી શકે ? જો હમે પ્રાણુબળની વૃદ્ધિ કરી વિશ્વવહન તરફ જવાને પ્રયાસ કરતા હોતો, આ સમારંભ કરવા ચોગ્ય એકાદશીના વૃત્તનું યથાસ્થિત પાલન કરો. શ્વાહાર પણ આ વૃત્તમાં ચોગ્ય નથી. પુષ્પામિ ચૌપધીસ્ત્રી: સોમોમૂરવા રસારમકઃ એ હમે વાંચ્યું છે ? સજીવન વસ્તુઓ અને નિર્જીવ વસ્તુઓનું પણ યથાસ્થિત પોષણ કર્યા કરે છે, ફક્ત ચૌપધીયોનું જ નહીં, કારણ કે પાણી પણ ચંદ્રકિરણો વાળું જુદા પ્રકારના ગુણવાળું થાય છે. માટીનાં પડ અને ઢેંધાં ઉપર પણ સૂર્યચંદ્રની અસર થયા વિના રહેતી નથી. ભરતી ઓટનો એક સામાન્ય નિયમ છે અને તે ઘણા ખરાબો જાણે પણ છે સૂર્ય કરતાં પૃથ્વીને ચંદ્ર લગતો હોવાથી તે વધારે અસરકારક છે. વળી ધીમી ગતિ વાળો તથા સૂર્યનાં કિરણોને જુદે જુદે રૂપે ધારણ કરે છે તેથી સૂર્ય અને ચંદ્ર પ્રાણુબળ વધારવામાં બહુ બહુ પ્રકારે ઉપયોગી છે, જે કે આખું આકાશ મંડળ ખપવું તો છે. પૃથિવ્યાદિ, વાસ્તવિક જલાદિ, સર્વ એક નહીંતો બીજે રસ્તે પણ ઉપયોગી છે, અનાજ, ફળ ફલ વગેરે દ્વારાએ પૃથ્વીમાંથી પ્રાણુબળ વધારી શકીએ છીએ. પંચપ્રાણુ જુદે જુદે ક્રમે વૃદ્ધિગત થાય છે, તો પણ એ પાંચેનો એક મૂળમાં સમાવેશ થાય છે, અને તે સ્થુલ રૂપે વૃદ્ધિ પામ્યા પછી આગળ હોતો સંબંધ માનસિક જીવનમાં થાય છે. તે જોઈએ. અમે એવું પણ જોયું છે કે પ્રાણુ બળો જેમ એક સાથે વૃદ્ધિગત થતાં નથી તેમ તેઓ એકી સાથે જતાં પણ નથી. કયા ક્રમમાં જાય છે, તે પણ નક્કી નથી. વળી એવું પણ જોવામાં આવ્યું છે કે ઘણાં મનુષ્યો જીવતા હોવા છતાં હેમનાં પ્રાણુબળો બીજા સત્ત્વમાં વૃદ્ધિગત થતાં હોય છે અને આંદો ક્રિયા થયું જોવું જણાય છે. તેનજ ઘણાં પ્રાણુ બળો દેહનો નાશ થયા પછી પણ ટકી રહેલાં હોય છે. અને ક્રિયા શાંત હોય છે જો હેમને દેહ અર્ધમાં આવે તો તેઓ પાછાં ક્રિયાની શરૂઆત કરતાં જીવમાં આવે છે. એટલી વચ્ચે તેઓ વાસના અથવા સૂક્ષ્મ દેહમાં ટકી રહે છે, અને દેહમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી પણ તેઓ એજ દેહમાં રહે છે. પણ સંસ્કાર સારા નહીં હોવાથી અથવા વાસનાઓ પૂરે પૂરી દક્ષિ નહીં પામેલી હોવાથી આમ બટકવું પડે છે. એટલા માટે વાસનાઓનો દેહધારીઓએ ક્ષય કરનાં શીખવું જોઈએ. એટલા વારને જે

ઉપાય મુખ્ય છે. ત્યાગ અને સતોષ આ બેમાં બીજા ધણા શમ-દમાદિનો સમાવેશ થઇ જાય છે. આપણે જરા વધારે વાનપર આવી ગયા પછી પ્રાણુબળો વધારીને કરવું શું ? એ એક સવાલ ઉભો થાય છે. ખુલાસો એવો છે કે ધર્મ અર્થ અને કામ એમાંનું કાંઈ પણ તે સિવાય સાધી શકાય નહીં. એ માણસો નિર્ભજ છે, તેઓ એ વિશ્વવહનની ત્રિપુટી માંથી એકે પછી મેળવી શકે નહીં જન્યાગલસ્તનરયેષ્વ, તસ્યજન્મનિરર્થકમ્ એ એક સામાન્ય વાક્ય છે, તો પછી પ્રાણુબળની મહત્તા બતાવી આપે છે. એ પ્રાણુબળોનો ઉપયોગ વધ્યા પછી સમદષ્ટિના રૂપમાં યાયતો તો વળી તેની ખૂબી બહુજ દીપી નીકળે; ધણા મહાત્માઓ આવા પ્રકારના હોય છે. તેઓ પોતાની વિભૂતિઓ કામ કામ વેરતા જાય છે. તો પછી ગ્રહણ કરનારા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ગ્રહણ કરી શકે છે, વખતે ગ્રહણ નથી પણ કરી શકતા તેમ તેઓ સમદષ્ટિ વાળા છે, તો પછી પાત્ર અને પાત્રની ક્રિયા તથા અવસ્થાનું પ્રમાણ જોઇ આપે છે. જેમ ઉતરી મયલા ઘોડાનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તેમ વિચારવું કે કેવળ વૃદ્ધ અને અશક્ત યજ્ઞ ગયેલાઓને ગમે તેવી વિભૂતિ આપે પણ તેઓ ઉગતા નવપક્ષવસમ કંઈ દીપી નીકળે નહીં, આપણે અવસ્થાના ભેદની પણ વાત લક્ષમાં રાખવા જોગ છે. ધણા ગરીબ મા બાપનાં છોકરાં કોઇ એવા યોગમાં આવી ગયાથી તેઓ ખંડખંડ પ્રસિદ્ધિ પામી ગયાં છે. ધર્મ સંબંધીનું જ્ઞાન તે દરેક અવતારમાં આગળ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે, અને ધણાં ખર્ચ ગરીબ માણસો ધર્મવાન હોય છે અને એવાઓને ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલાં બાળકો પોતાના પૂર્વના વહનને અવલમ્બન કરનારાં હોઇ ધર્મ સહાયક હોઇ શકે છે. એવા મૂળમાં ધર્મની વિશુદ્ધિ ધણું ઉત્તમ પ્રકારની હોય છે, અને વિશ્વના સામાન્ય ધર્મનું તત્ત્વ તેમાં વિશેષ રૂપે જોવામાં આવે છે. હેનો ફેલાવો થવાનું મુખ્ય કારણ પણ એજ હોય છે. તે ધર્મમાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરનાર છે, હેને વળગી રહેવાના નિયમો હુંકા સહેલા સરંજ અને દૃષ્ટાન્તોથી ભેદ-મર્મ વધારનારા હોવા જોઇએ તેવા છે અને એ સિદ્ધાન્તો તથા દૃષ્ટાન્તોમાં તરબોળ કરી ધર્મજ્ઞાન બનાવે એ મુખ્ય હેતુ જોઇએ.

આપણે આગળ ચાલતાં ચાલતાં કેટલાક આગળ વધીએ છીએ, તે પાછું વાળી જોયા સિવાય જાણી શકાતું નથી. અસદ્ધ રિયત સાથે દરેક વખતે મુકાબલો કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. તો પણ દૃષ્ટા તે જોઇ શકે છે, અને એવા નિયમો વિનાના કેટલા પાછા હઠતા જાય છે, અને મૂળનાં સ્વરો કેટલા બદલાઇ ગયાં છે, તે જાણી શકાય છે. યોગની સાધારણ સ્થિતિથી અભ્યાસમાં આગળ જનારો નિત્ય નવું તેજ વધારતો જાય છે, ઘટ કરતો જાય છે, અને મેળવતો જાય છે, આપણે તાત્ર અને સુવર્ણનાં પડોની આગળ વાત કરી ગયા છીએ, તે બરાબર લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. ક્રિયા શૂન્ય તથા ક્રિયા વિમુખમાં પણ તેજની સ્થિતિ તથા લય યતો જોવામાં આવે છે.

ધર્મનો સહાયક અર્થ છે. અર્થ વિના ધર્મ જોઇએ તેવા રૂપમાં પાળી શકાતો નથી સાદાઇને અંગે પણ કેટલાક અર્થની જરૂર છે, ધર્મ દારાએ અર્થનો સંચય કરવાથી ધર્મની જ વૃદ્ધિ થાય છે, અને અધર્મ દારાએ મેળવેલા અર્થથી ઘણે અંગે અધર્મની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. ધર્મના અર્થથી ઇચ્છિત પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે ટકી રહેવા સમર્થ છે. અધર્મના અર્થથી પણ ઇચ્છિત તો આવી મળે પણ તે જુન મૂલ્યમાં ફનાશતીયા થઈ જાય છે.

અર્થ અને ઇચ્છિત એ બંને આત્મી મળવાથી ધણી ગડમથલ થાય છે. અને ત્યાંથી એવા યોગમાંથી આગળ વધવાનું થાય છે કે પાછા વળવાનું થાય છે, એ પણ એક નિત્યની કસોટી છે, અને તે માર્ગ દર્શક છે. આ પ્રસંગે એટલું યાદ રાખો કે અવતારની સાંકળોની કડીઓને સંધિ વાળી કરવામાં આવે છે. એક પરિવર્તન-મૂળમાંથી નીકળ્યા પછી પાછા ફરીને અસલ જગ્યાએ આવીને એકત્ર થાય તેને એક પર્યવસાન માન્યું છે. અવતાર પ્રરંપરામાં હેનો અનુભવ થાય છે, અને હેનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે, અને હેને અન્તે મોક્ષ ચતુષ્કળ છે. આ પ્રમાણે ધર્મ-અર્થ, કામ, અને મોક્ષની ઐશ્વર્ય નિર્માણ થયેલી છે. હેમાં ધર્મ પ્રથમ અને મુખ્ય જરૂરનો છે અને તે ધારણ કરવા દેશ-કાળ અનુસાર ધણા વિભાગોમાં જોવામાં આવે છે, પણ તે એક મુગની જુદી જુદી શાખાઓ કે શાંટા છે, અને તે સર્વ એક મૂળનું પોપણ કરનારા છે, મૂળમી જુદા પડેલા પોપણ મેળવી શકતા નથી, તેમ મૂળને પોપણ આપી શકતા નથી.

મૂળદારાએ યદને અને આખા વૃક્ષને પોપણ મળે છે, અને તેથીજ તે નવપદ્ધતિ પુષ્પિત અને ફલિત થાય છે, તે પણ વૃક્ષનો કોઈ અમૂક ભાગ રોગીય થવાથી પોપણ મેળવી શકતો નથી. તેમ સમગ્ર મનુષ્ય જાતિનું મૂળ ધર્મમાં દહેલું છે, તેમ છતાં જોઈએ તેવું ફલ મેળવી શકે નહીં એ સમજિતું રોગિષ્ઠ રૂપ જાણવું. શરીરનો કોઈ અવયવ રોગથી પીડાતો હોયતો જોમ સારા ડોક્ટરો સુધારીને અસલ સ્વરૂપમાં જુદો ન જણાઈ આવે એવી રીતે મેળવી એક ફરી દે છે તેમજ ધર્મીયાર્થોએ આ જાણવું બહુજ ઉપયોગનું છે.

આપણા દેશ ઉપર જુદી જુદી જાતિઓના અસંખ્ય હુમલાઓનું પરિણામ એ આ-વેલું છે કે, ધર્મના રસ્તાઓનો અર્થહાનીને લીધે લોપ થતો જોવામાં આવે છે અને યુર-પિચ્ચન પ્રજાના સંસર્ગથી અને હેમની છાયાથી અનુકરણને લીધે તાર્કાલક ફાયદાઓનો શો ધવાની રીતિનું ગ્રહણ કરવામાં આવતું જાય છે. હજીજોરો કે લાખો દરદીઓ ધર્મના યથાર્થિત નિયમો નહીં પાળ્યાથી શરીર-મન-પ્રાણ અને આત્મ બળની વૃદ્ધિના નિયમોને નહીં જાણવાથી-હાથમાં શીશીઓ લેઈ, નવારના પહેરમાં દવાખાનામાં માણસોની બીડમાં પસાર થતાં જોવામાં આવે છે. તેમાંનું કોઈએ જાણતું નથી કે શું દવા છે ? તેઓ તે ડોક્ટર કે વૈદને પૂછે છે કે, બાઈ મી દવાથી મરેને સારું થઈ જશે ? ને કહે છે કે - હા. દિવસમાં ત્રણ વખત પી જવું—જા મટી જશે. એને તો પૈસા વસુલ થયા કે બમ. પછી મટવાનું હોયતો મટે, હેની હેને જગા ફિકર પણ ન મળે. તેમાંના કોઈ માનસિક રોગ વાળાને કહીએ કે બાઈ જરા સવારમાં અને સાંજે અરધો અરધો કલાક ધ્યાન કર-વાની ટેવવાડો તો હેમને થયેલો રોગ મટી જશે, મક્કતાના શા માટે દવાખાને આંટા ખા-ઓ, અને પૈસા ખરચો છો, તો તે આવી વાતને દસી કહાડશે અને એથીને કાંઈ રોગ મટતા હશે ? એવું બોલી આપજોને એ સુધરેલા અવગણજો અને દેવિયા ધારશે, પણ બ્યારે થાકશે ત્યારે ઠેકાણે આવશે. શારીરિક રોગનું પણ આ પ્રમાણે કેટલુંક નિર્ણય કરી શકાય.

માનસિક-રોગ-શ્મન-વિધાના ઉપાસક મી. લેડમીટરે પોતાના એક બાપણમાં એના ઉપાય તરીકે-સ્નાન અને ધ્યાનને મુખ્ય ગણેલું છે. મનની ચંચળતાને લીધે થતા રોગોમાં તેની જરૂર છે તેમજ શારીરિક ધણા રોગો ઉપવાસથી મટી ગયા જાણવામાં આવે છે.

જ્યોત્સ્ને મનોબળને પ્રાણબળની વૃદ્ધિ કરી છે, હૃદયને રોગ બહુ સપડાવી શકતા નથી, અને કદાચ સંઘર્ષે છે તો તે બહુ હ્રસ્વ સ્વરૂપમાં નહીં અને તરત પાછા નિવૃત્ત થઈ જાય છે, ધર્મના નિષ્ઠા પાળવાથી એક રીતે આંધણે અર્થશાસ્ત્રને પંચ મંદ આંખીએ છીંચે પરોક્ષ રીતે બીજાઓને ઉપકાર પશુ કરી શકીએ છીએ. આરોગ્યના જોજો હાથએ છે, તેથી પંચ વિશેષ આ ધર્મના નિષ્ઠાને યથાર્થ પાલન કરી શકીશ મન પ્રાણ નિર્ભર રાખી દ્રવ્યોપાર્જન કર્યાકરું. એમાંજ કમ્બાલુની વાત સમાવેશ પામી જાય છે.

મહાકર નાગર.

॥ સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ સાયેનો વાર્તાલાપ, ॥

(અનુસંધાન મતાંકથી.)

જાતિ અને ગુણ પ્રમાણે ચતુર્વર્ણની વ્યવસ્થા—પશ્ચિમમાં બ્રાહ્મણો અને દક્ષિણમાં—બંગાળની કુલ-ગુરુસંસ્થા.

[શ્રી પ્રિયનાથસિંહ]

મહંમ બલમ બસુના મૂઠે કલકત્તામાં સ્વામીજી રહેતા હતા સારે હું તેમને એકવાર મળવા ગયો હતો, જ્ઞાપન અને અમેરિકા વિષે સંભાષણ વાતચીત ચાલ્યા પછી મેં પૂછ્યું “હીકે, સ્વામીજી, પશ્ચિમમાં આપના કેટલા શિષ્યો હશે ?”

સ્વામીજી । — ઘણાં છે.

પ્રશ્ન । — આશરે એ અથવા ત્રણેક હજાર ?

સ્વામીજી । — એથી વધુ વધારે.

પ્રશ્ન । — આપે એ સર્વને મંત્રદાક્ષા આપી છે ?

સ્વામીજી । — હા.

પ્રશ્ન । — શું તમે તેમને પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરવાની રજા આપી છે ?

સ્વામીજી । — હા.

પ્રશ્ન । — મહારાજ ! તમે શી રીતે રજા આપે છે ? સમાજનું તો કહેવું છે, કે શુદ્ધને પ્રણવનો અધિકાર નથી; બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા કોઈને નથી. આ ઉપરાંત વળી પાશ્ચાત્યો તો શુદ્ધને નહિ પરંતુ મ્લેચ્છો છે.

સ્વામીજી । — મેં જોમને દિક્ષા આપી છે તે બ્રાહ્મણો નથી એમ નમે શી રીતે જણ્યું ?

પ્રશ્ન । — વળે અને મ્લેચ્છાની જમિમાં દિંદની બહાર તમને: બ્રાહ્મણો ક્યાં આગળ મળી આવવાના છે ?

સ્વામીજી । — મારા બધાં શિષ્યો: બ્રાહ્મણો છે । બ્રાહ્મણો વિના બીજા કોઈને પ્રણવ માટે અધિકાર નથી, એ સ્પષ્ટતા સત્યનો હું બેલાયક સ્વીકાર કરું છું; પરંતુ એકાદ બ્રાહ્મણનો પુત્ર હમેશાં અવસ્થ કરીને એક અજ્ઞાન હોતો નથી; જો કે તેના તેવા જનનાનો દરેક પ્રકારનો સંભવ છે, છતાં કદાચ તે તેવો ના એ થાય. બંગાળનારના અધ્યોક્ષ-વર્તિના, વાગવાનું કામ કરનાર, નવીન ધારણ કરેલી જાતિનાં સર્વ પ્રકારનાં કાસદાં કરનાર બ્રિજ વિષે તમે સંભળ્યું નથી ? શું તે એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર ન હોતો ?

બ્રાહ્મણ જાતિ અને બ્રાહ્મણના ગુણો એ હમણે બિજા બિજા પ્રકારની બાજતો છે. હિંદમાં એક માનવિ જાતિ વડે બ્રાહ્મણ મનાય છે, પરંતુ પશ્ચિમમાં તો તેને પોતાના બ્રાહ્મણ ગુણો વડે પોતે આજી હોવાનું સાબીત કરી આપવું પડે છે. જો—સત્, જ્ઞાન, તમસ તથા ગુણો છે તેમ એકાદ માનવિને બ્રાહ્મણ, દક્ષિણ, વૈશ્ય અથવા એક શુદ્ધ રૂપે દર્શાવી આપતા તથા ગુણો છે.

આપણા દેશમાંથી તો એક બ્રાહ્મણ અથવા એક ક્ષત્રિય, બનવાના ગુણો નાંચ પામતા નય છે, પરંતુ પશ્ચિમમાં તો અત્યારે લોકોએ ક્ષત્રિયત્વની દશા પ્રાપ્ત કરી છે, તેના પછીનું પગલું બ્રાહ્મણત્વ માટેનું બરવામાં આવશે, તેમનામાંના ઘણાએ આ માટે તૈયાર બન્યા છે.

પ્રશ્ન । —ત્યારેતો પ્રકૃતિએ સાત્ત્વિક હોય તેમને તમે બ્રાહ્મણો કહેવા માગો છે ?

સ્વામીજી । —બરેબર એમન. જેમ સત્ત્વ, રજસ તમસ ગુણોમાંનો એક અથવા બીજો ગુણ થોડો અથવા વધારે દરેક માનવિમાં હોય છે, તેમ એકાદ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વૈશ્ય અથવા શુદ્ર બનાવતા ગુણો એાછા અથવા વધારે દરેક માનવિના અંતરમાં વસેલા હોય છે. પરંતુ સમયોસમય આંખોના એક વા અન્યગુણ એાછા વતા પ્રમાણમાં તેનામાં આગળ તરી આવે છે તથા તદ્દનુસાર તેનામાં આવિર્ભાવ પામે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે માનવિને તેના જુદા જુદા ધંધામાં નિહાળો; જ્યારે તે પગાર માટે બીજાની સેવામાં લાગેલો હોય છે ત્યારે તેનામાં શુદ્ધત્વ ઉભરાતું હોય છે; જ્યારે તે ખાસ પોતાના લાભ માટે કેટલાંક કાર્ય પાર ઉતારવામાં લાગેલો હોય છે ત્યારે તેનામાં વૈશ્યત્વનો આવિર્ભાવ જણાઈ આવે છે; જ્યારે અન્યાયનો ન્યાય આપવાના કાર્યમાં તે મગ્ન છે ત્યારે તેનામાં ક્ષત્રિયત્વનો ગુણ જણાઈ આવે છે; જ્યારે તે તેનો સમય ઇશ્વરના ધ્યાનમાં ગાળે છે અથવા તેના વિષેના વાતા-લાપમાં ગાળે છે ત્યારે તેનામાં બ્રાહ્મણત્વ ઉભરાઈ આવે છે. નહિતો પશુરામ એક ક્ષત્રિય અને વિદ્યામિત્ર એક બ્રાહ્મણ કેવી રીતે બની શક્યા ?

પ્રશ્ન । —તમે જે કહ્યું તે બરેબર બંધબેસતું જણાય છે; છતાંએ આપણા પડિતો અને કુલગુરુઓ શા માટે આવી બાબતનો ઉપદેશ નહિ આપતા હોય ?

સ્વામીજી । —આપણા દેશનાં મહા અનિદોષમાંનું તે એક છે, પરંતુ હવે એ વાતને પડતી મુકો.

અત્રે સ્વામીજીએ પાશ્ચાત્યોના વ્યાવહારિકતાના જુસ્સાનાં વખાણ કર્યા; તથા તેઓ ન્યાં ધર્મની બાબત હાથ ધરે છે ત્યાં કેવી વ્યાવહારિકતા દર્શાવી આપે છે તે જણાવ્યું.

પ્રશ્ન । —બરેબર મહારાજ એટલું તો મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે, કે તેઓ ધર્મનો અભ્યાસ આરંભતાં તેમનામાં આધ્યાત્મિક અને અને મુદ્દમંશક્તિયો શીઘ્ર વિકાસ પામે છે.

પ્રશ્ન । —બરેબર મહારાજ ! એટલું તો મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તેઓ ધર્મનો અભ્યાસ અરંભતાં આધ્યાત્મિક અને સૂક્ષ્મશક્તિયો શીઘ્ર વિકાસ પામે છે. એકવાર સ્વામી શારદાનંદ તેમના એક પાશ્ચાત્ય શિષ્યે તેમને લખેલો પત્ર મને બતાવ્યો; ગાત્ર ચાર માસના સાધનોના અભ્યાસવડે એ લખનારનામાં ઉચ્ચવિકાસ પામેલી આધ્યાત્મિક શક્તિયોનું તેમાં વર્ણન આપવામાં આવ્યું હતું.

સ્વામીજી । —હવે તમે સમજ્યા ! પશ્ચિમમાં એ બ્રાહ્મણો છે કે નહિ, એ હવે તમારાથી સમજી શકારો. અત્રે આપણા દેશમાં પણ બ્રાહ્મણો છે, પરંતુ તેઓ તેમના બચકર જૂઠ્ઠમવડે દેશને વિનાશના કીનારા ઉપર લાવી મુકવાનાં પગલાં ભરે છે, આના પરિણામરૂપે તેમનામાં સ્વાભાવિક રીતે જેનો સમાવેશ થાય છે તે પણ ક્રમે ક્રમે વિનાશ પામતું નય છે. ગુરૂ પોતાના શિષ્યને એક મંત્રની દીક્ષા આપે છે, પરંતુ આવી બાબત તો તેને મન એક ધંધા સમાન બની ગઈ છે. વર્તમાનકાલે એક ગુરૂ અને તેમના શિષ્ય વચ્ચેનો સંબંધ પણ કેવો અદ્ભૂત પ્રકારનો પ્રવર્તે છે ! કદાચ ગુરૂ પાસે ગૃહ આગળ કંઈ પણ ખાવાનું હોતું નથી, તેની પત્ની આ બાબત તેના લક્ષ ઉપર લાવીને તેને કહે છે, “ બહા, વિનંતિ કરું છું કે એકવાર ફરીથી તમારા શિષ્યો પાસે જાઓ. આજો દિવસ તમારા પાસા રમ્યા કરવાથી આપણી કુષ્ટની ચાંતિ થશે ? ” બ્રાહ્મણ ઉત્તરરૂપે કહે છે, “ બહુ સારું, આ બાબતનું તું મને કાલ સવારમાં સ્મરણ કરાવજે. અમુક અમુક નામનો મારો શિષ્ય ખુબ બાગ્યવંત બન્યો છે, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે; આ ઉપરાંત વળી ઘણા સમયથી હું તેની પાસે ગયો નથી. ” બંગાલમાં તમારી કુલ-ગુરૂ સંસ્થાની આવી દશ ચઇ પડી છે ! પશ્ચિમમાં કુલ-ગુરૂ ધર્મનો દૃશ્ય સુધી આટલો બધો અધોપાત થયો નથી; સમગ્રરૂપે ત્રેતાં તમારા કરતાં તે ઉત્તમ દશામાં છે.

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને શીર.
મ ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

બાલવિલાસ.*

(આવૃત્તિ ચોથી-તૈયાર છે.)

* આ પુસ્તક મે. હાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
મંજુર કર્યું છે. કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

(નાટક)

શ્રીવૃત્તિપ્રભાકર.

આવૃત્તિ બીજી.
કિ. ૦-૮-૦

કીંમત રૂ. ૩) ત્રણ

ઉત્તર રામચરિત્ર

આવૃત્તિ બીજી

કિમત રૂ. ૧-૮-

પ્રણિત મુલહિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી

ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ

નળુભાઈ દિવેદી. (સ્વતંત્ર ટીપ્પણસાથે)

*ચારિત્ર.

આવૃત્તિ ત્રીજી

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

*મે. હાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે, પ્રસંદ કરેલું છે.
આ સિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓપીસ—નડીયાદ. અથવા
એમ.એમ.ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કલકત્તાથી રાહ, અથવા પંડિત જ્યેષ્ઠરામ મુકેશજી મુક્તસેલર.
(નં. ૩૪૩ જવેરબાગ—મુંબઈથી મળી શકશે.)

એક આનાની ટીકોટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓપીસ—નડીયાદથી
મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી ચોક્કસ પુસ્તકો,

યાજ્ઞવલ્કય સંહિતા,

હક અને રાજ્યયોગને સારી રીતે સમજાવી ખરો સરલ યોગ ભાગે દર્શાવેલો ગ્રંથ.
મુલ. સહ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ૪૫૫૦ કહેનારને સખલ ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦.

સુદર્શનનાં ગ્રંથોને આ જાને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ જુદું.

શીમાલવાદ મુક્ત*

અથવા

સર્વે ધર્મનાં ગુહરોને બાધ ન આવે તેવાં બુદ્ધધર્મનાં સાદાં, સરલ, નીતિસિદ્ધાંતો
કીંમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૧ ની ટીકોટ મોકલવી.)

* આ પુસ્તક ના. માયક્રવાઈ સરકારના કેલવણી ખાતા તરફથી "શાળા લાયબ્રેરી
ખાતે "તથા" શાળાઓમાં ઇનામ ખાતે " મંજુર થયું છે. શીક્ષકોને સાફ કમીશન મળશે.
તથા મુંબઈ ઇલાકાના કેલવણી ખાતા તરફથી મજુ લાયબ્રેરી માટે મંજુર થયું છે.

લાખા જીવાનોની બરબાદ થતી જીંદગીને સુધારી
સુખી કરનાર

૪૩ કા મ શા સ્વ. હનુ

જીવાનીમાં થતી બપુંકર ભૂલોનાં માઠાં પરિણામનો આભેદ જ
ચિતાર આપી આરોગ્ય અને ઉન્નતિનો ખરો રસ્તો બતાવનાર આ
પુસ્તકની જૂદી જૂદી દેશ સાધાઓમાં મળી આજસુધી લગભગ
સાડાસાત લાખ નકલો વહેંચનામાં આવી છે.

જો તે તમારા વાંચવામાં ન આવેલ હોય તો નીચે જણાવેલ
સરનામે આજે જ પત્ર લખી તે મંગાવી લ્યો. જેમ તેની કિંમત
લેવામાં નથી આવતી તેમ તેનું પોષ્ટેજ પણ લેવામાં નથી આવતું.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

રોગીપણું એ રીખાવનારું હમેશાં મૃત્યુ છે.

રોગોથી દૂર રહેવું એ સુખની સીમા છે.

અમૃત તુલ્ય છે

આતંકનિવૃત્તિ ગોળીઓ.

—X—

શરીરમાંથી અશક્તિનાં તમામ કારણોને દૂર કરી રોગોને મટાડે
છે તથા તંદુરસ્તીને અટકાવે છે. તે અખૂટ અખંડ શક્તિનો ભંડાર
છે. કિંમત ધણીજ ઓછી એટલે ચાર આઠવાડિયાં માટે માત્ર બેજ
ડબી અને એક ડબીનો માત્ર એક જ રૂપિયો.

આજસ કરી દિવસો કહાડવાથી અશક્તિ અને રોગોનું બળ વધે
છે, માટે આજે જ એ ગોળીઓ મંગાવો અને તુરત બગવાન તથા
પુર બનો.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

અનુક્રમણિકા
એક અંગ્રેજીમાં પ્રવાસી,
અનુક્રમણિકા નવજાતિ દિવસે.

સુદર્શન.

પ્રવાસી
અંગ્રેજીમાં પ્રવાસી,
અનુક્રમણિકા નવજાતિ દિવસે.

(૧૫-૨૬-૨૦૧૫-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધોમહિ ”—માગવતષ.

તન્ત્રી—માધવસાહેબ નવજાતિ દિવસે.

[પુસ્તક ૨૬-અંક ૯]

(આસિક.)

[જુન. ૧૯૧૧.]

અનુક્રમણિકા.

સાગરમાંધર.	૨૫૭
દિલખરને.	૨૫૮
દિલે આતમ જલાવીદે.	૨૬૦
સાર્વજનિકપ્રભુ પ્રાર્થના.	૨૬૧
પ્રજાવાદ.	૨૬૩
માયાવાદ.	૨૭૩
મહાત્માઓ.	૨૭૬
અથ ધીઓસોપ્રીપુરાણમ.	૨૮૫

મળ્યું સ્નેહ સુકાન જ સીધું:

સખિ ! ડગ અડગ જ અન્દર ગોઠ્યું ! સખિ !

ભર દરિયે દીઠું દિવ્ય દહેરું:

સખિ ! તહાઈં જ્યોતિ શૂં દૂર અનેરું ! સખિ !

પ્રણયાબિધ પ્રણય રસીલું:

હજો, સખિ ! મીઠડું સાગર કેરું ! સખિ !

લવસાગરથી ય અધિકું:

સખિ ! સુરસાગરમાં ધર કીધું ! સખિ !

દ્વારિકા અન્દર
સ્વીમર આક્રિષ્ઠા : રોપલ મેલ;
૩ : માર્ચ : ૧૯૧૦

સાગર.

દિલવરને.

અયે ! દિલબર ! દિવાનાને કરે બે હાલ, કાં બહાલી ?

યુમાવી દે અજબ ખુશબો ! યુમાવી મું બધી લાલી !

હવે હું પાપમાલીમાં ! મગર તું રજ બેરંગી—

મઝઝો મેળવીને કે' બને છે ઓર ઉમંગી !

નિગર જલતૂં અરે ! મહાઈં ! તું કાં આરામમાં મ્હાલે ?

હદય બેરૂં ચપું મ્હાઈં : અરે રે ! આંસુડાં ચાલે !

બલે ! ના તૂછળે તું યે ! શી રીતે બન્ધ રાખૂં રે !

ખરેખર ! કાટતી છાતી ! અને છો ઘોષ બેરો એ !

બલે ને રંગમાં રહેજે ! અગર બેરંગ ના

મગર, મસ્તાન ત્હારાને બલે

હું તો અમ

અગર હું

હમો

નો રંગજ છે, પણ ઘણા આહવાનું લેવાનું

મમતા રૂપીઆ જરૂર મોકલી આપેવા મેહેરબાની

વ્યવસ્થા

એક પ્રવાસી,
અશિષ્યના નામથી દિવેદી.

સુદર્શન.

પ્રો. આનંદચંદ્ર રા. અશિષ્યના નામથી દિવેદી.
એમ. એ. એલ. એમ. બી.

(ધર્મ-શ્રુતિ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં અભ્યાસ અને સ્વરૂપનો (વચાર.)

“ સત્યં પરં ધોમહિ ” — માગવતમ્.

તત્ત્વો — માધવગીત નભુભાઈ દ્વિવેદી.

[પુસ્તક ૨૬-અંક ૯]

(આસિક.)

[જીન. ૧૯૧૧.]

સાગરમાં ઘર.

(આશાગૌરી રાગિણી.)

સાગરમાં ઘર કીધું:

સખિ ! મહે તો સાગરમાં ઘર કીધું !

દીધું ભાતુ તહે રાખી દીધું:

સખિ ! નથી સાથે બીજું કરું સીધું ! સખિ !

ભરી દીધું વ્યાલું તહેજ સીધું:

સખિ ! ઘણું જગત હવે ભેઠ કીધું ! સખિ !

સારી આલમે રૂશણું દીધું:

સખિ ! નથી તોય જિગર જરી પીધું ! સખિ !

સુજ ચિત્ત તહે મસ્ત શું કીધું:

સખિ ! પાછું ઘેન ગરીબીનું દીધું ! સખિ !

મગધું રનેહ સુકાન જ સીધું:

સખિ ! ડગ અડગ જ અન્દર ગોઠ્યું ! સખિ !

ભર દરિયે દીઠં દિવ્ય દહેરું:

સખિ ! લેહાઈ જ્યોતિ શૂં દૂર અનેરું ! સખિ !

પ્રણયાબ્ધિ પ્રયાણ રસીલું:

હળે, સખિ ! મીઠું સાગર કેરું ! સખિ !

લવસાગરથી ય અધિકું:

સખિ ! સુરસાગરમાં ધર કીધું ! સખિ !

દ્વારિકા અન્દર

સ્ત્રીમત આક્રિષ્ટા : શાવલ મેલ;

૬ : માર્ચ : ૧૯૧૦

સાગર.

દિલવરને.

અયે ! દિલબર ! દિવાનાને કરે બે હાલ, કાં બહાલી ?

સુમાવી દે અજબ ખુશખો ! સુમાવી મ્હ બધી લાલી !

હવે હૂં પાયમાલીમાં ! મગર તું રૂઝ બેરંગી—

મગરો મેળવીને કે' બને છે ચોર ઉમંગી !

નિગર જલતૂં ચરે ! મ્હાઈ ! તું કાં આરામમાં મ્હાલે ?

હલ્ય બેઠતૂં ધયું મ્હાઈ : ચરે રે ! આંસુડાં ચાલે !

બલે ! ના લૂછળે તું ચે ! શી રીતે બન્ધ રાખૂં રે !

ખરેખર ! ફાટતી જાતી ! અને છે ધોધ બેઠેતો એ !

બલે ને રંગમાં રહેજે ! અગર બેરંગ ના ધરજે !

મગર, મસ્તાન તહારને બલે પળ ના રમરજે !

હું તો ગમ અલવાનમ

અગર હું અગાજિ : ખાવા ગમ સખાએ શીખવેલું છે :

હમોને નિર્મિરાજિ : રાવાનું સખાએ દાખવેલું છે !

હમ હું આંસુ બહાવાની બડી હિમ્મત !

તો આંસુની લહમને પડે બે કાંઈ ચે હિમ્મત !

ખરે ! દિલદાર ! ઓ બહાલી ! હૃદયમાં આંસુની હેલી !
અને આ પૂર ચાલ્યું ! નર તું બલવાવળે બહેલી !

અરે ! મમખવાર તારા આ દિવાના મસ્ત દિલ્લીને,
ખરે દેહાર દેને ધાર તું મસ્તાન મિસ્કોનને !

હૃદય આઘા ધરે છે તો નિરાશા અત ના આવે !
અયે દિલબર ! અયે બહાલી ! કદમમાં શિર ઝૂકાવે !

ન માની યા ગુમાની હું : કદમખોસી કરું તહારી !
કહે તો આવીને બેઠું : પૂરી બે હોય તૈયારી !

હૃદય ને હોય તહારો તે હવે હૃદયનો હૃદય માનું !
અને તું રોવરાવે તો, બધી વય રોઝને ગાળું !

અરે ! અફસોસ છે ! ધારી કરીને કેમ તલસાવે !
મહેને મારી કઢારી ને હવે કાં પાસ ના આવે ?

અયે દિલબર ! અયે બહાલી ! નથી સેવા કરી તહારી !
અગર હક હો મહેને કે ના મિગર આ દિલ ગહે ધારી !

કતલ કરને ખરે ! તહારા મુબારક હસ્તથી, બહાલી !
હરે છે કેમ, દિલબર, તું ! હવે પૂરી પરેશાની !

મગર મહારું કરી તહારું નિગર તું ખોલ ના દેતી !
અરે ! અફસોસ છે અફસોસ ! ન સહારું યે હવે જોતી !

હવે દિલદાર તહારાને રીખાવી રોવરાવીને,
કરી દેને ત્વરાથી તું દેન કબે દિવાનાને !

ફૂલો તે પર મહાવાને જન્મે તું વાર લેવારે !
અગર સમ્બારને જ્યારે તહને ધુરસદ મળે ત્યારે !

અહીં તો દમ બ દમ પાછી ચતી મુજ સ્નેહ સેવાની !
અને લાંગી નસે નસ લાલ ! હા ! દિલબર પરેશાની !

અન્દનસેત્ર—મયખાના,

તા. ૫-૮-૧૦

મસ્તાન.

મને કોઈ વસ્તુ અઠણ કરવા બુદ્ધિ વડતી,
વળા બીજાં કોઈ મુજ મનથી ના સંસીત થતી.
પહેલીને સ્વર્ગી પ્રતીતી ધરવા તે શીખવતી,
વળા બીજી બાણી નરક સમ તે ત્યાગ્ય કરતી.

મને ઇચ્છે દેવા સુખ વિવિધ તારૂં મન યદિ,
મતી દે કે તે હું સ્વીકૃત પ્રભુ પ્રેમે લઉં કરી.
પ્રસાદી વીણની અઠણ કરતાં યામ ખુશી તે.
વિશુનું અપેક્ષુ અઠણું થયું તેને નમવું તે.

યથો હું બીજું । હું ઘુજ પ્રણયથી માત સૂરીતે,
નથી કે પૃથ્વીએ લધુ વિશુ । કીધો બદ્ધ મુજને.
હજારો પૃથ્વી હું કરતી નીરખું વીસતી અરે ।
પ્રભુ । આવી પૃથ્વી બહુમ અધિકારે ઘુજ વગ્રે.

જનો બીજે ધર્મે રહી પ્રભુ । તને જે સ્મરણતા,
કરો મારા તેને વિશુ । કંઈ કરે ઉપદ્રવ ના.
ગણું જેને યજુ ઘુજ હું કદીયે તે મુજયકી,
નહી પામે શીક્ષા મતિ રહી એ દે જગપતિ ।

હઉં જાતો જો હું સત પથ પરે તો કરી દયા,
જઉં ચાલ્યો હું એ પથ પર તું એવું કર સદા.
અસત્યે જો જાતો હઉં વિશુ ધરી તો પ્રણયને,
જતાં સારે મારે પ્રભુ । શીખવજો—ઓ ! શીખવજો ।

નજો મુને કોઈ સુખ પ્રણયથી ઘુજ વિશુ । જો,
તું તો રક્ષા મારી ગરવ યકી મીથ્યા કર પ્રભો ।
યદિ ઇચ્છાયી તું ઘુજ કોઈ કંઈ હો મુજ યકી,
અસંતોષી યાવા ન દષ્ય મને તો પ્રભુ । કદી.

જનું વીણું । દુઃખી નીરખી દુઃખ હું અન્ય જનનાં,
અને દોષો ના કો સમીપ વહું હું અન્ય સહુના.
કરણાં જેવી હું મુજ બધુ પ્રતી દાખવું અરે ।
કરણા તો આપો જગપતિ મને એટલીજ રે ।

મદ્દા પાપી હું હું યદિ તદપિ સર્વાથ નથી હોં,
ધડેલો કાં કે હું ઘુજ એસ યકી હું પ્રભુ । અદો !

યજ્ઞે મારો નેતા મુખપતિ ! ગમે ત્યાં જવું પડે,
અંધારી મત્સ્યની ખીણમહી કિંવા જીવન-પથે.

ખીણું હું ના કાંઈ ઉદર ભરવા વીણું ચઢું હું,
મુખે ખીળાં સર્વે જગતમહી ના ધરું કદી હું.
મુખે દેવાં એ સૌ ઉચીત મુજને નાથ નહિ હા,
તું જાણે છે એ સૌ, પછી તુજ ચઢું થાવ સહ હા !

ખીરાજે વીશાળા જીવનમહી એવા વીણુ ! તને—
વસેલો જ પૃથ્વી, નભ, વળી સહુ સ્થાન મહી છે—
વદીએ પ્રાણી સૌ મુણ્ગીત પ્રભુ ! તુજ પ્રણયે,
ઉઘડીએ તારો જગતપતિ ! સુકીર્તિ-ધુપ હવે.

કલકત્તા

તા. ૭-૩-૧૧.

ચાંપરી. વીઠલદાસ હિંદી.

॥ પ્રણવ-વાદ ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

પશુવંદને માટે કહે છે કે:—

“બ્રહ્મદેવ પ્રકાશિત પશુવંદ ક્રિયા માયે સંબંધ રાખે છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી આરંભી પ્રલય સુધીના ક્રિયાના હરકોઈ નિયમે અથવા પ્રકારો, સર્વ કારણોની ક્રિયા, કાર્યનો કારણ સાથે તથા કર્તા સાથેનો સંયોગ, કર્તા, કારણ, કાર્ય અને પ્રયોજન, જોખોની સાથે હરકોઈ કર્મ સંયુક્ત થયેલ હોય છે, તે સર્વની વચ્ચેના અન્યોન્ય સંબંધો, તેમજ તે સર્વની આવશ્યકતા-આ સર્વનો જોગાર ગત જ માં અથવા મહાવાક્ય ગત ઘટત્ત માં સમાવેશ થાય છે. પશુવંદમાં આ સઘળી બાબતોનું વર્ણન કરેલું છે.

“મોક્ષની પ્રાપ્તિ યથા પછી પશુ-કર્મ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. અનંતતાની અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ભેદો કોઈ પણ જાદ નથી તેમજ સુક્ત નથી. મોક્ષ મેળવતાં સુધી જ કર્મો કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે, તેનો વાસ્તવિક અર્થ એટલો જ છે કે—જો સ્થિતિમાંથી સુક્ત થવું હોય તે સ્થિતિમાં કર્મો સુક્ત મળતાં સુધી કરવાં, અને સાર પછી તે સ્થિતિમાં કર્મો ન કરવાં, એટલો જ થાય છે. અર્થાત્ નિરાનંદ ભોગવવાને માટે અમુક અમુક પ્રકારનાં કર્મો કર્યાં જ કરવાં જોઈએ. એ પ્રમાણે જ જ્ઞાન થવું, તેનું નામ જ મોક્ષ છે, અને તે જ આનંદ છે + + + ક્રિયા, ગતિ અને ચલનવલન નિસઃસંદૃષ્ હોવાથી સર્વ કાળમાં તેનું અસ્તિત્વ હોય છે. તેમાંથી મોક્ષ પણ બાદ થઈ શકતો નથી.”

“સાલોક્ય, સાયોજ્ય, સામીપ્ય અને સ્વાક્રુપ્ય—એવાં એકાના ક્રિયા બેંદે ચાર પ્રકારો છે. હ સાથે સંબંધ રાખનાર સંસારના સ્વરૂપ જેવું સાલોક્યનું સ્વરૂપ છે. લોકની બહાર બીજું કંઈ નથી, એવું આતુભવિક જ્ઞાન થવું, તેને સાલોક્ય મુક્તિ કહે છે. આત્માની સાથે સાથે સંસારનું અસ્તિત્વ છે, એટલે જેમાં જ અને હ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે, એવું આતુભવિક જ્ઞાન થવું, તે સાયોજ્ય મુક્તિ છે. જ. હ અને મ ના પરસ્પર સંબંધમાં જ એટલે આત્માનાં તત્ત્વોનું જ આતુભવિક જ્ઞાન થવું, તેને સ્વાક્રુપ્ય મુક્તિ કહે છે. જ, હ મ ના જ્ઞાનની તરફ જઈ, એટલે તે વિષેનું અપૂર્ણ જ્ઞાન થવું, તેને સામીપ્ય મુક્તિ કહે છે.

“ક્રિયા જ્ઞાન ઉપર અને જ્ઞાન ક્રિયા ઉપર આધાર રાખે છે, અને તે બન્ને ધ્વજા ઉપર આધાર રાખે છે. તે ત્રણે પદાર્થો એક બીજાથી જુદા થઈ શકતા નથી. જેમ કેવળ કર્મથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમ કેવળ જ્ઞાનથી પણ મુક્તિનો મંભવ નથી. મુક્તિ મેળવવા માટે યશ એટલે કર્મની, જ્ઞાનની અને સાર્વત્રિક પ્રેમ એટલે ભક્તિની આવશ્યકતા છે.”

“અશ્વમેધમાં અશ્વ અને મેધ બે પદો છે. અશ્વમાં ઇશ્વ ધાતુનો અર્થ પાસે જવું, એવો થાય છે. પ્રાણી માત્રના કલ્યાણ માટે જે કંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, તે મશ્વમેધ યજ્ઞ છે.”

“પંચ મહાયજ્ઞનું રહસ્ય એ છે કે:—‘અહ્યાંડના સધળા પદાર્થો અદર્શ છે, માફ તાફ કંઈ નથી, સધળા વસ્તુઓ સધળાઓની છે,’ એવા જ્ઞાનથી જીવનવ્યવહારનાં સધળાં કાર્યો કરવાં, તેનું નામ પંચમહાયજ્ઞ છે. આ યજ્ઞો ગૃહસ્થે નિભ કરવાના હોવાથી, નિભ યજ્ઞો કહેવાય છે.”

“અશ્વમેધાદિ પાંચ યજ્ઞો તથા અગ્નિ હોત્રાદિક કર્મો ખાસ કારણ અને ખાસ પ્રસંગે કરવામાં આવે છે, તે નૈમિત્તિક યજ્ઞો કહેવાય છે. આ નૈમિત્તિક યજ્ઞો કરવાથી જીવ ઉચ્ચતમ પદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૧ ગોમેધ, ૨ અશ્વમેધ, ૩ નરમેધ, ૪ અગ્નિમેધ અને ૫ મહિષમેધ તે સાથે જ્ઞાનપ્રેમ, અગ્નિહોત્ર, અને દિક્ષા ગ્રંથગુપ્તી તથા ક્રિયાઓ નૈમિત્તિક યજ્ઞો કહેવાય છે.”

“શબ્દ વિદ્યાનું બીજાઓને માટે જ્ઞાન મેળવવું અને આપવું, તે ગોમેધ કહેવાય છે. સર્વ પ્રકારની વિદ્યાઓનું જ્ઞાન મેળવવું અને આપવું, તે અશ્વમેધ કહેવાય છે. અશ્વમેધ અને ગોમેધની વચ્ચે સંકળરૂપ નરમેધ છે. નર એટલે સર્વ પદાર્થોનું અધિષ્ઠાન સ્વથવા આધાર; સાસ્ત્રવિક રીતે રૂઢિ સર્વ પદાર્થોને એક બીજા સાથે સંયોજ રાખે છે, માટે રૂઢિ જ સર્વ પદાર્થોનું અધિષ્ઠાન સ્વથવા આધાર છે. તે માટે જે કર્મથી ગોમેધ અને અશ્વમેધની પરસ્પર સ્થિતિ રહી શકે છે, તે કર્મને નરમેધ કહે છે. મજામેધ એ સધળાનો સમાહાર છે. દેહ પણ વસ્તુ હિત્તન થતી નથી અને દેહ પણ વસ્તુ નાશ પામતી નથી, એવા અજાતવાદનું સ્વાતુભવિક જ્ઞાન થવું, તે મજામેધ કહેવાય છે. મહિષમેધ માત્ર અજ્ઞાનેશ્વરી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે.”

“અહ્યા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર, મહાવિષ્ણુ અને બીજા દેવો તથા ઋષિઓ આ યજ્ઞોના અધિકારીઓ છે, અને તેઓ આ સધળા યજ્ઞ કરે છે; જેના પરિણામે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ થાય છે. ગોમેધ જ્ઞાન સાથે, અશ્વમેધ ધન્યતા સાથે નરમેધ ક્રિયા સાથે, અન્નમેધ એ સર્વના અધિજ્ઞાન, પ્રણવ સાથે સંબંધ રાખે છે. આ સધળા યજ્ઞોનો અહમેતત્ત્વ એ મહાવાક્યમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. મહિષમેધનો નકારમાં એટલે ‘કર્મના રૂળની ધન્યતા રાખવાની જરૂર નથી, કંઈ કરવાપણું રહેતું નથી, સર્વ વસ્તુઓ સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થાય છે’—એવા જ્ઞાનમાં સમાવેશ થાય છે. અહં નૈતત્ત્વ માં અશ્વમેધનો અને હ એટલે રાજાઅહ્યામાં ગોમેધનો સમાવેશ થાય છે.”

“કર્મ અને જ્ઞાનનો સમુચ્ચય મોક્ષતું સાધન હોવાથી સંસ્કાર એટલે નિર્મલીકરણ અથવા દોષાગ્રી સર્વ મનુષ્યોને જરૂર છે. સંસ્કારના યોગ વિના અહ્યાના પ્રલક્ષ જ્ઞાનનો અસંભવ જ છે. જાતિભેદના નિયમો પણ સંસ્કારોની સાથે સંબંધ રાખે છે. દિવ અને અદિવ એટલે શદ્ર (પ્રાણી માત્રની સેવા કરનાર), એવા બે મુખ્ય ભેદ છે. બે પ્રકારના સંસ્કારોનો જેઓને યોગ થયેલો છે, તે દિવ કહેવાય છે. ઓંકારના ઝ, ઝ અને મૂ ને અનુક્રમે દિવના આહ્વાણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, એવા ત્રણ વિભાગો છે. સંસ્કારના પણ સલ અને અસલ અંતઃશુદ્ધિકર અને બહિઃશુદ્ધિકર, એવા બે ભેદો છે. સલ સંસ્કાર અહ્યાવિદ્યા સાથે અને અસલ સંસ્કાર અહ્યાના આવિર્ભૂત સ્વરૂપો સાથે સંબંધ રાખે છે આ બે પ્રકારના સંસ્કારોથી પર, અસંસ્કૃત નામનો સંસ્કારનો તૃતીય ભેદ પણ છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાના પરસ્પર સમન્વય મિશ્રણને સલ સંસ્કાર કહે છે; જેમાં કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિનો સમાવેશ થાય છે. તે ત્રણમાંથી જેમાં એકનો જ સંભવ હોય ત્યારે તે અસલ સંસ્કાર કહેવાય છે.

પ્રણવવાદમાં મુખ્ય સંસ્કારો તો સોળ જ કહેલા છે; પરંતુ પ્રચલિત સંસ્કારોથી, તેમાંના ઘણા ખરા જુદા છે. તે સોળ સંસ્કારો નીચે પ્રમાણે છે.

૧ ગર્ભાધાન, ૨ સીમન્તોન્નયન, ૩ પુંસવન, ૪ જાતકર્મ, ૫ નામકરણ, ૬ ચૂડાકરણ, ૭ કર્ણવેધ, ૮ વ્રતમંથ (ઉપનયન), ૯ રનાતત્ત્વ, ૧૦ ઉદ્ઘાટ (વિવાહ), ૧૧ વધુપ્રવેશ, ૧૨ હિરાગમન (હીને સાસરે રાખી તે), ૧૩ પ્રધાન, ૧૪ જનનવત, ૧૫ નિવર્તન અને ૧૬ મરણ (અંત્યેષ્ટિ તથા શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયાઓ).

“ઉપનયન (ઉપનૈ) નો અર્થ આગળ લખેલું અથવા માર્ગ દર્શાવવો, એવો થાય છે; અને તે તેનો વાસ્તવિક અર્થ છે. જ્ઞાનોર્ધધારણ કરવું, તે આહ્યાર્થ છે. આ ઉપનયન સંસ્કાર સધળા સંસ્કારોમાં ધણો અગત્યનો છે. સદૃશ્યની સાદાપથથી જ આ સંસ્કારની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. આખો સંસાર સુખ અને દુઃખનું અવિભાજ્ય મિશ્રણ છે, દુઃખથી મિશ્ર થયા વિના અથવા શ્રદ્ધ થયા વિના સંસારનું સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી, એવું જ્યારે જીવને જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે આ સંસ્કારનો અધિકારી થાય છે.”

“જ્ઞાનોર્ધધારણ કરવું, તે આ સંસ્કાર-વિધિનું આદ્ય સદૃશ્ય છે. પરંતુ જ્ઞાનોર્ધમાં જે ત્રણ મત રજાઓ છે, તેનું ખરૂં સ્વરૂપ તો જ્ઞાન, ધન્યતા અને કર્મની ત્રિપુટિ છે. તે

પ્રસંગે યશ કરવાનો હેતુ વિદ્યાભ્યાસની સિદ્ધિ અને વિધનની શાંતિ કરવાનો છે. દેવો, ઋષિઓ, મહર્ષિઓ, યોગીઓ અને બીજાં ઉચ્ચ જુમિકાનાં સત્ત્વોનું તે સમયે આબ્હાન કરવામાં આવે છે: તેનું કારણ તેઓની સાદાચ્ચ લેવાની ઇચ્છા છે.”

“મનુષ્યનો જન્મ તેનાં પૂર્વજન્મનાં કર્મોને અનુસરીને થાય છે. પૂર્વજન્મમાં તેણે જેવાં કર્મો કરેલાં હોય છે, તેને અનુરૂપ કુળ, ઉદ્યમ, ધન, જાતિ, દેશ, સુખ, દુઃખ, શાંતિ વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેટલાંક મનુષ્યો પુનર્જન્મમાં ઉત્તમ શાંતિ પામવા પુરતાં જ કર્મો કરે છે, તેના પરિણામે તેઓને પુનર્જન્મમાં ઉત્તમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તેવી શાંતિ પામ્યા છતાં, તે શાંતિની સઘળા ફરજો અદા કરવાનું તેઓમાં સામર્થ્ય હોતું નથી.”

“જગતમાં જે કંઈ પદાર્થો છે, તે સઘળા હું છું, અને હું સઘળા પદાર્થો છું, એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું, તે વેદોદિત યોગ્ય સંસ્કારોનું પરમ પ્રયોજન છે.”

“ગર્ભાધાન સંસ્કારનો ભૌતિક અર્થ ગર્ભનું રક્ષણ અને સંવર્ધન કરવું એવો થાય છે. તેનો વાસ્તવિક અર્થ ‘હું કોણ છું અને ક્યાંથી આવ્યો છું,’ એવું જ્ઞાન જ્ઞાનનું બીજા ગર્ભાવસ્થામાં જ જીવના સદૃશ શરીરમાં રોપવું, એવો થાય છે.”

“ગર્ભાવસ્થામાં ગર્ભનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ જ્યારે બંધાય રહે છે એટલે રજસ અને વીર્યનાં સઘર્ષાં પરમાણુઓનો ગર્ભમાં પુરી રીતે સંયોગ થઈ રહે છે, ત્યારે અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ધડ, અવયવો અને ઇન્દ્રિયોનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સ્થાપિત રહે છે, ત્યારે સીમન્તોત્તપન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. તે સમયે જીવ તે શરીરમાં રહેવા આવે છે. સીમન્ત એટલે વૃદ્ધિની મર્યાદા અને અંત એટલે પૂર્ણતા; અર્થાત્ શરીરની વૃદ્ધિની પૂર્ણતા એવો સીમન્તનો અર્થ થાય છે. ઉત્તપન એટલે ઉપર લઇ જવું, એટલે જીવ અને શરીરનો સંબંધ થવો, એવો અર્થ થાય છે.”

“ઉપર પ્રમાણે જીવ અને શરીરનો સંબંધ થયા પછી, તે જીવે પૂર્વજન્મોમાં જે જે યોનિઓનો અનુભવ કર્યો હોય, તે સઘળા યોનિઓનાં સ્વરૂપો તેનું શરીર ગર્ભાવસ્થામાં ધારણ કરે છે. પ્રથમ તે ગર્ભ ઉદ્ભવિજનું, પછી સ્વેદનનું, પછી અંડનું અને છેવટે મનુષ્યનું શરીર ધારણ કરે છે. મનુષ્ય શરીર જ્યારે બંધાય છે, ત્યારે પુંસવન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે.”

આપણે જે કર્મો કરીએ છીએ, તેનું કારણ અને પ્રયોજન શું છે, તેનો નિશ્ચય કરવો, તેનું નામ સંસ્થાપન છે. સમ્યક્ સંપૂર્ણ રીતે, જ્ઞાનનિઃસંનન કરે છે, સર્વાન્ત સર્વ વિદ્યા અથવા જ્ઞાન; એ પ્રમાણે સંધ્યાની નિરક્તિ છે.”

“દશમો સંસ્કાર ઉદ્ઘાટ (વિવાહ) છે. જ્યારે પુરુષનું વીર્ય પરિપાત્ર થાય છે અને જ્યારે ઉત્પત્ત કરવાની ઇચ્છા તથા કામ તેનામાં જન્મત થાય છે, ત્યારે જ તે પુરુષે પોતાથી નાની વયની કન્યા સાથે લગ્ન કરવું. ઉદ્ઘાટથી ‘હું બહુ થાઉં’ એવો જ્ઞાનો સંક્રમ્પ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જ તે કાર્યમાં ઉત્સાહ અને આનંદ આવે છે.”

“ અહમેતદ્ એ મહા વાક્યગત આત્મારૂપ ‘પુરુષ’ પોતે છે, અને અનાત્મારૂપ સ્ત્રી છે; તેઓની સમાન પ્રકૃતિ, રચિ અને હિતનો જે સંયોગ થાય છે, તે નકારરૂપ છે. ઉદ્ઘાટ સંસ્કારનું એ રહસ્ય છે; ક્રિયા તેમાં પ્રધાન હોય છે, તેથી સઘળા સંસ્કારોમાં આ સંસ્કાર પ્રધાન ગણાય છે. ”

“ ન્યારે સ્થૂલશરીર શિથિલ થઈ જાય છે, ત્યારે જીવ સૂક્ષ્મશરીર ધારણ કરે છે, અને આ શરીરોન્તર કર્ણ; તેને મરણ કહે છે. મરણ પછી જીવ યમલોકમાં જાય છે, તેના તે જ અર્થ થાય છે. યમનો અર્થ નિવૃત્તિ, પાછા વળવું, અથવા ત્યાગ કરવો એવો થાય છે. આલય એટલે સૂક્ષ્મ શરીર; અર્થાત્ યમલોક અથવા યમાલયનો અર્થ સ્થૂલશરીરમાંથી સૂક્ષ્મશરીરમાં જવું, એવો થાય છે. પ્રવર્તન એટલે પ્રવૃત્તિ પછી જ નિવૃત્તિની જરૂર પડે છે. સૂક્ષ્મ શરીરમાં જીવ કામલોકમાં રહે છે અને સૂક્ષ્મ વિષયો ભોગવે છે. x x x આ શરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી, તે કારણ શરીરમાં જાય છે, જ્યાં તે સ્વર્ગનું સુખ ભોગવે છે. ”

“ મરણ સંસ્કાર સન્યાસ બરાબર, નિવર્તન વાનપ્રસ્થ બરાબર, પ્રવર્તન ગાર્હસ્થ્ય બરાબર, અને સંપાદન બ્રહ્મચર્ય બરાબર છે. તે સઘળા આશ્રમોનો યાન, ઇન્દ્રિય, ક્રિયા અને તેના સમાહારમાં સમાવેશ થાય છે. જીવન વ્યવસ્થામાં જે ઉપયોગિતા સન્યાસની છે, તેવી જ ઉપયોગિતા સંસ્કારોની વ્યવસ્થામાં મરણ સંસ્કારની છે. ”

“ મૃતશરીરનો દાહ કર્યા પછી અસ્થિ સંચયનની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. મૃતશરીરને બાળ્યા પછી તેની જે રાખ થઈ હોય અથવા જે કંઈ અસ્થિ રહી ગયાં હોય, તે સઘળાં એકઠાં કરી જળાશયમાં નાંખી દેવાં, તેનું નામ અસ્થિ સંચયન છે. જે આ ક્રિયા ન કરવામાં આવે તો પ્રેત મૃત શરીરનાં અવશિષ્ટ અસ્થિ અને રાખના સાધનથી પણ થણા ઉપદ્રવ કરી શકે છે. ન્યારે અસ્થિ અને રાખને જળમાં નાંખી દેવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રેત અગ્નિ સંસ્કાર કરનારની પાછળ જતાનો પ્રયાન કરે છે. તેને આવતાં અટકાવવાના હેતુથી અચુક મંત્રના બળવડે તેને ઘર બહાર અથવા ગામ બહાર અચુક રથજો સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. ગમે તેવો બળવાન પ્રેત પણ આ મંત્રને આધીન થઈ જાય છે. આ અવસ્થામાં પ્રેત બહુ અતૂઠ રહે છે, તેને તૂઠ કરવાના હેતુથી ઘટસ્થાપનની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. તે ઘટકારાએ તેને જળ અને અન્ન આપવામાં આવે છે; અને દીપદાનથી પણ તેને સંતુષ્ટ કરવામાં આવે છે. તદુપરાંત આવસ્યક પિંડનું દાન પણ ન્યારે કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેની સ્થૂલશરીર ઉપરની મમતા દૂર થાય છે, અને તે તૂઠ થાય છે. ”

“ તેજ કારણ માટે દશ ગાનપિડદાન તથા શ્રાદ્ધ ક્રિયા કરવામાં આવે છે. તે ક્રિયામાં અકેક પિંડ આપવાથી તેના સ્થૂલ શરીરના અકેક અવશ્ય ઉપરથી મમતાનો તે ત્યાગ કરી શકે છે. અગ્નિ સંસ્કાર કર્યા પહેલાં છ પિંડો આપવામાં આવે છે. આ ક્રિયાથી જીવનાવસ્થામાં તેને ધરની જે કંઈ વસ્તુ ઉપર મમતા થઈ હોય, તે મમતા નાશ પામે છે. x x x એ પ્રમાણે આ છ પિંડ અને ઉપરના દશ પિંડો મળી કુલ સોળ પિંડોનું દાન કરવામાં આવે છે. ”

“ અગ્નિ સંસ્કાર કર્યા પેહેલાં ઉપરના છ પિંડો સિવાય બીજાં એક પિંડ સમાહાર મંત્રથી આપવામાં આવે છે; આ પિંડ ગ્રાન, ઇચ્છા અને ક્રિયાના સમાહાર બરોબર છે. દશ ગાત્રપિંડ પ્રદાન પછી અગ્નીવારમે દિવસે એક પિંડ સ્મરણ વિનાશ મંત્રથી આપવામાં આવે છે, તેને એકાદશાદ આદ્ય કહે છે. આ ક્રિયાથી તેની સ્મરણ શક્તિનો લોપ થાય છે. તેજ દિવસે વૃષોત્સર્ગની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. વૃષને છૂટો મુકવાથી અથવા તેનું દાન કરવાથી કામલોક અથવા પ્રેતલોકના અધિકારતા દેવ પ્રસન્ન થાય છે, અને તેમ થવાથી જીવ લિંગદેહ એટલે પ્રેતદેહથી સત્વર છૂટો થઈ શકે છે ”

“ એકાદશાદને દિવસે શૈલ્પાદાનથી કામલોકમાં જીવને તે તે પદાર્થો સૂક્ષ્મ રૂપમાં પ્રાપ્ત થતા હોવાથી ધણી તૃપ્તિ થાય છે. જીવને જીવતાવસ્થામાં જે જે પદાર્થો અતિપ્રિય હોય તે તે પદાર્થોનું પ્રેતાવસ્થામાં સ્મરણ રહે છે. તેથી તે તે પદાર્થોનું દાન કરવાથી તે પદાર્થોનું સૂક્ષ્મસ્વરૂપ પ્રેતને પ્રેતાવસ્થામાં મંત્રજળથી પ્રાપ્ત થાય છે; તેટલા માટે આવા પ્રકારની ક્રિયા આપાવશ્યક છે. ”

“ દ્વાદશાદને દિવસે સોળ સંસ્કારોના સમાહાર રૂપે સોળ પિંડો અપાય છે. તેજ કારણથી તે ક્રિયાને ષોડશ આદ્ય કહે છે. ”

“ પ્રત્યેક માસે જે માસિક આદ્ય કરવામાં આવે છે, તે મૃતકનાં લિંગદેહની અવસ્થામાં અમુક અમુક કાળે પરિવર્તન થાય છે, તે પરિવર્તનની ક્રિયાને સાદામ્ય આપવાને માટે છે. મરણ પછી એક વર્ષમાં તેવી સોળ અવસ્થાઓ થવાથી સોળ માસિક આદ્યો કરવામાં આવે છે. આ સોળ આદ્યો યથાવિધ કરવાથી પ્રેતનો લિંગદેહ નાશ પામે છે. x x x પ્રાયશઃ એક વર્ષ પછી જીવ લિંગદેહનો ત્યાગ કરી કામલોકનો સૂક્ષ્મદેહ ધારણ કરે છે. ”

“ મરણથી વાર્ષિક આદ્ય પર્યંત બધાં મળીને ૫૦ પિંડો અપાય છે. તેમાં અગ્નિસંસ્કાર કર્યા પેહેલાં સમયાનમાં જે એક પિંડ અપાય છે, તે અગ્નિસંસ્કાર કરનારના શ્રેય માટે હોવાથી તે પિંડદાનનો તેમાં સમાવેશ થતો નથી. પચાસ પિંડો નીચે પ્રમાણે છે.

૧ અગ્નિસંસ્કાર કર્યા પેહેલાં.

૧૦ દશગાત્ર (દશ દિવસ સુધીના)

૧ એકાદશાદને દિવસે.

૧૬ દ્વાદશાદને દિવસે ષોડશ આદ્યના.

૧૬ માસિક આદ્યના.

૧ વાર્ષિક આદ્યનો.

ઉપર્યુક્ત શ્રાદ્ધો સિવાય એકાદિષ્ટ, પાર્વણ્ય અને સર્પિક-એવાં ત્રણ પ્રકારનાં શ્રાદ્ધો કરવામાં આવે છે. માત્ર મૃતકને એકને જ ઉદ્દેશીને પ્રત્યેક વર્ષે મરણતિથિએ શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે, તે એકાદિષ્ટ શ્રાદ્ધ કહેવાય છે. આ શ્રાદ્ધમાં જે મંત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; તે મંત્રોના બળથી જીવને સ્વર્ગમાં અથવા કામલોકમાં સંપન્નો અનુભવ થાય છે. પાર્વણ્ય શ્રાદ્ધમાં જીવ કામલોકમાંથી સ્વર્ગમાં જઈ શકે અને તેનું કારણ શરીર બળવાન થાય, એવા હેતુથી પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. યવ એટલે સંધિ; અર્થાત્ જીવને એક સ્થિતિ અથવા લોકમાંથી બીજી સ્થિતિ અથવા લોકમાં જવાના સંધિને પર્વ કહે છે. આ શ્રાદ્ધમાં કામલોકના અધિષ્ઠાતા દેવ વિશ્વેદેવોની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. x. x. x વિશ્વે દેવો સંતુષ્ટોના સંધિ કાળમાં જ તે સ્તુતિ ધ્યાનમાં લે છે. આ શ્રાદ્ધ ન કરવામાં આવે તો જીવને પોતાના કર્મ પ્રમાણે સંપૂર્ણ સમય સુધી પ્રેતલોક અને કામલોકમાં રહેવું પડે છે. સત્ય છે કે આવી ક્રિયાથી જીવે જીવનાવસ્થામાં કરેલાં કર્મોનો નાશ થતો નથી, તો પણ એ તો નિશ્ચય છે કે આવી ક્રિયાથી જીવ સ્વલ્પ સમયમાં કર્મનાં ફળો ભોગવી લે છે, જેથી અનિષ્ટ સ્થિતિમાંથી અવિરોધે મુક્ત થવા પામે છે.”

સામવેદ ઔઞ્ઞરગત ઉઞ્ઞરરૂપ હોવાથી ઇષ્ટ છે. ઇષ્ટ શક્તિરૂપ હોવાથી નિષ્પિલ સામવેદમાં શક્તિતત્ત્વ અને તેની ઉપાસનાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. માયા, મહા-માયા, યોગમાયા, યોગનિદ્રા, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, સતી અને પરમા વગેરે શક્તિસ્વરૂપોનું તેમાં સમ્યગ્વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

“યજુષ્વતી પછી ઇષ્ટાવર્ણનામક સામવેદ ગણાય છે. ક્રિયા અને જ્ઞાનનું મયોજન ઇષ્ટા કરે છે; તે કારણથી ઋક્ અને યજુષ્વતું મયોજન કરનાર સામવેદ છે. ઇષ્ટા શિવની શક્તિ છે. વસ્તુતઃ જેમાં જેમાં કંઈ પણ શક્તિ છે, તે ઇષ્ટા રૂપ જ છે. તેમ હોવાથી ઇષ્ટા શક્તિ સર્વવ્યાપક છે. શક્તિ વિના બે પદાર્થોનો સંયોગ સંભવતો નથી.”

“નિષ્પિલ સૃષ્ટિક્રિયામાં જે શક્તિ રહેલી છે, તે બ્રહ્મની શક્તિ છે; તેજ શક્તિ બ્રહ્મી, વૈષ્ણવી અને શૈવી-એવાં ત્રણ રૂપે માત્ર દેખાય છે.”

“સામવેદમાં સંગીતશાસ્ત્રના સાત સ્વરો જોવામાં આવે છે. ઇષ્ટાનું વર્ણન કરતાં સામવેદ જ્ઞાન અને ક્રિયાના યત્નનું વર્ણન કરે છે; તે યત્નના સમાહારને સાતમો પ્રકાર કહેલો છે. આ સાત પ્રકારની બરોબર સાત સ્વરો છે. સામવેદની સંહિતાના આરંભમાં તો ઋગ્ અને યજુષ્ સંહિતાઓની પેઠે ઉપર્યુક્ત ત્રણ શક્તિને અતુરૂપ ત્રણ સ્વરો જોવામાં આવે છે; પરંતુ ઇષ્ટાના સ્વરૂપનું જેમ જેમ વિશેષ ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ પરિણામે સાતે સ્વરોનો તેમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.”

શક્તિનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કહે છે કે—“ઔઞ્ઞરગત અરૂપ આત્મા અને ઉરૂપ અનાત્માના સંયોગની શક્યતા (Necessity) ને શક્તિ કહે છે. શક્યતા વિના કંઈ પણ પદાર્થ ઉત્પન્ન થતો નથી. પરમ નિર્ગુણ બ્રહ્માના સ્વભાવમાં સદૈવ વ્યાપ્ત જે કંઈ છે, એટલે બવત (Becoming) માત્ર શક્ય છે.” ન્યાયશાસ્ત્રમાં જ્ઞાતિને શક્યતા કહેલ છે; બ્રહ્મચર્યામાં,

અસ્ પદમાં શક્તિ રહેલી છે, એમ કહેલું છે; અંગસૂત્રમાં, શબ્દમાત્રનું મૂળ શક્તિ છે, એમ કહેલું છે; કદમ્બસૂત્રમાં, વૃત્તિ માત્ર શક્તિ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે; જ્યોતિષમાં, કાળગણનાની ક્રિયા ઉપર તે ગણનાનો આધાર રહેલો છે, એમ કહ્યું છે. તે સર્વ શાસ્ત્રોનાં વચનો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે- (Becoming) માત્ર અથવા જાતિ માત્ર શક્તિ (Necessity) છે. તે શક્તિ (શક્તિ=શક્તિમાત્ર થયું) જ શક્તિ છે, જે બ્રહ્મનો સ્વભાવ છે. તે શક્તિ નેજા માયા કહેલી છે. છતાં સર્વ શાસ્ત્રકારોએ માયા ઈશ્વરથી ભિન્ન હોવાથી ભાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ જ કહેલું છે, તેનું કારણ એ છે કે-તે સ્થળે માયા શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મનો સ્વભાવ નહિ પણ જીવ પોતે જ અજ્ઞાન એટલે અસત્ય જાનથી. જો વાંચના ઈન્દ્રિયાદિક સૃષ્ટિ પોતાની આસપાસ રહે છે, ને જીવ કલ્પિત સૃષ્ટિને માયા કહેલ છે; અને તે માયા સર્વથા ભાગ કરવા યોગ્ય જ છે.

“જેમ શક્તિનાં વિષ્ણુની જ્ઞાન શક્તિ, બ્રહ્માની ક્રિયા શક્તિ અને શિવની ઈન્દ્રિયાશક્તિ એવાં ત્રણ રૂપો છે, તેજ પ્રમાણે માયાનાં પણ યોગમાયા, ભગવતી, અને યોગનિદ્રા-એવાં ત્રણ રૂપો છે. આત્માનાત્માની સંયોજક શક્તિને યોગમાયા, ક્રિયા સ્વરૂપ એટલે ઐશ્વર્ય રૂપને ભગવતી અને આત્માનાત્માની વિયોજક શક્તિને યોગનિદ્રા કહે છે. આ ત્રણેના સમાહારને મહામાયા કહે છે, જે મહામન્વંતર અથવા સંસારચક્રના અધિષ્ઠાતા મહાવિષ્ણુની શક્તિ કહેવાય છે.

“યોગમાયા વગેરે માયાઓ વિશે ઉપર જ કહ્યું છે, તે માયાઓ નિખિલ સૃષ્ટિગત શક્તિ છે; તેનું મૂળ અહમંતત્ત્વ છે, અને પ્રત્યેક પરમાણુમાં તે જાપી રહેલ છે. પરંતુ આપણા બ્રહ્માંડના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવની શક્તિઓ સરસ્વતી, લક્ષ્મી અને સતી છે. સરસ્વતી જ્ઞાન રૂપ, લક્ષ્મી ક્રિયા રૂપ અને સતી ઇન્દ્રિયા રૂપ છે. બ્રહ્મદેવ ક્રિયાગ્રીહ હોવાથી તેને જ્ઞાનશક્તિની, વિષ્ણુ જ્ઞાનશીલ હોવાથી તેને ક્રિયાશક્તિની અને શિવ ઇન્દ્રિયા-શીલ હોવાથી તેને ઈન્દ્રિયાશક્તિની જરૂર પડે છે. તે ત્રણે શક્તિનો સમાહાર પરમાશક્તિ છે, જે મહાવિષ્ણુની શક્તિ કહેવાય છે.”

“લક્ષ્મીનાં રૂપ, લક્ષ્મી અને ચારદા, સરસ્વતીનાં ઐન્દ્રી, બ્રાહ્મી અને સરસ્વતી સતીનાં સતી, ગૌરી અને પાર્વતી-એવાં ત્રણ ત્રણ રૂપો મળી એકંદર નવરૂપો કહેલાં છે. તે સપ્તમાં સ્વરૂપોના સમાહારને મૈરચ્છા અથવા મૈરચ્છા કહે છે. (મૈરચ્છાનો અર્થ મૈરચ્છા) જે ભેર એટલે સંસારનું રક્ષણ કરે છે, તે ભેરવ કહેવાય છે; તે ભેરવની શક્તિ ભેરવી કહેવાય છે. એ દશ શક્તિઓ દશ મહાવિદ્યા કહેવાય છે.”

ત્રીજી પરિચ્છેદના ૮મા પ્રકરણમાં અયંવેદ વિશે વિવેચન કરેલું છે.

“ચારમો વેદ અયંવેદ છે; તે ચારમો હોવાથી તેના સ્વરૂપનું આપણને સદજ્ઞ બાન થઈ શકે છે કે તે પ્રથમના ત્રણ વેદોના સમાહારરૂપે છે. આ સમાહારમાં પ્રથમના ત્રણ વેદોમાં જે જે વિષયોનો વિસ્તાર કરેલો છે, તે સર્વ વિષયો પીઠરૂપે જોવામાં આવે છે. આ વેદમાં સૃષ્ટિ ક્રિયા સુમમરૂપે વર્ણવેલી છે, એટલે તેના સ્વરૂપને જાહેર તેની રીતિનું

તેમાં વર્ણન કરેલું છે. x x x જેવી રીતે મંત્રમાત્રમાં ઝડકતું. બ્રાહ્મણોમાં યજુર્વેદ અને ઉપનિષદોમાં સામ્યું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેવી રીતે તંત્રશાસ્ત્ર કથિત સદ્ધિ રચનાનું અર્થર્થ વેદમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. ”

નવમા પ્રકરણમાં બ્રાહ્મણો વિશે કહેલું છે.

“ મહાવાક્ય સંકલ્પ બીજરૂપ છે, વેદો તે બીજના વિસ્તાર અને વૃદ્ધિરૂપ છે, અને સંહિતાઓના વિશેષ વિસ્તાર રૂપ બ્રાહ્મણો છે. પ્રત્યેક વેદનાં ચાર ચાર બ્રાહ્મણો છે. જ્ઞાન, ઇચ્છા, ક્રિયા અને સમાહારને અનુસરીને અનુક્રમે તે ચાર ચાર બ્રાહ્મણો થયેલાં છે. ”

“ અમુક જ્ઞાતિને જેમ બ્રાહ્મણ નામ આપવામાં આવ્યું છે, તેમ વેદના અમુક ભાગને બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવે છે. જે બ્રહ્મને બળે છે, તે બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ છે, અને જે બ્રહ્મને બળાવે છે, તે બ્રાહ્મણ શાસ્ત્ર છે. ”

“ સદ્ધિક્રિયાનાં જ્ઞાન, ઇચ્છા, ક્રિયા અને સમાહાર રૂપ જે ચાર તરવો છે, તે તરવોને અનુસરીને પ્રત્યેક બ્રાહ્મણના ચાર ચાર ઉપવિભાગો થાય છે. વિષ્ણુના આધિપત્ય નીચે રહેલા દેવવર્ગોએ બ્રાહ્મણોના જ્ઞાન ભાગો લખ્યા છે; તેજ પ્રભાણે બ્રહ્મા નીચેના ચાર દેવવર્ગોએ ક્રિયાભાગો, શિવ નીચેના ચાર દેવવર્ગોએ ઇચ્છા ભાગો અને ચાર પ્રકારના નિષામક દેવોએ સમાહાર ભાગો લખ્યા છે. ”

“ બ્રાહ્મણો વિના વેદોનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. ચાર વેદોના ચાર બ્રાહ્મણોમાં નિમ્ન-લિખિત આરંભનાં વાક્યો છે. પ્રત્યેક વાક્ય આખા બ્રાહ્મણનું પ્રતિચ્છત છે, તેમ જ પ્રત્યેક બ્રાહ્મણ સંહિતા સાથે કેવી રીતે સંબંધ ધરાવે છે, તેનું પણ તેમાં સ્પષ્ટ કરેલું છે.

૧ ઋગ્વેદ બ્રાહ્મણ—મહત્તરત્વમપરમ્ ॥

૨ યજુર્વેદ બ્રાહ્મણ—પ્રસ્થિતં પૂર્વાપરં કૃતમકૃતં કારણકર્તૃકમ્ ॥

૩ સામવેદ બ્રાહ્મણ—નૈયં ન ચૈતત્ પ્રત્યાશા સમાધ્યક્ષ્યં જ્ઞાનન્યયં પ્રજ્ઞાતરત્વ મલ્લિલં ચ ॥

૪ અથર્વવેદ બ્રાહ્મણ—ક્રિયાગુણધર્મસંસ્પત્તિસાવલલક્ષ્યમલક્ષ્યં ચ સમાહૃતમ્ ॥”

ત્રીજા પરિચ્છેદનાં બ્રાહ્મણોમાં પ્રકરણોમાં બ્રાહ્મણો, ઉપનિષદ, તંત્રો વગેરેની ઉત્પત્તિ, આવશ્યકતા અને તેના પરસ્પર સંબંધોનું વિવેચન કર્યું છે.*

* પ્રશ્નવદ્ ભાષાન્તરનો પ્રથમ ભાગ ગ્રાંથ થયો છે; બીજા બે ભાગો હજી પ્રાપ્ત થયા નથી. તેથી ત્રીજા ભાગની પરિચ્છેદના નવમા પ્રકરણ પછીના ભાગની કંઈ વિશેષ હકીકત આપી શકાઈ નથી.

સૃષ્ટિ-ઐકદેશિક પ્રકરણ એટલે ચારમા પરિચ્છેદમાં આપણા બ્રહ્માંડનો ક્રમવિકાસ સમજાવેલ છે. ખનીજમાંથી^૧ ઉદ્ભવે, ઉદ્ભવેમાંથી ચિત્રજ^૨ (જાણી સ્વરૂપ અથવા અપસ્વરૂપ,) તેમાંથી ચંદ્રાત્મા,^૩ તેમાંથી બે પ્રકારના પિતૃઓ,^{૪-૬} અને તેમાંથી મનુષ્યો^૭ ઉત્પન્ન થયા છે, એવો વિકાસ ક્રમ દર્શાવ્યો છે.

પાંચમા મન્તવ્યામન્તવ્ય પરિચ્છેદમાં શું વિચાર્યું અને શું અવિચાર્યું છે, હેય અથવા ઉપાદેય શું છે, તે વિશે વર્ણન કર્યું છે.

૬ ઠૂા અબેદવાદમાં અનેકવિધ જ્ઞાન, ઈચ્છા અને ક્રિયાઓનું મૂળ સ્વરૂપ એક જ છે, એમ દર્શાવી, મુક્તિ અને મુક્તનું સ્વરૂપ કહેલું છે.

૭ મા પરિચ્છેદમાં આપ્તા મંથનું સમમતાથી પુનઃ અવલોકન કર્યું છે. ગાંધાર્યણુ મુનિએ ભૂમિકાની સમાપ્તિએ કહ્યું છે કે—

“દરકોઈ શાસ્ત્રના અધ્યયનની પૂર્વેજ પ્રણવના અધ્યયનની ઘણી આવશ્યકતા છે; કેમકે પ્રણવશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી જ અન્ય સઘળાં શાસ્ત્રોનો અન્યોન્ય પરિહાર થઈ શકે છે, અથવા તે મંથોમાં પ્રણવવિશેષિની, પ્રણવપ્રમા અને પ્રણવપ્રદાવિકાના મંથો હાલમાં વિદ્યમાન છતાં, તે મંથો પ્રવેશકોને જ ઉદ્દેશીને લખાયેલા હોવાથી, તેમાંથી સઘળા જિજ્ઞાસાતૂમ થઈ શકતી નથી. સાક્ષાત્ મહેશ્વરે પ્રણવાર્ણવ નામનો બે લાખ શ્લોકોનો જૂદલ મંથ છવે ઉપર અનુકંપા લાવી રચેલો છે. પરંતુ તે મંથ અતિ વિસ્તૃત હોવાથી તેમાંથી સાર સાર મદલ કરી ૧૧૦૦૦ શ્લોકોનો આ પ્રણવવાદ નામનો મંથ રચવામાં આવ્યો છે.”

પ્રણવવાદમાં કેવા કેવા વિષયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું જાંખું ચિત્ર અથવા સ્વરૂપાભાસ પણ આ સ્થળે આપી શકાયો નથી. જેઓને યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવાની ઈચ્છા હોય; તેઓએ તે મંથનું અવસ્થા પકડ કરવું જોઈએ. આ સ્થળે તો માત્ર એટલી જ વિવશા છે કે—આપણા હુમ મંથ બંદારમાં કેવા અમૂલ્ય અને ચિલકણુ મંથો સમાયેલા છે, તેમાં કેવું અમૂલ્ય અને યુગપરિવર્તક જ્ઞાન સંરક્ષવામાં આવ્યું છે, તે મંથ બંદારમાંથી કેવી વિચિત્ર રીતિએ બે ચાર મંથોની અનાયાસે જ પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે કેટલું અર્થસચક છે, તે ઉપરથી હવે કેવા શુભસચક ચિન્હની આશા આપણને ઉત્પન્ન કરી છે, અને તે સર્વ યુગપત્થ યદનાથી આપણે હવે કેવી રીતે અને કઈ દિશામાં પ્રયાસ કરવાને કટિબદ્ધ થવું જોઈએ, તેનું મનન કરાવવાના ઉદ્દેશથી તે વિશે જે સ્તુરણા થઈ છે, તે સ્તુરણને આ સ્થળે સ્થૂલ સ્વરૂપમાં આલેખવાનું મેં ધૈર્ય ધર્યું છે. સ્થૂલ જગત્તા અંતઃપટને તોડી નાંખી અથવા તેના અગાધ હૃદય વિવરમાં ઉડા ઉતરી પાશ્વર્યોએ એક પછી એક અંતઃકરણને સ્તબ્ધ કરી નાંખે તેવી શોધા કરી પાર્થિવ તત્ત્વોની સાદામ્પત્તી લગમગ આખી પૃથ્વીને પોતાની લોહમય મુદ્રિમાં જકડી નાંખી છે, તે પેઢેલાં અનેક યુગો પૂર્વે આપણા અંધિમુનિઓને સૂક્ષ્મ તેમ જ સ્થૂલ જગત્તા અંતર્ભાગનું યથાર્થ જ્ઞાન હતું, તે જ્ઞાન યોગ્ય યોગ્ય પ્રસંગે યોગ્ય અધિકારીઓને તેઓએ આપેલું હતું, તેનો સંસદ પણ કરી રાખ્યો હતો, તે જ્ઞાન આપણે આપણા જ વર્તનથી અથવા વસ્તુતઃ અધર્માચરણથી ગુમાવી નાંખ્યું છે. અધિકારીને કાળ,

દેશ અથવા યોનિનો અંતરાય બાધ કરી શકતો નથી. જેઓનું હૃદય તે તરફ તીવ્ર વ્યાકુલતાથી અથવા ઉચ્ચેગથી આકર્ષાય છે, તેઓનાં હૃદયનાં આદોષનોને ઝીલી સેવાને જગદ્રસક દેવો અને ઋષિઓ આસપાસ નૈવાર જ રહેલા છે. હંચુ આપણામાં યુગતા યુગથી ઉતરી આવેલાં આધ્યાત્મિક પરમાણુઓ (Spiritual Atoms) નો કેવળ નાશ થયો નથી; હંચુ આપણે તેવાં પરમાણુઓ માટે બીજાઓ પાસે બીજા ભાગરી પડે તેમ નથી; આપણી નસે નસમાં તેવાં પરમાણુઓ વ્યાપી રહ્યાં છે. માત્ર ઉત્કટ ઇચ્છાની જ ખામી છે. ઇશ્વર તે ખામી પુરી કરવાને આપણા હૃદયમાં અધિકારિક બળ રહે, એટલી જ આપણી તેની પાસે પ્રાર્થના છે.

માનસદર પીતાંબરદાસ મહેતા.

માયા-વાદ.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

૫ ગીતાભાષ્ય.

ગીતાભાષ્યાં અનેક સ્થળોએ સંકરાચાર્ય માયાશક્તિ વિશે કહેલું છે. તેમાંથી કેટલાંક વચનોનું અવતરણ કરવામાં આવે છે.

ક. ગીતા (૧૩-૧૯) ના ભાષ્યમાં તેઓએ કહ્યું છે કે—“દેહ, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયાદિ પદાર્થો તેમ જ સુખ, દુઃખ, મોહાદિ સંવળા શક્તિઓ સર્વ પ્રકારના વિકારો કારણુ રૂપ ઇશ્વરની ત્રિગુણગતી માયામાંથી અથવા પ્રકૃતિ શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. તે પ્રકૃતિ શક્તિનો સ્વીકાર ન કરવામાં આવે તો જગત-રૂપ કાર્ય કારણુ વિના ઉત્પન્ન થયેલ છે, એમ શ્રામ થાય. અને જો એમ થાય તો ઇશ્વરનું ઇશ્વરપણું સિદ્ધ થઈ શકે નહિ; કેમકે તે શક્તિવડે જ ઇશ્વરના ઇશ્વરપણાની સિદ્ધિ થઈ શકે છે.”

૧૨. યુદ્ધવાદિ વેદેન્દ્રિયાસ્તાન્ ગુણાંચ સુદ્ધુઃજમોહ મત્સ્યાકારપરિણતાન્ પ્રકૃતિ સમ્મવાન્ વિદિ । પ્રકૃતિરિશ્વરસ્ય વિકારકારણં શક્તિઃ ત્રિગુણિમકા માયા ।.....પ્રકૃતિ પુરુષયોરુપત્તેરીશિતત્ત્વામાવાત્ રિશ્વરસ્થ મનીશ્વરત્વસ્ય પ્રસંગાત્ સંસારસ્ય નિર્નિમિત્તે નિર્મોહ પ્રસંગાત્ ॥ ” બુદ્ધ્યાદિ સર્વ શરીરો તેમ જ સુખ, દુઃખ, મોહ, પ્રલ્યાદિ રૂપે પરિણામ પામેલા શુણો-તે સર્વ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, તેમ તું જાણુ. સર્વ વિકારના કારણુરૂપ જે શક્તિ છે, તે પ્રકૃતિ છે; અને તે પ્રકૃતિ ઇશ્વરની ત્રિગુણાત્મિકા માયા. પ્રકૃતિ અને પુરુષની જો ઉત્પત્તિ થઈ છે, એમ માનીએ તો તેમાંથી કોઈ નિયામક હોઈ શકતું નથી; અને તેમ થવાથી ઇશ્વરમાં અનીશ્વરપણાનો અને સંસારની ઉત્પત્તિ કંઈપણ કારણુ વિના થઈ છે, એમ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. તેથી મોક્ષનો સંભવ રહેશે નહિ.” વેદાન્ત ભાષ્ય (૯-૪-૯) માં ત્રિગુણને ત્રણભૂત, તેજ, અપ અને પૃથ્વી કહેલ છે. પ્રકૃતિ તે ત્રણ ભૂતોનું બીજ છે.

.. . સ્વ ગીતાના (૧૩-૨૯) ના બાધ્યમાં પણ તેઓએ કહ્યું છે કે-“ માયા ભગવાનની ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિ છે. તે પ્રકૃતિ જ મહત્ત્વાદિ કાર્યરૂપે અને ઇન્દ્રિયાદિ કરણરૂપે પરિણામ પામે છે.” ૯૪ આ વાક્યની ટીકા કરતાં આનન્દગિરિ કહે છે કે-“ તે માયા પરબ્રહ્મની શક્તિ છે. સાંખ્યાદિની પેઠે તે માયા બ્રહ્મથી કેવળ સ્વતંત્ર છે, એમ નથી.” ત્યારપછી તે જ અધ્યાયના ૩૦ માં શ્લોકની ટીકામાં કહ્યું છે કે “જેઓ પ્રકૃતિને તેમજ પ્રકૃતિથી પરિણામ પામેલા સઘળા પદાર્થોને બ્રહ્મથી સ્વતંત્ર રૂપે માનતાં નથી, તેઓ તે સઘળા પદાર્થો બ્રહ્મમાંથી જ ઉત્પન્ન થયા છે, એમ માને છે. એ પ્રમાણે જેનો હૃદયિષ્ઠાસ છે, તે જ બ્રહ્મવેત્તા છે.” બ્રહ્મથી પ્રકૃતિ બિન્નકુલ સ્વતંત્ર નથી, એવું લક્ષમાં રાખીને ગીતાના ૧૪ માં અધ્યાયના ૧૪ માં શ્લોકમાં પ્રકૃતિને મદદ્રસ કહેલ છે.

ગ. ગીતાના ૧૫ માં અધ્યાયના ૧૬ માં શ્લોકના બાધ્યમાં લખ્યું છે કે “ભગવાનની માયાશક્તિ અક્ષર કહેવાય છે. તે અક્ષર સઘળા વિકારોનું ઉત્પત્તિ બીજ છે, તેમ જ જીવના કામનાદિ સંસ્કારો તે અક્ષર રૂપ પ્રકૃતિને આશ્રયે રહે છે; કેમકે તે શક્તિ વિના જીવનો કોઈ પણ સંસ્કાર ઉદ્ભવ પામી શકે નથી.” ૯૫

ઘ. ગીતાના ૧૩ માં અધ્યાયના ૫ માં શ્લોકમાં પણ કહ્યું છે કે-“ ઇશ્વરની શક્તિજ માયા કહેવાય છે. તેને જ વ્યવહારમાં અવ્યક્ત, અઘ્યાકૃત રૂપે નિર્દિષ્ટ કર-

૧૪ પ્રકૃતિર્મગધતો માયા ત્રિગુણાત્મેષ્ઠા ।પ્રકૃત્યેષ્ઠા ચ નાન્યેનમ-
હદાદિ કાર્યકરણ યરિણતયા-રત્યાદિ ॥ “ ભગવાનની ત્રિગુણાત્મિક માયા પ્રકૃતિ કહે-
વાય છે. પ્રકૃતિજ મહદાદિ કાર્ય અને કરણ રૂપે પરિણામ પામે છે. તે સર્વનું કારણ પ્રકૃતિ
સિવાય અન્ય કંઈ નથી.” તેની ટીકામાં આનન્દગિરિએ કહ્યું છે કે-પરસ્પ શક્તિર્માયા ॥
“ માયા ઇશ્વરની શક્તિ છે.”

૧૬ અક્ષરસ્તદ્વિપરિતો મગધતો માયાશક્તિઃ । ક્ષરાભ્યસ્ય.....ઉત્પત્તિ
શીજમનેક સંસારિ જન્તુ કામકર્માદિ સંસ્કારાશયઃ.....ઉચ્ચતે ॥ ક્ષરથી વિપ-
રીત જે ભગવાનની માયા શક્તિ, તે અક્ષર કહેવાય છે. તે માયાશક્તિ ક્ષરપદાર્થોનું ઉત્પત્તિ
બીજ છે, અને સકળ જીવોના કામકર્માદિ સંસ્કારોનું આશ્રયસ્થાન છે.” આનન્દગિરિએ તે
વિશે કહ્યું છે કે-માયાશક્તિવિના મોક્ષનાં કર્માદિ સંસ્કારા વેવકાર્યોત્તત્તિરિ-
ત્યાશક્ક્યાહ ।માયા શક્તિરુપાદાનમિતિ ॥ ભોક્તાઓના (જીવોના) કર્માદિ
સંસ્કારોમાંથી કાર્ય ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ જે પૂર્વપક્ષીનું કહેવું હોય તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં
કહે છે કે-માયાશક્તિ જ તે સર્વનું ઉપાદાન કારણ છે.” આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે-શક-
શાયર્થના મત પ્રમાણે માયા માત્ર વિજ્ઞાન (Idea) રૂપ જ નથી; તે તો જડ જગતની
ઉપાદાન શક્તિ છે, એમ તેઓનો સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્ત છે.

વામાં આવેલ છે. તે શક્તિ જ પંચભૂતો અને ઇન્દ્રિયાદિ આઠ પ્રકારે પરિણામ પામે છે. ૧૦૬

૬ માંડુક્ય ભાષ્ય.

માંડુક્યોપનિષદ ઉપર ગૌડાપાદચાર્યની (૧-૨) કારિકાના ભાષ્યમાં શંકરાચાર્યે તે વિશે સંપૂર્ણ સ્પષ્ટતાથી તેજ સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ કરેલ છે. તેઓએ કહ્યું છે કે:—

“જીવના સુષુપ્તિકાળમાં જેમ પ્રાણશક્તિ અવ્યક્તાવસ્થામાં રહે છે, તેજ પ્રભાણ પ્રત્યક્કાળમાં પણ પ્રાણશક્તિ અવ્યક્તાવસ્થામાં રહે છે. તે અવ્યક્ત પ્રાણશક્તિ જગતનું બીજ છે, તેમજ તે બીજદ્વારાએ અહને શ્રુતિમાં સદૃષ અથવા કારણબ્રહ્મ કહેલ છે. જે સ્થળે અહને જગતનું કારણ કહેલ છે, તે સ્થળે બીજશક્તિદ્વારાએજ તેનું કારણપણું માનવામાં આવેલું છે. તેથી બીજશક્તિનો અવસ્થ સ્વીકાર કરવો પડે છે: કેમકે શક્તિરૂપ બીજ ન માનીએ તો પ્રલયને અતે ક્યા બીજમાંથી સધળા જીવો ઉત્પન્ન થઈ શકે? તે બીજ અવ્યક્તમાં રહેલ હોવાથી, તે બીજમાંથી ફરીથી સધળા જીવો પ્રકટ થાય છે. તે માટે જગત્પતી તે બીજશક્તિનો સ્વીકાર કરવાની આવશ્યકતા છે.” ૧૦૭

તે શક્તિદ્વારાએ અહને જગતનું કારણ કહેલ છે.

૫૬ અવ્યક્તમવ્યાકૃતંભીશ્વર શક્તિર્મમમાયા ।.....અથવા મિત્રા પ્રકૃતિઃ ।
“અવ્યક્ત અથવા અવ્યાકૃત અથવા ધિરીશક્તિ મારી ભાષા છે. પાંચ તત્ત્વાત્માઓ (પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ અને આકાશ), અદકાર, મહત્ અને અવ્યક્ત—એ આઠ પ્રકારની શક્તિ અથવા પ્રકૃતિ છે.”—

૧૦૭ નિર્ધિજતયૈવ ચિન્ત સતિ હોદાનાં સુષુપ્તપ્રલયોઃ પુનરુત્પાદાનપ્રપત્તિઃ
સ્યાત્ ।.....પ્રાણશબ્દત્વમવ્યાકૃતસ્ય । નનુ તત્ર સદેવ સોમ્યેતિ પ્રકૃતં (નિ-
રુપાધિકં) સદ્બ્રહ્મ પ્રાણશબ્દવાચ્યમ્ ? નૈવ દોષઃ । ધીજાત્મકત્વાઙ્ગુપગમાત્ સતઃ ।
.....ધીજાત્મકત્વમંપરિત્યજ્યૈવ પ્રાણશબ્દત્વં સતઃ સચ્છન્દવાચ્યતા ચ ।
.....તસ્માત્ સર્વજાત્મકાઙ્ગુપગમેતૈવ સતઃ પ્રાણત્વવ્યપદેશઃ સર્વથુતિપુ ચ
કારણત્વવ્યપદેશઃ ॥

“સુષુપ્તિ અને પ્રલયકાળમાં સદૃષ અવ્યક્તમાં હીન થયેલ જીવોનું જે કંઈ પણ બીજ નથી, એમ સ્વીકારીએ તો તેઓનો પુનરુદ્ભવ થવા પામે નહિ. [તેથી બીજરૂપ શક્તિનો સ્વીકાર કરવાની આવશ્યકતા છે.] અવ્યાકૃત પ્રાણશબ્દથી પણ વ્યવહારાય છે. આ પ્રસંગે ‘પૂર્વપક્ષીનું’ જે એમ કહેવું હોય કે—‘હંદિગ્યમાં સદેવ સોમ્ય—એ વાક્યમાં નિરુપાધિક અહને સદૃષ કહેલ છે, તે નિરુપાધિક અહ શું પ્રાણરૂપ છે? તેનાં પ્રત્યુત્તરમાં કહીએ છીએ કે—‘તેને પ્રાણરૂપ કહેવામાં કંઈ દોષ નથી.’ કેમકે સત્ બીજરૂપ છે, એમ પણ વચનોથી સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ બીજત્વને સાચે રાખીને સતને પ્રાણરૂપ કહેવામાં અડચણ નથી; તે પ્રસંગે પ્રાણ સત્-શબ્દનો વાચ્યાર્થ થાય છે. તેથી બીજપણાની ઉપાધિથી સત્ પ્રાણશબ્દથી અને કારણપણાથી સર્વ શ્રુતિઓમાં નિર્દિષ્ટ થયેલ છે.

તે સિદ્ધાન્ત લક્ષમાં સખીને ૬ ફી કારિગની ટીકામાં આનંદગિરિજ કહે છે કે—
 “કાર્યરૂપ લિંગ (ચિન્દ) દ્વારાએ કારણના અસ્તિત્વનું સ્થાન માપ છે. કાર્યનો સમૂહ
 કારણના સદ્ભાવનું સ્મરણ કરાવે છે. જ્યાં તે અચાત અને અદૃષ્ટ છે. જગતના કારણ
 રૂપે જ માત્ર જ્યાંને જાણી શકાય છે. તેથી જો તે કારણશક્તિ અથવા કારણસત્તાનો
 સ્વીકાર ન કરીએ તો જ્યાંનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. શક્તિદ્વારાએ જ તેની
 સિદ્ધિ થઈ શકે છે.”

૭ કોપનિપદની ટીકામાં, સુષુકોપનિપદની ટીકામાં તેમ જ તૈત્તિરીય સા-
 ખ્યમાં પણ તેજ સિદ્ધાન્ત જોવામાં આવે છે.

તે માયા શક્તિદ્વારાએ નિર્ગુણ જ્યાંને જગતનું કારણ કહેલ છે, તે વિશે ઉપર
 વિસ્તારથી દર્શાવવામાં આવ્યું છે. હવે તે સંબંધે એકાદ એ વિશેષ પ્રમાણ આપી, તેમાંથી
 આવશ્યક રજા શું ઉત્પન્ન થાય છે, તે દર્શાવીએ છીએ.

ક. કોપનિપદના (૧-૩-૧૨)ના ભાષ્યની ટીકામાં આનંદગિરિ કહે છે કે—

“તે પરિણામ પામતી અવ્યક્તશક્તિ જગતનું વારતવિક ઉપાદાન છે. જ્યાંને માત્ર ગાણ
 રૂપે જ શક્તિદ્વારા જગતનું કારણ કહેલું છે. જો પ્રકૃતરૂપે જ્યાંને જગતનું કારણ કહેવામાં
 આવે તો જ્યાં નિરવયવ હોવાથી શી રીતે સાક્ષાત્ પરિણામ પામનાર ઉપાદાન
 થઈ શકે?”

ચ. સુષુકોપનિપદ (૨-૧-૧) ની ટીકામાં પણ તેઓએ કહેલું છે કે—“નામ
 રૂપ કારણ કરનાર પદાર્થોની જે બીજરૂપ શક્તિ છે, તે શક્તિનું અધિષ્ઠાન જ્યાં ન છે.
 તે શક્તિ જ્યાંના ઉપાધિરૂપે રહેલ છે. સર્વોત્તીર્ણ વિશુદ્ધ, નિર્ગુણ જ્યાં તે શક્તિ વિના
 જગતનું કારણ થઈ શકે નહિ; તેજ માટે તે (આગતુક = Incidental) શક્તિને

૬૮ ચંકરાચાર્યે પોતે જ કહ્યું છે કે—યદિ મસતામેવ જન્મ સ્યાત્, પ્રજાણો
 વ્યવહાર્યસ્યા પ્રહ્લણદ્વારામાઘાત્ મસત્ત્વપ્રસંગઃ ॥ ગૌડપાદશરિકા ભાષ્ય (૧-૬)—
 “જો અસત્માંથી જ સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થઈ છે, એમ માનવામાં આવે તો, આ-
 પણા વ્યવહારમાં પણ જ જો પદાર્થો જોઈએ છીએ, તે સથળા પદાર્થો અસત્ હોવાથી,
 તેનો અનુભવ થઈ શકે નહિ એટલું જ નહિ પણ જ્યાંને આપણે અનુભવ કરીએ છીએ
 તે જ્યાં પણ અસત્ હશે.” એ પ્રમાણે ચંકરાચાર્ય પોતે જ કહે છે કે—“અસત્માંથી
 જગત્ કદિ પણ ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. જગત્ સત્ અથવા શક્તિ માંથી ઉત્પન્ન
 થયેલ છે. તે શક્તિ સહિત જ્યાં સદૃશ્ય કહેવાય છે; અને તે જગતનું કારણ છે. તેન
 શબ્દમેવ (શક્તિયુક્તમેવ) દ્રહ્યાત્ર વિષક્ષિતમ્ ॥ આનંદગિરિ. “તેથી આ રચને
 જ્યાં એટલે શક્તિયુક્ત જ્યાં કહેવાની ઇચ્છા છે.”

૬૯ સર્વસ્ય પ્રપન્નસ્ય કારણમવ્યક્તમ્ । તત્સ્ય પરમાત્મ્ય પારતંત્ર્યાત્ પર-
 માત્મન ઉપચારેણ કારણત્વમુચ્યતે । ન તુ મવ્યક્તવત્ વિકારિતયા ॥ “સર્વ
 જગતનું ઉપાદાન કારણ અવ્યક્ત છે. તે અવ્યક્ત જ્યાંને અધીન હોવાથી, ગાણ રીતે
 પરમાત્માને ઉપાદાન કારણ કહેલ છે. જ્યાં કદા અવ્યક્તની પેઠે વિચાર પામતું નથી.”

અહમો ઉપાધિ કહેલ છે. તેટલા માટે તે શક્તિ રૂપ ઉપાધિકારાએ અહા જગતનું કારણ કહેવાય છે.” ૧૦૦.

ગ. તૈત્તિરીય (૨-૧-૨) બ્રાહ્મમાં સંકરાચાર્ય પોતે જ પ્રકારાન્તરે કહ્યું છે કે—
“અહા સત્ય છે, એટલે શું! જેની સત્તા (હોવાપણું, Existence) છે, ને સેલ કોઈ પણ પદાર્થ ઉરકોઈ કાર્યનું કારણ ન હોય તો તે પદાર્થની સત્તા સ્વીકારી શકાતી નથી. અહા આકાશાદિનું કારણ છે, એમ સ્વીકારવાથી, તેનું સત્ત્વરૂપ સિદ્ધ થઈ શકે છે. તે ઉપરથી જ અહા સત્ છે, એમ કહેવાય છે. કારણ પોતે કાર્યમાં અનુગત હોય છે. તે પ્રમાણે હોવાથી, કાર્યમાં જે સત્તા દેખાય છે, તે સત્તા ઉપરથી કારણ પણ સનાવાનું છે, એમ અનુમાન થાય છે.” તે પ્રમાણે જગતમાં રહેલી સત્તા અથવા શક્તિ ઉપરથી અહાનું સત્ત્વરૂપ સ્થાપિત થઈ શકે છે. તે માટે શક્તિયુક્ત અહા જ સત્ત્વરૂપ અથવા જગતનું કારણ કહેવાય છે. આ વાદપદ્ધતિ પ્રત્યેક પાકે સારી પેઠે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

પ સગુણ અને નિર્ગુણ અહમના સંબંધનો નિર્ણય.

પ્રિય પાકક! ઉપર પ્રમાણે ઉદ્ધૃત કરેલાં વચનોથી સ્પષ્ટપણે સમજી શકાશે કે—સંકરાચાર્ય અથવા તેઓના ટીકાકારોના મત પ્રમાણે જડ જગતના ઉપાદાન રૂપ ભાષાશક્તિનો અસ્વીકાર થઈ શકતો નથી. અમે આ પ્રસંગે જે કંઈ કહ્યું છે, તે ઉપરથી અમને તો એવી જ પ્રતીતિ થાય છે કે, જે નિત્યશક્તિ અહમમાં એકાકારે રહેલી છે, તે જ શક્તિ સદ્ધિના પ્રારંભમાં અહમના સંકલ્પ બળથી ઉત્પન્ન કરવાને તત્પર થઈને પરિણામ પામે છે; અર્થાત્

૧૦૦. શક્તિ વિશેષોડ્યાસ્ત્રીતિ.તયોક્તં નામરૂપયોર્બોજં દ્રઢ, તસ્યોપાધિત્ત્વા લક્ષિતં, શુદ્ધસ્ય કારણત્વાનુવપત્ત્યા । “તેને શક્તિ વિશેષ છે, એમ જે કહ્યું છે, તેનો ભાવાર્થ એ છે કે—તે શક્તિ અહમને ઉપાધિરૂપ હોવાથી અહા પોતે નામરૂપયુક્ત પદાર્થોનું બીજ કહેવાય છે. શક્તિ રહિત અહા કોઈનું કારણ થઈ શકતું નથી.” સદ્ધિની ઉત્પત્તિ પેઠેલાં અહા નિર્વિશેષ ભાવથી રહેલું હતું. સદ્ધિની ઉત્પત્તિના આરંભમાં જ માત્ર તે નિર્વિશેષ અવસ્થામાંથી એક વિશેષ અવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ. તે વિશેષ અવસ્થા સાગન્તુક અર્થાત્ કાદાચિત્ક કહેવાય છે. આ મુજબ બ્રાહ્મ (૧-૧-૮) ની ટીકામાં તે શક્તિને જડ પણ કહેવામાં આવેલ છે. જાંઘલ મહામાયારૂપેણ સંસઘઃ ॥ “જડ રૂપ મહાભાષા રૂપે જ તેની ઉત્પત્તિ છે.”

૧ સત્ત્વોત્તરૈષ્વ સત્યત્વમુચ્યતે । યસ્માન્ન જાયતે લોકે ઘટાંકુરાદિકારણં મૃદ્ધીજાદિ । તસ્માદાકાશાદિકારણત્વેનાસ્તિ દ્રઢ । ન ચ અસતો જાતં કિંચિદ્દ્યુત્યતે કાર્ય ।.....અસતમેત્કાર્યં શૃંગમાર્ન, અસદન્વિતમેવ સ્યાત્ । ન ચૈવ તસ્માદસ્તિદ્રઢ ॥ “અહા સત્ છે, એમ કહેવાથી જ તેનું સત્ત્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે. કોઈ પણ વસ્તુ જે કોઈ બીજી વસ્તુમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉપરથી તે અન્ય વસ્તુ પણ છે, એમ

તેજ શક્તિ જગદાકારે પ્રકટ થવાને ઉપક્રમ કરે છે. તે આગન્ટુક પરિણામને લક્ષમાં રાખીને, તે શક્તિને માયાશક્તિ અથવા પ્રાણશક્તિ રૂપે નિર્દિષ્ટ કરેલ છે. જે પોતે નિર્ગુણ બ્રહ્મ છે, તે જ નિર્ગુણ બ્રહ્મ આ આગન્ટુકશક્તિના યોગથી સગુણ બ્રહ્મ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી ખરી રીતે જોતાં, તે શક્તિનું અવસ્થાન્તર અથવા રૂપાન્તર થાય છે, તેથી તે સ્વતંત્ર છે, એમ કહિ પણ કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મવેતાઓ તો સારી પેઠે જાણે છે કે—તે શક્તિને માયા કહો અથવા ન કહો, પરંતુ તે એક અવસ્થાન્તર માત્ર છે, તથા જે પૂર્ણ શક્તિ છે, તે સિવાય તે અવસ્થાન્તર પણ અન્ય કંઈ નથી. ખરી રીતે સગુણ બ્રહ્મ પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું એક અવસ્થાન્તર છે, પૂર્ણજ્ઞાન બ્રહ્મ સિવાય તે અન્ય કંઈ નથી. પરંતુ માયાશક્તિ જ્યારે પૂર્ણશક્તિની એક વિશેષ અવસ્થા છે, સારે પૂર્ણશક્તિસ્વરૂપ બ્રહ્મ તેનાથી કેવળ સ્વતંત્ર જ છે.^૨ આ તત્ત્વને સારી પેઠે સ્મરણમાં રાખવાની જરૂર છે. સંક્રાંતિચાર્યના આ સિદ્ધાન્તને ઉલટી રીતે સમજવાથી અનેક પ્રતિપક્ષીઓ તેઓના ઉપર વિનાકારણે આક્ષેપ કરે છે. અમે તો તેઓનાં પૂર્વોપર વચનોની સમાલોચના કરતાં ઉપયુક્ત તત્ત્વ જ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છીએ. હવે પછી વળી તે વિશે વિશેષ વિચાર કરવામાં આવશે.

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા.

અવહારમાં પણ દેખાય છે. જેમકે ઘટ અને અંકુરની ઉત્પત્તિ મૃત્તિકા અને બીજમાંથી થાય છે.^૩ તેથી ઘટને જોધને મૃત્તિકાનું અને અંકુરને જોધને બીજનું અસ્તિત્વ આપણે સિદ્ધ કરીએ છીએ. તે પ્રમાણે આકાશાદિ કાર્યને જોધને તેનું કારણ બ્રહ્મ છે, એમ પણ આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ. કોઈ પણ કાર્યનું કારણ અસત્ છે, એમ માનીએ તો 'તે કાર્યમાં પણ અસત્ જ હોવાથી, તેનો આપણે અનુભવ કરી શકીએ નહિ. પરંતુ કાર્ય અસત્ નથી, એમ અનુભવથી આપણે કહી શકીએ છીએ, તેથી તેનું કારણ બ્રહ્મ પણ સદ્ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે."

યાદ્ય શક્તિ સામાન્ય વિષયેણ સત્યશબ્દેન લક્ષ્યતે સત્યં વ્રણોતિ, સર્વં વિશેષ પ્રત્યક્ષમિત સ્વરૂપત્વાત્ વ્રહ્મણઃ ॥ " જગત્ના સધળા પદાર્થોમાં જે સામાન્ય સત્તા વ્યાપી રહેલી છે, તે સત્તા સામાન્યના કારણથી સત્ય કહેવાય છે; તેવા સત્ય શબ્દવડે લેક્ષણીય માત્ર સત્ય વ્રહ્મ એટલે બ્રહ્મ સત્ય છે, તેનો અર્થ સમજી શકાય છે. કેમકે સધળા જુદા જુદા પદાર્થોથી બ્રહ્મનું સ્વરૂપ આદૃત થાય છે, તેમ હોવાથી, માત્ર લક્ષણીય જ તેનું સ્વરૂપ જાણી શકાય છે.

૨ કલિપતસ્ય અધિષ્ઠાનામેદેડવિ. અધિષ્ઠાનસ્ય તત્ત્વો મેદઃ । " દર્શિત માયાનો તેના અધિષ્ઠાન એટલે બ્રહ્મ સાથે અમેદ છે, તે સત્ય છે; પરંતુ અધિષ્ઠાન એટલે બ્રહ્મ તો માયાથી વિવક્ષ્યજન છે.

મહાત્માઓ.

ધીઓસોશીયી ઉપજી આવતી પ્રશ્ન પરંપરામાં, “ મહાત્માઓ ” વિષેના પ્રશ્ન કરતાં બાગ્યે જ બીજા કોઈ પ્રશ્ન વિષે વધારે શોધાશોધ, પૂછપૂછ ચાલતી હશે. એ શબ્દથી શું સૂચવાય છે ? તેઓ કોણ છે ? તેમનો ક્યાં આગળ વાસ છે ? તેઓ શું કરે છે ? આ અને આવા અન્ય અનેક પ્રશ્નો વારંવાર સાંભળવામાં આવે છે. આવા પ્રશ્નો વિષે હું થોડો ધણો ખુલાસો આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ; વિશેષ નહિ તો તેમનો એકદેશી ઉત્તર આપવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ.

મહાત્માઓ એટલે શું ?

જેમણે પોતાનું માનવ સંસરણ (Evolution) સંપૂર્ણ કર્યું છે, માનવપદની પરાકાષ્ઠને પ્રાપ્ત કરી છે, સર્વમંડલના વિશેષ નહિ તો આપણા વિભાગ વિષે જેમને કંઈ પણ વધારે શિખવાનું અવશેષ રહ્યું નથી, જેઓ ક્રિષ્ચનેના ધર્મ પ્રમાણે “ તારણુ ”, હિંદુઓના ધર્માનુસાર “ મોક્ષ ” અને જૈનોના ધર્માનુસાર “ નિર્વાણ ” પામ્યાં છે, એવાં અમુક નિશ્ચિત પ્રકારનાં માનવિઓ માટે યીઓસોશિસ્ટો મહાત્માપદનો પ્રયોગ કરે છે. ન્યાં સુધી ક્રિષ્ચન દેવોમાં “ સંતોને અર્પવામાં આવેલી શ્રદ્ધા ” સંપૂર્ણ રીતે જળવાઈ રહી હતી ત્યાં સુધી “ તારણુ ” શબ્દમાં હમેશના નફમાંથી છૂટકારાના કરતાં ઘણા પ્રણા વિશેષ ભાવનો સમાવેશ થતો હતો. એ શબ્દવડે, ફરજયાત પુનર્જન્મમાંથી છૂટકારો, સંસરણમાં નિષ્કલ્પતાના સર્વ પ્રકારના સંભવમાંથી સંસ્કલ્પ સચવાતાં હતાં. “ જે સંયમ સાધશે તે જરૂર મારા પ્રભુના દેવલમાં એક સ્તંભરૂપ બનશે, ત્યાંથી તે કોઈ કાલે બહાર નિઃસરશે નહિ, ” એવું વચન આપવામાં આવ્યું હતું. જેણે સંયમ સાધ્યો છે, તે “ બચી ” ગયો છે.

હમેશાં સુધરતા જતા જડ દેહોમાં ઘરીરિ બનેલી ચિત્તચક્તિના ધીમાધીમા વિસ્તારને સૂચવતી સંસરણની ભાવના, મહાત્માપદવડે દર્શાવાય છે. એ પદવડે સૂચવાતી સંપૂર્ણતાએ દરેક માનવિને પહોંચવાનું છે; સ્પષ્ટ રીતે એક હુંકા માનવ જન્મમાં સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. માનવિ અને માનવિ વચ્ચેના, શુદ્ધિશાળી અને મૂર્ખ વચ્ચેના, સાદુ અને ગુન્હેગાર વચ્ચેના, કમરતમાજ અને નિર્ગલ વચ્ચેના મોટાં, જો દરેક માનવિ જન્મથી દશામાંથી નાગરિક દશામાં વિદાસ પામવાના માર્ગમાં હોય, જો આવા પ્રકારના મોટાં એવા પ્રકારના મોટાં એવા પ્રકારના વિદાસની ભિન્ન ભિન્ન ભૂમિકાઓની માત્ર નીચાનીઓ સમાન હોય તો જ દિવ્ય ન્યાય સાથે સમાધાન થઈ શકે છે. આવા પ્રકારના દીર્ઘ સંસરણના શિરોભાગે “ મહાત્માઓની ” સંસ્થિતિ છે; માનસિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિનાં માનવિને સંભવિ શક્તાં ઉત્તમોત્તમ પ્રકારનાં ક્ષેત્રોના તેમનામાં આવિર્ભાવ જણાઈ આવે છે. માનવજાત સમજી શકે એવા સર્વ પ્રકારના પાત્રને શિખી ચૂક્યા હોય છે; દુનિયામાંથી મળી શકતા સર્વ પ્રકારના અનુભવના એકીકરણરૂપ તે હોય છે. આટલા દૃષ્ટિગિ: હૂની પારે સંસરણ અંતિમાનુષિ બની જાય છે. જો આવા પ્રકારનો એક વિજેતા માનવ

જન્મ ધારણ કરે છે તે તે એક ઇચ્છિત કાર્ય સમાન હોય છે, કારણ કે માત્ર તેમની ઇચ્છા વિના જન્મપરિભ્રમણથી તેમનું મુક્તિ મેળવ શકતું નથી, તેમજ મરણ તેમને સ્પર્શ કરી શકતું નથી.

મહાત્માપદની ભાવના સંપૂર્ણ કરવા માટે આપણે આમાં કેટલોક ઉમેરો કરવાની જરૂર છે. મહાત્માએ માનવ દેહમાં વસતું જોઈએ, જન્મ લેવો જોઈએ. આવી ભૂમિકાએ પહોંચનાર અનેક માનવિઓ, વધારેવાર જડ દેહનો બોલે ઉપાડતા નથી, પરંતુ ફક્ત “આધ્યાત્મિકદેહ” ને ઉપયોગમાં રાખીને આ દુનિયા સાથેના સંસર્ગની પાર પળે છે, બહારના માત્ર ઉચ્ચ પ્રદેશમાં વાસ રાખે છે. આ ઉપરાંત વળી એક મહાત્મા અથવા શરના નામથી સચવાય છે તેમ તેમને શિષ્યોનો સ્વીકાર કરવાનો હોય છે. જેઓ એમાં વધેલાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓને પોતાના સારીઓના મોટા વિભાગ કરતાં ઘણું જ આગળ વધારીને “એક ટુંકા માર્ગ વડે” માનવસંસરણના શિખરે પહોંચવાના વિષ્ટરૂપે પળવામાં સહાયક બનવાનું ખાસ કાર્ય કરે છે, તેમને માટે જ મહાત્મા શબ્દ ખાસ કરીને પ્રયોજ શકાય છે. ઉચે ચઢતા રહેના દોરાની પેઢે એક પર્વતની આસપાસ ચારે બાજુએ જતા એક માર્ગસાથે સંસરણને સરખાવવામાં આવે છે; આવા માર્ગે માનવજાત ધીમે ધીમે આગળ વધ્યાં જાય છે; પર્વતના શિખરે પહોંચવાનો સીધો, સાંકડો, ઉભા ઢોળાવવાળો એક ટુંકા માર્ગ હોય છે; “આવા માર્ગને શોધી દાનનારા ગુણગાંધ્યાજ હોય છે. (કુરુક્ષેત્ર ધારા નિશિ- ત્તા દૂરસ્યયા દુર્ગપથસ્તત્કવચો ઘદન્તિ—સરખાવો) આવાં ગુણો ગાંધ્યાં માનવિ- ઓમાં મહાત્માઓના શિષ્યોનો સમાવેશ થાય છે. કાષ્ટરૂપના (અને અન્ય અપિમહ- યિઓના) સમયમાં હતું તેમ તેમને “સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને તેને અનુસરવાનું છે.”

જેઓ આવી ભૂમિકા સુધી આવી પહોંચ્યા હોય છે પરંતુ શિષ્યોનો સ્વીકાર કરતા નથી તેઓ દુનિયા માટેની અન્ય પ્રકારની સેવાઓમાં લાગેલા હોય છે; એ વિષે આપણે હમણાં યોડો ધણો વિચાર ચલાવીશું. ગુરુઓ કરતાં આંખને ભિન્ન પ્રકારના જણાવતું અંગ્રે- જમાં કોઈ નામ નથી, તેથી ના છૂટકે આંખને માટે પણ મહાત્મા પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. હિંદમાં જ્યાં આવાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં કાર્યોને ભૂતકાલની પરંપરાથી ઉતરી આવેલાં માનવામાં આવે છે ત્યાં આવાં વિવિધ કાર્યો માટે વિધિવિધ પ્રકારનાં નામ હોય છે.

હવે આપણે એક મહાત્માની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી શકીએ: પોતાની જાતને પરિ- પૂર્ણ દશાએ પહોંચાડનાર, દુનિયા ઉપર કંઈ પણ વધારે શિખવાનું અવરોધ નહિ રાખનાર, માનવિની સહાય માટે દુનિયામાં સ્થૂણદેહમાં વસનાર, પોતાની જાતિની સેવા ઉઠાવવાના હેતુથી તેના કરતાં ઘણી જ ઉતાવળથી સંસરણ પામવાની ઇચ્છાવાળા તથા આવા ઉદ્દેશથી ખુશીથી સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાવાળા શિષ્યોને સ્વીકારનાર એક માનવિ.

શીષ્યાસાંશીની સંસરણની ભાવનાથી અણુજળપાઓની જાણ માટે કદાચ એટલું ઉમે- રવું જરૂરનું છે, કે અમે “એક પરિપૂર્ણ માનવિ” વિષે બોલીએ છીએ ત્યારે એ વાક્યથી સામાન્ય રીતે સૂચવાય છે તેના કરતાં ઘણું ઘણું વધારે સૂચવવા માગીએ છીએ. અમે આથી, જેમાં સંસરણ પ્રવર્તે છે એવાં પંચ મહાબુવનોમાં ત્રુટિ વિના કાર્ય કરવાને સમર્થ ચિત્તિશક્તિ સૂચવવા માગીએ છીએ. જૂર, બુવર અને સ્વર સહિત, આમની સાથે વર્ત-

માનમાં સર્વે માનવિઓ સંયોજનયજ્ઞાં છે; આ ઉપરાંત એ ઉચ્ચ સૃષ્ટિઓ (લોકો) જેમાં સાધારણ માનવજાત હંથળ સુધી પ્રવેશ કરી શકતી નથી. એક મહાત્માની ચિત્તિશક્તિ આ સર્વે લોકમાં કાર્ય કરી શકે છે, એ સર્વેના પોતાનામાં સમાવેશ કરી શકે છે; તેમના પવિત્ર બનેલા સૂક્ષ્મ દેહો આ સર્વેમાં છૂટથી બ્વધાર ચલાવી શકે છે, તેથી તેઓ કોઇ પણ સમયે આમનામાંના એકના દ્રાઢ પણુ વિભાગમાં મરણ મુજબ કાર્ય કરી શકે છે તથા તે વિષેની હકીકત બહુ થકે છે.

મહાત્માઓ કોણ છે ?

મહાત્મા બૃધુમંડલમાં મહાત્માઓનો કમ પાંચમો આવે છે; તેના સમયે સાધારણ સંસરણની પાર વધી ગયલા હોય છે. આમનાથી ઉતરતા ચાર ક્રમમાં દિક્ષિત શિષ્યોનો સમાવેશ થાય છે, તેઓ દરરોજની દુનિયામાં ઓટે બાટે અણુજાણના વસિને કાર્ય ચલાવે છે; તેમના ઉપરિઓએ સોપેલા કાર્યને પાર પાડે છે. માનવ ઇતિહાસમાં અમુક સમયોએ, કદાકરીના પ્રસંગોમાં, એક ચિજચારની અન્યમાં યતિ સંક્રાંતિઓમાં શુભ મંડલના સમયે મહાત્માઓ અને તેમના કરતાં પણ ઉચ્ચ બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિઓ દુનિયામાં અવતરે છે; સાધારણ રીતે જો તેમણે જન્મ લીધો હોય છે, છતાં એ તેઓ એકાંત અને નિરપદ્રવ સ્થાનોમાં વસે છે.) માનવ જીવનની ધોધતથી દૂર આવેલાં એકાંત અને નિરપદ્રવ સ્થાનોમાં વસે છે; માનવિઓથી ઉભરાઈ જતા આવાસોમાં સિદ્ધ કરવું અસંભવિત થઈ પડે એવું સહાયનું કાર્ય ચલાવવા માટે આવે નિવાસ અગિયાર રસ્તો પડે છે.

જીસસ—“ પ્રભુતો આવેશ ” તેમનામાં અતરયો અને પછીથી તેમનામાં વસિને માનવદેહને સચરીર કાષ્ટરટના દેવલ રૂપી ઉચ્ચ દશાએ લઈ જતા બેષ્ટિજનના સંસ્કાર પૂર્વેના તેમના જીવનનાં ત્રીશ વર્ષોમાં તેઓ અતિ પવિત્ર અને પૂજ્ય શિષ્યોમાંના એક હતા; પછીથી તેમણે એક માનવ રૂપે મહાત્માપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, કાષ્ટરટે સ્થાપેલી ધર્મ સંસ્થાઓના પ્રભુ અને શુભ રૂપ બન્યા છે. એ ધર્મ સંસ્થાનાં દેવલોની માન્યતામાં “ જોડે તેઓ સ્વર્ગમાં આશિદણુ પામ્યા હતા ” તેવો માનવ દેહ હમેશાં હોવાની સત્યતા ઉપર બાર મુકવામાં આવે છે, એ લક્ષમાં લેવા જેવું છે. ક્રિકેટન ધર્મની ઉદયપાયલતા ઝમાનાઓમાં મહાત્મા જીસસ પોતાની ધર્મસંસ્થાના રક્ષક અને ગ્રેષ્ઠ રૂપે બન્યા રહ્યા છે; તેને સતકોનાં-સતકો યયો તેઓ દોર્યો, ગ્રેયા, સુધાર્યા, પવિત્ર બનાવ્યાં બન્ય છે; વર્તમાન કાલે તેઓ ક્રિશ્ચન ધર્મમાં બાવના-યોગનો ઝરો બેઠવણી રહ્યા છે, તેવડે ક્રિશ્ચન સામ્રાજ્યના બાગને પાણી પાવવામાં આવે છે, ફરીથી વળી સુંદર કલિઓ પુષ્પમાં વિકસવા લાગી છે. સીરીયામાંથી ધારણ કરેલા દેહમાં વસિને, માનવિઓના દરરોજના ખુશ જીવનમાં પુનઃ દર્શન દેવાના સમયની તેઓ વાટ જોઈ રહ્યા છે.

હિલેરીયોન—એમ. સી. મારફ્ટે “ લાઇટ ઓન ધી પાથનું ” અને એચ. પી. જ્ઞાનાયટ્ટી મારફ્ટે “ વેઇસ ઓફ ધી સાઇન-સનું ” સુસંકટ અર્પનાર, કાવ્યમય અંગ્રેજ ગાય અને મુમધુર વાદ્યો વાપરવામાં કુચલ ઉત્તાદ; નીઓ-પ્લેટોનીક સ્ટુડેસના એક સમયના આયમજ્ઞીયસ તે તેજ છે; તેઓ પણ આદતા સમય માટે પ્રવલન કરી રહ્યા છે; નવીન ઝમાનાના નાટકમાં તેઓ પણ પોતાનો ભાગ બંજવશે.

“ “ધર્મોક્ષર વર્ણ” નામના ગ્રંથમાં મી. સીનેટ જેમને એમ અને કે. એચના નામ આપ્યાં છે એ બંને મહાત્માઓએ થીઓસોફીકલ સોસાયટીનું નિર્માણ કર્યું હતું અને તેની સ્થાપના કરવાની કર્તવ્ય. એચ. એસ. આલ્ફોર્ડ અને એચ. પી. બ્લાવાટસ્કી ઉભયે એમનાં શિષ્યોને પ્રેરણા કરી હતી: તેમણે જ મી. સીનેટને તેમનાં વિખ્યાત પુસ્તકો લખવાનાં સાધનો પૂરાં પાડ્યાં હતાં એક તો ઉપર જણાવેલું અને બીજું “એસોટરીક યુ-દ્ધિઝમ” (યુઝ બુદ્ધિધર્મ) તું; આ ગ્રંથોવડે પશ્ચિમમાં હજારોને થીઓસોફીનો પ્રકાશ મળ્યો એચ. પી. બ્લાવાટસ્કીને ૧૮૫૧ માં લંડનની મુલાકાતેના પ્રસંગે સર્પ-ટાઈન નદીના કિનારા ઉપર મહાત્મા એમની કેવી રીતે બેઠાં થઈ તે તેમણે જણાવ્યું છે.

અરાધના ચતુર્થા ઇતિહાસમાં કાર્ટન્ટ. ડી. સેઇન્ટ. જેમ્સનના નામે જણાવેલા, સત્તરમા ચતુર્થા એકનના નામથી જણીતા થયેલા, સોળમા ચતુર્થા રોબર્ટસ સાધુના નામથી પંચાયલા, પંદરમા ચતુર્થા હુણાદિ. જેનોસના નામથી જણાવેલા, ચૌદમા ચતુર્થા ક્રિશ્ચિયનરોએન કૃષ્ણના નામથી બ્યવહારવાલા, રોકોક્ષીના રાજ્ય કુટુંબના છેલ્લા છપ્પતા પુરૂષ તેમના ચોલાક જન્મોને લક્ષમાં લેતાં—આ બધા મદેનત ભરેલા જન્મોમાં એક શિષ્ય પદમાં હતા; હવે તેઓ મહાત્માપદને પામ્યા છે; ‘ધર્મોક્ષર વર્ણ’ નામના ગ્રંથમાં વર્ણવેલા “હન્નેરીઅન મહાત્મા” તે તેજ છે; તેમના હુગરી દેશના દેહમાં અમને કેટલાંકને જણીતા છે.

આ ઉપરાંત વળી કર્તવ્ય. આર્થરને યોડોક સમય ઉપદેશ આપનાર “વેનિસવાસિ” અને “સીરાદિસ” મહાત્માઓ છે; એચ. પી. બ્લાવાટસ્કીથી વિસશય રીતે “લીડ-વેલુરના વૃદ્ધ સાધુપુરુષના” નામથી બ્યવહારતા જીજ્ઞ એક મહાત્મા છે; મુખ્યારાવ અને સી. રબ્બયુ. લેડબીટરે આમની નીલગીરીના એકાન્તવાસમાં મુગ્ધાકત લીધેલી છે; આ સ્થાન આડીઆરથી આશરે ૮૦ માઇલ દૂર આવેલું છે; હાં આગળ તેઓ એકાન્તાવાસમાં વસે છે, હાલે હાલે પક્ષટાતી જતી દુનિયાનું નિરીક્ષણ કરે છે. રસાયણ વિદ્યા અને ખગોલવિદ્યા જેનાં માત્ર બાહ્ય આવશ્યો સમાન છે એવી સૂક્ષ્મ વિદ્યાઓના અભ્યાસમાં રચાપચ્યા રહે છે.

ચોલા અથવા વધારે જાહેરમાં જણાવતા તથા વર્તમાનચતક જૂનઘણમાં ઉમેરતા પૂર્વ વધારે જાહેર રીતે જણાનારા મહાત્માઓમાંના કેટલાક આવા છે.

મહાત્માઓ કયાં આગળ વસે છે ?

દુનિયામાં બધે વેરાવળા મિત્ર મિત્ર દેશોમાં તેમનો વાસ છે. મોટા ભાગે મહાત્મા છગ્રસ, લીબર્તોન પર્વતોમાં વસે છે; મહાત્મા હિલેરીયોનનો ધજીમમાં નિવાસ છે—તેમનો દેહ કીટદેશનો છે; મહાત્માઓ એમ અને કે. એચનો ટીબેટમાં શીગાટરે પાસે વાસ છે, ઉમ્મપના દેહ હિંદનાં છે; મહાત્મા રોકોક્ષીનું વાસ સ્થાન હુગરી દેશમાં છે, પદ્મ તેઓ મુસાફરીમાં મચ્યા રહે છે; “વેનિસવાસિ” અને “સીરાદિસ” મહા-

તમાઓનાં વાસસ્થાન મારા જાણુવામાં નથી. જ્યાં ઇન્દ્રિયપૂર્વક સ્થૂતદેહમાંથી છૂટા પડેલા સૂક્ષ્મદેહની શીઘ્રગતિ ગતિઓ દ્વારા દેહિ કોઈ પણ સમયે પોતાની મરંજીમાં આવે ત્યાં જઈ શકે છે ત્યાં આગળ સ્થૂતદેહનાં નિવાસ સ્થાનોની બાબત કંઈ પણ હિસાબ વિનાની બની જાય છે. ઇન્દ્રિય મુજબ જનારા અને આવનારા, સતત દિવેકસોની પદવીને પામેલાઓ મોટે તો “સ્થલ” સંપ્રદયી સૂચવાતી સાધારણ બાવના દૂર પળી જાય છે. જો કે આપણે જાણીએ છીએ કે તેમનાં નિવાસ સ્થાન હોય છે, જ્યાં આગળ ઘણું કરીને સ્થૂત દેહનો વાસ હોય છે; છતાં એ દેહ એટલો બધો એક વચ્ચેસમાન બની ગયો હોય છે, કે ગમે તે ક્ષણે તેને એકદમ દૂર ખૂટી શકાય છે, તેથી ઘણે મોટે ભાગે “જ્યાં આગળતો” અર્થ ખીતકુલ નકામો થઈ પડે છે.

મહાત્માઓ શું કરે છે ?

માનવજાતની ઉત્તતિમાં તેઓ અનેક પ્રકારે સહાય કરે છે. ઉચ્ચ લોકમાંથી સમગ્ર દુનિયા ઉપર તેઓ જ્ઞાનપ્રકાશ અને આધ્યાત્મિક જીવનનો સુવાસ વિસ્તારી રહ્યા છે; સર્વ પ્રકારના જેટલી જ છૂટથી આને પોતાના અંતર પ્રદેશમાં અદ્યક્ષ કરવા જેટલા અધિકારિઓ હોય તે સર્વે તેનું અદ્યક્ષ કરી શકે છે, જીવનમાં અનુભવી શકે છે. જેમ સ્થૂલસૃષ્ટિ સૂર્યથી કેન્દ્રિત બનતી ધૈર્યની ચૈતન્ય શક્તિવડે જીવન વહન કરે છે તેમ શુભમંડલમાં કેન્દ્રિત બનતી તેની તેજ શક્તિવડે આધ્યાત્મિકસૃષ્ટિના જીવનનું વિવંહન થાય છે. વળી ધર્મોસાથે ખાસ સંબંધ ધરાવનારા મહાત્માઓ આવા ધર્મોનો સંગ્રહસ્થાનો રૂપે ઉપયોગ કરે છે, તેમાં તેઓ આધ્યાત્મિક શક્તિનું વહન બહેવરાવે છે; યોગ્ય પ્રકારે નિયત કરેલા “પ્ર-સાધના સાધન” મારફતે દરેક ધર્મના અદ્યક્ષોમાં આવી શક્તિને બહેવવામાં આવે છે. આ પછી મહાત્મા માનસિક કાર્યનો વિચાર ચલાવવાનો આવે છે; આ બાબતમાં મહાત્માઓ ઉચ્ચ પ્રકારની માનસિક શક્તિ દર્શાવતી વિચાર-પ્રતિભાઓ મોકલે છે; બુદ્ધિશાળી માનવિઓ આવી પ્રતિભાઓનું અદ્યક્ષ કરી શકે છે, તેઓ તેમનું એકીકરણ કરીને દુનિયામાં પ્રકાશમાં લાવે છે. આવી બુદ્ધિશાળીજી મહાત્માઓ પોતાના શિષ્યો પ્રતિ પોતાની ઇચ્છાઓ જણાવે છે, હાથમાં લેવા જેવાં કાર્યોનું તેમને સ્મરણ કરાવે છે. પછીથી સ્વર્ગસૃષ્ટિના નીચલા ભાગોનું કાર્ય આવે છે; આ બાજુમાં જડ મનને અસર કરીને આ દુનિયાની ઉપયોગી પ્રવૃત્તિઓની દિશાઓમાં દોરે એવા પ્રકારની સંકલ્પ-પ્રતિભાઓ ઉપજાવવામાં આવે છે. સ્વર્ગસૃષ્ટિમાં વચનારાંઓને ઉપદેશ આપવાના કાર્યનો પણ આમાં સમાવેશ થાય છે. પછીથી જીવસૌકની વિચાર પ્રવૃત્તિઓ લક્ષમાં લેવા જેવી છે; આમાં કહેવાતાં મરી ગયલાંને સહાય કરવાના, સુવાન શિષ્યોની દેખરેખ અને ઉપદેશના જરૂરના અસંખ્ય દાખલાઓમાં સહાય મોકલવાના કાર્યનો સમાવેશ થાય છે. સ્થૂલસૃષ્ટિમાં, બુલેકના બનાવોનાં વજનો ઉપર તપાસ રાખવાનું, અશુભ પ્રવાહોને કાપદાની હદમાં રહીને સુધારવાનું અને નિર્બલ બનાવવાનું, સંસરણના લાભમાં અને વિરોધમાં કાર્ય કરતી શક્તિઓને વારંવાર સમાનતામાં રાખવાનું, શુભને બલવાન બનાવવાનું, અશુભને બલહીન બનાવવાનું કાર્ય કરવામાં આવે છે. પ્રભુઓના દેવોના સાયમાં રહીને પણ તેઓ કાર્ય કરે છે; જેમ દેવો જહનું નિયંત્રન કરે છે તેમ તેઓ આધ્યાત્મિક શક્તિઓનું નિયંત્રન કરે છે; મહાન નાટ્યશાલાનાં પા-

ત્રોને પમંદ કરે છે, દૂર કરે છે; માનવિઓનાં મંડલો, સભાઓને અંસર કરે છે; યોગ્ય દિશા-
માં જરૂરની સચનાઓ પૂરી પાડે છે

માનવજાતના પાલકોથી દરેક લોકમાં અટક્યા વિના ચલાવાતી પ્રવૃત્તિઓમાંની કેટ-
લીક આના પ્રકારની છે; આવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ આપણા સંકલ્પિત દષ્ટિ પ્રદેશમાં આવી
શકે છે. માનવજાતિની આસપાસ તેઓ એક પાલક દીવાલના જેવા આવેલા છે, તેના
મધ્યમાં વસીને આપણા ગ્રહની આસપાસ પ્રવર્તતી બ્રહ્માંડની બપુંકર શક્તિઓથી કચરાયા
વિના તે આગળ વધી શકે છે. વારંવાર તેમનામાંની એકાદ વ્યક્તિ એકાદ મહાન ધાર્મિક
ગુરૂ રૂપે, એકાદ નવીન જાતિ અથવા સુધારાને અનુકૂલ થઈ પડે એવા આકારમાં નિલ-
સલ-સિદ્ધાંતોનું એકાદ નવીન પ્રકારનું સ્વરૂપ પ્રવર્તાવવાના કાર્ય માટે માનવ સૃષ્ટિમાં આ-
ગળ પડી આવે છે. તેમનાં પદોમાં દુનિયાના ધર્મોનાં સર્વે મહાન સિદ્ધ પુરુષોનો સમાવેશ
યાય છે; જ્યાં સુધી એક ધર્મ જીવતો જમતો હોય છે ત્યાં સુધી આવા મહા પુરુષો-
માંના એકાદ જણ હમેશાં તેનું ઉપરિષદ ધારણ કરતા હોય છે, પોતાને ખાસ સંજાળ-
વાની વસ્તુ રૂપે તેની તપાસ રાખતા હોય છે.

વર્તમાન શતકમાં માનવજાતના ઇતિહાસમાં એક એવો મહાન પ્રસંગ બનવાનો છે કે
જેવડે એક પ્રકારના નવીન ચિંતકાર, સુધારાની બાવના અંકિત બનવાની છે. પૂર્વ દેશમાં
જેમને માનવિઓ બોધિ-સત્ય, જગદ્ગુરુના નામથી વ્યવહરે છે, જેમનો પશ્ચિમનાં
માનવિઓ ક્રાઇસ્ટ નામથી વ્યવહાર કરે છે, તેઓ ટૂંક સમયમાં દુનિયા ઉપર દેહધારીરૂપે
પુનઃ આવવાના છે; માનવિઓનાં ધાંધલીઓ ટાળાંના મધ્યમાં ફરીથી વળી ફરવાના છે.
તેમના કાર્યમાં સહાય થવા માટે, તેમના સંદેશને ચારેપાસા ફેલાવવા માટે તેમના સાથમાં
અનેક મહાત્માઓનું પણ અવાગમન થવાનું છે. વર્તમાન કાલના બનાવોની ઉતાવળીઆ
ધાંધલ, પ્રજાઓને કચરી નાંખતાં અસહ્ય સંકટો, સુદની ધગદીઓ, રાજ્યદારી, સામાજિક
અને ધાર્મિક અભિપ્રાયોની અંધાધૂંધી, — આ સર્વ અને આ ઉપરાંત અનેકાનેક બાબતો,
પ્રાચીનના દૂર ચવાની, નવીનના જન્મ ચવાની, પલટાતા જતા ઝમાનાની નીચાનીઓ સમાન
છે. ખરેખર વર્તમાન કાલનાં બાલકોનાં ચક્ષુઓ, મોટાં ચક્રને જે દુનિયા ઉપર નજર નાંખશે
તે એક નવીન પ્રકારની બની ગયલી હશે; કારણ કે ફરીથી વળી પ્રાચીન કથન અવલુગો-
ચર થવા લાગ્યું છે: “ જુઓ ! હું એક નવીન સ્વર્ગ અને એક નવીન સૃષ્ટિ ઉપજાવું છું,
નિહાળો ! હું સર્વે પદાર્થોને નવીન સ્વરૂપ અર્પું છું.”

વિદ્યુતિ બાધ—વસંત

॥ અથ થીઓસોફી પુરાણમ્ ॥

। અથ પ્રથમોડધ્યાયઃ ।

થીઓસોફી એટલે શું.

“વર્તમાનકાલના શિક્ષણની દૃષ્ટિ બહાર રહેલું તત્ત્વશાસ્ત્રનું એક દર્શન હજુએ જન્મતું ને જન્મતું છે.” ત્રીશવર્ષપૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયેલા થીઓસોફીના પ્રથમ લોકમાન્ય લેખ સમાન “ધ ઓર્કલ્ટ વર્લ્ડ” (શુભ સૃષ્ટિ) નામના ગ્રંથનો મી. એ. પી. સીનેટ ઉપર પ્રભા-જ્ઞતા સંપ્રદેયી આરંભ કરે છે; આ સમય પછીથી પસાર થયેલાં વર્ષોમાં હજારો માનવિ-ઓએ આવા દર્શનની છાયામાં જોધિ જ્ઞાનનો અનુભવ મેળવ્યો છે; છતાંએ પણ મોટા વિભાગનાં માનવિઓથી તેના સિદ્ધાન્તો હજુએ અજ્ઞાત રહ્યા છે; થીઓસોફી એટલે શું? એવા પ્રકારના પ્રશ્નો તેઓ માત્ર અનિશ્ચિત ઉત્તર જ આપી શકે છે.

આવા પ્રશ્નો ખુલાસો આપતા એ ગ્રંથો હજુ સુધી અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે: મી. સીનેટનો “એસોટેરિક બુદ્ધિઝમ” (શુભ બુદ્ધિધર્મ)નો અને મિસિસ. બેસંટનો “ધ એન્ડાન્ટ વીઝડમ”નો* આવા માન્ય ગ્રંથો સાથે હરિશ્ચંદ્રમાં ઉતરવાનો મારો જરા પણ વિચાર નથી; એ ઉભય ગ્રંથોના પ્રવેશક ૩૫ ગણી શકાય એવું, મારાથી બની શકે તેટલું સ્પષ્ટ અને સાદું વૃત્તાંત જ અત્રે દર્શાવવાની મારી હજી છે.

થીઓસોફી વિશે આપણે, ત્યજ: એક ધર્મ રૂપે નહિ પરંતુ સર્વ ધર્મોના અંતરમાં સમાવેશ થતા સત્યરૂપે વારંવાર વિચાર ચલાવીએ છીએ. આ બાબત આમ જ છે; છતાં એ એક અન્ય દૃષ્ટિબિંદુથી આપણે નિઃશયપૂર્વક એટલું કહી શકીએ, કે તે એક તત્ત્વશાસ્ત્ર સમાન એક ધર્મ સમાન, અને એક વિદ્યા સમાન છે. આપણા સર્વમંડલમાં આવેલા જીવો અને દેહો ઉભયેના સંસરણની વિધિનો સ્પષ્ટ ખુલાસો આપણને પૂરો પાડવા માટે થીઓ-સોફી એક તત્ત્વશાસ્ત્ર સમાન છે. થીઓસોફી આપણને સાધારણ સંસરણનો માર્ગ દર્શાવે છે, આ માર્ગને ટૂંકાવવાની એક વિધિ આપણાં સમક્ષ રજુ કરે છે, તેને અનુસરવાની સલાહ આપે છે, તેથી આપણે પ્રાપ્ત્ય રચાન પ્રત્યે ખુરપાયે ધુક્ત પ્રવલ્ન વડે વધારે ઝપાટાબંધ આ-ગમ વધી શકીએ છીએ, એટલા પ્રમાણમાં તે એક ધર્મ સમાન છે. માત્ર ધાર્મિક શ્રદ્ધાની ખામતો રૂપે નહિ પરંતુ અભ્યાસ અને શોધ વડે પ્રાપ્ત થઈ શકે, એવા અપરોક્ષ જ્ઞાનની ખામતો રૂપે થીઓસોફી આ હબથે ત્રિપ્તોની ચર્ચા ચક્રાવતી હોવાથી તે એક પ્રકારની વિદ્યા સમાન છે. તે સિદ્ધ કરે છે, કે માનવિને આંધળી શ્રદ્ધામાં વિશ્વાસ રાખવાની જરા પણ જરૂર નથી કારણ કે તેનામાં આવેલી નિદ્રિત શક્તિયો જાગૃત બનતાં તે જાતે જ જોઈને, પરિક્ષા કરવા સમર્થ બને છે; આવા પ્રકારની શક્તિયો ફરી રીતે જન્મત-બનાવી

* આ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં પુરાણ-પ્રજ્ઞાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે તે સર્વને વાંચી વિચારી મનન કરવા જોવો છે.

શકાય. એ દર્શાવીને થીઓસોફી પોતાનું જ્ઞાતાં સાબીત કરી બતાવે છે. થીઓસોફી સ્વતઃ જૂતકાલનાં માનવિઓએ આવી શક્તિઓને ભયત બતાવ્યાના એક પરિણામ. અથવા ફલરૂપ છે, કારણ કે તેના વડે અમારા સમક્ષ રજુ થતા સિદ્ધાંતોનો આધાર, આવા પ્રકારની વૃદ્ધિથી સંભવિત ખતતા અપરોક્ષ જ્ઞાન ઉપર હોય છે.

એક તત્ત્વશાસ્ત્ર રૂપે તે આંખેણું જુલાસાથી દર્શાવે છે, કે સર્વમંડલ સંભાળ સહિત નિયમાયલા એક યંત્ર સમાન છે, એક પ્રકારના ભવ્ય જીવનતત્ત્વના એક આવિર્ભાવ સમાન છે, તેના માત્ર એક અંશરૂપ માનવિ છે. છતાં એ તે આપણી સાથે નિકટના સંબંધવાળા આવા અદ્વયઅંશને ઉપાડી લઇને, વર્તમાન, જૂત અને ભાવિના ત્રણ વિભાગોમાં તેનું વિસ્તારથી વર્ણન ચલાવે છે.

વૃદ્ધિ પામેલી શક્તિઓનાં સાધન વડે જોઈ શકાય છે તેવું ખરેખરા પ્રકારનું માનવિ કેવું છે, તેનું વર્ણન આપીને થીઓસોફી વર્તમાન કાલ વિષેની ચર્ચા ચલાવે છે. માનવિમાં જીવ (પુરૂષ) નો વાસ છે, એમ જોલવાની સામાન્ય પ્રથા પડી ગઈ છે; અપરોક્ષ શોધના પરિણામ રૂપે થીઓસોફી આવી પ્રયાને ઉલટાવીને દર્શાવે છે, કે માનવિ જ એક પુરૂષ સમાન છે તેને એક દેહ હોય છે—ખરેખરીરીતે અનેક સૃષ્ટિઓના વાહન, સાધન રૂપે અનેક દેહો હોય છે. આવી સૃષ્ટિઓ, લેણા અવકાશમાં ભિન્ન ભિન્ન આવેલાં નથી; અસારે, આ ક્ષણે આપણી આસપાસ એ સર્વે સામટા જ હાજર હોય છે, તેમનો શોધ કરી શકાય છે; તેઓ પ્રકૃતિના જડપક્ષના વિવિધ વિભાગો સમાન હોય છે—હમણાં જ વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવશે તેમ જડના મુગ્ધજીની ઘટતાની ભિન્ન ભિન્ન દશાઓ સમાન હોય છે. આમાંના અનેકમાં માનવિનું એક પ્રકારનું અસ્તિત્વ હોય છે, પરંતુ સાધારણ રીતે તે જડ સૃષ્ટિના ભાનવાળો જ હોય છે, જે કે કોઈક કોઈક વાર તેને સ્વપ્નો અને મૂર્છાઓમાં ફેટલીક પીછી સૃષ્ટિઓની ઝાંખી થાય છે. મરણના નામથી જે વ્યવહારમાં આવે છે તે આ સ્થૂલ સૃષ્ટિના સાધન રૂપ દેહને દૂર કરવા સમાન છે; પરંતુ એકાદ ઉચ્ચસૃષ્ટિમાં વસતા જીવાત્મા અથવા યથાર્થ પુરૂષમાં આથી જેમ સ્થૂલ માનવિમાં પોતાનો ઓવર કોટ દૂર કરતાં કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર થતો નથી તેમ એકાદ ઉચ્ચ સૃષ્ટિમાં વસતા જીવાત્મા અથવા યથાર્થ પુરૂષમાં આથી કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર થતો નથી, તેમ જ તેના ઉપર આની કંઈ પણ અસર થતી નથી. આ સર્વે કંઈ માત્ર શોધની બાબત સમાન નથી પરંતુ અવલોકન અને પ્રયોગની બાબત સમાન છે.

માનવિનો જૂતકાલના ઇતિહાસ વિષે—સંસરણના માર્ગમાં તે વર્તમાન કાલે જેવો છે તેવો કેવી રીતે બનેલો છે, એ વિષે થીઓસોફીને ઘણું ઘણું કહેવાનું છે, આવી બાબત પણ અવલોકનના વિષયની હોય છે, કારણ કે જે જે સર્વ બન્યું હોય છે, તેનો એક અખૂટ ભંડાર અસ્તિત્વમાં હોય છે—પ્રકૃતિની એક પ્રકારની સ્મૃતિ શક્તિ સમાન હોય છે—તેને તપાસવાથી જૂતકાલનાં સંસરણના બધાં જ, શોધક અભ્યાસિની નજર સમક્ષ જાણે કે આ ક્ષણે જ ખતતા હોય તેમ બનવા લાગે છે. આ પ્રમાણે જૂતકાલના અભ્યાસ વડે એટલું આપણા સમજવામાં આવે છે, કે માનવિની ઉત્પત્તિ ત્રિચારતાં તે દિવ્ય સ્વરૂપ છે, તેના

પાછળના કાલમાં વિશાલ સંસરણ વિસ્તરે છે—દીવિધ વિકાસ ક્રમ પ્રવર્તે તો હોય છે, એક આંતરમાં વસતા પ્રાણુ અથવા જીવનો અને બીજો જાલના આકારનો. જીવાત્મા સ્વરૂપે માનવ જીવન આપણને લાગે છે તેવું અત્યંત લંબાણુવાળું જણાય છે, આપણને તેને એક જીવન રૂપે ગણવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે તે તો ખરેખરી રીતે તેના યથાર્થ અસ્તિત્વના એક દિન સમાન હોય છે, એટલું પણ આપણા સમજવામાં આવે છે. તેણે ક્યારનુંએ આવા અનેક દિનોમાં ચંદ્રને જીવન ગાળ્યું છે, આવા અનેક દિનો તેના સમક્ષ હજી ભ્રમિમાં વિસ્તરે છે; જો આપણી યથાર્થ જીવન અને તેના ઉદયને સમજવાની મરજી હોય તો, જન્મથી આરંભાતા અને મરણ સાથે અંત પામતા તેના માર્ગ આવા એક દિનના સંબંધમાં જ તેનો વિચાર ચર્ચાવવાનો નથી, પરંતુ પૂર્વ ધર્મ ગવક્ષા અને હવે પછી આવવાના દિનોને પણ લક્ષમાં લેવાના હોય છે.

હવે પછી આવવાના દિનો વિષે પણ ઘણું ઘણું કહેવાનું છે, આ ત્રિપથ વિષે પણ ઘણી નિશ્ચિત માહિતી મળી શકે એમ છે. પ્રથમતો આપણા કરતાં વિકાસ ક્રમના માર્ગમાં ક્યારનાં એ ઘણાં આગળ વધેલાં, તેથી તેના અપરોક્ષાનુભવવાળાં માનવિજ્ઞા પાસેથી આંવા પ્રકારની માહિતી મેળવી શકાય છે; આ ઉપરાંત આ વિષેની હકીકત, નજરે જણાતાં પૂર્વ ભરાયલાં પગલાંની સ્પષ્ટ દિશા ઉપરથી ઉપજી આવતાં અનુમાનોવડે મેળવી શકાય છે. આ ખાસ યુગનું અંતિમ ઉદય સ્થાન હજી આપણાથી ઘણે દૂર હોવા છતાં દષ્ટિગોચર થઈ શકે છે; પરંતુ જ્યારે આવા સ્થાને પહોંચવામાં આવશે ત્યારે પણ એવું જણાઈ આવશે, કે જેમની વધવાની મરજી હોય તેવા દરેકની સમક્ષ ઉત્પત્તિ ક્રમની આનંદતા હજીએ ખડી જ હોય છે.

ધીઓસોશીથી ઉપજી આવતા અનેક લાભમણી એક ખાસ એક એવો છે, કે તેનો વડે આપણને દર્શાવાતા જ્ઞાન પ્રકારનું આપણા અનેક ગૂચવાડા ભર્યા પ્રશ્નોનો એકદમ નિઃકાલ ધર્મ જાય છે, અનેક જાતની મૂંઝેલીજીયા દૂર થઈ જાય છે, જીવનનાં દેખીતાં અન્યાય ભર્યાં કાર્યોનો ખુલાસો મળી રહે છે, દરેક દિશામાં દેખીતી અંધાધુધીમાંથી સુવ્યવસ્થા સ્થિર કરી આવે છે. આ પ્રમાણે તેના કેટલાક સિદ્ધાન્તનો આધાર, દુનિયાનાં સાધારણ માનવિજ્ઞાના દષ્ટિ પ્રદેશથી કેટલીક રીતે જઠાર રૂડીને ગર્જ કરતી શક્તિયોના અવલોકન ઉપર હોય છે; જો આવાં માનવિજ્ઞા આવી બાંજતો એક અબ્યુપગમ સિદ્ધાન્ત અથવા કલ્પના રૂપે સ્વીકાર કરશે તો અલ્પ સમયમાં જ એટલું તેના સમજવામાં આવશે, કે એ બાંજત સત્ત્વ હોય જોઈએ, કારણ કે તેના સમીપ ભજવાતા જીવન નાટકનો સુસંબદ્ધ અને યુદ્ધિ ગમ્ય ખુલાસો માવ તેના વડે જ મળી રહે છે.

ધીઓસોશીવડે પાશ્ચાત્યદિશાં ઉપદેશાતા મહાન મંદીન સિદ્ધાંતોમાંના આગળ પડી આવતા કેટલાક, પરિપૂર્ણ પુરુષોના અસ્તિત્વ વિષેના, તેમની સાથે સંસર્ગમાં આવવાના સંભવ વિષેના, તેમની પાસેથી ઉપદેશ મેળવવા વિષેના છે. દુનિયા આંધળાની પંડે અરાજક કનામાં દોરાતી જતી નથી, પરંતુ તેની ઉર્ધ્વતિ એક સંપૂર્ણ રીતે અવસ્થિત દેવગણના નિય-

મનને આધિન હોય છે, તેથી તેમાંની એકાદ અદ્યપમાં અદ્ય વ્યક્તિની અતિમ નિષ્પક્ષતા સર્વ અસંભવિત બાબતો ભેગી અલંત અસંભવિત બની જાય છે, આવી એક વિસ્મયકારક યથાર્થ બાબત એ સિદ્ધાંતોમાં ખીંછ આગળ તરી આવે છે. આવા દેવગણના કાર્યક્રમની સહજ જાંખી-વડે, ગમે તેવી નિર્બલ દશામાં હોવા છતાં તેના સહકારી બનવાની, તેન અધિનમાં સેવા ઉઠાવવાની, ધણા દૂરના ભાવિમાં કોઈક કાલે તેમના ગણની બાહ્ય રેખાઓમાં બળવા યોગ્ય બનવાની ઈચ્છા અનિવાર્ય રીતે વૃદ્ધિ પામતી ચાલે છે.

આ ઉપરથી આપણે થીઓસોફીના ધાર્મિક સ્વરૂપના વિભાગ ઉપર આવીએ છીએ. જેઓ આવી બાબતો જાણીને સમજે છે તેમને અંસરણના, વિકાસ ક્રમના ધીમા ધીમા વધતા યુગોથી અસંતોષ ઉપજી આવે છે; તેમનામાં ધણા નિકટના ઉપયોગી બનવાની ઈચ્છાને. ઉદય થાય છે, તેથી તેઓ અલંત રૂંધા પરંતુ છાતીપૂર ઢોળાવવાળા વિકટ પંથના રાત માટે માગણી કરે છે, ને ને મેળવે છે. જેટલું કાર્ય કરવાનું હોય તેના ભારથી બચી જવાનો કોઈપણ પ્રકારનો અંભવ નથી. એ તો બોલે ઉઠાવીને પર્વતનો વિકટ ઢોળાવ ચડવા જેવું છે; ગમે તો તે બોલે કોઈ છાતીભર ઢોળાવવાલા માર્ગે સીધે રીધે ઉપર લઈ જાય અથવા બહુ જ ધીમે ધીમે ઓછા ઢોળાવાળા માર્ગે યદને ઉપર લઈ જાય, છતાંએ સમાન પ્રકારના પુરુષાર્થની જરૂર ઉભી થાય છે. તેટલા માટે કાલના એક અદ્યપચંશ જેટલા વિભાગમાં તેટલું જ કાર્ય કરવાનો એટલો જ અર્થ થાય, કે દૃઢ નિશ્ચય પૂર્વક અભ્યાસ આંદરવો. છતાં એ આમ થઈ શકે છે, કારણ કે એમ થયલું છે; જેમણે આવો અનુભવ મેળવ્યો છે તેઓ એક મત થાય છે, કે એના વડે ઉઠાવવામાં આવતા કષ્ટનો હજાર ગુણિત બદલો વળી રહે છે. આનાથી ધીમે ધીમે નિવિધ કોશોના સંકુચિત પ્રદેશોની પાર જઈ શકાય છે; સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્કાન્તિની સમર્થ ઘટનામાં આવી રીતે છૂટી બનેલી વ્યક્તિ બુદ્ધિપૂર્વક સહકારી બને છે.

થીઓસોફી પોતાના ધાર્મિક સ્વરૂપે પણ જીવનનો એક નિયમ પૂરો પાડે છે; આવા નિયમનો આધાર ભૂતકાલના કોઈક દૂરના સમયે આપવામાં આવેલી કહેવાતી આજ્ઞાઓ ઉપર નથી પરંતુ યથાર્થ બાબતોના અવલોકનવડે સ્પષ્ટવાતી સાદી સામાન્ય-બુદ્ધિ ઉપર હોય છે. થીઓસોફી વડે સ્પષ્ટવાતા નિયમો તરફ તેના અભ્યાસિનું વલન, આપણું ધાર્મિક આજ્ઞાઓની અધિનતા તરફ જેવું હોય તેવું નહિ પરંતુ વૈધકીય નિયમો તરફ આપણું જેવું વલન હોય છે તેવા પ્રકારનું હોય છે. આપણી મરજી હોય તો આપણે એટલું કહી શકીએ, કે આ અથવા તે બાબત દિવ્ય ઇચ્છાશક્તિ અનુસાર છે, કારણ કે આપણે જેમને પ્રકૃતિના નિયમો રૂપે જાણીએ છીએ તેમના ઘાતા દિવ્ય ઇચ્છા શક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે. એ ઇચ્છાશક્તિ અનુસાર સર્વે બાબતો બુદ્ધિ પુરુ સર નિયમોની હોવાથી, તેના નિયમોનો ભંગ કરવાનો અર્થ સમગ્ર યોજનાના સીધેરીયા ચાલતા માર્ગમાં ખજાનગાટ મચાવવા સમાન છે, તેટલી ક્ષણ માટે તો વિકાસ ક્રમના એટલા વિભાગને અથવા અદ્ય અંશને પાછો હઠાવવા સમાન છે; આના પરિણામ રૂપે આપણા અને અન્યના માટે કલેશ બહારવામાં આવે છે. આવા કારણને લીધે જ પ્રાણ પુરુષો તેના ભંગ કરવાથી દૂર રહે છે-કોઈક અપમાનિત બનેલા દેવના કાલ્પનિક ગુરુઓમાંથી બચી જવા માટે આમ વર્તવામાં આવવું નથી.

પરંતુ જે આપણે અમુક દૃષ્ટિબિંદુથી યીઝોસોરીનો એક ધર્મરૂપે વિચાર ચલાવીએ તો, આપણે એક ધર્મ અને પશ્ચિમમાં સામાન્ય રીતે જે ધર્મના નામથી વ્યવહારાય છે એ ઉભય વચ્ચેના એ મોટા તફાવતની ખાજતો આપણે લક્ષમાં રાખવાની છે. તે તેના અનુયાયીઓ પાસે શ્રદ્ધાની માગણી કરતો નથી તેમજ સાધારણ રીતે શ્રદ્ધા શબ્દ જેવા અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે તેવાં અર્થમાં તેના પ્રયોગ પણ કરવામાં આવતો નથી, એ પ્રથમ બાબત લક્ષમાં રાખવાની છે. સુખવિધાનો અભ્યાસિ ગમે તો એક બાબત જાણે છે અથવા તે વિષે પોતાને અમુક નિર્ણય ઉપર આવવાનું મુક્તવતી રહેવા દે છે; તેની ઘટનામાં આંધળી શ્રદ્ધા માટે કોઈ પણ પ્રકારનું સ્થાન નથી. સ્વાભાવિક રીતે, આપણે અભ્યાસનો આરંભ કરનારા આવી દશામાં હજી જન્મે જાણી ના જ શકે, તેથી તેમને અનેક પ્રકારનાં અવલોકનનાં પરિણામોનો અભ્યાસ કરવાની બદલામણ કરવામાં આવે છે, તેમનું સંભવિત કાર્પનિક સિદ્ધાંતો રૂપે મનન કરવાનું કહેવામાં આવે છે—તેઓ તેમને જાતે સાબિત કરી શકે એવો સમય આવતા સુધી તેમનો સ્વીકાર કરીને તદ્વસાર વર્તવાની જરૂર છે.

અન્ય લક્ષમાં જેવા યોગ્ય બાબત એ છે, કે ગમે તે માનવિ ગમે તે ધર્મ પ્રથમથી પાળતો હોય તેમાંથી તેને અછ કરવાનો યીઝોસોરી કોઈ કાંઈ પ્રયત્ન કરતી નથી. આથી ઉલટી રીતે તે તો તેને તેનો ધર્મ સમજાવે છે, તેણે પૂર્વે કોઈ કાંઈ ના જાણ્યા હોય તેવાં તેનાં જુડાં રહસ્યો સમજવાને તેને શક્તિવાન બનાવે છે. તેને સારી રીતે સમજવામાં, તે જતોતો હોય તેના કંઠમાં તેને સાચી રીતે જીવનમાં ઉતારવાનો તે તેને ઉપદેશ આપે છે; પૂર્વે તેમાંથી તેની સંવેદના નહ યથેચ્છી શ્રદ્ધાનો ઉચ્ચ અને વિશેષ બુદ્ધિભરી ભૂમિકાએ, તેના વડે તેનામાં અનેક પ્રકારે પુનઃ ઉદય થાય છે.

યીઝોસોરીનું એક વિચારપી સ્વરૂપ પણ છે; ખરેખરા સત્યરૂપે જેવા માગીએ તો તે એક જીવનવિદ્યા, આત્મવિદ્યા સમાન છે. વારંવાર ચલાવવામાં આવતા, કદકર અવલોકનની શાસ્ત્રીય વિધિનો તે દરેક બાબતમાં ઉપયોગ કરીને, પરિણામોની વર્ગીકરણ કરે છે તથા તેમના આધારે નિર્ણયો ઉપજાવી કાઢે છે. આ પ્રમાણે તેણે પ્રકૃતિના વિવિધ લોકની, જીવન સમયમાં અને સાધારણ રીતે મરણના નામથી વ્યવહારાતા કંઈક પછીના સમયમાં માનવ ચેતન્યની દશાઓ વિષેની શોધ ચલાવી છે. આવી બધી બાબતો વિષેના તેના નિર્ણયો. માત્ર દવાઈ કર્પનાઓ અથવા શ્રદ્ધાવડે માનવાના સિદ્ધાંતો સમાન નથી, પરંતુ જે જે બનતું હોય તેના રીતે સીધા, વારંવાર ચલાવવામાં આવતા અવલોકનના આધારે કાઢવામાં આવેલાં પરિણામ સમાન છે, એટલી બાબત વારંવાર કહેવાની જરૂર લાગતી નથી. તેના શોધકોએ વળી અમુક હદ સુધી વિષયોનું સાધારણ નિધાન પ્રમાણમાં પણ અવલોકન ચલાવ્યું છે; હમણાં જ પ્રસિદ્ધ થયેલા ઓક્સફોર્ડકેમિસ્ટ્રી નામના મંથના અભ્યાસિઓ આ બાબત સારી રીતે સમજી શકશે.

આ પ્રમાણે આપણે જોયું, કે યીઝોસોરી પોતાનામાં તત્ત્વશાસ્ત્ર, ધર્મ અને વિદ્યાનાં ફેરલાંક લક્ષણોનો પ્રમાણેશ કરે છે. આ કંટાળી ગયેલી દુનિયા માટે તેનું શાસ્ત્ર કેવા પ્રકાર

રતું હશે ? તેના શોધામાંની આગળ તરી આવતી જાણતો કંઈ કંઈ છે ? માનવ જાત સમક્ષ રજી કરવાના તેના મહા સિદ્ધાંતો કેવા છે ? કદાચ આવા પ્રકારના પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે.

આમનો ત્રણ મુખ્ય સિદ્ધાંતોમાં સારી રીતે સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

“ કદાપિ નાશ ના થાય એવા, છતાંએ વાણીની જામીને લીધે કદાચ નિઃશબ્દ રહી જતા ત્રણ પરમ સત્ય સિદ્ધાંતો છે.

“ માનવ જીવ અમર છે, તેનું ભાવિ અનહદ ઉત્પત્તિ અને લવ્યતા વાળા પદાર્થના ભાવિ સમાન છે.

“ જીવન અર્પિતા તત્ત્વનો આપણા આંતર અને બાહ્ય પ્રદેશમાં વાસ છે; ને અમર અને નિત્ય મંગલકર છે; તે સાંભળી, બેઠકે સુંઘી શકાતું નથી, પરંતુ દર્શનની ઇચ્છાવાળું માનવિ જ તેનાં દર્શન પામી શકે છે.

“ દરેક માનવિ જાતે જ, પોતાના પરિપૂર્ણ ન્યાયાધિશ સમાન, પોતાનાં મુખ દુઃખના પ્રવર્તક સમાન છે; તે જાતે જ, પોતાના જીવનના, પ્રતિક્ષણ તથા શિક્ષાના શાશક સમાન છે.

“ જીવનના જેટલાજ વિશાળ આ સિદ્ધાંતો, માનવિના સાદામાં સાદા મનના જેટલા સાદા છે.”

ટૂંકામાં અને દુનિયાંદારીમાનવિની બાપમાં કહેવા માગીએ તો, આ સર્વથી એટલું જ સચવાય છે, કે માનવિ અમર છે, ઇશ્વર મંગલમય છે, જેનું આપણે વાવીએ તેવું જ આપણે લણવાતું છે. સર્વ જાણતોની એક નિશ્ચિત ઘટના પ્રવર્તે છે; તે યુદ્ધિ ભરેલા નિયમનના અધિનમાં હોય છે તથા અવ્યય નિયમાનુસાર, કાર્ય કરે છે. આવી ઘટનામાં માનવિને પોતાનું સ્થાન હોય છે, આવા નિયમોના અધિનમાં તે પોતાનું જીવન ગાળે છે. જો તે તેમને સમજીને તેમનો સહકારિ બને છે તો તે ઉતાવળી વૃદ્ધિ પામે છે અને સુખી થાય છે; જો તે તેમને સમજતો નથી.—જો યુદ્ધિ સહિત અધવા યુદ્ધિ વિના તે તેમનો ભંગ કરે છે, તો તેની ઉત્પત્તિને વાર લાગે છે અને તે જાતે દુઃખી થાય છે. આ જાણતો કંઈ વાદ સમાન નથી પરંતુ સિદ્ધ સિદ્ધાંતો સમાન છે. જેમને શંકા હોય તેમને આગળ ઉપર વાંચી વિચારી મનન કરવા દો, તેમનાં સમજવામાં આવશે.

• ॥ ઇતિથી ચીઝોસોરી પુરાણમાં ‘ ચીઝોસોરી એટલે શું ’ નામનો પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત ॥

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ અર્થે મંગાવનારને શીર.

મ ન. દ્વિવેદીકૃત પુસ્તકો.

બાલવિલાસ.*

(આવૃત્તિ ચોથી-તૈયાર છે.)

આ પુસ્તક ને કાપરેક્ટર સાહેબે સાગ્રાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે મંગલુર કંપ્લે છે. કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

શ્રીવૃત્તિમલાકર.

(નાટક
આવૃત્તિ બીજી.
કિ. ૦-૬-૦

કોમત રૂ. ૩) ત્રણ

ઉત્તર રામચરિત્ર

આવૃત્તિ બીજી

કિમત રૂ. ૧-૮-

*ચારિત્ર.

આવૃત્તિ ત્રીજી

કિમત રૂ. ૧-૦-૦

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી
મણિતમુલકિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી
ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
નજીલાઈ દ્વિવેદી. (સ્વતંત્ર ટીપ્પણસાથે)

મુદ્રણ આફ્રીસ-નડીયાદ.

મે. કાપરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક સાગ્રાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે, પ્રમોટ કરેલું છે. આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, મુદ્રણ આફ્રીસ-નડીયાદ. અથવા એમ.એમ.ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકતેરી રોડ, અથવા ધરિત વ્યવેશાસન મુકદ્દમ કુલ્લેશ્વર (નં. ૨૪૩ વરેશ્વરમા-મુંબાઈથી મળી શકશે). એક આનાની દીકીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું શીરક મુદ્રણ આફ્રીસ-નડીયાદથી મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી ચેન્દ્રત પુસ્તકે,

યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતા.

૬૬ અને રાજચોળને સારી રીતે સમજાવી ખરે સરલ યોગ માર્ગ દર્શાવતો ગ્રંથ. મુલ રૂ. ૬ ગુજરાતી કિમત ૦-૧-૦.

આપણાં પુગળો,

પુગળો જેવાં કહેનારને સખત ઉત્તર કિમત ૦-૨-૦.

મુદ્રણના ચકાકોને આ બંને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ મુદ્ર.

શ્રીમાલવાદ સુત્ત*

અથવા

સર્વે ધર્મના મુદ્રણોને બાંધ ન આવે તેવા બુદ્ધધર્મના સાદા, સરલ, તત્તિસંહિતા કિમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગલવ માર્ચે ૦-૨-૬ ની દીરગા મોકલવી.)

*આ પુસ્તક બા. માયકવર્ક સરકારના કેવળી ખાતા તરફથી "સાગ્રા લાયબ્રેરી ખાતે" તથા "સાગ્રાઓમાં ઇનામ બાને" મંગલુર મળે છે. શીરકોને સાક કમીટન મળશે. તથા મુંબઈ ઈલાકાના કેવળી ખાતા તરફથી મળુ લાયબ્રેરી માટે મંગલુર મળુ છે.

અરે ! અસ્માનમાં છૂંચ્યા દૂતો કંઈ ઔર ખતલાવે !
અને કરતા ઇશારા એ ! નજીકમાં ખાસ બોલાવે !

પૂરી પિછાન ના હેતા ! દૂતો એ દેવના કે ના ?
અને તેથી વિમાસું છું ? કમ્પૂં ! જવાબૂં ના !

સુણ પપગામ શી રીતે ? દૂતો એ દેવના દૂરે !
હું તો હીઝનાગિં છું અહીઆં હવે પન્થે અધુરે રે !

જવાબૂં ના વિડાતું ના તહીં જતાં અહન જળતું !
મીટ મીટ મેળવી ઉભો હિંદવે છો આ હૃદય દ્રવતું !

અનપયાં રાહદારીમાં જવું ક્યાં ? તે નથી જોડતું !
હરાયો હું હવે આજે ! કદમ ના એક ઉપડતું ?

હસાયો કદમાં મૂગ ! હવે હમ આ ઉપડતું ના !
નથી કૈવત હવે હડવા નિથી કૈવત અગર ટકવા !

પડું જઈ ઇસ્ક દરિયામાં ? કરું શું તો ધડું રાજી !
અગર ઉરતાદ સાહીને કહું સા લગ્ન એ, ખાકી ?

પહાડો પ્રેમના મન્ત્રો ! ખતાવો રાહ એ પ્યારો !
જગાવો જોતિ આવીને, અને દો ઇસ્કનો દહાવો !

સુણાવો ગુગન ગીતાનું ! કરું આ ઇસ્કનો દાવો !
બહે ! જે ચાપ તે જોવું ! હૃદયના એ ખરા ભાવો !

સખે ! ગમ કાઈ તો પાડો ! ઉંડા એ બેદ ખતલાવો !
અગર, ઇસ્કે અનલહકમાં હરો શું મત્ત ? રહમનવો !

ત્રિશંકુતુલ્ય ક્યાં સુધી અધુરા રાહમાં રહેવું ?
ધટે છે કાંઈતો થાવું ગમે ના આમ રીખાવું ?

હથે ઇસ્કે મિર્જાની આ ? અહોં દિલ્લદારને રહાવું !
અગર મસ્તાન ! કીસ્મતમાં લખ્યું જે હોય તે રહેવું !

એક અલોકમાર્ગ પ્રવાસી,
અસાનિષ્ઠ મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી

સુદર્શન.

શ્રી. આનંદજી રા. બાણસાઈ કિ.વ.
એમ. એ. એલ. એલ. બી.

અંગ્રેજી—

(ધર્મ-શુદ્ધિ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધોમહિ ” — માગદત્ત.

તંત્રી—માધવલાલ નભુભાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૬-અંક ૧૦]

(માસિક.)

[જુલાઈ. ૧૯૧૧.]

સ્થિતિનિવેદન.

ઘડીને વાહળી કાળી હરથ-આડાસમાં આવી ।

યજ્ઞ છે વીજળી બાવી અને શી ગટિ વરસાવી ।

બીજાવી છે જમી પૂરી । અધુરી બીજવાની છે ।

અને મસ્તાન ફુલિતારે ખરેખર ખેડવાની છે ।

મગર યાં વાવરી ? ત્હેમાં ધણું છે કાંબરો-ગળાં ।

સફા એ શી રીતેયારો ? અગર કંધારે યરો ક્યારા ।

જગીચો ખીલરો કંધારે ? યરો ગુલ યા નહર કંધારે ?

બલા ! ગુલ ખીલરો કંધારે ? અગર મુલ યુમરો કંધારે ?

અહા હા હા ! એકુ રાહે ! ખરે ત્યાં રાગવાનું છે ।

મગર યરયે જિઅર ખૂલશે ? નહિ તો યાં યવાનું છે ।

અરે ! અસ્માનમાં છૂંધ્યા દૂતો કંઈ આર બતલાવે !
અને કરતા ઇશારા એ ! નજીકમાં ખાસ બોલાવે !

પૂરી પિછાન ના હોતા ! દૂતો એ દેવના કે ના ?
અને તેથી વિમાન છૂંડે ! કમ્પૂ ! જવાનું ના !

સુણ પયગામ શી રીતે ? દૂતો એ દેવના દૂરે !
હું તો હીજગઠી છું અહીંયાં હવે પન્થે અધુરે રે !

જવાનું ના ! વિડાનું ના તહીં જતાં બદન જંગલું !
મીઠે મીઠે મેળવી ઉભો હવે છો આ હૃદય દ્રવનું !

અજાણ્યાં રાહદારીમાં જવું કહ્યાં ? તે નથી જંગલું !
હરાયો હું હવે આજે ! કદમ ના એક ઉપડતું ?

ફસાયો શનમાં મૂંગા ! હવે ફાંસ્યા ઉપડતું ના !
નથી કૌવત હવે હડવા ! નથી કૌવત અગર ટકવા !

પડું જઈ ઇસ્ક દરિયામાં ? કરું શું તો ધડું રાજ ?
અગર ઉરતાઈ સાકીને કહું શા લગ્ન યો, ખાકી ?

પહાણો પ્રેમના મન્નો ! બતાવો રાહ એ પ્યારો !
જગાવો જ્યોતિ આવીને, અને દો ઇસ્કનો દહાવો !

સુણાવો ડુગાન ગીતાનું ! કઈ આ ઇસ્કનો દાવો !
બહે ! જે યાય તે જોવું ! હૃદયના એ ખરા ભાવો !

સપ્ને ! ગમ કાઢ તો પાડો ! ઉડા એ ભેદ બતલાવો !
અગર, ઇસ્કે અનલ હકમાં હશે શું મત ? સ્વપ્નજાવો !

ત્રિશકુલક્ય ક્યાં સુધી અધુરા રાહમાં રહેવું ?
પટે છે કાંઈતો યાવું ગમે ના આંખ રીખાવું ?

હશે ઇસ્કે મિર્ગઝી આ ? અહો દિલ્લેદારને રહેવું !
અગર મસ્તાન ! કીસ્મતમાં લખ્યું જે હોય તે રહેવું !

ચન્દ્રનક્ષેત્ર અપૂખ્તાના. } મસ્તાન.
તા. ૭ ઓગસ્ટ ૧૯૧૦ }

હલેસુ ઓડ બિસમિહાહ !

‘મુસાફર હો મુસાફરમે કંઈમે લોજિમ દવે બરવી :
મુકરરે મસ્ત મસ્તાની । મુસાફર છે : ડરે છે કાં ?

મુખી ચરમે રહે શલ, યાર ! પીલે ખાલી પરસ્તીની :
હજમ કર દિજામાં હરકમ અજબ ફિલફૂરી મસ્તીની ।

દિવાની અન્બુમન છે । ત્યાં નથી હક । યા નથી દાવો :
અનલ હુક છે અનલ મહબૂબ ખપીબૂં એખરો દલાવો ।

નથી મુરસિદ ! નથી ચેલા ! મુસાફર છેક છે ઘેઝા :
પીધેલા દારૂના પૂરા ! બધા મુરસિદ ! બધા ચેલા ।

ફરેખી સૈ બઝારોમાં કલાલોની દમાખાજી !
પિઝાની છે ! બનાનટ એ ! મિલાવે રંગમાં પાણી ।

મિલાવટ માલ તરકટ છે ! ન યોબો ! દૂર જવાનું :
શિરાઝી જામ પીવાને પૂરા તૈયાર ચાવાનું ।

જલદ બૂરો નશો પીને અજબ મુરદૂ ચપૂં લોજિમ ।
પડે પડ ચીરતાં વધવું ફતા ચલું એ અસલ તાલિમ ।

વગર મરંહમ મીઠા મઝે રીખાવું એ અદલ રસ્તો :
ખાલી ખવાજમાં છવવું, ચિરસ્તો એ પરસ્તોનો ।

દુરંગી લોક વેપારી ! ન ત્યાં કાયમ વતનદારી :
મઝારો છે ! પિઝાની લે ! બઝા ! ચુલખોની કર વારી ।

હુકીકતમાં ન ગુલ ! મિટી નથી પત્થર ! નયોં દુનિયા ।
અજબ ગાહર ચહે તો દિલ-કુખી-જા ઇસ્ક દરિયામાં ।

ખીચીને ચરમે ચીંથ્યો જા ! ન ડરા છે દૂર ! સીધો શહ !
સનમના નામપર મસ્તાન ! હલેસુ ઓડ, બિસમિહાહ !

સાગરાશ્રમ સંરખેલ,
તા.-૨૨-સપ્ટેમ્બર : ૧૦
બાહ્યમુદ્રત. ૩-૩૦

સાગર,

માની મજા એ સાથ તાબેદારીમાં જીવનારહું ।
કાબિલ કરો સીતમ । મગરંગરદન ન ઉચકનારહું ।

આખે હયાતીનાં જરામાં હું હવે જીવનારહું ।
ઓ સતમ । તું કર રહમ । એ રહેમને જીતનારહું ।

હાજત નથી બીજી હવે આશક હું છનિતારહું ।
આબાદીબાદી જોષ છે: ખરબાદીને મ્હાનારહું ।

હેરત બરી હોનારતે યાહોમ થઈ રમનારહું ।
કિસ્મત બતાવે ખેલ તે સ્હેલાઈથી રહેનારહું ।

મન્સાફની પર્વા વગર અહેસાન ઉચકનારહું ।
મન્સાનના મન્સાફની પર્વાથી બેદરકારહું ।

યા સનમ । હજરત સલામત । ખુદ હું કરજદારહું ।
કાબિલ કરો હાવો હમારો યા: હું અરજદારહું ।

ગુજ નેહીમાં ધરતો કદમ મસ્તાન ગીરફતારહું ।
પડતો બચાવો ઓ સનમ । હું બેરહમ બેશુમારહું ।

મગરૂર છું તહારી તુફલે હારફેર મ્હડનારહું ।
આશક કરો હાસિલ હું હુકનો ફક્ત હાવાદારહું ।

કુમિલ ખર હાવો સતમ । હું વસ્તુને મ્હાનારહું ।
મમગીનીમાં રૂબ, અયે । માયક । તાબેદારહું ।

એકરારનામું કબૂલીને દરિયાફ કર દિલદાર છું ।
શામિલ કરો મસ્તાન મિરકીનને, સનમ । હકદારહું ।

ચન્દ્રનસેન—મયખાના ।
તા. ૨૪-૮-૧૦ }

મસ્તાન.

વૈયોગી.

૧૧

xxx—xxx

(ઝંજની ગીત)

(૧)

રહે રજની શીતીભાવે ।
જ્યોત્સિનકા ઝાંછી તરણે ।
વિધુની કેલી રમ્ય સુહાણે ।
છે શું મુજ મુખ ત્યાં ।

ઉરદેશે વિધૂને ચાંપી,
લગભગ્યે કાંઈક વિરામી,
ગાતી સરોતા છાતી છાતી ।
છે શું મુજ મુખ ત્યાં ।

(૨)

ઝુકો જળ-ચમ્પાએ કમલિની,
પ્રેમીના ગોઠિરસ બીની ।
ખેલે કેવી લીલા લયિની ।
છે શું મુજ મુખ ત્યાં ।

મુદ્ પગલીતોં શુભાખી છાવા;
પલપલકે પલટાતી માયા;
પ્યારોના એવા દરયો રહાયા.
છુપાયું મુખ ત્યાં.

કલકતા.

તા. ૨૭-૮-૧૧

ચાંપશી. વિકુલદાસ ઉદેશી.

॥ પૂર્વમીમાંસા દર્શન ॥

(અનુબ્રાહ્મણ ૫૪-૨૩૦ શ્લો)

(સૂત્રમ) ઔત્પત્તિકસ્તુ શબ્દસ્યાર્થેન સંવન્ધસ્તસ્ય જ્ઞાન-
મુદેશોઽવ્યતિરેકશ્ચાર્થે નુપલબ્ધે તત્પ્રમાણં વાદરાયણસ્યાનપેક્ષ-
ત્વાત્ ॥ ૧-૧-૫-॥ ॥ અધિ-૫ ॥

(ટીકા) શબ્દાર્થયોર્યો વાચ્યવાચકભાવઃ સંવન્ધઃ શક્તિચાલ્યઃ સદેવ દત્તા-
દિગ્ધિવ પુરુષકાલિનો નિરપઃ માંપદાગ્નિકો વેતિવિશયે પુરુષકાલિત્વમ્મિતિ વાદઃ
પૂર્વપક્ષે વૈયાકરણ્યાભિપ્રત્યક્ષોદ્ગત્વાદાપ્રામાણ્યેન્ન સાધ્યે તત્તિતર્યતામાહ ઔત્પત્તિ-
કેનિ, શબ્દસ્ય અગ્નિહોત્રં જુહુગાત્સ્વર્ગકામઃ इत्यादि पदात्मक शब्दस्य अर्थेन
अग्निहोत्रादि शब्दबोधितेन सहयः संबन्धः शक्तिरूपः औत्पत्तिकः स्वाभाविक
नित्य इत्यर्थः तस्य धर्मस्य ज्ञानं ज्ञानकारणं प्रमाणमिति ज्ञानगत व्युद्बर्धः तेन
कारणेन प्रमाणं न प्रपदेशोपपत्तिरिति तत्प्रमाणमनुरलब्धये अनुमानादिनाऽप्युद्गीते
वस्तुनि अव्यतिरेकः अव्यभिचारीचेष्टदेशस्यास्य दादरायणस्यापि सम्मतम् कृतः
अनपेक्षत्वात्प्रत्यक्षादि प्रमाणानां पुरुषान्तराणांच, प्रत्यक्षादेपुप्रमाणेषु व्य-
भिचारात् विधेरव्यभिचारश्च धर्म विधिः प्रमाणमिति भावः ॥

પ્રત્યક્ષ અનુમાન ઉપમાન અર્થાપત્તિ અનુપસન્નિ એ નામનાં પ્રમાણો. ધર્મને વિષે
લાગુ પાતાં નથી. પણ શબ્દ પ્રમાણજ ધર્મને જણાવે છે. તે શબ્દ બદ્ધ મતમાં લૌકિક
વૈદિક બેદથી એ પ્રકારના છે. અને પ્રમાણકર મતમાં લૌકિક શબ્દનો અનુમાનમાં અંતર્ભાવ
હોવાથી વૈદિક શબ્દજ પ્રમાણ છે. તેમાં આત્મ પૂરવના વાક્યને લૌકિક શબ્દ કહે છે, તે શિક્ષા
કલ્પ આકરણ્ય હન્દ જયેતિય નિરક્ત અને રમ્પતિઓ વગેરે છે, અને અપૌરણ્યેય જ વેદ તેજ
વૈદિક શબ્દ છે. તે શબ્દ વિધિ નિષેધ અર્થવાદ નામધેય અને મૂત્ર એવા બેદથી પાંચ
પ્રકારના છે. તે ઉપરાંત ખીન ક્રવીય પ્રકાર પણ ઉક્ત શબ્દના છે, તે આગળ કહેવાશે.

હવે શબ્દની અપૌરણ્યતા કેમ સિદ્ધ થાય તે વિષે સરકાર કહે છે કે. શબ્દનો અ-
ર્થની સાથે જ સંબન્ધ છે અને જો સક્તિ કહે છે તે નિત્ય છે. જો કે શબ્દસક્તિ ન્યાય
મતમાં અનિત્ય છે, તથાપિ વક્ષમાણુ રીતિથી તે માત્ર અધમાણુ કરશે, માટે શબ્દસક્તિ
નિત્યજ છે. કારણ કે શબ્દપ્રમાણથી સિદ્ધ વસ્તુ અભિચારને પામતી નથી. જેમકે જ્ઞાન-
હોત્રં જુહુગાત્સ્વર્ગકામઃ સ્વર્ગની કામનાવાળાઓ અગ્નિહોત્ર વડે ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ કરવી
જોઈએ. આ વિધિવાચ્ય ઉપરથી સિદ્ધ અર્થ જ અગ્નિહોત્ર વાગ અને તેનું ફળ સ્વર્ગ, તે

કાળાન્તરમાં તથા દેશાન્તરમાં અને પુરુષાન્તરમાં પણ વ્યભિચાર પામતા નથી. અર્થાત્ શબ્દનો અર્થ સદા એક જ હોય છે. માટે ધર્મને વિષે શબ્દ જ પ્રમાણ છે.

જો કે સર્વ પુરુષને સર્વ દેશમાં અને સર્વકાળમાં પણ કર્ણધન્દ્રિયથી શબ્દનું જ્ઞાન, ત્વક ધન્દ્રિયથી સ્પર્શનું જ્ઞાન, ચક્ષુથી રૂપનું જ્ઞાન વિગેરે પ્રત્યક્ષમાં વ્યભિચાર નથી, તોપણ એ બધાં પ્રત્યક્ષોમાં સંશય ભ્રમ (વિપર્યય) અને સંભાવના નામનાં જ્ઞાન ભગવાથી દોષસદિત પ્રત્યક્ષ ધર્મને વિષે પ્રમાણ નથી. તેમજ અનુમાનાદિ પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ મુલક હોવાથી અને વળી હેતુભાસાદિ દોષવાળાં હોવાથી ધર્મને વિષે પ્રમાણ નથી.

જો કે પ્રત્યક્ષઅનુમાન ઉપમાન શબ્દ અર્થોપત્તિ એ પાંચ પ્રમાણો પ્રભાકરને ઇષ્ટ છે અને અનુપસંધિ નામનું છઠું પ્રમાણ પણ બદ્ધપાદને ઇષ્ટ છે, તો ધર્મને વિષે માત્ર શબ્દનું જ પ્રમાણ અને બાકીનાં બધાંનું અપ્રમાણ કેમ કહેવાય. એમ શંકા થાય. પણ બધાં પ્રમાણોની બધા વિષયોમાં પ્રવૃત્તિનો અસંભવ હોવાથી ધર્મમાં શબ્દનું જ પ્રમાણ છે. મતઃ બકે દ્રવ્ય શુદ્ધ કર્મ સામાન્ય શક્તિ અભાવ અને સમવાય એ સાત પદાર્થોને બદ્ધપાદ માને છે, અને પ્રભાકર તો દ્રવ્ય શુદ્ધ કર્મ સામાન્ય સમવાય સંખ્યા શક્તિ સાદસ્ય અને અપૂર્વ એ નવ પદાર્થોને માને છે. તેમાં પૃથિવિ જગ તેજ વાયુ આકાશ કાળ દિશા આત્મા મન અન્ધકાર અને વર્ણાત્મક શબ્દ એ અગિયાર દ્રવ્ય કહેવાય છે. પ્રભાકરમતમાં અન્ધકાર અને શબ્દ દ્રવ્ય નથી. તે દ્રવ્યમાંના પૃથિવિ જગ અને તેજનું પ્રત્યક્ષ ચક્ષુ અને ત્વક ધન્દ્રિયોથી થાય છે, આકાશ કાળ દિશાનું અનુમાન વડે જ્ઞાન થાય છે, અને સાદસ્યનું જ મન ઉપમાનથી થાય છે, તથા શબ્દથી અપૂર્વ યાને ધર્મનું જ્ઞાન થાય છે, એમ પ્રભાકર માને છે. અર્થોપત્તિથી અપૂર્વ વિધિ નિષેધ વગેરેની કલ્પના કરાય છે. અભાવ અનુપસંધિ પ્રમાણથી જણાય છે. એટલા માટે શબ્દ પ્રમાણ જ ધર્મને જણાવે છે, તે શબ્દ ધર્મને વિષે પ્રમાણ છે. ૧ ૧-૫

હવે શબ્દની નિસતા જણાવે છે.

(સૂત્રમ) કર્મેકે તત્ર દર્શનાત્ ॥ ૧-૧-૬ ॥ અધિ-૬ ॥

પૂર્વપક્ષઃ ॥

(ટીકા) પૂર્વાધિકરણે શદ્દશક્તેઃ નિત્યત્વમુક્તમ્ તત્ર સ્તોટાસ્વામોને વૈવા-
કરણ પક્ષમસદમાનસ્તાર્કિકો વદતિ કર્મેતિ, એકં નૈવાધિકાઃ, કર્પાક્રિયામાદય-
મનિત્યં, શબ્દ ઇતિ વદન્તિ તત્ર શબ્દે દર્શનાત્ મયત્નમન્યત્વદર્શનાત્ ॥

કરણિઓનો સિદ્ધાન્ત છે. તેમાં પ્રમાણ નહીં હોવાથી વર્ણસમુદાય રૂપ અનિત્ય શબ્દ વાચ્ય-
ની સાથે સંબન્ધ રાખે છે. કારણ કે કકારાદિ વર્ણો પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જે જે
પ્રયત્નજન્ય હોય તે અનિત્ય જ હોય છે, એ વ્યાપ્તિથી વર્ણરૂપ શબ્દની અનુમાનથી અનિ-
ત્યતા સિદ્ધ થાય છે. ૧-૧-૧.

(સૂત્રમ્) અસ્થાનાત્ ॥ ૧-૧-૭ ॥ પૂ૦

(ટીકા) અપિચ અસ્થાનાત્ જ્ઞાનમાયે શબ્દસ્થિતેરમાવાત્ શબ્દોઽનિત્યઃ ॥
ઉચ્ચારણ કરેલો શબ્દ જીમ્મજ ક્ષણમાં રહેતો નથી, તેથી પણ શબ્દ અનિત્ય છે. ૧-૧-૭

(સૂત્રમ્) કરોતિ શબ્દાત્ ॥ ૧-૧-૮ પૂ.

(ટીકા) યયા ઘટં કરોતિ તથા શબ્દં કરોતિ इति વ્યવહારાચ્છાનિત્ય શબ્દઃ ॥
જેમ લોકમાં ઘડો કરે છે એમ વ્યવહાર થાય છે તેમ શબ્દ કરે છે એમ પણ વ્ય-
વહાર કરાય છે, તેથી ધડની પેઠે જ શબ્દ પણ અનિત્ય છે. ૧-૧-૮

(સૂત્રમ્) સત્વાન્તર યૌગપદ્યાત્ ૧-૧-૩ ॥ પૂ

(ટીકા) કિંચ સત્વાન્તરે ભિન્નભિન્નદેશસ્ય પ્રાપ્ત્યન્તરમત્યક્ષે શબ્દસ્ય
યૌગપદ્યં દૃષ્ટમતોપિ શબ્દોઽનિત્યઃ ॥

જુદા જુદા દેશમાં રહેનારા પુરુષો એક કાળમાં એક શબ્દનો અનુભવ કરે છે, તેથી
શબ્દનું નિત્યત્વ અને એકત્વ અધિકૃત છે. અર્થાત્ શબ્દ કરનાર પુરુષના સમીપમાં તથા
દૂરદેશમાં રહેનારા બંને જણુ શબ્દનો એક કાળમાં અનુભવ કરે છે. અને ઉચ્ચારણ કરેલ
શબ્દ ઉચ્ચાર કરનારની ચારે બાજુ એક સરખા સાંભળવામાં આવે છે. તેથી કદમ્બમુકુળ
ન્યાયથી અનેક શબ્દો ઉત્પન્ન થઈને શ્રાતાના શ્રવણની સાથે સંબન્ધ પામે છે, તેથી પણ
શબ્દ અનિત્ય છે. ૧-૧-૯.

(સૂત્રમ્) પ્રકૃતિ વિકૃત્યોશ્ચ ॥ ૧-૧-૧૦ ॥ પૂ

(ટીકા) સૂષાં હપાસ્ય હત્યત્ર ઇકાર રૂપા યા પ્રકૃતિઃ તસ્ય ચકાર રૂપા
વિકૃતિર્ભવંતિ एवंચ પ્રકૃતિ વિકૃતિ માત્રમાપન્નયોઃસ્પાદ નિત્યત્વમ્ ॥

સૂષાં હપાસ્ય ઇકારિ સ્થળમાં વ્યાપ્તરણુનુસાર ધકાર ઉપરનો ઇકાર જે પ્રકૃતિ તેનો
વિકાર થઈને ય થાય છે. તેથી આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ વિકૃતિને પામનાર શબ્દો નિત્ય યઈ
ચકતા મથી. માટે શબ્દ અનિત્ય છે. ૧-૧-૧૦

(સૂત્રમ્) વૃદ્ધિશ્ચ કર્તૃભૂસ્નાઽસ્ય ॥ ૧-૧-૧૧ ॥

(ટીકા) કર્તૃં વહુત્વાચ શબ્દસ્ય વૃદ્ધિરતઃશબ્દોઽનિત્યઃ ॥

શબ્દ બોલવાવાળા બહુ હોવાથી શબ્દની વૃદ્ધિ થાય છે, વાસ્તે વૃદ્ધિશયવાળા શબ્દ
અનિત્ય છે ૧-૧-૧૧

હેવે ઉક્ત પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરીએ છીએ:—

(સૂત્રમ્) સમન્તુ તત્ર દર્શનમ્ ॥ ૧-૧-૧૨ ॥ સિં ॥

(ટીકા) નિત્યાનિત્યપક્ષદ્વયેવિદર્શનં (પ્રમાણમ્) સમમાવયોરતોના

નિત્યઃશબ્દઃ ॥

શબ્દ નિત્ય માનવામાં રહેલો અપ્રમાણ્ય છે, તો પણ ઉચ્ચારેલ શબ્દનો ફરીવાર ઉચ્ચાર કરવાથી, તેજ શબ્દ આડે એવી પ્રત્યક્ષતા છે અને નૈયાયિક પક્ષમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ્યથી શબ્દ અનિત્ય છે, વાસ્તે બંને પક્ષ પ્રમાણ્ય સિદ્ધ છે. ૧-૧-૧૨

પૂર્વ સૂત્રમાં શબ્દ નિત્યપક્ષમાં તથા શબ્દગ અનિત્યપક્ષમાં પ્રમાણ્ય કહેવાથી એ સંશય છે કે બંને પક્ષ સાચા છે અથવા એક પક્ષ સાચા છે? અને એક પક્ષ સાચા છે અથવા અનિત્યપક્ષ સાચા છે? તે સંશયનું નિવારણ કરીએ છીએ:—

(સૂત્રમ્) સતઃપરમં દર્શનં વિપયાનાગમાત્ ॥ ૧-૧-૧૩ ॥

(ટીકા) સતઃનિત્યસ્ય શબ્દસ્ય પરં અર્શનં અપ્રત્યક્ષકુતઃ વિપયાનાગ-

માત્ કદાચિત્ ઉચ્ચારિત્ શબ્દસ્યૈવ વિપયત્વેનોપલબ્ધેઃ ॥

એકવાર ઉચ્ચારેલ શબ્દ કેટલોક કાળ વિષય રૂપે ઉલ્લખ્ય (સત) થાય નહિ તો પણ કાલાન્તરમાં પૂર્વકાલમાં ઉચ્ચારેલ શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે. અર્થાત્ કાથીમાં દેવદત્તાના શિષ્યોએ ઉચ્ચારણ કરેલ શબ્દ (રૂપેત્વા દત્તવાન્નિ મત્ર) ને કાલાન્તરે પ્રયાગમાં યદુદત્તાના શિષ્યો ઉચ્ચારણ કરી પ્રત્યક્ષ કરે છે અને કોઈ કાળમાં અપ્રત્યક્ષ થાય છે, પુનઃપ્રત્યક્ષ થાય છે; વાસ્તે પુનઃપુનઃ પ્રત્યક્ષ થવાને યોગ્ય શબ્દ અનિત્ય નથી, કિન્તુ નિત્ય છે. જેવી રીતે કોઈ પુરૂષ પોતાના ઘરથી બહાર ગયા બાદ તે પુરૂષના સખથી જન તેમને મદાનમાં નહિ દેખવાથી તેમનો નાશ, અને પુનઃપોતાના ઘરમાં આવ્યા બાદ પ્રત્યક્ષ થવાથી તે પુરૂષની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર કરતા નથી, તેવીજ રીતે શબ્દને પણ પ્રત્યક્ષ તથા અપ્રત્યક્ષથી ઉત્પત્તિ તથા નાશ મનાય નહિ. માટે પુનઃ પુનઃ દેશાન્તરમાં કાલાન્તરમાં પ્રત્યક્ષ યોગ્ય શબ્દ નિત્ય છે, વાસ્તે ઉક્ત સંશયની હેતુતા છે નહિ. ૧-૧-૧૩.

(આગળ ચાલુ.)

સ્વામી શાન્ત્યાનંદ સરસ્વતિ ॥

॥ કાલના પડદામાં ચીરા ॥

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૨૦ થી.)

સાતમો જન્મ.

આ સમયની આપણી વાર્તા આપણને બીજા ખંડમાં દોરી જાય છે. આપણે નાયક આ સમયે મુદ્દા અને અજીતસિંહનો પુત્ર હતો; તેના જોડીયા ભાઈનું નામ મુધન્વા હતું; તેજપાલ અને રાજગિંદ તેની ભગિનિઓ હતી. ઉત્તર આફ્રિકાના એક રાજ્યમાં ઈસુ. પૂર્વે ૧૮૨૦૯ માં તેનો જન્મ થયો હતો. આ રાજ્યમાં વર્તમાનમાં આપણે જે રથગોને અદ્દશ-રીયા અને મોરોકોનાં નામ આપીએ છીએ તેનો સમાવેશ થતો હતો. જેમ વર્તમાનમાં જે સહરાનું રણ છે તે તે સમયે સમુદ્ર હતો તેમ આ રાજ્ય વિભાગ એક ખેટ સમાન હતો. આ દેશમાં વસતિ જાતિ કુશદીપની એમાઈટ જાતિ હતી; વર્તમાનકાલના ઉચ્ચ આરબ વર્ગોથી એ લોક ધણા જુદા પડી આવતા નહિ. તેમનો સુધારો એક રીતે મલોજ આગળ વધેલા પ્રકારનો હતો, વિદ્યાની ધણીજ હંચી દીમત અંકાતિ. સામાજિક અવસ્થા સારી રીતે જળવવામાં આવતી. શીશ્પચાસ અને કોતરકામ ઉચ્ચ પ્રકારનું જેવામાં આવતું, રસ્તાઓ અને આરામો આકર્ષક રાખવામાં આવતા. ખાસ કરીને ધુવારાઓની સુખ્યા મોટી રાખવામાં આવતી; કેટલીક રીતે પ્રાચીન રોમમાં થતું હતું તેમ પર્વતોમાંથી ખુદ્દિપર્વક પોન્જી નહેરા મારજતે આ સર્વમાં પાણી લાવવામાં આવતું.

ખેટની દક્ષિણ: બાજુએ એક સહરા પરામા કીર્તિકુમાર રહેતો હતો— એટલે સહરા સમુદ્રના હજરતીસરે તેને કાલ હતો. તેનો પિતા મુદ્દા સહરનો મુખ્ય જજન અને કારભારી હતો; જાતિમાં તે અતિ સમૃદ્ધિવાળો અને લાગવગ વાળો ગણાતો હતો; તેની વિદ્યા જાગીરો હતી, તેમજ તેનાં પોતાનાં અનેક બંદાઓ ચાલતાં હતાં. દંત્રુએ જાગીરોની વ્યવસ્થા કુલ-પતિ સંસ્થાનુસાર ચાલતી હતી. પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે મુદ્દાને પોતાના સમયનો મોટો ભાગ નગરમાં ગાજવાનો હોવાથી જમીનોની વ્યવસ્થા મોટે ભાગે પોતાના મુખ્ય સેવક કાલિના દાયમાં સોંપવામાં આવી હતી; ને તેના વતી કુશલતાથી, વફાદારીથી વ્યવસ્થા કરતો હતો. તેની વિદ્યા જાગીરના મધ્યમાં આવેલા ગ્રામ-ગૃહમાં જોડીયા કીર્તિકુમાર અને મુધન્વા બામ્પગલમાં મોટે ભાગે વસતા હતા; નાગરિકજીવન કરતાં આનું આખ્યજીવન આ કિમયેને પર્ણજ પર્વદ પડતુ ત્યાં આગળ તેઓ વારંવાર મુખ્ય સેવકના પુત્ર જસવંતસિંહ અને પુત્રી રમામાંયે રમતા હતા; અન્યની સાથે તો બા સિંહ બાવ બગી લીલાઓ પણ તેઓ ખેલતા હતા.

તેઓ મોટા થતા ગયા તેમ તેમને અતિવિખ્યાત થયેલા વિશ્વવિદ્યાલયના વર્ગોમાં હાજર રહેવા માટે નગરમાં વિશેષ રહેવાનું થતું. આસપાસના પ્રાંતોમાંથી આવેલા ત્યાં વસનારા અભ્યાસિઓની સંખ્યા મોટી હતી; મુધન્વા અને કીર્તિકુમારની પેઠે પોતાનાં શુદ્ધોમાં વસતા દિવસે અભ્યાસ કરનારા પંડિતોની સંખ્યા પણ ઘણી હતી. છતાંએ આ વિશ્વવિદ્યાલયનો કાર્યક્રમ તેના આવાસો કરતાં ઘણોજ વધી ગયો હતો. તેની સગવડ દરેક પ્રકારે ખામી ભરેલી બની ગઈ હતી.

તેમાં ધર્મની, ગણનવિદ્યાની, ભાષાસાહિત્યની અને વાદ્ પાઠવની—અથવા વિશેષ નહિતો વાદવિવાદ અને બાષણમાં નિપુણતાની પદ્ધતિઓ આપવામાં આવતી. વળી તેમાં તલવારની કુશલતા માટે, બાલો ફેંકવા માટે, હસ્ત લેખોને પ્રકાશમાં લાવી સમન્વયવા માટે ઇનામો આપવામાં આવતાં. અભ્યાસિને મુદ્દકલાની કેલવણી મળેલી માનવામાં આવતી, તેને સખ પ્રકારે અવિવાહિત જીવન ગાળવું પડતું,—તેને એક પ્રકારના સાધુ-સૈનિક બનવાનું હતું; પરંતુ આ વિશ્વ વિદ્યાલયની શીઘ્રભામિ વૃદ્ધિને લીધે અને સગવડની ખીલકુલ ખામીને લાઘવે આવા પ્રકારની કેલવણી પ્રત્યે કેટલીક રીતે બેદરકાર રહેવામાં આવતું.

સુરન્ના અને કીર્તિકુમારે હમેશનો અભ્યાસક્રમ સંપૂર્ણ કર્યો; ખાસ કરીને કીર્તિકુમારમાં પોતાના વિદ્યાલય માટે અદ્ભૂત પ્રકારનો ઉત્સાહ ઉભારાઈ જતો હતો. તેના સુધારા વધારા માટેની તેણે સર્વ પ્રકારના યોજનાઓ યોજ કાઢી હતી; વારંવાર (માત્ર મુધન્વાના આગળ) તે એકાંતમાં દર્શાવતો, કે તે તેની પાછળ પોતાનું સમય જીવન અર્પણ કરશે, અભ્યાસિઓ ા સંખ્યા બમણી કરીને સમગ્રદેશના વિસ્તારમાં તેની ખ્યાતિને પ્રસાર કરશે. તેણે પોતાના બંધુમાં પોતાનો ઉત્સાહ પ્રેર્યો; પોતાના પિતાનું મરણ થવાના પ્રસંગે, કીર્તિકુમારને વિશ્વવિદ્યાલયની બાબતને એક જીવનભરનું કાર્ય બનાવવા જેટલો ખીલકુલ છૂટો રહેવા દેવા માટે, મુધન્વાએ જગીરોની સર્વ પ્રકારની બચવસ અને પોતાના પિતાથી ઉતરી આવતાં અનેક પદોનો વારસો પોતાને માથે ઉઠાવી લેવાનું વચન આપ્યું;—પરંતુ જાણે કે તેમના જીવનના વ્યાવહારિક પક્ષમાં તે જાતે આગળ પડતો ભાગ બજાવતો હોય તેમ દરેક બાબતમાં તે તેની પાસેથી અમૂક ભાગ પડાવતો.

જે કે કીર્તિકુમારનું મસ્તક બાવિઠાલ માટેની ઉચ્ચ પ્રકારની યોજનાઓથી ઉભરાઈ જતું હતું, છતાંએ તે આપોઆપ આવી પડતી કોઈ પણ પ્રકારની સેવા બજાવવાના, સરખામણીમાં દિસાજ વિનાના નાના વર્તમાન પ્રસંગોની જરા પણ ઉપેક્ષા કરતો નહિ; આથી અધિકારીઓનું લક્ષ હેરાયું, તેથી સમય આવતાં સ્વાભાવિક રીતે તે ચાલી નીકળ્યો હોત તેવા સમયે તેમણે તેને તેમના હમેશના અધિકારીમાંનું એક પદ આપવા માંડ્યું. તેણે આ પદનો આનંદથી સ્વીકાર કર્યો; બીજાઓ જે દૂર દૂરે એવું કોઈ પણ પ્રકારનું કાર્ય ઉઠાવી લેવાના તેના જિત્તાહવડે અરબલિત ચાતુર્વેવડે, સમય મંડલના લાભ માટે અચલ ભક્તિવડે તે એટલો બધો આગળ વધ્યો કે નગરની ઉપરિ સભાએ તેને તેના ત્રીસમા વર્ષમાં જ એક મતે વિશ્વવિદ્યાલયના ઉપરિપદમાં પસંદ કર્યો; કોઈએ કોઈ પણ કાલે આ પદ ધારણ કર્યું

હોય તેમના કરતાં તે ધણી જ નાની ઉમરનો હતો; છતાંએ ઉપરિસભામાં તેના વિરુદ્ધ મત આપનાર માત્ર એક પુરુષ તે તેનો પિતાજ હતો. આ વાતની જાણ થતાં, મતની એકના મિદ્ધ કરવા માટે તેના સાથી સભ્યો તેનો વિરુદ્ધમત પાછો ખેંચી દેવારાવવાની બાબતમાં એકજ નેડાયા. વિશ્વવિદ્યાલયનાં બસા માટેની પોતાના પુત્રની બક્ષિતને તે સારી રીતે પીઝાને છે, એમ કહીને તેણે આ વાત એકદમ કબુલ કરી; આથી વધારે ઉત્સુક કોઈ પણ અન્ય પુરુષ મંગી શકત નહિ, એવા તેના સાથી સભ્યોનાં અભિપ્રાય સાથે તે સંપૂર્ણ રીતે મળતો થયો. તેની અતિ યુવાનવયને લક્ષમાં લેતાં, તથા કદાચ પોતાના ઉપર પુત્ર પ્રેમની અણુધારી અસર ના ધર્ષ જાય તેટલા માટે તેણે પ્રથમવાર તેના વિરુદ્ધમાં મત આપ્યો હતો.

આખરે કીર્તિકુમારના હાથમાં સંપૂર્ણ સત્તા આવતાં, તેણે કાર્યને આરંભ કરવામાં જરા બધું સમય ગૂમાવ્યો નહિ. સર્વથી પ્રથમ તો તેણે પોતાના પિતા પાસે વિશ્વવિદ્યાલય અને તેના આરામો માટે તેની વિશાલ જમીનના લગભગ અડધા ભાગની માગણી કરી; ઘરણુમાં તેણે જણાવ્યું, કે વિશ્વવિદ્યાલયને દબે નગરના મધ્યભાગમાં અપૂર્ણ સગવડવાળું ખરાબ દેશમાં રહેવા દેવું જોઈએ નહિ, પરંતુ સમુદ્રની નજીકમાં એકાદ આરોગ્યપ્રદ આશ્રમ સ્થાપનાં તેણે વિશાલ અને સ્વતંત્ર આલય હોવું જોઈએ. તેના પિતા અને મુખ્યવાએ ખુશીથી જરૂરની જમીન આપવાનું કબુલ કર્યું; પછીથી કીર્તિકુમાર પોતાની વિશાલ યોજનાઓ માટે જરૂરના પૈસાની ખુબી મેળવી શકે એકઠી કરવાના કાર્યમાં જોડાયો. પોતાના બધું પૈસાને તેના દેશાભિમાનને જામત બનાવવામાં તે સફલ નિવડ્યો; તેથી કેટલાંકે તેને પૈસા પૂરા પાડ્યા, બીજાઓએ મજૂરો પૂરા પાડ્યા, વળી કેટલાંકે તેને અનેક સાધનો બક્ષિસ આપ્યાં; અદ્ભૂત પ્રકારે ટૂંકા સમયમાં ખરેખરી રીતે વિશાલ વિસ્તારમાં કાર્યને આરંભ થવા લાગ્યો. વિશ્વવિદ્યાલયનાં સર્વ પ્રકારનાં વિવિધ કાર્યો માટે સગવડ ભરેલાં વિશાલભવનો બંધાતાં હતાં, એક પ્રકારના વિશાલવિસ્તારમાં આડપંક આગરોની યોજના યોજાતી હતી. યુવાનીઓએ માટે એક પ્રકારના ખુલ્લી હવાના છવનની ઉપયોગિતાનો કીર્તિકુમારમાં પ્રબલ સંસ્કાર પડેલો હોવાથી, તેના વિશ્વવિદ્યાલયના વિવિધ વિભાગો એક પ્રકારે નિશ્ચિત કરેલી વિચિત્રયોજનાનુસાર યોજાતા હતા. માત્ર દેશનાં અનુકૂળ હવા પાણીને લીધે તથા તેને મળેલી શ્રમિકા વિશાલ વિસ્તારને લઈ આવી યોજના મંજૂર થતી હતી. ખગોળવિદ્યાના અવલોકન માટેના એક જરૂરની ઘટનાને બાદ કરતાં કાર્ષ પશુ ભવનનો બીજો માળ રાખવામાં આવ્યો નહતો, દરેક કાઠડી પણ જુદી જ બાંધવામાં આવતી.

આ વિશ્વવિદ્યાલય એક ભવનરૂપે નહતું અથવા સાધારણ રીતે કેટલાંક ભવનોના સમૂહરૂપ પણ નહતું; પરંતુ એક વિશાલ બાગમાં આસપાસ યોડા યોડા ગાળા રહેવા દઇને મંખ્યાળધ કોઠડીએ બાંધવામાં આવી હતી; આમાં એક બીજામાં જવા આવવા માટેના નાના માર્ગો આવેલા હતા. તેમાં વચ્ચે વચ્ચે ફૂવારાઓ ફોગે, અને નાના નાના પાણીના ધોધ આવી રહેલા હતા. જુદા જુદા વર્ગોઃઅથવા વ્યખ્યાન ગૃહો માટે 'જરૂરનાં જણાય એવાં કેરકા અને પ્લેટફોર્મોવાળાં સ્થલો ખુલ્લી હવામાં જુદો નીચે રાખવામાં આવતાં;

અગમ્યેતીના ઉપાય તરીકે આવા કાર્ય માટે એક કોટડી તૈયાર રાખવામાં આવતી, ઝડપે ખરાબ હોય સારે જ તેનો ઉપયોગ થતો. અલગત આવી ઘટનાને લીધે જુદાં જુદાં ગૃહે એક અતિવિશાલ વિસ્તારમાં પથરાઈ ગયાં હતાં, તેથી એક વર્ગમાંથી બીજા વર્ગમાં જતાં એક અભ્યાસિને લંબાણુ પથ કાપવો પડતો; પોતાની કોટડીમાંથી જોજનગૃહમાં જતાં પણ તેને આવી કસરત કરવી પડતી. વિદ્યાર્થીઓની ખાનગી કોટડીઓની દ્વારો એક બોળની પછીત સામાન્ય રહે તેમ ગોઠવવામાં આવી હતી, દરેક કોટડીનું દ્વાર સીધેસીધું બાગમાં જ ખૂલતું હતું, તેની આંતરવ્યવસ્થામાં બીજી કોઈ પણ કોટડી સાથે તેનો વ્યવહાર રાખવામાં આવ્યો નહોતો. દરેક કોટડીમાં તાજા પાણીનો પ્રવાહ સતત વહેતો રાખવામાં આવતો, જરા પણ ડાઘાડુધી વિનાની સ્વચ્છતા પળાવવામાં આવતી; વિદ્યાર્થીઓને બીલકુલ ચાર દિવાલોની બહાર જ વસવાનું ઉત્તેજન આપવામાં આવતું; કોટડીઓનો તેમને માત્ર નિદ્રા માટે ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવતો.

વિશ્વવિદ્યાલયને શહેરમાંથી જંગલમાં લઈ જવાની કીર્તિકુમારની યોજનામાં દિવસના વિદ્યાર્થીઓના લાભમાં આધ ઉઠાવવામાં આવતો હતો, તેથી તેમની મુશ્કેલીને દૂર કરવા માટે તેમને લાવવા લઈ જવાની યોજના ઘડવાનું તેણે વચન આપ્યું હતું. આવા વચનને પાર પાડવા માટે તેણે પાણીની શક્તિવડે ચાલતી એક અદ્ભુત પ્રકારની ખડક-ટ્રાન્સેની યોજના યોજી કાઢી. દેશની કુદરતી રચનાને નિહાળતાં તેને આવી ખાખતના સબવની સ્થાના મળી આવી હતી. વિશ્વવિદ્યાલય અને આ શહેરની વચ્ચે કીનારે કીનારે આશરે ત્રણ સેંકે ફીટ ઉંચી એક પર્વતમાલા વિસ્તરતી હતી; આ પર્વતમાલાના લગભગ મધ્ય ભાગમાં થઇને એક નદી વહેતી હતી જમીનની અંદરના ઘણા આધેના ભાગથી અંદરનીને તેણે નદીના કેટલાક પાણીને ભિન્ન માર્ગે વાળીને પર્વતના શિખરના સમાનાંતરમાં વહેતા બે પ્રવાહો યોજી કાઢ્યા. પછી તેણે સારી રીતે ધોડેલા પથ્થરોના એક સપાટને સીધા માર્ગની યોજના કરી; કેટલેક ભાગે વર્તમાનકાલની ખરડ ઉપર ચાલતી “સ્લેન્” નામની ગાડીઓની યોજનાનુસાર તેણે તે માર્ગ ચક્રો ઉપર હલકી ગાડીઓ ચલાવવા માંડી; આ માર્ગમાં ઠેકઠેકાણે ખસેડી શકાય એવી બેવડી પાણીની ટાંકીઓ રાખવામાં આવી હતી, તે પર્વતના મુખડા ઉપર સ્તંભોની વચ્ચે એક હાથડોલીકલીશટની પેઠે ઉંચે નીચે આવતી જતી હતી. જ્યારે તેને એક ગાડી ચલાવવી હોય સારે તે એક ટાંકીને પાણીથી ભરીને પર્વતની નીચે જવા દેતો; તેના વળતને લીધે ઉપડવાના સ્થલ આગળથી પર્વત શિખર સુધી ગાડી ખેંચાઈ આવતી; (ગાડીને ટાંકી સાથે દોરડાવડે બાંધી લેવામાં આવતી) ત્યાં આગળ એ દોરડે એકદમ છૂટો કરવામાં આવતો, બીજા લીફ્ટનો દોર જોડવામાં આવતો, તે વડે તેવી જ રીતે તેને બીજા સો વાર ખેંચી જવામાં આવતો; આ પ્રમાણે વારંવાર ચતા દોરડા બદલાના એક ક્રમવડે ગાડીને, એક ઘોડાની મુસાફરી કરનાં પણ વધારે ઝડપથી બધા માર્ગે થઇને વિશ્વવિદ્યાલય પાસે લાવવામાં આવતી. કરોળીનાના જંગલો જેવી દરેક ગાડીમાં એકાદ ઘોડો ખેંચી શકે તેના કરનાં વધારે વિદ્યાર્થીઓને લઈ જવામાં આવતા. પર્વતની તળેડીએ આવી પહોંચતાં દરેક ટાંકીને એકદમ ખાલી કરી નાખવામાં આવતો, નીચે ઉતરતી ભરેલી ટાંકી, નીચેની ખાલી ટાંકીને ઉપર ખેંચી લેતી તથા સાથે સાથે ગાડીને પણ અગળ ખેં-

ચતી. આ પ્રમાણે સાથે સાથે સમકાલે દોડતી ગાડીઓની એક મોટી સંખ્યા રાખવાને તે શક્તિવાન થયો, કારણ કે એક વિભાગમાં એક વખતે માત્ર એક જ ગાડી ખેંચી શકાય એમ હોવાથી અચડાઅચડી થવાનો કોઈ પ્રકારનો ભય નહતો. બધી ગાડીઓ પ્રભાતમાં એક દારની દારમાં શહેરની બહાર દોડતી હતી, સાંજે તેમાં પાછી ફરતી હતી. આરંભ કાલની આવી ટ્રામવેમાં વિદ્યાર્થીઓને કોઈ પણ લીધા વિના લઈ જવામાં આવતા; પરંતુ થોડાક સમયમાં જ જણાઈ આવ્યું કે ત્યાં આગળ માલની લાવ લઈ જા કરવાનો આ એક સમયક બંધો માર્ગ છે; આથી દિવસના મધ્ય ભાગમાં જુદા પ્રકારની ગાડીઓનો કોઈ કોઈ વાર ઉપયોગ કરવામાં આવતો. પછી એમ બન્યું કે આ દિશામાં મુસાફરી કરવાની ઇચ્છાવાળા લોક વારંવાર આવવા લાગ્યા. પ્રથમ તો આવા લોક ગાડીઓમાં મુસાફરી કરવાની પરવાનગી માટે અરજી કરતા; પરંતુ ઢલે નો કીર્તિકુમાર એમ ફરમાવ્યું હતું, કે એક નાની રકમ બાડા તરીકે આપતાં કોઈ પણ દોનો ઉપયોગ કરી શકશે; આ પ્રમાણે એક બરેબરી ટ્રામવેની સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી. આગળ ઉપર વિચિત્ર ગરગડીઓને સ્થાને પાણીથી ચાલતાં ચક્રો યોજવામાં આવ્યાં હતાં; લાંબાને લાંબા લંબાતા દોરોની એક ક્રમાવલિ યોજવામાં આવી હતી.

કીર્તિકુમાર પોતાના વિશ્વવિદ્યાલયના વાસની યોજનામાં જ માત્ર યોગ્યલોકો નહતો; પરંતુ નેની આંતર વૃદ્ધિ તરફ પણ તે લક્ષ રાખતો હતો. તેનો કલ્પનામાં આવી શકે તેટલી દરેક રીતે આવી સંસ્થાને પરિપૂર્ણ જનાવવામાં તે મહેનત તેમજ પૈસા સામું જોતો નહતો; અમુક ખાસ વિષયો માટે ઉચ્ચશ્યાનિ પામેલા શ્રેણીઓની યોજના માટે તેણે સુડોનીસ ખંડમાં પણ તપાસ કરાવી હતી. (તેના આચારને માન આપનારાઓમાં પુષ્પદંતાચાર્ય, યશવર્મા, કીર્તિવર્મા, અને મુખાદુ આપણું લક્ષ ખેંચે છે. પુષ્પદંતાચાર્યની પત્ની વામદેવ હતી.) તેણે વિશ્વવિદ્યાલયના હસ્તલેખોના ખીયડી જેવા સંગ્રહનું વર્ગીકરણ કર્યું, તે માટે એક બચ્પુસ્તકાલય બંધાવ્યું. અનેક દેશોમાં બીજા હસ્તલેખો એકઠા કરવા માટે એન્ડ્રો નીમ્યા આ પ્રમણે ધણી કીમતિ પુસ્તકો તેના કબજામાં આવ્યાં, પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે વારંવાર એવું બનતું હતું કે તેની પાસે એક જ મંથનો અનેક નકલો આવતી તેથી તેણે બેવડી નકલોમાંની કેટલીકનો ઈજાસ, સુડોનીસ અને હિંદનાં પુસ્તકાલયો સાથે અદલોબદલો કર્યો. એટલું જાણવું આનંદકર નીવડે છે કે હસેવર્પાઈ તે સર્વદેવના પ્રતિનિધિરૂપે કાર્ય કરતો હતો ત્યારે દક્ષિણ હિંદમાં તેણે જાતે સ્થાપેલા તેના તેજ પુસ્તકાલય સાથે આ પ્રમાણે તે સંસ્થામાં આવ્યો. તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક બાબતો ઉપર ખામ લક્ષ રાખતો; તેણે લઘાયક-સાધુઓના જીવનના સર્વેશ્વરની નિષ્ક્રિય ફરીથી ચાલતા કર્યા; તેણે પોતાના મુલાકાતીઓને એક બરોબર કેળવણી લઈકરની કવાયત કરાવવા માંડી.

રાજના નિવાસસ્થાનરૂપ, દેશની રાજધાનીનું સદર આ હીપની ઉત્તર બાજુએ આવેલું હતું; પરંતુ તે ત્યાં આગળ ઘણા સમય પહેલાં જઈ આવ્યો હતો. ત્યાંના રાજા શુકદેવની મુલાકાત લઈને પોતાની યોજનાઓ માટે તેણે તેમનો ટેકા અને સહાય મેળવ્યાં હતાં. શુકદેવે જાતેજ વિશ્વવિદ્યાલયને ઉઘાડવાનો વાસ્તુવિધિ કરવો જોઈએ, એવી પણ તેણે

યોગના યોગ કાઢી હતી; આનું કારણ, રાજ ધર્મના મુખ્યમંત્રી તેમજ ઐહિકશાસ્ત્રક સમાન હતા એટલું જ હતું. આકાર્ય અદ્ભૂત પ્રકારની ધામધુમ વડે, શ્રેષ્ઠ પ્રકારની વિનિવડે પાર પાડવામાં આવ્યું હતું. આવા પ્રકારની ઉદ્ધાડવાની ક્રીયા કરવામાં આવી ત્યારે વિશ્વવિદ્યાલયનાં મકાનો કોઈપણ પ્રકારે પરિપૂર્ણ થયાં નહતાં, પરંતુ કીર્તિકુમારને રાગની મૂલાકાત કરાવવાનું કાર્ય શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું જણાઈ આવ્યું; આ વિધિ તેમને હાથે થવાથી વિદ્યાલયની ખ્યાતિમાં કંઈ ઝોર વધારો ચાલ એમ હતું.

કીર્તિકુમારે શાંત અને એકાંત જીવન પસંદ કર્યું હોત કારણ કે તત્ત્વશાસ્ત્રના કેટલાકે અર્થો ગુંથવાની તેની ઇચ્છા ઉઠેટ હતી, પરંતુ પોતાના જીવન-કાર્ય તરીકે માની લીધેલા બહાલા વિશ્વવિદ્યાલયની વ્યવસ્થા કરવાનું કાર્ય તેના ઉપર આવી પડવાથી તેણે પોતાની ખાતની યોગનાઓનો ભોગ આપવાનું કર્તવ્યરૂપ માન્યું. તેનાં લક્ષ્ય કૌમુદિ સાથે થયાં હતાં, બાલકોની વૃદ્ધિ સારી થઈ હતી. યુધ્ધેવ આ વખતે તેની મોટી પુત્રી બન્યા હતા; તે તેના વિશ્વવિદ્યાલયના કાર્યમાં અત્યંત મમતા અને આનંદ દર્શાવતી; ખરેખર તેની યુવાન જીવનની કલંક લગાડતા એક અમુક દુઃખકારક બનાવ બન્યા પછી તેણે પોતાનો બધો સમય તેના કક્ષ્યાણમાં જ ગાળવા માંડ્યો. બીજી પુત્રી માલતિ એક ઉચ્છૃંખત અને કોઈ બાલા હતી; તેના મનોનિરોધની ખામીને લીધે તેણે કુટુંબમાં મહાન સંકટ કંપજન્યું, કારણ કે તેની બહેન યુધ્ધેવનું પાણિમહણ કરવા ઉત્સુક બનેલા વજના તીવ્રપ્રેમપાશમાં તે ફસાઈ. યુધ્ધેવ (શ્રી) ક્યારનીએ વજનું પ્રેમસ્થાન બની હતી તેથી તેણે માલતિના હૃદયમાં તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ, આવી બેદરકારીને લીધે તેનું મન વ્યથ બન્યું. તેનો પ્રેમાવેશ એટલો બધો ઘેલછા ભરેલો બની ગયો કે તેણે સર્વ પ્રકારના સાધારણ વિનયને દૂર કરીને તેના તરફ બીલકુલ અયોગ્ય આગ્રાહસકા કરવા માંડ્યા; આથી રૂતોહ મળે તો તેને બેઠે બેઠે પણ લક્ષ માંડમાં બેઠી શકશે, એમ તેનું માનવું હતું. યુધ્ધેવ (શ્રી) પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમને લીધે તે આ સર્વથી અબેદ રહ્યો; સર્વ પ્રકારના હાવભાવ પ્રત્યેના તેના તિરસ્કારને લીધે માલતિ એટલી બધી આવેશમાં આવી ગઈ કે તેણે કોઈ અને કોઈના ઉન્માદમાં તેને ખંજર ભેંકી પાડ્યું.

તેના ખંધુ ક્ષોભચંદ્રને આ ખૂનની જાણ થતાં, પોતાની બહેનનું રક્ષણ કરવા માટે તથા કુટુંબના એક સ્ત્રીજનથી થયેલા આવા અવિચારી કાર્યથી ઉપજ આવતા કલંકમાંથી તેને સાચવવાના ઉદ્દેશથી તેણે આ બાબત પોતાને માથે બેઠારી લીધી. આ ઉપરથી તેની પોતાની કબુલાત વડે તેને ખુન માટે પકડવામાં આવ્યો; મુઠાએ (પુ) હાલમાં નિવૃત્ત નિવાસ અગિયાર કરેલો હોવાથી, તેને તેના કાકા જજન મુખન્યા આગળ ખડો કરવામાં આવ્યો. મુખન્યાને કુટુંબમાંજ બનેલા આવા બનાવથી ઘણો બધ ઉપજ આવ્યો પરંતુ તેણે પોતાનું ન્યાયનું કાર્ય જાણે કે તેને પોતાની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ ના હોય એમ ગણીને ચલાવ્યું. અનેક પ્રકારના અનેક કેસોમાં ઘણો અનુભવ મળવાથી તેણે કેટલીક જુઠાનીમાં વિરૂદ્ધ જતી બાબતોને લક્ષમાં લઈને કેટલાક અનુચિત પ્રશ્નો પૂછવા, આખર તેણે આ કેસમાં બીલકુલ માનવાની ના પાડી અને કેસને વધારે શોધ ચલાવવા માટે ફરીથી તેપાસ

થવા મોકલ્યો. જોકે ભાલચંદ્ર પોતાના જ્ઞાતાં માટે હડ સહિત આમલ દર્શાવતો હતો છતાં આ જ્ઞાતાંના ઉડણુમાં કંઈક વધારે સમાવેશ થતો હોવાની તેની ખાત્રી થવાથી તેણે આ કેસને આ પ્રમાણે અનેકવાર લખાવ્યો; પરંતુ કાલદો અનિશ્ચિત વિલંબ ચલાવવાની રજા આપી શકતો નથી; તેની આવી આનાકાનીને, અપરાધિ તેનો બચિત્તે હોવાને કારણરૂપ માનનારાઓનો, સ્વાભાવિક રીતે ખોટ નહતી.

આખરની પડીએ સદ્ભાગ્યે બુધદેવની (સી) આંતરદષ્ટિને આ જ્ઞાતાંના સત્યમાં શંકા થઈ આવી. (તેણે જણાવી દીધું કે આ સત્ય તેને એક સ્વપ્નમાં પ્રત્યક્ષ થયું છે.) તેણે એટલા બધા બારપૂર્વક માલતિને અપરાધી જણાવી કે આખરે તેણે શું-હો કબુલ કર્યો, કોઈ સમક્ષ સાક્ષતારી તપાસના કલંકમાંથી બચવા માટે તેણે આત્મઘાત કર્યો અલ-બત ભાલચંદ્રને એકદમ છૂટો કરી દેવામાં આવ્યો. પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે આવા બનાવથી ઉભયે કુટુંબો ઉપર શોકની છાયા છવાઈ રહી. તેમને માટે સઘળે પસરેલી શોકમાન્ય દવાની લાગણી જોવામાં આવતી.

બુધદેવે, વજ માટે ઘણો સમય ખરાબગરના શોકમાં ગાળ્યો; તેના મરણ પછી તેણે લગ સંબંધી સર્વ પ્રકારના વિચારને દૂર કર્યો; પોતાના પિતાને તેના વિદાલયના કાર્યમાં સદાય થવામાં તેણે પોતાની જાતને સંપૂર્ણરૂપે અર્પણ કરી દીધી. તેની માતા કૌતુહિના મનમાં પણ આ વિશેની શું સચનાઓ ઉમરાઈ જતી હતી; ભાલચંદ્ર પણ પોતાના પિતાના કાર્યમાં સારી રીતે સહાય કરતો હતો. પોતાની બહેનના રક્ષણના હેતુથી હોવા છતાં ખૂન સંબંધી બોલામણા અમત્યને લીધે ભાલચંદ્રને મનમાં ઘણાજ પરિતાપ થવા લાગ્યો; તેથી તે એક યોગિનું જીવન ગાળતા પંડિત અને પવિત્ર પુરુષ બૃહસ્પતિની સલાહ લેવા ગયો; તેઓ અમુક અમુક પ્રમંથે વિશ્વવિદ્યાત્રયમાં તત્ત્વચાત્ર અને અધ્યાત્મવિદ્યાનું બ્યાખ્યાન આપવા માટે એટલે દૂર દુનિયામાં નીકળી આવતા હતા. બધી પ્રજામાં તેમનું ધણુંજ માન હતું, તેમને એક વિશ્વાસુ સલાહકાર તરીકે ગણવામાં આવતા. આ ઉપરથી ભાલચંદ્રે તેમની પાસે જઈને પોતાનું સર્વ જ્ઞાતાં જણાવ્યું અને ઉમેર્યું કે તેણે એક પાપકર્મ કર્યું હોય એમ તેને લાગે છે તેથી યોગિનું જીવન ગ્રહણ કરીને તેનું પ્રાયશ્ચિત કરવાની તેની મરજ છે. બૃહસ્પતિએ તેને વિશ્વાસ આપતાં જણાવ્યું. કે તેઓ પાપ કર્મને ટેકો આપી શકતા નથી છતાંએ તેઓ તેના ઉદ્દેશ હિતમતાની સારી રીતે કદર કરે છે. તેમણે તેના દુનિયાનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર દૂર કરાવ્યો; દુનિયામાં વસીને, તેની સેવામાં જાતનું અર્પણ કરીનેજ તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની તેમણે સલાહ આપી. પોતાની ખાસ પસંદગીના કાર્ય તરીકે તેને વિશ્વ-વિદ્યાત્રયની પ્રવૃત્તિમાં જોડાવતું એકદમ ગમી ગયું. આ બાબતમાં બૃહસ્પતિએ પણ પોતાના ખરા અંતરનો ટેકો આપ્યો.

એક ચિકિત્સક તરીકે પણ બૃહસ્પતિની કેટલીક ખ્યાતિ પસરી હતી; છતાંએ આ કાર્ય એટલું બધું તેમના તરફથી કરવામાં આવતું હોય એમ લાગતું નથી; કારણકે કોઇ કોઇ વાર સૂર્ય દેવ તેમની મારફતે શક્તિ પ્રેરીને રોગશમન કરતા હતા. વિશ્વવિદ્યાત્રયમાં બનેલા એક હતભાગ્ય અકસ્માત પછી કીર્તિકુમારની જાતના સંબંધમાં જ આ પ્રમાણે રોગશમન

કરવામાં આવ્યું હતું. કીર્તિકુમારના બીજા પુત્ર કર્મપાલે એ સમયના ગ્લામણુ સાચનો અભ્યાસ અત્યંત પ્રેમપૂર્વક ઉપાધી લીધો હતો; તે દેશના ઉસ્તાદો પાસેથી વધારાનું જ્ઞાન મેળવવા માટે તેણે ઇજિપ્ત જઈને દૂર દૂર મુસાફરી કરી હતી. તેણે અનેક ઉપદેશ અને અગત્યના શોધ કર્યા હતા, ને હંમેશાં પ્રયોગ કરી જોવામાં લાગેલો રહેતો; કાંઈ કાંઈ વાર તો તે અતિ સાહસિક પ્રકારના પ્રયોગમાં જોડતો, આ બાબતમાં તેની બહેન બુધદેવ પણ ધણેજ આનંદ લેતી. કેટલાક નવીન પ્રકારના પ્રયોગનાં પરિણામ તપાસવા માટે એક દિને કીર્તિકુમારને પ્રયોગ શાલામાં બોલાવવામાં આવ્યો હતો ત્યારે એક બધાં કર ધડાકો થયો તેથી બુધદેવ આ : કર્મપાલ બેથુક બની ગયાં, બુધદેવનાંતો કપડાં પણ સળગી ઉઠ્યાં. આગળ ધસી જઈને પોતાના હાથ વડે જવાલાઓને હોલવી નાખીને, કંપવી નાખે એવા પ્રવાહી અગ્નિના ખાખોચીઆમાંથી બુધદેવના (સી) શરીરને બહાર ખેંચી લાવીને તથા આ પ્રમાણે નિઃસંશય તેની જીંદગી બચાવીને આવા સંકટ સમયે કીર્તિકુમારે પોતાનું ચોખ્ખું કર્ણાવી આપ્યું. આ પ્રમાણે વર્તતાં તે પણ બહુ જ ખરાબ રીતે દાઝી ગયો, આના પરિણામમાં તેને બૃહસ્પતિ પાસે લઈ જવામાં આવ્યો હતો. તેમણે કેટલાક ધા અને ફાંદાઓ ઉપર ધીમેથી પોતાના હસ્તો વડે માર્ગન કર્યું, ખાસ પ્રકારે પ્રાણતત્ત્વવાળું બનાવેલું અમુક પ્રકારનું તેમ તેમના ઉપર લગાવ્યું, પછીથી કુશળતા સહિત તેમના ઉપર પાટા બાંધ્યા; કીર્તિકુમારને અમુક સમય સુધી આવા પાટાઓને હાથ ના લગાવવાનું જણાવ્યું, અને તેટલા સમયના અંતે જો તેમને દૂર કરવામાં આવશે તો બધા ધા ફાંદા ગયલા જોવામાં આવશે એમ ખાત્રીથી કહ્યું. આ પ્રમાણે વર્તતાં બધું મરી ગયલું જણાયું. એટલું સફામાં લેવા જવું છે, કે બૃહસ્પતિ પોતાના પ્રાણરિનિભયના પ્રયોગોમાં સર્વદેવના નામનો ઉપયોગ કરતા હતા. કીર્તિકુમારના ઉપર પ્રયોગ કરતાં પણ તેમણે, “હું તેને તારા નામથી અને તારા કાર્ય રૂપે આરામ આપું છું,” એમ કહીને સૂર્યદેવનું આર્હાન કર્યું હતું. કીર્તિકુમારે સાવચેતી રૂપે એક દમ લીધેલા માર્ગથી બુધદેવને (સી) માત્ર ચોડું ધણું નુકસાન થયું હતું, પરંતુ બહુની પાસે બેઠેલો કર્મપાલ એકે બાગ્યેજ જરાપણ દાઝ્યો હતો છતાંએ ધડાકાના બચને લીધે તેને ધણુંજ નુકસાન થયું હતું.

કીર્તિકુમારને બૃહસ્પતિના કાર્યક્રમમાં એટલો બધો રસ પડ્યો, કે પછીથી તે પ્રાણ-વિનિયમથી રોગચાળાવિધા શિખવા માટે તેની પાસે ગયો; તેણે આવી કલાનો પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં કેટલીક કુશળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. એકવાર બૃહસ્પતિ જાતે માંદા પડ્યા ત્યારે કૌમુદિએ તેમની ખરા દિલથી સેવા ઉઠાવી હતી.

વળી એક અન્ય પ્રસંગે બૃહસ્પતિની ગ્રન્થ વિદ્યાની યોડી ધણી કુશળતા ક્રુદ્ધબના જીવનમાં કેટલીક રીતે ક્રિયોગી થઈ પડી. વિશ્વવિદ્યાલયમાં પડતી એકાદ રમના પ્રસંગે નિકટમાં આવેલા એક ગામડા ઉપર સદાસમુદના દક્ષિણ કીનારા તરફથી સીધી ચાંચીઆઓ. એ એક દમશે આવ્યો હતો, બૃહસ્પતિ ગમેતે પ્રકારના એકાદ સાધન વડે આવી પડનારા દમલાથી ભોમિયા બન્યા; (હાથ પર્વતના ચિખરે આવેલા તેમના એકાંત અવસોકન રમાન-માંથી તેમણે તેમના તરફ આવતો દોડીઓનો ઠાકો નિહાળ્યો હતો.) તેમણે સંક્રમ-વિ-

નિયમના સાધન વડે આવા બચથી કીર્તિકુમારને ભોમીયા કરવાની ગોઠવણ કરી. આ પ્રમાણે ત્રણ જમાનાઓને દર્શાવતા મુદ્દા, કીર્તિકુમાર અને સાલ્વ્યંદ્ર આ સમયે એક બીજાના નિકટમાં વર્તતા હતા; એ બધાએ એકદમ તે ગામડા તરફ ચાલી નીકળ્યા, દરેકના સામે થવા માટે ત્યાંના રહેવાસિઓમાં વ્યવસ્થા કરી. ગામડીઆઓ પાસે પૂરતાં હથિયાર પશુ ન હતાં તેમજ તેમને યુદ્ધનો મદારો પશુ ન હતો; એ તેઓ આગળથી ચેતવણી મળ્યા વિનાજ સપડાઈ જાય તો નિઃસંશય તેઓ જંગલી દૂમલો લાવનારાઓના ભોગ થવા વિના રહેજ નહિ. પરંતુ તેમને દોરનાર અને ઉત્તેજનાર ત્રણ ગૃહસ્થો હાજર હોવાથી, તેમણેજ તેમના બચાવની એક નિશ્ચિત યોજના યોજેલી હોવાથી, તેઓ અતિ ઉત્તમ પ્રકારનું કાર્ય બજાવવાને સમર્થ નીવડ્યા. આપણા ધીર નાવકોને, શત્રુઓને ભૂમિ ઉપર ઉતરતાં અટકાવવાનું કાર્ય યોગ્ય લાગ્યું નહિ; તેઓ તેમને છેતરીને એકાદ ધૂપાવાના રથલમાં લઇ જવામાં ફત્તેહ પામ્યા; ત્યાં આગળ તેમની મોટી સંખ્યાને ઠાર કરવામાં આવી.

મુધન્વાનો નાનો પુત્ર પૂર્ણચંદ્ર તેની રમના દિવસોમાં આકસ્મિક રીતે ખીજ બે યુવાન સાથીઓ સાથે આ સમયે કીર્તિકુમાર પાસે રહેતો હતો. આ ખબર આવી પહોંચી ત્યારે ખાસ કરીને આ છોકરાંને પાછળ રહેવા દેવામાં આવ્યાં હતાં. અને ધાસ્તીના માર્ગ માંથી દૂર રહેવાની તેમને સખ્ત તાકીદ આપવામાં આવી હતી. પરંતુ એ સર્વેને સમાન રીતે યુદ્ધની કેટલીક બાબતો નિહાળવાની ઇચ્છા થઈ આવી, તેઓ તેમના વડિલોની પાછળ જાના માના ચાલી નીકળ્યા; તેઓ દૂર રહીને મુદ્દાની બચાવ માટેની ગોઠવણો અવલોકતા હતા તેવામાં પૂર્ણચંદ્રના મનમાં એક ઉમદા વિચાર સ્ફુરી આવ્યો, તે તેણે તૂર્તજ પોતાના સાથીઓને જણાવ્યો. ચાંચીઆઓ પોતાની હોડીઓને કીનારા ઉપર દૂર સુધી ખેંચી લાવ્યા હતા, તેમને સખ્ત પ્રકારે બાંધીને ત્યાં આગળ રહેવા દેખે તેઓ ગામડામાં લૂટ ચમાવવાને ન્હાને મારી નાખવાને ધસી ચાલ્યા. આ યુવકો કોઈના જાણવામાં ના આવે તેમ ગામડાની પાછળના ભાગ તરફ ધસી ગયા, હોડીઓ પાસે જઈને તેમને સળગાવી દીધી, પાસેના હોડીઓ બાંધનારના કાદખાનામાંથી આણેલી ગળ તેમાં હોમીને તેમણે બળતામાં વધારો કર્યો. ચાંચીઆઓને કાઢ પ્રકારનો મંબિર-વિરોધ થવાની દ્રષ્ટના પશુ ન હતી તેથી તેમણે તેમના હોડીઓના કાફલાને બીલકુલ બચાવ વિનાનોજ રહેવા દીધો હતો; આથી યુવકોને કાર્ય કરવાનું ખુદજ્ઞ હોત મળી આવ્યું. નવાઈ પમાડે એટલા ટૂંક સમયમાં ખુબ મહેનત લઈ કાર્ય કરવાથી તેમણે બોટોના બધાએ કાફલાને જડભડાટ સળગાવી મૂક્યો; બોટોના કેટલાક ભાગમાં જ્યાં આગળ અગ્નિ જલદી પસરતો નહતો ત્યાં આગળ તેઓ-તેમના બાધકોરક ભાગને બાળુમાંથી કુદાડીઓ વડે ઉપાડી કાઢતા કે નેથી જ્વાલાઓ સહેલથી પ્રસરી શકે. આ કાર્યમાં આપણાં પાત્રોમાંના એક અન્ય-બેલવંતની તેમને સહાય હતો; આ યુવક પૂર્ણચંદ્રની સેવક હતો. અણુધારેલા જરમાગરમ આવકોરથી કંટાળીને કેટલાક ચાંચીઆઓ હાંફતા હાંફતા કીનારે પાછા ફર્યા અને તેમના માર્ગને કોપી નાખવામાં આવ્યો છે એમ તેમના સંબજવામાં આવ્યું તે પહેલાં તેમણે સદ્ભાગ્યે ત્યાંથી નાશી છૂટવાની યોજના કરી હતી.

કાર્મસ ગુજરાતી સંભા
૧૨૬૧ સપ્તેમ બેસ

આવી દશા જોઇને તેમણે જમણા જંગલી આવેશથી મુદ્ધ ચલાવવા માંડ્યું; પરંતુ મુદ્ધાની યોજનાઓ એટલી બધી ઉત્તમ રીતે યોજવામાં આવી હતી તથા તેને યુવકોનો એટલો ગંધો બળવાન પડેલો હતો, કે નગરમાંથી સુધન્વા હથીઆરબંધ લશ્કર સાથે આવી પહોંચતા મુખી તેઓ ચાંચીઆઓને હાંફાવવાને સમર્થ બન્યા હતા. બધની પ્રથમ ચેતવણી મળતાં તૂર્તજ કીર્તિકુમારે લગાયક સદાય માટે તેના તરફ દૃઢતાને મોકલ્યો હતો. જરા પણ દયા વિના ચાંચીઆઓનો નાશ કરવામાં આવ્યો.

કુટુમ્બની યુવાન શાખાઓ કેટલીક હદ સુધી માંહોમાંહેના લગ્ન સંબંધથી જોડાતી હતી રાજપાલે છન્દિરાનું પાણી ગ્રહણ કર્યું; યશપાલ અડિકા સાથે લગ્ન સંબંધમાં જોડાયો. સુધન્વા અને કીર્તિકુમાર સાથેના સહવાસમાંથી, એટલી યતાં રમા કીર્તિકુમારના ગાદ પ્રેમપાસમાં પડી. જોકે તેણે પહેલાં કાંઈવાર પોતાનો પ્રેમ ખુલ્લો દર્શાવ્યો ન હોતો. તેનું કૈમુદ્ધિ સાથે યપેક્ષ લગ્ન તેને એક સપ્ત દરકા સમાન હતું; તેણે તેની પાસે જઈને પોતાના કથનાનુસાર પોતાને વિસારી મુકવા માટે તેને સપ્ત દરકા આપ્યો. આ બનાવથી તેને ધણું લાગી આવ્યું, તેણે તેની સાથે અત્યંત નરમાશ અને માયાબરેલી વાતચીત કરી; આથી તે પોતાની પત્ની તરફના પ્રેમમાં જરા પણ ડગ્યો નહિ. રમા તેને વિસારે પાડી શકતી નહિ અને આટલા કારણને લીધેજ તે ધણી યોગ્ય માગંઓ પાછાં વાળતી; પરંતુ કેટલાંક વર્ષ પછી આખરે તે પુદ્ગાની (પુ) વારંવાર થતી માગણીઓને આધિન બનીને તેની સાથે લગ્ન સંબંધમાં જોડાઈ અને શાંત, મુખી જીવન માગવા લાગી. તેના બંધુ જસવંતસિંહનાં પ્રના-પત્તિંદ (શ્રી) સાથે લગ્ન થયાં, આ સાદું તેને માટે અત્યંત શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું માનવામાં આવતું હતું. તેમના પુત્રોમાં સરસ્વતિ (પુ) અને વિક્રમ જોવામાં આવે છે; પ્રથમ પુત્રનાં લગ્ન ભ-દ્રાચુ (શ્રી) સાથે થયાં હતાં.

બંને જોડીયા બધુઓ સુધન્વા અને કીર્તિકુમાર વચ્ચે દમોશાં સંપૂર્ણ મલાહ શાંતિ વર્તેલી હતી અગતોતેર વર્ષની ઉંમરે સુધન્વા મરણ પામતાં કીર્તિકુમારને જાણે કે પોતાનો જીવનને અને પોતાના બંધુને બંનેને ગૂમાવ્યાં હોય એવું લાગી આવ્યું. પરંતુ યોગ સમયમાંજ તેના સમજવામાં આવ્યું કે કશાનો પણ ખરે ખરી રીતે વિનાશ થતો નથી કારણ તેને દરેક ત્રાંચીએ સુધન્વાનાં સ્પષ્ટ સ્વપ્ન આવતાં હતાં; પછીનાં બે વર્ષ તે જાણે તે અરસામાં એટલું સ્પષ્ટ રીતે કદી શકાય, કે માત્ર ત્રિજોત્સી ખાતરજ તે દિવસનું જીવન માગતો હતો છતાંજે છેલ્લી ધડી મુખી તેના વિશ્વવિદ્યાલય માટેનો તીવ્ર જુરસો કાયમ રહ્યો હતો; તેનો પુત્ર ભાલચંદ તેના જોવીજ લાગણીઓથી રોગપો હતો, કેટલા બધા આત્મસંપથી તે તેનું કાર્ય ચલાવતો હતો, એ જોઇને તેને ધણેજ આનંદ થયો. આખરે છકાતેર વર્ષની ઉંમરે નિદાના સમયમાં શાંતિથી કીર્તિકુમાર મરણને સરણ થયો તેણે પોતાની પાછળ એક કીર્તિ-સ્તંભ રૂપે વિશ્વવિદ્યાલયને મુક્યું જેની ખ્યાતિ, ત્યાંના શિશ્યાચાર, સુધારો સ્વતંત્રવિનાશ પામતા સુધી, ત્યાં આગળ જંગલી જાતિઓ દૂરી વગતા સુધી આશરે બે દશર વર્ષ સુધી ચાલી. આપણાં પાત્રોમાંનો એક અન્ય અભિમન્યુ વિશ્વવિદ્યાલયની ઓરિસમાં કસાકં તરીકે કાર્ય કરતો જોવામાં આવે છે.

સાતમી વાર્તાનાં પાત્રો.

શુકદેવ દેશનારાજ ચણી—શાંતિ.

બહુરૂપતિ.....યોગી ઉપદેશક.

કીર્તિકુમાર.....પીતા—મુદા માતા—અજીતસિંહ. ઘોડીઝોવંધુ—સુધન્વા.

ઘેનો—તેજપાલ, રાજસિંહ. પત્ની—કૌમુદિ. પુત્રો—બાલચંદ્ર

કર્મપાલ. પુત્રીઓ સુધદેવ, માલતિ, ઇન્દિરા, ચંડિકા.

સુધન્વા.....પત્ની—ગાનચંદ્ર. પુત્રો—રાજપાલ, રણસિંહ, યશપાલ,

પૂર્ણચંદ્ર પુત્રીઓ—તેજસિંહ, અમરસિંહ, પ્રતાપસિંહ.

કૌમુદિ.....પોતા—વાણિ માતા—રૂપસેન

બાલચંદ્ર.....પત્ની—વિદ્યાનચંદ્ર. પુત્રો—વરણતારા, નરસિંહ. પુત્રીઓ

સુખાલુ:

તારા, સુલેખના.

કીર્તિવર્મા } વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રિન્સિપલ (અધ્યાપક)
પુષ્પદંતાચાર્ય }
યશવર્મા }

પુષ્પદંતાચાર્ય..... પત્ની—વામદેવ. પુત્રો—ચિદંબર, પુત્રી—મીમ

અભિમન્યુ—.....વિશ્વવિદ્યાલયની આપ્રિસનો એક ડાક્ટર.

કાલિ.....મુખ્યસેવક. પુત્ર—જસવંતસિંહ. પુત્રી—રમા.

જસવંતસિંહ.....પત્ની—પ્રતાપસિંહ. પુત્રો—સરસ્વતિ, ચિકમ્

રમા.....પતિ—પદ્મા.

સરસ્વતિ.....પત્ની—બદ્રાણુ.

બલવંત.....પૂર્ણચંદ્રનો સુવાન સેવક,

તેજપાલ.....પતિ—સાવિત્રિ. પુત્રો—કાલિકા, ઉપ:પાલ પુત્રીઓ—નર્મદા,

કીર્તિકુમાર, દુર્ગા.

રાજસિંહ.....પતિ—હમિર. પુત્રો—મકરધ્વજ, દીપસિંહ. પુત્રીઓ—

વિવેકાનંદ.

રાજપાલપત્ની—ઇન્દિરા. પુત્રો—વિરાજ, શનીદેવ પુત્રી—

વિકાસવર્મા.

સરસ્વતિ.....પત્ની—બદ્રાણુ. પુત્રીઓ—મણી, શાંતિકુમાર.

પાણીની નીચે ચાલવાવાળી સ્ટીમર.

યુદ્ધને માટે પશ્ચિમના દેશોની તૈયારીઓનું વર્ણન વાંચતી વખતે 'સબમરીન' નામક સ્ટીમરોનો સ્થળે સ્થળે ઉલ્લેખ મળે છે. આ સ્ટીમરો પાણીની ઉપર ચાલે છે, એટલું જ નહીં પરંતુ પાણીની નીચે પણ ચાલી શકે છે સાધારણતઃ અન્ય સ્ટીમરો જેવી રીતે જળ ઉપર રહે છે, તેવી જ રીતે તે સદા સમુદ્ર ઉપર રહે છે, કિંતુ આવશ્યકતા ઉપસ્થિત યતાં કોઈની નજરે પડ્યા વીના, સમુદ્રને ઉડામાં ઉડે તથાથે. જ્યાં હચ્છા હોય ત્યાં તે સ્ટીમરોને અતિ શીઘ્રતાથી ડુબાવી શકાય છે.

આ સ્ટીમરોનો મધ્ય ભાગ મોટો હોય છે. મધ્ય ભાગની તે શુરતા ઉભય બાજુએ ક્રમશઃ ઓછી થતી જાય છે અને અંતે જાંતે છેડા પર તે બહીજ ઓછી ઘર્ષ મચેલી હોય છે. આ સ્ટીમરો સાધારણતઃ ૧૦૦-૧૫૦ ફીટ લાંબી હોય છે તેનું વજન તથા હજારો ધરી લઘુને પાંચ હજાર મણુ સુધી હોય છે. તેની ઉપર બધી બાજુએ લોડાની ચાદર જેવું જડી લાંબું હોય છે. આ સ્ટીમર બધી બાજુએથી બંધ રહે છે, માત્ર વંચમાં એક દારૂ હોય છે જે દારૂ સ્ટીમર પર આવ જ કરી શકાય છે. જ્યારે આ સ્ટીમરને પાણીની નીચે ડુબડી મારવાની જરૂર પડે છે ત્યારે તે દારૂ પણ બંધ કરી દેવામાં આવે છે તે દરવાજો એટલો બધો સખ્ત અને બંધ બેસતો બેસી ગયો હોય છે કે તેલનું એક માત્ર બિંદુ પણ અંદર પ્રવેશ નથી કરી શકતું.

પાણીની નીચે લઇ જતાં પહેલાં આ સ્ટીમરોનું વજન અધિક કરવાની આવશ્યકતા પડે છે. તેનું વજન વધ્યાવિના તે પાણીની નીચે રહી શકતી નથી. આ કારણને લીધે તેની અંદર અમુક સ્થળે થોડાંક બાકોમાં રાખેલાં હોય છે. તે બંધ રાખેલાં હોય છે, પણ જ્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે તે બધાં ખોલી નાખવામાં આવે છે તે દારૂ સમુદ્રનું જલ સ્ટીમરની અંદર વધી જાય છે. આ જળ લોડાના મોટા મોટા પીપેમાં ભરી રાખવામાં આવે છે. તે પીપે ખાસ આ કામને માટે જ રાખવામાં આવેલાં હોય છે. પાણી બનાવાથી ને સ્ટીમરનું વજન વધી જાય છે. આ સિવાય બીજો પણ એવો પ્રબંધ કરવામાં આવેલો હોય છે કે જે દારૂ આ સ્ટીમર હજી પણ વધારે ને વધારે ઉડા જળમાં પહોંચાડી શકાય અથવા આવશ્યકતા ઉપસ્થિત યતાં પાણીની સપાટી ઉપર શીઘ્રતાથી લાવી શકાય છે.

જેવાં એન્જીન મોટરકારોમાં હોય છે તેવાં જ એન્જીન આ સ્ટીમરોમાં પણ હોય છે આમાં પણ પેટ્રોલીઅમ તેજ જાળવામાં આવે છે. જે દારૂ તે ચાલે છે. પાણી કાપવા માટે માધારણ આગમોટોમાં જે પ્રકારના પંખા હોય છે તેવાં જ પંખા આમાં પણ પાછલી બાજુએ રહે છે.

કસાય પાકોને આ સ્થળે સદેહ ઉત્પન્ન થશે કે યદિ આ સ્ટીમર સર્વ બાજુએથી બંધ રહે છે તો પણ પાણીની અંદર મનુષ્ય વાસુ વીના કેમ જીવી શકે, પરંતુ અર્વાચીન વિજ્ઞાને આવા પ્રકારનાં વિશ્વો અત્યંત કુશળતાથી દૂર કરી દીધાં છે પ્રત્યેક સ્ટીમરમાં લગભગ બારેક માણસો રહે છે તેમના આસોડ્ડાસને માટે જેવા પ્રકારની નીમલ દવાની અગત્ય

હોય છે તેવા પ્રકારની હવા 'પેટા' મોટા પાત્રોમાં ખૂબ ઠંડી ઠંડીને બરવામાં આવે છે તે પાત્રો સ્ટીમરમાં એક અમુક સ્થળે રાખી મુક્યાં હોય છે. તેમાંથીજ થોડી થોડી હવા બહાર નીકળ્યા કરે છે કે જે શ્વાસોચ્છાસને માટે ઉપયોગમાં આવે છે જે વાયુ શ્વાસથી ખરાબ થઈ જાય છે તેને 'રમ્પ'માં બરી બહાર મુકવાના પાણીમાં કાઢી નાખવામાં આવે છે. આ સર્વે બ્યવસ્થા અત્યંત ચતુરતાથી અને બહુજ નજીવી વીચારીતો કરવામાં આવે છે, તથાપિ આવી બધે જગ્યામાં રહેવાની રેલ પાડવા માટે ખલાસીઓને લાંબો સમય સુધી ત્યાં રહેવાની જરૂર પડે છે.

પાણીની અંદર ચાલવાવાળી આ સ્ટીમરોનું મુખ્ય કામ આ હોય છે કે 'લંડાઈને' સમયે આવી સ્ટીમરો 'ટારપીડો' નામક એક બપ્કર નોકાની ટકર મારી ચતુના લડાયક વહાણોનો નાશ કરે છે. પણ અહીં એક સંકેત ઉપસ્થિત થાય છે, કે આ સ્ટીમરો તો લંડાઈને સમયે પાણીની અંદર ચાલતી હોય છે અને પેલાં લડાયક વહાણો તો પાણીની ઉપર હોય છે તો પછી ચતુનું વહાણ કઈ જગ્યાએ છે તે સ્ટીમરને શી રીતે મારુમ પડે? આને મારે પણ એક અત્યંત વિલક્ષણ યુક્તિ શોધી કાઢવામાં આવી છે. તે યુક્તિ 'પેરીઓસ્કોપ' નામક યંત્રનો આધાર છે સ્ટીમરની પીઠ પર એક લાંબી નળી રાખવામાં આવેલી હોય છે. તે બરાબર સીધી અને ઉભી લગાડેલી હોય છે. નળી ઉપર એક કાચ રહે છે. યદ્યપિ સ્ટીમરો પાણીની અંદર ચાલતી હોય છે તથાપિ આ નળીનો અગ્ર ભાગ પાણીની ઉપરજ રહે છે. આસપાસના પદાર્થ-સમુદાયની ઉપરથી આવવાવાળાં પ્રકાશ કિરણો આ નળીના અગ્રભાગવાળા કાચપર પ્રતિબિંબિત થઈ નળી દ્વારા સ્ટીમરનાં અંદરના ભાગમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં એક કાગળના તકતા જેવું હોય છે તે ઉપર સમુદ્રના તલના આસપાસના ભાગનું પ્રતીબિંબ પડે છે, આથી જે વહાણ પર 'ટારપીડો' મારવાની હોય છે, તે વહાણ કયે ડેકણે છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ 'પેરીઓસ્કોપ' યંત્ર જાણે સ્ટીમરની આંખ હોય તે! 'ટારપીડો' મારવાનું કામ પણ ખૂબ દખાણુથી બરી રાખેલા વાયુ દ્વારા કરવામાં આવે છે. 'ટારપીડો' હોડાપાયાદ અથવા આવસ્થાક્રતા ઉપરિચિત યંત્રો સાધારણતઃ પણ સ્ટીમરને પાણીની સપાટી ઉપર લાવવા માટે અંદર બરી રાખેલાં પાણીનાં પીપર ખાલી કર્યાં પડે છે. તે બધું પાણી કાઢવાનું કાર્ય 'રમ્પ' દ્વારા દખાણુથી બરી રાખેલા વાયુ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

જ્યારે લડાયક વહાણ પાણીની સપાટી ઉપર હોય અને 'સબમરીન' સ્ટીમર પાણીની અંદર હોય તે સમયે ટારપીડો, ઠીક ચતુઓના નીચાન પરજ જઈ લાગે એવી રીતે ટકર મારવા છોડ્યાં એ કાંઈ એવું કઠિન કાર્ય નથી જદુ જાણી વિચારીને અને બરાબર ગણના કર્યા પછીજ 'ટારપીડો' બહાર કરવામાં આવે છે. 'પેરીઓસ્કોપ' દ્વારા વહાણનું સ્થાન તો બરાબર જણાઈ આવેલાજ રચને 'ટારપીડો' મારવામાં આવે તો તે વહાણ પર લાગે નહીં, કારણ કે તે વહાણ સમુદ્રની સપાટીપર હોય છે અને આગ્રતુંજ જાય છે. તેનો વેગ સમુદ્રાન્તર્ગમિની 'સબમરીનના' વેગની અપેક્ષાથી ઘણેયે અગ્રીક હોય છે. અતઃજેવ વહાણ તથા 'સબમરીન'નો વેગ તથા 'ટારપીડો'ના વેગનો હીસાબ બરાબર કર્યા પછીજ વહાણથી થોડાંક આગળ લઈ જઈ નીચાન મારવામાં આવે છે. હીસાબ જો બરાબર થયો હોય તો 'ટારપીડો'ની ડોકર બરાબર તે વહાણ પરજ લાગે છે. ડોકર લાગતાંજ 'ટારપીડો'નું રોકેટન થાય છે અને વહાણના ઢુકડે ઢુકડા થઈ તે ઢુળી જાય છે. નીચાન ચૂકવાથી 'ટારપીડો'ના પ્રકાર બ્યસ્થ જાય છે.

આ 'સખમરીન' સ્ટીમરનો અન્તર્ભાગ મનુષ્યની કલ્પના સંકિતનું અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ ઉદા-
હરણ છે, પણ ખેદ એટલોજ છે કે આવી સંકિત સુદમાં મનુષ્યોનો સંહાર કરવાના કામમાં
લાવવામાં આવે છે. આ સ્ટીમરની અંદર વાયુ-પરીક્ષક યંત્ર પણ રહે છે. જ્યારે સ્ટીમરો
પાણીની નીચે ડુબેલી હોય છે ત્યારે તે યંત્રની સહાયતાથી વાયુની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે
કે તે શ્વાસોચ્છ્વાસને માટે યથેષ્ટ વા શુદ્ધ છે કે નહીં. તેમાં પણ અનેક દુર્ઘટનાઓ બને છે.
આવી સ્ટીમરો જે કદાચ સમુદ્રને ઠેક તળીએ જઈ બેસે તો પછી તેને પાણીની સપાટી
ઉપર લાવવી એ તો ધણુંજ કઠીન કામ છે તે જ્યાં હોય ત્યાંજ પડી રહે છે અને તેમાં
રહેલા મનુષ્યોના પ્રાણ પ્રાયઃ ગયા વીના રહેતા નથી. તેને ઉપર લાવવા માટે વિશેષ પ્રકારની
બુદ્ધિજ્ઞ જાતની નૌકાઓ બનાવવામાં આવેલી હોય છે તથાપિ પણ તેની સહાયતાથી મનુ-
ષ્યોના પ્રાણ બહુજ યોગ્ય પ્રમાણમાં બચે છે આવો પ્રસંગ ઉપરિચિત યતાં આ 'સખમરીન'
સ્ટીમરની અંદરના મનુષ્યોની પ્રાણ રક્ષા માટે એક વિલક્ષણ પ્રકારનું શિરસ્ત્રાણ તૈયાર કરવામાં
આવ્યું છે. આમાં શ્વાસ દ્વારા અશુદ્ધ યથેલી હવા પોતાની મેળે શુદ્ધ યથેલી હવા પોતાની
મેળે શુદ્ધ બની પાછી શ્વાસોપયોગીની થઈ જાય છે. યદિ કોઈ દુર્ઘટનાને કારણ આ સ્ટીમર
સમુદ્રને તળીએ બેસી જાય છે તો તેની અંદરના ખલાસીઓ આ શિરસ્ત્રાણને માથા પર
બાંધે છે. તેના ઉપર 'લાઈફ બોટ' Life Boat નામક એક પટ્ટો લગાવેલો હોય છે. તે
કઠી ડુબતું નથી. સદા પાણીની સપાટી ઉપરજ તરતું રહે છે આ શિરસ્ત્રાણને માથા ઉપર
ગ્રાપી ખલાસીઓ આ પટ્ટાને બાંધે છે ને પછી 'સખમરીન'નો દરવાજો ખોલી નાખે છે. આમ
કરવાથી તે પોતાની મેળેજ ઉપર ઉપડે છે અને પાણીની સપાટી ઉપર આવી જાય છે.
આજ સુધી આવી 'સખમરીન' સ્ટીમરો પર એવાં તાર યંત્રો નહોતાં કે જે દ્વારા સમુદ્રતટ
પર રહેવાવાળા અધિકારીઓ વા પોતાનાજ ગવર્નમેંટના અન્યાય વહાણોના અધિકારીઓ
સાથે વાતચીત કરી શકાય. પરંતુ તે બાધા ણ્યુ હવે તો દૂર થઈ ગઈ છે. હવે વગર તાર
ના તારયંત્રો આવી સ્ટીમરો પર ગ્રાપવામાં આવ્યાં છે. 'સખમરીન'ની પીઠપર બે બે ત્રણ
ત્રણ એટરીઓને એકત્ર કરી બે ત્રણ જગ્યાએ તેઓને બાંધીને ઉભી રાખે છે. તેના ઉપરજ
તારને ખેંચીને લગાવેલો હોય છે. તારયંત્ર સ્ટીમરની અંદર રાખેલ હોય છે. આવા પ્રબન્ધથી
યદિ 'સખમરીન' સમુદ્રને ઠેક તળીએ જઈ ડુબી હોય તોયે તેના અધિકારીઓ કીનારાના
અધિકારીઓ અથવા અન્યાય સ્ટીમરોના અધિકારીઓ સાથે વાતચીત કરી શકે છે.

બિન બિન રાષ્ટ્રોની સમુદ્રાન્તર્ગામિની સ્ટીમરો બિન બિન પ્રકારની હોય છે તેની
રચના ગુપ્ત રાખવામાં આવે છે, તથાપિ અહીં તેનું જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે
દ્વારા તેની રચના આદિના બહુ નહીં તોયે યોગ્ય ધણો તો બાસ અવશ્ય થશેજ.

કેટલોક સમય થયાં આ વાતનો વિચાર કરવામાં આવે છે કે આવી સ્ટીમરોનો ઉ-
પયોગ સમુદ્રના તત્ત્વ-દેશની પરીક્ષા કરવામાં થવો હિતિય છે. યદિ આમ બને તો ધણો લાભ
થવાનો સંભવ છે.

આવા પ્રકારનું કળાકૌશલ્ય, કહો મારા ભારતવાસી ખેડુઓ ! તમે ક્યારે જીખશો ?
ક્યારે તમારી ઉદ્યમહીનતા દૂર થશે ? ખેડુ ! આગમ્ય તમે, ઉદ્યમ કરો. ભારત પુત્રો !
હોંમત, ધીરજ ને ખંત રાખી ઉત્તતિ-નગ પર ચઢો, ને ક્રમશઃ સર્વજ્ઞતાના શ્રંગ
પર દીપી રહો.

ધમર ભારતનો સત્વર ઉદય કરે. અરુ.

કલકત્તા.
તા. ૧-૧૧-૧૧

ચાંપરની વિહુલદાસ ઉદેશી.

॥ અથ યીઝૉસૉફી પુરાણમ્ ॥

(અનુસંધાન શતાંકથી.)

૧ અથ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ।

પરબ્રહ્મથી માનવિ.

પરબ્રહ્મ, અનંત, સર્વધારક વિષે “તે છે” એ વિના આપણાથી અન્ય કંઈપણ જાણી શકાતું કથી; એક પરિવ્રજેદ, સીમારૂપ અને તેટલા માટે અપ્રત્યય ના હોય એવા કંઈપણ વિષે આપણાથી જોતી શકાતું નથી.

એ “તત્ત્વ” માં અસંખ્ય બ્રહ્માંડોનો સમાવેશ થાય છે; એક બ્રહ્માંડમાં ગણના ના યાદ શકે એટલાં બધાં સૂર્યમંડલો આવેલાં હોય છે. દરેક સૂર્યમંડલ એક સમર્થ પુરુષપના આવિષ્કરણ સમાન હોય છે, (તેને આપણે ઇશ્વર, શબ્દ બ્રહ્મન, સૂર્યમંડલાંતરવર્તિપુરુષપનાનામથી વ્યવહરીએ છીએ) તે તેમાં વ્યાપીને વસે છે; તેમાં એતું કંઈ પણ નથી કે જે તદ્દપ ના હોય. આપણાથી જોઇ શકાય એવા જડસ્વરૂપમાં તે તેના આવિર્ભાવ સમાન છે. છતાં એ તે તેના ઉપરિપ્રદેશમાં અને બાહ્યપ્રદેશમાં વસે છે; પોતાના સમવયસ્થોના સાથમાં તે પોતાતું એક અદ્ભુત પ્રકારનું જીવન ગાળે છે. પૂર્વદેશના એક શાસ્ત્રમાં કહેવાયું છે તેમ, “સગ્રમ બ્રહ્માંડમાં મારા એક અંશ વડે વ્યાપિને દુ વસું છું.” (एकांशेन स्थितो जगतां)

તેના આવા પ્રકારના શ્રેષ્ઠ જીવન વિષે આપણાથી કંઈ પણ જાણી શકાતું નથી. પરંતુ તેમના સૃષ્ટિકર્મને સચેતન બનાવતા તેમના જીવનના એક અંશ વિષે, તેમના આવિર્ભાવની જડ સ્વરૂપ ભૂમિકાઓમાં આપણે કેટલુંક જ્ઞાન મેળવી શકીએ. કદાચ આપણે તેનાં દર્શન ના પામી શકીએ, પરંતુ કાર્ય કરતી તેમની શક્તિનાં આપણે દર્શન કરી શકીએ. દિવ્ય દષ્ટિવાળું કોઈપણ માનવિ નારિતક હોઇ શકેજ નહિ. પૂરાવો બહુજ નજીબર મળી આવે છે.

તેમણે તેમના પોતાનામાંથીજ આવા સમર્થ સૃષ્ટિકર્મનો વિસ્તાર કર્યો છે. તેમાં વસતા આપણે તેમના જીવનના ઉત્ક્રાંતિ પામતા અગ્રી સમાન, તેમના દિવ્યઅસિના સ્ફુટિલગી સનાન છીએ; તેમમાંથીજ આપણુ સર્વનો ઉદય થયો છે; તેમનામાંજ આપણુ સર્વને સમાવાતું છે.

તેમને આમ કરવાની શી જરૂર હતી ? તેમણે તેમના પોતાનામાંથી આ સર્વ સૃષ્ટિ કરતું શા માટે આવિષ્કરણુ કર્યું હતો ? જીવનકલ્હોના ભામે થવા માટે તેમણે આપણને અગ્રે શા માટે મોકલ્યા હશે ? આવા પ્રકારના, અનેક માનવિઓ તરફથી પ્રશ્નો થયાં જાય છે. આપણાથી જાણી શકાતું નથી, તેમજ આવા પ્રશ્ન વ્યાવહારિક નથી; આપણો અગ્રે વાસ છે, આપણે ઉત્તમ પ્રકારેજ વર્તતું જોઇએ, એટલું પૂરતું છે. છતાંએ અનેક તરવ વેત્તાઓએ આ બાબત વિષે મીમાંસા ચલાવી છે અને અનેક પ્રકારની સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે. મારા જાણવામાં આવેલી એક જ્ઞાન-વાદી તરવેત્તાની સૂચના અત્યંત આકર્ષક છે:—

“પ્રભુ પ્રેમમય છે; જેનાઉપર તે અર્પિ શકાય એવી અને જેમના તરફથી પાછો વાળી શકાય એવી વ્યક્તિયો વિના પ્રેમ પણ પરિપૂર્ણ બની શકતો નથી. તેટલા માટેજ તેમણે

પોતાનામાંથી પોતાની જાતનો જડમાં આવિર્ભાવ કર્યો; તેમની સંસરણની પ્રાપ્તિ અને ધીમી ગતી દ્વારા આપણે સર્વ અસ્તિત્વમાં આવી શકીએ તેટલા માટે તેમણે પોતાના પ્રભાવને પદિચ્છેદ વાળો બનાવ્યો; આપણે પણ તેમની ઈચ્છાનુસાર આપણા ક્રમમાં તેમની બુદ્ધિમાં સુધી જઈ પહોંચતા સુધી પણ ઉત્ક્રાન્તિ પામવાની છે; પછીથી ધર્મરતો ગ્રેમ પણ સ્વતઃ વિશેષ પરિપૂર્ણ બનશે, કારણ કે આવા ગ્રેમનો સારી રીતે સમજીને પાછો વાગી શકે એવાં પોતાનાં બાલકોમાં પ્રસાર કરવામાં આવશે. આ પ્રમાણે તેમની મહાન યોજના પાર પાડવામાં આવશે; તેમની ઈચ્છા પરિપૂર્ણ બનશે. ”

તેમની ચિત્તિ-શક્તિ કેટલી બધી ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિએ વર્તતી હશે એ આપણાથી જાણી શકાતું નથી તેમજ એ પ્રદેશમાં વર્તતી તેમની યથાર્થ શક્તિ પણ આપણાથી સમજી શકાતી નથી. પરંતુ આપણી જુદીથી ગ્રાહ્ય થઈ શકે એવા પ્રકારની દશાઓમાં તેમની જાતનું અત્રે અવતરણ થાય છે ત્યારે તેમનું આવિષ્કરણ હમેશાં ત્રિવિધ હોય છે; આને લીધે જ સર્વ ધર્મોમાં આમને ત્રિમૂર્તિ રૂપે મૂર્ત બનાવવામાં આવ્યા હોય છે. ત્રિમૂર્તિ રૂપે તથાપિ મૂવ સ્વરૂપે તો એકજ; ત્રણ પુરૂષો. (આથી પૂરીમાં સ્થળ કરનાર એવો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે.) પરંતુ એ ત્રણે સ્વરૂપોમાં સ્વતઃ આવિષ્કાર પામતો એકેશ્વરજ. નીચલી બુદ્ધિમાં દષ્ટિ-બિંદુથી આપણને ત્રિવિધ રૂપે લાગે છે, કારણ કે તેમનાં કર્તવ્યો બિન્ન બિન્ન પ્રકારનાં હોય છે; ધર્મરતના દષ્ટિબિંદુથી તો એક સ્વરૂપે જ જાણાય છે, કારણ કે તે તેમને માત્ર પોતાનાં સ્વરૂપો સમાનજ માને છે.

આવાં ત્રણ સ્વરૂપોમાંનાં સર્વેનો સર્વમંડલના વિકાસમાં સંબંધ છે; જ્ઞાનવિના સંસરણ સાથે આ ત્રણેનો સંબંધ છે. આ સંસરણ તેમની હૃદય-શક્તિ સમાન છે; તેની યદના તેમની યોજના સમાન છે.

આવાસૌર-દેવના પછીના ક્રમમાં છતાં કાંઈ અદ્ભૂત પ્રકારે તેમના પોતાનાજ અંશો હોય એવા તેમના સમગ્રજિએ આવે છે; આપણે તેમને શુદ્ધદેવતાઓના નામથી ઓળખી એછીએ. આપણા દેહના શારીરગ્રાહમાંથી ઉપજતી કાદેશા એક સમાન રીતે મળતા આવતા દૃષ્ટાંત પ્રમાણે તેમનો તેની સાથેનો સંબંધ, નાહી શુદ્ધોના અથવા જ્ઞાનતંતુઓના મરતક સાથેના સંબંધ જેવો છે. તેમનામાંથી નિઃસર્ગતું સર્વ પ્રકારનું સંસરણ તેમનામાંના એક અથવા અન્યની મારફતે પ્રવર્તે છે.

કમવાર તેમના પછી દિવ્ય સર્વોના વિશાલ-સમૂદો અથવા ગળેનો સમાવેશ થાય છે; આમને આપણે દેવો અથવા શિરિરતાઓના નામથી જાણીએ છીએ. આવી અદ્ભૂત ઘટનાના બિન્ન બિન્ન વિભાગોમાં આ સર્વેને જાળવવાનાં સર્વ પ્રકારનાં કાર્યોથી પણ દરજ્જા આપણે બોધિયા થઈ શક્યા નથી; પરંતુ તેમનામાંના કેટલાક મંડલને યદનાના તથા તેમાં ચૈતન્યનો વિકાસ કરવાના કાર્યમાં નિહાળતો સંબંધ ધરાવતા આપણા જોવામાં આવે છે. તેમના પ્રતિનિધિ રૂપે અત્રે આપણી સૃષ્ટિમાં પણ એક મહાન અધિકારી હોય છે—આપણા શુદ્ધ ઉપર પ્રવર્તતા સર્વ પ્રકારના સંસરણનો મપૂર્ણ અધિકાર તેમના હાથમાં છે. આ દુનિયાના એક યથાર્થ રાજા રૂપે આપણે તેમની કક્ષપના કરી શકીએ; તેમના હાથ નીચે દુરંધાર આનાં અધિકાર વાળા મંત્રિઓ હોય છે. જ્ઞાનજાળનાં બિન્ન બિન્ન કુલોના સંસ-

રણુ સાથે આમાંના એક ખાતાનો સંબંધ છે; તેથી દરેક મહાન્ કુદ્ર માટે, તેનો સ્થાપનાર અન્ય સર્વ કરતાં તેને જુદા પ્રકારનું જનાવનાર એક ઉપરી અધિકારી હોય છે, તે તેની ઉત્ક્રાંતિની તપાસ રાખે છે. અન્ય ખાતામાં ધર્મ અને કેવલણીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે; આમાંથીજ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સર્વ સંત પુરુષોનું આવું યથું છે.—આવા કેન્દ્રમાંથીજ મુર્તિ 'રમોનું' પ્રવર્તન કરવામાં આવ્યું છે. આ ખાતાનો ઉપરી મહાન્ અધિકારી એકાદ નીતન ધર્મની સંસ્થાપના કરવા માટે આવા એક ધર્મની જરૂર જણાવાનો નિર્ણય થતાં પોતે જાને આવે છે અથવા પોતાના શિષ્યોમાંના એકાદને મોકલે છે.

તેટલા માટે દુનિયામાં પ્રથમ વાર દર્શન દેતી વખતે સર્વ ધર્મોમાં સત્યના કેટલાક નિશ્ચિત સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થાય છે; આવું સત્ય પોતાના મૂલસિદ્ધાંતો પરત્વે હમેશાં એકજ પ્રકારનું હોય છે. જેને જાતિઓને આવા ધર્મની બક્ષિસ આપવામાં આવી હતી તેમના નિવિધ પ્રકારના બેદોને લક્ષમાં લઈને તેનાં સ્વરૂપોમાં પણ તફાવત પડતા ગયા છે. જુદી જુદી જાતિઓની સુધારાની દશાઓ અને સંસરણની જૂગિકાઓને લક્ષમાં લેતાં આવા એક સત્યને બિભાભજ સ્વરૂપોમાં દર્શાવવાની જરૂર પડે છે. પરંતુ આંતર સત્ય તો હમેશાં એકનું એકજ હોય છે જો કે બાહ્ય સ્વરૂપો બિન્ન બિન્ન પ્રકારનાં અને વિરોધિ સ્વરૂપનાં પણ જણાય છતાંજે જે પ્રભવસ્થાનમાંથી તેનો ઉદ્ભવ થાય છે તે પણ તેનું તેજ હોય છે. એક ઋષિ વા મહાત્મા કરતાં અન્ય ા, સિદ્ધાંતના એક સ્વરૂપ કરતાં અન્ય સ્વરૂપની શ્રેષ્ઠતા વિષેના પ્રશ્નના ઝગડાની માયાદૃઢમાં પડવું માનવિઓ માટે મૌખ્ય બરેલું લાગે છે; કારણકે સિદ્ધાંતના મહાભરુકુમંડલમાંથી જ હમેશાં એકાદ ઋષિને મોકલવામાં આવે છે; સર્વ પ્રકારની અગત્યની બાબતોમાં, નીતિ અને અત્યારના નિયમોમાં સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ હમેશાં સમાન પ્રકારનો હોય છે. આવા સર્વ ધર્મોના પાછળ સમાવેશ પામતો દુનિયામાં એક સસતો સંઘાત હોય છે. તેથી વર્તમાન કાલે જેટલી માનવિના જાણવામાં આવી છે તેટલી પ્રકૃતિની સત્ય બાબતો સૂચવાય છે. આવી બાબતના અજ્ઞાનને લીધે બાહ્ય સુદ્ધિમાં નીચેના પ્રકારના પ્રશ્નો નિચે લોકો હમેશાં વાદવિવાદ, ચર્ચા, તકરાર ચલાવ્યાં કરે છે:—

એક ઇશ્વર હશે કે નહિ ? મરણ પછી માનવિ જીવનું રહેતું હશે ? તેની નિશ્ચિત ઉત્તિ સંભવી શકે ખરી ? વિશ્વ સાથે તેનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો હશે ? ઇત્યાદિ.

છુદ્ધિ જાગ્રત થવાની સાથેજ માનવિના જનમાં આવા પ્રકારના પ્રશ્નો હમેશાં ખડા થાય છે. વારંવાર ધારવામાં આવે છે તેમ આવા પ્રશ્નો ઉત્તર ના આપી શકાય તેવા નથી આથી ઉલટી રીતે આવા પ્રશ્નોના ખુલાસાઓ જેઓ તેમને શોધી કાઢવાનો યોગ્ય પ્રયત્ન કરે તેવા કાષ્ઠથી પણ મેજરી શકાય એવા હોય છે. સત્ય મેજરી શકાય એવું છે; અભ્યાસ, પ્રયત્ન પરાયણ થનાર કાષ્ઠથી પણ તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનો સિદ્ધ થઈ શકે એવાં છે.

માનવ જાતની ઉત્તિની આરંભક જુગિકાઓમાં આવા મંડલના મહાન્ અધિકારીઓ બાહ્ય પ્રદેશમાંથી પૂરા પાડવામાં આવે છે; આવા અધિકારીઓ, આ સંસ્થાના વિશેષ ઉચ્ચ પ્રકારે સંસરણ પામેલો વિજ્ઞાનોમાંથી આવે છે; પરંતુ સત્તા અને બોધી જ્ઞાનની જરૂરની જુગિકા મુધી માનવિઓને ઉત્ક્રાંતિ પમાડવાનો સંભવ આવી લાગતાં, આવા અધિકારી પદ તેમનેજ સોંપવામાં આવે છે. આવું એકાદ પદ ધારણ કરવા માટે એક માનવિને અતિ ઉચ્ચ જુગિકા પર્યંત વિદ્યાસ પામવાની જરૂર હોવી ધાય છે; એક ઋષિ અથવા

મહાત્મા નામથી જે સૂચવાય છે તેવા તેને બનવાનું છે; સાધુતા, સત્તા, અને બોધિજ્ઞાનની એક બ્યક્તિ સમાન તેને થવાનું છે; તેને વધતાં વધતાં ગાનવ જાતિની શિરોભાગની બૂમિકાએ જઈ લાગવાનું છે, કારણ કે સાધારણ માનવ સંસરણના શિરોભાગે તે તે ક્યારનેએ પહોંચી ગયો હોય છે. આ ઝમાનામાં અથવા ધર્મવ્યવસ્થામાં પ્રભુએ તેને માટે નિર્માણ કરેલા માર્ગમાં તે ક્યારનોએ પળી ચૂક્યો હોય છે. પરંતુ આગળ ઉપર તેનું સંસરણ આવી બૂમિકાની પાર વતી છે— ઇશ્વરભાવપર્યંત વિસ્તરે છે.

હતાંએ માનવિઓની એક મોટી સંખ્યા સિદ્ધની બૂમિકા સુધી આવી પહોંચી છે; એકજ પ્રજાનાં નહિ, પરંતુ દુનિયાની આગળ પડતી સરે પ્રજાઓનાં માનવિઓ આગળ વધ્યાં છે; અડગધર્મવાળાં વિરલ માનવિઓએ પ્રકૃતિના કીધાઓને સર કર્યા હોય છે, તેનાં અતિ અંતરનાં રહસ્યોને શોધી કાઢ્યાં હોય છે, આ પ્રમાણે તેમણે સિદ્ધના નામથી વ્યવહારવાનો હક મેળવ્યો હોય છે. તેમનામાં પણ અનેક ક્રમ અને કર્તવ્યોની અનેક દિશાઓ પ્રવર્તતી હોય છે. આવા સિદ્ધસંધના બંધુઓ વધાવવા માટે તેમનામાંના કેટલાક હમેશાં આપણી દુનિયા સાથે સંબંધમાં રહે છે. આપણી દુનિયાની આપનોની અને માનવજાતિના અધ્યાત્મિક સંસરણની વ્યવસ્થાનું કાર્ય આવા સિદ્ધસંધના હાથમાં હોય છે.

આવા મહાન સધને વારંવાર મહાન ધનલ બંધુમંડલના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે, પરંતુ કંઈ તેના સખ્યો બધાએ એકજ વર્સાત જાતિ સમાન નથી. તેમનામાંના દરેક વિશાલતાથી પોતાની જાતે દુનિયામાંથી દૂર ખસી જાય છે, તેઓ પરસ્પરમાં અને તેમના ઉપરિ સાથે સતત વ્યવહાર ચલાવતા હોય છે; પરંતુ ઉચ્ચ શક્તિયો વિષેનું તેમનું જ્ઞાન એટલું બધું વિશાલ બન્યું હોય છે કે સ્વૂક્ષ્ણજિમાં એકલા મળવાની કાંઈ પણ પ્રકારની જરૂર વિના તેઓ આ પ્રમાણે વર્તી શકે છે. અનેક દશાંતોમાં તે તેઓમાંના દરેક પોત પોતાના દેશમાં વસવાનું ચાહુ રાખે છે, તેમના નિકટમાં વસનાર જનોમાં પણ આવી શક્તિ હોવાની શંકા હોતી થઈ આવતી નથી. ઇચ્છાશાળું કાંઈ પણ માનવિ તેમનું ધ્યાન ખેંચી શકે છે, પરંતુ તેમના લક્ષ્યને માટે પોતાની જાતને ચોગ્ય દશાંતીનેજ તેનાથી આમ થઈ શકે છે. કોઈને પણ એવો બચ રાખવાની જરૂર નથી, કે તેના પ્રયત્ન લક્ષ્યમાં આપ્યા વિના રહી જશે; આવા પ્રકારનું દુર્લભ અસંભવિત છે, કારણ કે આવા પ્રકારની સેવામાં પોતાની જાતનો ભોગ આપનાર માનવિ બાકીની માનવજાતિમાંથી અધારી રાત્રિમાંથી એક મહા જ્યોતિની માફક આગળ તરી આવે છે. દુનિયાના કલ્યાણ માટે આ પ્રમાણે કર્તવ્યપરાયણ અનેલા આવા મહાન સિદ્ધોમાંના કેટલાક, માનવજાતિની સેવામાં પોતાની જાતનો ખરિપૂર્ણ ભોગ આપનારાઓને શિષ્યો તરીકે સ્વીકારવાની ઇચ્છાવાળા છે; આવા સિદ્ધ પુરોને મહાત્માઓના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે.

આવા શિષ્યોમાંનાં એક હુન્નેના પેટ્રોન્ના બ્રાવાટ્સ્કી હતાં—આશરે પાંત્રીસ વર્ષ પૂર્વે દુનિયામાં જાનનો પ્રચાર કરવા માટે આવા એક મહાન આત્માને મોકલવામાં આવ્યો હતો. કર્નલ હેનરી સ્ટીવ ઝોલ્કોટના સાથમાં તેમણે પોતાને અર્પવાના જ્ઞાનના પ્રચાર માટે થીઓસોફિકલ સોસાયટીની સ્થાપના કરી. આવા આરંભના જૂતકાલના દિનોમાં તેમની સાથે પ્રથમ સંસર્ગમાં આવનાર ધ પાયોનિયરના એડિટર મી. એ. પી. સીનેટ હતા;

તેમણે તેના સમક્ષ રજી કરેલા સિદ્ધાન્તની મહેતા અને ઉપયોગિતા તેની તીવ્ર બુદ્ધિમાં એકદમ ઉતરી. જો કે મેડમ. બ્રાવાટસ્કીએ મહેતાં આપ્યાસિંસ અનવેષણ નામનો અર્થ બુધ્ધે હતાં પરંતુ તેનાથી થોડુંક લોકલક્ષ્ય દોરાયું હતું; ધર્મોક્તવદ્ અને એસોરેટીક બુદ્ધિએ નામના ઉભય અર્થો દ્વારા આવા સિદ્ધાંતો પાશ્ચાત્ય વાચકોને ખરેખરી રીતે પ્રથમવાર પ્રાપ્ત કરી આપનાર નર સી. સીનેટ હતા.

આ અર્થો દ્વારા તેમના કર્તા સાથે જુગતે પ્રથમવાર પીઠાનમાં આવ્યો; પછીથી મેડમ. બ્રાવાટસ્કીની જાતના પીઠાનનો લાભ મને મળ્યો. એ ઉભયે પાસેથી હું ઘણું શિખ્યો. બંધારે હું મેડમ. બ્રાવાટસ્કીને પૂછતો કે અભ્યાસી આથી પણ વધારે શી રીતે શિખી શકે? તેમણે અમને દર્શાવેલા માર્ગમાં ફરી રીતે એકાદ જગ્યાએ નિશ્ચિત વૃદ્ધિ પામી શકે? ત્યારે તેઓ કહેતાં કે તેમનો પોતાનો સ્વીકાર થયો છે તેવી રીતે મહા સિદ્ધાંત પુરુષો બીજા અભ્યાસિઓનો પણ કદાચ શિષ્યો તરીકે સ્વીકાર કરે એવો સંભવ છે; આવી રીતે સ્વીકાર થવાનો ફક્ત એટલોજ માર્ગ છે, કે અભ્યાસિએ ઉત્સાહ ભર્યા પારમાર્થિક કાર્યરૂટે તે માટે જાતે અધિકારી બનવું જોઈએ. તેઓ અમને કહેતાં કે આવો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થવા માટે એક અભ્યાસિને પોતાના નિશ્ચયમાં બીજાકુલ એકતાન, એકાદ્ય જની જવાનું છે; વળી તેઓ ઉમેરતાં, કે ઇશ્વર અને માયા ઉભંચેની સેવા કરવાનો પ્રયત્ન ચલાવનાર અભ્યાસિએ કોઈ કાલે સફળ બનવાની આશા રાખવી નહિ. આમાંના એક સિદ્ધમહાત્માએ જાતેજ કહ્યું છે, “સફલ થવા માટે અભ્યાસિએ પોતાની સૃષ્ટિનો ત્યાગ કરીને અમારી સૃષ્ટિમાં પ્રવેશવું જોઈએ.”

આનો અર્થ એટલો થાય, કે અભ્યાસિએ, વિષ અને સત્તા માટે જીવન ગાળનાર વિશાલ લોક સમૂહમાંના એક ના બનવું જોઈએ. તેણે આવી બાબતો માટેની બીજકુલ દરકાર ના કરનાર તથા દુનિયાના કથાણમાં નિરવર્ય પોતાની જાતનું આર્પણ કરવા માટેજ જીવન ગાળનાર એક અતિ નાના સમૂહમાં જોડાવું જોઈએ. આવા માર્ગે પળવાનું કાર્ય વિકટ છે; આપણા માટે હજી એ દુનિયાનું જીવન ગાળનારા લોક તરફથી ઝેરસમશ્રુત અને તિરસ્કાર દર્શાવવામાં આવશે; આપણે બાવિમાં વિકટમાં વિકટ કાર્ય તરફજ નજર નાખવાની છે; જો કે પરિણામ ખાતરી ભરેલું છે. છતાં એ તે આવતાં કેટલો સમય વીતશે, તેની અગમચેતી કોઈથી પણ થઈ શકે એવી નથી; આપ્રમાણે અમને તેમના તરફથી સ્પષ્ટ પ્રકારની સચના આ મળતી. આમામાંના કેટલાકે આવી શસ્ત્રોનો અપ્રદ પૂર્વક સ્વીકાર કર્યો; આવા નિર્ણય માટે અમને કોઈ વખત એક ક્ષણવાર પણ પૂછાતાં અર્થો નથી.

મહેનત જ્યાં કેટલાંક વર્ષો પછી જોધિગોળનાં આવા મહા સિદ્ધો સાથે સંસર્ગમાં આવવાનો અધિકાર મને પ્રાપ્ત થયો; તેમની પાસેથી અનેક બાબતો મારા શિખવામાં આવી, — તેમના તરફથી મળતાં ઘણા ખરા ઉપદેશોનો હું મારી જાતે અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર શી રીતે કરી શકું, એ અન્ય સર્વ બાબતોમાંની એક હતી. તેથી આટલી બાબતમાં તો હું જે જાણું છું તથા જે જાતે જે જોયું છે તે વિશેજ હું લખું છું. સિદ્ધાન્તમાં એવી કેટલીક બાબતો આવે છે, જેમના ખરા ખોટાપણા માટે હજી સુધી મને મળેલી શક્તિ કરતાં વિશેષ વધેલી શક્તિયોની જરૂર છે. આવી બાબતો વિશે હું એટલુંજ કહી શકું કે

હું જે જાણું છું તેની સાથે તેઓ જાણ બેસતી આવે છે. અનેક દષ્ટાંતોમાં તો મેં જે જોયું છે તેનો ખુલાસો કરવા માટે તેમની પૂર્વપક્ષ રૂપે જરૂર છે. આવા મહાન સિદ્ધાંતો સત્તા અનુસાર બાકીના થીઓસોફી દર્શનની સાથેજ આ બાબતો મારા જાણવામાં આવી છે. ત્યારથી માંડીને મને જે કહેવામાં આવ્યું હતું તેના કરતાં વિશાલ પ્રમાણમાં હું મારી જાતેજ તપાસ ચલાવતાં શિખ્યો છું. તેથી હું એટલો સંભવ સ્વીકારતાં ન્યાય પુરઃસર ગણાઉં, કે હજુ સુધી માન્ય થી ખરા ખેટા રૂપે તપાસી ના શકાયેલા અન્યવિભાગ :પણ હું તે ભૂમિકાએ આવી લાગતાં ખરોજ નિવડશે.

થીઓસોફીનો દરેક ઉત્સાદી અભ્યાસિ પોતાના સમક્ષ, બોધિતાનના એકાદ સિદ્ધ પુરૂષ વડે શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર થવાનું માન મેળવવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે. પરંતુ આથી તો નિશ્ચિત, સંકલ્પપૂર્વક થતો પ્રયત્ન સચવાય છે. જરૂરની મહેનત ઉઠાવવાની ઇચ્છાવાળા અભ્યાસિઓ દરેક કાલમાં હમેશાં હતા, તેટલા માટે હમેશાં જાણવા વાળાં માનવિઓ પણ દરેક કાલે મળી આવે છે. આ જ્ઞાન એટલું બધું પરમોત્તમ છે, કે એક અભ્યાસિને તેનો પરિપૂર્ણ અનુભવ થતાં, તે માનવિ કરતાં કંઈક વધારે બની જાય છે, આપણી દૃષ્ટિમર્માદાની પાર પળી જાય છે.

પરંતુ આવી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ભૂમિકાઓ હોય છે; જે આપણી ઇચ્છા હોય તો જોએ હજુ અભ્યાસિ દશામાં છે તેમની પાસેથી આપણે ઘણું ઘણું શિખી શકીએ એમ છે; કારણ કે સર્વ માનવ વ્યક્તિઓ સંસરણની નિઃસરણિતા એક અથવા અન્ય પાદમાં સ્થિત થયેલી છે આરંભક વ્યક્તિઓ તેના પાદ આગળ ખડી છે; આપણા જેવી સુધરેલી વ્યક્તિઓ ક્યારનીએ આ માર્ગની યોગ્ય ઉપર વસીએ છીએ. જે કે આપણે પાણી વાળીને જોતાં આપણે જોમાંથી ક્યારનાએ પસાર થયાછીએ એવાં નિઃસરણીનાં નીચેનાં પાદ જોવામાં આવે છે, પરંતુ આપણે ઉપરી પ્રદેશમાં દૃષ્ટિપાત કરીને હજુ આપણે નહિ મેળવેલાં આપણા ઉપર આવેલાં પદ જોવાનાં છે. જેમ વર્તમાન કાલે પણ આપણી નીચેના ભાગમાં આવેલાં દરેક પદોમાં માનવિઓ ખડાં છે જેથી માનવિ જે ભૂમિકાઓએ યમને ઉપર આવ્યો તે આપણાથી જોઈ શકાય છે, તેમ આપણા ઉપર ભાગમાં આવેલાં દરેક પદોમાં માનવિઓ સ્થિત હોય છે. જેથી તેમનો અભ્યાસ કરીને માનવિ બાવિમાં શી રીતે ઉપર ચઢશે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. હજુ સુધી આપણી પાસે વર્ણવવાને શબ્દો નથી એટલા બધા પ્રભાવ પર્યંત લઈ જતી આવી નિઃસરણિતા દરેક પાદમાં હમેશાં માનવિ આપણા જોવામાં આવે છે તેથી આપણે અચૂક રીતે જાણી શકીએ, કે આપણે માટે એ પ્રભાવ પર્યંત પહોંચવાની વાત સંભવિત છે. આપણા કરતાં ઘણાંજ ઉચ્ચ પદોમાં સ્થિત થનાર વ્યક્તિઓ, —એટલી બધી ઉચ્ચપદ, સ્થિત કે આપણને તો તેઓ અદ્ભૂત જ્ઞાન અને સામર્થ્યમાં દેવો સમાન જણાય છે, —આપણને ઉપદેશ છે, કે આપણે વર્તમાનમાં જ્યાં આગળ સ્થિત થયા છીએ ત્યાં આગળ તેઓ યોગ્ય સમય પૂર્વેજ સ્થિત હતા; જે આપણે તેમના જેવા થવું હોય તો આપણે ચઢવાનું જોઈએ એવાં તેમના અને આપણ વચમાં આવેલાં પાદોને તેઓ આપણને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી આપે છે.

॥ ૬૧ ॥ થી ઓસોફી પુરાણમાં “ પરબ્રહ્મથી માનવિ ” નામનો બીજો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે
 ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.
શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્ત. (બીજી)

આ આટ્સિનીપ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંગાણુ ગુર્યા અભાવમાં આવી છે.

સ્વ મણીલાલ નલુભાઈ દીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાંઓના ઓગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ આગરાખવામાં આવી છે. કર્તાની ઇચ્છા પરથી મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ-વિ. જી. ૬.

મેનેજર.

સુદર્શન એફિસ—નડીઆદ.

સિદ્ધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટોરાઈપ સારા કાગળ પાકુપૂકું.) બાળબોધ રાઈપમાં સારા કાગળ

(કીંમત રૂ. ૨-૦-૦)

(કીંમત રૂ. ૦-૮-૦)

કીર્તીનો ખજાનો.

સો રૂપિયામાં અમર નામ—શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરા-
 શ્રીત ફંડને રૂ. ૧૦૦) પ્રદાન કરનાર ગૃહસ્થના નામની એક
 આરસપહાણની તખ્તી મકાનમાં ચોઢી દાતાનું નામ અમર કર-
 વામાં આવશે.

ઓના રૂપાના ચાંદ—જે કોઈ સ્વયંસેવક રૂ. ૧૦૦) અને
 તે વધુ રકમનું ફંડ ઉધરાવી આપશે તેને ફંડ તરફથી એક
 રૂપાનો ચાંદ, અને રૂ. ૫૦૦) અને તેથી વધુ રકમનું ફંડ
 ઉધરાવી આપશે તેને એક સુવર્ણ ચાંદ, બહાર સભા સમક્ષ
 બક્ષીસ કરવામાં આવશે.

સેક્રેટરી—શ્રી હિન્દુ નિર.શ્રીત ફંડ—નડીઆદ.

લાખે જીવાનોની બરબાદ થતી જીંદગીને સુધારી

૪૩ કા મ શા સ્ત્ર. ૬૪

જીવાનીમાં થતી બધુંદર બૂલોનાં માઠાં પરિણામો આખેદમ ચિતાર આપી આરોગ્ય અને ઉત્થતિનો ખરો રસ્તો બતાવનાર આ પુસ્તકની જૂદી જૂદી દશ ભાષાઓમાં મેળી આજસુધ સગબગ આઠાસાત લાખ નકલો વહેંચવામાં આવી છે.

જો તે તમારા વાંચવામાં ન આવેલ હોય તો નીચે જણાવેલ સરનામે આજે જ પત્ર લખ તે મગાવી લ્યો. જમ તેની કિંમત લેવામાં નથી આવતી તેમ તેનું પોષ્ટેજ પણ લેવામાં નથી આવતું.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

રાગીપણું એ રીખાવનારું હોયનું થાય છે.

રાગોથી દૂર રહેવું એ સુખની સીમા છે.

૧૦

જીજ્ઞાસુ અમૃત હૃદય. પ્રકાશ
આત્મક નિગ્રહ ગોળીઓ.

ચરોરમાંથી અસહિતનાં તમામ કારણોને દૂર કરી રાગને મટાડે છે તથા તંદુરસ્તીને અટકાવે છે. તે અમૃત આખડ કિતનો બંધાર છે કિંમત ધજીજી ઓહી એટલે ચાર આઠવાડિયા, માટે માત્ર બેજી ડબી અને એક ડબીનો માત્ર એક જ રૂપિયો.

આગસ્ટ કરી દિવસો કાઠવાથી અસહિત અને રાગનું બળ વધે છે, માટે આજે જ એ ગોળીઓ મંગાવો અને તુરત જળવાન તથા પુષ્ટ બનો.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

સુદર્શન.

પ્રિન્ટર : શ્રીમદ્ રાજીવ રાજ
 નંબર : ૧૦૮૨૧૦૦ ૨૩, જુલાઈ ૧૯૭૬

આવૃત્તિ—
 શ્રીમદ્ અગ્નિચક્ર પ્રવાસી,
 સુદર્શન મથિલાય નમુના દ્વિવેદી

(ધર્મ-ગુહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં મળ્યાં અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“મત્યં પરંધોમહિ” — ભાગવતમ્

તન્ત્રા—ભાવચક્રાલ નમુના દ્વિવેદી

[પુસ્તક ૨૬-અક ૧૧]

(ભાસિક.)

[ઓગષ્ટ ૧૯૧૧.]

અનુક્રમણિકા.

મહાનભીક્ષા. ૩૨૧
યોગિની પ્રતિજ્ઞા. ૩૨૨
૨ ! હૈં પણ રહતો નથી. ૩૨૩
હાદિવ ૩૨૪
સત્સારના રાગી અને વિગતીની એકચક્રાકારે ? ૩૨૭
ગુરુઓ અને તેમની મોજ ૩૨૮
પૂર્વમીમાંસા દર્શન ૩૩૬
વ્યવહારિક વેદાંત રહસ્ય ૩૪૧
કર્મવિષયક. ૩૪૫

અમદાવાદ-થી સુનિયત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લીમિટેડ-મોતીલાલ સામળદાસે છાપ્યું.

લાખો લુપાનોની બરબાંક થતી હાંડીને મુધારી

૧૬ કા મ શા સ્ત્ર. ૬૬

જુવાનીમાં થતી બધુંકર ભૂલોનાં માઠાં પરિણામો આજે દુઃખ
ચિંતાર આપી આરોગ્ય અને ઉચ્ચતિનો ખરો રસ્તો બતાવનાર આ
પુસ્તકની જૂદી જૂદી દશ લાખોઓમાં મળી આજ મધ્યે લગભગ
સાઠાસાત લાખ નકલો વહેંચવામાં આવી છે.

જો તે તમારા વાંચવામાં ન આવેલ હેય તો નીચે જણાવેલ
'સરનામે આજે જ પણ લખ તે મંગાવી લો. જેમ તેની કિંમત
લેવામાં નથી આવતી તેમ તેનું પોષ્ટેજ પણ લેવામાં નથી આવતું.

વંદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

ભામનગર - કાઠિયાવાડ.

રોગીપણ એ રીખાવનારું હોય છે.

રોગીથી દૂર રહેવું એ મુખની સીમા છે.

૧૬

જે અમૃત પુદ્ય, રસ
આતંકે નિગ્રહ ગોળીઓ.

શરીરમાંથી અશક્તિનાં તમામ કારણોને દૂર કરી રોગોને મટાડે
છે તથા તંદુરસ્તીને અટકાવે છે. તે અખટ અખડ કિત્તો ભંડાર
છે કિંમત મળી જાય એટલે ગાર અટકાવેલા માટે માત્ર બેજ
હી અને એક હીનો માત્ર એક જ રૂપિયો.

આગસ્ટ કરી દિરસો દાઢવાથી અશક્તિ અને રોગનું બળ વધે
છે, માટે આજે જ એ ગોળીઓ મંગાવો અને પુરત બગવાન તથા

વંદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

ભામનગર - કાઠિયાવાડ.

એક અબેહમાર્ગ પ્રવાસી,
અકાનિષ્ઠ મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી

સુદર્શન.

જો. મ. જો. દો. એલ. બી.
આ. રૂ. ૨૬. ૧૯૧૧

મ. નં. —

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સભ્ય અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યંપરંધોમહિ ” — ભાગવતમ્.

તન્ત્રી — માધવલાલ નલુભાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૬-અંક ૧૧]

(માસિક)

[ઓગષ્ટ. ૧૯૧૧.]

મહાન્મીક્ષા.

✽ ✽ ✽

ગઝલ

- ૧ નહીં હુંતો કયું સમજું, નથી કંઈ મ્હને ગમતું,
છતાં આ શોધ તહારીમાં, સહુએ છુંદગી ભળે.
- ૨ ચરણમાં આવવા દેજે, ચરણમાં તું મ્હને લેજે,
હયાપિ પાપના પૂનજે, રક્ષા બાકી મ્હને કહેજે.
- ૩ કીધાં છે કૃત્ય એવાં કે, ફળો જેનાં નથી સારાં,
કહુંજું નાચ કરવતું, ક્ષમા તું એટલી કરજે.
- ૪ મ્હને દિહાર દે તહારો, કહે ત્યાં લાં ફરી આવું,
પરન્તુ પાપના મહારી, ગરીબની તું સ્વીકારી લે.
- ૫ કહેનો વેદ વાંચીને, કહેતો યાન સાંચીને.
પુરાણો-શ્રુતીઓ-સ્મૃતિઓ-અને ઉપનિષદો સર્વે,

કઈ જીવદામને જાણું, પછી આણું હું તું પાસે,
 બરેસો હર્ષથી આણું. કહેતો આણું ઉદાસે,
 કહેતો દેશ ત્યાગીને, કહેતો બીખ માગીને,
 કઈ અવતાર હું પુરા, કહેતું જોટલા તે તે,
 બચુકાં પારીને વચ્ચે, ચઢીને યાનનાં શસ્ત્રો.
 પ્રવેશું મંદિરે ત્હારે, હુકમ જો હોય પ્રેમીલા.
 લજી સન્યાસ કાશીનો, કઈ હું જ્ઞાન મંગામાં,
 અતીતની હું દસા ધર્મ, અહો ! વ્યવહાર ત્હારામાં.
 કહે તો બસમને ચોળા, ધર્મ હું હાથમાં ઝોળા,
 જગાણું ધુન આ બહકે, અલકના નામની સાચી.
 કહેતો સાધું સિદ્ધિને, જગદ આખે પ્રસિદ્ધિને,
 નહોતો તંત્રનાં યંત્રો, કઈ હું મંત્રથી પ્રેમે.
 કહેતો જાણ આસાધું, બળન કરતો બનું સાધુ,
 ગણાજી સન્તમાં રમેહે, કહે, દિલદાર યાશે કે ?
 કહેતો બાણુ ચમ્પામાં, મથારી પ્રેમથી માંડું,
 કહેતો રામના નામે, તરી શક્યા કઈ એણું.
 હિમાયે હાડ હું ગાણું, કહેતો મૈત્ર વ્રત પાણું,
 કરીને પર યાગાદિ, ચિતામાં દેહને બાણું.

(અને) કહેતો રાખું ચરીખાઈ, કહેતો રહું હું રીખાઈ,
 તહને મળવા કહેતેતે, કઈ હું આજ હે ! ભાઈ.

૧ ધરી તે હાથ માલિકી, કાપી આ ખૂખી તે શું કેહ.
 ધણા એવા રહ્યા જતા, પરનું ના જવાળો દે.

૭ કરીને મ્હેરવાની તું, જુવાની ત્હારી આ લઈ લે.
 ઈર્ષ ધનસા જેવડો, મ્હેનેતો કંઈ જતાવી દે.

મહાકવિ નાગ

યોગિની પ્રતિજ્ઞા.

ગઝલ લૈરવીં.

મીઝી દીધી જે આંખ તે ઉઘાડવી મારે નથી;
બીડી દીધી જે પાંખ તે ફરડાવવી મારે નથી.
ફંડી દીધી જે અંધ તે ઉકેલવો મારે નથી;
છોડી દીધી જે પંથ તે સ્વીકારવો મારે નથી । ૧

મંસાગના ફુલેંધ આંધારે ઉઘાડી આંખયા,
લાઝિમશુ રહેતું નિરતર માનવીએ આયડા,
ભાગશ હું તો રહેલથી આંતર પડોને ફાતરી,
મીઝેલ આંખે ઉરના ઉડણુ માહી ઉતરી । ૨

મદસોભ ધર્યા કામનાના ધત્ર ગોટામા ચડી
શુભળાઇને ચા માટ ફુલેંધ યમ જવું નીચે પડી
હંડી સમાધિના અગમ આનંદની લહરી મંદી
હંડી મગજને માળદી બેરી સારું વિશુ ખોળે ચડી । ૩

કોટિ વિચારોને જગતના અંધની લાખો લિપિ.
ઉકેલતાં ને સમજતાં ચાકી ન જાયે શું મતિ
શુરમાં શુરે લધુમાં લધુ એવા હૃદયના ટ્રેયની
પ્રેત દેવની દીધેલી છે મારે સદતર વાંચવી ૪

કઈ કંઈ જગતના પંથની જોઇ લીધી મેં જીલવણી
જુલો પડ્યો સળ સુજતાના ઝ્યા હવે જાવું ફરી
ખેતી દોન મીઝી આખ સીધી વાટ ત્યાં નજરે પડી
મારે હવેતો છોડવો એ વાટ કોઈ દિન નથી । ૫

પ્રવૃત્તિ વિલાસ
સુરત. ૧

વૈકુણ્ઠ.

રે! હફ પળ પડતો

માવું હું તું પાસે,
આવું ઉઠાસે,

મા આગીને,
રનેહી કહું કે શું કહું? પૂરેપૂરું સજા લા તે તે,
આપું અરે! શી ઉપમા! તે બિગરને જડવું સજો.
લેખિની લીધી હાથમાં લખવા કશું મળતું નથી. ભીલા.
અન્તઃસ્થિતિ આજેખૂં શું? રે! હર્ષ પણ પડતો નથી માં,
રડનાર શોધું છું અરે! રડનાર કો મળતું નથી માં,
રડનારનાં આંસુ અરે! કોઈ અહીં લછવું નથી! માં,
ત્હારે હવે કરવું મ શું? ઉપાય કેં જડતો નથી!
અન્તઃસ્થિતિ આજેખૂં શું? રે! હર્ષ પણ પડતો નથી!
સ્મૃતિ આવતી વ્હાલી તથી: પણ સ્વાસ્થ્ય કેં મળતું નથી!
હૃદયે કશું-કેં થાય છે: પણ તે મ રહમળતું નથી!
રાગો ધણું: હજી રેગિછું: તો પણ રડ્યું મણુ તો નથી!
અન્તઃસ્થિતિ આજેખૂં શું? રે! હર્ષ પણ પડતો નથી!
જીવું? મરું? કે શું કંઈ? રે! આજ રહેવાતું નથી!
ધીરજ ધણી રાખું અરે પણ રોઈ રૂઢેવાતું નથી!
એથી અધિક તો શું? અરે! આરામ કેં મળતો નથી!
અન્તઃસ્થિતિ આજેખૂં શું? રે! હર્ષ પણ પડતો નથી!
લોકો કહે તહેવાર છે? હું ચે કહું તહેવાર છે?
લોકો કરે આનંદ! મ્હારે આંસુથી વહેવાર છે!
લોકો કરે તે લોકને અસ્તુ: મ્હને : ક્યતો નથી!
અન્ત સ્થિતિ આજેખૂં શું? રે! હર્ષ પણ પડતો નથી!
જીવું અરે! સૌ માન! પણ એ વ્હાલ વિસરતું નથી!
શુભાવું હું સૌ માન! પણ એ વ્હાલ વિસરવું નથી!
શુભાવીને સૌ માન! મધ હેવાન ક્યમ ભમતો નથી!
અન્ત: સ્થિતિ આજેખૂં શું? રે! હર્ષ પણ પડતો નથી!
અફસોસ કરવો ક્યાં જઈ? અહીં કોઈ સાંભળતું નથી!
કેં કોસ થોડા દૂર સાંભળનાર અહીં વસતું નથી!
સન્દેશ આપું શી રીતે? હક એ મ્હને મળતો નથી!
અન્ત: સ્થિતિ આજેખૂં શું? રે! હર્ષ પણ પડતો નથી!

મહોં બાંધીને દે માર । પ્રાણુધાર સહમજાતું નથી
આમાર પાસવાર । પીળું, પ્રેમમાં હોતું નથી ।
આચાર કેં વિચાર બહાલી । પ્રેમીઓ જડતો નથી ।
અન્તઃસ્થિતિ આજેખું શું ? રે । હર્ષ પશુ પડતો નથી ।
છે પ્રેમમાં આધીનતા એ સંત મુખ્ય : નવું નથી ।
જો પ્રેમ શીખું પૂર્ણ, તો બીજું કશું શીખવું નથી ।
એ પ્રેમ-પ્રણીદે પ્રેમ આશિષ અન્ય કેં મ્હાતો નથી ।
અન્તઃસ્થિતિ આજેખું શું ? રે । હર્ષ પશુ પડતો નથી ।
સેવા મળે જો સ્નેહની તો દેવની પરવા નથી ।
છે દેવનો પશુ દેવ એ મુજ સ્નેહ શી પરવા પછી ?
છે ધર્મનો પશુ ધર્મ । રહેજે મર્મ પશુ મળતો નથી ।
અન્તઃસ્થિતિ આજેખું શું ? રે । હર્ષ પશુ પડતો નથી ।
મ્હાવું અને રહેતું । મહા એ મન્ત્ર પશુ રહેતું નથી ।
એ જો બને તો તો પછી કેં અન્ય તપ તપવું નથી ।
દે સ્વર્ગનું પશુ સ્વર્ગ એ મુજ ધર્મ : વિસરતો નથી ।
અન્તઃસ્થિતિ આજેખું શું ? રે । હર્ષ પશુ પડતો નથી ।
ચાતે ધર્મ હું આચાર ? ચઉં નિરાશ । રે । બનવું નથી ।
બળવું હંમેશાં એ છે છતાં પરિપૂર્ણ એ પ્રવૃત્તિ નથી ।
એ પ્રેમ-પ્રણીદે તુજ ધ્યાન : હરે અન્ય કેં ધરતો નથી
અન્તઃસ્થિતિ આજેખું શું ? રે । હર્ષ પશુ પડતો નથી ।
મુજ પન્થમાં પડતાર પાસવાર । પશુ મસ્તું નથી ।
અક્રમ શુભાવી દિલ બાજે તોય કેં વળતું નથી ।
મુજ બહાર અશ્રુધાર । અન્ય ઉપાય કેં ટકતો નથી ।
અન્તઃસ્થિતિ આજેખું શું ? રે । હર્ષ પશુ પડતો નથી ।
રડતા સખાને શું કહું । રડતાં પૂરું શીખવું નથી ।
ઉપકાર વાર હજાર । પશુ સમ્પૂર્ણ આવડતું નથી ।
દે અશ્રુ । અશ્રુપૂરથી, મસ્તાન કેં ડરતો નથી ।
અન્તઃસ્થિતિ આજેખું શું ? રે । હર્ષ પશુ પડતો નથી ।

અન્દનદેવ મયખાના,

તા. ૨૭-૮-૧૯૧૦

મસ્તાન.

॥ હાફેજ ॥

❧

(ગાઝલ.—૮.)

બગીચાનો નહીં આધાર સંતુબર કે સંકપર છે. ॥
ઉછેર્યું છાંયમાં સમિશાદ કંથારી એ ન કર્મતર છે—બગીચાનો.

નાજનીન કીશોરી તું નાજીકનો સરદાર
કહે મને તેં રે ક્યો પદ્ય ક્યો અપ્તાર
જમરતું પુન સુંજ નેમાં, કસોથી એ ન કર્મતર છે—બગીચાનો.

દૂર થકી તું જવ જીવેં ધમો તણી તસવીર
શરાબ પીલે; દોરી છે માળીએ તકદીર
ચિકિત્સા તો કરી લીધી, હવે આરામ મુકરર છે—બગીચાનો.

આર તણી ગમગીનીની ઉમદ નહીં એકવાત
જે જે આલકને સુષમા સૌની એકજ વાત
અજબ છે કે રહી સૌની કહેવાની ન મુકરર છે—બગીચાનો.

માથુંકનાં દરખાસ્તા ઉમરે નામ્નુ શિર
અમ્નુ તે અમ્નુ ફરિ કહાવું હું ન લગીર
હમાફે પ્રુદ્યું તકદીર શાંતિ એ ઉમર પર છે—બગીચાનો.

માથુકે ગદ્ય રાત્રિએ હાલત મહી ચીકરત
વચન કીધુરે વસ્તવું હતી શરાબે મેસ્ત
હવે જોઉ કહે શું એ અને રાધી મગજ તર છે—બગીચાનો.

સંતાંવ એવું ગરીબોતનું માન્ય કુદર સાધન
'ત્યાગુના એને કહિ; જમ કહો ગરબ
હમારી રોજની કુરોટી ચણી વાર મુકરર છે—બગીચાનો.

'ચિરિએ ફેંકનાળાંનું નિર પવનની ફેર
'તિરંદાર ફેરશા નહીં એ સૌ સુખની નેર
જીવે સાતે સ્વરગ થયુગારનો આધાર એ પર છે—બગીચાનો.

અધકારનો રાજવી મદાન ખેનૂ તું 'નંદી
એના ઝીન્દગી નીરથી નીર અમ સુધી પ્રમાણ
કુવારો કોણનો મુજને કહે અલ્લાહ અકબર છે.—બગીચાનો.

દીલ તુટેલાં, રાહમાં ખરીદ કરે તકદીર
ખીજની જોને પડી ગરબ તંદી કંઈ શિર
તડાડીદાસનું આગર, ઘૂલુંએ ફાસલા પર છે—ખગીયાનો.

શાખ નિખાતની કલમતો જમાડતી મિથામ
હાફેજ તણી એ છે ફલમ સાખ ફવહ મસ્તાન
શહદ સાકરથીએ મીઠું ફરાથીએ ન કમતર છે—ખગીયાનો.

દી. બી. કથારીઆ.

સંસારના રાગી અને વિરાગીની એક્યતા ક્યારે ?

ગાલડ.

આમે તો હસિના પ્રેમી, આમારા પ્રેમી તા પ્રેમી;
સમુજા દુઃખને વામી, બનીએ કુખના પ્રેમી; ૧
પિતા માતા અને બાતા, દુહિતા પ્રમ મુજ પ્યારાં;
જડાયો ફનેહ જો પ્રેમે, નથી તે હસાયો ન્યારાં; ૨
હૃદયનો એ બધો પ્રેમ, નથી જુદો પ્રભુ પ્રેમ;
રહે સત, ચિત્ત, વિવેક, પ્રભુથી તો નથી બહેમ; ૩
પ્રીયા જો પ્રેમની પ્યાલી, બન્યો છે પ્રેમ રસ જ્યાંહી;
પ્રીયે પાયે અતિ સુખો, ફરેશું તે સુખો ક્યાંહી; ૪
વિમળ સુગંધીઓ યાતાં, બીરાજે મેઘમાં પ્રેમી;
પૂછો તે હસિના પ્રેમી, નથી જુદા પ્રભુપ્રેમી ૫

સહ કે' છે દુનિયામાં, ત્રિયાને નફતી બારી;
અથા ત્યામી અથા જુદા, ફીઠી ના મોક્ષની બારી ૬

આમે તો સર્વથી જુદા, ન માનીએ વિચારો આ;
ત્રિયાનું સુખ હુંદાતો, ગણીએ નફે છે આ આ. ૭
પુરુષને પ્રેમિતા તો, બધો રૂપો જ્યાંથી છે;
જુદા જુદા યતાં દુઃખો અને વિદો બરાંથી છે. ૮

કે:-તમે મને શુર અને પ્રભુના નામથી વ્યવહારો છો. તમે ઠીક કરો છો. કારણ કે હું તેવોજ છું. ” એટલા માટે થીઆસોરીસ્ટથી વર્તમાન કાસે વપરાતા “શુર” નામ જોડે પાત્રાત્મ સુદિમાં, સર્વ પ્રકારની અતિપવિત્ર લોકકથાઓ જોડાવી જોઈએ, અતિ પૂજ્ય બાવવાળી સર્વ પ્રકારની બાવનાનો સંયોગ થવાની જરૂર છે. જે માનવિઓ ખરેખરા દિવ્ય પ્રકૃતિવાળાં, દેવીસંપત્તિવાળાં અન્યાં હોય છે, પોતાના અંતરમાં વસતા દિવ્યઅંશને વિ-કર્માવીને માનવજાતની ઉપદિશૂંચિકામાં પહોંચ્યાં હોય છે, આવા પ્રકારનાં માનવિઓ વિશે વર્તમાન કાસે થીઆસોરીસ્ટો “શુર” વિશે ચર્ચા ચલાવતાં સૂચના આપવા માગે છે. આ-માં માત્ર આટલા તકાવતનો સમાવેશ થાય છે જેમ અમે જૂતકાલમાં “શુર”નો સ્વીકાર કરીએ છીએ, તેમ વર્તમાન કાસે પણ અમે તેમનો સ્વીકાર કરીએ છીએ; ન્યારે તેઓ ઇતિહાસમાં પ્રકાશી નીકળતા હોય છે, ત્યારે અમે જેમ તેમની મહત્તા કબુલ કરીએ છીએ, તેમ અમે તેમના હમેશના અસ્તિત્વને માનીએ છીએ; પ્રાચીન સમયમાં તેઓ વસતા હતા તેમ વર્તમાન કાસે પણ તેમનો વાસ છે, એવી અમારી માન્યતા છે. અમારે મન ‘શુર’ની બાવના એક અત્યંત યથાર્થતા સમાન છે, માત્ર એક ઐતિહાસિકમાવના સમાન નથી. તેઓ હજુએ દુનિયામાં વસતાં માનવિઓ છે; હજુએ તેઓ તેમના દનિષ્ઠપુત્રોના ઉપ-દેશકો છે. માનવો સાથે નિકટના સંસર્ગમાં આવવા માટે તેઓ માનવદેહ ધારણ કરીને વસે છે; તેમનામાં ક્યારેનાએ આવિષ્કાર થયો છે તેમ માનવિઓના અંતરમાં વસતા ઇશ્વરનો આવિષ્કાર થતાં તેઓ કેવા પ્રકારનાં જની જાય, તે તેઓ એક પ્રકારની દિવ્ય માનવ જાતની બખ્તમાં સારી રીતે દર્શાવી આપે છે.

“શુર” નામ જોડે સાથે સાથેજ:શિષ્યોનો સંબંધ પણ જેવામાં આવે છે. શુર અને શિષ્યના યુગલને તમે છટું કરી ચકરો નહિ. તેથી પ્રાચીન સમયમાં વપરાતો હતો તેમ આ શબ્દનો ઉપયોગ કરીને, અમે વર્તમાન કાસે શિષ્યશાસ્ત્રનો સંબંધ બેદનર વર્ણપૂર્વે સંબંધિત હતો તેવોજ અત્યારે પણ સંબંધિત છે, એટલું સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ. કદાચ અનેક મતભેદોમાંનો આવો એક છે કે જેથી કોઈ કોઈ વાર અમારો આસપાસનાં માનવિઓના મનમાં કોધની લામણી ઉપજી આવે છે. સર્વ મદાન ધર્મોમાં જે ઉપદેશ આપવામાં આવે છે તે માનવોને જૂતકાલના દિનોમાં જેટલું સંબંધિત હતું તેટલુંજ અત્યારે પણ સંબંધિત છે, એટલું અમે છાતી ઠોકીને કહેવા માગીએ છીએ. જેટલો જૂતકાલમાં પરમચૈતન્યનો માનવ જાતમાં વાસ હતો તેટલોજ વર્તમાન કાસે માર્ગમાં પરમચૈતન્યનો વાસ છે, એટલું અમે દર્શાવવા માગીએ છીએ. આથી ધર્મના સિદ્ધાન્તો અમારે મન, કોઈ આચાર્યની, કોઈ મંદિરની અથવા કોઈ મંથની સત્તા ઉપર આધાર રાખવા વાળા બાજતો સમાન નથી પરંતુ અત્યંત યથાર્થતા ભરેલી બાજતો સમાન છે; કારણ કે વર્તમાન કાસે અમારા મનથી શુર”નો પૂજપાદ, જેમ ધણી સમય પૂર્વે જ્યુડિયાની જમીને પવિત્ર બનાવતા હતા, જેમ હિંદનાં મેદાનોને દૂર દૂરના જૂતકાલમાં પવિત્ર બનાવતા હતા તેમ દુનિયાને પવિત્ર બનાવી રહ્યા છે.

આ પ્રમાણે વર્તમાન કાસેના થીઆસોરીસ્ટ સર્વ મદાન ધર્મોની પરંપરાને જાગવી રાખે છે; શુર”નો હજુએ અવતા છે, હજુએ માનવિઓ તેમને મેળવી શકે છે, એવા

પ્રકારની તે ઘોષણા કરે છે. મેં પૂછુ આ વ્યાખ્યાનનું નામ “શુરુઓ” એટલુંજ તારામ્યું, પરંતુ “તેમને મેળવવાનો માર્ગ” એટલા શબ્દોનો તેમાં ઉમેરો. ક્યો તે એટલા માટે કે જેમ માનવતા સમગ્ર જૂતકાલમાં એ માર્ગે તેમના સમક્ષ પહોંચી શકાયું છે, તેમ આવી મહા વ્યક્તિઓ પ્રત્યે દોરી જતા માર્ગને આજે રાત્રે તમારા સમક્ષ મારે દર્શાવવો જોઈએ; મારાથી જની શકે તો, આ માર્ગ હજુએ ખુલ્લો છે, એટલું તમને દર્શાવવા માટે આમ કરવામાં આવ્યું છે; આવા માર્ગે પળવાનો વિધિ હજુએ માતવતા હાથમાં, માનવની શક્તિ માં છે, એટલું તમને દર્શાવી આપવા માટે એટલું ઉમેરવામાં આવ્યું છે; જૂતકાલમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે તેમ એ માર્ગ ક્રમવાર તમને દર્શાવવા માટે, એટલા શબ્દોનો વધારો કરવામાં આવ્યો છે; વર્તમાન કાલે માનવિઓ જે ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થઈને, આપણા પિતા પ્રપિતાઓએ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેવું સમાન પ્રકારનું ઉદ્દેશસ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે, એ સૂચવવા માટે વ્યાખ્યાનના નામમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે; કારણ કે ધર્મોએ હમેશાં તેનો તેજ ઉપદેશ આપ્યો છે. ધર્મોએ હમેશાં આવા પ્રાચીન પથની ઘોષણા કરી છે. ગમે તો તમે દિંદુષર્મની પ્રાચીન સંસ્થાનું, પછીતા સમવતા બૌદ્ધધર્મનું, એથીએ વિશેષ વર્તમાન કાલના ક્રિશ્ચિયનધર્મનું અથવા એ સર્વ કરતાં વધારે સુવાન અરેબીવાના પયગંબરના ઇસ્લામ ધર્મનું દર્શાવે દ્યો, એ બધાએ આવા માર્ગની હયાતીની બાબતમાં એકમત છે. એ સર્વે આ માર્ગને સમાન પ્રકારે દર્શાવે છે, એ માર્ગે પળવાની વિધિનો ઉપદેશ આપે છે. તેથી જો વર્તમાન દિનામાં માનવિઓ આવા માર્ગમાં થકા ચિનાનાં બન્યાં હોય તો, માનવ જાત જૂતકાલમાં જાણીને આ માર્ગે પળી છે તેવા બધા લગભગ અતુભવના તેઓ વિરોધિ બને છે; માનવિઓએ પૂર્વે કર્યું છે તે અત્યારે તેમનાથી કરી શકાતું નથી એવું દર્શાવીને તેઓ ખરેખરી રીતે તેમની સંતતીના અધોપાત સાધે છે.

પ્રાચીન સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે એક “શુરુ” એટલે શું તે હવે આપણે તપાસવું જોઈએ તે એક એવા માનવ છે, કે જેમતામાં દિવ્યઅંશ અવિર્ભાવ પામ્યો હોય છે, જે ક્રમે ક્રમે, ધીમે ધીમે વિકાસ પામે છે, જેણે અંતરમાં વસતા ઇશ્વરનો આવિષ્કાર કર્યો હોય છે. તેઓ માનવોના સાધારણ વ્યાવહારિક માર્ગમાંથી પસાર થયા હોય છે, પછીથી વર્તમાનમાં જેને માનવપારની, અતિમાનુષિ ભૂમિકા કહેવામાં આવે છે ત્યાં દોરી જતા વિકટ માર્ગમાં તેઓ આગળ પડે છે; આ ભૂમિકાએ માતવપરિપૂર્ણતા સિદ્ધ થાય છે, માનવસ્વરૂપમાં વસતું નિત્યજ્ઞેતન્ય એક પ્રકારના નવીન હિચ્ચક્રમાં પળવા માંડે છે, આવિષ્કૃત થયેલો દિવ્યઅંશ પરિશુદ્ધ બનેલા દેહ દ્વારાપ્રકાશી નીકળે છે. મારા અને તમારાથી પળી શકાય એવા માર્ગમાં આવા પુરૂષો પડ્યા છે. આવા પુરૂષો કંઈ અમલકાર સમાન નથી; માનવ શક્તિઓના પ્રદેશપારની કંઈક વસ્તુઓ સમાન તેઓ નથી. જેમ પ્રતિભાશાલિ પુરૂષ, બુદ્ધિ શાલિપુરૂષથી ભિન્ન પડી આવે છે તેમ તેઓ આપણાથી માત્ર ભિન્ન પડી આવે છે. ધાર્મિકસૃષ્ટિમાં તેઓ પ્રતિભાશાલિપુરૂષો સમાન છે; તેઓ આધ્યાત્મિક પ્રકારની પ્રતિભા વાળા છે. વળી દરેક માનવિતા હૃદયમાં, દુનિયામાં આવનાર સર્વેને પ્રકટાવતી એકજ્યોતિને વાસ હોવાથી, તેમજ તમારામાં અને મારામાં એ જ્યોતિને વાસ હોવાથી આપણે પૂછુ તેનો આવિષ્કાર કરવાનો અભ્યાસ કરી શકીએ. ગમે તો તે પારદર્શક, કાચમાંથી પ્રકાશતી હોય અથવા પાપના કચરાથી બગડેલા કાચમાં પૂરાવાથી એ આરપાર પ્રકાશિ શકતા ના

હોય તો પણ જ્યોતિ તે તેની તેજ હોય છે. એકનિત્યજ્યોતિ આપણા બધામાં સમાન રીતે પ્રકાશી રહી છે; માત્ર કેટલાકનાં આચ્છાદનો શુદ્ધ હોય છે તેથી જ્યોતિ બહિર પ્રકાશી નીકળે છે; વળી બીજા કેટલાકમાં જભે કે આસપાસ આચ્છાદનમાં છૂપાયલા એક રક્તિસંગ રૂપે હોય છે; આવા આચ્છાદન દ્વારા જ્યોતિ-કિર્ણો બહિર પ્રકાશી શક્તાં નથી

એક વડિલ બધું સમાન, દિવ્ય સ્વરૂપ બનેલો પુરુષ એક “ગુરુ” સમાન છે, એટલું હવે સ્પષ્ટ થયું. તેની તેજ માનવજાતમાં બાળ પદાવતા એક બધું સમાન તે હોય છે, પરંતુ તેમના સંસરણની મહત્તાનેક્ષિધે તેઓ વડિલ બન્યા હોય છે. હવે પછી હું દર્શાવોશ તેવા માર્ગે તેમણે મુસાફરી કરી હોય છે, તેમાં તેઓ ધણાજ આગળ વધ્યા હોય છે, દીક્ષા પછી દીક્ષામાંથી પસાર થયા હોય છે, તે દ્વારા તેમના ચિત્તનો વિસ્તાર બને છે, તે એટલે સુધી કે તેઓ માત્ર આપણી આ સંધિને જભે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પરમચૈતન્યનો જેમાં વાસ છે એવી સર્વ સૃષ્ટિઓના ભોમિયા બને છે. મેં કહ્યું તેમ, પોતાનાં બધું રૂપ માનવો સાથે વધારે નિકટના મંસર્ગમાં આવી શકવા માટે તેમનો હૃદય દેહમાં વાસ હોય છે; “ગુરુ” નામથી સચવાય છે તેમ તેઓ શિષ્યોનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર હોય છે; જે માર્ગે તેઓ પળ્યા હોય છે તેમાં કેવી રીતે આગળ વધવું તે તેમને ઉપદેશવા માટે તેઓ આવો સ્વીકાર કરે છે. એક “ગુરુ” શબ્દથી આટલું સચવાય છે, એ હવે ખુદ્દું થયું.

પરંતુ એ માર્ગ કેવો હોય છે ?

આ બાબતમાં મેં યોગ સમય ઉપર કહ્યું તેમ બધાએ મદાન ધર્મો આવા માર્ગને દર્શાવે છે મેં પૂર્વે દર્શાવેલા પૌર્વાત્ય મદાન ધર્મોમાં તેનું સ્પષ્ટ વર્ણન મળી આવે છે. ક્રિષ્ણન ધર્મના રોમન કેથોલિક પંથમાં જ્યાં કાષ્ટરહના સમયથી અનુદિત પરંપરા જાગવી રાખવામાં આવી છે ત્યાં આ માર્ગ એટલો બધો સ્પષ્ટ રીતે અને નિશ્ચયપૂર્વક દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે ગમે તો તમે ક્રિષ્ણનધર્મના શબ્દોમાં તેના વર્ણનનો સ્વીકાર કરો. અથવા પૂર્વદેશના ધર્મો તરફ નજર કરીને તમારા કરતાં બીજા બાપાઓનાં નામોમાં અપાયલા તેના વર્ણનનો સ્વીકાર કરો. ક્રિષ્ણન ધર્મ વિશે બોલતાં મારે ક્ષણવાર તમને એટલું સ્મરણ કરાવવાની જરૂર છે કે જૂતકાલની મહાગુપ્તવિદ્યાની પરંપરા ——— કેટલેક ભાગે રાજ્યદારી દશાઓનાં પરિણામ રૂપે, કેટલેક ભાગે ધર્મમાં ખીલી નીકળેલી નિરૂપયોગી બાબતોનાં પરિણામ રૂપે ——— આવી મહાગુપ્તવિદ્યાની પરંપરા, સુધારાના નામથી જાણીતા થયલા ધાર્મિક અને રાજ્યદારી ખજાનાગારના એ ઝમાનાઓમાં ખીલકુલ છિન્નભિન્ન થઇને ત્રુટિ બની ગઇ હતી અનેક પ્રકારના દૂરપયોગ અને અનેક જાતના બહેમોના સામે થયલા આવા આકસ્મિક પ્રત્યાઘાતમાં, ક્રિષ્ણન ધર્મના આચાર અને શિક્ષણમાં ખરેખરો જેનો સમાવેશ થતો હતો એવા ધણાનો કમ ભાગ્યે પેનાશ થયો છે; ધ્યાનની નિશ્ચિત વિધિનો વિનાશ થયો છે; જેમ વર્તમાન કાલે એકાદ માધારણુ વિદ્યા શિખવી શકાય છે તેમ નિયમિત ક્રમવાર દેહ ઉપર આધિપત્ય, ઉર્મિઓ ઉપર સ્વામિત્વ, મન ઉપર નિરોધ શિખી શકાય એવા માર્ગોએ ધીમે ધીમે આગળ મપતી માનવવ્યક્તિની કેલવણી મરણુ શરણુ થઇ છે; માનવને સંત પુરૂષમાં પદઠાવી નાખનાર, તેના અંતરમાં વસતિ પરમચૈતયની સત્તાનો અન્ય રીતે આવિષ્કાર કરી શકાય તેના કરતાં અતિ શીઘ્રતાથી વિકાસ કરનાર પ્રાચીન આચાર પરંપરાનો લોપ

યદ્ય ગયો છે. આવા આચારોનો દુરુપયોગ થવાને લીધે, વારંવાર તેમના ઉપર બ્હેમનો કાટ ચઢી જવાથી, અસહ્ય થઇ પડેલા બંધન સામેના મનના પ્રત્યાધાત રૂપે તેમને અધીરાઈથી દૂર કરવામાં આવ્યા છે. ક્રિષ્ચિયનધર્મના રોમનકેથોલિકપંથમાં હજુએ આ સર્વ મળી આવે છે; એ ધર્મના ઍંગ્લીકન અને નોનકોન્ફર્મિસ્ટ નામના બીજા મોટા પંથો વર્તમાન કાલના દિનેશમાં અંપ્રસિદ્ધ બની ગયેલા માર્ગની શોધ કરવાનો આરંભ કરવા લાગ્યા છે. પ્રયોગ સામે સત્તાનો, જ્ઞાન સામે શ્રદ્ધાનો માત્ર વિરોધ બતાવી શકાય એવી બાબતોનો ધર્મ વિદ્યા અથવા પદાર્થવિજ્ઞાનનાં સન્સુખ આવર્તા સ્વતઃ ચૂંચવાડામાં પડી ગયેલો જણાય છે. જો ધર્મ સત્ય હોય તો તેના સિદ્ધાન્તો સિદ્ધ થઇ શકે એવા હોવા જોઇએ, જ્ઞાનની બાબતો સમાન બનવા જોઇએ, માત્ર શ્રદ્ધાની બાબતો સમાન રહેવા જોઇએ નહિ. અનેક શતકો પૂર્વે સંત ઍરિજને કહ્યું હતું તેમ દેવાલયોની સંસ્થામાં જ્ઞાનવાદીઓની તેમજ શ્રદ્ધાવાદીઓની, અનુભવ વાદીઓની તેમજ બાહ્ય આધાર ઉપર સત્યને સ્વીકારનારાઓની આવશ્યકતા છે. આત્મવિદ્યાને અનુસરીને પ્રાચીન માર્ગે જ્ઞાનારાઓથી જાણી શકાય છે તેમ જો સ્થૂલપારની સૃષ્ટિયોત્તુ જ્ઞાન શાસ્ત્રીય રીતે મેળવવામાં આવે તો સ્થૂલ સૃષ્ટિના વધતા જતા જ્ઞાનના સન્સુખ પણ વર્તમાન કાલે દેવાલયસંસ્થાઓ બવત્તર રીતે ટકાવ કરી શકે.

માનવની આંતરશક્તિયોત્તી આવા પ્રકારની વૃદ્ધિ માટે, વર્તમાનકાલની શ્રદ્ધામાંથી મોટે ભાગે વિનાશ પામેલા ધર્મના વારસાના એક વિભાગ રૂપ, આ સૃષ્ટિ ઉપરાંત અન્ય સૃષ્ટિયોનો પણ સમાવેશ કરતા ચિત્તવિસ્તારની આવશ્યકતા છે. જેમ આપણા હમાનાની વિદ્યાને રજૂલ સૃષ્ટિ જાણીતી છે તેમ સ્થૂલપારની સૃષ્ટિયોથી પણ ભોમિયા થવાય એવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો અર્થ આ માર્ગમાં પણવું થાય છે. તેટલા માટે મારાથી બની શકે તો હું આવા માર્ગનું વર્ણન કરવા માંડું છું, તેમાં શી રીતે પણ શકાય તે પણ દર્શાવી આપવાનો મારો વિચાર છે.

પ્રથમ ક્રિષ્ચિયન ધર્મ શાસ્ત્રોમાં મળી આવે છે તેવું, પછીથી દિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મમાં મળી આવતું આ માર્ગનું વર્ણન હું જોડાજોડ આપીશ હું સુસલમાન ધર્મમાં મળી આવતી વિગતો આપીશ નહિ કારણ કે તે માત્ર બીજાના પુનરાવર્તન રૂપ છે; પૂર્વમાં જણાવેલો છે તેવી રીતે હું આ માર્ગ વિશે જે કહીશ તે સુધીયોત્તા નામથી જાણીતા સુસલમાન બાવના-યોગીયોત્તા વિશાલમંડલને જણાવેલા માર્ગ સાથે સમાન રીતે સત્ય જણાશે; દુનિયાના વડિલ ધર્મોની પેઢેજ સમાન દિશાઓમાં તેમના ધર્માનુસાર તેઓ આ માર્ગે પળે છે.

સર્વથી પ્રથમ આ માર્ગનો ઉદ્દેશ ઇશ્વરસાથે બાનપૂર્વક સંયોગ પામવાનો છે; માત્ર પ્રાર્થના અને આકાંક્ષા, તેમજ બાવના-યોગિના ઉભિયોત્તા ક્ષણિકઉભરા સમાન પણ તે ઉદ્દેશ નથી; પરંતુ આંવો ઉદ્દેશ બાનપૂર્વક સંયોગ સમાન છે, જેમાં માનવની ચિત્તિ શક્તિનો ભૂમિકા પછી ભૂમિકાએ વિસ્તાર વધતો જાય છે, આખરે તે પરમચૈતન્ય સાથે સંયોગ પામે છે, પોતાને સર્વવ્યાપક ચૈતન્ય સાથે એક રૂપ બનેલી જીવે છે. અંતિમ સ્થાન ઉદ્દેશસ્થાન. છેલ્લું પ્રાપ્તવ્યસ્થાન આવા પ્રકારનું 'ઇશ્વરનું જ્ઞાન નિત્યજીવન સમાન છે'—શ્રદ્ધા સમાન નહિ, માન્યતા સમાન નહિ, પરંતુ જ્ઞાનમય છે, એવો ઘોષ જગાવતા સુપ્રસિદ્ધ શબ્દોમાં આ બાબતની એકાદ સૂચના તમારા જોવામાં આવશે. આમાંજ માનવની અમરતાનો સમા-

વેશ થાય છે; એક પ્રાચીન હિંદુ શાસ્ત્રના કાવ્યમય હૃદયાર્માં, કમભાગ્યે એંગ્લીકન ચર્ચના પંથમાં ખુલાવટી તરીકે ગણાયેલા એક ભવ્ય શ્લોક તમારા જોવામાં આવશે. “પોતાની અમરતાને મૂર્તિમંત બનાવવા માટે પ્રભુએ માનવનું સર્જન કર્યું.” તેમ એક મહાન ક્રિશ્ચિયન સંત એમ્બ્રોશીના શબ્દોમાં તેણે પોતાના શિષ્યને આપેલી એક આજ્ઞા તમારા જોવામાં આવશે. “તમે જેવા હો તેવા બનો” — બાહ્ય સ્વરૂપે તો આ બાબત વિરોધ ભરેલી જણાય છે પરંતુ તેમાં એક પરમસૂત્યનો સમાવેશ થાય છે. જેવા તમે હમેશાં માનવિના તમારી જાતમાં છૂપાયેલા રહે છે તેવા દિવ્યઅંશસભાન બાનપૂર્વક યથાર્થરૂપે જનો. જે તમારામાં દિવ્યઅંશના બીજકનો સમાવેશ ના થતો હોયતો તમે કાંઈ કાંસે ઇશ્વરત્વના બાનવાળા પુષ્પમાં વિકાસ પામી શકત નહિ; પરંતુ દરેક હૃદયમાં ઇશ્વરનો નિવાસ હોવાથી આવા પ્રકારના સંયોગનો સંભવ સંભવી શકે છે; આ માર્ગે પળવાનો ઉદ્દેશ, આ માર્ગેના અંત, દિવ્યઅંશ સાથેના બાનપૂર્વક સંયોગમાં આવે છે.

ક્રિશ્ચિયન ધર્મમાં આવા માર્ગની ત્રણભૂમિકાઓ પાડવામાં આવી છે. હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મમાં તેની બે ભૂમિકાઓ રાખીને, ફરીથી વળી તેના ઉપ-વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. આવી ભૂમિકાઓને આપવામાં આવેલાં નામોમાં વિકસિત બનતા જીવનના સમાન પ્રકારના અનુભવોનો સમાવેશ થાય છે, એ સહેલથી સમજી શકાય એવું છે. ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પ્રમાણે આ માર્ગની પ્રથમ ભૂમિકાને વિનિષ્કરણ-માર્ગનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. હિંદુઓ અને બૌદ્ધો આને નવ-શિષ્ય—વૃત્તિ-માર્ગનું નામ અપે છે; માર્ગની ઉચ્ચ ભૂમિકાઓમાં માનવિ વિહરી શકે તે પૂર્વે આ ભૂમિકાએ અમુક નૈતિક સાધનો ખીલવવાની જરૂર છે. ક્રિશ્ચિયન ધર્મ વિનિષ્કરણની નિવૃત્ત્યાત્મક બાબતો ઉપર વધારે ભાર મુકે છે, ત્યારે પૌર્વાત્ય ધર્મો ઉચ્ચપ્રકારનાં સાધનોની પ્રવૃત્ત્યાત્મક બાબતો ઉપર : અત્યંતભાર મૂકે છે — એક બદકે અભાવાત્મક પક્ષ સમાન છે ત્યારે અન્ય સિદ્ધપ્રાપ્તિના બાવાત્મકપક્ષ સમાન છે. ઉભયેનું પરિણામ સમાન પ્રકારનું છે; એનાવડે દુનિયાંદારીનું માનવિ, આ માર્ગની ઉચ્ચ ભૂમિકાઓએ પળવાને તૈયાર થઇને એક સંતપુરુષમાં પલટાઈ જાય છે.

ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પ્રમાણે બીજી ભૂમિકા ઘોતન-માર્ગની છે, આના પછી સંયોગી-કરણ માર્ગની ભૂમિકા આવે છે. હિંદુઓ અને બૌદ્ધો આ ભૂમિકાના ચાર વિભાગ પાડે છે, એક પ્રકારના ચિત્ત વિસ્તાર વડે દરેક જણાઈ આવે છે; આમાંના પ્રથમ બે વિભાગો ઘોતન-માર્ગને દર્શાવે છે, અન્ય બે વિભાગો એકી—કરણ માર્ગને સૂચવે છે.

આ બાબતનો તમે ક્રિશ્ચિયનધર્મમાં બે દિશાઓએ અભ્યાસ ચલાવી શકો. ક્રિશ્ચિયન બાવના-યોગના અનેક ગ્રંથો છે, જેમાં આ માર્ગની ભૂમિકાઓ સંભાળપૂર્વક ચિતરવામાં આવી હોય છે. જે તમારે આ બાબતો સહેલા સ્વરૂપમાં જોવી હોય તો હમણાં પ્રસિદ્ધ થયેલી ક્રાઇસ્ટ યે-સનની નવ અધૂર ગ્રાંડસ નામની નવલકથામાં તે જોવામાં આવે છે, ઘણું કરીને આ લેખનું નામ તમારામાંના ઘણાજણને જાણીતું છે. એ નવલકથામાં આ માર્ગની ભૂમિકાઓમાં એક પછી એકમાં પળનાર એક માનવિનું જીવન ચિતરવામાં આવ્યું છે. એકાદ વાર્તામાં તમે માર્ગમાં શી રીતે પળવું તે શિખી શકો, એમ મારું કહેવું નથી, પરંતુ હું એટલું

બારે સંદિગ્ધ કહું છું કે એ અર્થમાં પરમગુરુના નિકટ લઇ જતા માર્ગની જાણીતા કિશ્કિન્દ્રીમાં, મેં ઉપર જણાવ્યા છે તેવાજ શબ્દોમાં આ માર્ગની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. એક માનવજીવનના વિકાસમાં ભૂમિકાઓને પોતપોતાના નામવાર ખીલકુલ સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવેલી આ અર્થમાં તમારા જોવામાં આવશે. એક અવ્યાસિની રીતિથી નહિ પરંતુ આ બાબતોને તમારે સહેલથી ઉપર, ઉપરથી રસ લેતા માનવિની રીતિથી સમજવી હોય તો તમે આવા અદ્ભૂત અર્થનો પાતાં હૃદયમીને એટલું તપાસી શકશો, કે કિશ્કિન્દ્ર સિદ્ધાન્તને યોગ્યસોશીના દૃષ્ટિબિંદુથી સમજવામાં આવ્યો નથી. તેમાં ખીલકુલ નિશ્ચિત રીતે શબ્દો અને અર્થને મેં કહ્યું તેમ વિશેષ રસપૂર્વક જમાવવામાં આવ્યા છે; તેમાં એક માનવ જીવનના અનુભવોરૂપે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

હવે આપણે આ ભૂમિકાઓના વિગતવાર વિચાર તરફ નજર ફેરવીએ. વર્તમાનકાલની દુનિયાને તમે જેવી જાણો છો તેમાં જાનવના દુનિયાદારીના જીવનમાં એવું શું હશે, એક માનવિમાં તે આ માર્ગની પ્રથમ ભૂમિકાઓમાં પ્રવેશવાને તૈયાર બન્યો છે એવું દર્શાવી આપીને તેને જુદો પાડી આપનાર વસ્તુ શી હશે? કદાચ તે તમને અત્યંત દૂર અપરિચિત, વિદેશી લાગશે, પરંતુ તમારે તેને તમારા પોતાના જીવનોમાં અવતારવાનું છે. એકાદ માનવિ આ માર્ગમાં પ્રવેશવાની તૈયારી કરે છે કે નહિ એ તમારાથી સમજી શકાવા માટે હું તમને તેનું લક્ષણ દર્શાવીશ. તે, અન્ય માટેની નિઃસ્વાર્થ સેવાથી અંકિત બનેલા જીવન-સંભાન છે; ખીમ્મોના કલ્યાણ માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપવાની ઇચ્છા વડે તે જાણી આવે છે; જોઈ યથાર્થનો સંભાવેશ થતો માનવના આવે છે એવા એક કારણના અનુરાગને લીધે દુનિયાદારીના માનવિઓ જે જે કીમતિ ગણે છે તે સર્વનો ભોગ આપવાની તૈયારીવડે આ સચવાય છે; પોતાના હૃદયને આકર્ષિત એકતાર બનાવતી બાવનાની સેવાની સરખામણીમાં દુનિયાની સર્વે બંધિસોને કીમત વિનાની ગણનાર જીવનવડે ને અંદિત થાય છે. માર્ગના નિકટ આવનાર અવ્યાસિનું આર્તુ લક્ષણ હોય છે. કારણ કેવા પ્રકારનું હશે તેનો કંઈ બહુ દિસાણ નથી. તેને કેવા બાવથી ઉત્સાહથી પાર પાડવામાં આવે છે તેમાં તેનો સમાવેશ થાય છે કારણ કે તે વડે જ માનવ પરમ ચૈતન્યની ઉત્કાંતિવડે અંકિત બને છે. જે અમુક ખાસ બાબતમાં પુરૂષ અથવા સ્ત્રી, જીવન અને શક્તિ, વિત્ત અને સમયનો ભોગ આપે છે તેની સાથે તમે કદાચ એકમત થાઓ વા ના થાઓ તો એ બધે; પરંતુ જે તમારા જોવામાં આવે કે તે માનવિ જેને યથાર્થ માને છે તે માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપવાને તૈયાર હોય; જે તમારા સંમજવામાં આવે, કે જાણનાં અનુભવ પ્રદેશનો નિકટ લાવનાર ભોગ આપવાની બાળિતરી આનંદ-વિંદો અર્થે કોઈ પ્રકારના બંધનોની તે મોગણી કરતો નથી; જે તમારી નજરમાં આવે, કે પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ જે જે કીમતિ ગણે છે તે સર્વનો તે ભોગ આપવાને તથા પ્રેમાસ્પદ બાવનાને સર્વસ્વ અર્પી દેવાના આનંદની સરખામણીમાં તેને તે નિર્મોલ્ય ગણવાને તૈયાર હોય; તો ખરેખર સીધાદારસમીપ, સંકેશો માર્ગ નિકટ આવનાર જીવાંતરી તેજ છે; માર્ગમંથી પાછળે હજારવતી કરેક બાળિતરી દૂર કરનાર, બંધુઓની સેવામાં, સહાયમાં જીવનનો મુખ્ય આનંદ માનનાર મોનેવજતના સેવકવિતો અન્ય કોઈ પણ આ દારમાં પ્રવેશી શકતું નથી.

આ બાબત તમારામાંના કોઈનાથી પણ દૂર હોવાની જરૂર નથી. આ કંઈ એક અપરિચિત ગૂઢ આવના નથી પરંતુ સર્વ કરતાં અત્યંત વ્યાવહારિક બાબત છે. જે તમારામાં ઉત્સાહ હશે તો તમારામાંના કોઈને પણ માનવોની આવા પ્રકારની સેવા કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઈ રહેશે. જે કે ધ્યાનની બાબત આંતરજીવનના ખોરાક સમાન હોય છતાંજે આ બાબત કંઈ ખરેખરી રીતે પ્રાર્થના અથવા ધ્યાનનો પ્રશ્ન નથી. ધ્યાનમાં નિર્બળ તથા દિવ્ય તત્ત્વના ધ્યાનમાં, સમાધિમાં બેસવા કરતાં સાથી—બંધુઓની સેવામાં વધારે પ્રેમ દર્શાવનાર એક અભ્યાસિ માર્ગના પ્રવેશદ્વાર નિકટ આવતો મારા જોવામાં આવ્યો છે. વર્તમાનકાલની માનવજાતમાં શિષ્યોમાટે શોધ ચલાવતા ગુરુઓ ખાસ કરીને પ્રેમીહૃદયની તપાસમાં હોય છે; તેમને પ્રેમાશ્રિથી ભજુડી ઉઠેલા હૃદયની આવશ્યકતા હોય છે; માનવ સ્વાર્થચૃત્તિના સર્વપ્રકારના અધિકારમાં, માનવધોષલની નિશામાં આવું પ્રેમીહૃદય અધિકારમાં દીપ્તબાની માફક પ્રકાશી નિકળે છે; આ ગુરુદેવની નજરે ચઢે છે; તેમના સમજવામાં આવે છે, કે એક બાવિશિષ્ય ત્યાં આગળ છે.

ત્યારે પ્રથમ ભૂમિકા આવા પ્રકારની હોય છે. બીજકુલ સ્પષ્ટ, તદ્દન સાદી, પરંતુ અનેકને માટે તે વિકટ હોય છે. આવા માર્ગ તરફ વળવાનો અન્ય કોઈ પણ પથ નથી. પછીથી મેં જેમ દર્શાવ્યું તેમ પ્રેમની ખાતર સર્વસ્વનું અર્પણ કરી દેવાની શક્તિ માનવ જીવનમાં સ્વતઃ જણાઈ આવતાં, એકાદ ગુરુનું લક્ષ્ય તે તરફ દોરાય છે, આવા સંભવિત શિષ્ય તરફ તેમની નજર દોરાય છે. આગળ ભરવાં જોઈતાં પગલાંનું જ્ઞાન માનવ હસ્તમાં સોંપવાનો સમય આ પછી આવે છે, મેં કહ્યું તેમ ક્રિશ્ચિયન ધર્મની વીમલોક્ષણ નામની ભૂમિકાનું અને અન્યધર્મોની નવ-શિષ્યકૃતિની ભૂમિકાનું જ્ઞાન આ સમયે તેને આપવામાં આવે છે.

(આગળ ચાલુ.)

વિદુષિબાઈ વસંત.

॥ પૂર્વ મીમાંસા દર્શન ॥

(અનુસંધાન ગતિકથી.)

હવે “ કરોતિશબ્દાત્ ” એ સત્રોક્ત પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરીએ છીએ:—

સૂત્રમ ॥—પ્રયોગસ્યપરમ્ ॥ ૧-૧-૧૪ ॥ સિ૦ ॥

(ટીકા) શબ્દં કુર્વિતિયનેન શબ્દકર્તૃત્વં ન કલ્પ્યં કિન્તુ પ્રયોગસ્ય પરમુચ્ચારણાર્થમિત્યર્થઃ ॥

શબ્દ કરો એમ કહેવાથી, શબ્દ બોલો એવી રીતે અર્થ થાય છે. શબ્દ બતાવો એવો અર્થ “શબ્દકરો” એ વાક્યથી સિદ્ધ નથી. ૧-૧-૧૪.

હવે “ શબ્દાન્તરે યોગપણમ્ ” એ સત્રોક્ત પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરીએ છીએ:—

સૂત્રમ્ ॥—અદિત્યયૌગ પદ્યમ્ ॥ ૧-૧-૧૫ ॥

(ટીકા) યથાદિત્યો બહુપુ દ્રવ્યેષુ વ્યાપ્તો યુગપત્ તથા શબ્દોપિ યુગ-
પદ્મહુપુ વ્યાપ્ત इत्यर्थः ॥

જેવી રીતે સૂર્ય સર્વ દ્રવ્યોની સાથે એકજ સમયે સંબંધ રાખે છે તેવી રીતે
શબ્દ એક કાળમાં બહુ પુરુષોની સાથે સંબંધ રાખે છે; વાસ્તે સૂચવતુ શબ્દ વ્યાપક હો-
વાથી નાના તથા અતિત્વ નહીં કિન્તુ શબ્દ એક વ્યાપક તથા સદ્ગત છે. ૧-૧-૧૫.

હવે “ પ્રકૃતિ વિકૃત્યોશ્ચ ” એ સૂત્રોક્ત પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરીએ છીએ:—

સૂત્રમ્ ॥—શબ્દાન્ત-મવિકારઃ ॥ ૧-૧-૧૬ ॥

(ટીકા) સુગ્રીવપાસ્ય इत्यादौ ईकारादिस्थाने शब्दान्तरं तस्माद-
विकारः शब्दः ॥

સુગ્રીવપાસ્ય ઇત્યાદિ સ્થળમાં ઇકારાદિને સ્થાને પ્રાપ્ત જે યકારાદિ છે તે અન્ય શબ્દ
હોવાથી શબ્દ વિકારી નથી. ૧-૧-૧૬.

હવે “ બુદ્ધિશ્ચ કર્તૃમૂળાસ્ય ” એ સૂત્રોક્ત પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરીએ છીએ:—

સૂત્રમ્ ॥—નાદવૃદ્ધિપરા ॥ ૧-૧-૧૭ ॥

(ટીકા) નાદસ્ય શબ્દસ્ય વૃદ્ધિર્વર્ધનં પરા. उत्कृष्टा. इत्येपा बुद्धि-
भ्रमातिवका नैयायिकानाम् ॥

બહુ પુરુષોના ઉચ્ચારણ કરવાથી શબ્દની વૃદ્ધિ વિશેષ થાય છે એવી જે નૈયાયિકના
મતમાં આકાશનો શુદ્ધ શબ્દ છે તથા શુષ્કી આકાશ નિત્ય છે, અને શુદ્ધશુદ્ધીનો જે સંબંધ
(સમવાય) છે, તે નિત્ય છે, તે આકાશની સાથે સદા સંબંધ રાખવાળા શબ્દને અનિ-
ત્યતા અને વૃદ્ધિ વિગેરે માનવું જ્ઞાન્તિ અથવા પદાર્થના સ્વરૂપ જ્ઞાનની અન્યતા છે; વાસ્તે
આકાશની વૃદ્ધિ વિના શબ્દની વૃદ્ધિ નહીં થાય અને આકાશની વૃદ્ધિ માને તો આકાશ
પણ શબ્દની માફક અનિત્ય થશે; એ કહેવું અસંગત છે, વાસ્તે શબ્દ શુદ્ધ નથી પણ નિત્ય
દ્રવ્ય છે. તેના વૃદ્ધિ દ્વાસની પ્રતીતિ સર્વના સંબંધથી પ્રતીત થતી મરૂભૂમિસ્થ જગતી
મેઠે મિથ્યા છે. ૧-૧-૧૭.

હવે પૂર્વપક્ષમાં દોષ કહી; સિદ્ધાન્તમાં નિરોધતા દેખાડે છે:—

સૂત્રમ્ ॥—નિત્યસ્તુસ્યા દર્શનસ્યપરાર્થત્વાત્ ॥ ૧-૧-૧૮ સિ ૦

(ટીકા) તુપુનઃ શબ્દો-નિત્યઃ સ્વાત્કુતઃ દર્શનસ્ય પ્રત્યક્ષસ્ય પરાર્થત્વાત્
અર્થાત્ બોધકત્વાત્ ॥

અને શબ્દ નિત્ય છે, કેમકે શબ્દનું ઉચ્ચારણ શબ્દાર્થજ્ઞાનને દીધે થાય છે, અર્થાત્ જ્ઞેમ સુશુરોદિ ઇન્દ્રિય રૂપાદિને જાણાવે છે તો પણ તે અનિત્ય નથી તેમ શબ્દ પણ અર્થને જાણાવવાથી અનિત્ય નથી. ૧-૧-૧૮.

સૂત્રમ્ ॥—સર્વત્ર યૌગપદ્યાત્ ॥ ૧-૧-૧૯ ॥ સિં ॥

(ટીકા) एकएवशब्दो बहुषु प्राणिपूच्यार्यमाणेषुसोयं शब्द इति प्रत्यभिज्ञानाभित्पः शब्दः ॥

બહુ મનુષ્યોથી એક સમયે ઉચ્ચારિત શબ્દ અને સર્વ પુરુષોએ ઉચ્ચારિત શબ્દ એકજ છે એવી પ્રત્યભિજ્ઞા થવાથી શબ્દ નાના તથા અનિત્ય નથી પણ વિષુ (વ્યાપક) તથા એક છે અને નિત્ય છે. ૧-૧-૧૯

સૂત્રમ્ ॥—સંખ્યાભાવાત્ ॥ ૧-૧-૨૦ ॥ સિં ॥

(ટીકા) एकेन दशभिर्वा पंचकृत्वोच्चारितः शब्दोपि स एवायमिति ज्ञानान्नशब्दस्य संख्याबहुत्वम् ॥

એક અથવા દશમનુષ્ય, એક શબ્દને પાંચસાતવાર ઉચ્ચારણ કરવાથી એક જ શબ્દનું વારંવાર ઉચ્ચારણ કરે છે, એવી પ્રતીતિ થવાથી શબ્દ નાના નથી. ૧-૧-૨૦.

સૂત્રમ્ ॥—અનપેક્ષત્વાત્ ॥ ૧-૧-૨૧ ॥ સિં ॥

(ટીકા) शब्दनाशे जन्मनिवातत्कारणस्य समवायादेरनपेक्षत्वान्नित्यः शब्दः ॥

કારણ વિના કાર્ય હોય નહિ એ નિયમ છે, વાસ્તે શબ્દ જો કાર્ય હોય તો તેનું કારણ પણ હોવું જોઈએ. પરંતુ જેવી રીતે સ્ખલિતિય તન્તુઓથી પટ થાય છે તેવી રીતે શબ્દ થવામાં કોઈ સ્ખલિતિય કારણ નથી. અથવા પટની શુદ્ધતા તન્તુઓની શુદ્ધતાથી થાય છે તેમ શબ્દ થવામાં કોઈ કારણ નથી, વાસ્તે જેવી રીતે અંધકારમાં દીપક સૂક્ષ્મ પદાર્થને પ્રત્યક્ષ કરાવે છે તેવી રીતે મનુષ્ય પ્રાણુદિ વાયુના સંયોગદ્વારા સૂક્ષ્મ શબ્દને પ્રત્યક્ષ કરાવે છે; વાસ્તે શબ્દ એક છે અને વ્યાપક, સૂક્ષ્મ તથા નિત્ય છે. ૧-૧-૨૧.

સૂત્રમ્ ॥ પ્રહ્યાભાવાચ્યયોગ્યસ્ય ॥ ૧-૧-૨૨ ॥ સિં ॥

(ટીકા) ननुवायु परमाणुजन्यः शब्दः इति चेन्न । कुतः । योग्यस्य प्रख्याभावात् । वायुकार्यस्य श्रवणेंद्रियाविषयत्वात् त्वगिन्द्रिय विषयत्वाच्च ॥

કોઈ એમ કહે કે વાયુના પરમાણુઓથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, તો તે કહેવું અયુક્ત

છે, કેમ કે વાયુનું કાર્ય ત્વગિન્દ્રિયનો વિષય છે, શબ્દ તો ક્ષુન્દ્રિયનો વિષય છે, વાસ્તે વાયુ કાર્ય શબ્દ હોય તો તેનું શ્રવણ પ્રત્યક્ષ થાય નહિ. ૧-૧-૨૨.

સૂત્રમ્ ॥-લિંગદર્શનાચ્ય ॥ ૧-૧-૨૩ ॥ સિં

(ટીકા) શબ્દનિત્યત્વ લિંગશ્રુતેરાપિ નિત્યઃ શબ્દઃ । સેયંવાચા વિરુપ નિસયેતિ શ્રુતિઃ ॥

જાક, યજુષ, સામ આદિ અનેક પ્રકારે પ્રસિદ્ધ વેદ નિત્ય છે અથવા શુરપરંપરાથી પ્રાપ્ત વેદવાક્ય વિધિ, અર્થવાદ, નામધેય, મંત્ર, પ્રતિષેધ ભેદથી પાંચ પ્રકારના છે. તેની સ્વતંત્ર વાક્ય રચના આદિ કરનાર નહિ હોવાથી; વેદવાક્ય આતુપૂર્વા (શુરપરંપરાથી પ્રાપ્ત) હોવાથી પણ નિત્ય છે, છતાંદિ વૈદિકવાક્યોના પ્રામાણ્યદ્વારા પણ નિશ્ચય કરેલ વેદ નિત્ય અને સ્વતઃ પ્રમાણ છે. ૧-૧-૨૩.

આ અધિકરણમાં વેદનો નિત્યત્વ વિચાર વિષય છે. ત્યાં સંશય એ છે, કે શબ્દ સ્ફોટ રૂપ છે, કે વર્ણ રૂપ છે, કે ધ્વનિ રૂપ છે ? અને શબ્દ સ્ફોટાર્થ રૂપ હોય તો પણ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ? ત્યાં પૂર્વપક્ષ એ છે, કે વૈવાકરણ્ય પક્ષમાં સ્ફોટ રૂપ શબ્દ નિત્ય હોય તો પણ વર્ણથી પ્રયત્ન શબ્દની ઉપલબ્ધિ નહિ હોવાથી અને વર્ણ રૂપે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ શબ્દ ઉત્પત્તિ વિનાશવાળો હોવાથી, વૈવાકરણ્યોના પક્ષ અપ્રમાણિક છે અને શબ્દ વર્ણરૂપ છે તથા અનિત્ય છે, એ નૈવાયિકનો પૂર્વપક્ષ છે. ત્યાં સિદ્ધાન્ત એ છે, કે શબ્દ નિત્ય છે તથા વર્ણાત્મક અને ધ્વન્યાત્મક છે, અને શબ્દસ્ફોટ કહેવામાં પ્રમાણ નથી, તો પણ શબ્દ વારંવાર ઉચ્ચારણ કરવાને સામર્થ્ય હોવાથી તથા ઉચ્ચારેલ શબ્દનું અર્થજ્ઞાન થવાથી, વૈવાકરણ્ય શબ્દથી ભિન્ન શબ્દમાં રહેવાવાળા અર્થ જણાવવાને યોગ્ય શક્તિને, સ્ફોટ નામથી કલ્પના કરે છે, તે કલ્પના જેમ અપ્રમાણિક છે તેમ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ વર્ણાત્મક શબ્દને અનિત્ય માનવો તે પણ અપ્રમાણિક છે. અર્થાત્ જે વસ્તુ પ્રમાણ સિદ્ધ છે તેજ સત્ય છે એવો નિયમ નથી, પણ અબાધિતજ્ઞાનને યયાર્થજ્ઞાન કહેવાય છે, અને અબાધિતજ્ઞાનના પ્રમાણનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારાય છે, વાસ્તે એકજ શબ્દ વારંવાર ઉપલબ્ધ થવાથી, શબ્દને અનિત્યાર્થિક જ્ઞાનનો ભાષ હોવાથી અનિત્ય કહેવું અપ્રમાણિક છે; અને વર્ણનું ઉચ્ચારણ કરીએ તો પણ દ્વરથી ધ્વનિનું જ્ઞાન હોવાથી અને વર્ણ પણ ધ્વનિરૂપ છે વાસ્તે શબ્દ ધ્વનિ રૂપ છે. ૧-૧-૨૩ - અ-૧.

પૂર્વ અધિકરણમાં ધર્મમાં પ્રમાણજૂત વિધિવાક્યોને શબ્દ રૂપતા હોવાથી શબ્દ અને અર્થનો આવિર્ભાવ તિરોભાવ હોય તો પણ શબ્દશક્તિરૂપ શબ્દ, શબ્દાર્થ સંબંધની સદ્ભવતા, નિસતા, વ્યાપકતાનું એકત્વ વર્ણન કર્યું અને વૈવાકરણ્યોનો મત, શબ્દ શક્તિ સ્ફોટમાં છે એ સિદ્ધાન્ત, અને શબ્દશક્તિને ઈશ્વરસકેત માનવાવાળા વર્ણવાદિ નૈવાયિકપક્ષનું પણ ખંડન કર્યું. હવે નિસરૂપ શબ્દનું ધર્મમાં પ્રામાણ્ય નથી, એ સંકો કરીને, સમાધાન કરીએછીએ.

સૂત્રમ્ ॥—ઉત્પત્તૌવાઽવચનાઃ સ્યુરર્થસ્યાતન્નિમિત્તત્વાત્ ॥

૧-૧-૨૪ ॥ અં ૬ ॥ પૂં ॥

(ટીકા) પદતદર્થયોઃ સંબંધસ્ય નિત્યત્વેપિવાક્યાર્થજ્ઞાનોત્પત્તૌચ્છેદ્યે સંબંધાઃ તે અવચનાઃ પુરુષકલ્પિતાઃ સ્યુઃ । કુતઃ । અર્થસ્યાતન્નિમિત્તત્વાત્ । વાક્યાર્થ જ્ઞાનં પ્રતિ પદાર્થજ્ઞાનસ્ય કારણતાવિરહાત્ । કિંવા પદાર્થજ્ઞાનમેવ વાક્યાર્થ જ્ઞાનં પ્રતિ પદાર્થજ્ઞાનસ્ય કારણતા વિરહાત્ કિંવા પદાર્થજ્ઞાનમેવ વાક્યાર્થ જ્ઞાનમિત્યત્ર પ્રમાણાભાવાત્ ॥

પદ, પદાર્થના સંબંધરૂપ શક્તિ નિલ છે, તેા પણ પદાર્થજ્ઞાનથી વાક્યાર્થ જ્ઞાનનો ભેદ છે, વાસ્તે વાક્યોનો સંબંધ પુરૂષ કલ્પિત છે. અર્થાત્ પદ સમુદાયને એકત્ર દેવાથી વાક્ય થાય છે, તે વાક્ય રચના મનુષ્યની છે. વાસ્તે વાક્યાર્થ જ્ઞાન અનિલ છે. પદશક્તિ નિલ છે, તેા પણ વાક્યશક્તિને નિલ કહેવામાં પ્રમાણ નથી, ૧-૧-૨૪.

હવેપૂર્વ પક્ષને કહીને, સિદ્ધાન્તત્વં વર્ણન કરીએ છીએ:—

સૂત્રમ્ ॥—તદ્ભૂતાનાં ક્રિયાર્થેન સમાનાયોઽર્થસ્યતન્નિમિત્તત્વાત્
૧-૧-૨૬ ॥ સિં ॥

(ટીકા) વાક્યાન્તર્ગતાનાં પદાનાં ક્રિયાપદેન સદ્ પાઠો ધવતિ । કુતઃ । અર્થસ્ય ક્રિયાપ્રાપ્ત્ય માણત્વાત્ દૃઢવાક્ય શ્રવણાન્મધ્યમ વૃદ્ધમટ્ટચિદ્રૂપા વાલે-
નાનુમીયતેઽસ્ય વાક્યસ્વાયમર્થ ઇતિ ॥

મીમાંસક સિદ્ધાન્તમાં ક્રિયાન્વયીમાં શબ્દશક્તિ છે, અર્થાત્ ક્રિયાપદનો સંબંધ રાખ-
વાવાળાં વાક્યાન્તર્ગત પદ ક્રિયાપદની સાથે બોલવાથી, ક્રિયાની સાથે વાક્યરચપદ માત્ર સંબ-
ધવાનુ યદને વાક્યાર્થ જ્ઞાન થાય છે તે વાક્યાર્થ જ્ઞાન, પદાર્થ જ્ઞાનથી થાય છે. પદાર્થ જ્ઞાન
વિના, વાક્યાર્થ જ્ઞાન કોઈ વખત પણ થતું નથી, વાસ્તે વૃદ્ધ વાક્યને શ્રવણ કરવાવાળા મધ્યમ
વૃદ્ધવાક્યાર્થને જાણીને, વાક્યાર્થથી જાણવામાં આવતી તે ક્રિયામાં પ્રવ્રત્ત થાય છે. તે પ્રવ્ર-
ત્તિને બેદને બાલક આ વાક્ય તે અર્થનો બોધ કરે છે, એવું અનુમાન કરીને વાક્યાર્થત્વ
જેમ સોઠમાં જ્ઞાન થાય છે, તેમ વેદમાં પણ અનુમાન પ્રમાણથી શબ્દ શક્તિજ્ઞાન થાય છે;
અને શ્રુતપરંપરાપ્રાપ્ત વૈદિકવાક્યને પુરૂષ રચનાદિ દોષદષ્ટનાદિ અપ્રમાણ તથા અનિસત્તાદિ
કહેવામાં પ્રમાણ નથી. ૧-૧-૨૫.

સૂત્રમ્ ॥-લોકેસન્નિયમાત્પ્રયોગસન્નિકર્પસ્ત્યાન્ત્ ॥ ૧-૧-૨૬ ॥ સિં ૦

(ટીકા) લોકે (વ્યાકરણાદૌ) શબ્દશક્તિ જ્ઞાત્વા વિદ્યમાન નિયમાત્
લૌકિકાદૈદિકઃ પ્રયોગસન્નિકર્પઃ ગુરુપરંપરામાસૈવૈદિકપ્રયોગશક્તિજ્ઞાનંવેપિ
સ્વાદતઃ પ્રમાણં વેદવાક્યમ્ ॥

જેવી રીતે વ્યાકરણાદિ લૌકિક સંસ્કૃત પ્રયોગમાં શક્તિજ્ઞાન અતુમાનાદિ પ્રમાણોથી
થાય છે, તેવી રીતે લૌકિક વાક્યોથી શક્તિજ્ઞાનાન્તર વૈદિકવાક્યોનું પણ શક્તિજ્ઞાન થઈ શકે
છે. અથવા ગુરુપરંપરાથી વૈદિકવાક્યોનું અર્થજ્ઞાન થાય છે. વારતે ગુરુપરંપરા વેદવાક્યાર્થ
જ્ઞાનમાં પ્રમાણ છે. જેમ સપ્તાર્થ જ્ઞાન લોકમાં વૃદ્ધવ્યવહારથી થાય છે, તેમ વેદમાં ગુરુ-
પરંપરાથી વાક્યાર્થ જ્ઞાન થાય છે, વારતે વેદવાક્ય પ્રમાણ્ય છે. ૧-૧-૨૬.

વાચાવિરૂપ નિલ તે વાક્ય; આ અધિકરણનો વિષય વાક્યપ્રલક્ષાદિ પ્રમાણથી વિરૂદ્ધ
હોવાથી વાક્યાર્થ યથાર્થ છે કે નહિ તે સંશય છે. ત્યાં પૂર્વપક્ષ એ છે, કે પ્રલક્ષાદિ પ્રમાણોથી
વિરૂદ્ધાર્થ બોધક વેદવાક્ય અપ્રમાણિક છે એવા પૂર્વપક્ષપર સિદ્ધાન્ત એ છે, કે શબ્દ પ્રમાણ
અદર્શરૂપનું ચાપક હોવાથી અથવા પ્રલક્ષાદિ પ્રમાણનું બાધક હોવાથી મુખ્ય પ્રમાણ છે. વારતે
વાક્ય પ્રમાણ છે, એ સાતમા અધિકરણનો અભિપ્રાય છે. -૧-૧-૨૬. કાલિ-૦-૭

(આગળ ચાલુ)

સ્વાધી૦ જ્ઞાન્ત્યાનન્દ મરસ્વતિ ॥

વ્યાવહારિક વેદાંતરહસ્ય.

એક સમયે ત્રણ નાનાં બાળકો રસ્તે ચાલે જતા હતા તેમને જોઈને એક ગૃહસ્થ
ધણે પ્રસન્ન થયો અને તેણે પોતાના પાકીટમાંથી એક રૂપિયો કઢાડી તે બાળકોમાંના
એકના હાથમાં મૂક્યો અને કહ્યું, આ પૈસામાંથી તમારી મરજીમાં આવે તે લેઈને ખાજો.
આ ત્રણ બાળકોમાં એક હિન્દુ, બીજો અંગ્રેજ અને ત્રીજો ઈરાનીનો હતો; અને તેમને
એક બીજની ભાષા નિમકુલ આવડતી નહોતી. અંગ્રેજ બાળક બોલ્યો, ચાલો આપણે
Water melon લેઈએ. ઈરાની બોલ્યો, “ નહિ નહિ, ટરબુચ અથ્વા, ચો લેના.”
હિન્દુ બાળક બોલ્યો “ અરે નહિ, ચાલો આપણે કલિંગડ લેઈએ. તે સરસ લાગે છે.”

ધણે વખત થયો પણ આ ત્રણે બાળકો એકમત થયા નહિ; કેટલાંક વખત પછી
તેઓ એક બીજ સાથે ધણા મૂકી કરવા લાગ્યા અને આ ગમત જોવાને આશુ બાળુના

પુષ્કળ સોઠ બેગા થયા; કેટલાક મુગા મુગા આ તમારો જોતાં ઉભા રહ્યા; અને કેટલાક તેમને સમજાવવા લાગ્યાં. છેવટે એક માણસે તેમની લડાઈનું કારણ પૂછ્યું; અને તે સાંભળીને તેને ધણું જ હસવું આવ્યું. પછી તેણે તે પેસા લેધને એક કલિંગડ વેચાવું કીધું અને ને તે બાળકોને સ્વાધિન કર્યું; એટલે પોતાને જોઈતી હતી તે જ આ મીઠું, એ જોઈને તે ત્રણ બાળકોને અપરિમિત આનંદ પ્રાપ્ત થયો, અને તે ખાતા ખાતા ખેલતા ફૂટતા પોતાને રસ્તે ચાલતા થયા—

ઉપરનાં અજ્ઞાન બાળકોમાં ખેળનાવ થવાનું કારણ ફક્ત નામ બેદ જ છે—આ નામ બેદના લીધેજ વિદ્યાન મનુષ્યોમાં, જાતી જાતીમાં, અને ધર્મચાર્યોમાં વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયેલું છે. ખ્રિસ્તિ ધર્માનુયાયી જયુ સોફની સાથે ઝઘડો કરે છે, મુસલમાન હિન્દુઓને વટલાવવા પતન કરે છે; બ્રાહ્મણો જૈનોને નારિતક કહે છે; એવા સેંકડો પ્રકાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અર્થાત્ ધર્મના બદાને એકમેકમાં ખેળનાવ થવા જેવું વર્તન કરનાર મનુષ્યો અને ઉપલી વાતમાં જણાવેલાં ત્રણ બાળકો એ બેમાં પુષ્કળ મામ્મ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે.

મારા દેશ બાંધવો ! નામબેદના પ્રપંચમાં કદિ પણ ફસાસો નહિ; ધર્મશાસ્ત્રોનું ઉત્તમ પ્રકારે અવલોકન કરો; સર્વ જાતીના વિદ્યાન ધર્મપ્રચારકોના ઉપદેશનું મનન કરો અને તેમાંથી જે કંઈ શ્રાવ્ય જણાય તેનું જ અદ્યક્ષ કરો અને તે પ્રમાણે વર્તન રાખો—

“જેટલું જીવું તેટલું સેલું” એમ કહેવું એ પણ ખૂબ બરેલું છે. અનેક પ્રસંગે જીવનાં ઘર પડી જતાં આપણે જોઈએ છીએ. પ્રત્યેક મનુષ્યને જીવું થઈ ગયેલાં વસ્ત્રો બદલવાં જ પડે છે. પુર્વજો કરતા આવ્યા છે મારે અમૂક રીતોને વળગી રહેવું, અને તેને પુષ્ટિના સદુપયોગ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો એમ કહેવું એ કેવળ જાંતિ મૂલક છે. સમજ્યા સિવાય કંઈ પણ કરશો નહિ; વિચાર કર્યા સિવાય વર્તશો નહિ; અને પરિસ્થિતિ અને દેશકાલ જોઈને જ જે કંઈ કરવાનું હોય તે કરવું. જે યોગ્ય અને શ્રાવ્ય હોય તેનું અદ્યક્ષ કરવામાં બિલકુલ પાછી પાની દરશો નહિ અને જે અયોગ્ય હોય તેનો તેનો ત્યાગ કરી, સત્યનું જ અદ્યક્ષ કરો, આ પ્રમાણે કરવાથી જ નાનકડા જાપાનની ઉન્નતિ થઈ છે, એ વાત જગત્તર લક્ષમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે—

જે પ્રમાણે અન્ય મનુષ્યો વર્તે છે તે પ્રમાણે વર્તવાને તમે ઇચ્છા રાખશો નો તે માત્ર અવિચારીપણા સિવાય કંઈ જ કયી. જન સમાજનો મોટો ભાગ અજ્ઞાની જણાય છે, તે સારાસાર વિચાર ન કરતાં અષ્ટ શ્રદ્ધાથી, ભોળપણથી, અને અવિચારીપણાથી વર્તે છે. આ પ્રમાણે, ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક સમજીતીમાં કાલપરિવર્તન પ્રમાણે રિત્યંતર થતું છે. એ સમય એવો પણ હતો કે ગુલામોનો વ્યાપાર મોટા પ્રમાણમાં ચાલતો હતો. એ સમય એવો આવ્યો છે કે મનુષ્ય માત્રને આ વાતનો પૂરું તિરસ્કાર આવે છે. પણ આજ મનોરંજન છે એ વાત સર્વવિદિત છે.

જોશ સપ્રદાય પર અમર આચાર્યપર અમુક મનુષ્યની શ્રદ્ધા છે મારે તે સપ્રદાયના વર્તવું અમર આચાર્ય પર વિશ્વાસ કરવો કદિ પણ ગેર્ય મળી શકાય નહિ. અનેક

પ્રસંગે વિદ્વાન-લોક માન્ય-નરોત્તી વાંચી અને તેમની કૃતિમાં જમીન આરમાનનો ફેર દેખાય છે; માટે જ એવાપર વિશ્વાસ રાખવો કદિ પણ યોગ્ય હોય જ નહિ. સર્વસંગ પરિભાગ કરેલા સાધુ મહાત્માઓએ પ્રતિપાદન કરેલા ધર્મનો માર્ગ એવશ્યક છે એમ પણ કદિ સમજવું નહિ-જમવા વગેરેની અંદર પણ કોઈ કોઈ વખત બંધકર ભેદ જણાઈ આવે છે.

અમુક માણસ અમુક માર્ગે ચાલે છે માટે આપણે પણ તેના પ્રમાણે ચાલવાનો યત્ન કરવો એ એક પ્રકારની ચેલજા સિવાય કંઈ નથી. પહેલવાનની પાયાન શક્તિ ઉત્તમ હોય છે તથાપિ તે અજાને પકાવવાની ક્રિયામાં તદ્દન અજ્ઞાત હોય છે; ચિત્રકાર જાતે જો કે તદ્દન સાદો અથવા કુદર હોય છે, છતાં પણ તે અત્યંત મનોહર ચિત્રો દાદી શકે છે. સર ફ્રાન્સિસ બેકન નીતિમાત્ર દિ'વા સદાચરણી નહોતો, છતાં પણ તે " Nouns Language " નવકરણ શાસ્ત્ર (તર્કશાસ્ત્રનો એક અત્યુત્તમ મથ) લખી શક્યો. યુરોપિયન પ્રગતને તેણેજ પ્રથમતઃ અનુમિતિશાસ્ત્ર સિખન્નું. મુખ્યસિદ્ધ મનુષ્યોએ જો માર્ગનું અવલંબન કર્યું; તેજ માર્ગનું આપણે અવલંબન કરવું એ ધણું જુલુ બરેલું છે. સર ઐઝાક ન્યુટનનું નામ સર્વ જુત છે; છતાં પણ તેણે ઈસાચેડી પ્રકાશની ઉપપત્તિ ખોટી હરી છે.

દીર્ઘ પરિચય અને વિચારને અંતે યોગ્ય લાગે તેજ વાતપર વિશ્વાસ રાખવો. જે માર્ગ આપણે સ્વીકારવાનો હોય તેનો પ્રથમ જાતેજ વિચાર કરવો, પછી તેની પરીક્ષા કરવી, અને પછીજ તે ઉત્તમ હરે તો તેનો સ્વીકાર કરવો અર્થાત કોઈના પાછળ માહરની માફક જવું નહિ.

શાંકરાચાર્ય, શ્રીકૃષ્ણ, જીતમણુદ, ઇસખ્રિસ્ત દિ'વા મદમડ પેગંબર વિગેરેએ અમુક અમુક બોધેલું કિ'વા અમુક અમુક કરેલું જે માટે આપણે પણ તે પ્રમાણે કેમ ન કરીએ એમ કહેવાનો કોઈને પણ અધિકાર નથી. તેમણે જો જો કર્યું છે તે તે સમયને અને તત્કાલિન પરિસ્થિતિને અનુસરીતેજ કયું છે. તે કાળ અને અત્યારના કાળમાં કેટલો બધો ફેર પડી ગયેલો છે. તેજ પ્રમાણે ધાર્મિક અને બંધારિક રીતમાતમાં પણ આવશ્યક ફેરફાર થવોજ જોઈએ. સમયાનુસાર વર્તન કરવાથી અને પૂર્ણ વિચાર કરીને સત્યનું મહણ કરવાથીજ જુદિનો સદુપયોગ થયો એમ કહી શકાય.

આપણા પૂર્વજોતે માત્ર આપણાં પોતાનાંજ યથે પુસ્તકો વાંચવા મળતાં હતાં; અન્ય ધર્મના સદ્મથો તેમને વાંચવા મળતા નહિ; પણ તે હલુપ આજે દર યર્ધ છે. તે પ્રમાણે કોઈ પણ ધર્મક્ષેત્રમાં જાહેર પોતાની ચાંકાનું સમાધાન કરવાનું પણ આપણાથી આજ બની શકે તેમ છે. સુધીવરના સર્વ સત્ય સિદ્ધાંત, સર્વ ધર્મ મંથ, અનેક પ્રકારના સાહીય તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનના મંથ આપણને સ્વસ્થ પ્રવસે મળી શકે છે. તે પહેલાં વાંચવા જોઈએ અને તેનું મંથન કરીને તેમાંથી સાર માવવું મહણ કરવું જોઈએ.

શ્રીકૃષ્ણ, ઇસખ્રિસ્ત, જીતમણુદે કિ'વા મદમડ પેગંબરે વિગેરેએ કાંઈ સત્યને પોતે નથી જોધી કારેલું નથી. સત્ય અમુક એક સપ્રદાયનોજ સિદ્ધાંત છે એમ પણ નથી,

તેનાપર અમુક એક વ્યક્તિ અગર સમાજની સત્તા છે એમ પણ નથી. સત્ય સર્વત્ર છે. અર્થાત્ સત્યપર સર્વની સરખીજ સત્તા છે.

સર્વ ધર્મના સદ્અર્થો વાંચી તેમાંની યોગ્ય બાબતોનું ગ્રહણ કરનારજ સત્ય ધર્માનુયાયી છે એમ સમજવું. આ સત્ય ધર્મનુજ નામ વ્યાવહારિક વેદાંત.

વેદાંત નિરાશાવાદ શિખવે છે. વેદાંતથી નિરાશા આજસ અને અનુધોગની વૃદ્ધિ થાય છે એમ પણ કેટલાક કહે છે. આ પ્રમાણે તર્કશાસ્ત્રજોનું કહેવું જૂલ બરેલું છે. વેદાંતાનુસાર વર્તન રાખવાથી ચૈતન્ય, શક્તિ, અને સામર્થ્યની વૃદ્ધિ થાય છે, એ અનુભવ સિદ્ધ છે.

સત્યજ ઉત્તમોત્તમ ધર્મ છે—“There is no religion higher than truth.” અર્થાત્ “સત્યનાસ્તિ પરોધર્મ” તેમજ આ માસિકના મુખ્ય પૃષ્ઠપરનો મુદ્દાલેખ “સત્યં પરંધીમદિ.” વિગેરે વાંચ્યો એ એનો અચૂક પૂરાવો છે જેમ નદીના વહેતા પ્રવાહનો ઉપયોગ સર્વે ધર્મના મનુષ્યો કરે છે તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો બાધ નથી; તેજ પ્રમાણે સદ્ધર્મપરના સર્વ ધર્મઅર્થોના અવલોકનમાં શ્રવણમાં અને અને જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની બાબતમાં છે એમ સમજવું.

સ્વદેશોત્થાનની ઇચ્છાવાળાઓએ પ્રથમ તો અર્થવિદિન નામભેદનો નાશ કરવો જોઈએ.

આ વિષયનું અર્થાત્ વેદાંત મનુષ્ય પ્રાણીના જીવન માટે કેટલો ઉપયોગી વિષય છે તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારને અમદાવાદ ખાતેથી “સરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય” તરફથી દરમાસે નિયમિત રીતે બહાર પડતી “વિવિધ ગ્રંથમાળા” ના મધ્યક તરીકે બહાર પડેલાં સ્વામી રામતીર્થનાં વ્યાખ્યાનોનાં પુસ્તક જોવાની આ લેખકની ખાસ બલા-મણ છે. કદાચ વેદાંતનું રહસ્ય સમજવાને તે ઉત્તમ કુચાસમાન છે.

રીઝીરોડ—અમદાવાદ

પરિખ. મણિલાલ કેશવલાલ.

॥ કર્મવિપાક ॥

(અનુસંધાન ૫૪ ૨૫૫ થી.)

ધર્મને અંગે આચાર સંબંધી બ્યારે એક ચિત્કેવાડી સાથે વાતચિત થઇ ત્યારે મહાશય-
વિષે તે હનકાર કરી કહે છે કે—એ તો બહુ દૂરની વાતો છે ક્યાં આકાશમાં સૂર્ય ? અને
ક્યાં આપણી પૃથ્વી ? અને વળી ક્યાં ચંદ્ર ? શાસ્ત્રો તો કહે છે કે સદ્ધ અને કેતુ ચંદ્ર
સૂર્યને આકાશ આવે છે, ત્યારેજ મહાશય થાય છે એમાં આપણને શું લાગે વળગે ? કહ્યું
બરાબર છે. એ બહુ દૂરની વાતો છે. એમાં આપને કાંઈ લાગે વળગે નહીં એ વાત અમે
કયુત્ત કરીશું. ફક્ત એટલુંજ પૂછુ છું કે ત્યારે ત્હમો ધર બાંધીને શું કામ રહો છો, અને
પગરખાં શું કામ પહેરો છો ? એ બંનેના જવાબ આપો. ધર તો એટલા માટે બાંધવામાં
આવે છે કે માણસોનું ટાક-તડકા-વરસાદથી રક્ષણ થઈ શકે. અને એટુંજ પગરખાંથી પગનું
રક્ષણ થઈ શકે ? કદાચ ધર ન બાંધીએ અને પગરખાં ન પહેરીએ તો ચાલી શકે કે નહીં ?
ખાનુખાં તો નજર ચાલે. કાં ત્હમોતો કહો છો કે સૂર્ય-ચંદ્ર-ગ્રહો બહુ દૂર છે, તો પણ ત્હની
વખતો વખતની અસરોથી બચવા સાર આપણે ભુદ્ધિપૂર્વક કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કરવી પડે
છે. સૂર્ય-ચંદ્ર-ગ્રહો લાખો કરોડો માણ બેઠા બેઠા પણ વાયુની ગતિ-વરસાદની વૃદ્ધિ-શિ-
યાળો-ઉનાળો વગેરે કૃતિઓ કરે છે, એનું કેમ ? એતો એનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે, દીક
બ્યારે એનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે, ત્યારે આપણો તો કાંઈ પણ સ્વાભાવિક ધર્મ ખરો કે
નહીં ? હા કાંઈક હોવું જોઈએ ખરું. ત્યારે અમને કે મહાશય સમયે ન્હાવું ધોવું, પાકપૂત
વગેરેમાં સામેત્ર તથા ધ્વ નશ્વ-દાનશ્વ-જપશ્વ શા માટે ન ધાવું ? વળી એક ખીન્ને બ્યા-
વહારિક દાખલો આપુ છું તે સાંભળો જો ત જરાએ કચવાવા નહીં. ત્હમોને ત્હમોની
શી પૂરાં પ્રેમી થઇને એકાંતમાં બેઠાં હો, અને જોવામાં કાંઈ ચુરજન ત્યાંથી નીકળે તો
ત્હમોને કાંઈ હોબ-લજ્જ-કંપારી બિગેરે થાય કે નહીં ? ત્હમારે તે વખતે કાંઈ ક્રિયા કરવી
પડે કે નહીં. સ્થિતિમાં કાંઈ ફેરફાર કરવો પડે કે નહીં. વગેરે પ્રશ્નોના જવાબ ત્હમો આપો
કે નહીં, ત્હની મ્હને કાંઈ પરવા નથી પણ ત્હમે સમજી જશો કે સ્થિતિમાં અપાંતર કરવું
પડે છે. એજ પ્રમાણે આતો એક એવા પ્રકારનો યોગ છે કે—અવસ્થ ક્રિયા કરવીજ પડે.
ઉનાળામાં પગે હાજતાં તુરતજ તેમાંથી બચવા હુણવ કરવો પડે છે. તેજ પ્રમાણે એક એવો
પણ નિયમ છે કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, અને ભુદ્ધિ સમજે છે, તે કાંયે શામાટે ન કરવું ?
મદોમાં અવાંતર સ્થિતિ એ પણ જાણવા જેવી બાબત છે. આપણી સૂર્યાળાના જો જો
મદો છે, તેમાં વસતા હોવાની અરૂપરસ આવજાવ થાય છે, અને એમાં મદ ઉતરના મદો
પ્રમાણે-કર્મેના વિપાકના પરિણામ ઉપરયા ત્યાં ત્યાં ગતિ અને સ્થિતિ થાય છે. આપણાં
શાસ્ત્રોમાં ચંદ્રલોકમવાપ્રોતિ અને સૂર્યલોકમવાપ્રોતિ લખ્યું છે, પણ ખીન્ન મદોની
ગતિ પ્રગતિનું લખ્યું નથી, તેનું કારણ એવું જાણવામાં આવી શકે છે કે, આપણા મદમ-
શ્વમાં શ્રેષ્ઠ પ્રતાપી સૂર્ય છે, અને શ્રેષ્ઠ શક્તિવાન ચંદ્ર છે—એમને ધીમે તે મળવાનું લખ્યું

છે, પણ અન્ય ગ્રહોનું લક્ષ્યું નથી. તેમ માગણી કરવાનું પેલાં બેની શ્રેષ્ઠતા જોઈતું નહીં હોવાથી માગ્યું પણ નહીં હોય, એ બનવું બાજબી છે; પણ એટલા ઉપરથી મતિ રિયતિ નથી એમ તો નજર કરી શકાય; શનિ, મંગળ આદિ ગ્રહોમાં વસવાનું કોઈ વાત્યું નથી. ઉત્તમ મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ભેદો ગ્રહોના પણ ગણાય તે ઉત્તરોત્તર ક્રમવાર નિઃશ્રેણિની પગથી પેઠેજ આ ફરકાર થાય, એમ સમજી જશો નહીં. ગ્રહોનો ચંદ્ર છે, તેથી જુદોજ ચંદ્રલોક છે. જેમાંથી એ બધા ચંદ્રો ઉદ્ભવી આવ્યા છે. સૂર્યલોકનું પણ એજ મિસાલ સમજવું. શ્રેષ્ઠપદ્ધતીજ માગણી અને આશા નો કોઈ રાખે છે. મધ્યમ અને કનિષ્ઠની યાચના અને આશા કોઈ રાખતું નથી; રાખતું નથી તો પણ મળે નહીં એમ માનવું નહીં. આ વિશ્વ ક્રમની અંદર એવું એવું બને છે, અને અનુભવો એવું બતાવી આપે છે કે માગણીઓ અને આશા બહુ દૂર દૂર રહેતાં જાય છે, અને અણધારેલું નહિ ઇચ્છેલું આવી મળે છે. એ કર્મવિપાકના પરિણામની વિચિત્રતા છે. જે ગ્રહોમાંથી એ પરિવર્તન કરતા સહુવેળાં જીવ ગ્રહમાં અવતરી આવે છે, તે ગ્રહોને વિષે રહેલા છતાં પેલા મૂળગ્રહની અમરને તુરંતજ લજી દેવામાં આવતી નથી, કોઈ બહુજ વિનિત પરિણામ સિવાય એમ બનતું નથી. ત્યારે આપણે અમુક વસ્તુને જોતાંજ તે કયા ગ્રહમાંથી પરિણામ પામી આ ગ્રહમાં પ્રવેશ પામે છે તે જોઈ શકાય છે. જોવાની અને જાણવાની દૃષ્ટિ વિષે આપણે આગળ વાર્તા કહી ગયા છીએ જોવાની શક્તિ હોય પણ ખરેખર જાણવાની કાંઈ પણ શંકા વગરની નિશ્ચિત શક્તિ હોય તો તે અબાધિત છે અને તે ઉપરથી અમુક પ્રકારમાંથી આવતા અમુક પ્રકારમાં વંમતા પદાર્થમાં અમુક અમુક શક્તિ બજારપ-સૌંદર્ય આકાર-રિયતિ-શુદ્ધિ-કાંતિ-મોહાર્થ વગેરે દેખાઈ આવે છે-દરેકે દરેકનાં કર્મ-પરિણામ એક સરખાં હોતાં નથી. હોય પણ નહીં તેથી દરેકે દરેકનાં આકૃતિ-રૂપ-ગુણ વગેરે મળતાં આવતાં નથી પ્રકૃતિ પણ જ્યારે એક સરખી નથી. ત્યારે ગુણ તથા વર્તન એક મરખાં સી રીતે મળતાં આવે ? છતાં પણ કાંઈક સાદસ્ય મળી આવે છે. તે એક મૂળ પરંપરાનું અવિનાશીપણું બતાવી આપે છે, અને એ મૂળનો રંગ સહુમાં એક સરખો પ્રવેશોલો છે વળી દરેક ગૃહના ખાસ રંગો હોય છે દરેક ગૃહની અંદર જો કે જુદા જુદા રંગોનું પ્રકટીકરણ કે સંમિશ્રણ હોય છે, તોપણ સામાન્ય રીતે દરેકને પોતાનો ખાસ રંગ હોય છે, અને તેમાં વસેલા પદાર્થોમાં પણ ખાસ રંગ એજ જોવામાં આવે છે. એક વિભાજીત ગૃહના લગભગ ત્રણઠે કકડા થયેલા છે, તોપણ દરેક કકડો પોતાના અસલ ગૃહના મૂળ રંગને મળતો આવે છે. પછી કાળઃ ક્રમે કરીને અને ગતિવાન હોઈને રંગમાં ફરફાર થાય છે. સૂર્યથી વિદ્યુત્ત્વ પણ રંગના બિજાવનું કારણ છે ગતિ પણ કારણ છે. એક ગૃહમાં ઉભા રહીને બોળ ગૃહોને અવલોકીએ છીએ ત્યારે એ રંગો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. પૃથ્વીગૃહ એક એવા પ્રકારનો ગૃહ છે કે જેમાંથી એરંગો દેખાઈ આવે સૌમ્ય-સોમ, શનિ, મંગળ, નેપચ્યુન, યુરેનસ-પ્લુટોરપતિ, અને શુક્રના રંગોનું આપણને પણ સામાન્ય રીતે બાલ યષ્ઠ આવે છે. રંગો ખાસ ગુણોને ઓળખાવે, છે, માટે જે જે ગૃહના જે જે રંગો તે તે ગૃહને વિષે રહેલા પદાર્થોના ગુણો પણ તેજ પ્રમાણે હોઈ શકે છે. આ વખતે શંકાનું સ્થાન છે કે—એક ગૃહના રંગ પ્રમાણેજ અંદર સર્વે પદાર્થો એજ રંગના હોવા સંભવ નથી ? જુદા જુદા રંગના પદાર્થો એક ગૃહમાં અને કાનેક હોય, ત્યારે ત્યાં રંગોનું સંમિશ્રણ થયું છે એમ સમજવું. એ પ્રમાણે દરેક ગૃહમાં ખાસ

રંગો અને ગુણો ઉપરાંત ખીજ તમામ ગ્રહમાંથી આવી મળેલા પદાર્થોથી સંમિશ્રણ થયેલું હોય છે. વળી દરેકના ઉપગ્રહો પ્રમાણે તેમાં વધવટ થયાં કરે છે. વાતાવરણ તેમાં ઉમેરો કરે છે ગતિ રેખાઓ દોરે છે. સૂર્ય સર્વનું મૂળ આધારભૂત છે. આકર્ષણ શક્તિથી જેમ સૂર્યને અવલંબન કરી દરેક ગ્રહો રહેલા છે તેજ પ્રમાણે તેજ-ગરમી-રૂપ-રંગ પણ સૂર્યને અવલંબીને રહેલાં છે. આપણે જેને દિશાલય પર્વત કહીએ છીએ, તે પૃથ્વી આગળ કાંઈ દિસાખ માત્રમાં નથી, ત્યારે અન્ય પદાર્થો તે પૃથ્વી ઉપર શા લેખામાં છે. એજ પ્રમાણે બધા ગ્રહો અને ઉપગ્રહોની અંદરની વસ્તુઓનું સમજી લેવું. કહેવાની મતલબ એટલીજ કે મુખ્ય મુખ્ય ગ્રહો આપણને મોટાં તેજના ઝોળા લાગે છે, પણ સૂર્ય માળામાં તે એક એક બિંદુ સમાન છે, અને સૂર્ય પોતે પણ આકાશ મંડળમાં એક તેજોબિંદુ સમાન છે. આ ઉપરથી પૃથ્વીને દિસામે તુલ્ય માત્ર આપણે નથી તો સમગ્ર આકાશ મંડળમાં આપણી ગણતરી કેણુ માત્ર છે. એક પરમાણુનો લાખનો હિરસો પણ નથી અને આપણું આકાશ મંડળ આ વિશ્વના ઉદ્ભાવક આગળ લેણુ દિસાજમાં નથી તો હે ! માનવી તું ત્હારા કમોનું અભિમાન શા માટે આગળ ધરે છે. આત્મ્ય અને જો તું કંઈ સ્થિતિમાં છે. છતાં તારું દૃપદ—પશુઓના ચુદ્ધ સમાન છે. અહંભાવ આ વિશ્વની બહાર ઉભારાઈ જાય છે; અને હું કંતોનો તો પાર નથી—આ ઉપરથી તું તારી કિમત કાંઈજ, નથી—એમ સમજી કંતૈવ્ય વિમુખ બનીશ નહીં. સમ્માનતામાં અવલોકન કરવાનું છે, અને તેમાં રચ્યપરાયણ પ્રાપ્તિના પોષણનો દરેકને ખપ છે. તેટલા માટે ઉદારકર્મનનો પાઠ આવશ્યક છે. આ પ્રમાણે ગ્રહોમાં અને ગ્રહોની દરેક વસ્તુઓમાં એક અવિનાશી તત્ત્વ જોવામાં આવે છે જેને આપણે આત્મા નામથી ઝોળખીશું. ચૈતન્ય બેદે કરીને આત્માના એટલા બધા પ્રકાર દર્શવન થયા છે કે—સ્થાવર જંગમાત્મક જડચેતન સર્વનો હેતુમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. જેને આપણે જડપદાર્થ કહીએ છીએ તેમાં પણ આત્માનું અવિનાશી તત્ત્વ રહેલું છે, પણ ચૈતન્યાંશ બહુજ ગૂઢ રીતે પ્રવર્તેલો રહે છે, માટે તેને જડ પદાર્થ કહીએ છીએ. જેમ જેમ ચૈતન્યાંશ વધારે તેમ તેમ ચેતનમય વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે; જડાત્મા એવો શબ્દ ત્હમે સાંભળ્યો છે ? જીવાત્મા, દેહાત્મા, વિષ્ણુદાત્મા વિમૂઢાત્મા આત્મા દ્વૈનાત્મા, અભેદાત્મા, પરમાત્મા એ બધા બેદો ચૈતન્યાંશને લીધે છે. કેળવણ ચૈતન્યના કાંઈ પણ અંશ વગરનો એક પણ પદાર્થ કેવળ જડ પદાર્થ મળવો ત્હમને મુશ્કેલ છે. મુશ્કેલ લાઈથી પણ મળશે નહીં. આત્મા એક સામાન્ય તત્ત્વ યશું, અને ચૈતન્યાંશને આધારે હેતું પ્રગટીકરણ યશું. જેમ સૂર્યનાં પ્રતિબિંબો દરેક પદાર્થમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, સૂર્ય મૂળમાં એક વસ્તુ છે, અને જેમાં પ્રતિબિંબો પાડવામાં આવે છે તે જીદી જીદી વસ્તુઓ છે. પ્રતિબિંબગ્રહણ કરવાની શક્તિ જેમ સૂર્યની સરખી નથી, તેમ ચૈતન્ય ગ્રહણ કરવાની પણ દરેકમાં સરખી શક્તિ નથી. મનુષ્યકોટિ અને દેવકોટિની ગણના આવા બેદથીજ ઉદભવી આવે છે. પામર પણ અને દૈત્યરાક્ષસગણ એ એવાજ બેદનું પરિણામ છે. દાર્શમાં સર્વનું પ્રતિબિંબ અને શુદ્ધ ગંગાજળમાં પણ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ એકજ સરખું જણાય છે, પણ પાતળેદ કે ધ્યાનબેદને લીધે તે બેદ પામે છે, તેજ પ્રમાણે ચૈતન્ય પણ બેદ પામે છે. આ બેદ કંઈ આજ્ઞાલનો નથી, પણ આદિ અપનાદિથી સિદ્ધ છે, તે દાખલા દર્શાવો આપી સાબીત કરવું મુશ્કેલ છે. એનો સ્વાભાવિક સુમત્ર શક્તિમાં જ્યારે વિના પ્રયાસે

ઉત્તરી આવે ત્યારેજ મૂલ્ય સમજવું. અનાત્મા શબ્દ ધણા વાપરે છે. પણ તે બુદ્ધિપૂર્વક નહિજ કહી શકાય. અજવાળું અને અધાર જેમ એક બીજાના પ્રતિપાદક છે, તેમ આત્મા અનાત્મા શબ્દો સિદ્ધ નથી, એ ખૂબ સમજી રાખવું. આટલું જરા વિસ્તારથી કહેવાનો હેતુ એ છે કે પુનર્જન્મની બાબતમાં એ એક અવસ્થાનું તત્વ છે. જન્મજન્માંતરોમાં આત્મા અવિનાશી છે, ચૈતન્યાંશ કર્મને આધીન છે, અને કર્મવિપાકમાં તહેની ખાસ જરૂર છે. શુભ અને અશુભ કર્મોનું નિરાકરણ કરવું આપણને આ રસ્તે ઠીક પ્રદર્શી. જીવોની ચૂક ઉત્તર સ્થિતિનું પણ જ્ઞાન થશે અને સામાન્ય તત્વ જે આત્મા અથવા વેદાન્તીઓ જેને બ્રહ્મ કહે છે તેની ઝોળખાણ થાશે અને એ ઝોળખાણ ચવી કેટલી મુશ્કેલ છે છતાં સાધ્ય છે અને ચૈતન્યની વૃદ્ધિમાંથી તે થાય છે, એટલું આ પ્રસંગે કહેવું ખસ છે. હાલતો યોડી વિશ્રાંતિ લઇએ તો ઠીક. શન્ય ચૈતન્ય વસ્તુ આ વિશ્વની અંદર ક્યાંય પૂણી મળી શકશે નહીં અઠીક, સ્ટ્રિક્ટ, સુવર્ણ, રૌપ્ય વગેરે વસ્તુઓમાં પણ ચૈતન્ય છે. અદ્વૈત્યાની બની શક્યામાં પણ શ્રી રામ ભગવાને ચૈતન્ય જોયું હતું, અને તે પરથીજ તે ચૈતનમય શીલા કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે સ્થાવરજંગમભૂતક સર્વવસ્તુઓનું સમજવું. સાધનસ જોને કહેવામાં આવે છે, જે ધર સર્વવ્યાપક છે અને જેમાં નિર્ભેદતાનો એક પણ અંશ નથી, તે ધર શું છે? એ એક ચૈતન્યભાવજ છે દરે બ્યારે આ પ્રમાણે છે, ત્યારે ખરેખર જડવસ્તુ તદમે મતાંતરી શકે નહીં એ નિર્વિવાદ છે, ચૈતન્યસ્વરૂપાંશ તહેને તદમે જડ વસ્તુ કહેા છે પણ બિન્નકુલ ચૈતન્યભાવશિવાયની બીજ મતાંતરી શકશે નહીં.

આ ઉપરથી આપણે એક નવીન સ્વરૂપ જોવાને શક્તિમાન થઇએ છીએ, અને તે એ છે કે ચૈતન્ય ગમે તે જાતિમાં પ્રવેશી શકે છે, અને આત્માના સ્વરૂપને દર્શાવી આપે છે. મહને એક વખત એક સુર સદૃશ્વરસ્યે પૂછ્યું હતું કે:—આ જગતમાં નરજાતિ વ્યક્તિઓ ૪૪૧૦ પણ એકજ જાતિમાં અવતરે છે કે અન્ય કોઇ બીજી જાતિમાં? આ બાબત એક દમ જવાબ આપી શકાય તેમ નહીં હતું. પ્રથમ મેં કહ્યું કે તદમે પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપોને તથા તેમના અર્વાંતર બેદોને બરાબર જાણો છો કે નહીં એનો ખુલાસો આપો તો એ બાબત તદમને જલદીથી સમજાવી શકાય પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપો એકજ અતુસન્ધિમાં અનેક ભાવમાં પ્રદર્શિત થાય છે, તો પછી સ્થૂલમાત્ર શા માટે ન બદલાઇ શકે? સમજી રાખો કે પુરૂષ વ્યક્તિ સ્ત્રી વ્યક્તિમાં, વનરૂપાત, યશુ, પંખી, ખનિજ વગેરેમાં પ્રવેશી શકે. ચાર ખાણમાં મમે ત્યાં ગમે તે સ્થિતિમાં પ્રવેશી—શકે અગર પ્રવેશી શકાય—એમાં બિન્નકુલ શંકાનું સ્થાન રહેતું નથી. જો આપણી દિવ્યદષ્ટિ હોય, આપણે એકી વખતે એક કરતાં વધારે સ્વરૂપોને અવગ્રાહી થકતા હોઇએ તો કહી શકાય કે આ કેન્દ્ર અમુક ક્રમમાં થાય છે. કર્મ-વિપાકમાં આ એક અગત્યની બાબત છે, યોગસમુચ્ચયથી આ શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. રક્ત મુતુષ્પેને માટેજ આ શક્તિ બીજ રૂપ છે, વિકાસ કરવા માટે કિયાની જરૂર છે, અને તે આગળ કહેવામાં આવ્યું, તેમ શુભ અને અશુભ તે પ્રાપ્ત પુણ્યની પેઠે દ્વંદ્વ છે. આકૃતિ દિવ્ય કરનારી કિયા તે શુભ અથવા પુણ્ય કિયા અને અધોગતિમાં પ્રાણતારી તે અશુભ અથવા પાપ કિયા સમજવી. સ્વાભાવિક રીતે બ્રહ્મચર્ય પ્રાણતારમાં આ શક્તિ વિકાસ પામતી જાય છે એ પણ એક પોણાના અતર્જન યોગની દક્ષિણ છે. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે નિયમનની કેટલી જરૂર છે. નિયમનશક્તિ ઉપજી નિયામકને યોજના કરવાનો

અધિકાર છે. સર્વ વ્યવસ્થાનો આધાર બ્યારે નિયમનસંકિત ઉપરજ છે ત્યારે તેનો ક્રમ પૂર્વેક આખો વિધિ બનનારામાં સાક્ષ્ય છે અને હેતુ વિજ્ઞાના નિયમોની સાથે એકીકરણ થાય છે. ચોરાસી લક્ષ્યોનીની જે વાત છે, તે તદ્દન ખોટી નથી; આપણે કર્મ-વિપાકના પૂરે-પૂરા સ્વરૂપને માત્રી શકતા નથી. તેથી એ બાબતનો ધનકાર કરીએ છીએ. પણ તદ્દમે જુઓ કે આપણી દૃષ્ટિની કેળવણી કેટલી બધી જુદી છે. આકાશ જે કાંઈ પણ પદાર્થ નથી હોતો વસ્તુ રૂપે માનીએ છીએ અને વાયુ જે ખાસ પદાર્થ છે, અથવા ધંધર છે હોતો પદાર્થ સ્વરૂપે માનવાની આનાકાની કરીએ છીએ. અજવાળું અથવા ગરમીને પણ એમજ માનીએ છીએ. ધંધરમાં પદાર્થના ગુણ નથી, તો પણ હોતો તત્ત્વરૂપે સ્વીકાર કરવો પડે છે. એ જમ માન્ય છે તેજ પ્રમાણે આ ચોરાસી લક્ષ્ય ઉપરિ ચિન્હની વાત માન્ય કરવા જેવી છે. વળી જેણે ચાર ખાણુની સંખ્યા આપી તે જમ બ્યાજબી છે તે ઉપગ્રંત વધારે કેમ ન કહી અને આ જગ્યાએ ચોરાસી લક્ષ્યનીજ કેમ સંખ્યા આપી? અને એકાદ પણ એઃછી વત્તી ન આપી? કારણ કે જેઓએ વિશ્વદૃષ્ટિથી નિર્માણ કર્યું છે તે કદિ અવાસ્તવિક હોય નહીં. ખીછ બાબતોમાં કદાચ કાળ ક્રમે કાંઈ કારકેર થતો હશે, પણ આ ઉપરની બે બાબતો એટલો જીજ્ઞવટથી સિદ્ધ કરી છે કે હેમાં બિલકુલ ફેરફાર થઈ શકે એવું નથી કેવળ નિષ્ક્રિય જ્ઞાનચર્ય મહિમા કરતાં સક્રિય જ્ઞાનચર્ય વધારે બળવાન છે. પેલા નિષ્ક્રિય જ્ઞાનચર્ય મહિમાને બળથી ગ્રામવાને જે શક્તિની જરૂર છે, તે શક્તિદ્વિયા—સાત્ત્વિકિયા વિના મળી શકતી નથી; કેટલાક જરૂર કરતાં ઓછી ક્રિયા કરે છે, અને કેટલાક જરૂર કરતાં વધારે ક્રિયા કરે છે, તે ક્ષત્રી શકતા નથી, અને ઉલટા કોઈ વાર નિર્મળ થના જોવામાં આવે છે. માટે હેમાં અભ્યાસનો જરૂર છે. અભ્યાસ સ્થિર થયા પછી આગળ વધતાં જવું જમ સાત્ર કારક છે, તેમજ અભ્યાસમાં સ્થિર થતાં શીખવું એ પણ આવશ્યક છે. અભ્યાસ બળતો મહિમા વર્ણવતાં શ્રીકૃષ્ણ બળવાન અર્જુનને શું કહે છે, તે જુઓ.

અમ્પામેનતુ કૌતેય વૈરાગ્યેણ ચ શૃણ્વતે ।

અસંયતાત્મના યોગો, દુષ્પાપદંતિમે માતિઃ ॥

હે ! અર્જુન અભ્યાસે કરીનેજ સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અભ્યાસ એટલે જ આ જગ્યાએ સક્રિયા સમજવી, અને શમદમાદિ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ કરનારી અભ્યાસની જરૂરની શક્તિઓ સમજવી આ વાત પણ મનુષ્ય લોકને મારેજ છે, અને મનુષ્ય લોકમાં પિતૃલોક તથા દેવલોકને સંજ્ઞા છે, તેથી મનુષ્યલોકમાં એનો સમાવેશ થઈ શકે છે અને પિતૃલોક તથા દેવલોકને મારે પણ કર્મો કરવાં એની મનુષ્ય તત્ત્વમાં ગણના થઈ છે, અને અહોધીજ તેઓને ત્યાં પુષ્ટિ તથા તુષ્ટિ મળી શકે છે.

જ્ઞાનચર્ય મહિમાને અંગે સદ્વિદ્યાની પણ જરૂર છે. જે સત્ત્વિકિયામાં શ્રદ્ધા તથા દૃઢતાને અવસાથી રહેવાની જરૂર છે તેને તે બહુ બહુ પ્રકારે સદ્દ કરે છે અને દરેક વખતે શુદ્ધ સંસારમાર્ગ જાતારી આપે છે. જ્ઞાનચર્યને મારે જે જે નિયમો અથવા ક્રિયાઓ કરવી આવશ્યક છે, તે બધીનો આંદાં વિસ્તાર કરવામાં આવે તો આપણે આ એક સામાન્ય નિયમમાં અનેક વિધિઓ દુક દુક સમાવેશ કરવા ધાર્યો હોય ત્યાં હેતુ અતિ પ્રધાનપણું

ખતાવવા જતાં મૂળ બાબતને અંગે દીર્ઘસૂત્રતાનો દોષ આવે, માટે સંક્ષેપમાં જ કહેવું જરૂરું છે. નિયમો અને ક્રિયા એક નથી, એ પણ સમજવું જોઈએ. નિયમો હંમેશાં એક પ્રકારે રહે છે, અને ક્રિયામાં વૃદ્ધિ જરૂરની છે, જેમકે દરરોજ બ્રહ્મમૂર્તિમાં ઉઠવું એ એક નિયમ થયો; તે ધણું કરીને હંમેશાં એક સ્વરૂપે રહે છે, અને પ્રાણાયામાદિ જે ક્રિયા તેતો વૃદ્ધિરૂપ છે. એટલે ક્રિયાને માટે નિયમ તથા ક્રિયામાં નિયમ એમ પણ કહી શકાય. સ્નાન એ ક્રિયાને માટે નિયમ છે, અને જપાદિક સંખ્યા એ ક્રિયામાં નિયમ છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યને માટે ક્રિયાના અને ક્રિયામાંનાં બંને પ્રકારના નિયમો પાળવાની ખાસ જરૂર છે. આ પ્રમાણે યવાથી આપણે જે નિયમ અને ક્રિયામાં ભેદ માન્યો હતો તે આ પ્રકારે સમજવાથી તે ભેદ દૂર થશે. વળી વિદ્યાની પ્રાપ્તિ એક અભયજ્ઞ રીતે થશે. બુદ્ધિશક્તિ વિકાસ પામશે, અને આહકશક્તિ ઉત્કટ બનશે. મન-નિર્ભજ અને બળવાન બનશે જેથી દરેકકાર્ય ઉત્સાહપૂર્વક થઈ શકશે, અને દુનિયાના જ્ઞાનમાં વધારો કરવા સમર્થ થશે. આવા બ્રહ્મચર્ય વૃત્તને સાગોપાંગ પાર ઉતારી શૂદ્રસ્થાત્રમાં આવેલો પોતાનો મર્વ શુંબ વ્યવહાર બહુ ડહાપણથી ચક્રારી શકશે. અને કોઇને પણ બારરૂપ ન થઈ પડતાં પોતાનું વદાણ બહુ સુગમતાથી નિર્વિઘ્ને પાર ઉતારી શકશે આ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ એ શૂદ્રસ્થાત્ર મના પાયારૂપ યષ્ઠ પડશે અને છે પણ તેમજ. આત્મારે આપણા બારતરૂપી દુર્દશાનું મૂળ કારણ જે જોવા બેસીશો તો એજ આપશે કે પ્રથમનો પાયોજ કાઢ્યો છે. મૂળનું ચણતર જ્યાં મોળું ત્યાં પછી તોની ઉપરના બીજા બધા આધારભૂત ચણતરની શું દશા સમજવી? દિ'ંદના બાળકો મજબૂત મનના બળવાન શરીરના અને સંગીન કામ કરતા કરવાને માટે હે! સુઘ બાન્ધવો આ બ્રહ્મચર્યની કેટલી અગત્ય છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. સ્ત્રી અને પુરુષ એમ હોમેઢ સૃષ્ટિનો ઇશ્વરી નિયમ કે કુદરતી નિયમ શું છે? તે જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો આ જગ્યાએ જરૂરનો છે. દરેક ખાણની દરેક સૃષ્ટિમાં નર અને માદા એવા બે ભેદ છે. અને અદસ્પરસના સહાયની ક્યારે જરૂર પડે છે. સૃષ્ટિની કિર્તિત્તને આગળ વધવાને બંને બળની જરૂર છે મનુષ્ય જાતિ સિવાય બીજી જાતિઓના વ્યવહાર કાંઈક બિલ બિલ છે, મનુષ્યને મન આપેલું છે. બુદ્ધિ આપેલી છે અને તેથી તર્ક અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. મન-બુદ્ધિ-તર્ક અને જ્ઞાન એ બીજરૂપ છે, અને તેમાં નિરતર વૃદ્ધિ થવાનો ગુણ છે. પરંતુ તે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા સિવાય વૃદ્ધિ સંભવિત નથી. બોન્ન પ્રાણીની વાત આત્મારે બાજુપર મૂકી કેવળ મનુષ્યજાતિને માટેજ કહેવામાં આવે છે, તે બરાબર સમજી નાખવું. સ્ત્રીઓના સંસર્ગથી પુરુષની શક્તિઓ ખીલતી અટકી જાય છે, અથવા બંધ પડી જાય છે અથવા ધીમે ધીમે ધસાતી જાય છે અને તેથી નિર્ભજ થતી જાય છે. અવરથા પરિપક્વ થયા પછી પણ હઠમાં સંસર્ગ રાખવાથી મનુષ્યની એટલે પુરુષોની અને સ્ત્રીઓની બંનેની શક્તિઓ જળવાઈ રહે છે. સ્ત્રીઓ કરતાં પણ પુરુષોને પોતાની શક્તિ જળવવાનું વધારે જરૂરનું છે. ધા વાગ્યા પછી જ્ઞાન લાવવા કરતાં ધા વાગ્યા પહેલાંજ સાવચેતી રાખવી એ સમજણનું કામ છે. એટલાજ વારતે આ જાખતમાં અનુભવની જરૂર છે. અનુભવીઓની સલાહ સાંચી માનીને તેમને જે રસ્તે જવાથી હાનિ અથવા હાનિ જેવું કાંઈ પણ થયું હોય તે કહે તે સત્ય માનવું અને આપણને આપણે પંચે જતાં જરાપણ દરકત ન આવે એ પ્રમાણના નિયમોનું પાલન કરવું બહુ જરૂરનું છે. નિષ્કૃત શક્તિ જે ચૈતન્ય

શક્તિનો એક પેટાભાગ છે, તે સ્ત્રીઓના સહવાસથી કમી થઇ જાય છે: પણ જીવિને અર્થે થોડા થોડા દેવસોને અંત: તેની જરૂર પણ છે. નહિતર અંદરનું તેજ બીજા તેના રક્ષક દેહનુંજ બક્ષણ કરતા થઇ પડશે બીજા સખી જશે, અને વિના કારણે મંદ પડી જશે અથવા વિલાસ જશે. વનસ્પતિના કમની જે આગળ વાત કહી છે. તે આ પ્રસંગે સંભા-
રની જરૂરની છે. સ્થિતિ અને સ્થિત્યંતર એ કાળ:ક્રમની શ્રેણિ પરંપરા છે. તેજ પ્રમાણે જો અલસ્યર્થ આશ્રમ પછી શુદ્ધસ્થઆશ્રમની યોજના ન કરવામાં આવી હોત તો બીજા ક્ષય થાત અને વૃદ્ધિ અટકી જત: આટલાજ માટે અલસ્યર્થ અવસ્થા બીજાની પંચદશા સાથે તથા બિવિધની વૃદ્ધિ તથા વર્તમાનની સુખાપ્ત શ્લેષ્ઠાને માટે સમર્થન કરવાવાળી છે એ વાત આ પ્રસંગે ખસસ લક્ષમાં રાખવા જોવી છે. જેમ ચોર-જુગારી-મિથ્યાભાષી-વ્યભિ-ચારી વગેરે સ્ત્રી પુરુષો બને આ જમતના ધર્મના અર્થને હાનિ કરનારા છે, તેમ અધર્મી-ઓ પણ એવાજ પ્રકારના છે. ચોરી કરવાથી જેમ દેશની સમૃદ્ધ દેહલતમાં કાંઇપણ વધારો થતો નથી જુગારથી પણ એજ પ્રમાણે થાય છે અસત્ય વાદીઓ જો કે ઘટકાના ઉપાય કરતા નથી પણ વૃદ્ધિતો અટકાવે છે સામાન્ય જનસમાજના હાબની વાતોને તદ્દન બંધ કરી, નાંખનારા અથવા અજોરને ચણવનારા જેવા છે. વ્યભિચારીઓ તત્તમનના ખુબાર થનારા અન્યને તેમ કરનારા ખાકધરા અને ધર્મ અને અર્થનો કેવળ વ્યય કરી વૃદ્ધિ અટકાવનારા છે, માટે તેમના શાસકોનો અથવા ગ્રન્થોનો તો ખાસ એ ધર્મજ છે કે- એવાઓનો જેમ બને તેમ બંદોબસ્ત કરવો સમય પ્રગતી આબાદની એ અટકાવમાંજ રહેલી છે. આપણે પ્રાચીનકાળ કે અર્વાચીનકાળમાં મમે ત્યાં નજર કરશો તો આ વાત કેટલે ધણે અંશે સાચી છે, તે જોવામાં આવશે. પ્રથમ સત્યનુંજ ગ્રહણ એ બીજા ખરા હુરુગોને અટકાવનાર છે. એટલાજ વાસ્તે સત્યનું પાલન કરો પાલન કરો એ શાસ્ત્રોનો સર્વ દેશી સિદ્ધાન્ત છે સમય પ્રગત્તન આજ ગામે પ્રયાણ કરનારા હોઈ વૃદ્ધિને સહાયભૂત થઇ પડેલા છે. ધર્મનો અર્થ કહેવાનો હેતુ એ છે કે ધર્મને લઇને સમય દેહલતમાં વધારો કરનાર અર્થ તે ધર્મનો અર્થ કહેવાય છે. અને કામ તે પણ ધર્મનો કામ હોવો જોઇએ. અને તે ત્રણેનું વિપાકી ફળ તે મોક્ષ છે. એમાં કાંઇ કરવાનું હેતુ નથી. એટલે એ વિષેનો કર્મ-વિપાકમાં સમાવેશ થઇ રાડતો નથી-પણ કર્મ-વિપાકના શુદ્ધ સ્વરૂપનું અંતિમ શિખર જે આનંદધન તેજ મોક્ષ છે. કર્મના પેટાભાગ અને વિભાગ થણા છે, પણ આ જગતને તે સર્વ બનાવવા મુકેલ છે. ફક્ત પ્રકૃતિના ધર્મ દેશકાળ-બળને લઇને તેમાં વિકારો થયા કરે છે, પણ શુદ્ધ સ્વરૂપ સર્વમાં સામાન્ય તત્વ જે સર્વ દેશી છે અને સર્વ સ્થળે કર્મફળમાં ઉપયોગી છે. તેજ વપારિયત છે બાકીનાં ઉત્તત્તો તેમાં સહાય કરનારા છે. સહાય કરનારાં તત્વ એક મુખ્યતત્વના પોપણ કરનાર તત્વોરૂપે છે. બંજ વિષે જેમ આગળ કહ્યું કે જેમાં વર્દનની શક્તિ નથી પણ બીજાની વૃદ્ધિને સહાય કરનારાં છે. તેમજ જે મૂળતત્વને આસ-પાસનાં બીજાં તત્વોએ પેલા મૂળતત્વને પોપણ કરનારાં છે. અને સ્થિતિનું ટકાવી રાખ-નારા તથા સ્થિતિમાંથી આગળ વૃદ્ધિ કરનાર થઇ પડે છે. તેજ રીતનું આમાં પણ સમજી લેવું. આપણે અગાઉ એક વખત કહી ગયા છીએ કે ધણાક દેહીઓ ખરેખરા મરણ પામ્યા પછી પણ કેટલીક મુદત પોતાના જીવનપ્રવાહને ચલાવી રહેનારા હોય છે. તેમજ ધણાક દેહીઓ પોતાના દેહમાં રહેવાં છતાં મરણ પામેલા હોય છે. હવે ત્હમે આ કહેવાનો સ્પષ્ટ

અર્થે સમેજી શંકરો કે જોમ એક શુરવીર પુરુષ પોતાનું માયું તદ્દન કપાઈ ગયું છે. અને શરીરના કોઈ પંથું બાગ સાથે સંબંધ નથી તે વખતે તે શરીરનું ધડ-મુદ્ધમાં ઝંઝુમતું ઝૂંઝૂંતું જણાય છે. શુરવીરોની દર્શાતમાળો જુઓ એક કરતાં અનેકનાં આથી પણ વધારે પરાક્રમે જણાઈ આવશે. આ વાત સર્વકળને માટે સત્ય છે. તેજ પ્રમાણે સત્યવાદીઓનું ધર્મનું યથાર્થિત પાલન કરનારાઓનું તત્વતાંનીઓનું સત્કવઓનું ધૈર્યધર બહાદુર પુરુષોનું વગેરેનું સંમજી લેવું. આ પ્રમાણે મરણ પામેલા દેહીઓ ધણી વખત ઘણા દૂરના મનુષ્યોને પણ પ્રતીતે યથાના દાખલા મળી શકે એમ છે. સંબંધ સંબંધારી ધર્મશીલ ક્રિયાઓના જરૂર છે. કોઈ એવા આત્મલક્ષી પુરુષને અંયાંતક કોઈના દૂરના મરણની વાત એકાએક જાણવામાં આવી જાય છે, અને તે વાત ઘણી વખત સત્ય હોય છે. એ બધાનું જો એક સમાન દૃષ્ટિથી અંવલોકન કરવાનું બેની શકતું હોય તો એવાં ઉદાહરણો મળી શકવાં કાંઈ બહુ સુરકેલ નથી. અસત્યવાદીઓ, કાવાદારા કરનારાઓ, પાખંડીઓ, વ્યભિચારીઓ, ચોર, ધુતાન ખુનીઓ વગેરેની મરણ દશા સમયે તહેમની હાલત જોઈ છે. તેઓ સ્મશાનભૂમિમાં ગયા પહેલાંના ઘણા દિવસોથી મરણ પામેલા હોય છે. તેઓ આ સૃષ્ટિ નહીં પણ કોઈ અન્ય સૃષ્ટિમાં વિચરતા હોય છે. ત્યારે આપણે કહીશું કે બાઈ એને કાંઈ દેહતુ પણ ખાન નથી, સન્નિવાત થયો છે, અને લવવાનું વધ્યું છે, ગળે કાંઈ ઉતરતું નથી શીનું ઉતરે? તેનો આ દુનિયા (સૃષ્ટિ) સાથે સંબંધ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતો જાય છે. અને બીજી સૃષ્ટિમાં જોડાય થતું જાય છે. દૃષ્ટિ કાંઈક જુદી છે અને સૃષ્ટિ પણ જુદી છે. કવચિત્ કવચિત્ આ દુનિયાના સ્વપ્નને પણ જોતો હોય એમ જણાય છે. ત્યારે ખાન આવ્યું. એમ જણાય છે, પણ પાછું તરતજ બીજી સૃષ્ટિમાં પ્રવેશી જાય છે. કેટલેક આગળ ગયા પછી જીવન પ્રવાહ તદ્દન બંધ થઈ જાય છે. ધર્મ અને અધર્મીઓનું આ એક પરીક્ષણ સ્થળ છે. સ્વસ્થ પુરુષ જોને કહેવામાં આવે છે, અને જોનો જીવન પ્રવાહ નિદ્રામાં જાયત હોય છે, જોને આપણે સાવધ અથવા સાવધાનતાના ગુણથી ઓળખીએ છીએ, તે ધર્મના એક પેટાભાગમાં યોગના મુખ્ય ભાગમાં ગણાય છે.

(આગળ ચાલુ)

મદડાકર-નાગર.

વી. ખો. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને શીર

મં. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

બાલવિલાસ.*

(આવૃત્તિ ચોથી-તૈયાર છે.)

* આ પુસ્તક મે. લાયપ્સેટર સાહેબે શાળામાં ધનામ તથા લાયબ્રેરી માટે મંજૂર થયું છે. કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કાન્ટા.

શ્રીવૃત્તિપ્રભાકર.

(નાટક)

આવૃત્તિ બીજી.

કિ. ૦-૮-૦

કીમત રૂ. ૩) ત્રણ

ઉત્તર રામચરિત્ર

આવૃત્તિ બીજી

કિમત રૂ. ૧-૮-

*ચરિત્ર.

આવૃત્તિ ત્રીજી

કિમત રૂ. ૧-૦-૦

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી
પ્રણિતમુલહિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી

ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ

ભાઈ દિવેદી (સ્વતંત્ર ટીપ્પણસાથે)

સુદર્શન ઓપીસ—નડીયાદ.

લાયપ્સેટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ધનામ તથા લાયબ્રેરી માટે, પ્રસંદ કરેલું છે. આ શિશુવર્ત્તા તેમના અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓપીસ—નડીયાદ. અથવા ઓમ.એમ.ત્રીપાઠી એન્ડકંપની કાલકાદેવી રોડ, અથવા પંડિત જયેશરામ મુન્દલજી જુહાપુર (નં. ૩૪૩) લાલચામ—મુંબાઈથી મળી શકશે.

એક આનાની ટીકીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓપીસ—નડીયાદથી મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી ચોજીત પુસ્તકો,

ચાણવચ્ચ સંહિતા,

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજાવી ખરા સરલ યોગ માર્ગ દર્શાવેલો. અથ. સુસ. સદ. ગુજરાતી કીમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ૪૫૫૫ દહેનારને સગવડ ઉત્તર કીમત ૦-૨-૦.

સુદર્શનના પ્રદાકોને આ બંને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ જુદું.

શીખાલવાદ સુત્ર*

અથવા
કીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગલવા માટે ૦-૨-૬ ની ટીકીટો મોકલવી.)

* આ પુસ્તક ના. નાયકનાથ સરકારના કેલવણી ખાતા તરફથી "શાળા લાયબ્રેરી ખાતે" તથા શાળાઓમાં ધનામ ખાતે "મંજૂર થયું છે." શીખકોને સારું કમીશન મળશે તથા મુંબાઈ ઇલાકાના કેલવણી ખાતા તરફથી આ લાયબ્રેરી માટે મંજૂર થયું છે.

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે
ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય-વિષે લંબાણ ગર્યા
આવી છે.

સ્વ મણીલાલ નલુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કામળ
છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦
રાખવામાં આવી છે કર્તાની છૂબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ

મેનેજર.

મુદર્શન એફિસ—નડોઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કામળ પાકુપુટું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કા
(કિંમત રૂ. ૩-૦-૦) (કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

કીર્તીનો ખજાનો.

સો રૂપિયામાં અમર નામ—શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિગ-
શ્રીત ફંડને રૂ. ૧૦૦) પ્રદાન કરનાર ગૃહસ્થના નામની એક
આરસપહાણની તખ્તી મકાનમાં ચોઢી દાતાનું નામ એમર કર-
વામાં આવશે.

સોના રૂપાના ચાંદ—જે કોઈ સ્વયંસેવક રૂ. ૧૦૦) અને
તે વધુ રકમનું ફંડ ઉઘરાવી આપશે તેને ફંડ તરફથી એક
રૂપાનો ચાંદ, અને રૂ. ૫૦૦) અને તેથી વધુ રકમનું ફંડ
ઉઘરાવી આપશે તેને એક સુવર્ણ ચાંદ, જાહેર મલા સમક્ષ
બક્ષીસ કરવામાં આવશે.

સેક્રેટરી—શ્રી હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડ—નડીઆદ.

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને શીર
મ ન. દ્વિવેદીકૃત પુસ્તકો.

બાલવિલાસ.*

(આવૃત્તિ ચોથી-તૈયાર છે.)

* આ પુસ્તક મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં છતાંમ તથા લાયબ્રેરી માટે
મંગુર કર્યું છે. કિ. રૂ. ૧-૦-૦.

કો-તા.

(નાટક)

શ્રીવૃત્તિપ્રભાંકર.

આવૃત્તિ બીજી.

કિ. ૦-૮-૦

કોમત રૂ. ૩) ત્રણ

ઉત્તર રામચરિત્ર

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી

આવૃત્તિ બીજી

કિમત રૂ ૧-૮-

મણિતમુલહિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી

બાપાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ

*ચરિત્ર.

ભાઈ દ્વિવેદી. (સ્વતંત્ર દીપ્તજ્ઞસાથે)

આવૃત્તિ ત્રીજી

સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ.

કિમત રૂ. ૧-૦-૦

ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં છતાંમ તથા લાયબ્રેરી માટે, પ્રસંગ કરેલું છે

આ શિગપતી તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ. અથવા

એમ.એમ. ત્રીપાઠી-એ-ડક્ટપતી કાલકટેવી રોડ, અથવા પંડિત જ્યેષ્ઠરામ મુકન્દજી જુકોસેલ

(નં. ૨૪૩ જવેડેમાગ—મુંબાઈથી મળી શકશે.

એક આનાની દીકરી મોહનનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદથી
મોહનવામાં આવશે.

તંત્રી યોજીત પુસ્તકો,

યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતા,

હા અને રાજયોગને-સારી રીતે ગ્રમગ્રામી ખરો સરત યોગ માગે કરાવેનો મંથ.

* મુલ સહ ગુજરાતી કીમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ૪૨માં કહેનારને સખત ઉત્તર કીમત ૦-૨-૦.

સુદર્શનના મદદકોને આ જાને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ ગ્રુડ.

શીંગાલીવાદ સુત્ર*

અથવા

સર્વ ભર્મના ગુદર્યોત્ત-બાપ ન આવે તેવા જુદાપર્મના સાત, સરત, નીતિમદ્દતો

કીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગલક માટે ૦-૨-૬ ની દીકરીને મોરપતી.)

* આ પુસ્તક ના. આયસ્વાદ સુરકારના ફેલવણી ખાતા તરફથી "શાળા લાયબ્રેરી
ખાતે "તથા" શાળાઓમાં છતાંમ ખાતે " મંગુર કર્યું છે. નીમકોને માફ કમીશન મળશે.
તથા મુખ્યમ હિસાબના ફેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાયબ્રેરી માટે મંગુર કર્યું છે.

ਪ੍ਰਦੀਪ

આનંદજીરે બાપુજીનાં કુવ.

अथवा

“ सत्यंपरंघोमहि ” — भागवतम्

तन्त्रो—भाषवज्ञात ननुसाध द्विवेदी

[୨୨୩୫ ୨୫-୨୪୫ ୧୨]

(भा.सू.)

[सप्टेंबर, १९२१.]

गुरु के चेलों ?

६५४०८.

- (૧) સદૃશ કેરાં અશ્વ સેવતાં,
બળમાં બન્ધન છે.....રે.....છ
માયાવિકારી મોહિની સધળી,
તણક છેને તૂટે.....રે.....છ
(૨) અંજન સલાહા, ઘૂંછળી અદૃશ્ય,
પ્રેમ-અણુમાં આંછ.....રે.....છ
દશબાણ અ-દશ્ય ચાલેને.
નિરાકાર લે ન્યાળી.....રે.....છ

- (૩) બિન્નવિશ્વમાં ક્ષણ વારમાં,
જ્ઞાન્તચિત્તથી બેસે.....રે.....છ.
મન માયામાં હવે તેહનું
દીઠું સત્ય-કથમ પેસે...રે.....છ.
- (૪) મેષતણા મંડળથી આગળ,
વિદ્યુત જેમ વણ્ટે.....રે.....છ.
ત્યેમ ગુરુછંથી આગળ-ચક્રને,
સુમન સરસ કૈં ચૂટે...રે.....છ.
- (૫) ભાવિતણા બળને પશુ તોડી,
નવીનકાર્યમાં રથાપે.....રે.....છ.
ગુરને-પશુ-એવા મળી શિખો,
સુસહાયતા અતિ આપે...રે.....છ.
- (૬) સમજણુ ઓછી બહાર શોધે,
કપાળ અમર્યું ફટે.....રે.....છ.
ગન્ધ પ્રસરતાં અતિ દ્રોણતાં,
મુગન્ધિ મુગને ફટે.....રે.....છ.
- (૭) આપ આપણું તત્વ તપાસે
આન્તરમાં અજવાળું....રે.....છ.
અંજન મ્હારાં બાળ અહુમાં,
યયુ-આજ સૌ બાળું...રે.....છ.
- (૮) ગુર ચયોને—યયો હું એલો,
એ રચના બહુ ભારી...રે.....છ.
ગુર ચવાયી સિધ્ધ ચવામાં,
ફળે સુગમતા સારી.....રે.....છ.

મહાકવિ—નાગર.

વન્દગી.

XXXX

માલેક ! ઝો વાલી સનમ ! હું જન્દગી ત્હારી કરું ।
આ ખરકમાં ખુદાઈ ત્હારી જોધને હું તો કરું ।

મદજબ સુતાબિકની ખબર રોચન થતાં હું તો રહું ।
મજબુરની માલુમ વિના ક્યાં આલમે કદમો ભરું ?

યા અલી ! હજરત ! રહમ કરે ! બેવફાઈમાં ભરું ।
ત્હારી મદદની રાહમાં ધરી ઇન્તિઝારી હું હરું ।

સીતમ ખમૂં હું ખૂબ ! આબેદુજ નૂર ખતાવ તું ।
અહેસાન માંડું પૂરઃ આ દિલગૂમ જલદી ખતાવ તું ।

જાણું નહુંઃ જુદું જુલુંઃ ઝો ખુશનુમાં દિન લાવ તું ।
પુકાર આ જુલજુલ કરે । પડેો હવે ઉવાડ તું ।

દે ગુલ ઇરમ ગુલઝારતુંઃ દે વસ્લઃ ઇન્તિઝાર હું ।
આ ચાક દિલ નાપાકને, કરે પાકઃ મહોખ્ખતદાર તું ।

આ ખો અમીરો પરી કરી દિલગીર રહીર ખતાવ તું ।
જળતા નિગરની આહને દે દાદઃ લે રશિદ તું ।

ઝો પાક પયમખ્બર ! બલા ! પયગામે નૂર ખતાવ તું ।
તાકાત ના દેદારમાંઃ ખુરખો હવે ઉવાડ તું ।

આ દિલ ચમનમાં શુદ્ધ નથી । ગુલઝાર યા ખિલાવ તું ।
આફિન યા ! આફિન યા ! ખુદાઈ ત્હારી ચખાડ તું ।

ઝો સુરતદા ! રહેમત ભરી રીસાયલાય મતાવ તું ।
આલમ તણી જહરી હવાને ચૂમતાર ઉગાર તું ।

દે બેતબાજમાં ખિમારીને સદા મવરાવ તું ।
હુદર ! ખુમારી દર્દ ચરાબીમાં હવે નદવરાવ તું ।

ફનિયાં, જખાના, ને જુદા જમદા હવે ય ખતાવ તું ।
ખરકે જખમ દે ! દે ! સનમ ! મદમથી ના રુઝાવ તું ।

ગુમરાહ આ દિલને સમાવી સનમ । સીરસ્તે મહાવત તું ।
કર મ્હેર બેગાના પરે ગર્ધિ શુઝરી ચાર । જુલાવ તું ।

આ રાનમાં હેરાન થઈ રહતો મુસાશિરે જાંખ તું ।
કરીને રહમ તે પર, સનમ । અમીની નઝર કંઈ નાંખ તું ।

મુજ આંખ આંગળ આ ખડી ઝંખી દિવાલ પડાવ તું ।
તાકાત ના આ રૂઢમાં । યા પાંખ ઔર ઉધાડ તું ।

દે દાનિયત હેવાનને હેવાનિયત હરનાર તું ।
કમબખ્ત કર નાદાનની પતરાજી પાજી પરસ્ત તું ।

દે રાસ્ત નસિહત ઓ સનમ । શયતાનિયત જુલાવતું ।
છે બન્ધ દરવઝા ખડા આડા । હવે ઉઘડાવ તું ।

આલમ બહુ આ જોઈ છેઃ આલમ નવી ખતલાવ તું ।
જુલાવી જૂનો રાહ દેં જુદો નવો પડાવ તું ।

તકસીર મ્હારી તપાસીને અકસીર હકીમી ચલાવ તું ।
અસલી ધરાની શરાબી દે । તખીશી જૂહી વિસરાવ તું ।

અહીં બેઢપાઈમાં મરુ । ત્હેને હવે ય જીવાડ તું ।
ઈરકે અનલહકની અજબ-ધરકી કિતાબ મહાવ તું ।

દે । દે । શરાબી । દે । નશી કર આ જિગરગરકાવ તું ।
ગુમરાહ આ ગબરાયલાને કાં હજી તલસાવ તું ।

છોડાવીને દોઝખ દવે બેહિસ્ત રાહ ખતાવ તું ।
ખોવાયહું નાદાન દિલ જુલજુલ દવે ય બચાવ તું ।

રે । પરવસી કર દિલ્લી પર પવગામ કંઈ મ્હેંચાડ તું ।
મસ્તાન આ મિસ્કીનને મદજુખ દીઘર ખતાવ તું ।

ચન્દનદેવ — મધખાના

મસ્તાન.

તા. ૧-૧૮-૧૦

॥ હાફેઝ ॥

(ગઝલ ૯)

ગુલાલ લાલ ખીલીયું જુલ્જુલ મસ્તીમાં,
અમનમાં છે આશકો શરાબ મસ્તીમાં. ૧

પરિતાપની જડ સખ્ત છે પત્થર-સમાન જો,
ચૂંચ કરે છે કયમ કરી બીલોરી જામ જો. ૨

શરાબ દે: દરબારમાં આ બે પરવાઝના:
સુલ્તાન હો 'કે કુકીર હો હીસાબ કાંઈ ના. ૩

સરાયના બે હારથી જરૂરત જો ફૂલ ગણી;
મહેરાબ હો ઉગી કે:નીંચી જીન્દગી તણી. ૪

તકલીફ વિના નવ મળે સુગમ ઐરાનો,
હા, હુકમથી અનર્થ પણ રોઝે અલસતનો. ૫

દસ્તી નાસ્તીને નશે ખુશી મને રહો;
નાસ્તી: છે આખેરમાં એ ખુબ દીલે લહો. ૬

પવનાશને આમ્રક દયાળ વાણી પ'ખીની;
ખવાજ રજશે નવ કાંઈ થઈ નિહાની નાશની. ૭

પાંખ ને પીછાં સદીત ન ચૂકીશ રાહમાં;
યોભાવે તીર પવનને ધડી આખર ખાખમાં. ૮

હાફેઝ કલમ આપની શું વાણી મીઠી કહે;
એ જામ હાથોહાય ત્યાં મસ્તાન પણ લહે. ૯

(ગઝલ ૧૦)

પસીને તરજતર દસતા અધર માથક આવે છે,
પડ્યાં છે મુલ્ક તકલીફમાં મગર માથક આવે છે. ૧

હુટયાં કપડાં ગઝલ ગાતાં સુરાહી હાથમાં જાલી;
છગર અરસોસમાં ચરમો બરી પુર અરક આવે છે. ૨

પુરી મધરાતમાં આવી અને બેસી સીરાનાપર;
ધમી આવાજથી મુજને ધીરે મારક મુણાવે છે. ૩

અરે આશંક, પરેશાની મહીં તું નિંદમાં ધોરે;
પી લે તું જામ જલદી જો પલે આફતાબ આવે છે. ૪

પીવાડયો માથુકે મહિરા પરોડે પ્રિય આશકને;
શરાબી ના થયો તે ઇસ્કનો કાફર કદાવે છે. ૫

અરે અફસોસ, જાહીદપર પકડ ના જાન તફલીફમાં;
શરથી જે મળી જહીસ અનેખી એજ બાવે છે. ૬

બર્ધુ પ્યહુ ગમે તેથી પીધું મેં ચમચસીને જઈ;
મહિરા સ્વર્ગ કે મસ્તી તણો તે નવ જણાવે છે. ૭

પકડવાં મુલકને મસ્તાન મહિરા જામનાં હસવાં;
ધમી હાફેઝની તોડી મને આનંદ અપાવે છે. ૮

ડી. ખો. કંથારીઆ.

મૃતપત્નો પાછલ પ્રેમી-કવિ પતિની પ્રેમાંજલિ.

મન્દાકોનતા.

આકાશે તો પુર નૃપ ઉડ્યો ઉર્વર્ષા કરી પુરે,
પ્રેમેથી તે જહુજ વિનવી તોય આવી ન હેડે;
હુ તો ક્યેમે ઉડી નવ ચક્ર આંહી બેઠો છું આશી,
જાણું મારા કવિત દૂત ને પાઠતું પ્યારી પાસે. ૧

પામ્યો માન નૃપ ત્રિય ચક્રી: માહરા દિવ્ય દૂત,
અર્પે મુખ ઉભય અમને આપી મંદેશ શાન્ત:

વિધુત પેઠે મુજ હૃદયથી દિવ્ય કાવ્યો વહે છે,
પ્રેમથી પ્યારી મુજશું મળતાં, સદા સંદેશ કે'છે. ૨

બોહું આજે હૃદય ઉભરે કાવ્ય ઝો ! વાણી ! રમ્ય,
કે'જે ભારી પરમ પ્રીયને આટલા શબ્દ રમ્ય ! !;
“વર્ષો વીત્યાં બહુ સુખ મહી ખૂબ આનન્દ સ્થેરે,
સંતોષ્યો તે બહુજ મુજને યાદ આવે અરે રે ! ! ૩

આવી લીલા ફરી ફરી મળે સ્વપ્ન એવાં વહે છે,
શાશ્વિ એવી મુજ હૃદયને શાન્તિ આપી રીઝે છે;
અર્પુ આજે મુજ હૃદયના પ્રેમનું જે તળાવ,
તે માંહેથી કર હવે બરી અંજલી પ્રેમ ભાવ.” ૪

રે ! હો કાવ્ય ! મુજ હૃદયમાંથી તમે ઉદભવ્યાં છો,
દેજો તે આ મુજ પ્રીયતમાને કહો શાન્ત યાત્રે;
અર્પુ આવી બહુ બહુજ હું અંજલીઓ પ્રીયાને,
આવે જ્યારે બહુ બહુ મને યાદ તેની પ્રભારે. ૫

મોરખી

તા. ૧૧-૧૨-૧૨.

ભાષાશંકર કુબેરજી શુક્લ.

પ્રકાશિત પરીને.

મજલ.

પ્રકાશિત તું પરી મારી, હુકુ હું પાંખથી તારી—ટેક.

મહોત્સવ મિષ્ટ બકિત તું, બન્ધો મુરચ્છ તારો હું;
પરી છળ કોદિ ના કર તું, ચહુ હું સાંઘ આગમરી. પ્રકા.

રેફાઈથી જંદર ઝેરી, બન્ધુ અમીયાન ઝો સ્થેરી;
હવે કરકાં પરી દેરી, વિના વસ્તે જાખમ કારી. પ્રકા.

શીરીન ફરહાદના એલો, સહુએ તે જતા મેલો;
દિસે છે વસ્ત્રની વેલો, બન્ધો આ શુક અધિકારી પ્રકા.

વૃદ્ધિનો માર્ગ આવા પ્રકારનો છે; માનવપ્રકૃતિને કચરી નાખવાની નથી પરંતુ પલટાવી નાંખવાની છે, તેને દિવ્યઅંશવડે ઝગઝગીત બનાવવાની છે. ખરેખરી રીતે દિવ્યઅંશ પર્યંત જનિત પામતો માનવઅંશજ દિવ્ય સ્વરૂપ છે, એટલું વિસારે પાડીને દિવ્યઅંશને પામવા માટે માનવઅંશને કચરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરનારા કેટલાક બૂલજ કરે છે; આપણે દેવો સમાન બની જઈએ છીએ માટે કંઈ આપણે માનવો મટી જતાં નથી, એ વાતનું પણ વિસ્મરણ ગઈ જાય છે આ માર્ગનું બીજું સાધન આવા પ્રકારનું છે. '

પછીથી છ સાધનોની વારી આવે છે, કોઈ કોઈવાર આમને એકઠા એક સ્વરૂપમાં માનસિક સંપત્તિના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે, કોઈ કોઈવાર અત્યંત સાદી રીતે આમને સદાચાનું એકદું નામ આપવામાં આવે છે. આ દરેક સાધનનો આપણે જેમ જેમ નામ દેતા જઈએ તેમ તેમ આપોઆપ ખુલાસો થતો જાય છે. માર્ગના દ્વાર સમીપ આવી પહોંચનાર અભ્યાસિ માટે આ સાધનો અત્યંત આવશ્યક ગણવામાં આવે છે. શમ-મનો-નિરોધ અત્યંત આવશ્યક પરંતુ કેટલો અધો જવસ્ત્રેજ જોવામાં આવે છે! એકાદ કલાક સુધી તમારા મન ઉપર તપાસ રાખીને, તે કેટલું તમારા નિરોધમાં છે અથવા નથી તેનો નિર્ણય કરો. જ્યાં મન બસવાન હોય છે ત્યાં વારંવાર, માનવિ મન ઉપર આધિપત્ય ભોમ વવાને બદલે મનજ માનવિ ઉપર આધિપત્ય ભોમવતું જોવામાં આવે છે, એમાં બહુ વિચારવાનું નથી. મન શેક બની જાય છે, માનવિ સેવક બનીને રહે છે પાશવવિકારી અથવા કૃત્યમાનસિકવિકારીની પણ આધિનતામાં રહેવા કરતાં આવા પ્રકારની સેવક વૃત્તિ જો કે હજાર દરજ્જે સારી છે, છતાંએ આવી દયા તમારા આધિનમાં એક સેવક સમાન બનવા યોગ્ય મનના નિરોધ સમાન નથી. તમારે આ બાબતની કસોટી કરી જોવી છે? તમારાથી અમુક વિચાર પદંધરા દૂર નહિ થઈ શકવાથી તમે કોઈ કોઈવાર રાત્રે જાગતા ઝંઘો છો? ત્યારે તમારો મનોનિરોધ ક્યાં ગયો? મનજ તમને ગૂંચલાડમાં ઉતારે છે, તમને મરણ જોવા શોકમાં ગરકાવ કરી નાંખે છે. એ તો તમારા આધિન સેવક સમાન બનવું જોઈએ. તમને કોઈ પ્રકારે ઉપયોગી ના હોય એવો એક વિચાર, તમારાથી દૂર કરી શકાય એવા પ્રકારનોજ એક વિચાર હોવો જોઈએ. જો તમે ચિંતામાં, ધંધા અથવા કુટુંબ સંબંધી દીલગીરીમાં સપડાંએ છો તો જાગતા પડી રહો છો. પરંતુ આમ શા માટે? આથી કંઈ સંકટ ઓછું થતું નથી; આથી કંઈ આત્મ વિદ્યન દૂર થતું નથી; તેથી તો માત્ર તમારા સામર્થ્યનો વિનાશ થાય છે. મનોનિરોધવાળો એક અભ્યાસિ જેના ઉપર ચિંતવન કરવાથી પોતાને તેમજ અન્યને કોઈ પ્રકારનો લાભ નથી એવા એક વિચારને પોતાના મનમાંથી દૂર કરે છે, આવા વિચારને જાણપ્રદેશમાં હાકી કાઢીને તે મનનાં દ્વાર બંધ કરીને પાછો ફરીને શાંતિથી નિદ્રાવશ થાય છે; આ બાબતનો નવીન સામર્થ્ય અને એકત્ર બનેલા બલસંદિત વિચાર ચલાવવાને વિશેષ સામર્થ્ય અને ઉત્સાહવાળો બનીને તે જાગી ઉઠે છે. તમને મળી શકે તેવી આ એક ઉત્તમ પ્રકારની કસોટી છે. આનાથી તમારા મનની કસોટી કાઢી જુઓ અને પછીથી જો તમને તે તમારા ઉપરિ સમાન જણાય તો તેને તમારે આધિન બનાવવાના પ્રયત્ન આદરે. દરરોજ હુનિયામાં બહાર નિકળતા પૂર્વે તમારા મનને અમુક નિશ્ચિત વિષયમાં દબ બતાવવામાં થોડોક સમય માળો. ઉત્તમ વિષય સદાચાર

ના છે, કારણકે મનસ ઉપાદેહ સ્વભાવવાળું છે; તમે જે વિષે વિચાર ચલાવો તેવા બની જાઓ છો. તેથી જો તમે મનોનિરોધ સાધવામાં તમારા ચારિત્રમાં મેળવી લેવા જેવા અમુક વિચારના વિષયોને પસંદ કરો તો એક સાધારણ કથની પ્રમાણે તમે એકધાએ જો કટકા કરવાજેતું કાર્ય કરો છો, —તમે તમારા ચારિત્રમાં સદાચારની કેલવણી સાધતા જાઓ છો તેમજ તમે મનોનિરોધ સાધવાનું પણ શિખતા જાઓ છો; મનસ એક ઉપાદેહ શક્તિ સમાન છે, તેને તમારે તમારી જાતને ધડવામાં ઉપયોગમાં લેવાનું છે. મનોનિરોધની — શમની આવશ્યકતા છે; પછીથી આચારનિરોધ — દમ સાધવાની જરૂર છે; આમાં કર્મ નિરોધ અને વાચાનિરોધનો સમાવેશ થાય છે. નિરોધ વિનાની વાચા વડે, વિચાર વિનાની વાણી વડે, સંભાળ વિના બેલબેલ કરવાથી, કટલી બધી ધાંધલ મચી રહે છે. તમે કંઈક સાંભળો છો. તેના ખરાખોટાપણાની તમને કંઈ ખબર નથી, છતાંજ તમે તે બાબતને ફરીથી કહી જતાં છો તેનું બધું બમણું બનાવો છો — મોટે ભાગે આજુ જે કંઈક હોય છે તે પ્રેમાળ નહિ પરંતુ હિંમતુ. સદાયક નહિ પરંતુ ઘાતક પ્રકારનું હોય છે. વાણીનો નિરોધ ! આ માર્ગમાં પળવાને પ્રયત્ન કરનાર દરેક માનવિમાટે કેટલો બધો અગત્યનો છે, કારણકે સેવાપરાયણ અનેલી તથા એક યત્રુને પણ દુઃખી લાગણી ના ઉપગમે એવી વાણીદારા એક પણ પડે અથવા દ્વાદિન શબ્દનો, એક પણ ઉતાવળીયા ધીરજ વિનાના વાક્યનો ઉચ્ચાર ચલો જોઈએ નહિ. દુઃખી લાગણી ઉપજવનારનું પ્રેમના સામ્રાજ્યમાં કંઈએ પણ સ્થાન નથી. મન અને શરીરના નિરોધ પછી આ માર્ગે પળવાને ખાસ જરૂરનાં અન્ય સાધનોની આવશ્યકતા : ઉભી થાય છે. હવે પછી નિતિક્ષા નામનું સાધન આવે છે; સહન કરવાને શક્તિવાન, નિશચમાં પણ સતત મંડ્યા રહેવાને સમર્થ, સંકટોના સામે બાથ બીડનાર, આવાં સંકટ જોઈ લમણે હાથ દઈ રહનાં નહિ પરંતુ તેમના ઉપર વિનય મેળવનાર. પાછા હડવા માટે નહિ પરંતુ પાછાં હઠાવવા માટેજ વિદ્યેનો સ્વીકાર કરનાર સમર્થ સદાચારમાં નિતિક્ષાનો સમાવેશ થાય છે. આવા માર્ગે પળનાર અભ્યાસિ પાસે નિતિક્ષાના વીરતાભર્યા સાધનના માગણી કરવામાં આવે છે. આ પછી ઉપરત નામનું સાધન આવે છે. “હા, હું ખરો છું. પરંતુ તમારી મરજી હોય તો તમે તમારા અગ્રાની માર્ગે ચાલ્યા જાઓ. હું જાની છું, તમે અગ્રાની છો, એમ છતાંજ હું તમારા વચમાં માથું મારવા માગતો નથી.” — આ પ્રકારે બોલતા વિનયી ઉપરામની જરૂર નથી. આત્મ નામ તો ઉપેક્ષા, તિરસ્કાર કહેવાય, આ કંઈ ખરેખરો ઉપરામ કહેવાય નહિ. બીજાનો તેના પોતાને માટે જાતેજ વિચાર ચલાવવાના હકનો સ્વીકાર કરવા એટલુંજ નહિ, પરંતુ બીજાનામાં વચ્ચે માથું મારવાની બાબત તમારા કર્તવ્ય પ્રદેશમાં પણ આવી શકે એવું કોઈ કાલે સ્વપ્ને પણ ધારવું નહિ. એમાં ઉપરતિનો સમાવેશ થાય છે. દરેક માનવમાં વસતો આંતર પુરુષ એ માનવિને પરમેશ્વર હેતુઓમાં દોરી જવાનો પ્રયત્ન ચલાવી રહ્યો છે, તેથી તમારે તેને માર્ગ દર્શાવવાની, વચમાં માથું મારવાની, ગ્રયનાઓ આપવાની કંઈ પણ જરૂર નથી, આ બાબતનો પકડો વિશ્વાસ રાખીને વર્તવું તેનું નામ ઉપરતિ છે. વ્યક્તિનાં પોતાનાં બુદ્ધિ અને અંતરાત્માની શ્રેષ્ઠતાનો સ્વીકાર કરવામાં ઉપરામનો સમાવેશ થાય છે; જો સદાયની જરૂર જણાય તો સદાય આપવી, પરંતુ જો તેનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો તેથી તમારે

કોઈવાર પણ માહું લગાડવાનું નથી; તમારે તેના ઉપરિ જની બેસવાનાં, તેના ઉપર આધિ-
પત્ય ભોગવવાનો પ્રયત્ન કરવાની કોઈ કાલે જરા પણ જરૂર નથી. ભાવિ—શિષ્ય પાસે
આવા પ્રકારની ઉપરતિની માગણી કરવામાં આવે છે; વર્તમાનમાં જ્યાં આગળ વારંવાર
વિરોધ જોવામાં આવે છે ત્યાં આગળ શાંતિનું રાજ્ય જોવામાં આવશે, એટલેજ આનો
અર્થ થાય છે. આવા પ્રકારનાં મનો-નિરોધ (વિચાર વિરોધ), દેહ-નિરોધ (આચાર
નિરોધ), તિતિક્ષા, ઉપરતિ નામનાં સાધનો પછી શ્રદ્ધા નામનું સાધન આવે છે; (આ
શબ્દને તેના સંબંધિતતા યથાર્થ અર્થમાંજ લેવાનો છે;) તમારી પોતાની દિવ્યતાના
અને તેટલા માટે સિદ્ધ કરવાની તમારી શક્તિવિષેના ઉંડા દૃઢ વિશ્વાસમાં, તમારામાં
વસતો આંતર પુરુષ જે હજી તે સર્વ કરી શકે એવો છે એવા પ્રકારની સંપૂર્ણ આ-
ત્રીમાં શ્રદ્ધાનો સમાવેશ થાય છે. હજી સુધી સંપૂર્ણ પ્રકારે અનુભવાયલા નહિ પરંતુ પ્રત્યક્ષ
જનતા, આગણીમાં જણાઈ આવતાં દિવ્યઆંતર ચૈતન્યમાંથી ઉભરી આવતી પ્રબળ શ્રદ્ધાની
આવશ્યકતા છે. ચારેપાસે ઝંઝૂમી રહેલાં સંકટોને દેડવાનું માનસિક સામર્થ્ય અર્પતી, અશ-
ક્ય જેવું લાગતું કંઈ પણ સામે આવતાં હમેશાં ખંતથી મંડ્યા રહેવાનું બલ આપતી
શ્રદ્ધાની ભાવનાની જરૂર છે. છેલ્લું સાધન સમાધાન નામનું છે; શોક અથવા આનંદથી
ડગ્યા વિનાની સમતાની, સામ્યની મનોદશાને સમાધાનના નામથી વ્યવહારમાં આવે છે.
આપણે જેને સદ્ગુણના નામથી વ્યવહરીએ છીએ તેમાં આવાં છ પ્રકારનાં સાધનોનો
સમાવેશ થાય છે.

ચોથું સાધન અભેદભાવ પામવાની ઇચ્છાશુભ્ર સુમુક્ષા છે. માનવમાંથી દિવ્યશુભ્ર-
કામાં પલટાવેલા પ્રેમમાં સુમુક્ષાનો સમાવેશ થાય છે; માનવના યથાર્થ ઉદ્દેશસ્થાનનો
નિર્ણય કરીને તેને પામવાની ઇચ્છાના ઉદ્ભવનું નામ સુમુક્ષા છે.

માનવિમાં આવાં સાધનોનો ઉદય થતાં, સંપૂર્ણતાથી નહિ પરંતુ તેના આચારમાં
એ જણાઈ આવે. તેના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ અને, એટલાં પણ સિદ્ધ થયાં હોય તો પછીથી
આનો અભ્યાસ દીક્ષા માટે તૈયાર બને છે; તેના શુદ્ધેય તેને દ્વાર સમીપ દોરી જાય
છે, જ્યાં આગળ યથાર્થ રીતે ડોકનારની વિનંતિ સમક્ષ દાર ખુલ્લાં ચર્ચા ગણેલાં જો-
વામાં આવશે.

હવે દીક્ષા એટલે શું? એક નરીન સૃષ્ટિને પહોંચી વળવાને ચિત્તિ-શક્તિના વિસ્તાર
સમાન દીક્ષા છે; પછીથી તમારાથી આવી સૃષ્ટિનો અભ્યાસ થઈ શકે છે; આવી સૃષ્ટિનો
શોધ ગયાનીને જાણવાની બાબતનો તમારા સામર્થ્યમાં સમાવેશ થાય છે. દીક્ષાનો આવા
પ્રકારનો અર્થ થાય તો અભ્યાસ એટલો બધો પરિશુદ્ધ બની જાય છે કે તેની ચિત્ત
શક્તિ અતિપ્રાકૃતિક તેમજ પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિને પહોંચી વળવા એટલો વિસ્તાર પામે છે, તેનું
સમય જીવન વિસ્તરેલું, વિશાલ, મહાન બની જાય છે; કારણ કે ચિત્તિ-શક્તિનો વિસ્તાર
સધનાં અભ્યાસનાં દૃષ્ટિબિંદુનો પણ વિસ્તાર થાય છે, પ્રથમ જે સૃષ્ટિની તેને માત્ર

લાગણી થતી હતી, પ્રથમ જેમાં તે અધ્યાત્મમાં અચકાતો હતો ત્યાં તે સમજતો ચાલ્યો છે, જોઈ શકે છે. આ માર્ગમાં શુરુપદની દીક્ષા મેળવતા પૂર્વે અભ્યાસિએ ચાર દીક્ષાઓ મેળવવા જેવી છે.

અભ્યાસિને પ્રથમ દીક્ષામાંથી પસાર થવાને તૈયાર બનાવતાં સાધનો વિશે આપણે વિચાર ચલાવ્યો; આ દીક્ષા મેળવીને તેમાંથી આગળ વધ્યા પછી તેને તેની માનુષતાને પરિપૂર્ણ બનાવનાર લાંબા, કંટાળા ભરેલા અભ્યાસનો આરંભ કરવાનો છે. હવે તેને વધારેવાર એક સાધનનો ઘોડો ધણો, અપરિપૂર્ણ અભ્યાસ કરવાનો નથી, પરંતુ દરેક નકંડી કસાયલા, દરેક નવીન કાર્યને તેણે પરિપૂર્ણપણે જ પાર પાડવું જોઈએ. પ્રથમ મહાદીક્ષા પછી અને બીજી દીક્ષામાં પ્રવેશતા પૂર્વે અભ્યાસિને માનવપ્રકૃતિના ત્રણ મહા દોષો પરિપૂર્ણતાથી દૂર કરવાની આવશ્યકતા છે. અભ્યાસિએ શરૂઆતને દૂર કરવો જોઈએ—અ. જ્ઞાતા સમીપમાં સંશયને દૂર કરવાની જરૂર નથી; સમજ ના શકાય ત્યાં સુધી જુદાનું આવા પ્રકારનું વલન જરૂરનું છે; કોલિક બાબનો નજીવાનો એટલી બધી અગત્ય છે, કે અભ્યાસિને પોતાના જ્ઞાનવડે તેમનું જ્ઞાન ના ગાય ત્યાં સુધી, બાકિમાં તેમના વિશે કોઈ પ્રકારનો સંશય ના થાય એવી ખાતરી થતા સુધી તે આ માર્ગે આગળ વધવાને તૈયાર બની શકતો નથી. એટલીજન અને હાઈડ્રોજન નામના વાયુઓને એકઠા કરીને અમુક ઉષ્ણાંશ પર્યંત સજ્જ નજામાં આવે તો પાણી ઉપજી આવે છે, એ બાબતનો કોઈ પણ રસાયણ શાસ્ત્રીને સંશય ઉપજી આવતો નથી. આટલું તો તેના નજીવામાં જ હોય છે. તેણે આ બાબતનો વારંવાર પ્રયોગ કરી જોયો હોય છે. તે જાણે છે, કે આટલી બાબત સત્ય છે, એ વિશે કોઈ પ્રકારનો સંશય થઈ આવતો નથી. સંશયના અભાવ વડે અમે આનું કંઈક સુચવવા માગીએ છીએ, આ સંબંધે ત્રણ ખાસ બાબતો લક્ષમાં લેવા જેવી છે. અભ્યાસિએ પ્રવર્તનના સિદ્ધાંતને સત્ય માનવો જોઈએ; માત્ર અમુક સત્તાના આધારે તેનો સ્વીકાર થવો જોઈએ નહિ, બીજાએ એ વાત માને છે માટે તેણે તે માનવી જોઈએ, એમ નથી પરંતુ આ બાબત તેણે નેતી સ્મૃતિશક્તિ વડે જ જાણવી જોઈએ; આનાથી આ બાબત જેમ તમારી બાંધાવરણ તમારી પોતાની જ છે અને બીજા કોઈની નથી તેમ એક નિશ્ચિત સિદ્ધાંત રૂપ બની જાય છે. અભ્યાસિને અતી પ્રથમ બાબત વિશે પરિપૂર્ણ જાનવાળા બનવાનું છે. તેને પોતાના જૂઠ્ઠાકાળના બેઠાંચા બનવાનું છે. પછીથી અભ્યાસિએ સર્વ પ્રકારના બહેમને ત્યાગ કરવાનો છે. જોઈએ એટલે શું? ઉપયોગી વસ્તુને બદલે અવપયોગી વસ્તુને, સત્યને બદલે બાલ્યાકારનો, આંતરયાયીત્વાને બદલે બાલકિયાને સ્વીકાર કરવો તેનું નામ જોઈએ. બીજકુલ દૂર કરવા જેવી આ બીજી બાબત છે. તે ક્રિયાઓ અને આચારોની કીમત મનજે છે, તે તેમના માનવવિકાસમાં આવેલા સ્થાનને પીછાને છે; પરંતુ આટલું પણ તેના સમજવામાં આવે છે, કે આ સર્વ અદૃશ્ય વ્યથાર્થ બાબતોને પામવાના પૂર્ણ સમાન છે; જ્યારે તે આવા પ્રદેશોમાં પૂર્ણ વિના વિહાર કરી શકે છે. જ્યારે તેને માટે તેમની વધારેવાર જરૂર પડતી નથી. જેમને આમની જરૂર છે તેમને માટે તે આમના પ્રત્યે સંપૂર્ણ પૂન્યજુદિ દર્શાવે છે, પરંતુ તેને માટે તો આમનો ઉપયોગ હવે રહ્યો નથી, તે આમની સહાયવિના પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એટલું તે સારી રીતે સમજીને ચાલે છે. ત્રીજી દૂર કરવાની બાબત બેદલાવનાના ગંધની છે; તમે

આવે છે. કાષ્ટરત્નું જીવન માત્ર એક ઐતિહાસિક વૃત્તાંત રૂપ નથી—એ કે ને તેનું પશુ છે; પરંતુ તે, આવા પ્રકારની દીક્ષાઓની ભૂમિકાઓદ્વારા વિકાસ પામતા માનવચૈતન્યના વૃત્તાંતરૂપ પશુ છે (કૃષ્ણલીલાનો પશુ આવી ભૂમિકાઓના દર્શિનિ'દુષ્ટી ઉત્તમ ખુલાસો થઈ રહે છે.) બાલક ઉપર પૂર્વદિશામાં તારકનો ઉદય થતાં કાષ્ટરત્નના જન્મવરે પ્રથમ દીક્ષાનું દર્શન મળી રહે છે; તેના ઉપર ચૈતન્યનું અવતરણ થઈને તેનામાં હમેશ માટે આવેશ પામે છે, એવા બેપ્તીક્રમના સંસ્કારવરે બીજી દીક્ષાનું સૂચન થાય છે; પર્વતના પરિવર્તનદ્વારા આંતર પુરૂષ સંબંધે પકાથી નીકળે છે, તે વરે ત્રીજી દીક્ષાનું સૂચન મળી રહે છે. પેશન-રાગના, અધમ પ્રકૃતિના મરણવરે ચોથી દીક્ષાનું સૂચન થાય છે.

પાંચમી ભૂમિકા ગુરુપદની દીક્ષાની છે; કાષ્ટરત્નના પુનરુજ્જીવન અને આરોહણ વરે એનું સૂચન થાય છે. આ પછી અભ્યાસિના ઉપર મરણની ધાત કરવાની શક્તિચાલી શક્તી નથી, તેમજ પ્રાણ તત્વની તેને બંધન કરવાની સત્તા પણ કાર્ય કરી શક્તી નથી. તે છૂટા બને છે, જીવન અને મરણથી સ્વતંત્ર થાય છે; કારણકે તે નિત્યસ્વરૂપ બની અએસો હોવાથી દુનિયાનું જીવન અને દુનિયાનું મરણ તેને સ્પર્શવાને સમાન રીતે અશક્ત બને છે. આ પ્રમાણે ઉચ્ચભૂમિકા પ્રાપ્ત થયા પછી, આરોહણ પછી તે માનવિઓનો વિજયીગુરુ, સહાયક, રક્ષક બની જાય છે. સર્વ પ્રકારનાં સંકટ સહન કરવાથી, સર્વ પ્રકારનો વિજય પ્રાપ્ત થવાથી, સર્વ પ્રકારના કાર્યની પરિસ્થાપિત થઈ જવાથી તે " પરમેશ્વર પ્રકારે સદાય થવાને " સમર્થ બને છે; તે આવા સદાયના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તે નિર્બળનું સ્થાન લઈને નહિ પરંતુ નિર્બલમાં પોતાના સામર્થ્યને પ્રેરીને તેને બલવાન બનાવે છે, પાપીની નીચતાને બદલે પોતાની પવિત્રતાને સ્થાપીને નહિ પરંતુ પોતાની પવિત્રતા વરે પાપીમાં તે પવિત્ર બનતા સુધી વ્યાપીને, તે સદાય રૂપ સેવા ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ બાબત વ્યક્તિની સ્થાપના કરવા રૂપ નથી પરંતુ પ્રકૃતિની સમાનતા બનાવવા રૂપ છે.

હજુએ જન્મ મરણમાં સપડાયલા પોતાના બંધુઓને સદાય થવા માટેનું કાષ્ટરત્નની (બુદ્ધિની) ભૂમિકા પામેલા અભ્યાસિનું જીવન આવા પ્રકારનું હોય છે, તે ગુરુ સમાન બની જાય છે, વિજયીગુરુપદની પ્રાપ્તિ કરે છે. તમે પણ આવી ભૂમિકાપર્વત જઈ શકો; તેઓ ને માર્ગે પળ્યા તે માર્ગે તમારાથી પણ પળી શકાય એમ છે; તેમણે પ્રાપ્ત કરેલું પ્રાપ્તવ્યસ્થાન તમારાથી પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવું છે. અદા, શું તમને આ શબ્દો બહુ બારે પડતા લાગે છે ? તમારામાંના કેટલાકને તો તે લગભગ નિંદા બરેલા લાગે છે ? છતાંએ તમારા શાસ્ત્રમાંથી મળી આવે છે કે કાષ્ટર “ અનેક બંધુઓમાં અમળન્મા ” છે. ક્રિયોનામાં તે જન્મવાના છે, ત્યાં તેમની પરિપૂર્ણતાના પ્રમાણમાં શક્તિ પામવાના છે, એમ પણ લખવામાં આવ્યું છે. વર્તમાનકાલનો ક્રિષ્ણપન દેવસો, દરેક માનવિ બિવિખ્યત કાષ્ટર સમાન છે, એવા એક સિદ્ધાંતને બીલકુલ નિસરી ગયાં છે. (હિંદુ ધર્મમાં પણ દરેક અભ્યાસિ એક બિવિખ્યત શંકર, કૃષ્ણ, રામ, બુદ્ધ, રામાનુજ આદિ જેવો છે એ બાબત વિસારે પડતાં અત્યારના મતપંથ સંગ્રહાય સમાજમાં વર્તમાન કાળની અસ્તવ્યસ્તતા જેવામાં આવે છે—તંત્રી.) એ સંધાએ ઐતિહાસિક કાષ્ટર માટે એટલાં બધાં પ્રેમ અને પૂજ્યતા દર્શાવ્યાં છે, કે તેને એક અ.

પૂર્વ પ્રકારનો જતાવો દીધો છે; તેમણે આપણે માટે તેમનાં પાઠમાં અનુસરવા યોગ્ય દર્શાવે પૂરું પાડ્યું છે, એ બાબતને ને વિસારે પાડી દે છે.

ગોતાના દિવ્યસ્વરૂપને પીછાનહું અને પછીથી તેનો અનુભવ મેળવવો, પોતાના દિવ્યાંશનું જ્ઞાન મેળવવું અને પછીથી તેને આધિર્ભાવ પમાડવો, એ માનવ પરમ ચૈતન્યનો અરેખરો વાડસાનો હક છે, માનવિનો આવો પરમોત્તમ પ્રકારનો અધિકાર છે. જે માટે માનવજાત પ્રવૃત્તિપરાયણ બની રહી છે તેનો બદલો આના કરતાં કોઈ પણ પ્રકારે ઝોછો મળવાનો નથી. નિત્ય પરમચૈતન્યમાંથી જન્મેલો હોવાથી, આના કરતાં કોઈ પણ પ્રકારનું ઝોછું બાબતવડે માનવિની તૃષ્ણાઓ સંતોષ પામી શકતી નથી આ આમ છે, એટલું જાણીને પછીથી માર્ગમાં પગલું મુક્યો આ પ્રમાણે વર્ત્યા છે, અને તમે અને હું પણ તેજ પ્રમાણે વર્તી શકાએ, એટલું સમજવું; એજ માનવજાતરૂપી પવેતના શિખરે ચઢવા સમાન છે, જ્યાં આગળ અવ્યાસિ પરમાત્મ સ્વરૂપમાં પડદાઈ જાય છે. નમરો પ્રવૃત્તિની શક્તિયોગુ માપ કાઢીને, તમે જે ઉદ્દેશ્યો આ દુનિયમાં આપ્યા છે, તે આ પ્રમાણે પાર પાડવામાં આ બાબતનો સમાવેશ થાય છે; કાલ્ય કે પરમ ચૈતન્યનું આ-વિષ્કરણ થવા માટેજ સંપિનું અસ્તિત્વ છે; એ દિવ્યચૈતન્ય કરતાં કુલ હોય એવું કંઈ પણ અવ્યાસિ માનવિના ઉદ્દેશસ્થાન સમાન નથી.

વિદુષી બામ્બ વસંત.

॥ પૂર્વમોમાંસાદર્શન ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

હવે વિધિવાદવની સ્વતઃ પ્રમાણતા કહીએ છીએ તથા વેદની અપોરૂપતા પણ કહીએ છીએ:—

સૂત્રમ્—વેદાંશ્રેકે સન્નિકર્ષે પુરુષારૂપાઃ ૧-૧-૨૭ ॥

અધિ-૦-૮-પૃ-૦ ॥

(ટોકા) યનઃ કાઠકાદિ પુરુષારૂપા વેદાસ્તત્પ્રકે ત્રિયાયિકાઃ સન્નિકર્ષે આધુનિકં માદોન્ વેદાનાદુઃ ॥ ષત્રસન્નિકર્ષમિત્યવયવમ્ ॥

કેટલાક નૈયાયિક શ્રોત કાલકાદિનામથી પ્રસિદ્ધ વેદોની અનિત્યતા અને પુરુષકર્તૃત્વની પ્રતીતિ હોવાથી તેને વેદને પુરુષપ્રણિત માને છે—૧—૧—૨૭.

સૂત્રમ્—અનિત્યદર્શનાન્ત્ર ॥ ૧-૧-૨૮ ॥ પૂર્વપક્ષઃ ॥

(ટીકા) મવાહણિઃ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ ઇત્યાદિનિત્યપુરુષાણાંત્ર ગાથાઃ પ્રત્યક્ષાઃ તસ્માદ્વેદાઃપૌરુષેયાઃ ॥

પ્રવાહણિ, યજ્ઞાદિ, યાજ્ઞવલ્ક્યાદિક અનિત્યપુરુષોના ઇતિહાસરૂપથી પ્રસિદ્ધ વેદને અનિત્ય-પુરુષોના સંબંધ હોવાથી પુરુષ પ્રણિત તથા અનિત્ય છે, વાસ્તે ધર્મમાં વેદ પ્રમાણ નથી; પરંતુ કાલિકાદિકના વાક્યપુરુષ સંદોષવેદવાક્ય અપ્રમાણ છે; અર્થાત્ પશુદિંમાદિ દોષનાં ભોધક વેદવાક્ય પશુ દિંસાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ દહે છે, વાસ્તે વેદ ધર્મના પ્રમાણ નથી. ૧-૧-૨૮.

હવે ઉક્ત પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરીને ધર્મમાં વેદનું પ્રામાણ્ય કહાંએ હીએ.

સૂત્રમ્—ઉક્તનુશબ્દપૂર્વત્વમ્ ॥ ૧-૧-૨૯ ॥ સિં ॥

(ટીકા) શ્રુતિયુક્તિભ્યાંશબ્દપૂર્વત્વં શબ્દનિત્યત્વમિત્યુક્તંદિ પૂર્વવ્રતનો ભેદોનિત્યઃ ॥

શબ્દ નિત્ય છે—એ પૂર્વ કહ્યું હતું—વાસ્તે શબ્દાત્મક વેદ પશુ નિત્ય છે. ૧-૧-૨૯

સૂત્રમ્—આરૂપ્યાપ્રવચનાત્ ॥ ૧-૧-૩૦ ॥ સિં ॥

(ટીકા) કાઠકાદિમંજ્ઞાયાનાનિત્યત્વં વેદસ્ય । કુતઃ । પ્રવચનાત્ । અધ્યયનાદિ પરંપરા પ્રવર્તકત્વાત્તેષામ્ ॥

કાલકાદિનામ જેમ કહ્યાં, તેતિરિયુક્તાં, વાજ્ઞમનેયીયાં, ઇત્યાદિ છે, તે સમસ્ત વેદનું અધ્યયન કરવામાં અસમર્થ. કાલકાદિ પુરુષોનાં જેટલો વેદનો આવશ્યક ભાગ હતો તેને મણીને કેટલાક વેદ ભાગનું અધ્યયન કર્યા વિના પોતે બજોલા વેદને ચિપ્પોપ્રતિ અધ્યયનની પરંપરા સ્થાપવાથી તે તે કદિ પરંપરાથી પ્રાપ્તવેદની તે તે નામથી પ્રસિદ્ધિ છે; વાસ્તે યરપરપરોથી પ્રાપ્ત કરેલ વેદભાગના પ્રવર્તક-પ્રદાન કરેલ વેદભાગના કર્તા નથી. જેમ એક મનુષ્યના ચાર પુત્ર હતા, તે પુત્રોએ પિતાના ધનના ચાર ભાગ કરીને વ્યાપાર કરવાથી, વ્યાપાર કરવાવાળા પુત્ર તે ધનના સંપાદક નથી તેવી રીતે, એવં વેદાધ્યાયિ, તેસંપા-

યનાદિ ઋષિયોએ પોતાના પ્રવાદિકાને વિભાગ કરીને બચાવેલા વેદમંત્ર પ્રવર્તક ઋષિયોપણ ને વેદના કર્તા નથી. વારંતે હજુ સુધી યાગાદિ કર્મ એક આખાવાળાથી થતું નથી, તેથી કરીને કાઠકાદિશાખા વેદનો એક દેશ છે.—૧-૧-૩૦

સૂત્રન—પરન્તુ શ્રુતિસામાન્ય માત્રમ્ ॥ ૧-૧-૩૧ ॥

(ટીકા) પ્રવાહણ્યાદિનામન પુરુષાણાં કિન્તુ પવનાદીનામત્ વક્તા-
દ્વાયુરિત્યાદેર્વ્યુત્પત્તેઃ ॥

પ્રવાહણિ નામ વાયુનું છે; યાગવશ્ય, યાગનાં સ્વરૂપને કહેવાવાળી ઋચાઓનાં નામ છે, વારંતે તે પુરૂષના નામથી પ્રસિદ્ધ ધર્તિદામ નથી. અર્થાત્ જેમ “ચશ્ચુરુચુઃ । શ્રોત્ર-
મૂચુઃ ॥” દેવો (અંતઃકરણની સાત્ત્વિકી ઇતિયો) ચક્ષુશ્રોત્ર મન વિગેરે પ્રતિ દેવોએ કૃત્યું ધસાદિ વાચ્યમાં અંતઃકરણરૂપિયોનીદેવરૂપે કલ્પના અને ચક્ષુશદિકની સાથે સંદેશાપા-
દિકલ્પના સૂક્ષ્મ વેદાર્થનું સ્વરૂપકરણ કરવાને વારંતે છે, યથાર્થ ધર્તિદામ નથી, તેવી રીતે યાગવશ્યપાદિકના ધર્તિદાસ પણ કલ્પિત છે. જેવી રીતે ભાગવતાદિ મંથમાં શ્રુતયડચુઃ ।
ધસાદિ શ્રુતિયોનો વાદ કલ્પિત છે. વારંતે ઋષિયોની આપાધુક્ત વેદ પુરૂષકૃત નથી.—૧-૧-૩૧

સૂત્રમ્—કૃતેવાનિયોગઃ સ્યાત્ કર્મણઃ ॥ ૧-૧-૩૨ ॥ સિં ॥

(ટીકા) “વનસ્પતયઃ મત્રમાસતઃ” ઇત્યાદિવાક્યાનાં કર્મણઃ સંબંધાત્
કર્મણિ વિનિયોગઃ । જડાવનસ્પતયઃ કુર્વન્તિયાગંચેત્કિંનં કુર્યુર્વાહ્નિયાથેતના
કૃતિસ્તુતિઃ પ્રરોચનાયસ્પિયાત્ ॥

જડરૂપ વનસ્પતિઓએ યાગ કર્યો તો એતન પુરૂષ યાગ કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે.
અર્થાત્ વૃક્ષ જડ છે તો પણ મહત્વને લીધે સમીપસ્થ વૃક્ષોનો નાશ કરે છે અને વેલનું
પોતાના ઉપર આકર્ષણ કરે છે, તેવી રીતે પુરૂષ પણ પોતાની મહત્તા જાણાવવાને વારંતે
સમીપસ્થ અન્ય પ્રાણીઓનો નાશ કરે છે અને કેટલાંક પ્રાણીઓનું પોતાના તરફ આકર્ષણ
કરે છે. ભાવ એ છે કે પશુપક્ષિ પોતાનાં ઉદર પોષણ વારંતે અન્ય પ્રાણીઓનો નાશ કરે
છે અને ભોગને વારંતે કેટલાંક પદ્યુઓનું રક્ષણ કરે છે, તેવી રીતે મનુષ્ય પશુપક્ષિવૃક્ષાદિ
પ્રાણીઓનો નાશ કરે છે અને કેટલાંક પ્રાણીઓનું ભોગને વારંતે રક્ષણ કરે છે. વારંતે દિંસા
દોષ પ્રાણી માત્રને છે; વારંતે પશુ દિસા સુખનો હેતુ છે, અથવા જેવી રીતે કામી પુરૂષને
મલમૂત્રનું સ્થાન સ્ત્રીયોનિ સુખનો હેતુ છે, તેવી રીતે સ્વર્ગકામી પુરૂષને પશુદિંસા સુખનું
સાધન છે. અથવા સંતાનવાળા પુરૂષને સંતાન નાશ થવાથી, સંતાનની ઉત્પત્તિ કરવાવાળો
પાપી નથી, તથા પશુ દિંસા કરવાવાળો પાપી નથી. જો પદ્યુ દિંસા કરવાવાળો પાપી હોય
તો પુત્ર ઉત્પત્તિ કરવાવાળો પણ પાપી થશે, કેમકે પુત્રની દિંસા કરવાવાળો પિતા છે. પિતા

જે પુત્ર ઉત્પત્તિમાં યત્ન ન કરે તો પુત્રનું મરણ થશે નહિ, વારને પ્રાણીમાત્ર હિંસાના કર્તા થશે, તે કોઈ પણ સ્ત્રીકાર કરે એમ નથી. વારને જેમ પુત્રોત્પત્તિથી હિંસા પ્રાપ્ત છે તેવી રીતે-પશુવધથી હિંસા છે. વારને પશુ હિંસામાં દોષ હોય તો ગર્ભવતી સ્ત્રીનું મરણ પણ હિંસા અને પુત્ર મરણ પણ હિંસા હોવાથી, હિંસાનો બધ રાખવાવાળા પુરૂષે સ્ત્રીગ-મનાદિકાનો પરિભ્રમ કરવો જોઈએ; અને અન્નમાં પણ જીવ છે, તો અન્ન ભક્ષણ કરવામાં પણ હિંસા થશે તો હિંસા બચવાળાને અન્નનો પણ ત્યાગ કરવો પડશે. એ કોઈથી બને નહિ; વારને જેવી રીતે અન્ન ભક્ષણમાં હિંસા છે તેવા રીતે પશુ વધમાં હિંસા છે, વારને વેદમાં જે પશુ હિંસાદિ છે તે સુખની ઇચ્છવાળા પુરૂષનું કર્તવ્ય છે. જે હિંસા રાખેલ દે છે તેનું પાપદલ નથી; અર્થાત્ જે દિવામાં હિંસા મુખ્ય છે ત્યાં તેનું દલ છે, વારને મુખ્ય યાગમાં પશુવધનું શલ નથી. તેથી હિંસાબોધકવાક્ય પ્રમાણુ છે, અને જ્યાં મુખ્ય કર્મ હિંસા છે તેનું શલ પાપ હોવાથી હિંસા અધર્મ છે તે આગળ વદ્યમાણ છે.

એમ વિધિવાક્યોનું ધર્મમાં પ્રામાણ્ય છે વારને વેદસ્વતઃ પ્રમાણુ છે; અને હિંસા પાપ છે તે વાત પ્રલક્ષ પ્રમાણુ સિદ્ધ નથી, કેમકે હિંસક પુરૂષો માંસાદિ ભક્ષણ કરીને સુખી થાય છે. પાપનું ફળ તો સુખ હોયજ નહિ, વારને હિંસામાં પાપ છે તે સાત્ત્વ સિદ્ધ છે. તેમજ પશુ હિંસાપુજા યાગ પણ ધર્મ છે તે પણ સાત્ત્વથી સિદ્ધ છે. વારને શાસ્ત્ર પ્રલક્ષાદિ પ્રમાણુની અપેક્ષા રહિત પ્રમાણુ હોવાથી સ્વતઃ પ્રમાણુ છે. આ અધિકરણમાં વેદની સ્વતઃ પ્રમાણુતાનો વિચાર એ વિષય છે. વેદ સ્વતઃ પ્રમાણુ છે વા પરતઃ પ્રમાણુ છે, ને સંશય છે. પરતઃ પ્રમાણુવેદ છે, એ પૂર્વપક્ષ છે. સ્વતઃ પ્રમાણુ વેદ છે, એ સિદ્ધાન્ત છે. ૧-૧-૩૨.

(અપૂર્ણ.)

સ્વામી શાન્ત્યાનન્દ સરસ્વતિ॥

કાલના પડદામાં ચીરા.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

આઠમો જન્મ.

વળી ફરીથી આપણને કીર્તિકુમારનો જન્મ મધ્યએશિયામાં લાઇ જાય છે; પરંતુ આ સમયે પંચમમુલ-કુટુબના જન્મ સ્થાનમાં વસેલા પ્રાચીનતા માટે આદરવાળા વિશાલ મંડલના મધ્યમાં આનો જન્મ થયો હતો. હજારો વર્ષો મારફતે એક પછી એક અનુક્રમે અનુસરતાં, પ્રથમ આર્ય ઉપ-કુટુબને દિંદી દીપકસ્પના હવાલામાં ધીમે ધીમે સ્થાપનાર અનેક વિદેશ ગમનારોના એકના થોડા સમયે પૂર્વે ઇસુ પૂર્વે ૧૦૪૬૪ માં તેનો જન્મ થયો. હમણાં વર્ણવવામાં આવશે તે પૂર્વે મુસાફર કાફલાના એક વિભાગને એક ગંભીર અકસ્માત નડ્યો હતો. વિદેશ ગમન કરનાર ટોળાનો એક વિભાગ, હિમાલયની પર્વત માલાઓના મહાન અવરોધનો ત્યાગ કરીને, ઇસુ પૂર્વે ૧૮૮૭માં મંગલદેવે મુસાફરીના કાર્યમાં લીધેલા પશ્ચિમ માર્ગ તરફ વળ્યો હતો. પરંતુ સ્ત્રીઓ અને બાલકોના ઓછા ઓળવાળા બીજા એક નાના વિભાગે મહાન પર્વતમાલાનાં સંકટો સહન કરવાનો હિંમત સહિત નિશ્ચય કર્યો; એક વ્યાવહારિક પરંતુ ઉદાસીન ખીણમાંથી પસાર થતા, વર્તમાનમાં પેશાવર નામના શહેરનો નજીકના મેદાનોમાં અંત પામતા, વેપારીઓ પાસેથી તેમના નળવૃક્ષોમાં આવેલા એક માર્ગે આ વિભાગ આગળ વધ્યો; વર્તમાન દિનેમાં આપણે આ માર્ગને ખેંચર પાસના નામથી ઓળખીએ છીએ. સમયો સમય કુંગરી-જાતિઓ સાથે નાના નાના હુમલાઓમાં ચોળતા નેઓ આગળ વધ્યાં ગયા; આખરે આ માર્ગના અંત પાસે એકાએક શત્રુઓનું મોટું ટોળું તેમના ઉપર આગળથી, પાછળથી, ચારે પાસાથી પર્વત શિખરોની ચેડે ટૂટી પડ્યું; આમની સંખ્યા નિરાશા ઉપજાવે એટલી જધી મોટી હતી, તેમણે તેમના લગભગ એકેએક માવવિનો વિનાશ કર્યો. મુખ્ય ટોળામાંથી દૂર ખસી જનારાં માત્ર ગણ્યાં ગાંધ્યાં માનવિઓજ ખચી શક્યાં, નમાની શકાય એવાં સંકટો વેઠવા પછી તેમનામાંનાં માત્ર બેજ જીવતાં રહ્યાં; આવા એ લુપ્તે મરતા કંગાલ નાસી છૂટનારાઓ આર્યોની 'રાજ્ય સરહદ નજીક આવી પહોંચ્યા; થોડાક સમય વિસામો લીધા પછી તેમને મધ્યરય જાતિના મહારાજા પાસે મોકલી દેવામાં આવ્યા. તેમના પ્રથમના યજ્ઞમાનોએ પૂરાં પાડેલાં થેટાનાં ચામડાંમાં વીંટાયેલા તેમણે, તેના સમક્ષ હાજર થઇને કતલનો જુતાંત જણાવ્યો; આ સમયથી આ માર્ગને, મરણ માર્ગના નામથી વ્યવહારવામાં આવ્યો. આ સમયે સોમદેવ માત્ર એક દશ વર્ષના યુવક હતા, આ જુતાંત સાંભળતાં તેમને હડી અસર થઈ આવી. આ જાતિના રાજાએ બ્યારે તેમણે પોતાના પુત્ર મંગલદેવને વિદેશ ગાગિઓના એકબીજા મોટા ટોળાના ઉપરિ તરિકે હિંદમાં પ્રવેશ કરવાને મોકલ્યો ત્યારે તેને મરણમાર્ગનો ત્યાગ કરીને પ્રવેશ કરવાનો બીજો કોઇ માર્ગ શોધી કાઢવાની સલાહ આપવામાં આવી હતી

આ 'વખતના' કાફલાની' તૈયારીઓ કુટલાંક વર્ષ સુધી ચાલી; આ સમયના વિદેશ, ગમનમાં ભાગ લેનારા કુટુંબોની સંખ્યા, ભરી પસંદગી કરવાનો, મંગલદેવે નિશ્ચય કર્યો; માર્ગમાં અનિવાર્ય સંકરોને ઉત્તમ પ્રકારે મોટા ભાગે સહન કરવાને સમર્થ જણાતાં, ખાસ કરીને પર્વતોમાં ચલાવવાની ગુરીલા સુદની રીતીઓમાં, તથા મેદાનોમાં સાથે ટકી રહીને લડા સકવામાં સારી રીતે કેળવાયલા લડવૈયાઓનાં કુટુંબોને જ પસંદ કરવામાં આવ્યાં. બીજાઓનાં ભેગી તેની પસંદગી કોર્સિકુમ્બરના (આ સમયે નવ વર્ષનું બાળક હતું) પિતા પ્રતાપસિંહ ઉપર હતી; તેમની પત્ની ટીવાજી એક શૌર્યવાળી સાધન સંપન્ન સ્ત્રી હતી. શાંતિ અને મદદ નામનાં બે બાલકો અને ઇન્દિરા નામની એક બાલકીનો આ સમયે આ કુટુંબમાં સમવેશ હતો; એક પુત્ર કાંતિ અને બે પુત્રીઓ રમા અને પ્રમુદાનો આગળ ઉપર સુસાદરીમાં જન્મ થયો હતો. પ્રતાપસિંહના પાડોશી અને નિકટના સાથી નરસિંહ, જે અનેક લૂટફાટના હુમલાઓમાં તેના એક સાથીરૂપ હતો તેના ઉપર મંગલ દેવની પસંદગી હતી; પોતાની ખતીને અને, કાંતિ અને અમ્બિકા નામના બે પુત્રોને તથા મહિપાલ નામની એક બાલક પુત્રીને તે પોતાની સાથે લાગ્યો હતો; તેમાં માર્ગમાં રથુપાલ નામની બીજી એક પુત્રીને વધારો થયો. મંગલદેવને વિશ્વકર્મા નામના એક મોટા સરદાર લડવૈયામાં અત્યંત વિશ્વાસ હતો; તેમણે પોતાના ટોળાના બે વિભાગ પાડીને એકને તેની સાથે પોતાના કરતાં થોડોક આગળ મોકલ્યો; દક્ષિણ તરફ જતા અને પૂર્વ તરફ વળતા એક માર્ગે પર્વતોમાં આગળ ધુમ્પવાની તેમણે તેને સલાહ આપી; તેઓ પોતાના ટોળાને થોડા ધણા પશ્ચિમ તરફ વળતા માર્ગમાં દોરવાના હતા, પરંતુ મરણ્ય માર્ગ જેટલે દૂર પશ્ચિમમાં દોરી જવાના નહોતા. પર્વત માલાઓમાંથી બહાર ધસી નીકળતાં છૂટા પડેલાં ટોળાને એક બીજા સાથે પાછાં બળી જવાનું હતું; આવી રીતે મળતા સુધી તેમને કમવાર પૂર્વ તરફ આગળ વધવાનું હતું.

પોતાની પત્ની વરણુતાના સત્તિકા સમયને લીધે મંગલદેવની ઉપડવાની તૈયારીમાં થોડીક દીલ યદ. તેમના વડિલ પુત્ર હસાલચંદ્રના જન્મ પછી તુર્તજ તેમણે પોતાના વિશાલ કાફલા સહિત પ્રયાણનો આરંભ કર્યો. સ્ત્રીઓ અને બાલકોને, દોર અને અશ્વનાં ટોળાં સહિત તથા બકરાં અને ઘેટાંનાં સંપ સહિત, મોટી મોટી મંડલિઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યાં. આમને યોદ્ધાઓની વિશાલ મુખ્યના મધ્યમાં ગોઠવવામાં આવ્યાં; ચારે બાજુના ઊડાઓ ઉપર સારી રીતે અસાફંદ અનેલા થોડાઓરૂપી એક વોદળ ઝમૂમી રહ્યું હતું. તેનાં સાથેમાં ઉતાવળે વેગે જનારા, હલકાં હથીઆરવાળાં અસદો આવેલા હતા. કોઈ પશુ પ્રકારનો અકસ્માત ઉપજી આવતાં આવા દૂતોને સુખ્ય ટોળા તરફ દોડાવવામાં આવતા, તેમનું પાછળથી ચનાસે હુમલામાંથી રક્ષણ કરવામાં આવતું. અશ્વારૂઢ દૂતોના કરતાં આવા પ્રકારના દૂતો ધણાજ ઓછા પરખાઈ આવતા હતા; માર્ગની-વિકટતા પશુ અશ્વારૂઢ દૂતો કરતાં આવા દૂતો મોટે ધણીજ થોડી બાધકારક હતી.

આરંભના દિનોમાં મંગલદેવ અને પ્રતાપસિંહ વારંવાર જોડાજોડ ઘોડેસ્વાર થઈને ચાલતા જોવામાં આવતા, તેઓતેમના સમક્ષ તરી આવતી-લીગતો વિષે વાદવીવાદ ચલાવતા હતા; આ અરખામાં કોર્નિકુમ્બર અકચર્ય માર્ગથી ટેવાયલા આત્રી બધાં પગલાં ભરનાર

એક ડુંગરી ટદ્દુ ઉપર સ્વાર થઇને કાઢકાઢવાર તેમના સાથમાં ચાલતો, તેમની ચર્ચાને લક્ષ્ય પૂર્વક સાંભળતો; પછીથી વળી તે મોખરે શોધ ચલાવતી ટાળીમાં બળી જવા માટે આગળ ધસી જતો, કાફલાના મધ્યમાં પોતાની માતા શીવાજીની શોધમાં પોતાના વડિલોં આગળથી તે પોતાના ટદ્દુને પુર ઝડપમાં દોડાવી જતો; તે તેની જરૂરીઆતોને ઉત્સાહ સહિત પૂરી પાડતો, લશ્કરી ટૂંકડીઓની આનંદી વાર્તાઓ કહીને તેને આનંદ પમાડતો અથવા સાંજના સમયે તે પોતાનાં સ્વપ્નોને, પોતાની આશાઓને દર્શાવતો તેના સાથમાં આનંદતો હતો. થોડા બયવાગી મુસાફરીઓમાં શાંતિ અને મદદ વારંવાર તેના સાથમાં જતાં, આગળ ઉપરનો બાલક કાંતિ પશુ પોતાના બંધુના હાથમાં દૃઢ રહીને તેના આગળના ભાગમાં બેસતું અને ટદ્દુ આગળ વધતાં કાલાકાલા બોલ વડે આનંદ ઉપજાવતું. નરસિંહના પુત્રો આ યુવાન કાફલાના સાથી બન્યા, આડાઅવળા દોરાઈ જતાં તેઓ વારંવાર તેમના સાથમાં જોડાઈ જતા. નરસિંહની વડિલ પુત્રી મદિપાલ, શાંતિની કૃપાપાત્ર બની; માનસિંહની પુત્રી ઉમામાં કીર્તિકુમારને પરમ-પ્રેમપાત્ર સાથી મળી ગયો. મેદાનોમાં પહોંચતા પહેલાં આ ઉભય યુગલોનાં લક્ષ કંદવામાં આવ્યાં અને મંગલદેવના કુટુંબમાં ઉર્મિલા અને પૂર્ણચંદ્ર નામના બે પુત્રોની અને ચિદંબર, અજબસિંહ, પ્રમદા નામની પુત્રીઓની વૃદ્ધિ થઈ.

હજબજ પંદર વર્ષ સુધી મુસાફરી કરવા પછી મંગલદેવનું મુસાફરિ લશ્કર મેદાનોમાં આવી લાગ્યું; આગળ આવી લાગેલાં ટાળાં, સંઘર્ષાં એક વિશાલ હાવણીમાં એકઠાં થતાં સુધી હાવણી નાખીને પાછળ આવનારાં ટાળાંની વાટ જોઈ રહ્યાં હતાં. વારંવાર યુવાનીઆઓ આસપાસના પ્રદેશમાં ધસારાઓ લઈ જતા હતા; અનેક પ્રસંગોએ મંગલદેવે ભ્રમચંદ્રને અજ્ઞપણા પ્રદેશોમાં કેટલાક પ્રકારે સાહસિક ધસારાઓ કરવા માટે ઠપકા આપ્યો હતો. આ યુવક ઉત્સાહિ અને ઉછળતા લોહીવાળો હોવાથી, એમ માનતો કે પોતાના હુમલાઓના લયને વડિલજનો બહુજ વધારી મુકે છે આમ છતાં તેને એક સખ્ત પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું, કારણ કે એક દિને તે અને તેનો કાફલો દુશ્મનોના એક છૂપા સ્થાનમાં સપડાયા, ચારે તરફથી ઉભરાઈ નિકળતા ચતવટ ધગવતા બંધે એકાએક તેમના ઉપર હુમલો કર્યો, તેમને સખ્ત સપાટામાં લીધા. માલચંદ્રે પોતાના કાફલા સહિત હિમતપૂર્વક આગળ ધસી આવ્યાં ચારે પાસા વીંટાઈ વળેલી હારની પાર ધુસી જવાના પ્રયત્ન ચલાવ્યા પરંતુ દરેક વખતે તેમને પાછા મારી હઠાવવામાં આવ્યા; આની દશા નિરાશા બરી બની ગઈ હતી તેવામાં થોડુંસ્વારોનું એક ટાળું દોડતું આગળ ધસી આવ્યું, દોડતાં દોડતાં તેમણે વર્ષાવેલો તીરોનો વર્ષાદ હુમલો કરનારાઓ ઉપર વર્ષા રેલો. ભ્રમચંદ્રનો ધોડો મરણ ચરણ થયો હતો તેની નીચે તે ધવાયેલો, બેશુદ્ધ બની મ્યલો પડ્યો હતો; એક પ્રકારનું કટાકટીનું યુદ્ધ ચાલ્યું, શત્રુઓને મારી હઠાવવામાં આવ્યા; પોતાના મિત્રનો અથ કીર્તિકુમારની નજરે ચઢતાં મેણે બે થોડાઓની સહાયવડે તેને દૂર ગળાવી કાઢ્યો, તેની નીચે પડેલા ભ્રમચંદ્રનો બે દેહ તેને મળી આવ્યો. એમ લાગે છે કે વિશ્વકર્માની સરદારી નીચે આશા રાખેલા આગળ ધપતા લશ્કરની શોધમાં કીર્તિકુમાર પૂર્વદિશામાં નીકળી ગયો હતો, સાં આગળ તેની સાથે પશ્ચિમદિશામાં વધતા લશ્કરની શોધમાં નીકળેલા વજ્રની સંદેશી નીચે નીકળેલા શોધક

કાફલાનો બેઠા થયો; આ બંને કારણે આનંદ ચલિત બેગા મળ્યા અને મંગલદેવની છાવણીમાં પાછા વળવાની તૈયારીમાં હતા તેવામાં વજ્રનાં તીવ્ર ચક્ષુઓને ધુળતા ગોટેગોટ ઉડતા જળ્યાયા. બાલચંદ્ર સંકટમાં સપડાયો છે, એવો વિચાર કીર્તિકુમારના મનમાં ઉત્તરાર્ધ આગ્યો, તેણે પોતાના સાથીઓને ઝડપથી આગળ ધપવાનો આશય કર્યો. એ કાફલાને કનલમાંથી બચાવી લેવાના અવસરે નેઓ ત્યાં આગળ આવી લાગ્યા; કીર્તિકુમારે પોતાના મિત્રના દેહને નરમાયથી ઉપાડીને તેની માતા વરુણનારાના પાદ સમીપ લાઈ જઈને સુકતા સુધી પોતાની છાતી સાથેજ દબાવી રાખ્યો હતો. તેણે પોતાના કદાવર પુત્રને થોડાક સમયમાંજ આરોગ્ય દશામાં લાવી મુક્યો પરંતુ અગલદેવે, હાલચંદ્રને પોતે આપેલી ચેતવણીઓનું પુનરુત્તર કરાવીને તથા કીર્તિકુમાર થોડો માથાશરેલો હોવાથી જરા પણ થોડા શૌર્યવાળો નથી એટલું તેને સમજાવીને આ પ્રસંગને સુધારી દીધો.

બંને લશ્કરો એકઠાં થયા પછી એ બંનેના સમર્થ નાયકોએ નિલ સંસ્થાન વસાવવા યોગ્ય સ્થલ શોધી કાઢવા માટે દક્ષિણમાં આગળ વધવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે જીઓ અને બાલકોને એક ઉડી ખાંધેલાવાળી છાવણીમાં રાહજી રાખ્યાં; વર્તમાન કાલના જન્મ અને શુજરોનવાણી વચમાં આશરે મધ્ય ભાગના જૂમિ વિસ્તારના પ્રદેશનો આ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો; હુમલા સામે બચાવ કરી શકે એટલા પૂરતા દયીઆરબંધ લશ્કરને ત્યાં રાખવામાં આવ્યું. આ સ્થલે અદ્ય સમયમાં એક શહરનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું; તે આસપાસ સર્વ બાજુએ ઢોરો ચારવાના ચરાઓ વિશાલ વિસ્તારમાં આવી રહ્યા હતા; ખાંડોમાં ખેડેલાં ખેતરો ઝૂકી રહ્યાં હતા.

આક્રમણ કરતી સેના પ્રથમથી વસાયલા અને આબાદ બનતા એક દેશમાં આગળ વધવા લાગી. નેમાં મોટાં મોટાં નગરો આવેલાં હતાં, તેના વાસિઓ સુધારાના અતિક્રમ્ય શિખરે પહોંચ્યા હતા, અતિ-વિશ્વાસ અને આલસુ બની ગયા હતા. આપોના દેશાંતર વાસીમાંના એકમાં ખેડ્યા વિનાના વિચાર વિસ્તારમાં વસવાટ કરવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે; અનેક વિચારો અને મસદતોની આખરે તેના સાથીઓ સુધરેલા નગર-વાસિઓના નજીકમાં વાસ કરી રહ્યા હતા; બીજાઓના હુમલાઓ સામે તેઓ તેમનો બચાવ કરતા અને ખંડણી તથા નાણાંની મદદનાં બદલાં કાઢીને તેમનામાં થોડી અથવા વધારે લૂંટ ચલાવતા હતા. દેશના મલિકો ઉત્તરના થોડાઓને પોતાના કરતાં થોડા સુધરેલા મણીને ધિકારતા હતા પરંતુ તેમનાં દયીઆરના સામર્થ્યનો તથા તેમના અવરથાપક મંડલની ઉદ્ધતાઈને તેઓ ભય ધરાવતા હતા, તેથી તેઓ ધીમેથી પરંતુ ખાત્રીથી પોતાનાં નગરોમાં પાછા ફરતા ગયા અથવા બહારના પ્રદેશમાં રહીને સેવકો અને મજૂરો બનવા લાગ્યા.

પોતાના સામર્થ્ય અને પૌરુષથી અર્વિજ બનેલા, પોતાના વિચલ-દેવતાઓનાં સ્તોત્રો ગાનારા આર્યો પોતાને પચાવી પાડવાની જૂમિની વિશ્વાસ અને અધોપાત પામતી પ્રજાને ચમાન પ્રકારની તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોતા; તેઓ જાતે વર્તમાનમાં પંજાબના નામથી જાણીતા પ્રદેશમાં સંસ્થાન વસાવી પડ્યા. બીજું એક દેશાંતરવાસિ ટોળું પૂર્વદિશા તરફ

વળ્યું, વર્તમાનમાં આપણે જેને આસામ અને કિતરબંગાલના નામથી જાણીએ છીએ, એ પ્રદેશનું વાસિ બન્યું. આમદેવ મારફતે મંગલદેવને મનુષ્યે મોકલાવેલી આજ્ઞા અનુસાર વર્તમાન વિદેશગામી કાઢેલા, વર્તમાનમાં પંજાબના નામથી જાણીતા પ્રદેશને ક્ષત્રિયો રાખીને આવ્યો. ભારે, મૂર્ખે આવેલા વાસિઓથી એ જમિન થોડી ઘણી રોકાવણી તેના જોવામાં આવી; આ લોકો નવા આવનારાઓને શંકાતી તજ્જવીએ જોતા, તેઓ પ્રવૃત્તિપાત્ર દેખથી દૂર રહેતા, પરંતુ શાંત અવરોધવડે તથા સહાય કરવાનો વિચાર આંડી જાણીને તેઓ તેમને નજીકના દેશમાંથી હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન સલાવવા દતા.

માહિતી મેળવવામાં એક વર્ષ સુમાર્યા પછી, શોધક કાઢલાઓએ આણેલી વીગતો વિષે વિચાર ચલાવ્યા પછી મંગલદેવ અને તેમના સલાહકાર મંડલે, વર્તમાનમાં જ્યાં દીકાહી આવેલું છે તે પ્રદેશમાં હમેશ માટેનું એક મધ્યસ્થ સંસ્થાન વસાવવાનો નિશ્ચય કર્યો; એકના એક સગવડ બરેલા ભાગમાં જમિનના ટેલેક જાતિના માલિકોથી વસાયેલ એક નદાન નગર અવરોધરૂપ આવતું હતું એટલી ખાખતના વિચાર ચલાવવા છતાંએ આમજ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. કીર્તિકુમાર હજુએ ત્રીશ વર્ષ અંદરનો હોવા છતાં, એ નગરના અને આસપાસના પ્રદેશના રાજા પાસે એલચી મંડલને દોરવાનું કર્તવ્ય. તેને સોંપવામાં આવ્યું; ત્યાં જઈને નગર પાસેથી છૂટથી જવાની અને અનાજ અને ઘાસ ખરીદવાની પરવાનગી આપવાની વિનંતિ કરવાની હતી. આ દૂત-કાર્ય કુશલતાપૂર્વક પાર પાડવામાં આવ્યું, કસ્ટરી ટૂંકડીઓનો સુખ્ય-સમૂહ તમરના નિઃકર્તા, યજ્ઞને પસાર ના થવો જોઈએ પરંતુ તેને દૂર રાખવા માટે લાંબા આડકતરા માર્ગે યજ્ઞને તેણે આગળ વધતું એવી શરતે પરવાનગી આપવામાં આવી. મંગલદેવને રાજાને મળવા આવવાનું આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું, તેમણે પણ આદરસાકારની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો છતાંએ એક બુદ્ધિશાળી સરદારની માફક તેમણે બલવાન રક્ષકોની એક ટૂંકડી સાથે રાખી, મુખ્ય સૈન્યનો હવાલો વિશ્વકર્માને સોંપ્યો. કીર્તિકુમાર લાલચંદ્ર અને વજ્જને તેમણે સાથે લીધા.

જોયા ટેકરાઓની બનાવેલી નગર તરફ ઢેળાવવાળી એક સમર્થ દીવાલના મધ્યમાં નગર આવેલું હતું. તેને લોખંડનાં મતાંગ મદી લેવામાં આવ્યાં હતાં, તેમને ખાટી સાથે જડા લેવામાં આવ્યાં હતાં, બહારની બાજુએ એક લંબાણ સપાટી જેવું જણાતું હતું. દેશ ઉપર વારંવાર ફરી વળતાં અણસુધરેલી પ્રજાઓનાં ટાળાંથી વપરાતાં હથિયારો સામે, આવી અદ્ભુત પ્રકારની દીવાલવંડે નગર બીલકુલ અભેદ જેવું બન્યું હતું; માત્ર ઉપરના ભાગમાં થોજ તેના ઉપર ફત્તેહ સાથે હુમલો થઈ ચક્રે એવું હતું, અને હવાનાં વ્હાણો બનાવવાની કલા આ અધિપાત પાંમેલા ટેલેક જાતિના લોકો ગૂમાવી મેદા દતા, આંધોની ધ્રુવાન જાતિને આખાખત વિશ્વાસપૂર્વક સોંપવામાં આવી નહોતી. આ પ્રમાણે રાજા સંજય પોતાની જાતને હુમલાથી સુરક્ષિત માનતો હતો, છતાંએ તેણે પોતાના મનમાં એવો પ્રયત્ન યોજ્યો કે આવા અપેક્ષા પરદેશીઓનો હવાજામાં પ્રવેશ ચતાં તેમને પકડી લેવા; આ પ્રમાણે નાથકો વિનાના બનેલા કસ્ટરને, પોતાની જ નોકરીમાં પગાર આપીને રહેવા લલચાવી, ચકાશે, એવી

તે આંશી આંધતો હતો. મંગલદેવની પેઢીની પદ્મીનો સંરંધાર મડલ સાથે તોંદિ આવેલો જોઇને તે નિરંશ બન્યો. તો પશુ પોતોની અધમ યુક્તિ પાર પાડવાનો નિશ્ચય તેણે જરા પશુ જોઇ કંથો મીઠો.

આવી દગલબાજીની પેઢી રાત્રે પ્રજ્જ્વલતા રાત્રે ચોતાના પતિની નિદ્રા સમયમાં મુલાકાત લઇને જીણાંબુ કે, આવતા કાલની મેમાનદારીમાં તમે પકડાઈ ગયા, એવું સ્વપ્ન મારા જોનામાં આંબુ છે. આ ઉપરથી અંગલદેવે આમંત્રણ દાતા તરફથી બહિસ મળેલા મીઝાની વખતે પેરવાના, ચારે તરફ ઉડતા હજીબા નીચે ચોતાને ચુદમાં પેરવાનો કોટ પેરવી લીધો, તેની નાચે ચોતાનાં હથોઆર છૂંપાવ્યાં, ચોતાના અનુયાયીઓને ચોતાના દર્શાંતરું અનુસરણ કરવા જણાવ્યું. મીઝાનીમાં ભાગ લેનારાઓને નીચાની મળતાં એક સમૂહમાં એકઠા થઇને એ બચનમાંથી બહાર સુધીનો માર્ગ લટતાં લટતાં ખુલ્લો કરવાનો હતો, તેના અનુયાયીઓનો મોટા વિભાગ આમની વાટ જોતો બહાર ઉભો રહેવાનો હતો. નગરના જે દરવાજોથી તેણે નાશી છૂટવાનું નક્કી કર્યું હતું ત્યાં આગળ તેણે ચોતાનાં કેટલાંક માણસોને બટકતાં દરરા આરે મોકલ્યાં, ચોતાના દૂતો આવી પહોંચતાં રક્ષકોને પકડી લઇને દરવાજાને બળવી રાખવાની તેમને તેણે આજ્ઞા કરી હતી; તેણે તેના યુદ્ધ રાખનો નાદ શ્રવણ થતાં વર્ત—સમાચાર લઇને દોડી જનારા યોડાક દૂતોની પણ યોજના કરી હતી.

મીઝાનીની અધવચમાં સંજયે ચોતાના મુખ્ય મેમાનને દખલ આપી બધું આંધકારનું ભાષણ આપતાં, મુલાકાતે આવનારાઓની જાખતમાં પસંદ કરી રાખેલાઓને તેમણે નીચાની કરી: મંગલદેવને એકદમ પાછળથી મુસ્કેટાટ બાંધી લેવામાં આંબા. એક સમયે આચકો લગાવીને બેલવાનું થોડો ચોતાની જાતે છૂટો બની ગયો; જેવો તે ઉભો થયો અને તેનો રાખનાદ સર્વમંત્રમાં ગાજી રહ્યો, તેથી તેના ઉપર હુમલો લાવનારાઓ એટલા બધા અચંચામાં ગરકાવ બન્યા કે તેઓ એક ક્ષણવાર તો બપયો થયરતા પાછા હડી ગયા. આટલો અવકાશ સંપૂર્ણ થઇ પડ્યો. કીર્તિકુમાર, લાલચંદ્ર, વજ અને બીજા કેટલાક તેના તરફ ધસી આવ્યાં તેની બંને બાજુએ અને પાછળના ભાગમાં રક્ષણ કરતા ઉભા; જેનું અગ્ર ખૂં છે તેને મારી તાખવાનું પસંદ ના કરતાં તેણે વાજેલી મુશ્નિના સખ્ત પ્રહારવડે સંજયને બૂમિ ઉપર પટકી પાડ્યો, અને મીઝાનીના ઝોરકાના દાર પાસે તે ટાળામાં થઇને ઝૂપાટાબંધ પહોંચી ગયો. એક ક્ષણમાં તો તે ચોતાનાં માનવિઓના સાથમાં ભળી ગયો; તેઓ તેનો રાખનાદ સાંભળીને થોડેરવાર બનીને પૂર ઝડપથી અંદરના ચોકમાં આવી લાંબા, મંગલદેવ તથા તેમના સાથીઓના અધોને પશુ સાથે લાંબા સંજયના રક્ષકો મૂર્છામાંથી જાગ્રત બનતા પહેલાં તો. મંગલદેવ અને તેમનાં માણસો દૂર નિકળી ગયાં, નગર માર્ગોમાં પૂર ઝપાઝપી ચલાવતાં નક્કી કરેલા દરવાજા પાસે પહોંચી ગયાં. દૂતો તરફથી અંગમચેતી મળવા પ્રમાણે આ અગ્રમાં રક્ષકોને બંધીવાન બનાવીને તેમને બહાર ચોતાનાં માણસોને ગોઠવનાર ત્યાં આગળ રહેલા સગદાર નગસિંહે ચોતાના ઉપરિને ચોંતિથી નમન કર્યું, તેની પાછળ દરવાજાનાં બારે દારોને ઢઈ દીધાં, કૃચિઓવડે ત્યાં તાણુ લગાવ્યું: વિશેષ યોગ્ય અવસર પ્રાપ્ત થતા સુધી, હવે આગળ શું કરવું એ વિષેના ખુલાસાની રાહ જોતા તે આ કૃચિઓને ધોડાની બાંધે લટકાવીને આગળ ચાલી નીકળ્યો.

મંગલદેવના હાથમાં, પ્રથમ હુમલો લાવનારાઓને શિક્ષા કરવા માટે પોતાના લશ્કરને પાછું ફેરવવાનું દુષ્કર કાર્ય હતું; વળી, આ નગરનો શુભમરાથી નાશ કરવા જેટલો સમય તેનાથી ગૂમાવી શકાય એમ નહતું, આનું કાર્ય અનેક વર્ષ સુધી લંબાય એવું હતું, તેમજ તેના ઉપર હુમલો કરીને તેને સરકરી લેવા જેવાં હયાત્મારો પણ તેની પાસે ન હોતાં. તેથી તેણે પોતાના નિશ્ચિત સ્થલ તરફ પૂર કડપે આગળ પ્રયાણ ચલાવ્યું, બાવિના નગરના પાયા નાખ્યા, વિશ્વકર્માને ત્યાંનો ગવર્નર નિમ્ણો, તેના હાથ નીચે કીર્તિકુમાર અને ભાલચંદ્રને રાખ્યા; તે જાતે અને વજ્ર, એક ખાસ પસંદ કરેલી લશ્કરી ટૂંકડી સહિત, ઈચ્છો અને બાલકોને અત્રે લઈ આવવા માટે દૂર દૂરની છાવણીમાં જવા માટે ઉપડ્યા. ત્યાં આગળ આવતાં તેની પત્ની અને બે પુત્રો જોવામાં આવ્યા, પરંતુ માત્ર બેજ બાલાઓ રહી હતી, ત્રીજી પ્રમદા મરણ શરણ ચર્ધ હતી. બધાંને એકઠાં કરીને, નવીનનગર તરફ તેણે ફરીથી પ્રયાણ આરંભ્યું; આ નગરનું નામ તેણે રવિપુર રાખ્યું; કંટાળા બરેલી મુસાફરીના અંતે આ બધાં ત્યાં આવી લાગ્યાં. ઈચ્છો, બાલકો, દોરના સમૂહો અને અન્યોનાં ટોળાં તથા એક છાવણીના સર્વ પ્રકારના સરસામાનથી તે ગૂંચવાયેલો હોવાથી, દરરોજ તેનાથી સાત આઠ માઇલ કરતાં વધારે મુસાફરી ચર્ધ શકતી નહિ.

આ સમય પછી આગળ ઉપર સાધારણ માર્ગેએ બનાવેો બનવાનું ચાલુ રહ્યું — આસપાસની જાતિઓ સાથે નાના નાના બેઠાઓ, પડોશના રાજાઓ તરફ એલચી મંડલ મોકલવાં, જમીનનું બેઠાણ, એક મોટા સરંચાનનો કાર્યબાર, વિગેરે વિગેરે. આશરે પાંસઠ વર્ષની ઉમરે મંગલદેવનું મરણ થયું; તેમનું સ્થાન ભાલચંદ્રે લીધું, પોતાના પરમવિશ્વાસુ સલાહકાર અને પરમપ્રીયમિત્ર તરીકે કીર્તિકુમારને સાથે રાખ્યો.

૪૬. પૂર્વે ૧૭૪૦૪ માં સાઠ વર્ષની ઉમરે કીર્તિકુમારનું મરણ થયું; તેની પત્ની યોડાંક વર્ષ આગળથી ચાલી ગઈ હતી. તેના પુત્રો વિશ્વસેન, રંબા અને પાર્વતિ હતા; તેની પુત્રીઓ રમણિ, દેવપાલ અને કાત્યાવતિ હતી. બાલ્યકાલમાં મરણ શરણ થનાર એક પુત્ર અને પુત્રિ પણ થયાં હતાં.

કીર્તિકુમાર પછી યોડાંક સમયમાંજ ભાલચંદ્રનું મૃત્યુ થયું; પોતાના મિત્રની ખોટ તેને માટે કદાપિ પૂરાઈ નહતી; “મારી જાતનો ઉત્તમ અર્ધભાગ જતો રહ્યો” તે શોક સહિત કહેતો, “મારે શા માટે પાછળ રહેવું જોઈએ ?” તેનાં મુખાહુ સાથે લગ્ન થયાં હતાં, પુત્રોમાં ચંદ્રિકા અને કમલા હતા, પુત્રીઓમાં રાજસિંદ, વિમલા અને કુબેર હતી. પોતાના એક પણ પુત્રને પોતાનું સ્થાન લેવા પૂરતા દૃઢમનના અને વિશ્વાસપાત્ર નહિ માનીને તેણે પોતાના બધું ઉર્મિલાનું નામ પોતાના અનુમરનાર તરીકે આપ્યું; ચંદ્રિકા અને કમલાને દરેકને એક બલવાન લશ્કર અને કાજલા સહિત પોતપોતાને માટે નગરો વસાવી લેવા માટે તેણે મોકલી દીધા.

આઠમી વાર્તાનાં પાત્રો.

સોમદેવ—રાજા પત્ની—શનોદેવ. પુત્ર—મંગલદેવ. મગિનિ—યુધદેવ.

મંગલદેવ—પત્ની—વરજીતારા. પુત્રો—બાલયંદ્ર, ઉમિલા, પૂર્ણયંદ્ર. પુત્રીઓ—ચિદંબર,
અન્નઅસિંહ, પ્રમદા.

વિશ્વકર્મા—ખીજો. સેનાધિપતિ પત્ની—સુમિત્રા.

બૃહસ્પતિ. } —પિતાં—વજ્ર. માતા—કીર્તિવર્મા.
વારણિ.

કીર્તિકુમાર—પિતાં—પ્રતાપસિંહ. માતા—દીવાળી. વંશુઓ—શાંતિ, મદા, કાંતિ. મગિનિઓ
ધન્દિરા, પ્રમુદા, રમા. પત્ની—ઉમા. શ્વસુર—પદ્મપાલ. સાસુ—અમરસિંહ.

પુત્રો—વિશ્વસેન, દુરંભા, પાર્વતિ. પુત્રીઓ—રમણી. દેવપાલ, કાલાપતિ.

વજ્ર—શોધક કાશ્મીરોનો સરદાર. પત્ની—કીર્તિવર્મા. પુત્રો—નવીનચંદ્ર, વિદ્યા. પુત્રીઓ—
બૃહસ્પતિ, વારણિ, વિકાસવર્મા.

બાલયંદ્ર—પત્ની—મુખાંડ. પુત્રો—ચંદ્રિકા, કમલા. પુત્રીઓ—રાજસિંહ, વિમલા, કુબેર.
નવીનચંદ્ર—પત્ની—સારદા. પુત્ર—શુભાસિંહ.

નરસિંહ—સરદાર. પુત્રો—દાંતિ, અંબિકા. પુત્રીઓ—રઘુપાલ, મહિપાલ, યશોધરા.

સંજય—રોહટેક ગતિનો રાજા. પત્ની—પ્રમિલા. પુત્રી—ગૌરિ, તિલકકુમાર. પુત્રીઓ—વિવે.
કાનંદ, શકુંતલા, ત્રિવિક્રમ.

ઉમા—ચંદુ—સુશિલા, સત્યવત.

पूर्व भीमासा दर्शन.....	स्वामी श्री शान्त्यानन्द सरस्वति ..	२०६-२१०
		३३६-३६८
प्रत्युत्पाद.....	रा. रा. भानशंकर पिताम्बरदास भट्टेता.	
	पी. जे ...	१८७-२३७-२६३

व.

सुद्धयेय.....	रा. ग. लक्ष्म शशा मारतर.....	१७५
---------------	------------------------------	-----

म.

महात्माओं.....	तंत्री.....	२७८
भाषावाद.....	रा. रा. भानशंकर पिताम्बरदास भट्टेता	
	पी. जे	२०८-२७३

व.

वेदान्त.....	रा. रा. पुरुषोत्तम द्वारका काम.....	१
विविध ज्ञानमाला.....	„ श्यामसुंद गोवर्धनदास.....	८५-१०५
व्यावहारिक वेदांत रहस्य.....	परिधि यशुव्याय देशवल्लभ.....	३४१

स.

संभाषक दशाब्दोत्ती वर्तमान कुंडित दशा.....	तंत्री.....	३७
सांत्विक अने तामस त्याग.....	रा. रा. परिधि यशुव्याय देशवल्लभ.....	८१
स्वामी श्री आनन्दानन्दनो पत्र.....	रा. रा. सुयोग्य (अधु मंडल).....	११६
स्वामी श्री विवेकानंद साहेनो वार्तालाप.....	तंत्री	
(४)	„	२३
(५)	„	५२
(६)	„	८५
(७)	„	११४
(८)	„	१५८
(९)	„	२२३
(१०)	„	२५५
हिंदूशास्त्रनुसार भगवान भैरव	तंत्री	१५५
ज्ञानगंधिनो भुसाक्षर (१)	तंत्री	१११
„ (२)	„	२२१

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે
 ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.
શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંમણ ગચ્ઘા ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ મણીલાલ નલુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતા સારા કાગળકીપડા કપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કીમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ આપવામાં આવી છે. કી. તે છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. છુટું મેનેજર.

સુદર્શન ઓફિસ--નડાઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુઢું.) આળખોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ (કીમત રૂ. ૩-૦-૦)

(કીમત રૂ. ૨-૦-૦)

કીર્તીનો ખજાનો.

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડને—રૂ. ૨૫૦) આપનાર શુદ્ધસ્થના નામની એક ચોરડી બાંધી તે ઉપર દાતાના નામની તખ્તી ચોઠવામાં આવશે. રૂ. ૧૦૦) આપનાર શુદ્ધસ્થના નામની એક તખ્તી મકાનમાં ચોઢી દાતાનું નામ અમર કરવામાં આવશે.

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડને—રૂ. ૧૦૦) એકઠા કરી આપનારને ચાંદીનો ને રૂ. ૫૦૦) એકઠા કરી આપનારને સેનાનો ચાંદ, અપવામાં આવશે. રમીદણુકો, હેન્ડબાલો, વિગેરે પુરાં પાડીશું. લખો :—

સેક્રેટરી—શ્રી હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડ—નડીઆદ